

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa

Jakub Adam Michalak

***Wschodnie kraje związkowe
Republiki Federalnej Niemiec
w procesie przemian społeczno-politycznych
w latach 1990-2013***

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem
Prof. UŁ dr hab. Roberta Łosia

Poznań 2020

Spis treści

Wprowadzenie i metodologia badań	6
1. Ogólne kategorie teoretyczne	24
1.1. Definicja systemu politycznego	24
1.2. Uczestnictwo polityczne w Niemczech Wschodnich po okresie transformacji systemowej.....	32
1.2.1. Transformacja systemowa w praktyce politycznej NRD	32
1.2.2. Uczestnictwo polityczne	36
1.3. Struktura społeczna	47
1.3.1. Przegląd definicji	47
1.3.2. Koncepcja habitusu Pierre'a Bourdieu.....	54
1.3.3. Mobilność przestrzenna i ruchliwość społeczna	68
2. Uwarunkowania przemian społeczno-politycznych Niemiec Wschodnich po 1989 r.	73
2.1. Uwarunkowania zewnętrzne	79
2.1.1. Polityka wschodnia RFN po 1961 r.	79
2.1.2. KBWE i proces helsiński	90
2.1.3. Reformy systemu komunistycznego	93
2.1.4. Stanowisko 4 mocarstw.....	98
2.2. Uwarunkowania wewnętrzne	102
2.2.1. Patologie władzy NRD.....	102
2.2.2. Kościół ewangelicki w NRD a działalność antykomunistycznego ruchu społecznego	106
2.2.3. Wewnętrzniemiecka unia monetarna, gospodarcza i socjalna drogą do zmian systemowych w NRD.....	116
2.3. Podsumowanie	135
3. Władza i społeczeństwo w NRD	138
3.1. Struktura organizacyjna NRD	138
3.2. Podporządkowanie społeczeństwa władzy państwowej.....	144
3.3. Polityka socjalna	151
3.4. Polityka zatrudnienia.....	156
3.5. Polityka rodzinna	164
3.6. Aktywność polityczna w NRD.....	172
3.7. Struktura demograficzna NRD.....	176
3.8. Mobilność przestrzenna mieszkańców NRD	186
3.8.1. Mobilność zewnętrzna	187
3.8.2. Mobilność wewnętrzna	193

3.9. Podsumowanie.....	199
4. Przemiany demograficzno - społeczne w nowych krajach związkowych	207
4.1. Przekształcenia gospodarcze oraz sytuacja socjalno-bytowa po zjednoczeniu	207
4.2. Polityka rodzinna w dobie przemian demograficznych.....	230
4.3. Mobilność przestrzenna po 1990 r.....	242
4.4. Podstawowe współczynniki demograficzne po 1989 r.....	246
4.5. Problem starzenia się społeczeństwa w perspektywie uczestnictwa politycznego.....	254
4.6. Podsumowanie.....	262
5. Przemiany polityczne w nowych krajach związkowych RFN	272
5.1. Reorganizacja struktur administracyjnych i powstanie samorządu terytorialnego.....	272
5.2. Pojęcie demokracji w percepcji społeczeństwa wschodnioniemieckiego a ich udział w życiu politycznym	295
5.3. Rola demokracji bezpośredniej w funkcjonowaniu społeczeństwa wschodnioniemieckiego	300
5.3.1. Demokracja bezpośrednia na poziomie kraju związkowego	300
5.3.2. Demokracja bezpośrednia na poziomie gminy	312
5.3.3. Perspektywa reform na szczeblu federalnym do 2013 r.	321
5.3.4. Reformy systemowe na poziomie landu do 2013 r.....	328
5.4. Podsumowanie.....	342
6. Preferencje polityczno-wyborcze mieszkańców wschodnich krajów związkowych RFN w latach 1990-2013.....	351
6.1. Demokracja pośrednia i członkostwo partyjne w dobie przemian demograficznych.....	351
6.2. Skandale polityczne i ich wpływ na zachowania polityczno-wyborcze po 1990 r.....	354
6.3. Członkostwo w partii politycznej, jako miernik społecznego zainteresowania polityką	368
6.4. Ewolucja aktywności polityczno-wyborczej w ramach członkostwa partyjnego.....	391
6.5. Dynamika frekwencji wyborczej w kontekście zainteresowania polityką mieszkańców nowych krajów związkowych RFN w latach 1990-2013	399
6.5.1. Frekwencja w wyborach do Bundestagu	399
6.5.2. Frekwencja w wyborach do parlamentów krajów związkowych	403
6.5.3. Frekwencja w wyborach do Parlamentu Europejskiego	405
6.6. Preferencje partyjne mieszkańców wschodnich krajów związkowych RFN 1990-2013	409
6.6.1. Preferencje partyjne w wyborach do Bundestagu.....	410
6.6.2. Preferencje partyjne w wyborach krajowych.....	426
6.6.3. Preferencje partyjne w wyborach do Parlamentu Europejskiego	437
6.7. Frekwencja wyborcza i zachowania wyborcze w ujęciu demograficznym	442
6.7.1. Preferencje polityczne w wyborach federalnych	443
6.7.2. Preferencje polityczne w wyborach do Landtagów	462

6.7.3. Zachowania polityczno-wyborcze w wyborach do Parlamentu Europejskiego	483
6.8. Podsumowanie	494
Wyniki i wnioski	527
Bibliografia	550
Dokumenty	550
Monografie	575
Prace zbiorowe pod redakcją	579
Wydawnictwa zwarte inne	584
Artykuły naukowe	591
Materiały prasowe	597
Spis Tabel i Diagramów	603

Wprowadzenie i metodologia badań

Przedmiot badań niniejszej rozprawy obejmuje praktykę uczestnictwa politycznego. Głównym celem pracy jest analiza kwantytatywnych i kwalitatywnych zmian partycypacji politycznej mieszkańców nowych krajów związkowych Republiki Federalnej Niemiec (RFN) w latach 1990-2013. Badania obejmują aktywność w ramach demokracji bezpośredniej i przedstawicielskiej oraz członkostwa partyjnego. Na poziomie demokracji pośredniej analizie porównawczej poddano trzy płaszczyzny wyborcze: federalną, krajową i ponadnarodową (w ramach Parlamentu Europejskiego - PE). Zasadniczy problem badawczy sprowadza się do eksploracji i wyjaśnienia zależności między aktywnością polityczno-wyborczą społeczeństwa ex-NRD (Niemieckiej Republiki Demokratycznej) a toczącymi się równolegle procesami demograficznymi.

W przyjętej konwencji analitycznej główny problem badawczy został osadzony w perspektywie historycznej. Obejmuje ona czterdziestoletni okres politycznej wizji nowych Niemiec w ramach enerdowskiej koncepcji społeczeństwa socjalistycznego. Ta alternatywna płaszczyzna badawcza pozwoliła uzyskać szerszy ogląd zjawisk ludnościowych, jako procesów kształtowanych w długim okresie oraz będących wypadkową wielu zmiennych. Główny kontekst dla najważniejszych problemów demograficznych i socjoekonomicznych Niemiec Wschodnich po 1989 r. stanowi przy tym ewolucja nastawienia mieszkańców byłej NRD do demokracji i instytucji społeczeństwa obywatelskiego. Przedstawiono ją w drodze konfrontacji zachodnioniemieckiej kultury politycznej z socjalistycznymi kanonami wychowania. Punktem ciężkości było rozstrzygnięcie czy i w jakim zakresie wybory polityczne podejmowane przez społeczeństwo wschodnioniemieckie korespondowały z rzeczywistością stanowiącą decyzjami politycznymi mieszkańców landów zachodnich.

Podstawę teoretyczną analizy historycznej stanowi wykładnia systemu politycznego Niemiec Wschodnich. Dokonano jej w oparciu o ogólny model terminologiczny, czerpiący z koncepcji instytucjonalnej¹. Wskazuje on na całokształt instytucji związanych ze stanowieniem władzy w danym kraju oraz określa wzajemne relacje między nimi na poziomie

¹ Zob.: M. Podolak, M. Żmigrodzki, *System polityczny i jego klasyfikacje*, [w:] *Współczesne systemy polityczne*, red. B. Dziemidok-Olszewska, M. Żmigrodzki, Warszawa 2007, s. 11.

bezpośredniego lub pośredniego modelu kreacji procesu decyzyjnego w oparciu o pewien układ norm, zasad i przepisów prawnych².

Wiodącą kategorią teoretyczną podjętego tematu badawczego pozostaje uczestnictwo polityczne. Termin ten funkcjonuje w ramach szeroko pojętej kategorii uczestnictwa i posiada równie bogatą wykładnię teoretyczną. Zawężenie obszaru badawczego na potrzeby analizy z dziedziny politologii oraz socjologii sprowadza się do definiowania uczestnictwa politycznego, jako elementu procesu interakcji, zachodzącej w ramach danego systemu politycznego, w którym przyjmuje on określony, sformalizowany lub niesformalizowany sposób zachowania³. Uczestnictwo polityczne związane jest nieodłącznie z podmiotem państwowym i dlatego dotyczy działań członków społeczeństwa, funkcjonujących w ramach jego struktur organizacyjnych. Uwzględniając różnorodność postaw i zachowań, objętych aktem uczestnictwa politycznego, pojęcie to stosuje się często wymiennie z partycypacją polityczną, zaangażowaniem politycznym czy aktywnością polityczną. W takim rozumieniu sprowadza się ono do konkretnych sposobów zachowania jednostek w obrębie polityki. Aktywność polityczna obywateli danego państwa przejawia się na kilku płaszczyznach formalnych, które, zgodnie z typologią zaproponowaną przez Kazimierza Opałka sprowadzają się do: aktu głosowania wyborczego bądź referendalnego, przynależności formalnej do różnych grup nacisku, aktywnej działalności w ramach partii politycznych, indywidualnej styczności z płaszczyzną ustawodawczą oraz rozwoju opinii publicznej dzięki spontanicznym relacjom z innymi obywatelami⁴. Do celów niniejszej rozprawy termin partycypacji politycznej został zawężony do płaszczyzn obejmujących demokrację bezpośrednią, pośrednią oraz członkostwo partyjne.

Punktem wyjścia praktyki uczestnictwa politycznego w nowych krajach związkowych jest perspektywa zmiany systemowej w Niemczech Wschodnich, związana z upadkiem bipolarnego układu politycznego w stosunkach międzypaństwowych na przełomie lat 80./90. minionego stulecia. Dotychczas powstało wiele publikacji traktujących o przemianach postransformacyjnych krajów i ich społeczeństw w Europie Środkowej i Wschodniej końca XX wieku. Najbardziej znaczące wśród badaczy tematu upadku komunizmu w tej części Starego Kontynentu są prace Jerzego Wiatra, Andrzeja Antoszewskiego, Zbigniewa Brzezińskiego, Ryszarda Herbuta, Wiesława Jednaka, Normana Davies'a, Samuela

² Por.: L. Balcerowicz, *Socjalizm, kapitalizm, transformacja. Szkice z przełomu epok*, Warszawa 1997, s. 146-147; J. Kowalski, *Państwo a system polityczny*, [w:] *Z zagadnień teorii polityki. System polityczny. Interesy, wartości, normy polityczne. Decyzje polityczne*, red. K. Opałek, Warszawa 1978, s. 26.

³ Por.: K. Opałek, *Zagadnienia teorii prawa i teorii polityki*, Warszawa 1986, s. 306-307.

⁴ Ibidem, s. 321.

Paula Huntingtona. Głównym punktem ciężkości obranej przez nich formuły analitycznej jest wykładnia przyczynowo – skutkowa upadku reżimów niedemokratycznych. Inni, jak Geoffrey Pridham, Guillermo O'Donnell, Dankwart Rustow, Wolfgang Merkel, Klaus von Beyme czy Angel Rodriguez Díaz, podejmując się wątku teoretyzacji poszczególnych etapów dochodzenia państwa do demokratycznego porządku organizacji przestrzeni społeczno-politycznej, poszerzają zakres badań nad procesem transformacji ustrojowej o pojęcia tranzytacji, zastąpienia (zmiany systemowej), proponując własne interpretacje procesu demokratyzacji sensu stricto. Próby zgłębienia tematyki wpływu odziedziczonych wzorców zachowań na funkcjonowanie instytucji państwa po zmianie reżimu politycznego oraz systemu gospodarczego wraz z problemem stabilizacji politycznej państw pokomunistycznych podjęli się z kolei m.in. Robert Tucker, Egbert Jahn, Rudolf Wildenmann czy Attil Agh. Przyjęte przez nich założenia zawężyły jednak socjologiczny aspekt kreacji mentalności politycznej do wykazania związku między strategią planowania przestrzennego a preferencjami wyborczymi.

Upadek rządów komunistycznych w Niemczech Wschodnich był tematem często podejmowanym przez reprezentantów różnych dziedzin nauk społecznych w ciągu ostatnich trzech dekad. Największe zainteresowanie badaczy przypada jednak na lata dziewięćdziesiąte ubiegłego wieku. Można je tłumaczyć wyjątkowym charakterem transformacji ustrojowej NRD. Był on wypadkową okoliczności sprzyjających rozkładowi reżimu Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (niem. *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED), przyjętego modelu adaptowania wschodnich krajów związkowych do demokratycznych standardów zarządzania przestrzenią społeczną i polityczną, jak również swoistej dynamiki przejścia od jednej do drugiej formy ustrojowej. Dostępna w Polsce literatura przedmiotu zawęży obraz przypadku NRD, koncentrując się przede wszystkim na omówieniu jego genezy w ramach tzw. Jesieni Narodów w Europie oraz aspekcie ekonomicznym (z)jednoczenia Niemiec. Niemniej kwestię korelacji między przemianami społecznymi i politycznymi na obszarze nowych krajów związkowych RFN podejmują w ograniczonym zakresie m.in. prace Barbary Brockiej- Palacz, Agnieszki Centkowskiej, Erharda Cziomera czy Jerzego Krassuskiego. Nieco szerszy aspekt poznawczy dostrzegam na gruncie korelacji między dynamicznymi procesami ludnościowymi a kreacją zachowań polityczno-wyborczych oraz roli uspołecznienia w formowaniu świadomości politycznej w długim okresie z wykorzystaniem narzędzi demokracji bezpośredniej, pośredniej oraz członkostwa partyjnego w poźniejściowych Niemczech Wschodnich. Jest to potencjał analityczny, który stanowi klamrę spinającą dotychczasowe rozważania na temat wątku niemieckiego w przebiegu dekonstrukcji bloku sowieckiego i

dalszych losów politycznych narodów wyzwolonych spod rządów komunistycznych w Europie.

W Republice Federalnej Niemiec problematyka zjednoczenia i jego oceny stanowi niezmiennie jeden z głównych wątków dzielących opinię publiczną, pomimo widocznego ostudzenia nastrojów sprzed trzydziestu lat. Chociaż powiedziano i napisano już wiele w tym temacie, to wciąż ukazują się nowe publikacje, wnoszące kolejne pierwiastki poznawcze w przedmiocie piętna dwupaństwowości niemieckiej odciskającego się na obecnej kondycji politycznej kraju nad Renem i stabilności jego społeczeństwa. Od 1990 r. powstało wiele raportów i prac badawczych traktujących szczegółowo o reżimie SED, wielopłaszczyznowych następstwach upadku muru berlińskiego, zwłaszcza jakościowych dysproporcjach w rozwoju poszczególnych krajów związkowych czy wreszcie kondycji niemieckiej demokracji od chwili zniesienia granicy wewnątrzpaństwowej z RFN. W przyjętej perspektywie badawczej, która tłumaczy zjawiska socjologiczne, towarzyszące rozwojowi świadomości politycznej społeczeństwa pokomunistycznego byłej NRD, szczególnego znaczenia nabierają badania podjęte przez Reinera Geißlera oraz Klausa Schrödera. W studiach nad strukturą społeczną Niemiec Reinera Geißlera, zawartych w wielokrotnie wznawianej publikacji *„Die Sozialstruktur Deutschlands. Zur gesellschaftlichen Entwicklung mit einer Bilanz zur Vereinigung”*⁵ oraz wolumen Klausu Schrödera *„Die veränderte Republik. Deutschland nach der Wiedervereinigung”*⁶ badacze podejmują sporne zagadnienia dotyczące wielu problemów społecznych, dzielących niemiecką opinię publiczną od momentu rozpoczęcia realizacji bezprecedensowego w dziejach Europy i świata projektu zmiany ustrojowej po 1989 r. Obaj autorzy zwracają przy tym szczególną uwagę na kluczowe elementy identyfikujące strukturę społeczną Niemiec Wschodnich i Zachodnich przed oraz po upadku muru berlińskiego. Wprowadzonej perspektywie historyczno-porównawczej towarzyszy omówienie najważniejszych terminów z zakresu socjologii, poczynając od pojęcia elit, klas i warstw społecznych, definicji współczesnych modeli rodziny, a skończywszy na wykładni zjawiska ruchliwości społecznej. W ten sposób zostaje nakreślone tło kluczowych problemów strukturalnych, pogłębianych lub zainicjowanych zmianą ustrojową na obszarze nowych landów, mających decydujące znaczenie w kreacji posttransformacyjnej świadomości politycznej mieszkańców tego regionu. Prace obu badaczy stanowią w tym względzie ważny

⁵ Por.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands. Zur gesellschaftlichen Entwicklung mit einer Bilanz zur Vereinigung*, 6. Auflage, Wiesbaden 2011.

⁶ Por.: K. Schröder, *Die veränderte Republik. Deutschland nach der Wiedervereinigung*, 1. Auflage, München 2006.

przyczynę do dalszych rozważań nad uwarunkowaniami wyborów podejmowanych przez społeczność wschodnioniemiecką na gruncie działalności politycznej o charakterze zrzeszeniowym oraz w ramach narzędzi demokracji bezpośredniej i pośredniej. W ten sposób w swoich rozważaniach starałem się uwypuklić kontekst socjologiczny towarzyszący rozwojowi świadomości obywatelskiej i jego przełożenie na poziom rzeczywistego zaangażowania jednostek w życie polityczne po zmianie systemowej. Towarzyszyła temu chęć ukazania ścisłych powiązań między procesami demograficznymi a kształtowaniem się wschodnioniemieckiej sceny partyjno-politycznej w okresie 1990-2013.

Ze względu na specyfikę tematu wyodrębniono dwa wymiary czasowe: pomocniczy, zawierający się w perspektywie historycznej oraz właściwy, przedstawiający główne tło badawcze dysertacji. Pierwszy z nich osadza się w latach rozbitcia państwowego Niemiec na dwa niezależne podmioty prawa międzynarodowego (1949-1989). Punkt ciężkości wspomnianego okresu stanowią założenia oraz praktyka funkcjonowania władzy państwowej NRD, a także uwarunkowania przekształceń systemu społeczno-politycznego NRD. Początkową cezurę czasową właściwych badań nad przemianami socjopolitycznymi w Niemczech Wschodnich wyznacza z kolei 20 września 1990 r. Za wspomnianą datę kryje się ratyfikacja traktatu między RFN a NRD o ustanowieniu jedności Niemiec przez parlamenty obu zainteresowanych podmiotów prawa międzynarodowego, czyli de facto relegalizacja wschodnich krajów związkowych RFN. Było to równoznaczne zarówno ze zmianą priorytetów w polityce wewnętrznej federacji we wszystkich aspektach funkcjonowania państwa, jak również wymagało od mieszkańców nowych krajów związkowych podporządkowania się prawodawstwu federalnemu w drodze zerwania z wartościami obowiązującymi w systemie socjalistycznym.

Za górną granicę czasową niniejszej analizy przyjęto wybory federalne w Niemczech z dn. 22 września 2013 r. Były one przełomowe z kilku powodów. Przede wszystkim stanowiły kulminacyjny moment jakościowych zmian zachodzących w obrębie systemu partyjnego RFN u progu drugiej dekady XXI wieku. Te z kolei sygnalizował w szczególności systematyczny odpływ elektoratu Wolnej Partii Demokratycznej (niem. *Freie Demokratische Partei* – FDP). Spadek deklarowanego poparcia względem FDP był pokłosiem kryzysu wewnątrz samego ugrupowania. U źródeł powstałego problemu leżały ustępstwa liberałów wobec stałych partnerów koalicyjnych z bloku chadeckiego w newralgicznej sprawie harmonizacji podatkowej na Starym Kontynencie oraz w szczególności - obniżki stawek obowiązujących w samych Niemczech. Uległość FDP w kwestiach programowych przekładała się bezpośrednio na słabnącą popularność tej partii wśród wyborców, czego dowodziło m.in.

pasmo kolejnych porażek liberałów w głosowaniach do parlamentów krajowych. Niepowodzenia na gruncie wyborczym wymuszały z kolei zmiany organizacyjne i personalne w FDP. Niemniej korekta kursu przyjęta w szeregach „Wolnych Demokratów” nie zażegnała problemów wizerunkowych partii w perspektywie walki o głosy obywateli w zbliżających się wyborach centralnych. Ponad to pokonywanie progu wyborczego w niektórych lokalnych plebiscytach parlamentarnych było uzależnione od zaangażowania liberałów w wybrane tematy o strategicznym znaczeniu także dla pozostałych ugrupowań partycypujących w podziale mandatów poselskich.

Działaczom FDP nie udało się opanować problemów wewnątrzpartyjnych przed nadchodzącymi *Bundestagswahl* osiemnastej kadencji, które stanowiły punkt zwrotny w kształtowaniu się niemieckiej sceny politycznej na kolejne lata. Przede wszystkim pierwszy raz w historii parlamentaryzmu Republiki Federalnej Niemiec głosy mieszkańców oddane przy urnach wyborczych pozbawiły liberałów perspektywy posiadania własnego przedstawicielstwa w strukturach izby niższej. Był to niezwykle znamieny moment w polityce wewnątrzniemieckiej, ponieważ uwydatniał rosnącą rolę przekazu ideologicznego tzw. partii antysystemowych. Potwierdzały go skutecznie m.in. lokalne sukcesy zarejestrowanej w 2006 r. Niemieckiej Partii Piratów (niem. *Piratenpartei Deutschland* - PIRATEN). W tym kontekście powstanie Alternatywy dla Niemiec (niem. *Alternative für Deutschland* - AfD) wiosną 2013 r. można uznać za sukces wszystkich pomniejszych reprezentacji politycznych, jakie istniały na terenie Niemiec po 1989 r. Nowa frakcja po zaledwie półrocznym marszu zdołała zdobyć zaufanie blisko pięciu procent społeczeństwa uczestniczącego w wyborach do Bundestagu na jesieni 2013 r. Przejęcie przez AfD elektoratu ugrupowań zasiadających dotąd w Bundestagu, zwłaszcza FDP, było złamaniem dotychczasowej praktyki politycznej dotyczącej realnych perspektyw walki o udział we władzy nowych ugrupowań, wyrastających w dużej mierze z aktualnych potrzeb społecznych. Wprawdzie system partyjny RFN nadal pozostawał stabilnym i uporządkowanym modelem wielopartyjnym z dominacją bloku chadeckiego i Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (niem. *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* – SPD), jakkolwiek uwaga społeczna koncentrująca się na programach politycznych zaczęła ulegać rozdrobnieniu na korzyść małych i średnich reprezentacji niezależnie od ich końcowego wyniku w wyborach przedstawicielskich.

Końcowa cezura badawcza pozostaje nieostra, z uwagi na włączenie do analizy szczegółowej wyborów europejskich oraz regionalnych, które miały miejsce na przestrzeni 2014 r. Jednym z argumentów uzasadniających takie zawężenie czasowe tematu badawczego była symboliczna zmiana w systemie partyjnym RFN w związku z rezultatami głosowania.

Klęska wyborcza FDP w izbie niższej oznaczała faktyczne poszerzenie obszaru systemowych wpływów partii średnich o nowy odłam ugrupowań antysystemowych. Społeczny mandat dla reprezentacji AfD na poziomie Bundestagu kosztem tradycyjnych reprezentacji politycznych, oznaczał przełamanie dotychczasowej prawidłowości rządzącej niemiecką sceną polityczną. Według niej nowopowstałe ugrupowania nie miały większych szans na uzyskanie legitymacji społecznej w skali federacji w ciągu kilku lub kilkunastu miesięcy od swego powstania. Drugim powodem przyjętego przesunięcia czasowego badanego tematu były bezpośrednie zależności zachodzące między wyborami przedstawicielskimi o nominalnie niższej randze politycznej w bezpośrednim sąsiedztwie głosowania do Bundestagu. Dotyczą one zarówno aspektu kwantytatywnego procesu wyborczego, związanego ściśle z poziomem uczestniczenia w wyborach, jak również oddawanemu poparciu na konkretne opcje programowe.

Tak sprecyzowany okres badawczy pozwala rozpatrywać określone zmiany społeczno-polityczne na obszarze wschodnich krajów związkowych RFN, jako rezultat procesów ludnościowych stanowiących pewną całość, niedających się oddzielić w swej naturze i przyczynowości politycznym aktem zmiany systemowej oraz administracyjnym podziałem granic. Stąd też powiązanie wspomnianych płaszczyzn analitycznych w jeden kontekst badawczy z pogranicza demografii, socjologii oraz nauk o polityce ma ułatwić obiektywny ogląd ewolucji świadomości jednostkowej i mentalności zbiorowej w byłej NRD. Jednocześnie posłuży ono odsłonięciu faktycznej zdolności państwa do kreowania określonych wskaźników ludnościowych determinujących zachowania wyborcze z pomocą narzędzi wewnątrzpolitycznych. Między 1990 r. a 2013 r. siedmiokrotnie przeprowadzono wybory do Bundestagu. W tym czasie odbywały się również wielokrotnie plebiscyty parlamentarne na szczeblu kraju związkowego, które z racji istniejących różnic w długości trwania poszczególnych kadencji Landtagów miały nieregularny charakter w skali całego kraju. Dotyczyło to tak samo zachodnich, jak i wschodnich regionów RFN. W związku z powyższym kluczowe dla wykazania przyjętych w rozprawie założeń stało się niejednoznaczne wykroczenie poza ścisłą cezurę końcową o jeden rok. Zabieg ten podyktowany był odbywającymi się częściowo w 2014 r. wyborami krajowymi w Brandenburgii, Saksonii oraz Turynii. Na jesieni tego samego roku wyłoniono także po raz ósmy w historii, a piąty od upadku bloku sowieckiego, europejskie struktury ustawodawcze. Wyniki tychże głosowań były istotne dla wykazania ciągłości wywodu badawczego i spójności przyjętych tez, m.in. w kwestii współzależności zachowań wyborczych niezależnie od rangi aktu głosowania.

Główny problem badawczy niniejszej rozprawy sprowadza się do eksploracji aktywności polityczno-wyborczej społeczeństwa ex-NRD w kontekście procesów

demograficznych oraz relacji zachodzących między władzą a społeczeństwem w wyniku działania narzędzi systemowych. Uczestnictwo polityczne zostało ograniczone do wymiaru demokracji bezpośredniej i pośredniej oraz działalności partyjnej, zgodnie z formułą klasyfikacyjną przyjętą przez Kazimierza Opałka. Zasadniczy punkt ciężkości stanowi wymiar demokracji przedstawicielskiej. Analizie poddano aspekt kwantytatywnego (odsetkowego) poziomu partycypacji w głosowaniu osób posiadających prawo wybierania, określane dalej, jako frekwencja wyborcza oraz sferę zachowań wyborczych, oznaczających z kolei relacje zachodzące między elektoratem a partiami politycznymi w trakcie aktu głosowania. Wyjaśnieniu głównego zagadnienia poznawczego posłuży wyróżnienie i eksploracja problemów pomocniczych:

1. Na czym polegał bezprecedensowy charakter procesu transformacji systemowej NRD? Czy można go uznać za bezpośredni determinant przekształceń ludnościowych w kontekście uczestnictwa politycznego?
2. Założenia koncepcyjne społeczeństwa socjalistycznego odgrywały centralną rolę w kształtowaniu świadomości politycznej mieszkańców Niemiec Wschodnich po 1990 r.
3. Czynniki strukturalne zmiany systemowej zaważyły na społecznej definicji demokracji oraz wykładni społeczeństwa obywatelskiego w nowych krajach związkowych.
4. Jaka była rola zmian demograficznych w kreowaniu polityki społecznej władz centralnych? Czy zjawiska ludnościowe były zależne od czynników strukturalnych?
5. Czy przez pryzmat zjawisk ludnościowych narzędzia demokracji bezpośredniej, demokrację przedstawicielską oraz członkostwo partyjne można było uznać za rozwojowe płaszczyzny uczestnictwa politycznego w nowych krajach związkowych?
6. Na czym polegała specyfika zależności między uczestnictwem wyborczym na szczeblu federalnym, krajowym i europejskim w nowych krajach związkowych z perspektywy demografii wyborczej? Jaka była trwałość tych powiązań na przestrzeni kolejnych cykli wyborczych w latach 1990-2013?

Wyszczególnione problemy analityczne i pytania pomocnicze nawiązują bezpośrednio do przyjętych hipotez badawczych. Założenie hipotezy głównej uznaje fundamentalną rolę socjalizacji pierwotnej i wtórnej w kreowaniu interakcji społeczno-politycznych. Odwołuje się ono w swojej istocie do wykładni uspołecznienia, według której

przyjmowanie przez jednostki pewnych modeli zachowań, jak również określonego systemu wartości i norm społecznych przebiega dwutorowo: w efekcie bodźców napływających z najbliższego otoczenia w toku socjalizacji pierwotnej oraz na etapie socjalizacji wtórnej, adaptującej indywidualne reguły i wzorce postępowania do ogólnych standardów funkcjonowania przyjętych w danym społeczeństwie. Proces przystosowywania jednostek do stanowienia określonych ról społecznych w ramach systemu o złożonych zależnościach formalnych, jak również nieformalnych sieciach powiązań pomiędzy tworzącymi go grupami i instytucjami, wpływa na dokonywane wybory polityczne, rzutując tym samym na ocenę funkcjonowania całej przestrzeni politycznej.

Założenia hipotez szczegółowych traktują o tym, iż:

[H1:] Bezprecedensowy charakter procesu transformacji systemowej w Niemczech Wschodnich stanowiła formuła rozwiązania jej struktur państwowych, oparta o mechanizm zastąpienia, wzmacniający niekorzystne tendencje w rozwoju struktury wiekowej zbiorowości wschodnioniemieckiej.

Przejście od społeczeństwa zamkniętego do społeczeństwa otwartego polegało na urzędowym przyłączeniu całego obszaru Niemiec Wschodnich pod jurysdykcję RFN w drodze jednokierunkowego transferu dorobku prawnego oraz instytucjonalnego. W jego efekcie niezależny, autorytarny podmiot prawa międzynarodowego zaczął być reorganizowany według gotowych schematów regulacji stosunków społeczno-politycznych, stając się integralną częścią demokratycznego ładu państwowego.

Zmiana systemowa, rozumiana, jako niezależny proces, nie wpłynęła na pojawienie się nowych zjawisk ludnościowych, które zaważyłyby w kluczowy sposób na kwantytatywnym i kwalitatywnym wymiarze ewolucji uczestnictwa politycznego. Następstwa obranej drogi transformacji Niemiec Wschodnich wzmocniły negatywne trendy demograficzne współkształtujące wertykalny i horyzontalny układ struktury społecznej, będącej podstawą do zmian w wielkości frekwencji wyborczej oraz przekroju wiekowego zachowań wyborczych.

[H2]: Najważniejsze elementy koncepcji społeczeństwa socjalistycznego decydujące o kreacji świadomości politycznej jednostek po zmianie systemowej osadzały się w kreacji zdepersonalizowanych relacji między władzą a społeczeństwem, a jednocześnie powstaniem scentralizowanego modelu zarządzania tymi relacjami.

Idea społeczeństwa socjalistycznego stanowiła nośnik haseł uprzedmiotawiających charakter uczestnictwa społeczeństwa w procesie politycznym w drodze zniesienia niezależnej opinii publicznej, odebrania jednostkom możliwości korzystania z mechanizmów kontroli władzy oraz oceny jej działań, czyniąc z nich narzędzie legitymujące wizję polityczną państwa.

Centralna rola partii socjalistycznej w kreowaniu ładu systemowego oraz kanałów obiegu informacji skutkowała ujednoliceniem i upolitycznieniem wszystkich aspektów dnia codziennego. Upadek społeczeństwa socjalistycznego egzekwował proces wtórnego upodmiotowienia członków społeczności lokalnej w rozwiązywaniu problemów wynikających ze zmiany systemowej, obnażając tym samym wakującą niezależność jednostek w stanowieniu o samym sobie. Skutkowało to przenoszeniem winy za problemy strukturalne na nowe władze państwowe i osłabieniem ich gotowości do udziału w życiu politycznym na szczeblu lokalnym i centralnym.

[H3]: W gronie czynników strukturalnych ważących na subiektywnej wykładni demokracji oraz społeczeństwa obywatelskiego w byłej NRD znajdowały się: problemy socjoekonomiczne generowane upadkiem gospodarki nakazowo-rozdzielczej (wzrost bezrobocia, wzrost rozwarstwienie w podziale dochodów na niekorzyść niższych warstw społecznych) oraz problemy społeczno-obyczajowe wynikające z zastąpienia paternalistycznego układu zależności między władzą a społeczeństwem pionową stratyfikacją społeczną w oparciu o model społeczeństwa usługowego (utrata poczucia bezpieczeństwa socjalnego, kryzys mentalny).

[H4]: Zjawiska ludnościowe stanowiły czynnik mobilizujący państwo do opracowywania strategii służących ograniczaniu negatywnych zjawisk demograficznych oraz marginalizacji następstw naturalnych ubytków ludności na układ struktury wiekowej społeczeństwa. Nie da się jednak ocenić rzeczywistego poziomu sprzężeń między instrumentami szeroko pojętej polityki społecznej państwa a rozwojem zjawisk ludnościowych odpowiedzialnych za proces starzenia się społeczeństwa. Polityka wewnętrzna państwa pozwalała łagodzić w ograniczonym wymiarze negatywne następstwa procesów demograficznych, natomiast nie mogła odwrócić niekorzystnego wpływu czynników strukturalnych zmiany systemowej na kondycję generacyjną społeczeństwa wschodnioniemieckiego.

[H5]: Uczestnictwo polityczne mieszkańców wschodnich krajów związkowych w ramach demokracji bezpośredniej, demokracji przedstawicielskiej oraz członkostwa partyjnego przez pryzmat zjawisk ludnościowych nie można było uznać za płaszczyznę rozwojową.

Pomimo istnienia rozbudowanego systemu narzędzi demokracji bezpośredniej, wysoki poziom ich biurokratyzacji oraz względy proceduralne, idące za zmianami demograficznymi, decydowały o osłabieniu atrakcyjności tej formuły społecznego wyrazu zaangażowania na gruncie życia politycznego w długim okresie.

Słabnąca popularność uczestnictwa politycznego w ramach przynależności partyjnej znajdowała pierwotne ujęcie w czynnikach strukturalnych i obyczajowych (środowiskowych). Nie można wykazać bezpośredniego związku między członkostwem partyjnym a zmianami demograficznymi.

Demokracja przedstawicielska była zależna w pierwszej linii od zmian ludnościowych. Determinanty strukturalne i kulturowe stanowiły wtórne podłoże wertykalnego i horyzontalnego wymiaru partycypacji w wyborach.

[H6]: Demografia wyborcza głosowania na szczeblu federalnym, landowym i europejskim w latach 1990-2013 wykazywała zbieżność rozkładu preferencji partyjnych w układzie horyzontalnym, określanym strukturą wiekową.

Postępujący proces starzenia się społeczeństwa skutkował zmianą struktury wiekowej lokalnej zbiorowości na niekorzyść kohort demograficznych poniżej 45-go roku życia, a jednocześnie przeniesieniem tych zależności na poziom demokracji przedstawicielskiej niezależnie od rangi i zasięgu terytorialnego aktu głosowania. Miały one charakter trwałe, uzależniony od nieformalnej rangi wydarzenia w nomenklaturze wyróżniającej Hauptwahlen i Nebenwahlen.

Przyjęte założenia służą wykazaniu ścisłych zależności między powstawaniem określonych zjawisk ludnościowych a demograficznymi aspektami uczestnictwa politycznego mieszkańców wschodnich krajów związkowych w latach 1990-2013. Główny aspekt podjętych badań odnosi się do sprzężeń zwrotnych istniejących w efekcie zestawienia jakościowych i ilościowych zmian struktury wiekowej społeczeństwa z kwantytatywnym i kwalitatywnym wymiarem zachowań wyborczych oraz frekwencją w akcie głosowania. Główną metodą badawczą przyjętą w niniejszej rozprawie jest metoda ilościowa. Bazuje ona na badaniach wtórnych, opartych o statystyczną interpretację danych. Przedmiotem analizy w kontekście uczestnictwa politycznego jest w tym przypadku praktyka wschodnioniemieckiego członkostwa partyjnego w pięciu głównych ugrupowaniach politycznych o zasięgu ponadregionalnym oraz praktyka wyborcza określana poziomem frekwencji podczas aktu głosowania. Z punktu widzenia badań ludnościowych przedmiotem analizy pozostaje struktura wiekowa zbiorowości zamieszkującej wschodnie kraje związkowe Niemiec oraz ogólna liczba ludności tego obszaru. W celach porównawczych zakres analizy uległ poszerzeniu o wybrane elementy danych demograficznych landów Zachodniej RFN.

Podstawę źródłową dysertacji stanowią dane statystyczne państwowych i niezależnych ośrodków zajmujących się gromadzeniem informacji na temat społeczeństwa. Są to bazy archiwalne oraz raporty roczne i okresowe Federalnego Urzędu Statystycznego,

urzędów statystycznych krajów związkowych RFN, Urzędu ds. Badań nad Miastem i Statystyki dla Norymbergii i Fürth (Amt für Stadtforschung und Statistik für Nürnberg und Fürth), raporty i publikacje Otto-Stammer-Zentrum (OSZ) przy Freie Universität Berlin, dane liczbowe publikowane na ogólnodostępnym, niemieckim statystycznym portalu internetowym Statista, portalu internetowym Bundeszentrale für politische Bildung, internetowych bibliotekach niemieckiego archiwum danych DigiZeitschriften (Das Deutsche Digitale Zeitschriftenarchiv) oraz archiwum statystyki historycznej GESIS-Leibniz Institute for the Social sciences (Data Archive for the Social sciences – DAS). Badaniu poddane zostały dane historyczne, jak również najnowsze, zaktualizowane zestawienia statystyczne, opracowane po 2013 r. W analizie praktyki uczestnictwa wyborczego wykorzystano dane niepełne, z uwagi na fakt, iż Federalny Urząd Statystyczny nie dysponował odpowiednimi zestawieniami w rozkładzie kohortowym od 1990 r. Ważną częścią materiałów źródłowych były również uchwały rządowe oraz ustawy wydane przez władze NRD w latach 1949-1989, Konstytucja NRD z 1949 r. oraz jej kolejne nowele, Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z 1949 r. wraz z późniejszymi zmianami, a także ustawy i dokumenty strategiczne rządu federalnego włączone do porządku dziennego po 1990 r.

Płaszczyzna socjologiczna analizy została wzbogacona o fragmenty autorskiego wywiadu z Uwe Hillmer, współpracownika Forschungsverbund SED-Staat przy Freie Universität Berlin, specjalizującego się w historii politycznej Niemiec po drugiej wojnie światowej, w szczególności na gruncie kształcenia politycznego, systemu edukacji i wychowania okresu Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Wywiad ten nie był ustrukturyzowany ani standaryzowany; miał charakter swobodny i poznawczy, pozwalający zweryfikować pewne aspekty związane z kształtowaniem świadomości politycznej jednostki przed 1989 r. z perspektywy naocznego świadka, tj. informacje uzupełniające wiedzę zgromadzoną w opracowaniach pisemnych.

Przedstawiony powyżej dobór źródeł badawczych umożliwił przeprowadzenie zgłębionej analizy uczestnictwa politycznego w nowych krajach związkowych Republiki Federalnej Niemiec na szczeblu centralnym, regionalnym i ponadnarodowym z wykorzystaniem wiedzy w zakresie socjologii struktur społecznych. Szczególne miejsce poświęcono demograficznej strukturze ludności obszaru byłej NRD. Wybór wskazanych powyżej źródeł pisemnych podyktowany był ich ogólnodostępnym charakterem. Łatwość pozyskania odpowiedniej bazy danych określała globalna, zdigitalizowana formuła publikacji za pośrednictwem Internetu. Bardzo ważną częścią w postępie dalszych prac nad rozprawą były kwerendy biblioteczne w Berlinie, przeprowadzone w ramach stypendium naukowego

Deutscher Akademischer Austauschdienst oraz dzięki uprzejmości pracowników Freie Universität Berlin. W ten sposób poszerzono niezbędną literaturę przedmiotu o pozycje niedostępne w polskich zasobach bibliotecznych. Nieautoryzowany wywiad z pracownikiem naukowym Freie Universität Berlin pozwolił z kolei uzyskać szerszą perspektywę na zależności występujące między czynnikami strukturalnymi i kształtowaniem się świadomości politycznej jednostki w dobie zmiany systemowej, nieujętej w źródłach pisanych. Wiedza pozyskana od naocznego świadka wydarzeń stanowiących podstawę części analitycznej dysertacji, była bardzo pomocna w konstruowaniu wniosków pośrednich i końcowych.

Na poziomie teoretycznym praca odwołuje się do kluczowych pojęć z zakresu nauk politycznych i społecznych, stanowiących podstawę dalszych badań nad aktywnością polityczną w kontekście zjawisk ludnościowych na poziomie struktury społecznej. Najważniejszymi kategoriami poznawczymi są: partycypacja polityczna oraz struktura społeczna (wiekowa). Uczestnictwo polityczne zostało osadzone w kontekście płaszczyzn aktywności obywatelskiej na poziomie demokracji bezpośredniej, demokracji przedstawicielskiej oraz członkostwa w partiach politycznych, zgodnie z typologią zaproponowaną przez Kazimierza Opaleka⁷. Pomocne okazały się tu również odwołania do elementów wykładni teoretycznej socjologii wyborczej, perspektywy mikrosocjologicznej zachowań wyborczych, teorii socjopsychologicznej preferencji politycznych⁸, modelu racjonalnego wyborcy opartego o ekonomiczną wykładnię idei demokracji Anthony'ego Downsa⁹ czy też hipotezy makrosocjologicznej Martina Lipseta i Steina Rokkana¹⁰. Definicja struktury społecznej została oparta z kolei o koncepcje habitusu klasowego Pierre'a Bordieau¹¹, zgodnie z którą jest to ogół mentalnych uwarunkowań i predyspozycji codziennej praktyki jednostek i grup społecznych, współkształtowany zależnościami strukturalnymi. Składają się na niego m.in. schematy myślowe, modele wartościowania oraz przekonania. W dalszych badaniach analitycznych kontekst definicyjny socjologii struktury został jednak zawężony do aspektów demograficznych, związanych ze strukturą wiekową społeczeństwa. Pomocniczym

⁷ Por.: K. Opalek, *Zagadnienia teorii prawa i teorii polityki*, op. cit., *Elementy teorii polityki*, red. Idem, Warszawa 1989.

⁸ Por.: K.-R. Korte, *Wahlen in Deutschland, Zeitbilder*, Bonn 2013, s. 10 i nast.

⁹ Por.: A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*, Nowy Jork 1957.

¹⁰ Por.: S. M. Lipset, S. Rokkan, *Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments. An Introduction*, [w:] *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, red. S. M. Lipset, R. Stein, Nowy Jork 1967.

¹¹ Por.: P. Bourdieu, *Die feinen Unterschiede*, Frankfurt am Main 1987; Idem, *Sozialer Raum und "Klassen"*, Frankfurt am Main 1985, s. 10; A. Matuchniak-Krasuska, *Koncepcja habitusu u Pierre'a Bourdieu*, HYBRIS nr 31, Łódź 2015; R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands. Zur gesellschaftlicher Entwicklung mit einer Bilanz zur Vereinigung*, 6. Auflage, Wiesbaden 2011.

elementem weryfikacji zależności zjawisk ludnościowych i uczestnictwa politycznego okazały się odwołania do wykładni mobilności przestrzennej oraz ruchliwości społecznej.

W nawiązaniu do wspomnianych kategorii teoretycznych analiza całościowa ma pomóc w odpowiedzi na główne pytania badawcze niniejszej rozprawy. Podejmują one kwestię charakteru zależności występujących między aktywnością polityczno-wyborczą społeczeństwa wschodnich krajów związkowych RFN a toczącymi się równolegle na tym obszarze procesami demograficznymi.

Struktura pracy jest zgodna z przyjętym i przeprowadzonym procesem badawczym. Dysertację rozpoczyna rozdział poświęcony kluczowym kategoriom teoretycznym z zakresu nauk o polityce i nauk społecznych: partycypacji politycznej oraz strukturze społecznej. Rozdział otwiera wstępna część ogólnoteoretyczna. W pierwszym podrozdziale dokonano przeglądu definicji systemu politycznego oraz przedstawiono wykładnię tego terminu na potrzeby głównego problemu badawczego. W drugim podrozdziale przedstawiono istotę transformacji systemowej ze szczególnym uwzględnieniem przypadku Niemiec Wschodnich. Dalej omówiona została definicja partycypacji politycznej oraz jej płaszczyzny praktyczne. Analiza objęła na wstępie charakterystykę uczestnictwa politycznego na gruncie demokracji bezpośredniej w ramach rozwiązań systemowych istniejących w RFN. Ta część podrozdziału poprzedza prezentację istoty zachowań wyborczych w odniesieniu do płaszczyzn poznawczych oferowanych przez socjologię wyborczą. Dalej omawiane są determinanty poziomu frekwencji wyborczej, co z punktu widzenia koncepcji rozprawy pozwala przybliżyć różne płaszczyzny logiki osób korzystających z prawa wybierania. W trzeciej części rozdziału dokonano przeglądu definicji struktury społecznej w różnych nurtach badawczych, aby wyznaczyć punkt ciężkości, odwołujący się bezpośrednio do celów niniejszej rozprawy. Sporo uwagi poświęcono także teoretycznym aspektom funkcjonowania rodziny oraz mobilności przestrzennej i ruchliwości społecznej. Podjęcie powyższych wątków badawczych posłużyło eksploracji podłoża zjawisk ludnościowych odpowiedzialnych za zmiany w układzie struktury wiekowej, warunkujących kwantytatywny i kwalitatywny wymiar aktywności polityczno-wyborczej.

Rozdział drugi został poświęcony omówieniu najważniejszych uwarunkowań rozpadu wschodnioniemieckich struktur państwowych w odwołaniu do wykładni idei społeczeństwa zamkniętego i otwartego. W pierwszym podrozdziale skoncentrowano się na charakterystyce zewnątrzpolitycznych determinantów tego procesu: polityki wschodniej RFN po 1961 r., Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) wraz z procesem helsińskim, reform systemu komunistycznego oraz stanowiska czterech mocarstw

uczestniczących w становieniu powojennego ładu politycznego w Europie. W drugim podrozdziale przybliżono wpływ czynników wewnętrznych: kryzysu strukturalnego, warunkowanego wypaczeniami elity rządzącej, działalności ruchów oddolnych w otoczeniu Kościoła, a także unii monetarnej, gospodarczej i socjalnej.

Rozdział trzeci poświęcony jest omówieniu wybranych płaszczyzn kreowania polityki na linii obywatel-państwo w czasach NRD wraz z prezentacją wskaźników opisujących strukturę demograficzną społeczności wschodnioniemieckiej do końca 1989 r. Pierwsza część rozważań obejmuje podrozdziały prezentujące kolejno: strukturę organizacyjno-prawną NRD, założenia funkcjonowania społeczeństwa socjalistycznego, istotę polityki socjalnej, naturę polityki zatrudnienia oraz myśl przewodnią enerdowskiej polityki rodzinnej. Rozważania kończy część analityczna w zakresie interpretacji podstawowych wskaźników demograficznych, kształtujących strukturę wiekową społeczeństwa Niemiec Wschodnich w okresie 1949-1989 w oparciu o przestrzeń naturalnych ruchów ludności oraz ruchliwości przestrzennej. W rozdziale tym sporo uwagi poświęcono ukazaniu zależności występujących między instrumentami urzędowej kontroli zasobów ludnościowych a ich przełożeniem na poziom ubytków liczebnych społeczeństwa, względnie gotowości mieszkańców do zmiany zachowań określających strukturę wiekową całej zbiorowości NRD

Struktura rozdziału czwartego odzwierciedla układ analityczny rozdziału poprzedzającego. Punkt ciężkości zostaje w nim skierowany początkowo na omówienie procesu przejścia od społeczeństwa socjalistycznego do społeczeństwa usługowego w perspektywie zmiany struktury zatrudnienia oraz sytuacji socjalno-bytowej ludności nowych krajów związkowych. Analizie zostały poddane również najważniejsze działania władz federalnych, ukierunkowane na wdrażanie kompleksowych, systemowych narzędzi polityki pracy i polityki społecznej. W drugim podrozdziale przedstawiono główne kierunki nowej polityki społecznej państwa z wykorzystaniem elementów polityki rodzinnej i strategii socjalnej, w perspektywie kształtowania się określonych zjawisk ludnościowych. W trzecim podrozdziale omówiono podstawowe współczynniki demograficzne opisujące naturalne ruchy ludnościowe w nowych krajach związkowych po 1990 r. W tej części analizy wiele uwagi zwrócono również na wyjaśnienie rzeczywistych zależności między procesami ludnościowymi a kształtowaniem się polityki społecznej państwa. Uzupełnieniem rozważań w tym zakresie jest podrozdział czwarty, który odwołuje się w swej istocie do roli, jaką w kształtowaniu się połączonych wartości wskaźników demograficznych odgrywały ruchy przestrzenne na terenie byłej NRD. Rozdział zamyka część poświęcona analizie zmian ludnościowych w kontekście uczestnictwa politycznego.

Rozdział piąty poświęcono omówieniu najważniejszych aspektów społecznej wykładni demokracji w perspektywie domniemanej i praktycznej. Aspekt teoretyczny bazuje na wiedzy z zakresu przemian jakościowych struktury organizacyjnej, zachodzących w sferze samorządowej po 1990 r. Wymiar praktyczny zawiera się z kolei w aktywności na gruncie demokracji bezpośredniej. Rozdział ten składa się z trzech podrozdziałów: w pierwszym omówiono proces reorganizacji struktur administracyjnych Niemiec Wschodnich i powstanie samorządu terytorialnego. Podrozdział otwiera wprowadzenie do problematyki reorganizacji struktur samorządowych w okresie posttransformacyjnym ze wskazaniem głównych trudności towarzyszących stabilizacji nowego schematu zależności wertykalnych pomiędzy poszczególnymi pionami władzy regionalnej. Pogłębionej analizie poddano również zakres kompetencji podmiotów tworzących sferę instytucjonalną samorządów oraz proces modernizacji systemu zarządzania obiegiem informacji oraz wykorzystaniu potencjału ludzkiego. Drugi podrozdział został poświęcony przedstawieniu społecznych przesłanek wykładni pojęcia demokracji z wykorzystaniem nakreślonych wcześniej aspektów poznawczych. W trzeciej części rozdziału następuje omówienie uczestnictwa politycznego mieszkańców nowych krajów związkowych w ramach instrumentów demokracji bezpośredniej. Podrozdział rozpoczyna charakterystyka narzędzi systemowych funkcjonujących na poziomie kraju związkowego. W dalszej części podrozdziału omówiono praktykę demokracji bezpośredniej na szczeblu gminy niemieckiej. Pogłębionej analizie w obu fragmentach podrozdziału trzeciego poddany zostaje aspekt częstotliwości wykorzystania potencjału demokracji bezpośredniej w ujęciu regionalnym. Analiza opiera się o dane ilościowe, obejmujące wszystkie szczeble ustawodawstwa społecznego. Trzecią część rozdziału kończą dwa wątki omawiające perspektywę reform systemowych w zakresie udoskonalenia korelacji między wymogami urzędowymi wykorzystywania demokracji bezpośredniej, sytuacją demograficzną a oczekiwaniami społeczności.

Ostatni rozdział poświęcony został analizie zależności występujących między zjawiskami ludnościowymi a kształtowaniem się członkostwa partyjnego i partycypacji wyborczej mieszkańców nowych krajów związkowych RFN. Analiza koncentruje się zarówno na aspekcie kwantytatywnym tak określonej materii badawczej, jak i jej wymiarze kwalitatywnym. Pierwsza płaszczyzna obejmuje prezentację analogii między zmianą proporcji liczebnych mieszkańców byłej NRD a wielkością zaplecza politycznego największych niemieckich ugrupowań o statusie partii parlamentarnej oraz rzeczywistym udziałem poszczególnych grup wiekowych w akcie głosowania na szczeblu krajowym, federalnym i europejskim. Sfera kwalitatywna analizy zostaje zawężona do interpretacji płaszczyzny

ilościowej w formie problemowej, tj. przełożenia zagadnień demograficznych, określających kondycję generacyjną (wschodnio)niemieckiego społeczeństwa, na lokalne zachowania wyborcze w kolejnych cyklach głosowania oraz bezpośrednie zaangażowanie w działalność partyjną.

Rozdział zawiera cztery podrozdziały. Analizę rozpoczyna część podejmująca wątek skandali politycznych. Ma ona na celu poszerzenie perspektywy badawczej opartej o czynniki partycypacji politycznej w ogóle. Drugi podrozdział został poświęcony całociowemu przeglądowi członkostwa partyjnego najważniejszych niemieckich ugrupowań politycznych we wschodnich landach niemieckich wraz z eksplikacją ogólnych uwarunkowań działalności partyjnej. W trzecim podrozdziale omówiono zmiany liczebne członkostwa partyjnego w oparciu o strukturę wiekową osób zrzeszonych w strukturach formalnych poszczególnych ugrupowań. W kolejnej części zostały przedstawione zmiany w ogólnym rozkładzie frekwencji wyborczej w trakcie wyborów federalnych, krajowych i europejskich. Piąty podrozdział zawiera całociową analizę preferencji partyjnych mieszkańców wschodnich krajów związkowych dla wspomnianych płaszczyzn wyborczych. Rozdział kończy omówienie demograficznych aspektów frekwencji wyborczej oraz zachowań wyborczych dla wskazanych szczebli demokracji przedstawicielskiej w oparciu o strukturę wiekową i płciową mieszkańców landów wschodnich. Sporo uwagi poświęcono przedstawieniu analogii jakościowych i ilościowych pomiędzy głosowaniem na poziomie federacji, landu i Parlamentu Europejskiego.

Rozprawę kończy część poświęcona omówieniu najważniejszych wyników i wniosków związanych z przeprowadzonym wywodem badawczym.

Niniejsza dysertacja pozwoliła przybliżyć demograficzne aspekty uczestnictwa politycznego na gruncie demokracji bezpośredniej, demokracji przedstawicielskiej oraz członkostwa partyjnego, a w szczególności zrozumieć najważniejsze zależności istniejące między zjawiskami ludnościowymi a kwantytatywnym i jakościowym wymiarem aktywności politycznej w odniesieniu do wschodnich krajów związkowych. Z uwagi na ograniczoność niektórych danych dotyczących socjopolitycznego wymiaru zachowań wyborczych po 1990 r. nie było możliwe zaprezentowanie pełnego kontekstu czasowego tematu określonego w głównym problemie badawczym. Niemniej występowanie określonych analogii w zaprezentowanych zestawieniach porównawczych daje uzasadnione podstawy do sformułowania przesłanek mogących stanowić model praktycznych zależności występujących między zjawiskami ludnościowymi a partycypacją polityczną.

Jako autor niniejszej rozprawy wyrażam nadzieję, iż przedstawione w jej ramach wnioski i spostrzeżenia pozwolą wzbogacić zakres wiedzy w tematyce socjopolitycznych

aspektów okresu przemian systemowych w nowych krajach związkowych, a także uzyskać szerszy ogląd zjawisk ludnościowych, będących nieodłącznym elementem życia politycznego. Oprócz tego można zakładać, iż aktualność problemów demograficznych w Republice Federalnej Niemiec stanowić będzie przyczynek do dalszych analiz, ukierunkowanych na badanie związków przyczynowo- skutkowych pomiędzy kwalitatywnym i kwantytatywnym wymiarem uczestnictwa politycznego a występowaniem określonych zjawisk ludnościowych w długim okresie.

W tym miejscu chciałbym wyrazić podziękowanie dla wszystkich osób, które przyczyniły się do powstania niniejszej rozprawy: pani dr Barbarze Rateckiej, za cenne wsparcie merytoryczne, panu dr Ernestowi Kuczyńskiemu za pomoc w realizacji autorskiego projektu naukowo-badawczego w Berlinie, w ramach którego powstała pierwotna koncepcja pracy oraz zespołowi pracowników Biblioteki Uniwersyteckiej przy Freie Universität Berlin za nieocenioną pomoc w wyszukiwaniu oraz użyczenie mi wielu trudnodostępnych materiałów niemieckojęzycznych. Szczególne wyrazy wdzięczności kieruję do prof. Roberta Łosia za opiekę merytoryczną w trakcie prac badawczych oraz wsparcie i cenne uwagi we wszystkich innych aspektach związanych z realizacją mojego konceptu badawczego.

Ukończenie tej rozprawy nie byłoby możliwe bez wsparcia moich rodziców, którym dedykuję niniejszą pracę.

1. Ogólne kategorie teoretyczne

1.1. Definicja systemu politycznego

Punktem ciężkości analizy systemu politycznego na gruncie politologicznym pozostaje postrzeganie go w kategorii podsystemu systemu społecznego¹². W takim rozumieniu system społeczny obejmuje klasy, warstwy, grupy społeczne, metody i środki służące realizacji partykularnych interesów wspomnianych podmiotów, a także powszechnie akceptowane modele zachowań i sposoby działania oraz formalne zależności i interakcje (stosunki społeczne), określające poziom identyfikacji jednostek i grup ze współkształtowanym przez nie społeczeństwem w ramach organizmu państwowego na podstawie pełnionych ról społecznych¹³. System społeczny stanowi zatem bazę funkcjonowania systemu politycznego, jako pierwotnej platformy rozwoju całości życia politycznego kraju. Ten ostatni przenika istniejące wartości, zgrupowane w układy społeczne, determinując finalnie istniejące przestrzenie socjalizacyjne¹⁴.

Termin „system polityczny” przeniknął do terminologii nauk politologicznych z początkiem lat 50-tych ubiegłego wieku za sprawą publikacji Davida Eastona „The Political System”¹⁵. Opracowanie z 1953 r. wypierało kategorię „systemu rządów”, obecną w rozprawach empirycznych pierwszej połowy XX wieku¹⁶. Zmianę terminologiczną zaproponowaną przez Eastona narzucała rewolucja naukowo-techniczna po drugiej wojnie światowej, której prymarnym symbolem okazał się rozwój nowych społeczeństw przemysłowych¹⁷. Dostępna literatura naukowa przedstawia w tym miejscu różne wykładnie systemu politycznego, uzależnione od przedmiotu badań nad istotą funkcjonowania władzy państwowej bądź politycznej¹⁸. Niezależnie jednak od proponowanych definicji, kategoria

¹² Zob.: A. Huczek, *Zastosowania analizy systemowej, jako metody badawczej w naukach politycznych – perspektywa porównawcza*, [w:] *Prace z zakresu myśli polityczno – prawnej oraz elektronicznej administracji*, red. M. Sadowski, P. Szymaniec, Studia Erasmiiana Wratislaviensia. Acta Studentium, Wrocław 2010, s. 121.

¹³ Por.: A. Karnat-Napieracz, *Tożsamość, czyli świadomość. Redivivus*, „Rejony Humanistyki”, Nr 5, Kraków 2009, s. 149.

¹⁴ Por.: *Nauka o polityce*, red. A. Bodnar, Warszawa 1988, s. 62.

¹⁵ Zob.: D. Easton, *The Political System. An Inquiry into the State of Political Science*, New York 1953,

¹⁶ Zob.: E. F. Miller, *David Easton's Political Theory*, „The Political Science Reviewer”, Vol. 1, Madison 1971, s. 184-235.

¹⁷ Zob.: K. A. Wojtaszczyk, *Państwo współczesne*, [w:] *Spółczesność i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. W. Jakubowski, K. A. Wojtaszczyk, Warszawa 2003, s. 234.

¹⁸ Zob.: M. Podolak, M. Żmigrodzki, *System polityczny i jego klasyfikacje...*, op. cit., s. 11.

systemu politycznego jest pojęciem czerpiącym każdorazowo z czterech zasadniczych obszarów. Konstanty A. Wojtaszczyk wymienia przy tym sferę instytucjonalną - dotyczącą elementów stanowiących o strukturze organizacyjnej systemu politycznego; podsystem funkcjonalny, na który składają się role pełnione przez elementy struktury organizacyjnej oraz system polityczny w ogóle; podsystem regulacyjny, porządkujący praktykę interakcji zachodzących między sferą społeczną i polityczną w odwołaniu do określonych norm i zasad oraz subsystem komunikacyjny, czyli całokształt zależności i postaw, występujących pomiędzy składowymi podsystemami instytucjonalnego¹⁹.

Dostępne wykładnie systemu politycznego koncentrują się najczęściej wokół trzech stanowisk metodologicznych: instytucjonalnego, systemowego oraz strukturalno-funkcjonalnego²⁰.

W pierwszym przypadku istota systemu politycznego sprowadzona została do funkcjonowania w jego ramach zespołu instytucji i organizacji, odpowiedzialnych za inicjowanie procesu decyzyjnego, a także aktów normatywnych, które wyznaczają granice działalności tych podmiotów oraz określają zależności między nimi²¹. Głównymi aktorami tak definiowanego systemu są na ogół osoby oraz organizacje i grupy (formalne i nieformalne) współzależne od siebie, których współpraca zostaje ukierunkowana na wypracowanie, implementację oraz bieżącą wykładnię norm życia społecznego²².

Reprezentantami nurtu instytucjonalnego na gruncie polskim byli m.in. S. Chodak i J. Kowalski. Pierwszy z nich traktuje system polityczny w kategorii ogółu instytucji społeczeństwa, uosabiających jego funkcje oraz zróżnicowanie ról życia politycznego²³. J. Kowalski sprowadza owe instytucje do aparatu państwowego, partii politycznych oraz organizacji i grup społecznych formalnych i nieformalnych, partycypujących w działaniach politycznych państwa, jako całości. Za regulację wewnętrznych stosunków tak definiowanego organizmu systemowego odpowiada zawsze immanentny ogół zasad i norm prawnych²⁴. Pogłębioną analizę kontekstu normatywnego odnajdujemy m.in. w badaniach jugosłowiańskiego politologa N. Pasićia. Punkt ciężkości proponowanej przezeń definicji systemu politycznego stanowią znormalizowane „formy i sposoby” wzajemnych zależności

¹⁹ Por.: K. A. Wojtaszczyk, *Współczesne systemy polityczne*, Warszawa 1992, s. 8-9.

²⁰ Por.: W. Lamentowicz, *Funkcje systemu politycznego a żywiołowa dynamika makrostruktur życia społecznego*, [w:] *Z zagadnień teorii polityki. System polityczny. Interesy, wartości, normy polityczne. Decyzje polityczne*, red. K. Opalek, Warszawa 1978, s. 80 i nast.

²¹ Ibidem, s. 81.

²² Por.: M. Podolak, M. Żmigrodzki, *System polityczny i jego klasyfikacje...*, op. cit., s. 12.

²³ Zob.: W. Waśniewski, *Problemy politycznej organizacji społeczeństwa socjalistycznego*, [w:] *Z zagadnień teorii polityki*, red. K. Opalek, Warszawa 1978, s. 54.

²⁴ Zbliżony model analizy instytucjonalnej przyjęli również: K. A. Wojtaszczyk, S. Ehrlich, M. Żmigrodzki, A. Andrusiewicz, T. Klementowicz, W. Waśniewski czy W. Skrzydło. Zob.: M. Podolak, M. Żmigrodzki, *System polityczny i jego klasyfikacje...*, op. cit., s. 11.

między władzą państwową a społeczeństwem. Są to z jednej strony „nosiciele władzy politycznej w określonej wspólnotie społecznej”, a z drugiej strony - jedynie te instytucje i relacje, których istnienie implikuje powstanie koherentnego związku pomiędzy reprezentantami władzy a siłami społecznymi, które nadały im mandat przedstawicielski w swoim imieniu²⁵.

Koncepcja strukturalno-funkcjonalna traktuje system polityczny, jako nieustanny proces polityczny w ramach istniejących wspólnot, takich, jak państwo, partie polityczne, związki zawodowe, zrzeszenia przedsiębiorców, związki pracodawców itp. Fundamentalnym ogniwem tak pojmowanego systemu są role społeczne, interakcje, metody i wzorce zachowań, reprezentowane przez wszystkie możliwe podmioty stosunków społecznych. Mnogość tychże elementów sprawia, iż aktorzy partycypujący w procesie wypełniania określonych ról, świadomie włączając się do sfery życia politycznego, jako obywatele, wyborcy czy grupy zawodowe, zmieniają ich charakter z niepolitycznego na polityczny²⁶. Jedną z definicji opartą na modelu strukturalno-funkcjonalnym zaproponował Karol. B. Jankowski, stwierdzając, iż jest to pewien „układ tworzący płaszczyznę artykułowania interesów, samoregulacji zapewniającej dynamiczną równowagę społeczną”²⁷.

Analiza systemowa traktuje system polityczny, jako proces przetwarzania impulsów generowanych z otoczenia w autorytatywne decyzje; te z kolei związane są z alokacją dóbr i podziałem obowiązków między wszystkich aktorów wspólnoty społecznej i politycznej²⁸. W ten sposób podkreślone zostają wzajemne oddziaływania systemu politycznego i jego otoczenia na trzech płaszczyznach, tworzących akt działania politycznego: (1) wejścia (input), na które składają się roszczenia i żądania wychodzące bezpośrednio z otoczenia, tj. zasoby niezbędne do rozpoczęcia procesu decyzyjnego, (2) konwersji tak zgromadzonego potencjału przez podmioty sprawujące władzę w (3) wyjście (output), czyli finalne wytwory systemu w postaci dążeń/programów działania i decyzji/działań politycznych; istota tychże określana jest zawsze wartością i zakresem żądań oraz legitymacji danej władzy. Według podejścia systemowego każdy system polityczny musi również obejmować fazę sprzężenia zwrotnego między etapem „input” i „output”. Oznacza on sytuację, w której wytwory fazy wyjścia determinują lub mogą warunkować zmiany otoczenia do tego stopnia, iż oddziałują one na system polityczny, jako całość. To jednak uzależnione jest każdorazowo

²⁵ Zob.: W. Waśniewski, op. cit., s. 55.

²⁶ Zob.: K. A. Wojtaszczyk, *Państwo współczesne*, op. cit., s. 235.

²⁷ Cyt. za: K. B. Jankowski, *Kultura polityczna* [w:] *Wprowadzenia do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2002, s. 239.

²⁸ Zob.: *Studia Nauk Politycznych*, red. K. A. Wojtaszczyk, wyd. I, Warszawa 2004, s. 82.

od źródeł „wejścia”, którymi mogą być zarówno społeczeństwo, wewnątrzpaństwowe elity polityczne, jak również przestrzeń międzynarodowa, obejmująca sankcje, groźby, działania inwazyjne, wsparcie ze strony obcego systemu politycznego etc.²⁹ Aby zapobiec groźbie przeładowania kanałów komunikacyjnych między podmiotami input a gremiami decyzyjnymi bądź nawet załamania systemu, zostają wypracowane mechanizmy i urządzenia kontrolne, których zadanie sprowadza się do monitoringu oraz regulacji napływu postulatów. Dysfunkcjonalność mechanizmów wyjścia lub poważne zakłócenia w ich prawidłowym funkcjonowaniu ograniczają znacząco działanie systemu, jako całości, a jakiekolwiek zaburzenia na poziomie transferu informacji między „input” i „output” dowodzą stanów patologicznych władzy. Jednymi z najważniejszych przedstawicieli analizy systemowej byli m.in. wspomniany już wcześniej D. Easton, a także Karl Deutsch oraz Talcott Parsons. D. Easton ugruntował nowe ramy metodologiczne modelu na następne dekady. Jego funkcjonowanie oparł na założeniu o zdolnościach samoregulacyjnych systemu w warunkach permanentnej ewolucji otaczającego go środowiska. Umiejętność dostosowywania działań systemu do impulsów płynących z zewnątrz pozwala stabilizować jego strukturę. W efekcie końcowym jawi się on, jako symetryczne oddziaływanie wszystkich elementów składowych, determinujące podział środków oraz rozwiązywanie sporów w społeczeństwie. Tworzy się w ten sposób zdynamizowana konstrukcja wszystkich akcji i interakcji w obrębie granic systemu. Ów, dysponując odpowiednimi metodami i narzędziami perswazji, kreuje docelowo postawy adaptacyjne mieszkańców względem rezultatów procesu decyzyjnego³⁰. K. Deutsch zwrócił z kolei uwagę na rolę przepływu informacji w utrzymaniu ładu systemowego oraz metody komunikacji występujące w kontaktach obywatela z władzą państwową. Według niego punkt ciężkości stanowią przede wszystkim społeczne i polityczne skutki istnienia bazy informacyjnej w odniesieniu do trwałości systemu. Obserwacje T. Parsonsa koncentrują się natomiast na działaniach systemu wobec najbliższego mu otoczenia oraz transpozycji ról systemowych poza jego granice³¹.

Rozwinięcie elementu wzajemnego oddziaływania różnych czynników systemotwórczych odnajdujemy w modelu systemowym zaproponowanym przez amerykańskiego przedstawiciela tzw. politologii porównawczej, Gabriela Almonda. Interakcje zachodzą według niego między różnymi postaciami aktywności politycznej struktur państwowych i pozapaństwowych na płaszczyźnie instytucjonalnej oraz kultury politycznej.

²⁹ Por.: K. A. Wojtaszczyk, *Państwo współczesne*, op. cit., s. 235.

³⁰ Ibidem, s. 238.

³¹ Zob.: F. Ryszka, *Nauka o polityce. Rozważania metodologiczne*, Warszawa 1984, s. 366-368.

Punkt ciężkości stanowi zwłaszcza wymiar psychologiczny tak ukształtowanych korelacji podmiotowych, przybierający w efekcie postać impulsów zewnętrznych i wewnętrznych. Impulsem zewnętrznym G. Almond nazywa reakcje wychodzące od społeczeństwa w kierunku elity władzy, natomiast wewnętrznym – wszelkie bodźce w postaci decyzji politycznych tudzież inicjatyw, wpływających z centrum decyzyjnego. W ten sposób system tworzy integralną strukturę, funkcjonującą na trzech płaszczyznach funkcyjnych. Pierwsza z nich tworzy tzw. szczebel „możliwości”, tj. umiejętności kształtowania przez decydentów procesów wewnątrzspołecznych i postaw obywatelskich w sposób, który gwarantuje realizację wyznaczonych zadań i celów państwowych. Z drugiej strony dochodzi tu do weryfikacji zgodności oczekiwań obywatelskich z podejmowanymi przez władzę działaniami w zakresie prawidłowego funkcjonowania systemu politycznego. Łańcuch oddziaływań oparty jest o instrumenty mobilizacji, regulacji, rozdziału, reagowania, jak również symboliki. Kolejny poziom odzwierciedla zmiany strukturalne, w tym fluktuacyjny charakter zachodzących w systemie procesów i zjawisk. Punkt ciężkości stanowi analiza konwersji bazy wejściowej w materiał wyjściowy. W ten sposób dochodzi do powstania tzw. „przepływów komunikacyjnych”, tj. strumieni odpowiedzialnych za prawidłowe funkcjonowanie obiegu informacji między sferą input i output. Efektywność systemu w tym zakresie wyznaczają metody i środki obrane przez władzę w celu realizacji własnych zadań. Trzeci szczebel odpowiada za podtrzymanie wybranego modelu systemowego i jego przystosowanie do danych okoliczności przy wykorzystaniu instrumentu socjalizacji oraz regulacji politycznej. Rozwój społeczny i polityczny jest ściśle powiązany z obowiązującymi zasadami, jak również ewolucją systemu normatywnego³².

W obrębie każdego systemu politycznego można wydzielić cztery podsystemy: instytucjonalny, funkcjonalny, regulacyjny oraz komunikacyjny. Pierwszy z wymienionych decyduje o sposobie wewnętrznej organizacji aparatu państwowego; ukierunkowuje zatem każdą płaszczyznę składową systemu politycznego. Stanowiąc nadrzędny moduł inicjacyjny w odniesieniu do pozostałych subsystemów i systemu politycznego, jako całości, odpowiada jednocześnie za jego treść, kierunki działania oraz konwencję wprowadzanych norm i wartości. Podmiotami uczestniczącymi w procesie kreacji poszczególnych elementów składowych systemu są na tym poziomie przede wszystkim podmioty i struktury organizacyjne, takie jak aparat państwowy, grupy interesu czy partie polityczne³³.

³² Por.: K. A. Wojtaszczyk, *Państwo współczesne*, op. cit., s. 239.

³³ Ibidem, s. 237.

Ogół relacji występujących między poszczególnymi składowymi podsystemu instytucjonalnego tworzy z kolei trzon podsystemu komunikacyjnego. Ów determinuje cały obieg informacji pomiędzy organami aparatu państwowego, kształtując formalne i nieformalne zależności między nimi. Przykładem takich powiązań będą stosunki na linii parlament-rząd czy kontakty pomiędzy ugrupowaniami politycznymi. Związki te mogą w praktyce nabierać charakteru czynnego bądź biernego. W praktyce oznacza to sytuację, w której występowanie pewnego typu relacji strukturalnych może z jednej strony wspomagać system w jego działaniach bądź też nie musi mieć realnego wpływu na przebieg procesów systemowych. W pierwszym przypadku są to zarówno związki utrzymujące jednolitość systemu politycznego (przykładowo: koalicja parlamentarna wspierająca aktywność rządu bądź też sama tworząca jego zaplecze personalne), jak również te, które podważają reguły w nim rządzące, zagrażając stabilności całego organizmu³⁴. Jedne i drugie stanowią główny punkt ciężkości analizy systemów politycznych państw.

Elementarnym składnikiem podsystemu funkcjonalnego są z kolei role i funkcje spełniane przez współtworzące go elementy składowe, jak również cały system polityczny. Określa się je, jako wszelkie działania, mające na celu utrzymanie systemu politycznego w okresie długofalowym. Część z nich zostaje ukierunkowana na zachowanie stanu bieżącego, inne natomiast odpowiadają za dalszy rozwój systemu. Według takiego rozgraniczenia, każdy system polityczny - po pierwsze - kieruje wszelkimi procesami zgodnie z obowiązującymi normami i zasadami (funkcja regulacyjna), po drugie – musi zapobiegać powstawaniu ognisk konfliktogennych, a więc rozwiązywać istniejące problemy przede wszystkim na gruncie mediacji - jeśli w grę wchodzi rozbieżne interesy grup społecznych (funkcja mediacyjna). Trzecią rolą systemu politycznego w tym ujęciu będzie udoskonalanie działań poszczególnych instytucji składowych w celu przysposobienia bazy systemowej do zmieniającego się otoczenia (funkcja adaptacyjna), a ostatecznie - wdrażanie do otaczającej go przestrzeni mechanizmów działania i ich zasad³⁵.

Podsystem regulacyjny, zwany również normatywnym, stanowi źródło norm i zasad, na których oparte są stosunki społeczno-polityczne, przez co sam w sobie jest bardzo złożony. Określają go przede wszystkim normy prawne. Definiują je organy i podmioty państwowe mocą konstytucji, ustaw, aktów organów egzekutywy oraz orzeczeń sądowych. Podsystem regulacyjny dopełniają normy pozaprawne (autonomiczne), wydawane przez instytucje niepaństwowe w postaci statutów, zarządzeń czy różnego rodzaju regulaminów, a

³⁴ Ibidem.

³⁵ Por.: M. Podolak, M. Żmigrodzki, *System polityczny i jego klasyfikacje...*, op. cit., s. 13.

także tzw. reguły nienormatywne. Ostatnie z wymienionych mają swoje źródło m.in. w ideach legislacyjnych, doktrynach prawnych, kulturze politycznej, świadomości społecznej czy praktyce prawnej³⁶.

Wspólnymi elementami proponowanych ujęć systemu politycznego pozostają niezmiennie: wspólnota (społeczność) współtworzona przez różnego rodzaju grupy i środowiska ukierunkowane na realizację interesów zbieżnych i rozbieżnych; organy i instytucje władzy państwowej, wyznaczające pierwotne reguły funkcjonowania społeczeństwa oraz metody i środki uzgadniania interesów społecznych; organizacje, będące reprezentacją interesów wspólnoty w drodze zdobywania i sprawowania przez nie władzy w sposób bezpośredni lub pośredni - metodami wywierania wpływu na decyzje władzy państwowej; formalne i nieformalne normy regulowania stosunków między wszystkimi częściami składowymi systemu, utrzymujące jedność strukturalną państwa³⁷; ideologie i strategie polityczne nadające ostateczny kształt i charakter funkcjonowania systemu władzy politycznej; międzynarodowe organizacje rządowe i pozarządowe, a także inne instytucje o charakterze ponadnarodowym, w ramach których państwa stowarzyszone dostosowują własny porządek prawny do wymogów współpracy wzajemnej. Żaden z powyższych komponentów systemu nie funkcjonuje samodzielnie, lecz ztraca swą neutralność w drodze procesu decyzyjnego.

Analiza systemu politycznego Niemiec Wschodnich została dokonana w oparciu o ogólny model terminologiczny, czerpiący z koncepcji instytucjonalnej³⁸. Wskazuje on na całokształt instytucji związanych ze stanowieniem władzy w danym kraju oraz określa wzajemne relacje między nimi na poziomie bezpośredniego lub pośredniego modelu kreacji procesu decyzyjnego w oparciu o pewien układ norm, zasad i przepisów prawnych³⁹.

Tak definiowany system polityczny obejmuje trzy grupy elementów. Pierwszą stanowią wartości polityczne. Są to idee potrzeb zbiorowych, których uznanie decyduje pierwotnie o istnieniu wielkich grup społecznych, a w rezultacie również ogółu społeczeństwa oraz całości systemu; określa świadomość społeczną jego animatorów, odzwierciedlając zarazem potrzeby, interesy oraz preferencje podmiotów społecznych (zasada suwerenności narodu, pluralizmu politycznego, trójpodziału władzy czy własności prywatnej)⁴⁰. Drugą grupę komponentów systemu tworzą instytucje i organizacje polityczne. Ich zadanie polega na określaniu

³⁶ Ibidem.

³⁷ Zob.: M. Błaszke, *Wartości i normy społeczno-polityczne*, [w:] *Z zagadnień teorii polityki. System polityczny. Interesy, wartości, normy polityczne. Decyzje polityczne*, red. K. Opalek, Warszawa 1978, s. 249 i nast.

³⁸ Zob.: M. Podolak, M. Żmigrodzki, *System polityczny i jego klasyfikacje...*, op. cit., s. 11.

³⁹ Por.: L. Balcerowicz, op. cit., s. 146-147; J. Kowalski, op. cit., s. 26.

⁴⁰ Zob.: M. Karwat, W. Malinowski, *Wartości polityczne* [w:] *Elementy teorii polityki*, red. K. Opalek, Warszawa 1989, s. 186 i nast.

całokształtu życia społeczno-politycznego danego państwa, ze szczególnym uwzględnieniem aktywizacji społeczeństwa do czynnej partycypacji w takim życiu. Zaliczają się do nich przede wszystkim: aparat państwowy, partie polityczne, struktury samorządowe, związki zawodowe, stowarzyszenia i zrzeszenia czy wreszcie różnego rodzaju organizacje nieformalne, także te o charakterze rozbójniczym (np. organizacje mafijne). Trzecią kategorię komponentów tworzą normy dostosowujące idee i wartości do warunków życia społecznego, a także normalizujące zasady funkcjonowania aparatu organizacyjno-instytucjonalnego państwa. Stanowią zatem pewne schematy, określające formalne zależności między środkami i celami politycznymi, w tym również reguły postępowania jednostek i grup społecznych wobec siebie oraz pozostałych całości społecznych. Normy polityczne pozwalają w ten sposób zinstytucjonalizować obecność grup społecznych w sferze potrzeb czy też zainteresowań z uwzględnieniem rozkładu sił społecznych, poziomu oczekiwań, skali niezadowolenia i/lub poparcia dla działań władz⁴¹. Wyróżnić należy tu normy prawne sankcjonowane przymusem państwowym (prawa podmiotowe regulowane konstytucyjnie, ustawowo, na mocy rozporządzeń oraz innych aktów normatywnych⁴²) organizacyjne (np. regulamin obrad izb parlamentu, statuty partyjne, prawo wyborcze) moralne (nakazy postępowania, pozwalające utrzymać jedność struktur wewnątrz danej zbiorowości, np.: równość, sprawiedliwość)⁴³, kulturowe (wyznaczenie tych ostatnich wiąże się ściśle z obowiązującymi w społecznościach lokalnych tradycjami, obyczajami bądź regułą uznania społecznego dla pewnych wzorców zachowań)⁴⁴. Podejście to uwzględnia zatem opis funkcjonowania władzy politycznej wraz z eksploracją zjawisk determinujących ogólne stosunki społeczne oraz zachowania zbiorowe na podstawie przyjętych w danej społeczności zasad postępowania; pozwala ono zdefiniować instytucje, wyznaczające zakres i charakter działań władzy państwowej czy wreszcie stwarza możliwość analizy interakcji zachodzących między władzą a społeczeństwem na podstawie decyzji władz politycznych - zarówno w wymiarze jednostkowym, jak również na poziomie grup i zbiorowości społecznych⁴⁵. Charakter owych oddziaływań, suma postaw i zachowań wszystkich uczestników systemu składają się na jego kulturę polityczną. Tworzy ona swoisty punkt wyjścia w kształtowaniu

⁴¹ Ibidem, s. 196-197.

⁴² Por.: M. Błaszke, op. cit., s. 264-265.

⁴³ Zob.: T. Klementowicz, *Normy moralne a działania podmiotów polityki na przykładzie współzycia międzynarodowego*, [w:] *Elementy teorii polityki*, red. K. Opalek, Warszawa 1999, s. 212 i nast.

⁴⁴ Por.: M. Podolak, M. Żmigrodzki, *System polityczny i jego klasyfikacje...*, op. cit., s. 12-13.

⁴⁵ Zob.: W. Waśniewski, op. cit., s. 55.

procesu decyzyjnego, określając efektywność i wartość działania politycznego w mikro- i makroskali⁴⁶.

1.2. Uczestnictwo polityczne w Niemczech Wschodnich po okresie transformacji systemowej

1.2.1. Transformacja systemowa w praktyce politycznej NRD

Wydarzenia tzw. jesieni narodów (ludów), prowadzące do upadku rządów komunistycznych w Europie Środkowowschodniej, przebiegały zasadniczo według czterech scenariuszy, uwzględniających stopień postawy proreformatorskiej elity rządzącej. W pierwszym przypadku przełom demokratyczny kształtowała postępową korektą kursu politycznego aparatu władzy państwowej, zorientowanego na otwartą współpracę ze środowiskiem opozycyjnym oraz przywrócenie pluralizmu politycznego (partyjnego) w warunkach kompromisu. Taki scenariusz dochodzenia do demokracji miał miejsce w Polsce i na Węgrzech. W Bułgarii nastąpiło kontrolowane otwarcie przestrzeni politycznej, zarezerwowanej dotychczas dla przedstawicieli partii komunistycznej, efektem czego było stopniowe dopuszczanie opozycji do udziału we władzy. Demokratyzacja w Rumunii nastąpiła dopiero w drugiej połowie lat 90-tych, jako wtórny efekt krwawego obalenia dyktatury Nicolae Ceaușescu w grudniu 1989 r. oraz stopniowego odsuwania od władzy Frontu Ocalenia Narodowego z prezydentem Ionem Iliescu na czele. Najbardziej konserwatywny wymiar rządów autorytarnych w NRD i Czechosłowacji, negujący jakąkolwiek formułę rozluźnienia kursu politycznego, a więc otwarcia na opozycję oraz reformy strukturalne, powodował, iż zmiany systemowe przybrały tu – zgodnie z terminologią Samuela P. Huntingtona – charakter lawinowego⁴⁷. Wyznacznikiem wszystkich procesów transformacji systemowej w państwach tzw. bloku wschodniego były determinanty wewnątrz- i zewnątrzpolityczne. Pierwszą kategorię czynników określały zasadniczo: osłabienie fundamentów legitymacji władzy, problemy gospodarki planowej oraz powstanie sił opozycyjnych. Międzynarodowym

⁴⁶ Por.: A. Barcikowski, I. Pańków, *Symboliczno-kulturowy kontekst działań politycznych*, [w:] *Elementy teorii polityki*, red. K. Opalek, Warszawa 1989, s. 256 i nast.; *Nauka o polityce*, red. A. Bodnar, op. cit., s. 185-186.

⁴⁷ Por.: W. Jakubowski, J. Wojnicki, *Transformacja polityczna państw Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] *Społeczeństwo i polityka...*, op. cit., s. 367-370.

podłożem przemian systemowych były z kolei reformy zainicjowane w Związku Radzieckim po objęciu przez Michaiła Gorbaczowa przewodnictwa w partii komunistycznej.

Transformacja systemowa jest z założenia procesem zawierającym czynnik ewolucyjny. Według definicji zaproponowanej przez Andrzeja Antoszewskiego, zostaje ona zestawiona na równi z tranzycją, będąc okresem wpływającym od momentu demontażu jednego reżimu politycznego do chwili utrwalenia nowego reżimu. W praktyce obejmuje on etap demokratyzacji i konsolidacji. Demokratyzacja stanowi w tym przypadku fazę poprzedzającą liberalizację reżimu autorytarnego, stanowioną przez ciąg zdarzeń warunkowanych uwalnianiem swobód politycznych, destabilizujących system niedemokratyczny. Sama demokratyzacja sprowadza się w swej istocie do elementu przejścia, czyli zmiany systemu. Zmiana ta kończy się w chwili, kiedy towarzyszące jej okoliczności stanowią o tym, iż nowa formuła systemowa może być uznana za demokratyczną. Cały proces transformacji realizuje się w następstwie utrwalenia, tj. konsolidacji zmian o charakterze demokratycznym. Ich wyznacznikiem będzie powtarzalność pewnych działań w relacjach władzy ze społeczeństwem, które stanowią o jakości etapu inicjalizacji oraz przejścia do demokracji⁴⁸.

Niemcy były jedynym podmiotem prawa międzynarodowego należącym do grupy państw bloku socjalistycznego, gdzie formuła przyjmowania nowych zasad organizacji życia społeczno-politycznego na przełomie lat 80-tych i 90-tych ubiegłego wieku odbiegała w swej istocie od procesów demokratyzacyjnych reszty krajów tego regionu. Już na samym początku drogi kruszenia centralistycznego modelu zarządzania państwem wschodnioniemieckim, miały tu miejsce zdarzenia i procesy quasi transformacyjne, których nie można było powiązać z wydarzeniami zachodzącymi w innych regionach komunistycznej części Europy. W grę wchodziły przede wszystkim wewnętrzne impulsy torowania drogi do wszelkich jakościowych zmian systemu. Elementem decydującym o osobliwym charakterze tego okresu było de facto rozbieżności państwowe Niemiec. Fakt istnienia RFN zrelatywizował w znaczący sposób podłoże rzeczywistej motywacji społeczeństwa NRD do przebudowy ładu politycznego, którego byli nieodłączną częścią. Z drugiej strony funkcjonowanie jednostek i grup społecznych w ramach społeczeństwa socjalistycznego kształtowało specyficzny rodzaj mentalności poddańczej. Nie pozostawała ona bez wpływu na poziom uczestnictwa politycznego w warunkach dekompozycji wschodnioniemieckich struktur państwowych i przejęcia rozwiązań systemowych RFN. Innym argumentem, przemawiającym o wyjątkowości przypadku transformacji systemowej NRD, jest fakt, iż poza nią, wszystkie dawne kraje demokracji

⁴⁸ Por.: B. Szyja, *Demokracja skonsolidowana, jako efekt tranzycji. Analiza podstawowych ujęć i poglądów*, [w:] *Wrocławskie Studia Politolologiczne*, red. K. Rogaczewska, VARIA, Nr. 14, Wrocław 2013, s. 166-171.

ludowej stanowią obecnie samodzielny podmiot prawa międzynarodowego, a zachodzące w nich zmiany poprzez pewne analogie dadzą się sprowadzić do określonych modeli zachowań⁴⁹.

Unikalna w skali światowej specyfika procesu przekształceń systemowych Niemieckiej Republiki Demokratycznej polegała na kontraktowym rozwiązaniu jej struktur państwowych, tj. włączenia całego obszaru pod jurysdykcję Republiki Federalnej Niemiec mocą traktatu zjednoczeniowego. W efekcie tego procesu samodzielny, ale rządzony w sposób totalitarny, podmiot prawa międzynarodowego, stał się integralną częścią demokratycznego ładu państwowego. Niemcy Wschodnie przejęły tym samym gotowe schematy organizacji życia w wymiarze społecznym i politycznym, umocowane porządkiem prawnym Ustawy Zasadniczej z 23 maja 1949 r.⁵⁰ Akt przejścia NRD pod jurysdykcję Republiki Federalnej Niemiec dokonał się nie tylko za przyzwoleniem społecznym, ale również - i przede wszystkim - w drodze kompromisu między czterema światowymi mocarstwami: Stanami Zjednoczonymi Ameryki (USA), Wielką Brytanią, Francją i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Obrany wariant przeobrażeń systemowych narzucał konieczność funkcjonowania nowych krajów związkowych według zachodnioniemieckich schematów i modeli organizacyjnych w drodze jednokierunkowego, transregionalnego transferu instytucjonalnego między dwoma niezależnymi podmiotami prawa międzynarodowego. Towarzysząca temu procesowi marginalizacja specyfiki funkcjonowania państwa socjalistycznego oraz wytworzonych w ciągu czterech dekad lokalnych sieci powiązań między władzą i społeczeństwem, utrudniła jednak perspektywę szybkiego powstania „kwitających krajobrazów”⁵¹.

Przeływ schematów organizacyjnych przybrał wymiar egzo- i endogeniczny. Zewnętrzny charakter nowego ładu oznaczał w tym przypadku przejście w nowych krajach związkowych zachodnioniemieckiego modelu demokracji, wewnętrzny - jego wpływ na strukturę organizacyjną i społeczną byłej NRD, poczynając od nowego podziału administracyjnego, poprzez reorganizację systemu partyjnego, powstanie samorządu terytorialnego, zaszczepienie mechanizmów społeczeństwa obywatelskiego, a skończywszy na historycznej zmianie uwarstwienia społecznego. Uwzględniając stopień zaangażowania zewnętrznych i wewnętrznych aktorów politycznych w zmiany systemowe Niemiec

⁴⁹ Por.: W. Jakubowski, J. Wojnicki, op. cit., s. 368.

⁵⁰ Por.: M. Osterland, R. Wahsner, *Der schwierige Weg zur Demokratie – Zur Reinstitutionalisierung der kommunalen Selbstverwaltung in der Ex-DDR*, [w:] *Strukturwandel in den neuen Bundesländern*, red. J. Hoffman, Köln 1993, s. 390.

⁵¹ Por.: C. Offe, *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodnioniemieckie*, Warszawa-Kraków 1999, s. 238-239.

Wschodnich, transformacja systemowa NRD od dyktatury do demokracji przybrała - według terminologii Samuela P. Huntingtona - formułę zmiany systemowej czy też zastąpienia⁵², sterowanego z zewnątrz oraz pozbawionego pierwiastka ewolucyjnego. Pozycja nurtu reformatorskiego w obrębie partii komunistycznej była bardzo słaba. Ugrupowaniom opozycyjnym brakowało wspólnego stanowiska oraz przywódcy zdolnego zapoczątkować zmiany strukturalne. Inicjatywa polityczna należała do konserwatywnych i nieelastycznych działaczy funkcyjnych z Erichem Honeckerem na czele. Z formalnego punktu widzenia nie było przesłanek, które mogłyby zainicjować przemiany „od wewnątrz”. Kluczowym elementem towarzyszącym 'zastąpieniu' było instytucjonalne zerwanie z przeszłością. Dotyczyło ono zarówno mechanizmów sprawowania władzy, jak również tworzących go aktorów politycznych. W przypadku NRD dawne elity partyjne utraciły zdolność administrowania krajem po wyborach komunalnych z marca 1990 r.⁵³ Fakt ten przyspieszył w efekcie proces demokratyzacji Niemiec Wschodnich. Nie była ona jednak narzędziem transformacji systemowej w swym pierwotnym, klasycznym znaczeniu, obejmującym ciąg zdarzeń o charakterze postępowym, zmierzających do wykształcenia się nowego porządku prawno-instytucjonalnego na terenie danego podmiotu prawa międzynarodowego, z wyraźnie wydzielonymi fazami przejścia od niedemokratycznego do demokratycznego modelu zarządzania państwem. W upadającej NRD, w przeciwieństwie do pozostałych państw bloku socjalistycznego, zabrakło czynnika ewolucyjnego, gdzie utrwalanie nowego ładu społeczno-politycznego i idących z nim wartości powinno wyrażać się świadomym zaangażowaniem jednostek w proces decyzyjny, a jednostkowej i zbiorowej manifestacji woli działań w sferze polityki towarzyszyłyby również rozłożone w czasie zmiany kulturowe⁵⁴. Dekompozycję systemową państwa wschodnioniemieckiego współkształtowała bez wątpienia obecność ducha oporu obywatelskiego. Przybrał on formułę różnego rodzaju inicjatyw antysystemowych pomimo faktu, iż ich animatorom zabrakło warsztatu politycznego do przejęcia odpowiedzialności za dalsze losy kraju oraz obiektywnego zaakceptowania następstw zjednoczenia z RFN.

⁵² Zob.: A. Antoszewski, *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej: perspektywa porównawcza*, Wrocław 2006, s. 42.

⁵³ Zob.: S. P. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 1995, s. 148 i nast.

⁵⁴ Zob.: C. Offe, op. cit., s. 207-208.

1.2.2. Uczestnictwo polityczne

Termin ten funkcjonuje wymiennie z pojęciem partycypacji politycznej, zaangażowania politycznego czy aktywnością polityczną i sprowadza się do konkretnych sposobów zachowania jednostek w obrębie polityki. Stanowi przy tym element szerszej perspektywy badawczej, zajmującej się zagadnieniem uczestnictwa. W tym kontekście poznawczym jest on elementem procesu interakcji społecznej zachodzącej między jednostkami, w którym przyjmują one określony sposób postępowania. Uczestnictwo polityczne związane jest nieodłącznie z podmiotem państwowym i dlatego dotyczy działań członków społeczeństwa, funkcjonujących w ramach jego struktur organizacyjnych. Może to być zarówno aktywność na poziomie pojedynczego państwa, jak i grupy niezależnych podmiotów prawa międzynarodowego, wchodzących w skład ponadnarodowych struktur zarządczych. Przykładem takiego uczestnictwa politycznego będą np. wybory do Parlamentu Europejskiego, objęte zakresem przedmiotowym niniejszej rozprawy. Pochodnym wymiarem zaangażowania politycznego będzie również wsparcie międzynarodowych akcji pomocowych organizowanych na rzecz innych państw, które wykraczają poza przyjęte w dysertacji ramy analizy.

Aktywność polityczna obywateli danego państwa przejawia się na kilku płaszczyznach formalnych, które zazwyczaj sprowadzają się do partycypacji w procesie ustawodawczym (wymiar bezpośredni), aktu głosowania wyborczego bądź referendalnego (wymiar pośredni), przynależności formalnej do różnych grup nacisku, aktywnej działalności w ramach partii politycznych oraz rozwoju opinii publicznej w drodze podtrzymywania samorządnych i bezwarunkowych relacji z innymi obywatelami⁵⁵.

Istota demokracji bezpośredniej sprowadza się do jej samorządnego charakteru⁵⁶. Samorządność w ujęciu socjologicznym to z kolei umiejętność wyznaczania celów, określania zadań i ich realizacja poprzez samokontrolę. Można zatem przyjąć, iż uczestnictwo polityczne na gruncie samorządnym realizuje się w drodze wyodrębniania priorytetów, mających uskutecznić funkcjonowanie otoczenia politycznego z wykorzystaniem narzędzi partycypacyjnych oferowanych przez demokrację bezpośrednią. Instrumenty te czerpią obecnie z systemu parlamentarnego i jako takie nawiązują w swej logice do prawideł nią rządzących.

⁵⁵ Por.: K. Opalek, *Zagadnienia teorii prawa i teorii polityki*, op. cit., s. 321.

⁵⁶ Por.: G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warszawa 1994, s. 146.

W systemie przedstawicielskim nie funkcjonują one, jako wyizolowane formy uczestnictwa w życiu publicznym, tracąc przez to swój pierwotny, antyczny charakter. Niemniej jednak stanowią alternatywne instrumenty politycznego nacisku na władze⁵⁷.

Demokratyzacja Niemiec Wschodnich utorowała drogę jej mieszkańcom do aktywnego i przede wszystkim odpowiedzialnego współkształtowania najbliższego otoczenia politycznego poprzez możliwość kontrolowania działań władz. Z tego względu narzędzia demokracji „samorządnej” stały się nieodłączną platformą kształtowania polityki wewnętrznej Niemiec po 1990 r. Świadczy o tym chociażby tempo wprowadzania stosownych regulacji prawnych, sankcjonujących formalną obecność narzędzi demokracji bezpośredniej w poszczególnych landach. W 1989 r. jedynie 7 spośród 11 ówczesnych krajów związkowych przewidywało istnienie demokracji bezpośredniej na szczeblu krajowym⁵⁸ i jeden (Badenia-Wirtembergia) – komunalnym. 5 lat później ukończono proces prawnej adaptacji jej narzędzi na obszarze postenerdowskim, tj. w Brandenburgii, Meklemburgii-Pomorzu Przednim, Saksonii, Saksonii-Anhalt i Turyngii. Do 2005 r. Berlin pozostawał jedynym landem, który nie przyjął demokracji bezpośredniej, zarówno w skali gminy, jak i kraju związkowego⁵⁹.

Paleta instrumentów demokracji bezpośredniej wykorzystywanych przez obywateli do uczestnictwa w życiu swego regionu uregulowana jest w ustawodawstwie gminnym i krajowym. Do niezinstytucjonalizowanych form społecznego wyrazu należą tu: petycje obywatelskie, wniosek obywatelski zobowiązujący mieszkańców rady gminy/miasta do ustosunkowania się wobec problemu związanego z funkcjonowaniem lokalnej wspólnoty (niem. *Einwohnerantrag*, względnie *Bürgerantrag*), odpowiadająca temu inicjatywa obywatelska, jako samodzielne narzędzie demokracji bezpośredniej na poziomie krajowym (w zależności od regionu funkcjonują nazwy: *unverbindliche Volkspetition*, *Volksinitiative*, względnie *Bürgerantrag*)⁶⁰, wniosek o dopuszczenie społecznej inicjatywy ustawodawczej

⁵⁷ Zob.: A. Kost, *Bürgerbegehren und Bürgerentscheid in Deutschland*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, Nr. 10/2006, s. 29.

⁵⁸ W okresie 1949 - 1975 funkcjonowała także na szczeblu krajowym landu Berlin. W 1975 r. demokrację bezpośrednią wykreślono jednak z zapisów konstytucyjnych na kolejne dwadzieścia lat. Zob.: *Volksentscheids-Ranking 2010*, red. F. Rehmet, Berlin, September 2010, s. 29.

⁵⁹ Zob.: *Zweites Volksentscheid-Ranking. Länder und Gemeinden im Demokratie-Vergleich*, red. F. Rehmet, Berlin, Januar 2007, s. 29.

⁶⁰ 8 krajów związkowych wprowadziło do ustawodawstwa krajowego niewiążącą petycję obywatelską (*unverbindliche Volkspetition*), która ma na celu informowanie parlamentu o pojawiających się problemach. Naczelny organ legislacyjny nie ma obowiązku przyjęcia stosownej uchwały, niemniej rozważa zaproponowane przez inicjatorów dróg rozwiązania konkretnego problemu. *Volkspetition* kończy się na etapie analizy parlamentu. Formuła ta obowiązuje w Hamburgu- tu, jako *Volkspetition*, Berlinie, Meklemburgii-Pomorzu Przednim, Nadrenii Północnej-Westfalii, Dolnej Saksonii, Saksonii-Anhalt, wszędzie, jako *Volksinitiative*, Bremie oraz Turyngii – tu formuła *Bürgerantrag*). Zob.: *1. Volksentscheid-Ranking. Die Direktdemokratischen Verfahren der Länder und Gemeinden im Vergleich*, red. R. Kampwirth, Berlin 2003, s. 20.

(niem. *Antrag auf ein Volksbegehren* lub też *Antrag auf Zulassung eines Volksbegehrens*), względnie pośrednia inicjatywa obywatelska (niem. *indirekte Volksinitiative*, także *Volksantrag*⁶¹); w obydwu przypadkach jest to element inicjujący tzw. trójfazowe ustawodawstwo społeczne⁶², którego dalszymi krokami są odpowiednio: społeczna inicjatywa ustawodawcza (na szczeblu samorządowym - *Bürgerbegehren*, krajowym - *Volksbegehren*) oraz decyzja obywatelska (analogicznie *Bürgerentscheid/Volksentscheid*)⁶³. Lokalne społeczności niezwykle chętnie korzystają również z usług tzw. Beraterów/ Sachbearbeiterów, tj. osób niezwiązanych bezpośrednio z życiem politycznym, do współpracy z samorządem terytorialnym w charakterze doradców lub referentów⁶⁴.

Mieszkańcy mają równocześnie możliwość współkształtowania procesu politycznego w zinstytucjonalizowanej formie. Służą temu takie instrumenty, jak: konsultacje społeczne w ramach posiedzeń Rady/Przedstawicielstwa gminy/miasta (tzw. *Anhörung*), godziny zapytań obywatelskich (niem. *Einvohnerfragestunde*), zgromadzenie mieszkańców/obywatelskie (niem. *Einvohner(Bürger)versammlung/Freie Sammlung*), a także plebiscyty. Dotyczą one takich kwestii publicznych, jak np.: proces zagospodarowania przestrzennego, ustalania planu zabudowy, postępowań w sprawie wydania zezwolenia na konkretną działalność czy przeprowadzenia badań dotyczących zakresu szkodliwości dla środowiska konkretnych inwestycji. W ten sposób już na wczesnym etapie planowania i podejmowania wiążących decyzji lokalna społeczność może współdecydować o kwestiach merytorycznych, które dotyczą jej samej. Jest to o tyle istotne, iż działalność taka nie musi wiązać się z bezpośrednią aktywnością polityczną, której wykładnikiem będzie np. członkostwo w partiach politycznych. Obserwowana od końca lat 90-tych tendencja ku

⁶¹ Dot. Saksonii.

⁶² *Volksinitiative* jest pierwszym elementem trzypoziomowego ustawodawstwa społecznego w 5 krajach związkowych: Saksonii – tu, jako *Volksantrag*, Brandenburgii, Hamburgu, Nadrenii- Palatynacie i Szlezwiku-Holsztyn. W tym ujęciu jest to tzw. pośrednia inicjatywa społeczna (*indirekte Volksinitiative*). W Saksonii-Anhalt inicjatywa obywatelska może przybierać zarówno formułę niewiążącej petycji, jak i pierwszego szczebla ustawodawstwa społecznego. W Badenii-Wirtembergii, Bawarii, Hesji oraz Saarze *Volksinitiative* nie wykształciła się w żadnej z powyższych postaci. Stąd są tu jedynie jego dwa poziomy. W 11 landach punktem wyjścia w procedurze legislacji społecznej jest tzw. wniosek o pozwolenie na przeprowadzenie społecznej inicjatywy ustawodawczej, jednakże w Meklemburgii-Pomorzu Przednim wystarczy tylko odpowiednia ilość głosów poparcia za ideą *Volksbegehren*. Na poziomie gminy istnieje, co do zasady, dwupoziomowa droga legislacji społecznej, oparta o obywatelską inicjatywę ustawodawczą oraz decyzję obywatelską. Zob.: P. Malte, *Volksentscheide auf Bundesebene. Ein Mittel zur Revitalisierung der deutsche Demokratie?*, Norderstedt 2005, s. 5; B. M. Weixner, *Direkte Demokratie in den Bundesländern*, Opladen 2002, s. 154 i nast.

⁶³ W stosunku do projektów ustaw zgłaszanych nie przez samych obywateli, ale przez organy władzy państwowej funkcjonuje instytucja referendum (niem. *Referendum*).

⁶⁴ Zob.: *Sächsische Gemeindeordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 9. März 2018 (SächsGVBl. S. 62), die durch das Gesetz vom 25. Juni 2019 (SächsGVBl. S. 494) geändert worden ist*, § 44, <https://www.revosax.sachsen.de/vorschrift/2754-Saechsische-Gemeindeordnung#p44>, [ostatni odczyt: 09.07.2019].

unowocześnianiu reprezentatywnych form społecznego zaangażowania w rozwój samorządu terytorialnego obejmuje m.in. rozszerzenie praw wyborczych na obcokrajowców i młodzież poniżej 18-go roku życia. Głównie z uwagi na pierwszą ze wspomnianych grup zrelatywizowano rangę kryterium zamieszkania podczas weryfikacji wyborców. W efekcie, niektóre ordynacje wyborcze odeszły od zapisów wyznaczających dolny próg stałej rezydencji na terenie danego okręgu wyborczego, jako jednej z priorytetowych przesłanek oddania głosu/ów do gminnych tudzież powiatowych organów ustawodawczych. Czynne prawo wyborcze posiadają mieszkańcy, którzy zazwyczaj ukończyli 16 rok życia (9 krajów związkowych, w tym Saksonia-Anhalt, Brandenburgia, Meklemburgia-Pomorze Przednie i Turynia). W Meklemburgii-Pomorzu Przednim od 1999 r. wybór burmistrzów i starostów odbywa się w drodze głosowania bezpośredniego⁶⁵.

Upodobania polityczne społeczeństw demokratycznych oraz preferencje ideologiczne tzw. opinii publicznej stanowią istotę demokracji pośredniej. Zostają tym samym wyartykułowane przede wszystkim w drodze uczestnictwa w wyborach. Ramy tego wydarzenia są zawarte w systemie wyborczym, będącym zbiorem zasad normujących procedurę organizowania aktu głosowania oraz powoływania organów przedstawicielskich⁶⁶. Równie istotnym punktem ciężkości będzie w tym kontekście zrozumienie zachowań obywateli podczas wyborów oraz motywacji towarzyszącej jednostkom w podejmowaniu decyzji o udziale bądź rezygnacji z udziału w wyborach, czyli de facto wyjaśnienie istoty demokracji wyborczej⁶⁷.

Wśród szeroko pojętych badań społecznych, posiłkujących się empirycznymi metodami weryfikacji zachowań jednostek i grup, szczególne miejsce zajmuje socjologia wyborcza (niem. *empirische Wahlforschung*). Przedmiot zainteresowania tej dyscypliny badawczej stanowi wielowątkowa analiza nastrojów wyborczych przy wykorzystaniu różnego rodzaju metod ilościowych i jakościowych. Do najpopularniejszych należą niezmiennie narzędzia kwantytatywne, zwłaszcza te oparte o metody ankietowe. Ponieważ toczący się od połowy ubiegłego wieku dyskurs w przedmiocie faktycznego zakresu oddziaływania prognoz przedwyborczych na proces podejmowania decyzji przez obywateli w dniu głosowania nie daje jednoznacznie brzmiących wniosków, głównym punktem odniesienia w dalszej eksploracji

⁶⁵ Por.: A. Klein, R. Schmalz-Bruns, *Herausforderungen der Demokratie* Möglichkeiten und Grenzen der Demokratisierung [w:] *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland. Möglichkeiten und Grenzen*, red. eidem, Band 347, Bonn 1997, s. 28.

⁶⁶ Por.: A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001, s. 209.

⁶⁷ Por.: G. Sartori, op. cit., s. 135.

tematu preferencji partyjnych wśród mieszkańców wschodnich krajów związkowych będą każdorazowo końcowe wyniki wyborów.

Elementy wykładni teoretycznej socjologii wyborczej pozwolą jednakże zrozumieć pewne tendencje zarysowujące się w końcowym rozkładzie poparcia wśród mieszkańców byłej NRD zwłaszcza podczas wyborów parlamentarnych i samorządowych. Szczególne miejsce w empirische Wahlforschung zajmuje m.in. model racjonalnego wyborcy oparty o ekonomiczną wykładnię idei demokracji Anthony'ego Downsa. Przedstawiała ona politykę w kontekście zależności rynkowych, gdzie główną rolę odgrywają wzajemne zależności konsumentów i podmiotów gospodarczych, oferujących towary potencjalnym nabywcom. W tym znaczeniu będą to transakcje zawierane odpowiednio pomiędzy wyborcami a partiami politycznymi, proponującymi własne programy wyborcze. Stąd też istotę głosowania w rozumieniu Downsa stanowi aksjomat maksymalizacji indywidualnych korzyści płynących z faktu oddania przez elektorat votum poparcia dla danej opcji politycznej. Jest to sprzężenie obustronne, bowiem dotyczy zarówno aktorów indywidualnych (wyborców), jak również podmioty zbiorowe, tj. ugrupowania walczące o poparcie ze strony ogółu obywateli.

Demokracja to proces nieustannej wymiany informacji oraz analizy dokonywanych wyborów społecznych w oparciu o prawidłowości rachunku ekonomicznego⁶⁸. Racjonalny wyborca podejmuje tym samym decyzje polityczne na podstawie oceny pracy dotychczasowej ekipy rządzącej oraz szans opozycji na przejęcie sterów władzy. Suponując, która z partii politycznych ma największe szanse na urzeczywistnienie jego osobistych celów, określa swoje usytuowanie na arenie wyborczej. W końcowym rozrachunku istotna okazuje się zarówno skuteczność aktorów politycznych w rozwiązywaniu newralgicznych i zarazem najbardziej opiniotwórczych problemów wewnętrznych, skupionych chociażby wokół wskaźników inflacyjnych, wzroście gospodarczym czy też poziomem bezrobocia, jak również wizerunek ugrupowań tworzących centrum decyzyjne i zaplecze opozycji.

Innym punktem ciężkości socjologii wyborczej próbującym przybliżyć istotę aktu wyborczego w państwie demokratycznym jest hipoteza makrosocjologiczna. Czerpie ona bezpośrednio z tzw. teorii konfliktu społecznego (oryg. ang. *cleavage theory*), zaproponowanej przez Martina Lipseta oraz Steina Rokkana. Zgodnie z przyjętym przez nich twierdzeniem, zachowania wyborcze można wartościować według różnych socjalnych (ekonomicznych i kulturowych) linii podziału, współokreślających strukturę społeczną danej zbiorowości, takich, jak: sytuacja zawodowa, dochody, wiek, wyznanie czy poziom wykształcenia⁶⁹. Uwzględniając

⁶⁸ Zob: A. Downs, op. cit.

⁶⁹ Zob.: S. M. Lipset, S. Rokkan, op. cit., s. 1 i nast.

powyższe, zakłada się istnienie pewnych niepisanych, ale trwałych sojuszy między wyłoniętymi na tej podstawie grupami społecznymi a istniejącymi powszechnie formacjami politycznymi: socjaldemokratyczną, chrześcijańsko-demokratyczną, liberalną oraz ekologiczną.

Dopełnieniem wątku socjologicznego jest tzw. perspektywa mikrosocjologiczna, w której indywidualne zachowania wyborcze są odzwierciedleniem stopnia spójności norm i poglądów politycznych, prezentowanych przez osoby, z którymi dana jednostka współtworzy różne grupy społeczne. Im wyższy poziom zbieżności wyznaczników zachowań wyborczych w tym gronie, tym mniejsze prawdopodobieństwo podjęcia indywidualnej decyzji wyborczej odbiegającej od ogólnie prezentowanych sympatii politycznych⁷⁰.

Czwarty punkt odniesienia w badaniach nad istotą zachowań wyborczych tworzy tzw. teoria socjopsychologiczna. W tym ujęciu preferencje wyborcze kształtuje przede wszystkim osobista identyfikacja z partią polityczną. Jest to kształtowana w dłuższej perspektywie czasowej subiektywna więź wyborcy z daną opcją polityczną. W dalszym stopniu dochodzą do tego krótkookresowe czynniki sprawcze, do których zaliczają się: niestabilne sympatie względem aktorów politycznych oraz nastawienie do bieżących problemów politycznych. Z uwagi na ciągłe fluktuacje w tym obszarze badawczym jest to bodziec prowadzący zazwyczaj do przejściowej polaryzacji nastrojów społeczno-wyborczych. Za stabilność systemu wyborczego odpowiada przez to tożsamość partyjna, gdyż, co do zasady, nie ulega ona reorientacji w dłuższej perspektywie czasowej, a jej podwaliny zostały ukształtowane w drodze socjalizacji pierwotnej, grupach rówieśniczych czy w drodze doświadczeniach z członkostwem w organizacjach o charakterze politycznym⁷¹.

W ścisłym związku z rozważaniami nad zachowaniami wyborczymi pozostaje frekwencja wyborcza. Jest ona jednym z prymarnych mierników rzeczywistego poziomu zaangażowania obywateli w wyznaczaniu kierunków zarządzania własnego państwa. Istnieje przy tym wiele determinantów aktywności wyborczej społeczeństw. Niemniej w literaturze przedmiotu nie ma jednomyślności w przedmiocie twierdzenia, które implikanty decydują tak na prawdę o ostatecznej decyzji wzięcia udziału w głosowaniu oraz kreacji wielkości wskaźnika frekwencji⁷². Decydują w tym względzie ograniczone możliwości empirycznej weryfikacji wszystkich potencjalnych przesłanek. Akcentuje się zatem wypadkową wielu czynników z

⁷⁰ Zob.: K.-R. Korte, *Wahlen in Deutschland, Zeitbilder*, op. cit., s. 30 i nast.

⁷¹ Ibidem, s. 9 i nast.

⁷² Zob.: A. Blais, A. Dobrzynska, *Turnout in electoral democracies*, "European Journal of Political Research", Vol. 33 (1998), s. 239 i nast.

pogranicza życia społecznego, ekonomicznego i politycznego w odniesieniu do konkretnego państwa, znajdującego się w określonym momencie dziejowym tudzież czasie, w którym ma miejsce akt wyborczy. Zbieżność pogładowa dotyczy jedynie obserwacji, iż wyższa frekwencja wyborcza dowodzi zwykle rozkwitu ustrojowego danego kraju. Odwrócenie tendencji odbierane jest w kategorii niezadowolenia obywateli z procesu politycznego oraz samych rządzących⁷³.

Posiłkując się badaniami Międzynarodowego Instytutu ds. Rozwoju Demokracji i Wsparcia Wyborczego (Interantional IDEA)⁷⁴, czynniki implikujące skalę partycypacji obywateli w wyborach parlamentarnych można podzielić na dwie główne grupy: uwarunkowania instytucjonalno-prawne oraz szeroko pojętą kulturę polityczną⁷⁵. W literaturze przedmiotu wiele uwagi poświęca się przede wszystkim pierwszej z wymienionych kategorii determinantów, ponieważ podlegają one zwierzchniej kontroli władzy państwowej i z tego powodu mogą ulegać pewnym modyfikacjom. Wydaje się, iż fundamentalną sprawą są przede wszystkim kwestie organizacyjne, poczynwszy od podania do wiadomości publicznej daty i formuły przebiegu głosowania, poprzez kwestie logistyczne i techniczne, (m.in. dostępność lokali wyborczych, długość prac komisji wyborczych), a skończywszy na rozwiązaniach pośrednich, umożliwiających oddanie głosu przez osoby lub grupy osób z różnymi dysfunkcjami, ograniczającymi ich dyspozycyjność (np. wprowadzenie instytucji pełnomocnika głosowania korespondencyjnego czy internetowego). Strategiczną rolę w określaniu skali partycypacji w życiu politycznym danego państwa nadaje się tu jednak formalnemu charakterowi uczestnictwa w głosowaniu. W ten sposób regulacje jurydyczne mogą narzucać na obywateli obowiązek wzięcia udziału w wyborach pod groźbą różnych konsekwencji prawnych lub obyczajowych na wypadek personalnej rezygnacji z oddania głosu. Sankcje te przybierają na ogół charakter grzywny (np. Szwajcaria, Luksemburg), jakkolwiek w wielu krajach absencja wyborcza traktowana jest w kategoriach wykroczenia czy wręcz aktu wymierzonego w dobro państwowe, co w rezultacie wiąże się z ograniczaniem pewnych praw obywatelskich. Skutki alienacji wyborczej mogą być wówczas bardziej dotkliwe i równoznaczne np. z problemami w otrzymaniu paszportu lub prawa jazdy (Boliwia, Grecja), uzyskaniu kredytu (Brazylia), blokowaniu ścieżki awansu w instytucjach publicznych, odebraniu biernego prawa wyborczego (praktyka popularna w krajach Ameryki Południowej)

⁷³ Zob.: *Voter Turnout Trends around the World*, Sweden 2016, s. 14.

⁷⁴ Pełna nazwa angielska organizacji to International Institute for Democracy and Electoral Assistance.

⁷⁵ Por.: K. Polarczyk, *Frekwencja w wyborach parlamentarnych w państwach świata*, [w:] *Studia „BAS”. Varia z prac Biura Analiz Sejmowych*, red. E. Karpowicz, Warszawa 2007, s. 23.

czy usunięcia ze spisu wyborców (np. Belgia, Singapur). W skrajnych przypadkach konsekwencje niewzięcia udziału w wyborach sięgają nawet kary kilkudniowego pozbawienia wolności (Australia)⁷⁶. Na przykładzie samych demokracji europejskich można jednak stwierdzić, iż liczba aktywnych wyborców w krajach, gdzie tradycja wyborcza jest albo była narzucona przez władze państwowe, wcale nie musi być większa niż w państwach, które albo odeszły, albo nigdy nie wprowadziły w życie takiego rozwiązania. Belgia, Grecja, Cypr i Luksemburg, w których istnieje przymus wyborczy, nie mają najwyższych wskaźników frekwencji na Starym Kontynencie. Wyższe bądź zbliżone wartości uczestnictwa wyborczego istnieją m.in. na Malcie, w Danii, Szwecji czy we Włoszech. Te ostatnie zrezygnowały z prawnego obowiązku udziału w wyborach w 1993 r. Pozostałe z wymienionych państw nie mają doświadczeń historycznych w tym zakresie. W przypadku Grecji, średni poziom wskaźnika frekwencji wyborczej spadł z 79% w latach 1989-2006 do nieco ponad 60% po 2006 r. Był to efekt głębokich problemów wewnętrznych. Ustawa Zasadnicza RFN nie wprowadza formalnoprawnego nakazu uczestniczenia w wyborach, a mimo tego skala udziału mieszkańców Niemiec w wyborach parlamentarnych plasuje ich kraj niezmiennie od wielu lat w czołówce demokracji o bardzo wysokim wskaźniku frekwencji.

Podjęcie decyzji o partycypacji w wyborach jest silnie związane z poziomem suwerenności danej władzy. Wartość końcowa frekwencji wyborczej jest tu wprost proporcjonalna do siły, jaką dysponuje wybierana władza w kontekście bezpośredniego oddziaływania na społeczeństwo. Posiłkując się doświadczeniami europejskimi obywatele Unii Europejskiej o wiele chętniej uczestniczą na ogół w wyborach narodowych niż do struktur parlamentarnych Wspólnoty czy chociażby głosowaniu na szczeblu samorządu terytorialnego. Ma to poniekąd swoje uzasadnienie w sytuacji prawnej. Władza państwowa posiada de facto największy zakres niezależności w procesie podejmowania decyzji, pomimo uszczuplenia swobody działania w pewnych sferach polityki wewnętrznej, wynikających z faktu przynależności do różnych struktur i umów międzynarodowych.

Tylko w niektórych demokracjach UE, jak Belgia, Luksemburg czy też Litwa, poziom uczestnictwa mieszkańców w eurowyborach jest zbliżony do zainteresowania wyborem składu naczelnego organu ustawodawczego własnego kraju. W pozostałych przypadkach mieszkańcy koncentrują się głównie na wyborze swoich reprezentantów na szczeblu krajowym. W tym kontekście okolicznością demobilizującą elektorat może być częstotliwość aktów wyborczych. Im mniejsza luka czasowa dzieląca kolejne głosowania do organów

⁷⁶ Por.: G. Kryszewski, *Przymus wyborczy w Australii*, "Studia Wyborcze", t. 24, Łódź 2017, str. 84 i nast.

przedstawicielskich na poziomie samorządu terytorialnego i centralnego, tym bardziej negatywny wpływ może to mieć na poziom aktywnej decyzyjności ogółu wyborców⁷⁷. Niemniej nałożenie się kilku aktów wyborczych w jednym dniu jest zazwyczaj okolicznością sprzyjającą zwiększaniu odsetka osób wybierających spośród ogólnej liczby osób uprawnionych do głosowania⁷⁸.

Drugą grupę uwarunkowań wysokości frekwencji wyborczej stanowią socjologiczno-polityczne przymioty tzw. kultury politycznej. Termin ten oznacza całokształt wartości oraz wzorców zachowań determinujących wzajemne relacje między władzą a społeczeństwem. W ten sposób dochodzi do ukształtowania się specyficznej dla każdego państwa tradycji uczestnictwa obywateli w życiu publicznym oraz ugruntowania pewnych schematów w kontaktach wzajemnych instytucji władzy państwowej z obywatelami. Z punktu widzenia adaptacji społeczeństwa do danego ustroju politycznego wyznaczniki lokalnej kultury politycznej pozwalają określić cele władzy państwowej, dokonać wyboru narzędzi ich realizacji, a finalnie zintegrować wszystkie subsystemy tworzące dany system polityczny⁷⁹.

Efektywność działania organów administracyjnych na tym obszarze często decyduje o poziomie identyfikacji społeczeństwa z daną władzą. Dlatego w literaturze podkreśla się szczególne miejsce wartości i tradycji kultury demokratycznej. Stwarzają one najbardziej elastyczne warunki rozwoju świadomości politycznej mieszkańców, szczególnie kształtowania indywidualnych motywów działania w oparciu o system wartości jednostki. Wpływają one także bezpośrednio na atmosferę polityczną oraz poziom kultury organizacyjnej państwa. Im bogatsze historyczne doświadczenia społeczeństwa z demokratycznymi kanałami przepływu informacji oraz ich faktyczny udział w stanowieniu rządów prawa dzięki rozwiniętemu poczuciu przynależności do wspólnoty ogólnopaństwowej, tym na ogół wyższa frekwencja wyborcza⁸⁰. Przewaga nieformalnych źródeł powiązań między obywatelami bądź sprowadzenie obyczajowości politycznej do standardów obowiązujących w reżimach auto- i teokratycznych przynosi odwrotny skutek⁸¹. Stąd ukierunkowanie rządzących na realizację własnych planów politycznych z wykorzystaniem potencjału decyzyjnego obywateli wymaga od nich samej dbałości o utrzymanie określonego poziomu mobilizacji społeczeństwa.

⁷⁷ Por.: K. Polarczyk, op. cit., s. 9.

⁷⁸ W okresie 1994 – 2012 Meksykanie tylko czterokrotnie uczestniczyli w wyborach powszechnych. Każdorazowo wybierali jednak zarówno prezydenta kraju, obie izby Parlamentu, jak również skład niektórych samorządów lokalnych. Zob.: *Voter Turnout Trends around the World*, op. cit., s. 37.

⁷⁹ Por.: K. Polarczyk, op. cit., s. 11.

⁸⁰ Por.: E. Schröter, *Verwaltungskultur in den neuen Bundesländern*, Berlin 1991, s. 3 i nast.

⁸¹ Zob.: K. Polarczyk, op. cit., s. 26-27.

Powstanie korzystnej z punktu widzenia frekwencji wyborczej atmosfery politycznej jest nierozdzielnie związane z poziomem rozwoju ekonomiczno-społecznego danego kraju. W literaturze dominuje twierdzenie, iż wraz ze wzrostem ogólnego poziomu zamożności mieszkańców obserwuje się wyższą gotowość do uczestnictwa w akcie wyborczym oraz aktywnej obecności jednostek w sferze publicznej. Podobna analogia istnieje w odniesieniu do poziomu wykształcenia społeczeństwa, aczkolwiek wskaźnik ten lepiej oddaje istnienie konkretnych dysproporcji pomiędzy grupami społecznymi danego kraju niż trendów panujących na świecie. Prawdopodobieństwo apatii politycznej, a w związku z tym rezygnacji z udziału w wyborach dotyczy mimo wszystko mniejszej ilości osób z lepszymi kwalifikacjami zawodowymi czy – odnosząc się do standardów międzynarodowych - państw, w których odsetek osób dotkniętych analfabetyzmem nie przekracza 5%⁸².

Kolejnym czynnikiem socjoekonomicznym mogącym oddziaływać w pewnym zakresie na wielkość wskaźników wyborczych jest stabilność populacyjna. Zasadniczo ma ona jednak szczególne znaczenie w kontekście badań nad zróżnicowaniem aktywności politycznej na szczeblu lokalnym. Punktem ciężkości będzie tutaj stwierdzenie, iż osoby zamieszkujące określone terytorium przez dłuższy czas posiadają lepszą wiedzę na temat lokalnych problemów i osób uprawiających działalność polityczną w ich imieniu, stąd chętniej biorą oni na siebie współodpowiedzialność za decyzje polityczne niż osoby niezwiązane na stałe z konkretnym miejscem bądź regionem⁸³.

Nie bez znaczenia okazuje się być także struktura wiekowa społeczeństwa. Największą bierność polityczną prezentują wg badań osoby w przedziale wiekowym 18- 25 lat. Jednocześnie świadoma rezygnacja z głosowania maleje wraz z rosnącym wiekiem wyborców. Jest to zależność skorelowana z dojrzałością polityczną jednostek, którą nabywa się wraz z czasem, podobnie, jak w przypadku rozwoju osobowościowego do życia w społeczeństwie otwartym. W ścisłym związku z powyższym pozostaje kwestia zaufania do polityków oraz funkcjonowania instytucji demokratycznych. Poziom wiarygodności przedstawicieli narodu na poszczególnych szczeblach władzy jest wprost proporcjonalny do skuteczności ich działania na różnych obszarach. Im mocniejszy autorytet władzy tym wyższy wskaźnik uczestnictwa wyborczego. W tym przypadku niska frekwencja może stanowić jawny sprzeciw wobec rządzących, jak również panującego ustroju politycznego. Stąd nie bez znaczenia pozostaje świadomość indywidualnego wpływu na losy wyników wyborczych. Fakt ten stanowi często

⁸² Por.: A. Blais, *What affects turnout*, "Annual Review of Political Science", No. 9/2006, s. 111 i nast.

⁸³ Zob.: *Voter Turnout Trends around the World*, op. cit., s. 35.

jeden z kluczowych motywatorów do wzięcia udziału w głosowaniu, które nie ma wyraźnego faworyta w wyścigu o władzę.

Mandat społecznego zaufania tak wobec polityków, jak i systemu politycznego może wzmacniać widoczna konkurencja między ugrupowaniami politycznymi, przejawiająca się różnorodnością i co najważniejsze - przejrzystością oferowanych programów wyborczych, a także zrozumiałe z punktu widzenia społeczeństwa zasady prowadzenia kampanii oraz marketingu politycznego⁸⁴.

Trudno w tym kontekście wykazać jednoznaczny związek między wysokością nakładów budżetowych na prowadzenie agitacji przedwyborczej a skutecznością realizowanego w ten sposób przekazu informacyjnego. Na podstawie tego ostatniego społeczeństwo jest zdolne wybrać te elementy programowe, które przekonają je zarówno do wzięcia udziału w wyborach, jak i do oddania głosu na konkretną opcję polityczną. Równie deprimująca, co efektywna może okazać się ostatecznie skala fragmentaryzacji sceny politycznej. Z jednej strony istnienie wielu partii politycznych daje większy przegląd idei oraz wizji rozwojowych państwa i społeczeństwa. Równocześnie powstanie dysonansu między założeniami programowymi ugrupowań ubiegających się o realną władzę a potrzebami poszczególnych grup społecznych stanowi potencjalne źródło dezorientacji wyborców⁸⁵. Ten sam efekt powstanie w sytuacji, kiedy na scenie politycznej zabraknie jednostek o zadeklarowanych poglądach politycznych, wyróżniających je od politycznych konkurentów.

⁸⁴ Zob.: *Voter Turnout Trends around the World*, op. cit., s. 35.

⁸⁵ Ibidem, s. 36-37.

1.3. Struktura społeczna

1.3.1. Przegląd definicji

Kategoria struktury wykorzystywana jest w socjologii do obrazowania istoty sprzężeń zwrotnych oraz związków przyczynowo skutkowych między poszczególnymi częściami składowymi danej zbiorowości. Stąd mówi się o analizie struktury społecznej. Z uwagi na cel interesów poznawczych oraz mnogość tradycji teoretycznych, zasadniczy punkt ciężkości w badaniach nad konstrukcją społeczeństwa kładziony jest każdorazowo na specyficzne, określające jego istotę, elementy składowe. Zdaniem funkcjonalistów trzon struktury społecznej stanowi konstrukcja, obejmująca instytucje wraz z pełnionymi przez jednostki określonymi rolami społecznymi, bez których istnienie danej zbiorowości nie byłoby możliwe⁸⁶.

Vilfredo Pareto dokonał podziału społeczeństwa w zależności od dostępu współtworzonych przez niego jednostek do struktur władzy państwowej⁸⁷ na elitę oraz nie-elitę. Wśród wyższej warstwy społecznej wyróżnił z kolei osoby partycypujące bezpośrednio lub w ograniczonym stopniu w procesie decyzyjnym najwyższego szczebla (elita rządząca), jak również tzw. elitę nierządzącą, zawierającą czynnik opozycyjny, który przez swoją obecność dąży do przejęcia dominującej pozycji w państwie. Gaetano Mosca przedstawił z kolei ogólny obraz struktury społecznej, w której wyróżnił klasę rządzących oraz masy rządzone. W przeciwieństwie jednak do V. Pareto, do elity zaliczył już nie tylko wąską grupę osób uczestniczących w procesie decyzyjnym⁸⁸, ale także jednostki koordynujące kluczowe dla rozwoju całego społeczeństwa sfery życia państwowego⁸⁹. Harold Dwight Lasswell poszerzył zakres badań elitologów, wyróżniając trzy klasy społeczne: klasę panującą (elitę), tj. przedstawicieli narodu sprawujących w jego imieniu mandat społeczny, klasę zależną,

⁸⁶ Zob.: A. Giddens, *Socjologia*, Warszawa 2007, s. 40.

⁸⁷ Kryterium wpływu stanowiło także podstawę do wyróżnienia kategorii elity władzy przez Charles'a Wright'a Millsa. W jego rozumieniu tworzyły ją podmioty związane ze środowiskiem ekonomicznym, wojskowym oraz kręgami politycznym, a decyzje przez nią podejmowane niosą ze sobą skutki społeczne zarówno na szczeblu ogólnopaństwowym, jak również mogą implikować pewne zachowania aktorów na arenie międzynarodowej. Por.: Z. Blok, *Teorie struktur i zmian społecznych: podobieństwa i różnice*, Poznań 1999, s. 22-24.

⁸⁸ Zob. V. Pareto, *Uczucia i działania. Fragmenty socjologiczne*, Warszawa 1994, s. 49-50.

⁸⁹ Zdaniem G. L. Fielda i J. Higleya elity mogą kreować sferę decyzyjną danego kraju dzięki swojemu strategicznemu położeniu w strukturach najważniejszych organizacji społecznych, w tym zwłaszcza ekonomicznych, politycznych, militarnych czy kulturowych. Zob.: Z. Blok, op. cit., s. 18-21.

korespondującą bezpośrednio z konceptualizacją klasy nierządzącej G. Moski i V. Pareto oraz tzw. klasę poddaną, skupiającą jednostki pozostające bez faktycznego wpływu na proces decyzyjny⁹⁰. Koncepcja interakcjonizmu społecznego zastępuje termin struktury społecznej rozumianej, jako pewien układ elementów tworzących całość - systemem płynnych interakcji, działań zbiorowych, przekazu informacji, w obrębie różnych, ścierających się wzajemnie grup społecznych⁹¹. Jeśli natomiast uwzględnić dążenie do zweryfikowania konkretnych cech danej zbiorowości, wtedy przydatne będzie ujęcie statystyczne, sformułowane m.in. przez Stanisława Ossowskiego. Zaproponowana przez wspomnianego socjologa definicja struktury społecznej sprowadza się do ilościowego składu ludności. W tym rozumieniu mamy do czynienia ze strukturą demograficzną badanego społeczeństwa⁹². Analitycy koncepcji stratyfikacji (uwarstwienia) odwołują się z kolei do kategorii klas i warstw społecznych oraz zjawiska strukturalnej nierówności w społeczeństwach o zniekształconej strukturze dochodowej⁹³. Z obu

⁹⁰ Więcej na temat koncepcji elity H. D. Laswella w: Ibidem, s. 20-21.

⁹¹ Zob.: J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000, s. 62.

⁹² Por.: S. Ossowski, *O strukturze społecznej*, Warszawa 1982, s. 11.

⁹³ Zob.: *Handwörterbuch zur Gesellschaft Deutschlands*, red. B. Schäfers, W. Zapf, Opladen 2001, s. 672; J. Turowski, op. cit., s. 179-182.

Pojęcie klasowości w ujęciu ekonomiczno-socjologicznym rozwinął szerzej Karol Marx w konfliktowej koncepcji struktury społecznej. Jego model sprowadza funkcjonalny paradygmat struktury do podziału klasowego według funkcji pełnionych przez różne grupy na rzecz całej społeczności w oparciu o ich usytuowanie w procesie produkcji i dostępu do środków wytwórczych. Różnice między klasami manifestują się jego zdaniem zarówno w kondycji materialnej jednostek i zaspokajaniu ich fundamentalnych potrzeb, jak również w przekroju prezentowanego stylu życia, w tym dostępie do władzy, systemu oświaty czy też na gruncie światopoglądowym. Istotą struktury będzie tu zatem fakt istnienia biegunowego systemu zależności społecznych generowanego czynnikiem materialnym, determinującym wzajemne relacje interklasowe. Te z kolei współokreśla trwający nieustannie konflikt społeczny na gruncie ideologicznym, ekonomicznym oraz politycznym. Decyduje on finalnie o utrwalaniu się systemu specyficznego systemu więzi społecznych, określających świadomość klasową. Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 18; B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003, s. 280-282; J. Turowski, op. cit. s. 57-59. Kategorię klasy społecznej poszerzył Max Weber. Według niego jest to bezpośrednia szansa uzyskania określonego dochodu i wpływów w obrębie danego porządku ekonomicznego, kształtowana zakresem dostępu do dóbr i usług, zakresem prawa do ich użytkowania oraz przede wszystkim - szans na rynku związanych z kwalifikacjami jednostek. Stąd badacz dokonał trójpoziomowego rozróżnienia między klasami własności (grupy dysponujące lub nie własnością prywatną), zawodowo-nabywczymi (gdzie obok ludzi interesu skupionych wokół wielkiego przemysłu istniały grupy pracowników najemnych) oraz społecznymi (określanymi przez pryzmat szans związanych z awansem lub ryzyka wynikającego z degradacji w hierarchii społecznej). Podobnie, jak u K. Marxa, źródłem powstawania różnych klas społecznych był według niego czynnik ekonomiczny, jakkolwiek ów nie prowadził zdaniem M. Webera do polaryzacji różnic społecznych zgodnie z założeniami K. Marxa. Dysproporcje dochodowe dowodzą jednak gradacji (rangi) zawodów w danym społeczeństwie, z której wynika ich określona wartość (przydatność) rynkowa. W ten sposób dochodzi do ukształtowania pozycji społecznej podmiotów. Wspólnym mianownikiem tak charakteryzowanych klas nie mogło być zatem poczucie wspólnoty z powodu ich różnorodności. Por.: B. Szacka, op. cit., s. 282.

Jedną z najbardziej znanych konceptualizacji pojęć klasy i warstw społecznej zaproponował w latach 30-tych XX wieku Theodor Geiger. Dostrzegając wiele cech wspólnych, utożsamiał on obie kategorie socjologiczne z grupami ludzi o zbliżonym położeniu socjoekonomicznym (stosunki majątkowe, kwalifikacje zawodowe, poziom dochodów), determinującym nierozzerwalnie analogiczne cechy osobowościowe (określony światopogląd, sposób myślenia, zainteresowania, mentalność, styl bycia etc.) oraz ryzyka i drogi życiowego rozwoju, ukształtowane porównywalnym doświadczeniem życiowym oraz warunkami socjalizacyjnymi. Czynnikiem różniącym klasę od warstwy społecznej jest natomiast wyraziste akcentowanie w pierwszym przypadku pierwiastka ekonomicznego, relacji interklasowych opartych na nieustannie toczącym się konflikcie

koncepcji czerpał socjolog Heiner Meulemann. Wychodził on z ogólnego założenia, iż struktura społeczna ma na celu przede wszystkim zilustrowanie istniejących podziałów. Na tej podstawie wprowadził termin dystrybutywnej struktury społecznej. Należy pod tym rozumieć zarówno podział demograficzny społeczeństwa, rozdział zasobów, takich, jak wykształcenie, dochody czy też zawód, kategoryzację według klas i warstw społecznych, jak również występowanie palety środowisk społecznych wraz z preferowanymi przez nie stylami życia⁹⁴. Ujęcie to nie traktuje jednakże o różnych formach relacji i zależności istniejących między członkami społeczeństwa. Dlatego socjolog dokonał rozgraniczenia także w kontekście wykształcenia się właściwej danemu społeczeństwu formy socjalizacji. W tym rozumieniu strukturą społeczną nazwał sumę relatywnej trwałości stosunków i więzi międzyludzkich. Wprowadzone przez niego pojęcie relatywnej struktury społecznej⁹⁵ interpretowało właściwości i tendencje rozwojowe różnych społeczeństw⁹⁶.

interesów oraz sporach w obszarze stosunków władzy. Ich źródeł należy doszukiwać się zawsze w szerszym kontekście społecznym. Poszczególne warstwy odróżniają się bowiem od siebie zakresem i jakością przywilejów, względnie polami dyskryminacji. Według definicji Ralfa Dahrendorfa z 1957 r. klasy społeczne nie mogą być identyfikowane wyłącznie posiadaniem określonego zasobu środków produkcji, ale wręcz z dysponowaniem pewnego zakresu władzy formalnej. To ona, zdaniem naukowca, implikuje antagonizmy w obrębie danego społeczeństwa (wymiar mikro), jak i pomiędzy różnymi zbiorowościami (w aspekcie makro). Por.: R. Geißler, *Bildungsexpansion und Bildungschancen*, "Informationen zur politischen Bildung", Nr. 269/2004, s. 69; Idem, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 93-94.

⁹⁴ Zob.: H. Meulemann, *Soziologie von Anfang an. Studienskripten zur Soziologie*, Wiesbaden 2006, s. 249-252.

⁹⁵ Ibidem, s. 254-258.

⁹⁶ Podkreślanie funkcjonalnych zależności między elementami struktury społecznej oraz roli więzi w kształtowaniu ogółu stosunków w obrębie danej społeczności podkreśla m.in. Henryk Domański. Zob.: H. Domański, *Struktura społeczna*, Warszawa 2004, s. 11. Talcott Parsons wskazuje z kolei na pewien określony układ norm i wartości kształtujących byt jednostek. Zob.: Ibidem, s. 18. Piotr Sztompka zawęża definicję jedynie do pewnej "konfiguracji stosunków społecznych", wykluczając z niej nacisk na jednostki czy pozycje zajmowane przez poszczególne grupy społeczne. Zob.: P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2009, s. 135-136. Renate Maynz uwzględnia w swojej definicji ściśle powiązanie stosunków między poszczególnymi częściami społeczeństwa a jego całością. Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 17.

W ujęciu Friedricha Fürstenberga widoczny jest nacisk na „związek przyczynowo-skutkowy utrwalony między osobami, grupami a określającymi ich zachowania cechami organizacyjnymi, kształtujący relatywnie trwale charakter, intensywność i zasięg działania członków wspólnoty”. Por.: F. Fürstenberg, *Zur Soziologie des Genossenschaftswesens*, [w:] *Schriften zum Genossenschaftswesen und zur öffentlichen Wirtschaft*, red. D. Budäus, Band 35, Berlin 1995, s. 20. Bernhard Schäfers określa strukturę społeczną jako ogół względnie stabilnych konstrukcji norm i wartości, ról społecznych oraz organizacji w obrębie danego społeczeństwa. Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 17.

Podobne stanowisko prezentuje inny niemiecki socjolog, Stefan Hradil. Określenie struktury społecznej sprowadza do ogółu stosunkowo trwałych organizmów społecznych (ugrupowań, instytucji, rodzin, systemów gospodarczych etc.) danej zbiorowości, łączących je układy stosunków oraz związków przyczynowo-skutkowych w obrębie i pomiędzy nimi. Ludzie zajmujący określone pozycje, pozostając w ścisłych układach stosunków społecznych, tworzą organizmy społeczno-strukturalne na płaszczyźnie bezpośredniego kontaktu (rodzina, grupy koleżeńskie), organizacji formalnych, których członkowie utrzymują ze sobą jedynie pośrednie stosunki personalne (szkoła, uczelnia) oraz subsystemów społecznych (politycznych, ekonomicznych, socjokulturowych), gdzie podmioty uczestniczące utrzymują kontakt jedynie w wymiarze abstrakcyjnym. Por.: S. Hradil, *Die Sozialstruktur Deutschlands im internationalen Vergleich*, 2. Auflage, Wiesbaden 2006, s. 14. Hartmut Esser dokonał analizy struktury społecznej pod kątem dwóch podwymiarów. Jego zdaniem składa się na nią generalnie ogół regularnych i trwałych zależności społecznych oraz specyficznych powiązań między osobami, zajmowanymi przezeń pozycjami w hierarchii społecznej, a także grupami czy organizacjami.

Stabilność powiązań w obrębie części składowych społeczeństwa podkreślano także w ograniczonej tylko do niektórych aspektów struktury społecznej socjologii enerdowskiej⁹⁷. Wieloaspektowość zjawisk społecznych Niemiec Wschodnich przed i po 1989 r. oraz ich oddziaływanie na funkcjonowanie całego systemu społeczno-politycznego sugeruje związek z dystrybutywnym ujęciem struktury H. Meulemanna w rozszerzeniu o aspekt funkcjonalny, ukazujący szczególną rolę elit władzy w kreowaniu stosunków społecznych. W kontekście makrosocjologicznym taką definicję zaproponował Wolfgang Zapf. Wyszedł on z założenia, iż struktura społeczna to pewien układ demograficzny zbiorowości. Ów obejmuje przede wszystkim jednostki partycypujące w podstawowych zasobach społecznych, jak wiedza, dochód i wykształcenie, a także podział ludności pod kątem klasowo-warstwowym, środowiskowym, uwzględniającym różne style życia. Według socjologa jest to także swoisty charakter przestrzeni życiowej w ujęciu pokoleniowym⁹⁸.

W badaniach nad strukturą społeczeństw do lat 70-tych uwagę naukowców skupiał szczególnie wymiar wertykalny, odnoszący się do materialnych aspektów nierówności między różnymi grupami społecznymi. Stąd większość analiz socjologicznych, podejmujących kontekst struktury, odwoływała się do modelu uwarstwienia (stratyfikacji społecznej), ale korespondującego z tradycyjną, tj. skoncentrowaną na czynniku ekonomicznym - koncepcją klas społecznych. Zgodnie z nim, każde społeczeństwo grupowało pewne zbiorowości o określonym statusie społecznym. Składała się na niego partycypacja we władzy, prestiżu, sytuacja materialna, pozycja zawodowa, nabyte wykształcenie oraz przestrzeganie norm zwyczajowych. Spłyceń ulegały w tym kontekście dysproporcje „drugiej kategorii” (horyzontalne), a więc te implikowane podziałem płciowym, wiekiem, stylami życia czy poziomem aktywności zawodowej. Dyskusję na temat struktur społecznych unowocześniły modele pozycji społecznych (niem. *soziale Lage*) z lat 80-tych. Poszerzyły one dotychczasowy zakres eksploracji o marginalizowany w tradycyjnym ujęciu warstwowo-klasowym wymiar horyzontalny. Tłumaczył on fenomen pluralizacji styli życia, indywidualizacji zachowań społecznych, konfrontacji dotychczasowych i nowych płaszczyzn dysproporcji społecznych czy wreszcie redefinicji roli jednostki w procesie społecznym oraz partycypacji w życiu

Jednakże faktycznie występujący rozdział określonych cech, jak i panujące współzależności oraz wzorce stosunków w obrębie populacji określonego społeczeństwa nazywa socjalną strukturą społeczną. Instytucjonalną regulację tych podziałów, tj. w szczególności formę zróżnicowania socjalnego wraz z systemem nierówności społecznych, definiuje dalej, jako strukturę instytucjonalną Zob.: H. Esser *Soziologie: allgemeine Grundlagen*, Frankfurt/Main 1999, s. 426-432.

⁹⁷ Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 17.

⁹⁸ Zob.: H. Sahner, *Sozialstruktur und Lebenslagen in der Bundesrepublik Deutschland*, [w:] *Politisches System der Bundesrepublik Deutschland. Handbuch*, red. G. Holtmann, 3. Auflage, München 2005, s. 47.

politycznym. Zasadniczy punkt ciężkości w badaniach nad strukturą społeczną został zatem przeniesiony na wielowymiarowość strukturalnych nierówności istniejących w obrębie danego społeczeństwa⁹⁹. Osiągnięto ją odwołując się do motywu współoddziaływania parametrów horyzontalno-wertykalnych: wieku, płci, pozycji zawodowej, pochodzenia i regionu w powstawaniu dysproporcji jakościowych, odróżniających jedne pozycje społeczne od drugih oraz związku danego usytuowania z dostępem do istniejących zasobów materialnych. Dzięki temu możliwe było poszerzenia warstwowo-klasowego wątku struktury społecznej. Za czołowego przedstawiciela tej koncepcji uchodzi Stefan Hradil¹⁰⁰.

W najnowszych badaniach nad strukturą społeczną zasadniczy punkt ciężkości kładzie się na kategorie stylu życia, subkultury, środowiska społecznego, względnie habitusu¹⁰¹, w nawiązaniu do koncepcji nierówności społecznych francuskiego socjologa Pierre'a Bourdieu z 1979 r.¹⁰² Ich celem jest zweryfikowanie związku mnogości kulturowej (światopoglądów, płaszczyzn interakcji między jednostkami, systemów wartości, sposobów zachowania) w obrębie grup tworzących daną strukturę z jej determinantami obiektywistycznymi (wiek, płeć, pozycja zawodowa, wykształcenie etc.). Wszystkie dotychczasowe koncepcje zwracały bowiem uwagę w pierwszej kolejności na różnorodność elementów hierarchii społecznej, wyodrębnionych w oparciu o wybrane parametry wertykalne, względnie horyzontalne, a dopiero w kolejnym etapie analizy o ich związek z wyróżnikami socjo-kulturowymi.

⁹⁹ Por.: M. Vester, *Die verleugnete und die Verwandelte Klassengesellschaft. Die Milieus der sozialen Klassen in Ost- und Westdeutschland*, [w:] *Problemstart: Politischer und sozialer Wandel in den neuen Bundesländern*, red. R. Hoffmann, Köln 1994, s. 20-23.

¹⁰⁰ Por.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 103-104.

¹⁰¹ H. Sahner przez pojęcie środowiska społecznego (niem. *Milieus*) rozumie pewnego rodzaju medium, którego charakter kształtują równoległe czynniki strukturalne: wyznanie, tradycja, sytuacja materialna, warunkami pracy, kultura czy uwarstwienie zbiorowości tworzących określone *Milieu*. Wszystkie te elementy determinują bezpośrednio postępowanie i zachowanie jednostek, a także istnienie poczucia głębokiej więzi ze współtworzonymi przez nie grupami społeczno – zawodowymi. Por.: H. Sahner, *Die Bedeutung von Institutionen: Die Entwicklung von Ost- und Westdeutschland, die Wiedervereinigung und zur Rekonstruktion ostdeutscher Städte am Beispiel von Halle (Saale)*, [w:] *Soziale Konstellation und Historische Perspektive. Festschrift für M. Rainer Lepsius*, red. G. Albert, A. Bienfait, S. Sigmund, M. Stachura, Wiesbaden 2008, s. 95.

Definicja Sinus-Institut, uwzględniająca czynnik marketingowy i komunikacyjny w stosunkach międzyludzkich, zwraca uwagę na podobieństwa filozofii życiowej oraz sposobu bycia podmiotów wchodzących w skład danego *Milieu*. Ludzie należący do określonego środowiska społecznego wyróżniają się zatem pewnymi elementami właściwej im kultury alternatywnej. Dlatego daną zbiorowość można opisywać dzieląc ją na subkultury. Te z kolei charakteryzuje każdorazowo: specyficzne nastawienie do systemu wartości oraz celów życiowych, określony stosunek do pracy, konsumpcji, czasu wolnego, roli i znaczenia rodziny w życiu jednostki i społeczeństwa, przywiązanie do subiektywnych przekonań politycznych i stylu życia. Podobnie, jak w przypadku klas i warstw społecznych czy pozycji społecznych i stylu bycia, granice między poszczególnymi środowiskami społecznymi są bardzo płynne. Koncepcja środowiska Sinus- Institut powstała w celu lepszego rozeznania w alokacji produktów rynkowych. Z uwagi na przenikanie ludzi w obrębie danej społeczności jest procesem nieustannym, powstają równoległe nowe zależności między lokalnymi wspólnotami, determinując powstanie nowych *Milieus*. Por.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 110.

¹⁰² Zob.: P. Bourdieu, op. cit., s. 175 i nast.

Koncepcja stylu (stylu) (niem. *Lebenslage*) życia bierze swoje ujęcie w pluralizacji oraz indywidualizacji życia jednostek, zastępując tradycyjne, wertykalne ujęcia podziału społeczeństwa na klasy i warstwy. W ujęciu socjologicznym pod pojęciem *Lebenslage* kryje się pewien nietrwały sposób bycia rozpowszechniony w społeczeństwie i podzielany przez pewien krąg jednostek. Odzwierciedla ich wewnętrzne zróżnicowanie, przestrzenno-czasowe formy egzystencji, współzależne od determinantów materialnych (dostęp do takich zasobów, jak wiedza czy media) oraz pozamaterialnych (uwarunkowań personalnych), w tym zwłaszcza norm, wartości, zainteresowań, a także, interakcji oraz racji podmiotowych, z którymi pozostałe jednostki świadomie się utożsamiają. Mają one razem wiązać wymiar społeczno-kulturowy oraz osobowościowy uczestnictwa w życiu lokalnym, utrwalając różnice jakościowe między jednostkami, wynikające m.in. z ich usytuowania w hierarchii społecznej oraz cech wrodzonych. *Lebenslage* ma charakter dynamiczny, co oznacza, iż zmienia się w przekroju pokoleniowym w zależności od charakteru udziału indywidualów w różnych wymiarach życia społeczno-państwowego¹⁰³. Tak rozumiany styl życia świadczy jednocześnie o dokonującej się w społeczeństwie pluralizacji współokreślających go zachowań. Utożsamianie się z danym modelem grupowego zachowania prowadzi w efekcie do powstania szczególnej formy tożsamości zbiorowej¹⁰⁴. Koncepcja *Lebenslage* odgrywa istotną rolę w badaniach nad wewnętrzną budową społeczeństwa nowych krajów związkowych RFN. Niemniej dokonująca się po 1989 r. pluralizacja środowisk społecznych, stanowiących o strukturze lokalnych zbiorowości, zawsze rozpatrywana jest w aspekcie historycznym. Świadomość wspólnych cech i poczucie jedności przetrwało w Niemczech od czasów bismarckowskich. Nie wpłynęło na to nawet terytorialne rozbitcie państwa w latach 1949-1990. Grupy społeczne, subkultury i lokalne środowiska Niemiec XXI wieku, a zatem i byłej NRD, nawiązują do tradycji podziału klasowego. Odróżniają się wzorcami życia codziennego, systemem wartości oraz światopoglądem. Przewartościowaniu uległy jedynie kryteria ich klasyfikacji. Analitycy struktury społecznej koncentrują swoją uwagę nie tyle na pierwiastku ekonomicznym, lecz współokreślającej dany habitus etyce pracy i stylu bycia. Są to zatem wtórne elementy różnicujące jedne grupy społeczne od innych. Istnieje przekonanie, iż mentalność jednostek jest wypadkową wielostronnych interakcji, oddziaływań określonego środowiska, do którego ów

¹⁰³ Por.: N. Schneider, A. Spellerberg, *Lebensstile, Wohnraumbedürfnisse und räumliche Mobilität*, Opladen 1999, s. 78.

¹⁰⁴ Georg Werner zaproponował siedem podstawowych stylów życia: ascetyczno-kulturowy, model oparty o wielopoziomą autopromocję, konsumpcję i awangardę, prezentowanie nabytej wiedzy i umiejętności uwarunkowane względami prestiżowymi, ekspresywno-hedonistyczny, zorientowany na rodzinę, pasywno-powściągliwy oraz konwencjonalno-zachowawczy. Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 106-108.

podmiot należy i z którym identyfikuje się w szczególności dla niego sposób¹⁰⁵. Dokonujące się po 1989 r. zmiany struktury społecznej należy powiązać z procesem mobilności (ruchliwości) społecznej.

Pojęcie środowiska społecznego odwzorowuje zarówno wertykalny (warstwowo-klasowy) charakter podziałów społecznych, jak również jego wymiar horyzontalny, różnicujący mieszkańców w zależności od prezentowanego habitusu i systemu wartości. Habitus w terminologii socjologicznej Pierre'a Bourdieu pozostaje z kolei w ścisłym związku z definicją klas¹⁰⁶. Oznacza ogół mentalnych skłonności i predyspozycji ludzi lub całych grup społecznych (schematy myślowe, modele wartościowania etc.). Kieruje on codzienną praktyką jednostek, ich procesem myślowym i jest kształtowany zależnościami strukturalnymi. Jest tym samym pojęciem wtórnym wobec kategorii środowiska społecznego, oznaczającego pewien układ podmiotów personalnych (pojedynczych i zbiorowych), współdecydujących o rozwoju i zachowaniu się człowieka. Szczególnie istotny jest tu wymiar przestrzenny, obejmujący alokację różnych zbiorowości w ramach określonego środowiska społecznego, poziom ich wykształcenia oraz zajmowana pozycja społeczna. Dopiero efektem końcowym różnej konstelacji wymienionych czynników jest powstanie habitusu¹⁰⁷.

Ponieważ punkt ciężkości niniejszej rozprawy stanowi poszerzona analiza przemian społeczno-politycznych w Niemiec Wschodnich po 1989 r. z wykorzystaniem roli socjalizacji w kształtowaniu czynnika światopoglądowego, posłużyłem się kategorią struktury

¹⁰⁵ Zob.: M. Vester, op. cit., s. 20-22.

¹⁰⁶ Pierre'owi Bourdieu przypisuje się tzw. nowoczesny koncept klasy społecznej. Rozróżnił on trzy wielkie warstwy: burżuazję, drobnomieszczaństwo i robotników, dysponujących różnym wymiarem socjalnych przywilejów, wynikających z ich pozycji zawodowej. W obrębie danej klasy P. Bourdieu wyróżnił frakcje odróżniające się od siebie określonym stylem życia oraz jakością wnoszonego przezeń do ogółu zbiorowości kapitału (ekonomicznego, kulturowego, symbolicznego lub socjalnego). Warunki usytuowania poszczególnych frakcji w przestrzeni społecznej determinują jego zdaniem ich habitus, tj. pewien złożony system percepcji świata, oceny, skłonności, schematów myślowych oraz modeli działania, a finalnie - praktyczne formy sankcjonowania odrębności jednostek w postaci stylu życia (środowiska społecznego). Koncepcja P. Bourdieu koresponduje z definicją Williama Warnera, traktującą klasę, jako pewną grupę jednostek wyróżnionych na podstawie wysokości uzyskiwanych zarobków i poziomu prestiżu (szacunku społecznego) w obrębie społeczeństwa. Por.: P. Bourdieu, *Die feinen Unterschiede*, op. cit., s. 175 i nast., Idem, *Sozialer Raum und "Klassen"*, op. cit., s. 11. Nowoczesne ujęcie klasy społecznej nawiązuje do koncepcji stratyfikacji, rozumianej najogólniej, jako hierarchiczny układ płaszczyzn położenia społecznego (niem. soziale Lage), wyodrębnionych za sprawą partycypacji jednostek w podziale takich dóbr, jak władza, prestiż, struktura zarobkowa czy edukacja (lata nauki), a zatem zajmowania przez nie określonego miejsca w hierarchii społeczno-zawodowej i pełnienia konkretnych ról. Płaszczyzny te określa się mianem warstwy. Słabością koncepcji jest jej ograniczenie do alokacji jednostek w systemie społeczno-politycznym; nie podejmuje ona bowiem analizy społeczeństwa jako swoistej całości określanej pewnymi więzami. Wskazuje jednakże na wspólnotę interesów i tożsamości grupowej (podobne style życia) poszczególnych subkategorii. Rodzaj wykonywanego zawodu w wyznaczaniu pozycji społecznej jednostek wskazywany jest także przez Kingsleya Davisa i Wilberta. Zatem i w tym przypadku klasa będzie pojmowana w kategorii ekonomicznych poziomów różnicowania społecznego. Zob. K. Davis, W. E. Moore, *Einige Prinzipien der sozialen Schichtung*, [w:] *Moderne amerikanische Soziologie*, red. H. Hartmann, Stuttgart 1967, s. 349 i nast.

¹⁰⁷ Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 113.

społecznej wykorzystującą koncepcję habitusu Pierr'a Bourdieu oraz modelu społeczeństwa opartego na jej wyznacznikach. Za punkt wyjścia przyjąłem jednak typologię klas, wprowadzoną przez socjologów enerdowskich, stanowiącą podstawę definicji tzw. społeczeństwa socjalistycznego. Według nomenklatury politycznej NRD oficjalnym trzonem struktury społecznej Niemiec Wschodnich była przeważająca liczebnie klasa robotnicza, nad którą znajdował się bezpośrednio establishment partyjny, stanowiący elitę intelektualną państwa¹⁰⁸.

1.3.2. Koncepcja habitusu Pierre'a Bourdieu

Punktem ciężkości zaproponowanego w 1979 r. terminu habitusu klasowego Pierre'a Bordieau jest horyzontalne zróżnicowanie uwarstwienia społecznego w oparciu o zespół określonych predyspozycji nabytych przez jednostki w procesie socjalizacji. Usposobienia te warunkują zachowania, wybory oraz poglądy pojedynczych osób i całych grup społecznych¹⁰⁹. W ten sposób stratyfikacja społeczeństwa francuskiego socjologa wyróżniała trzy typy klas społecznych: niższą, średnią oraz wyższą. Zgodnie z ideą społeczeństwa socjalistycznego, negującą na gruncie doktrynalnym rozwarstwienie społeczne poniżej poziomu władzy państwowej, habitusy niższej oraz średniej klasy społecznej tworzyły socjalistyczną klasę robotniczą. Do habitusu niższej klasy społecznej można było zaliczyć pracowników niewykwalifikowanych, względnie przyuczonych do zawodu oraz przywiązanych do tradycji pracowników wykwalifikowanych. W większości byli to beneficjenci najniższych świadczeń socjalnych, w tym pracownicy administracyjni najniższego szczebla oraz większość emerytów. Habitus klasy średniej tworzyły z kolei osoby uzyskujące wyższe świadczenia emerytalne, członkowie spółdzielni produkcyjnych, samodzielni przedsiębiorcy i przedstawiciele wolnych zawodów ze średnim i wyższym wykształceniem, dawne kadry administracyjno-naukowe z wyższym wykształceniem¹¹⁰ oraz urzędnicy i

¹⁰⁸ Zob.: K. Belwe, *Sozialstruktur und gesellschaftlicher Wandel in der DDR*, [w:] W. Weidenfeld, H. Zimmermann, *Deutschland-Handbuch. Eine doppelte Bilanz 1949-1989*, Band 275, Bonn 1989, s. 125 i nast.

¹⁰⁹ Por.: A. Matuchniak-Krasuska, op. cit.

¹¹⁰ Byli wiodącymi niegdyś przedstawicielami systemu edukacji, kultury i sztuki. Ich zadanie sprowadzało się do wypromowania nowej elity władzy, po czym zmuszono ich do emigracji bądź też zostali wchłonięci przez socjalistyczny establishment.

rzemieślnicy wywodzący się z dawnej warstwy drobnomieszczańskiej. Klasa niższa oraz średnia jednoczyły zdecydowaną większość wschodnioniemieckiej zbiorowości, oscylującą w granicach 75-80%. Do socjalistycznego establishmentu (habitus klasy wyższej)¹¹¹ zaliczały się osoby, które w toku powojennych zmian uwarstwienia społecznego Niemiec Wschodnich zdołały awansować na wyższe i kierownicze stanowiska funkcyjne, kulturowe i naukowo-techniczne. Stanowili oni łącznie nieco ponad 1/5 społeczeństwa¹¹².

Zmiana uwarunkowań polityki międzynarodowej w latach 70-tych w związku z okresem odprężenia w stosunkach zimnowojennych¹¹³ oraz postępujący proces doskonalenia zawodowego i rozwoju edukacji implikowały zmiany mentalne społeczeństwa wschodnioniemieckiego, a w związku z tym ich oczekiwania wobec państwa. Ekspozowanie przez światową opinię publiczną problemu praw człowieka i swobód politycznych spowodowało z czasem nasilenie dążeń wolnościowych. W otoczeniu inteligencji artystycznej i literackiej oraz w środowisku kościelnym wykrystalizowały się z czasem mniejszości o nieprzychylnym stosunku względem władz państwowych. Także wśród kręgów naukowych pojawiły się jednostki „krytycznie lojalne” wobec istniejącego porządku społeczno-politycznego. Obecna w NRD już od wczesnych lat 60-tych platforma inicjatyw oddolnych wyrosła na bazie alternatywnych subkultur młodzieżowych, łączących ludzi o światopoglądzie stricte liberalnym na gruncie stosunków społecznych oraz demokratycznym w odniesieniu do porządku państwowego. Nowe pokolenie oponentów zrywało z istniejącym systemem władzy państwowej, tworząc osobliwą, alternatywną opinię publiczną, jako załączek społeczeństwa obywatelskiego¹¹⁴. W literaturze mówi się nawet o tzw. zinstytucjonalizowanej „anty-elicie”, stanowiącej przeciwwagę dla konserwatywnego na gruncie ideologicznym aparatu władzy. Zaliczały się do niej głównie osoby młode o pragmatycznym podejściu do problemów strukturalnych wschodnioniemieckiego monolitu systemowego. Lewicowe, nowoczesne grupy środowiskowe, skupiające odpowiednio wykwalifikowane warstwy pracownicze i przedstawicieli pionierskiej myśli intelektualnej, pozostawały w politycznym ukryciu aż do

¹¹¹ Zgodnie z koncepcją elity funkcjonalistów, stanowiła ją mniejszość społeczna o wysokim stopniu organizacji. Zob.: Z. Blok, op. cit., s. 24 i nast.

¹¹² Zob.: M. Hofmann, *Soziale Strukturen in der DDR und in Ostdeutschland*, Jena/Halle 2010, s. 1-2, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiCvKz_8ejqAhXn-ioKHZStA1gQFjABegQIBhAB&url=https%3A%2F%2Fm.bpb.de%2Fsystem%2Ffiles%2Fpdf%2FJIEGS0.pdf&usq=AOvVaw1d3JC5L1bKrniG_L7gHjOP, [ostatni odczyt: 25.07.2020]; W. Rossade, *Gesellschaft und Kultur in der Endzeit des Realsozialismus*, Berlin 1997, s. 53; H. Timmermann, *Zur Wirtschafts- und Sozialordnung der DDR*, [w:] *Die DDR – Analysen eines aufgegebenen Staates*, red. H. Timmermann, „Dokumente und Schriften der Europäischen Akademie Otzenhausen”, Bd. 92., Berlin 2001, s. 16.

¹¹³ Wiąże się z obradami Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (1973-1975) oraz rozmowami o układach rozbrojeniowych SALT.

¹¹⁴ Por.: H. Sahner, *Die Bedeutung von Institutionen...*, op. cit., s. 109.

połowy lat 80-tych. Stąd model środowisk społecznych NRD dla okresu społeczno-politycznego przełomu 1989/1990 prezentował nieco odmienny w porównaniu z wcześniejszym wariantem ogład struktury społecznej.

W ujęciu wertykalnym (klasowo-warstwowym), habitus niższej warstwy społecznej tworzyło de facto nieco ponad 10% społeczeństwa. Zaliczało się do niego środowisko robotnicze nieprzywiązane do tradycyjnych wartości (niem. *traditionsloses-/gelegenheitsorientiertes Arbeitermilieu*¹¹⁵ - 8%) oraz tzw. subkulturowe środowisko młodzieżowe (5%)¹¹⁶. Było ono izolowane na forum publicznym i wywodziło się przypuszczalnie z rodzin o wyższym statusie społecznym. Należała do niego część wykwalifikowanych pracowników oraz młodzieży z wykształceniem średnim lub niepełnym zasadniczym, często w trakcie pobierania nauki szkolnej. Ich *désintéressement* względem wartości materialnych uzasadniał niski poziom uzyskiwanych przychodów. Najważniejsze wartości życiowe utożsamiali z samodzielnością, wolnością od ideologicznych nakazów i zakazów oraz nieszablonowym zachowaniem, odróżniającym ich od pozostałych obywateli. Preferowali nowatorskie style estetyczne w muzyce, sztuce, a także demonstracyjne okazywanie własnych poglądów¹¹⁷.

Habitus klasy średniej tworzyło ok 60% społeczeństwa. Jego trzon skupiał się przede wszystkim wokół środowiska dawnych mieszkańców miast z niewielką własnością prywatną (niem. *kleinbürgerliches Milieu*) oraz tradycyjnego, wykwalifikowanego środowiska robotniczego (niem. *traditionelles Arbeitermilieu*). Pierwsze z nich reprezentowało 23% obywateli NRD. Były to osoby z minimum średnim wykształceniem, jednostki na stanowiskach kierowniczych, nieliczni już mistrzowie profesji rzemieślniczych, a także pracownicy administracji finansowej, oświatowej i służby zdrowia. Cenili sobie przede wszystkim bezpieczeństwo własne i swojej rodziny oraz manifestowanie własnego statusu społecznego z zachowaniem istniejących konwencji. Co czwarty mieszkaniec Niemiec Wschodnich (27%) zaliczał się natomiast do tradycyjnego środowiska robotniczego, zorientowanego na utrzymanie pewnego miejsca pracy przy niewygórowanych wymaganiach konsumpcyjnych. Jego członkowie stanowili niezwykle zintegrowaną, wręcz hermetyczną grupę społeczną, ukierunkowaną na pielęgnowanie środowiskowych tradycji oraz stawiającą jakość wykonywanej pracy ponad wyzwania nowoczesności¹¹⁸. Trzeci odłamek klasy średniej

¹¹⁵ Por.: H. Geiling, T. Hermann, D. Müller, M. Vester, P. von Oertzen, *Soziale Milieus im gesellschaftlichen Strukturwandel. Zwischen Integration und Ausgrenzung*, Köln 1993, s. 62; M. Hofmann, op. cit., s. 4-5.

¹¹⁶ Por.: H. Geiling, T. Hermann, D. Müller, M. Vester, P. von Oertzen, op. cit., s. 5.

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ Ibidem.

tworzyło środowisko robotnicze przywiązane do idei konsumpcjonizmu (tłumaczenie własne za def. niem. *hedonistisches Arbeitermilieu*). Zaliczał się do niego co dwudziesty potomek wykwalifikowanych pracowników fizycznych oraz kadry urzędniczej z co najmniej średnim wykształceniem. Prezentowany przez nich styl życia oraz etos pracy różnił się jednak od wzorców wytyczonych przez wcześniejsze pokolenia. Jedna i druga postawa społeczna bazowała na odpowiednio wysokiej stopie socjalnej, wolności przekonań oraz dążeniu do poprawy sytuacji materialnej¹¹⁹. *Hedonistisches Arbeitermilieu* tworzyli głównie ludzie młodzi z niższym wykształceniem, a także jednostki przyuczone do zawodu z niższymi kwalifikacjami oraz część wykwalifikowanej grupy pracowników, dążącej do zachowania swojego dotychczasowego statusu socjalnego. Z uwagi na ograniczone możliwości finansowe prezentowali bardzo nowatorski styl życia, dostosowując się każdorazowo do sytuacji gospodarczej. To oni byli w wielu przypadkach animatorami nowych trendów społecznego rozwoju¹²⁰. Ostatnią składową całego habitusu było alternatywne środowisko lewicowe, którego wielkość w 1989 r. szacowano na około 7%.

Habitus wyższej warstwy społecznej Niemiec Wschodnich u progu 1989 r. tworzył socjalistyczny establishment¹²¹. Gromadził on według przybliżonych szacunków ok. 25% wszystkich mieszkańców NRD, podzielonych na trzy najbardziej uprzywilejowane światy społeczne z wykształceniem co najmniej zawodowym¹²². Zaliczały się do niego jednostki ukierunkowane na samorealizację i awans społeczno-zawodowy (niem. *statusorientiertes Milieu* - 9% zbiorowości), osoby ze średnim i wyższym wykształceniem, będące na różnych eksponowanych stanowiskach funkcyjnych. Najczęściej byli to funkcjonariusze związani z państwowym aparatem politycznym, dążący do zdobycia i utrzymania władzy, a tym samym nieformalnego poważania społecznego. Wyróżniała ich ponadprzeciętna identyfikacja z panującą ideologią oraz osiągnięciami socjalizmu¹²³. Do tego względnie uprzywilejowanego społecznego szczytu władzy kwalifikowano również dwa środowiska nowej inteligencji, dysponujące ponadprzeciętnymi kwalifikacjami oraz etyką zawodową: środowisko humanistyczne (niem. *humanistisches Milieu* - 10%) oraz technokratyczne (niem. *technokratisches Milieu* - 6%). Do pierwszego z nich zaliczał się co dziesiąty obywatel NRD, posiadający zazwyczaj ponadprzeciętne kwalifikacje zawodowe (mierzone tu dyplomem ukończenia szkoły wyższej). Grono to uzupełniali dodatkowo prominenci w systemie oświaty,

¹¹⁹ Zob.: M. Hofmann, op. cit., s. 13.

¹²⁰ Ibidem, s. 11.

¹²¹ Por.: M. Vester, op. cit., s. 36; H. Geiling, T. Hermann, D. Müller, M. Vester, P. von Oertzen, op. cit., s. 62.

¹²² Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 130-133.

¹²³ Por.: M. Hofmann, op. cit., s. 3-4.

kultury, administracji oraz zdrowia. Wielu z nich było wykładowcami akademickimi, prokuratorami, lekarzami czy nauczycielami z odpowiednio wysokim uposażeniem zarówno przed, jak i po 1989 r. Cechowała ich etyka zawodowa wysokiego formatu, wynikająca bezpośrednio z poczucia obowiązku, dyscypliny oraz zaangażowania w życie społeczne, przywiązanie do tradycyjnych wartości kulturowych oraz eksponowanie wartości rodzinnych. Stąd, co do zasady, odrzucali oni dążenie do maksymalizacji potrzeb materialnych, usiłując akceptować otoczenie społecznym takim, jakie było¹²⁴.

Stosunkowo najmniej liczne środowisko w obrębie establishmentu stanowili technokrati. Chociaż ich udział w ogóle społeczeństwa wynosił około 6%, tworzyli oni wiodący kapitał umysłowy wschodnioniemieckiej gospodarki, potwierdzony stosownym wykształceniem kierunkowym. Wyróżniał ich maksymalizm w życiu zawodowym i osobistym oraz perfekcjonizm na gruncie realizacji powierzonych im zadań. Alternatywne środowisko lewicowe łączyło starsze pokolenie inteligenckie. Byli to ludzie majątni, o ponadprzeciętnym poziomie wykształcenia, zajmujący eksponowane stanowiska w oświacie, kulturze oraz nauce. Nadrzędną wartością w życiu stało się dla nich dążenie do samorealizacji, które przysługiwało się jednocześnie rozwojowi ogółu społeczeństwa. Dystansowali się od zachodniego modelu społeczeństwa konsumpcyjnego, promując społeczeństwo aktywne, świadome procesów zachodzących w najbliższym otoczeniu¹²⁵. Ponadto kluczowe pozycje w państwie zajmowały pojedyncze osoby z ruchu robotniczego, zmierzającego do reformy systemu komunistycznego.

Przedstawione powyżej środowiska społeczne stanowiły o trójdzielnym, społeczno-politycznym podziale zbiorowości NRD¹²⁶. U progu lat 90-tych trzon społeczeństwa przemysłowo-robotniczego tworzyły dwa największe, wewnętrznie spójne światy społeczne¹²⁷, zorientowane na utrzymanie dotychczasowego statusu bytowego i tradycji kulturowych: tradycyjne środowisko robotniczo-chłopskie (27%) oraz warstwa dawnego drobnomieszczaństwa (23%). Obóz władzy państwowej skupiał socjalistyczny establishment. Obóz ruchów odśrodkowych gromadził stosunkowo młode, ograniczane na forum publicznym oraz preferujące różne modele i style życia środowiska robotnicze, symbolizujące zmianę pokoleniową: oportunistyczne (8%) oraz hedonistyczne (5%). Wśród nich znajdowały się

¹²⁴ Zob.: M. Vester, op. cit., s. 45.

¹²⁵ Por.: M. Hofmann, op. cit., s. 12.

¹²⁶ Zob.: H. Geiling, T. Hermann, D. Müller, M. Vester, P. von Oertzen, op. cit., s. 62.

¹²⁷ Z jęz. niem. *Lebenswelt* - termin zaczerpnięty z socjologii fenomenologicznej E. Husserla i A. Schütza. W ujęciu Floriana Znanieckiego jest to praktyczna rzeczywistość zdominowana przez grę wartości, w której zachodzi proces kształtowania się jednostek i całych społeczeństw. Zob.: A. Karnat-Napieracz, op. cit., s. 100.

osoby, które już od początku 1989 r. składały najwięcej wniosków o pozwolenie na wyjazd do RFN; one również najwcześniej opuściły NRD po upadku muru berlińskiego. Na przeciwnym biegunie znajdowały się dwa środowiska opozycyjne, skupiające zwolenników zreformowanej NRD zaangażowanych w ochronę praw obywatelskich. Były to odpowiednio: nowoczesne, alternatywne środowisko lewicowe (7%) oraz subkultury młodzieżowe (5%). Trzy ostatnie kategorie grupowały łącznie 17% osób reprezentujących tzw. nowoczesną myśl społeczną¹²⁸.

Model środowiskowy wschodnioniemieckiego społeczeństwa z początku lat 90-tych ukazuje proces pluralizacji stylów życia oraz głębokich zmian mentalnych, jakie zaszły w nim od połowy XX wieku. Dowodził on istnienia grup niszowych, które rekrutowały segmenty wszystkich habitusów prezentujących nowatorskie podejście do otaczającej ich rzeczywistości. Były to potencjalnie najbardziej produktywne i aktywne siły społeczne NRD, symbolizujące przełom generacyjny w obrębie społeczeństwa zamkniętego¹²⁹. Niemniej jednak w systemie nieograniczonej kontroli politycznej nie istniały warunki do artykulacji ich potencjału. Socjalistyczny establishment wykształcił w ten sposób system zarządzania społeczeństwem oparty na przeciwstawianiu państwu policyjnemu zbiorowości niszowej oraz podziale między środowiska klientelistyczne a wyizolowane ze sfery publicznej młode środowiska, dążące do zreformowania reżimu SED. Ponieważ poziom mobilności społecznej tych ostatnich w układzie wertykalnym i horyzontalnym ograniczała hermetyczna elita władzy, upadek tradycyjnego dla NRD modelu hierarchizacji obywateli oraz mechanizmów blokujących postęp naukowo-techniczny umożliwił im zredefiniowanie własnej pozycji w tworzącym się na nowo systemie społecznym. Podobną drogę obrali wykwalifikowani pracownicy etatowi, których ruchliwość w obrębie drabiny społecznej była dotychczas skutecznie ograniczana¹³⁰.

Obserwowany od lat 90-tych ub. wieku fenomen przechodzenia państw od fazy przyrostu naturalnego do fazy regresu demograficznego zaprzeczał znanym wówczas schematom rozwoju społeczeństw¹³¹. Ogólne procesy towarzyszące przemianom społecznym Niemiec Wschodnich po 1990 r. można sprowadzić do powtórnej, jakościowej (zarówno poziomej, jak i pionowej) dekompozycji struktury społecznej, obserwowanej na przełomie lat 50-tych i 60-tych minionego stulecia. Zainicjowane gorbaczowskim nurtem reformacyjnym

¹²⁸ Zob.: M. Vester, op. cit., s. 46.

¹²⁹ Por.: H. Geiling, T. Hermann, D. Müller, M. Vester, P. von Oertzen, op. cit., s. 63-64.

¹³⁰ Ibidem, s. 48.

¹³¹ W dobie globalizacji czynniki zewnętrzne o charakterze masowym, jak: wojna, epidemie, czy klęska głodu nie determinują bezpośrednio wahań liczby ludności. Por.: P. Franz, *Muster der Einwohnerschrumpfung in bundesdeutschen Städten zu Beginn des 21. Jahrhunderts*, [w:] *Schrumpfende Städte: Ein Phänomen zwischen Antike und Moderne*, red. A. Lampen, A. Owzar, Köln 2008, s. 279.

przekształcenia systemowe NRD doprowadziły do podważenia, a następnie - upadku dotychczasowych sieci powiązań pomiędzy władzą a społeczeństwem oraz okoliczności determinujących układ grup, środowisk i warstw w strukturze społecznej związanych z reżimem politycznym (głównie systemu prawno-ekonomicznego oraz przekształceń instytucjonalnych na szczeblu centralnym i regionalnym). W ten sposób zaczęła tworzyć się zupełnie nowa jakościowo konstrukcja wschodnioniemieckiego społeczeństwa¹³². Wyróżniała ją generacyjne uprzedmiotowienie zmiennych zależnych (m.in. wykształcenia, dostępu do dóbr materialnych) i niezależnych (w tym pochodzenia społecznego), warunkujących dalej degradację społeczną. W efekcie centralistycznej polityki partii komunistycznej zakłóceniu uległ tradycyjny tryb osiągania przez jednostki czy grupy kolejnych szczebli drabiny społecznej. De-personalizacja stosunków społecznych prowadziła finalnie do alienacji środowisk o stosunkowo wysokim poziomie mobilizacji, dla których jedynym narzędziem obrony przed reżimem była działalność niejawna¹³³.

W ostatniej dekadzie XX wieku bardziej wyrazista niż w poprzednich dekadach stała się polaryzacja społeczeństwa. Wiązała się ona bezpośrednio z modernizacją stylu życia oraz przemianami światopoglądowymi, warunkowanymi pozbudowaniem otwarcia Niemiec Wschodnich na idee społeczeństwa ponowoczesnego. Unowocześnianiu modeli egzystencjalnych towarzyszyła indywidualizacja położenia społecznego, rozumiana tu, jako skuteczna próba wyzwolenia jednostki z więzów klasowych oraz tradycyjnego podziału ról społecznych między mieszkańcami i mieszkankami nowych krajów związkowych RFN. Taki stan rzeczy warunkował zasadniczo wtórny szok generacyjny, implikowany nowymi zależnościami na rynku zatrudnienia oraz interakcjami między poszczególnymi podmiotami tworzącymi dotychczasową, socjalistyczną strukturę społeczną¹³⁴.

Proces adaptacji poszczególnych grup i środowisk do postindustrialnego modelu uwarstwienia Niemiec Zachodnich odbywał się w niezwykle szybkim tempie, dlatego warunkował kryzys tożsamościowy wielu mieszkańców nowych krajów związkowych. Stąd też największy okres mobilności społecznej oraz modernizacji środowisk współdecydujących o strukturze wschodnioniemieckiej zbiorowości został ukończony jeszcze w pierwszej połowie lat 90-tych. Dla ¾ mieszkańców byłej NRD oznaczał on degradację – utratę miejsca pracy lub zmianę położenia w hierarchii społecznej. Warunkował ją czynnik ekonomiczny oraz

¹³² Por.: R. Geißler, *Sozialer Umbruch in Ostdeutschland. Einleitende Bemerkungen*, [w:] *Sozialer Umbruch in Ostdeutschland*, red. idem, Opladen 1993, s. 16.

¹³³ Por.: M. Vester, op. cit., s. 44.

¹³⁴ Por.: D. Lindig, G. Valerius, *Neue Selbständige in Ostdeutschland. Eine Skizze intragenerationaler Mobilität und der Konturen einer Gruppenkonstituierung*, [w:] *Sozialer Umbruch in Ostdeutschland*, op. cit., s. 188.

ideologiczny. Pierwszy z wymienionych argumentów oznaczał upadek socjalistycznego mechanizmu zarządzania gospodarką oraz jego późniejsze problemy z adaptacją do wymogów wolnorynkowych, natomiast drugi wiązał się z utratą miejsc pracy wskutek upolitycznienia drogi awansu zawodowego w NRD. Jedynie niespełna 25% populacji mogła wznieść się na kolejne szczeble hierarchii społecznej. Odnosiło się to przeważnie do osób, będących poza układem partyjnym (SED), względnie potrafiły zachować neutralność polityczną¹³⁵. Niemniej jednak wśród tzw. „wygranych” okresu przejścia do demokracji znaleźli się także przedstawiciele wyższych kadr administracji państwowej byłej NRD czy kadr dydaktycznych, którzy potrafili zaadaptować się do nowych realiów społecznych¹³⁶.

Konieczność zmierzenia się z wyzwaniami ekonomicznymi oraz konfrontacji z obyczajowością zachodnioniemiecką w ostatniej dekadzie XX wieku przeplatała się również w ich wypadku z walką o zachowanie własnych wartości wyniesionych w okresie rozbitcia państwowego Niemiec, współokreślających jednostkowy i zbiorowy habitus. Tradycyjna oś przemian pokoleniowych przebiegała między środowiskami dążącymi niegdyś do przebiccia się przez socjalistyczną membranę nakazów i zakazów a jednostkami nastawionymi na zachowanie własnej tożsamości kulturowej. Na tej płaszczyźnie obraz wschodnioniemieckiego społeczeństwa kształtowały w największym stopniu zjawiska migracyjne, prowadząc do lokalnych dysproporcji w strukturze zasiedlenia oraz układzie warstwowym miejscowych struktur społecznych. Podobnie ambiwalentny wpływ na rozkład zasobów ludzkich miały przeobrażenia na rynku pracy. Jednym z głównych problemów w tej płaszczyźnie stał się dystans płacowy, dzielący mieszkańców wschodnich i zachodnich krajów związkowych. W niekorzystnej sytuacji socjalnej znalazły się szczególnie osoby mało mobilne, przeważnie o niskich kwalifikacjach zawodowych oraz umiejętnościach praktycznych. Siłą rzeczy ukształtowały się nowe podziały społeczne, wzrosły różnice ekonomiczne, a hasła „nierówności” zdominowały publiczną debatę nad konsekwencjami zjednoczenia na okres całego dziesięciolecia. Względy gospodarcze odegrały bodajże kluczową rolę w powstaniu nowych kategorii habitusu, głównie wśród najmłodszych i z założenia - elastycznych – generacji, a nawet całych środowisk społecznych¹³⁷. Jednocześnie można było zaobserwować postępujące różnicowanie się społeczeństwa pod względem przynależności do trzech zasadniczych klas społecznych: niższej, średniej oraz wyższej. Odpowiadały za to procesy

¹³⁵ Zob.: M. Hofmann, op. cit., s. 5.

¹³⁶ Zob.: J. J. Wiatr, *Europa pokomunistyczna. Przemiany państw i społeczeństw po 1989 roku*, Warszawa 2006, s. 191.

¹³⁷ Por.: M. Vester, op. cit., s. 46-49.

liczebnej oraz światopoglądowej dekonstrukcji tradycyjnego środowiska robotniczego, warstw uprzywilejowanych, w tym obozu elity, a także formowaniu się tzw. podklasy społecznej, złożonej z osób zagrożonych trwałym wykluczeniem ze zbiorowości.

Przejęcie federalnego systemu prawnego przez nowe kraje związkowe usankcjonowało proces wymiany i de-ideologizacji elit w powiązaniu ze zmianą systemu wartości. Dzięki temu poczyniono pierwszy poważny krok w kierunku zrównania praw politycznych wszystkich obywateli bez względu na poziom identyfikacji z systemem państwowym. Przebudowa państwowej służby cywilnej wymagała jakościowej rekonstrukcji tzw. elit funkcyjnych¹³⁸. Roszady personalne postępowały, co do zasady, wszędzie tam, gdzie czynnik ideologiczny stanowił główną przesłankę do udziału w bezpośrednim sprawowaniu władzy. Biurokratyczna filtracja dotyczyła przede wszystkim osoby piastujące najwyższe stanowiska urzędnicze, związane bezpośrednio z aparatem partyjnym SED bądź też uczestniczące w budowie systemu inwigilacji na potrzeby Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego NRD (niem. Ministerium für Staatssicherheit – MfS/Stasi). Procesem selekcji objęto szczególnie gremia kierownicze centralnych oraz terenowych organów administracji państwowej, uczelni wyższych, sił zbrojnych, gospodarki, sądownictwa, środowiska naukowego oraz mediów, organizacji masowych i partii politycznych. Posiłkowano się przy tym rzekomą niedojrzałością polityczną ex-mieszkańców komunistycznego reżimu, podpartą brakiem doświadczenia z instytucjami społeczeństwa obywatelskiego. Takie podejście wiązało się w praktyce z degradacją społeczną większości przedstawicieli enerdowskiej socjety. Szczególne trudności z powrotem do aktywnej służby na wcześniejszym stanowisku doświadczyli oficerowie i żołnierze zawodowi wschodnioniemieckiej armii ludowej, ponieważ rozwiązaniu uległy struktury wojskowe byłej NRD, a samych funkcjonariuszy socjalistycznego reżimu traktowano jak przedstawicieli obcych sił zbrojnych¹³⁹. Niejako poza procesem reorganizacji instytucjonalnej znajdowali się jedynie dostojnicy hierarchii kościelnej¹⁴⁰.

Całkowite odcięcie postsocjalistycznych elit funkcyjnych od udziału w tworzeniu podwalin nowego systemu administracyjnego Niemiec Wschodnich było niewykonalne. Przesądzały o tym zarówno względy ekonomiczne (koszty socjalne utrzymania nowej rzeszy bezrobotnych), jak również niedostateczne kwalifikacje potencjalnych następców, którzy jednocześnie nie byłiby naznaczeni politycznie oraz dysponowali odpowiednim rozeznaniem

¹³⁸ Zob.: H.-J. Misselwitz, *Nicht länger mit dem Gesicht nach Westen. Das neue Selbstbewusstsein der Ostdeutschen*, Bonn 1996, s. 57 i nast.

¹³⁹ Ibidem, s. 60-62.

¹⁴⁰ M. Osterland, R. Wahsner, op. cit., s. 395.

w problemach lokalnych społeczności¹⁴¹. Tym sposobem wiodący uczestnicy życia publicznego związani z reżimem komunistycznym wykorzystali umiejętnie okres przemian systemowych przede wszystkim do zabezpieczenia własnego statusu socjalnego¹⁴². Pomimo powszechnej degradacji zawodowej wielu z nich przesunięto na niższe szczeble administracji publicznej/państwowej bądź też otrzymało eksponowane stanowiska w sektorze usług i gospodarki¹⁴³ dzięki kapitałowi (doświadczeniu zawodowemu, jak również majątkowi) nabytemu w okresie komunistycznej dyktatury¹⁴⁴.

Transfer zachodnioniemieckich elit funkcyjnych wiązał się z jednoczesnym przejściem przez wschodnie landy federalnych schematów decyzyjnych oraz myśli politycznej. Im bardziej jednak nowe zaplecze kadrowe zamykało się w schematach organizacyjnych wyniesionych z najbliższego otoczenia, a tworzone przez nie podmioty nawiązywały filozofią działania do swych macierzystych odpowiedników, tym głębsze i bardziej widoczne stawały się podziały społeczne¹⁴⁵. Dlatego też część osób, którym udało się utrzymać status socjalny i zawodowy w toku transformacji systemowej, nie była wielokrotnie przygotowana mentalnie na funkcjonowanie w nowej rzeczywistości.

Abstrahując od zasadności obranej drogi restauracji zaplecza administracyjnego, jednokierunkowy przepływ kadr przyczynił się obiektywnie do pluralizacji sceny politycznej na obszarze nowych krajów związkowych. W miejsce monolitycznej socjety politycznej NRD zaczęła powstawać pluralistyczna pod względem światopoglądowym i częściowo niezależna warstwa odmłodzonych elit funkcyjnych¹⁴⁶. Zwiększył się wśród nich odsetek reprezentacji kobiet. U progu drugiej dekady XXI wieku mieszkanki wschodniej RFN piastowały ok. 30% wyższych stanowisk administracyjnych - trzykrotnie więcej niż w zachodniej RFN.

Wbrew obiegu opinii mieszkańców Niemiec Wschodnich, w połowie lat 90-tych ubiegłego stulecia ok. 60% najważniejszych stanowisk funkcyjnych zajmowali przedstawiciele lokalnych sfer politycznych. Ostateczna konstelacja kręgów władzy państwowej na obszarze

¹⁴¹ Ibidem, s. 396.

¹⁴² Dlatego m.in. – w nowej formule, ale z zapleczem personalnym minionej epoki - partia lewicowa przetrwała na niemieckiej scenie politycznej do dnia dzisiejszego.

¹⁴³ Reprezentanci środowiska technokratycznego współuczestniczyli przykładowo w procesie prywatyzacji poenerdowskiego mienia państwowego. Jerzy Leszkowicz-Baczyński nazywa ten proces tzw. *konwersją kapitału*. Zob.: J. Leszkowicz-Baczyński, *Spółeczeństwo posttransformacyjne czy niespełnione marzenie?*, [w:] *Stary kontynent w nowym tysiącleciu*, red. Z. Drozdowicz, Poznań 2002, s. 165.

¹⁴⁴ Zob.: J. Boje, H. Schneider, *Der Umbruch am ostdeutschen Arbeitsmarkt*, [w:] *Herausforderung Ostdeutschland. Fünf Jahre Währungs- Wirtschafts- und Sozialunion*, red. R. Pohl, Essen 1995, s. 121; B. Vogel, *Arbeitslosigkeit in Ostdeutschland. Konsequenzen für das Sozialgefüge und für die Wahrnehmung des gesellschaftlichen Wandels*, "SOFI-Mitteilungen", Nr. 27/1999, s. 15 i nast.

¹⁴⁵ Zob.: H.-J. Misselwitz, op. cit., s. 62-63.

¹⁴⁶ Por.: R. Geißler, *Rolle der Eliten in der Gesellschaft*, "Informationen zur politischen Bildung", Nr. 269/2004, s. 21 i nast.

przyłączonym do RFN w 1990 r. znalazła ujście w środowiskach społecznych NRD i zachodnich krajów związkowych. Niemniej sam dobór elit politycznych, jak również zdolność decyzyjna lokalnych animatorów życia publicznego były tu w znacznym stopniu zależne od zachodniego ośrodka władzy politycznej¹⁴⁷. Przełomowym momentem dla wschodnioniemieckiej awangardy władzy okazała się nominacja dla Wolfganga Thierse na przewodniczącego niemieckiego Bundestagu w 1998 r. Dopełnieniem postępujących zmian były wybór Angeli Merkel na kanclerza RFN w 2005 r. i 2010 r. Punktem zapalnym w relacjach wewnątrzniemieckich pozostawały mimo to zarzuty mieszkańców NRD pod adresem władz federalnych o maksymalizm w dążeniu do przejęcia kontroli nad lokalną gospodarką. Prawdopodobieństwo objęcia stanowisk funkcyjnych przez polityków zachodnioniemieckich po 1990 r. rosło wprost proporcjonalnie do ich rangi. Dlatego na niższych szczeblach organizacyjnych oraz systemie oświaty utrzymały się dawne stosunki personalne¹⁴⁸.

W ciągu dekady od upadku muru berlińskiego udział elit politycznych w strukturze społecznej Niemiec Wschodnich zwiększył się z 2% do ok 4 %. Składały się na nie w większości osoby ze środowiska ukierunkowanego na samorealizację, z wyższym wykształceniem (przeważały kierunki techniczne i przyrodnicze), zdystansowane do socjalistycznego systemu władzy, a także jednostki, których szanse awansu społecznego przed zjednoczeniem wykluczały względy ideologiczne¹⁴⁹. Niemal połowa z nich nie miała doświadczenia w pełnieniu żadnych stanowisk kierowniczych. Znaczna część (ok. 30%) postenerdowskiej awangardy władzy miała jednakże styczność z niższą warstwą administracyjną, jak również pewne doświadczenie zdobyte poprzez członkostwo w partiach politycznych. 46% tych przedstawicieli działało w kręgach partyjnych okresu komunistycznej dyktatury (28% tworzyli członkowie SED, 18% należało do partii „bloku demokratycznego”), jednak nie byli oni w większości dopuszczeni do sprawowania bezpośredniej władzy w jakimkolwiek zakresie. Co czwarty prominent angażował się czynnie w działalność ruchu opozycyjnego. Fakt ten świadczył o klęsce enerdowskiego modelu wychowania, ukierunkowanego na kształcenie społeczeństwa oddanego wartościom oraz ideałom socjalizmu¹⁵⁰. Upadek muru berlińskiego uzależnił sukces zawodowy i pozycję społeczną

¹⁴⁷ Zob.: C. Offe, op. cit., s. 237.

¹⁴⁸ Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 134-136.

¹⁴⁹ Zob.: E. K. Scheuch, *Sozialer Wandel: Band 2: Gegenwartsgesellschaften im Prozess des Wandels*, „Studienskripten zur Soziologie”, Wiesbaden 2003, s. 246.

¹⁵⁰ Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 137.

jednostki od posiadanych kwalifikacji formalnych (zawodowych) oraz kryterium wydajności, tj. poziomu zaangażowania w wykonywanie obowiązków w ramach stosunku pracy¹⁵¹.

W wyniku przełomu społecznego wywołanego transformacją ustrojową w NRD ucierpiał status socjalny klasy robotniczej, w tym zwłaszcza osób przyuczonych do zawodu oraz pracowników niewykwalifikowanych. W okresie dyktatury SED mogli oni cieszyć się ponadprzeciętnym wzrostem dochodów jednostkowych, ponieważ ich awans zawodowy nie szedł w parze z regułami rachunku ekonomicznego. Dlatego też likwidacja nierentownych podmiotów gospodarczych oraz całych gałęzi produkcji przynoszących straty lub zorientowanych funkcjonalnie na przestarzałe rozwiązania technologiczne (głównie branża wydobywcza oraz przetwórstwa surowców mineralnych) musiała skutkować strukturalnym zubożeniem samych robotników. Zostali oni usytuowani w nowej hierarchii społecznej tuż przed warstwą chłopską. Szacuje się, iż blisko połowa socjalistycznej klasy robotniczej zasiłała kręgi bezrobotnych już po wejściu w życie pierwszego traktatu państwowego między RFN i NRD¹⁵². Ich położenie utrudniał dodatkowo fakt, iż zreorganizowano system przywilejów podatkowych. Największe grono osób niezadowolonych z pojednzeniowej transformacji ustrojowej Niemiec Wschodnich tworzyli w ten sposób bezrobotni z sektora agrarnego oraz przedstawiciele warstwy robotniczej. Wśród głównych oponentów reform socjalnych sfinalizowanych w IV ustawie Hartza z 2004 r. znajdowali się natomiast reprezentanci oportunistycznego środowiska robotniczego. Stanowili oni również wiodącą siłę ultraprawicowych ugrupowań politycznych i ruchów społecznych. Przetrwał również wysoki stopień identyfikacji z korzeniami robotniczo-chłopskimi. W 2003 r. przynależność do niższej warstwy społecznej deklarowało 42% zbiorowości nowych krajów związkowych (w 1994 r. było to 57 %) – o wiele więcej niż w przypadku Niemców z zachodniej RFN. Sytuowanie się w dolnych warstwach struktury społecznej wskazywało na niski poziom samooceny ludności z landów wschodnich¹⁵³.

Okres transformacji powodował niemal dwukrotny spadek liczebnej wielkości najbardziej stabilnej - z niemieckiej perspektywy historycznej - warstwy drobnomieszczaństwa, a także tzw. klasy chłoporobotników¹⁵⁴. W pierwszym przypadku utrzymywanie się prywatnych firm w warunkach realnego socjalizmu było wypadkową niesprawności systemu nakazowo-rozdziałczego NRD, generowanych przez nią deficytów podażyowych oraz

¹⁵¹ Idem, *Modernisierung*, "Informationen zur politischen Bildung" Nr. 269/2004, s. 66.

¹⁵² Por.: J. Leszkowicz-Baczyński, op. cit., s. 166.

¹⁵³ Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 198-199.

¹⁵⁴ Zob.: M. Hofmann, op. cit. s. 12.

monopolistyczna polityka cenowa władz państwowych. Urynkowienie gospodarki wschodnioniemieckiej spowodowało przede wszystkim uwolnienie systemu regulacji kosztów związanych z funkcjonowaniem przedsiębiorstw. Podwyżki cen za media oraz wynajem nieruchomości przyczyniły się bezpośrednio do dekompozycji dawnego drobnomieszczaństwa. Fragmentaryzacja środowiska chłoporobotniczego wiązała się z pozbawieniem upadkiem państwowych zakładów produkcyjnych zlokalizowanych wokół centrów miejskich, ponieważ były one głównym źródłem utrzymania przedstawicieli tejże grupy społecznej¹⁵⁵. Wielu pracowników rolnych i niewykwalifikowanej siły roboczej musiało dokonać radykalnych zmian w życiu zawodowym¹⁵⁶. Mimo tego, z analiz przeprowadzonych w 1991 r. wynikało, iż przynależność do środowiska chłoporobotniczego w nowych krajach związkowych poświadczyła blisko ¼ mieszkańców (22%). Czynnikiem determinującym wartości liczbowe deklaratywnego układu struktury społecznej było w tym przypadku opóźnione przejście Niemiec Wschodnich od zbiorowości przemysłowej do społeczeństwa usługowego. Towarzyszyła mu gwałtowna zmiana stylu życia. Nie wszyscy zdążyli zaadaptować się do nowych okoliczności. Fakt ten zaważył ostatecznie na przetrwaniu w świadomości wielu mieszkańców socjalistycznych tradycji podziału społecznego¹⁵⁷.

Problemy adaptacyjne dotyczyły również przedstawicieli inteligencji (środowiska humanistycznego), ponieważ ich status socjalny wynikał z wiary w utopijny etos społeczeństwa socjalistycznego¹⁵⁸. Zjednoczenie Niemiec doprowadziło w tym przypadku do powstania dwóch skrajnych środowisk społecznych, z których jeden utożsamiał się z ideami socjalizmu, drugi – asymilował się z nowoczesną warstwą średnią. Środowisko technokratyczne zostało tymczasem wchłonięte przez formację ukierunkowaną na samorealizację i awans społeczny oraz po części - nowoczesne środowisko warstwy średniej. Propagowane na zachodzie RFN wartości kultury masowej przyspieszyły także transformację środowiska hedonistycznego. O jego zapleczu personalnym decydowały odtąd jednostki poniżej 40. roku życia, związane z subkulturą młodzieżową, prezentujące bardzo różnorodny poziom wykształcenia. Były wśród nich często osoby bezrobotne lub zagrożone utratą miejsca pracy. Postawa hedonistyczna oznaczała intensywny tryb życia, a także spontaniczność w działaniu, przy jednoczesnym negowaniu wartości, jakie niósł ze sobą szeroko pojęty konsumpcjonizm. Środowiska hedonistyczne oraz oportunistyczny anturaż robotniczy decydowały o liczebności niższej

¹⁵⁵ Zob.: J. Leszkowicz-Baczyński, op. cit., s. 165.

¹⁵⁶ Por.: W. Łukowski, *Współczesne Niemcy, Przemiany społeczeństwa niemieckiego, Interpretacje i uniwersalne odniesienia*, Warszawa 1999, s. 213.

¹⁵⁷ Por.: H. Sahrer, *Die Bedeutung von Institutionen...*, op. cit., s. 101.

¹⁵⁸ Por.: M. Vester, op. cit., s. 36, 50.

warstwy społecznej (ok. 20% mieszkańców byłej NRD)¹⁵⁹, chociaż ich przedstawiciele zasilali również warstwę średnią. Osoby te pozostawały na ogół poza sformalizowanymi i zintegrowanymi strukturami więzi społecznych, nierzadko zasilając grono bezrobotnych¹⁶⁰.

Idee hedonizmu współkształtowały w istotny sposób style życia obserwowane wśród nowych środowisk społecznych: postmodernistycznego oraz modernistycznego¹⁶¹. Do pierwszego z nich zaliczało się przeważnie młodsze i wykształcone pokolenie mieszkańców byłej NRD, którzy chętnie podejmowali ryzyko z wykorzystaniem niekonwencjonalnych metod działania dla osiągnięcia samodzielności ekonomicznej. Stąd często określa się ich mianem zwycięzców transformacji systemowej po 1989 r.¹⁶² Z kolei do nowoczesnego środowiska warstwy średniej zaliczały się przeważnie osoby powyżej 40. roku życia, z niższym wykształceniem, zatrudnione głównie na stanowiskach administracyjnych oraz drobni samodzielnymi przedsiębiorcy. Byli oni związani bezpośrednio z dawną warstwą drobnomieszczaństwa. Dążyli do prowadzenia spokojnego i bezpiecznego życia bez podejmowania skrajnego ryzyka zawodowego. Wykazywali jednakże wysokie zdolności adaptacyjne do zmieniającego się otoczenia. Przywiązywali także wartość do stabilnego miejsca pracy gwarantującego bezpieczeństwo rodziny¹⁶³.

Proces transformacji systemowej sprzyjał także skutecznej integracji socjalistycznego establishmentu z nowym porządkiem społeczno-politycznym. Na przełomie ostatniego dziesięciolecia XX wieku i pierwszej dekady nowego stulecia zaliczało się do niego około 20% obywateli nowych krajów związkowych RFN. Z kolei alternatywne środowisko lewicowe, tworzone przez wielu aktywistów ruchu obywatelskiego NRD, uległo atomizacji. Jego członkowie zaabsorbowali idee technokratyczne, a także myśl liberalną, określającą tożsamość trzonu nowej warstwy średniej.

W oparciu o koncepcję habitusu P. Bourdieu została sporządzona struktura wschodniemieckiego społeczeństwa u progu XXI. Przedstawia ją poniższy schemat.

¹⁵⁹ Zob.: M. Hofmann, op. cit. s. 5.

¹⁶⁰ Zob.: J. Leszkowicz-Baczyński, op. cit., s. 170.

¹⁶¹ Zob.: M. Hofmann, op. cit., s. 6-7.

¹⁶² Ibidem, s. 13.

¹⁶³ Ibidem.

Habitus	Wartości postmodernistyczne („być”)	Wartości nowoczesne („mieć”)	Wartości tradycyjne („zachować”)
Klasa wyższa	Środowisko postmodernistyczne (8%) Nowoczesne środowisko klasy średniej (18%)	Dawne alternatywne środowisko lewicowe (7%)	Środowisko humanistyczne zakorzenione w tradycji NRD (15%) Środowisko ukierunkowane na awans społeczny (5%)
Klasa średnia	Środowisko Hedonistyczne (10%)		Środowisko dawnych posiadaczy niewielkiej własności prywatnej (12%)
Klasa niższa		Oportunistyczne środowisko robotnicze (13%)	Tradycyjne środowisko robotnicze (12%)

Model 1.1. Układ środowisk społecznych Niemiec Wschodnich w 2000 r. według koncepcji habitusu P. Bourdieu¹⁶⁴

1.3.3. Mobilność przestrzenna i ruchliwość społeczna

Mobilność przestrzenna definiowana jest w demografii, jako przesunięcie pozycji społecznej członków danej zbiorowości w związku z ich gotowością do fizycznego przemieszczania się między różnymi jednostkami terytorialnymi. W tym znaczeniu stanowi ona fenomen czasowo-przestrzenny. Ze względu na charakter zmiany miejsca pobytu można mówić o mobilności rezydencjalnej oraz cyrkulacyjnej. W pierwszym przypadku lokalizacja mieszkaniowa jednostki uzależniona jest od wielu czynników: ekonomicznych (rynek pracy),

¹⁶⁴ Opracowanie własne na podstawie: M. Hofmann, op. cit., s. 10.

kulturowych, a także politycznych i religijnych. Przemieszczanie się podmiotu w aspekcie fizycznym oznacza zarazem zmianę jej stałego miejsca pobytu. Ruchliwość cyrkulacyjna oznacza z kolei, iż miejsce zamieszkania jednostki w czasie jej fizycznego przemieszczania się nie ulega zmianie. Mobilność rezydencjalna określana jest w demografii także, jako migracja. W zależności od zasięgu terytorialnego może ona przybrać wymiar mikro- i makrospołeczny. Pierwszy - (wewnętrzny) – stanowi migracja grupy ludności w obrębie określonego regionu, tzn. jednostki administracyjnej lub politycznej (w granicach danego państwa¹⁶⁵). Mobilność w ujęciu makrospołecznym (zewnętrznym) przebiega ponad granicami administracyjno – politycznymi (migracja międzynarodowa, międzypaństwowa). W przypadku NRD, a wcześniej Radzieckiej Strefy Okupacyjnej, migracje odgrywały istotną rolę w kształtowaniu się ogólnej liczby populacji. Migracje rezydencjalne, rozumiane, jako zmiana miejsca zamieszkania¹⁶⁶, determinowały i nadal współdecydują o charakterze procesów przestrzennego rozwoju Niemiec Wschodnich¹⁶⁷.

W latach 90-tych krajobraz społeczny ex-NRD kształtowały przede wszystkim migracje zarobkowe, ponieważ warunkowała je trudna pozycja ekonomiczna nowych krajów związkowych. Później natomiast w analizie struktury społecznej lokalnych zbiorowości zaczęto akcentować znaczenie ruchliwości wewnątrzmięskiej, ponieważ odpowiadała ona za tzw. suburbanizację ludnościową (niem. *Bevölkerungssuburbanisierung*). Praktycznym przejawem tego rodzaju mobilności przestrzennej był odpływ mieszkańców stref węzłowych miast na teren ich obrzeży, względnie ku pomniejszym jednostkom osadniczym¹⁶⁸. W ścisłym związku z przemieszczaniem się mieszkańców ośrodków miejskich pozostawała suburbanizacja rynku zatrudnienia (niem. *Arbeitsplatzsuburbanisierung*), skutkująca przenoszeniem potencjału produkcyjnego na obszary podmiejskie z uwagi na niższe koszty produkcji. W niektórych regionach Niemiec Wschodnich peryferia oraz gminy wiejskie usytuowane w strefie metropolitarnej odnotowywały wyraźnie wyższy udział ludności w tworzeniu lokalnej struktury społecznej niż centra miejskie już od połowy lat 90-tych ubiegłego stulecia. Były to przeważnie osoby młode, wykształcone, mobilne, jak również dobrze

¹⁶⁵ W przypadku NRD była to zmiana stałego miejsca zamieszkania w obrębie danej gminy do innej w granicach terytorialnych NRD. Zob.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Bevölkerungsstatistische Übersichten 1946 bis 1989. Sonderreihe mit Beiträgen für das ehemalige Gebiet der DDR*, Heft 3, Wiesbaden 1993, s. 21, https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEMonografie_derivate_00001007/Heft_32.pdf, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

¹⁶⁶ Zob.: J. Bahr, *Bevölkerungsgeographie. Verteilung und Dynamik der Bevölkerung in globaler, nationaler und regionaler Sicht*, Stuttgart 1997, s. 178.

¹⁶⁷ Por.: M. Niefert, *Räumliche Mobilität und Wohnungsnachfrage*, Hamburg 2004, s. 28.

¹⁶⁸ Zob.: H. Birg, *Die demographische Zeitenwende. Der Bevölkerungsrückgang in Deutschland und Europa*, München 2005, s. 169.

sytuowane materialnie gospodarstwa domowe. Suburbanizacja stanowiła istotne zjawisko w makroskali; dowodziła ewolucji struktury i charakteru funkcjonalnego miasta¹⁶⁹. Największe ubytki ludnościowe powstawały w przypadku miejscowości spoza obszarów aglomeracyjnych¹⁷⁰. Takie jednostki administracyjne nazywano „*schrumpfende Städte*” (kurczące się miasta). Pojęcie to posiada jednak szeroki zakres interpretacyjny. Istnieją definicje ograniczające się wyłącznie do regresu demograficznego lub też łączące szereg sprzężonych ze sobą czynników z zakresu polityki społecznej, ekonomicznej oraz praktyki władz. W ten sposób obejmuje ono jednocześnie redukcję stanu ilościowego mieszkańców, dysproporcje socjalne wywołane bezrobociem, a w związku z tym – równoległe istnienie dzielnic o widocznych różnicach w poziomie egzystencji oraz dysproporcji rozwojowych między regionami¹⁷¹. Zgodnie z powyższym dekompozycja przestrzeni miejskiej byłej NRD przebiegała według określonych łańcuchów zdarzeń, uwzględniających zarówno czynnik ludzki, jak i gospodarczy (np. upadek gospodarki NRD po 1989 r. warunkował ruchy migracyjne, oddziałujące z kolei niekorzystnie na sektor budownictwa mieszkaniowego w postaci wzrostu pustostanów). Migracja ludności z wielkomiejskiego centrum w kierunku peryferii skutkowała powstaniem tzw. ”międzymiasta” (niem. *Zwischenstadt*)¹⁷² z dobrze rozwiniętą infrastrukturą komunikacyjną.

Migracje pozwalają obserwować zależności w obrębie tzw. naturalnej ruchliwości społecznej. Jest to pojęcie określające dynamikę liczby ludności danego obszaru (państwa) w kontekście generatywnej zmiany wielkości urodzeń oraz przekształceń struktury wiekowej, płci czy warstw społecznych, stanowiących o zasobach ludnościowych regionów, a jednocześnie pozwalających wyznaczyć przybliżony poziom śmiertelności populacji badanego obszaru¹⁷³. Naturalna ruchliwość społeczna stanowi podstawę analizy procesów demograficznych oraz

¹⁶⁹ Zob.: T. Kronenwett, *Neue Urbanität – Die neue Attraktivität des Wohnens im Zentrum, dargestellt am Beispiel Karlsruhe Südstadt*, Norderstedt 2007, s. 1.

¹⁷⁰ Zob.: Bundesinstitut für Bau-, Stadt- und Raumforschung (wyd.), *Fokus Innenstadt. Aspekte innerstädtischer Bevölkerungsentwicklung*, BBSR-Berichte Kompakt, Nr. 11/2010, Bonn, s. 2; *Der Einfluss des demografischen Wandels auf die föderalen Finanzstrukturen*, red. R. Mai, F. Micheel, Berlin 2008, s. 29-30; C. Haller, H. Liebmann, W. Rietdorf, *Schrumpfende Städte – verlassene Grosssiedlungen? Stadtstrukturelle Bedeutung und Probleme von Grosswohnsiedlungen*, „DISP“, Nr. 146 (03/2001), Zürich 2001, s. 6.

¹⁷¹ Federalny Urząd Budownictwa i Planowania Regionalnego posługuje się terminem opisywanym przez sześć wyznaczników: rozwój ludności, saldo migracyjne, rozwój zatrudnienia, wskaźnik bezrobocia, realna wartość podatków oraz siła nabywcza. Owa mnogość zmiennych zależnych brana pod uwagę przy definiowaniu zjawiska przekłada się na głosy krytykujące zasadność jego naukowego bytu. Zob.: S. Föbker, *Wanderungsdynamik in einer schrumpfenden Stadt*, Bonn 2008, s. 8; P. R. Hoffmann-Rehnitz, *Rhetoriken des Niedergangs. Zur Wahrnehmung städtischer Schrumpfungsprozesse in der frühen Neuzeit am Beispiel Lübecks*, [w:] *Schrumpfende Städte: ein Phänomen zwischen Antike und Moderne*, op. cit., s. 146.

¹⁷² Zob.: Ch. Hannemann, *Stadtentwicklung ohne Wirtschaftswachstum: was verursacht schrumpfende Städte in Ostdeutschland*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, Band 29-30, 7. Juli 2003, s. 21.

¹⁷³ Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 42; *Handwörterbuch zur Gesellschaft Deutschlands*, op. cit., s. 529-531.

zmian cywilizacyjnych w aspekcie mikro- i makroregionalnym. Jednym z jej mierników jest częstotliwość narodzin. Zmiany w tym zakresie można opisać za pomocą kilku metod statystycznych. Jedną z nich to wskaźnik urodzeń, podający liczbę noworodków w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Nie jest to jednak miarodajny wyznacznik dla określenia właściwej częstotliwości narodzin, ponieważ wartości tego współczynnika są skorelowane bezpośrednio ze strukturą wiekową i płciową społeczeństwa. Zmiany w obszarze zróżnicowania wiekowego oraz rozkładu ilościowego w obrębie populacji mogą z kolei generować przekształcenia współczynnika narodzin nawet wówczas, gdy charakterystyczna dla różnych grup społecznych częstotliwość narodzin pozostaje na niezmiennym poziomie. Absolutna (bezwzględna) liczba urodzeń określa natomiast ilość noworodków, jaka przyszła na świat w danym przedziale czasowym na określonym terenie. Jest to w istocie punkt wyjścia w badaniu przyrostu naturalnego i jego korelacji z poziomem rozwoju gospodarczego danego regionu (państwa). Słabość tego wskaźnika zawiera się jednak w koncentracji analizy na wąskiej grupie populacyjnej, gdyż zawarte w nim informacje ilościowe przypadają na kobiety w dogodnym dla wydawania na świat potomstwa wieku 15-45 lat. Kształtowane ostatecznie za jego pomocą zależności generatywne mogą być nieprecyzyjne. Biorąc pod uwagę potencjalne odchylenia wspomnianych indeksów badawczych, nadrzędnym miernikiem, traktującym w sposób całościowy kontrolę stanu narodzin na gruncie ruchliwości społecznej, można uznać tzw. całkowity współczynnik płodności (niem. *zusammengefasste Geburtenziffer*, ang. *total fertility rate*). Ów parametr ukazuje przeciętną ilość dzieci wydaną na świat przez każdą kobietę w określonej jednostce czasowej¹⁷⁴.

W ścisłym związku z ruchliwością przestrzenną pozostaje mobilność społeczna. Zgodnie z definicją Barbary Szackiej przyjętą na potrzeby tej rozprawy jest to „zmiana miejsca jednostek lub grup w systemie społecznego zróżnicowania, rozpatrywanego, jako hierarchiczny układ pozycji bądź warstw”¹⁷⁵. Może ona przybierać wymiar horyzontalny (zwany też poziomym) oraz wertykalny (pionowy). W pierwszym przypadku ma miejsce przemieszczanie się jednostek bądź grup, ograniczone do tej samej warstwy społecznej lub danego poziomu hierarchii. Ma ono związek najczęściej ze zmianą miejsca pracy i/lub zamieszkania. Ruchliwość wertykalna oznacza z kolei zmianę statusu socjalnego w drodze przejścia na wyższe pozycje społeczne bądź też degradacją na niższy poziom hierarchii społecznej. W przypadku zwiększenia się poziomu wykształcenia lub kwalifikacji zawodowych jednostek w

¹⁷⁴ Por.: G. Steinmann, *Kindermangel in Deutschland. Bevölkerungsökonomische Analysen und familienpolitische Lösungen*, Frankfurt am Main 2007, s. 14-16.

¹⁷⁵ Cyt. za: B. Szacka, op. cit., s. 294.

obrębie jednej generacji mowa jest o tzw. mobilności wewnątrzpokoleniowej. Jeśli natomiast sfera poznawcza obejmuje zmianę pozycji społecznych zstępnych na tle położenia socjalnego ich rodziców, wówczas mówi się o tzw. ruchliwości międzypokoleniowej¹⁷⁶. Obserwacja wspomnianych zjawisk stanowi kluczowy element badań nad strukturą społeczną Niemiec Wschodnich przed i po 1989 r. Główny punkt ciężkości stanowią: zmiany w obrębie struktury zatrudnienia, określające stopień otwartości społeczeństwa, mierzony zarówno szansami awansu społecznego, jak również wpływem barier strukturalnych (politycznych) na indywidualny rozwój jednostki; rola czynnika politycznego w kreowaniu zachowań zbiorowych, wynikających z dostępności do określonych dóbr i usług w ramach danej warstwy (grupy) społecznej.

Wymienione w tym rozdziale definicje i terminy o bardzo szerokim przekroju naukowym pozostają w ścisłym związku z podejmowanym tematem badawczym rozprawy. Stanowi on uniwersalne połączenie płaszczyzny politologicznej i socjologicznej. Z tego względu struktura rozdziału jest niejednolita, ale z wyraźnie wyodrębnionymi częściami dotyczącymi głównych aspektów badawczych dla obu nauk.

¹⁷⁶ Ibidem.

2. Uwarunkowania przemian społeczno-politycznych Niemiec Wschodnich po 1989 r.

W badaniach nad procesem przeobrażeń systemowych Niemiec Wschodnich po 1989 r. wiele uwagi poświęca się fazie przejścia od społeczeństwa zamkniętego do społeczeństwa otwartego, określanej dalej demokratyzacją. Na gruncie enerdowskim była ona wypadkową nacisków społecznych, przybierających formułę exodusu do RFN, hasel wolnościowych, towarzyszących ulicznym manifestacjom, osłabienia i upadku rządu w Berlinie Wschodnim za nieformalnym przyzwoleniem Związku Radzieckiego oraz zaangażowania mocarstw zachodnich w kruszenie ideologicznego monopolu partii komunistycznej. Uwzględniając powyższe, okoliczności towarzyszące procesowi transformacji politycznej NRD można rozpatrywać w dwóch aspektach: wewnętrznym, będącym wypadkową decyzji władz politycznych oraz oczekiwań społecznych, a także zewnętrznym, pod którym należy rozumieć uwarunkowania polityki międzynarodowej¹⁷⁷.

Punktem zwrotnym demokratyzacji NRD były niewątpliwie korzystne uwarunkowania międzynarodowe. Bez politycznej odwilży w stosunkach między światowymi mocarstwami, zainicjowanej w połowie lat 70-tych ubiegłego stulecia, nie byłaby możliwa aktywizacja potencjału społecznego. Zachęcenie dalekosiężnymi ideami pierestrojki oraz świadomości dokonujących się zmian w bloku wschodnim mieszkańcy NRD potrafili wykorzystać słabości wewnętrzne własnego państwa do przełamania ideologicznej dominacji partii komunistycznej. Wyjście z cienia realnego socjalizmu nastąpiło w drodze szeregu inicjatyw społecznych, wskazujących na kształtowanie się zrębów społeczeństwa obywatelskiego.

Idąc za twierdzeniem Karla Poppera, społeczeństwo zamknięte jest szczególną formą zbiorowości ludzkiej, nawiązującej w swojej konstrukcji do struktury organizacyjnej społeczeństw wczesno-plemiennych, w których obyczaje, wartości i tabu „sztywno regulują i dominują nad wszystkimi aspektami życia społecznego, nie pozwalając na wiele dowolności”¹⁷⁸. W przypadku NRD podporządkowanie życia jednostek odgórnym i ograniczającym ich rozwój zasadom moralnym było następstwem koncentracji władzy w rękach partii komunistycznej¹⁷⁹. W ten sposób ograniczono strukturalnie możliwość

¹⁷⁷ Por.: G. Meyer, *Gesellschaftliche Widersprüche und demokratischer Aufbruch in der DDR*, [w:] *Wir sind das Volk?*, red. P. Bohley A. Pabst, C. Schultheiß, Tübingen 2003, s. 9 i nast.

¹⁷⁸ Zob.: K. R. Popper, *Spoleczeństwo otwarte i jego wrogowie*, tom 1., Warszawa 2006, s. 219.

¹⁷⁹ Zob.: J. J. Wiatr, *Europa pokomunistyczna...*, op. cit. s. 312.

nieskrępowanego przemieszczania się mieszkańców między szczeblami hierarchii społecznej. „Bariery” rozwojowe tworzone przez socjalistyczny establishment przybierały zarówno charakter formalny, jak i nieformalny. W pierwszym przypadku ramy funkcjonowania państwa określał system społeczno-polityczny wzorowany na modelu radzieckim. O jego trwałości i powszechności stanowiła kierownicza rola partii komunistycznej. W ten sposób doszło do faktycznej feudalizacji stosunków społecznych. Dobro jednostki zostało podporządkowane partykularnym interesom aparatu decyzyjnego pod hasłem budowy społeczeństwa socjalistycznego. Sztandarowy projekt władz politycznych NRD oparto na: nowej strukturze klasowej¹⁸⁰, koncentracji władzy w rękach elity partyjnej, wykluczeniu elementu odpowiedzialności jednostkowej w procesie decyzyjnym, zwalczaniu samorządnej administracji publicznej (rozwój biurokracji), niezależnych od państwa inicjatywach oddolnych, a także nowoczesnej myśli naukowo-technicznej reprezentowanej przez pokolenia ukierunkowane na zmiany systemowe¹⁸¹. Wśród ograniczeń nieformalnych należy wyróżnić unifikację systemu wartości, sposobu myślenia i postrzegania świata, wynikającą z propagowania socjalistycznego ideału człowieka. Trzonem enerdowskiej konstrukcji systemowej było tzw. *społeczeństwo nieobywatelskie* (wg terminologii Stephena Kotkina zaliczała się do niego wąska grupa establishmentu - elity polityczne - wraz z najbliższym otoczeniem – członkowie rodziny, tj. ok. 5% mieszkańców NRD) oraz tzw. *drugie społeczeństwo*, integrujące jednostki spoza kręgu władzy państwowej¹⁸². Do pozaurzędowych barier ograniczających społeczny awans jednostki zaliczały się ponad to: ideologizacja życia, a także wynaturzenia i patologie związane z nadużyciami elity władzy (korupcja, nepotyzm, inwigilacja społeczna, cenzura)¹⁸³.

Tożsamość zbiorową mieszkańców Niemiec Wschodnich nie określał czynnik narodowy¹⁸⁴, ale porządek społeczno-gospodarczy, wsparty na aparacie represji. Ideologia

¹⁸⁰ Konstytucja NRD z 6 kwietnia 1968 r. określała Niemcy Wschodnie, jako „socjalistyczne państwo robotników i chłopów (...) pod przewodnictwem klasy robotniczej i partii marksistowsko-leninowskiej”. Zob.: *Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968*, Kap. I., Art. 1., <http://www.documentarchiv.de/ddr/verfddr1968.html>, [ostatni odczyt: 01.01.2020]. Nowelizacja konstytucji z 7 października 1974 r. wzmocniła monopol decyzyjny SED na wszystkich szczeblach administracyjnych. Por.: A. Bauerkämper, *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945-1963*, „Zeithistorische Studien“, Bd. 21, Köln 2002, s. 36.

¹⁸¹ Por.: E. Schröter, op.cit., s. 17.

¹⁸² S. Kotkin oraz J. T. Gross sprowadzają obydwie kategorie do miana „faktycznie istniejącego społeczeństwa socjalizmu”. Zob.: J. T. Gross, S. Kotkin, *Rok 1989. Koniec społeczeństwa nieobywatelskiego*, Warszawa 2009, s. 20-21.

¹⁸³ Por.: M. Smolski, R. Smolski, E. H. Stadtmüller, *Słownik encyklopedyczny: edukacja obywatelska*, Wrocław 1999, s. 382.

¹⁸⁴ Niemcy nie mają długoletnich tradycji państwa narodowego. Wyjątek stanowiła II Rzesza Ottona von Bismarcka (1871-1918), ponieważ powstała w następstwie zjednoczenia ówczesnych ziem niemieckich. Rozbicie terytorialne Niemiec po 1945 r., skutkujące powstaniem NRD, miało udaremnić rekonstrukcję

marksistowsko-leninowska stanowiła pierwotne źródło i zarazem uzasadnienie potrzeby materializacji, a następnie uznania państwowości NRD¹⁸⁵. O tym, jak niestabilna była to konstrukcja, świadczyły działania polityczne RFN, kwestionujące stylizowaną tradycję „państwa robotników i chłopów”. Ustawa Zasadnicza z 1949 r. zobowiązywała cały naród niemiecki do aktywnego udziału w kształtowaniu przesłanek jedności i wolności Niemiec. Ponieważ w NRD nie istniały de facto ogólnospołeczne formy uczestnictwa w życiu publicznym, pośredniczące zwyczajowo w kontaktach jednostki z władzą państwową¹⁸⁶, obywatele NRD zdążyli zaadaptować się do nowej rzeczywistości poprzez wytworzenie zastępczych, egalitarnych kanałów komunikacji (tzw. „nisz”). Jedne z nich formowały się w zakładach pracy, które spełniały równoległe funkcję zabezpieczającą (wynagrodzenie, świadczenia socjalne), ale również edukacyjną i wychowawczą. Dzięki istniejącym możliwościom organizowania czasu wolnego czy zapewnienia opieki nad dziećmi instytucje te odciążały rodzinę w wypełnianiu jej podstawowych zadań¹⁸⁷. Miejsce zatrudnienia było strefą formowania brygad i tzw. wspólnot zakładowych, które z założenia miały nie tylko wzmacniać więzi środowiskowe, ale także ułatwiać państwu kontrolowanie zachowań społecznych. Życie na osiedlach przemysłowych sprzyjało z kolei powstawaniu wspólnot sąsiedzkich, opartych na wzajemnej pomocy w codziennych sprawach. Dzięki temu każdy przejaw zbiorowej współpracy poza istniejącym systemem ułatwiał życie w warunkach realnego socjalizmu. Pozwalał również wzmacniać szeregi ruchów społecznych, które doprowadziły do kapitulacji władzy komunistycznej¹⁸⁸.

O wysokim stopniu „zamknięcia” społeczeństwa wschodnioniemieckiego, zwłaszcza po 1961 r., świadczył autokratyczny i niedemokratyczny profil władzy SED. Jego wyznacznikami były m.in. technicystyczna i centralistyczna wykładnia polityki partii komunistycznej oraz niemal totalitarny wymiar kontroli życia publicznego: eliminacja opozycji systemowej, de-personalizacja i de-pluralizacja życia publicznego, ograniczenie praw obywatelskich i podstawowych wolności przy użyciu aparatu represji, upolitycznienie awansu społeczno-zawodowego, fasadowość instytucji demokracji pośredniej i bezpośredniej, a także

niemieckiej świadomości narodowej, która przyczyniła się istotnie do wybuchu wojny w Europie. Zob.: H. M. Keppinger, *Wie sehen sich die Deutschen?*, [w:] B. Dechampst, E. I. M. Kroker, *Die Deutschen auf der Suche nach ihrer neuen Identität?*, Fr./Main 1993, s. 53.

¹⁸⁵ Zob.: J. J. Wiatr, *Europa pokomunistyczna...*, op. cit., s. 42.

¹⁸⁶ Zob.: J. Such, *Spoleczeństwo obywatelskie w krajach postkomunistycznych*, [w:] *Stary kontynent w nowym tysiącleciu*, red. Z. Drozdowicz, Poznań 2002, s. 32.

¹⁸⁷ Zob.: K. Schröder, *Der SED-Staat. Geschichte und Strukturen der DDR*, München 1998, s. 515.

¹⁸⁸ Zob.: C. Offe, op. cit., s. 201-202.

narzędzi legitymizacji władzy państwowej¹⁸⁹. Gwarantem trwałości relacji między państwem a zbiorowością, eliminującym ryzyko powstawania antysystemowych ruchów społecznych, miał być relatywnie wysoki poziom bezpieczeństwa socjalnego, wspomagany praktyką pełnego zatrudnienia ze szczególnym uwzględnieniem pozycji kobiety w życiu zbiorowości.

W latach 1989-1990 zamknięte, „faktycznie istniejące”¹⁹⁰, społeczeństwo NRD stało się świadkiem i zarazem uczestnikiem zmian na płaszczyźnie systemowej, umożliwiających demokratyzację kraju. Wydarzeniem symbolizującym ów moment była kapitulacja skrajnie konserwatywnego obozu władzy E. Honeckera¹⁹¹ pod wpływem impulsów zewnętrznych (utrata poczucia oraz gwarancji bezpieczeństwa ze strony Związku Radzieckiego z uwagi na wzmocniony reformami M. Gorbaczowa kryzys bloku socjalistycznego, procesy demokratyzacyjne w Polsce i na Węgrzech, polityka odprężeniowa w stosunkach międzynarodowych z lat 70-tych i 80-tych) i wewnętrznych (motywowane sukcesami polskiego oraz węgierskiego ruchu opozycyjnego masowe wystąpienia społeczne, kryzys strukturalny warunkowany niekompetencją rządzących)¹⁹². Związany z demokratyzacją okres przejścia od społeczeństwa zamkniętego do społeczeństwa otwartego dokonywał się równolegle na płaszczyźnie instytucjonalnej oraz społecznej. Pierwszy wymiar obejmował zarówno reorganizację systemu państwowego w oparciu o narzędzia symbolizujące stabilność zachodnich demokracji (pluralizm polityczny – w tym przypadku związany z legalizacją ugrupowań opozycyjnych jesienią 1989 r.; pierwsze wolne wybory do Izby Ludowej 18 marca 1990 r.), jak również konieczność rozwiązania idących z nimi problemów natury organizacyjnej i funkcjonalnej. Aspekt społeczny demokratyzacji Niemiec Wschodnich dotyczył z kolei przeobrażeń mentalnych jednostki w związku z dokonującymi się na jej oczach zmianami instytucjonalnymi. Adaptacji enerdowskiej zbiorowości do nowych warunków bytowych związanych z przejmowaniem demokratycznych standardów oraz obyczajowości zachodnich społeczeństw towarzyszyła utrata poczucia bezpieczeństwa¹⁹³, gwarantowanego dotychczas rozbudowanym systemem opieki socjalnej, dotacji konsumenckich, polityką pełnego zatrudnienia oraz innymi szczególnym uprzywilejowaniem elit rządzących. Negatywne doświadczenia okresu tranzytu systemowej, sprowadzane zasadniczo do kwestii

¹⁸⁹ Instytucja wyborów stała się skutecznym, pozbawionym elementu „ludowładczego” narzędziem ceremonialnego eksponowania stabilności rządów partii komunistycznej. Pseudodemokratyczne były również zasady selekcji kadr wewnątrz samej SED czy rozdział stanowisk funkcyjnych w administracji państwowej. Zob.: J. J. Wiatr, *Socjologia wielkiej przemiany*, Warszawa 1999, s. 25.

¹⁹⁰ Por.: J. T. Gross, S. Kotkin, op. cit., s. 21.

¹⁹¹ Zob.: *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 1998, s. 15.

¹⁹² Zob.: J. J. Wiatr, *Socjologia wielkiej przemiany*, op. cit., s. 50-51.

¹⁹³ Zob.: K. R. Popper, op. cit., s. 223.

finansowych, stanowiły ujście fali niezadowolenia, czy wręcz rozczarowania. Działo się tak pomimo niepodważalnego postępu cywilizacyjnego, jaki dokonywał się równolegle na terenie byłej NRD od chwili zjednoczenia¹⁹⁴. Owa „frustracja pokoleniowa” objęła wszystkie generacje świadome postępujących przemian posttransformacyjnych. Perspektywa „kwitających krajobrazów”, oddalająca się wraz z nieustającą pogonią za modernizacją i zachodnioniemieckim poziomem dobrobytu, wzmagająca na Wschodzie poczucie funkcjonalnego odrzucenia czy zniechęcenia. Środowiskiem szczególnie niezadowolonym z przebiegu przeobrażeń systemowych była przemysłowa klasa robotnicza, która w okresie komunistycznej dyktatury mogła liczyć na względną poprawę sytuacji socjalno-bytowej. Nie był to jednak postęp na tyle dostrzegalny, aby pozwalał zniwelować codzienne trudy życia. Z drugiej strony, hasło przewodniej roli klasy robotniczej w budowaniu nowego społeczeństwa i lepszego człowieka zwiększało ponad faktyczne możliwości energońskiego systemu socjalnego oczekiwania jej przedstawicieli¹⁹⁵. Poczucie rozczarowania nie opuszczało również tych mieszkańców obszaru byłej NRD, którzy odnaleźli się na rynku pracy, wykorzystując powstałe możliwości zdobywania nowych, względnie dodatkowych kwalifikacji zawodowych.

Psychospołeczne obciążenie doświadczeniami transformacji rzutowało na kreację światopoglądu jednostki, różnicowanie się styli życia i wzorów społecznych zachowań, prowadząc w skrajnym przypadku do rozwoju patologii społecznych. Niepodzielne rządy partii komunistycznej pozwalały w tym względzie maskować przejawy zachowań odstających od pewnego ustalonego kanonu postaw obywatelskich. Eliminacja totalitarnego wymiaru represji w relacjach państwa z jego mieszkańcami po 1989 r. prowadziła jednak obiektywnie do zakłócenia mechanizmu kontroli społecznej, a tym samym strukturalnego panowania nad ewolucją styli życia¹⁹⁶. Eksperyment przejścia od dyktatury do demokracji pozostawił także żywotny ślad w posttransformacyjnej kulturze politycznej nowych krajów związkowych. Dotyczyło to m.in. usposobienia mieszkańców względem nowego ładu instytucjonalnego, ich wyobrażenia na temat prawidłowości zachodzących w świecie polityki, stosunku rządzonych (obywateli) do elit rządzących, zapatrywań i preferencji politycznych czy wreszcie poglądów wartościujących działanie aparatu władzy państwowej¹⁹⁷. Trudności jednostki w adaptacji do poźniejścioczeniowej rzeczywistości, wywołane zaburzeniem dotychczasowego trybu życia, decydowały równolegle o pluralizacji modeli rodziny, a dalej – o problemach demograficznych

¹⁹⁴ Por.: H. M. Kepplinger, op. cit., s. 45-46.

¹⁹⁵ Zob.: J. J. Wiatr, *Socjologia wielkiej przemiany*, op. cit., s. 23-24.

¹⁹⁶ Ibidem, s. 113-115.

¹⁹⁷ Zob.: *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, op. cit., s. 49.

byłej NRD, których pierwotną przyczyną i zarazem wtórnym skutkiem były wewnętrzne ruchy migracyjne¹⁹⁸.

Wraz z upadkiem systemu komunistycznego w NRD doszło do fundamentalnej zmiany charakteru relacji między obywatelami a nowymi strukturami władzy państwowej. Implementacja federalnych schematów i modeli organizacji życia publicznego pozwoliła zbliżyć mieszkańców wschodnich landów ku wartościom i ideom społeczeństwa otwartego (ang. *open society*). Jego charakterystycznym miernikiem jest wysoki stopień mobilności jednostek między szczeblami hierarchii społecznej. Umożliwia on awans społeczny z zachowaniem zasad tolerancji, sprawiedliwości, równości, akceptacji pluralizmu w życiu publicznym, poszanowania odrębności jednostek na gruncie światopoglądowym, religijnym czy etnicznym; gwarantuje wolnemu, tj. nieskrępowanemu ideologicznymi nakazami oraz uniwersalnym światopoglądem, podmiotowi, swobodę wypowiedzi, podejmowania decyzji, a także redukuje aspekt odpowiedzialności decyzyjnej do wymiaru jednostkowego. Dopełnieniem konstrukcji społeczeństwa otwartego są *civil liberties* utrzymywane dzięki poszanowaniu prawa¹⁹⁹.

Przyjmując demokrację za wyznacznik stosunków społecznych w odwołaniu do idei samostanowienia oraz wartości *open society*, Niemcy z NRD opowiedzieli się ostatecznie za budową tzw. społeczeństwa obywatelskiego. Pierwsze jego elementy pojawiły się już na przełomie lat 70-tych i 80-tych. W NRD zaczęły wówczas powstawać niezależne organizacje ukierunkowane na podejmowanie inicjatyw społecznych zmierzających do przeobrażeń systemowych w duchu demokracji²⁰⁰. Były one jednocześnie alternatywą dla oficjalnych instytucji realnego socjalizmu. Większość z nich stanowiła wtórny efekt formowania się ruchu ekologicznego, pacyfistycznego, ruchu na rzecz praw obywatelskich, a finalnie - opozycji antysystemowej (politycznej)²⁰¹. Podwaliny społeczeństwa obywatelskiego w Niemczech Wschodnich stanowiły zasadniczo przemiany systemowe, spowodowane upadkiem realnej władzy elity politycznej na przełomie lat 1989/1990. Pokłosem niemieckiej „jesieni ludów” było zaszczepienie w NRD gęstej struktury niezależnych od państwa „dobrowolnych powiązań, w które wchodziły obywatele dla realizacji swoich interesów lub uzyskania poparcia dla wyznawanych przez siebie idei”²⁰². Możliwość swobodnego komunikowania się jednostek i grup poprzez instytucje społeczeństwa obywatelskiego zapewniła w ten sposób powstanie

¹⁹⁸ Por.: C. Offe, op. cit., s. 208.

¹⁹⁹ Zob.: M. Smolski, R. Smolski, E. H. Stadtmüller, op. cit., s. 381-382.

²⁰⁰ Zob.: E. Leś, *Organizacje obywatelskie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Waszyngton 1994, s. 14.

²⁰¹ Zob.: T. Jaskułowski, *Pokojuowa rewolucja w NRD w latach 1989-1990*, Wrocław 2007, s. 49-52.

²⁰² Zob.: J. J. Wiatr, *Europa pokomunistyczna...*, op. cit. s. 312.

niezależnej opinii publicznej²⁰³. Zgodnie z przyjętym modelem przeobrażeń systemowych, mieszkańcy NRD uzyskali zatem możliwość monitorowania i kreowania zachowań elity rządzącej²⁰⁴ oraz partycypacji we władzy w sposób bezpośredni (głównie dzięki instytucji referendum, społecznej inicjatywie ustawodawczej, rozbudowie samorządu terytorialnego według schematu zachodnioniemieckiego oraz członkostwu w różnego rodzaju cywilnych organizacjach i stowarzyszeniach)²⁰⁵ lub przedstawicielski (w drodze wyborów). Aktywizacja jednostek oraz grup społecznych znalazła ujście w ładzie konstytucyjnym, chroniącym ich potrzeby, prawa i wolności obywatelskie, a także w oparciu o który realizowana jest władza państwowa²⁰⁶. Materialnym wyznacznikiem społeczeństwa obywatelskiego okazała się zmiana stosunków własnościowych (prywatyzacja) oraz formuły zarządzania systemem ekonomicznym (liberalizacja rynku)²⁰⁷. O ile jednak państwowe zjednoczenie RFN i NRD mogło dokonać się zaledwie w rok od upadku muru berlińskiego, tak odpowiedź na pytanie o istnienie skonsolidowanego społeczeństwa obywatelskiego na obszarze nowych krajów związkowych pozostaje otwarte od ponad dwóch dekad.

2.1. Uwarunkowania zewnętrzne

2.1.1. Polityka wschodnia RFN po 1961 r.

Epoka odprężenia (*détente*) między stronami żelaznej kurtyny w latach 70-tych wiązała się z łagodzeniem napięcia w relacjach RFN – ZSRR oraz normalizacją stosunków politycznych Bonn z pozostałymi krajami bloku socjalistycznego. Początki „nowej jakości” dyplomacji wschodniej Republiki Federalnej Niemiec znalazły ujście w tezach Willy Brandta, formułowanych we wczesnym okresie pełnienia przez niego funkcji nadburmistrza Berlina (1957-1966). Już w 1960 r. postulował on obranie bardziej zdecydowanego kursu w kontaktach z krajami bloku socjalistycznego.

²⁰³ Zob.: J. Such, op. cit., s. 32.

²⁰⁴ Por.: J. J. Wiatr, *Europa pokomunistyczna...*, op. cit., s. 312.

²⁰⁵ Zob.: M. Osterland, R. Wahsner, op. cit., s. 391.

²⁰⁶ Zob.: M. Smolski, R. Smolski, E. H. Stadtmüller, op. cit., s. 381.

²⁰⁷ Zob.: J. Such, op. cit., s. 37.

Faktyczną zmianę retoryki RFN na gruncie polityki wschodniej sugerowało objęcie teki ministra spraw zagranicznych RFN przez Gerharda Schrödera w 1961 r. pod naciskiem współrządzących z chadekami liberałów. Dążyli oni do ożywienia relacji Bonn z blokiem socjalistycznym w celu wysondowania potencjalnych szans na rozwiązanie tzw. kwestii niemieckiej w oparciu o istniejące dokumenty²⁰⁸, obciążając jednocześnie Konrada Adenauera odpowiedzialnością za impas w tej materii. Wychodzono z założenia, iż jedność Niemiec była nieosiągalna w najbliższej perspektywie czasowej, a zatem dążenie do niej powinno odbywać się w drodze liberalizacji komunistycznego reżimu NRD oraz zacieśniania kontaktów (niem. *Wiederverklammerung*) między Bonn i Berlinem Wschodnim. Złagodzenie eneradowskiego systemu politycznego musiało jednak odbywać się w sposób, który nie dawałby Moskwie podstaw do wysuwania oskarżeń pod adresem władz federalnych o chęć wyrwania NRD z radzieckiej strefy wpływów i destabilizacji bloku wschodniego. Dlatego już wtedy zakładano konieczność uznania *de facto* stanu dwupaństwowości niemieckiej, jako przesłanki politycznego zbliżenia rządów po obu stronach muru berlińskiego. W praktyce oznaczało to m.in. formalne potwierdzenie granicy państwowej między RFN i NRD do momentu zawarcia traktatu pokojowego, wymóg zniesienia doktryny Hallsteina, nawiązania kontaktów dyplomatycznych w pierwszym rzędzie z najbliższymi państwami socjalistycznymi (Polską i Czechosłowacją) oraz propagowanie redukcji zbrojeń w Europie. W zamian za to komunistyczne władze Berlina Wschodniego powinny rozpocząć destalinizację stosunków społeczno-politycznych w drodze uwalniania więźniów ideologicznych, likwidacji muru berlińskiego, przywróceniu swobody ruchu turystycznego, a także wzmocnieniu współpracy ekonomicznej i kulturalnej z rządem zachodnioniemieckim²⁰⁹.

Zdaniem liberałów, ustawa zasadnicza nie precyzowała narzędzi, strategii ani momentu zjednoczenia Niemiec. A zatem, jeśli uznanie NRD miało stanowić właściwą drogę do zjednoczenia narodu niemieckiego, działanie Bonn nie stało wówczas w sprzeczności z zapisami preambuły dokumentu z 7 października 1949 r. Sytuacja taka miałaby miejsce jedynie wówczas, gdyby zaniechano starań o przezwycięzenie podziału Niemiec, nie wykorzystując wszystkich nadarzających się ku temu okoliczności. FDP mogła liczyć na poparcie swoich postulatów ze strony mocarstw zachodnich, które, tak, jak i liberałowie, stały na stanowisku, iż

²⁰⁸ Odwołano się tu do zapisów „Układu paryskiego” z 23 października 1954 r. oraz „Noty rządu ZSRR do trzech mocarstw zachodnich” z 27 listopada 1958 r., w której Moskwa wyrażała gotowość do przystąpienia do rozmów o traktacie pokojowym z Niemcami. Zob.: W. Schollwer, *Verklammerung und Wiedervereinigung. Denkschrift zur deutschen Frage*, Juni 1962, s. 6, https://www.freiheit.org/sites/default/files/2019-10/1962schollwer-papier_0.pdf, [ostatni odczyt: 04.01.2020].

²⁰⁹ Ibidem, s. 13-17.

jedynie dzięki konsekwentnemu pogłębianiu kontaktów z państwami socjalistycznymi uda się przezwyciężyć stan rozbicia państwowego Niemiec. Dlatego w Urzędzie Spraw Zagranicznych RFN (niem. Auswärtiges Amt - AA) rozważano modyfikację bądź uelastycznienie wykładni doktryny Hallsteina, osłabiającej wiarygodność Republiki Federalnej Niemiec na arenie międzynarodowej²¹⁰.

W trakcie zjazdu partyjnego Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej (niem. *Christlich Demokratische Union Deutschlands* – CDU) w Dortmundzie w czerwcu 1962 r. szef zachodnioniemieckiej dyplomacji opowiedział się za kursem zacieśnienia relacji RFN z komunistycznymi rządami Europy Środkowo-Wschodniej, dając początek tzw. „polityce ruchu” (niem. *Politik der Bewegung*). Jej głównym założeniem było odejście od priorytetowego traktowania kontaktów politycznych Bonn ze Związkiem Radzieckim na rzecz współpracy gospodarczej, naukowej i kulturalnej z wschodnioeuropejskimi satelitami ZSRR. Nie zamierzano rezygnować przy tym z pozycji prawnej RFN, upoważniającej ją do występowania w imieniu całego narodu niemieckiego²¹¹.

W wygłoszonym nieco ponad trzy miesiące później, w październiku 1962 r., odczycie W. Brandta na Uniwersytecie Harvarda, zatytułowanym: „Ryzyko i szansa koegzystencji”, ówczesny burmistrz Berlina za główny punkt ciężkości rozwijania kontaktów międzypaństwowych uznał „przezwyciężanie murów politycznych i ideologicznych” bez wzniesienia jakiegokolwiek konfliktu²¹². Przyszły kanclerz RFN opowiadał się otwarcie za „polityką przenikania” oraz pokojową transformacją napięć międzynarodowych wywołanych podziałami żelaznej kurtyny. Formułując swoje tezy dotyczące nowej jakości stosunków między krajami po obu stronach żelaznej kurtyny, W. Brandt wzorował się na postawie „akceptacji wzajemnego uzależnienia” prezydenta Johna F. Kennedy’ego, tj. współpracy oraz aktywnego partnerstwa państw obu bloków polityczno-gospodarczych. Przenosząc to na grunt niemiecki, działacz zachodnioniemieckiej SPD poszukiwał rozwiązań, mogących początkowo złagodzić humanitarne i psychospołeczne następstwa wzniesienia muru berlińskiego. Przykładem takich działań było chociażby uregulowanie kwestii łączenia rodzin czy wprowadzenie specjalnych przepustek na okoliczność odwiedzin bliskich, mieszkających w obu częściach podzielonego miasta. Z czasem jednak w grę wchodziła gruntowna reorganizacja

²¹⁰ Ibidem, s. 18-19.

²¹¹ Owocem tej koncepcji było otwarcie kolejnych przedstawicielstw handlowych RFN w Polsce (marzec 1963 r.), na Węgrzech (lipiec 1963 r.), w Rumunii (październik 1963 r.) oraz Bułgarii (marzec 1964r.). Z Czechosłowacją podobne porozumienie podpisano dopiero w okresie kanclerstwa Kurta Georga Kiesingera, 3 sierpnia 1967 r. Zob.: J. Krasuski, *Historia RFN*, Warszawa 1987, s. 431- 432 oraz s. 485.

²¹² Zob.: M. Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart*, München 1999, s. 532.

stosunków między Wschodem i Zachodem, przynajmniej w ograniczeniu do kontynentu europejskiego i kwestii niemieckiej²¹³.

Politik der Bewegung nie przyniosła początkowo znaczącego zwrotu w kontaktach między RFN a Związkiem Radzieckim i jego satelitami z Europy Środkowo-Wschodniej²¹⁴. Polityką „ruchu” zamierzano jednak „rozmiękczać” blok wschodni, by wydobyć w ten sposób NRD spod kurateli ZSRR i uzależnić ją stopniowo od bezpośrednich kontaktów z Republiką Federalną. Szerzej na ten temat wypowiedział się już dwa lata wcześniej jeden z najbliższych współpracowników W. Brandta, Egon Bahr. Podobnie, jak on, wzorował się na postawie pokojowego pojednania w polityce światowej reprezentowanej przez J. Kennedy’ego. 15 lipca 1963 r. ówczesny kierownik Biura Prasowego i Informacyjnego landu Berlin zaproponował formalne uznanie statusu quo w kwestii niemieckiej w perspektywie ożywienia kontaktów międzyludzkich i otwarcia się na Wschód. Rozbudowa szerokiej współpracy RFN i NRD miała służyć pierwotnie łagodzeniu obostrzeń w ruchu granicznym obu krajów, a przyszłościowo – ponownemu zjednoczeniu narodu niemieckiego. E. Bahr postulował drogę odprężenia poprzez budowanie wzajemnego zaufania aktorów politycznych z obu stron żelaznej kurtyny. Był przeciwnikiem postawy konfrontacyjnej, która nie dawała według jego opinii podstaw do szybkiego upadku komunizmu w Europie. Jego formuła „zmiany przez zbliżenie” (niem. *Wandel durch Annäherung*) napotkała z początku na falę krytyki w Bonn. Stopniowo zaczęto jednak zastanawiać się nad sugestiami głównego doradcy W. Brandta w obliczu nieskuteczności doktryny ogólnoniemieckiej²¹⁵. Oznaką postępu w wykładni polityki wschodniej RFN była tzw. nota pokojowa (niem. *Note der Bundesregierung zur deutschen Friedenspolitik*), wystosowana przez Ludwiga Erharda 25 marca 1966 r. do zachodnich koalicjantów. Z uwagi na obawy przed imperialną polityką Moskwy dokument ów wyrażał gotowość Niemiec Zachodnich do uczestnictwa w powszechnym rozbrojeniu oraz utrzymywania pozytywnych stosunków ze wszystkimi sąsiadami, w tym także z państwami wschodnioeuropejskimi²¹⁶.

Kluczowe zmiany w relacjach państwowych RFN z krajami socjalistycznego Wschodu Europy umożliwił rozpad koalicji chadecko-liberalnej w 1966 r., zakończony ustąpieniem Ludwiga Erharda ze stanowiska kanclerza. Jednym z prymarnych celów polityki zagranicznej jego następcy, Kurta Georga Kiesingera, było otwarcie się na kontakty z

²¹³ Ibidem, s. 533.

²¹⁴ Było tak przypuszczalnie dlatego, iż Ludwiga Erhard konsekwentnie odmawiał uznania zachodnich granic Polski oraz suwerenności państwowej NRD. Zob.: J. Krasuski, op. cit., s. 441 i nast.

²¹⁵ Zob.: A. Rödder, *Die Bundesrepublik Deutschland 1969-1990*, München 2004, s. 135.

²¹⁶ Zob.: J. Krasuski, op. cit., s. 439-440.

sąsiednimi władzami komunistycznymi pomimo obowiązującej doktryny Hallsteina. Pomoc mu w tym miało włączenie do obozu rządzącego opozycyjnej SPD²¹⁷, a w szczególności wręczenie jej przewodniczącemu – W. Brandtowi – teki wicekanclerza i szefa zachodnioniemieckiej dyplomacji²¹⁸. Okres wielkiej koalicji przyniósł relatywną poprawę stosunków RFN z jej wschodnimi sąsiadami. W Ministerstwie Spraw Zagranicznych trwały nieustannie prace zmierzające do wypracowania nowej koncepcji współpracy z państwami bloku komunistycznego²¹⁹. Przełomem było nawiązanie w tym czasie stosunków dyplomatycznych rządu RFN z Rumunią (1967 r.), a następnie z Jugosławią (1968 r.). Jednocześnie jeden z przyszłych prekursorów koalicji socjalliberalnej, Hans- Wolfgang Rubin opublikował w 1967r. memoriał zatytułowany: „Godzina prawdy” (niem. „*Die Stunde der Wahrheit*”), w którym wyraźnie wskazywał na konieczność uznania politycznego statusu quo na Starym Kontynencie w celu potencjalnego zjednoczenia Niemiec²²⁰. Jego tezy korespondowały bezpośrednio z „planami niemieckimi” prekursora liberalnej myśli zjednoczeniowej, Wolfganga Schollwera (wydanymi w 1962 r. i 1967 r.), które za główny cel Ostpolitik uznawały konieczność respektowania terytorialnego podziału Europy do chwili podpisania traktatu pokojowego z Niemcami²²¹. Niemniej jednak w „Materiałach do sprawozdania o sytuacji narodu” (niem. „*Materialien zum Bericht zur Lage der Nation*”) z 1970 r. socjaldemokraci podnieśli kwestię braku instytucjonalnych podstaw współpracy z NRD. Dlatego też Bonn zwiększyła wysiłki zmierzające w kierunku normalizacji stosunków wewnątrzniemieckich oraz porzucenia doktryny Hallsteina. Najważniejsze zadanie dyplomacji RFN na forum międzynarodowym sprowadzało się do osiągnięcia stanu odprężenia w Europie, umożliwiającego nawiązanie szerokich kontaktów politycznych z potencjalnie najszerszym gronem państw. Wypracowanie pokojowego i uregulowanego prawnie współistnienia obu

²¹⁷ Nadaniu polityce wschodniej RFN „nowej jakości” przysłużyło się wiele osobistości i środowisk społecznych niezwiązanych z obozem władzy. Znaczące grono zwolenników opcji zbliżenia dwóch wrogich sobie systemów społeczno-politycznych tworzyli szeroko ujęci ludzie słowa (literaci, historycy, publicyści, artyści), jak: Golo Mann, Marion Gräfin Dönhoff, Sebastian Haffner czy Karl Jaspers, wspierani przez kościół ewangelicki czy liberalne skrzydła mediów publicznych. Zob.: F. U. Fack, *Die Einheit*, „Scala”, Nr. 6/1990, s. 14.

²¹⁸ Por.: E. C. Schütt, *Alter Konflikt und neue Ostpolitik (1966-1989). Von der Annäherung bis zur Öffnung des Eisernen Vorhangs*, [w:] *Die Chronik der Deutschen*, red. D. Wienecke-Janz, Gütersloh/München 2007, s. 416.

²¹⁹ Wykładnia pojęcia „zbliżenia” została zaprezentowana bliżej w tzw. „dokumentach Schollwera” („Schollwer-Papiere”). Wskazywano w nich na konieczność nawiązania wielostronnej współpracy przez RFN i NRD oraz ożywienia relacji między państwami po obu stronach żelaznej kurtyny. Wiązało się to zarówno z akceptacją powojennego statusu quo w Europie, w tym granicy wewnątrzniemieckiej, jak również porzuceniem przez Bonn stanowiska prawnego, upoważniającego rząd federalny do występowania w imieniu całych Niemiec. W ten sposób SED miała zwrócić się ku zacieśnianiu relacji z rządem federalnym oraz demokratyzacji własnego reżimu. Zob.: W. Schollwer, *Material zur Klausurtagung des Vorstandes der Freien Demokratischen Partei „Deutschland- und Außenpolitik”*, Bonn, Januar 1967, s. 5-10.

²²⁰ Zob.: H.-W. Rubin, *Die Stunde der Wahrheit*, [w:] *Geschichte der Deutschlandpolitik*, red. W. Meibaum, Bonn 1998, s. 61.

²²¹ Zob.: W. Schollwer, *Material zur Klausurtagung...*, op. cit., s. 15.

państw niemieckich (niem. *geregelt es Nebeneinander*) miało z kolei wzmacniać poczucie solidarności narodu niemieckiego, osłabiane dotychczasowym stanem permanentnego konfliktu (niem. *ungeregelt es Gegeneinander*)²²².

Wybór W. Brandta na stanowisko kanclerza RFN w 1969 r. przyspieszył rozkwit Ostpolitik. Okres kolejnych gabinetów tworzonych przez SPD i FDP do 1982 r. nazwano „dyplomacją traktatową” (niem. *Vertragsdiplomatie*). Ścisła współpraca kanclerza z nowym szefem zachodnioniemieckiej dyplomacji, Walterem Scheelem, w latach 1969-1974 stworzyła prawne podstawy normalizacji stosunków między Wschodem i Zachodem, umożliwiając zacieśnienie dyskursu wokół tzw. kwestii niemieckiej²²³.

„Nowa polityka wschodnia” oznaczała zwrot w polityce Bonn wobec Niemiec, jako całości, a zarazem zakładała stopniowe pojednanie państw po obu stronach żelaznej kurtyny oraz przewyższanie ich wzajemnych antagonizmów dzięki odwołaniu do strategii „małych kroków” i „zmiany poprzez zbliżenie”. Warunkiem sine qua non powodzenia owej strategii było wyjściowe zachowanie ówczesnego podziału terytorialnego Europy.

W ujęciu szczegółowym, *neue Ostpolitik* przyjmowała: utrzymanie ciągłości narodu niemieckiego w drodze stopniowej liberalizacji stosunków społecznych w NRD mocą odpowiednich umów międzyrządowych; łagodzenie napięć w kontaktach Bonn ze Związkiem Radzieckim i jej satelitami; bardziej skuteczne harmonizowanie międzynarodowych strategii działania RFN z trendami w polityce światowej oraz zniesienie niemieckiego statusu quo poprzez wyjściowe uznanie suwerenności państwowej NRD i ówczesnego przebiegu granic w Europie²²⁴.

„Polityka wschodnia” z przełomu lat 60-tych i 70-tych znajdowała ujście w realistycznej ocenie sytuacji politycznej na Starym Kontynencie. W. Brandt dążył jednak do systematycznego osłabiania dominacji Związku Radzieckiego w Europie Środkowo-Wschodniej. Zdecydował się zaakceptować jej hegemonię w tej części Kontynentu i pogłębianiem współpracy z południowymi państwami bloku wschodniego podjąć rzeczowe rozmowy w zakresie rezygnacji z użycia siły (lub jej groźby) w stosunkach międzynarodowych, zatwierdzenia traktatu atomowego, a także złagodzenia stanowiska Moskwy w kwestii niemieckiej. Uznanie rzeczywistego podziału granic w Europie warunkowało odczuwalne

²²² Zob.: *Ziele des Fortschritts. Aktionsprogramm der Freien Demokratischen Partei (107 Thesen)*, Hannover, April 1967, s. 26-27, https://www.freiheit.org/sites/default/files/2019-10/1967aktionsprogramm_0.pdf, [ostatni odczyt: 05.01.2020].

²²³ Zob.: J. Mohr, *Die deutsche Ostpolitik und die KSZE als Bedingung der deutsche Einheit. Die Rolle Willy Brandts in in der Ostpolitik der BRD*, Norderstedt 2008, s. 3.

²²⁴ Zob.: A. Rödder, op. cit., s. 136.

postępy w jakości warunków życia rodaków zza wschodniej granicy muru berlińskiego. Władze federalne nie traktowały zatem NRD oficjalnie jako zagranicy w stosunku do Niemiec Zachodnich²²⁵, kładąc punkt ciężkości na kontynuację niemieckiej narodowości kulturowej w ramach formuły: „dwa państwa – jeden naród”²²⁶. Akceptując przebieg zachodniej granicy polski na Odrze i Nysie Łużyckiej oraz podejmując się współpracy gospodarczej z krajami socjalistycznymi zamierzano osiągnąć taki poziom koegzystencji, który umożliwiłby przejście do projektu zjednoczeni Niemiec. Potwierdzając powojenną mapę Europy kanclerz RFN mógł liczyć na poparcie swojej koncepcji Ostpolitik wśród mocarstw zachodnich²²⁷. Wielką wagę w realizacji tej strategii odgrywały zagraniczne podróże i spotkania z przywódcami komunistycznych reżimów, w trakcie których miały miejsce symboliczne gesty, padały dalekosiężne słowa. Jednym z pierwszych takich wydarzeń było inauguracyjne spotkanie W. Brandta z premierem NRD Willy Stophem w Erfurcie 19 marca 1970 r., podczas którego tłumy wiwatowały na cześć zachodnioniemieckiego polityka²²⁸. Chociaż rozmowy nie przyniosły żadnych zmian w uregulowaniu prawnej kwestii kontaktów obu stron, dialog kontynuowano w maju w miejscowości Kassel²²⁹.

Podpisaniem układów normalizujących stosunki między RFN i ZSRR w dniu 12 sierpnia 1970 r. (niem. *Moskauer Vertrag*) oraz Polską Republiką Ludową (PRL) i RFN 7 grudnia 1970 r. (niem. *Warschauer Vertrag*) Willy Brandt przypieczętował „okrężną drogę” jednoczenia Niemiec. Istotą obu dokumentów była deklaracja wyrzeczenia się przemocy w rozwiązywaniu wszelkich spornych kwestii, potwierdzenie przebiegu granic w Europie, rezygnacja RFN z potencjalnego postulatu ich zmiany oraz wzajemne odstępstwo od zgłaszania roszczeń terytorialnych²³⁰. Jednocześnie umieszczono w nich stosowne zapisy, mówiące o tym,

²²⁵ Por.: *Praktische Politik für Deutschland- Das Konzept der F.D.P. Beschlossen vom 20. Ordentlichen Bundesparteitag der Freien Demokratischen Parteien am 25. Juni 1969 in Nürnberg*, [w:] K. Moersch, *Kursrevision. Deutsche Politik nach Adenauer*, Frankfurt/Main 1978, s. 300-302.

²²⁶ Zob.: S. W. Burger, *Willy Brandt i zachodnioniemiecka SPD wobec problemu jedności narodu niemieckiego po 1945 r.*, [w:] *Niemcy w stosunkach międzynarodowych na przełomie XX - XXI wieku*, red. R. Gelles, M. Wolański, Niemcoznawstwo 13, Acta Universitatis Wratislaviensis No 2670, Wrocław 2004, s. 86.

²²⁷ Zob.: Wywiad z prof. Egonem Bahrem – doradcą kanclerza Willy'ego Brandta, „architektem polityki wschodniej” – w dniu 3 listopada 2010 r. w Domu im. Willy'ego Brandta w Berlinie, [w:] *Europa. Kontynent pojednania?*, red. J. Andrychowicz, M. Błędowska, K. Konarek, B. Sendhardt, A. Traczyk, Warszawa 2012, s. 52.

²²⁸ W grudniu 1970 r. podczas wizyty w Polsce W. Brandt ukląkł na kolana przed pomnikiem Bohaterów Getta w Warszawie, dokonując symbolicznego aktu pojednania między narodem polskim i niemieckim. Zob.: R. Leiserowitcz, *Przepustka, jako element polityki wschodniej*, [w:] *Europa. Kontynent pojednania?*, op. cit., s. 39-40.

²²⁹ W. Brandt przedstawił wówczas „20- punktowy plan” mający skutkować zawarciem wewnątrznemieckiego traktatu normalizującego ich kontakty na płaszczyźnie politycznej. Zob.: *Willy Brandts 20 Punkte über Grundsätze und Vertragselemente*, Kassel, den 21. Mai 1970, [w:] W. Maibaum, op. cit., s. 71 i nast.

²³⁰ Por.: A. Dudek, *Republika Federalna Niemiec pod rządami socjaldemokratów*, [w:] *Historia polityczna świata XX wieku 1945-2000*, red. M. Bankowicz, Kraków 2004, s. 310.

iż przyjęte decyzje nie stanowią pogwałcenia wcześniejszych porozumień dwu- lub wielostronnych zawartych przez każdą ze stron²³¹. Bonn mogła tym samym podtrzymywać znaczenie przyszłej konferencji pokojowej oraz prawomocność upoważnień zachodnich mocarstw w stosunku do Niemiec i Berlina (jako całości), potwierdzonych w traktacie paryskim z 23 października 1954 r.

Bezpośrednio po parafovaniu układu moskiewskiego szef zachodnioniemieckiej dyplomacji Walter Scheel wystosował list do Andrieja Gromyki, potwierdzający dążenia władz federalnych ku zjednoczeniu narodu niemieckiego w warunkach samostanowienia i pokoju na Starym Kontynencie²³². Stanowisko to powtórzył następnie Willy Brandt, odpierając w czasie debaty parlamentarnej 18 września zarzuty opozycji o rezygnację z „interesów narodowych”. Jednym z zasadniczych punktów ciężkości procesu przewycięzania niemieckiego statusu quo stała się odtąd współpraca ekonomiczna państw po obu stronach muru berlińskiego, umacniająca więzi między różnymi grupami interesu oraz zwykłymi obywatelami, a jednocześnie niosąca ze sobą dalekosiężne konsekwencje polityczne i ideologiczne, niewykluczające samego aktu zjednoczenia Niemiec.

Z punktu widzenia władz federalnych skuteczność *Ostverträge* z 12 sierpnia i 7 grudnia 1970 r. gwarantowało faktyczne uznanie przez nie państwowości NRD. To jednak mogło mieć miejsce dopiero w przypadku wypracowania konsensusu między Wielką Brytanią, Francją, USA i ZSRR w sprawie statusu Berlina Zachodniego. Odpowiednie porozumienie w tej sprawie osiągnięto w układzie z 3 września 1971 r. (niem. *Viermächteabkommen über Berlin*). Strona radziecka zapowiedziała w nim m.in. wprowadzenie dalszych ułatwień w transzycie osób i towarów przez terytorium Niemiec Wschodnich oraz w wyjazdach turystycznych. Porozumienie czterech mocarstw było zapowiedzią kontynuowania dalszych rozmów między rządami w Bonn i Berlinie Wschodnim. Już 30 września obie strony osiągnęły konsensus w sprawie funkcjonowania administracji pocztowej. 17 grudnia 1971 r. podpisano natomiast pierwszą oficjalną umowę na szczeblu rządowym, regulującą ruch tranzytowy, turystyczny oraz zasady podróży w celach rodzinnych. Trzy dni później sfinalizowano negocjacje odnośnie wspomnianej *Transitabkommen* między Senatem Berlina Zachodniego a rządem NRD. Pozostałe kwestie związane z wewnątrznemieckim przepływem towarów i osób

²³¹ Zob.: Art. IV Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Volksrepublik Polen über die Grundlagen der Normalisierung ihrer gegenseitigen Beziehungen ("Warschauer Vertrag") vom 7. Dezember 1970, <http://www.documentarchiv.de/brd/1970/warschauer-vertrag.html#fn01>, [ostatni odczyt: 05.01.2020].

²³² Zob.: J. Krasuski, op. cit., s. 524-525.

w długoletniej perspektywie omówiono dodatkowo w układzie ogólnym z 26 maja 1972 r. (niem. *Verkehrsvertrag*)²³³.

Kolejne akty prawne, wyrażające wolę normalizacji stosunków na linii Moskwa-Bonn, przypieczętowały drogę uznania Niemieckiej Republiki Demokratycznej przez rząd Willy Brandta, zwłaszcza w obliczu ciężającej na nim presji zewnętrznej. Wielostronne negocjacje ministra spraw zagranicznych RFN z przedstawicielami USA, Wielkiej Brytanii, Francji i ZSRR umożliwiły ostatecznie podpisanie układu zasadniczego (niem. *Grundlagenvertrag*) o podstawach stosunków wzajemnych między RFN i NRD 21 grudnia 1972 r.²³⁴ Ów włączał jednocześnie Niemcy Wschodnie do projektu odprężenia europejskiego. Sygnatariusze porozumienia²³⁵ zobowiązali się w nim do rozwijania dobrosąsiedzkich relacji w oparciu o uznanie dzielącej ich granicy, przestrzegania zasady równouprawnienia oraz rezygnacji z użycia siły. Ponad to uzgodniono stanowisko w zakresie poszanowania suwerenności i niezależności sąsiada, z czym wiązała się rezygnacja Bonn z jej roszczenia do reprezentowania całych Niemiec na forum międzynarodowym. Układ potwierdzał równocześnie ograniczone prawa obu państw do rozwiązania kwestii niemieckiej w myśl zapisów traktatu paryskiego z 1954 r. Zgodnie z ówczesnymi ustaleniami RFN nie uznawała państwowości Niemiec Wschodnich nie w wymiarze prawnym (niepodważalnym i bezwarunkowym), ale rzeczywistym i ograniczonym²³⁶. Deklarowano wolę poszanowania integralności terytorialnej NRD w ramach istniejącego podziału granic w Europie, a jednocześnie wyrażano gotowość akceptacji stanu faktycznego do momentu zwołania konferencji pokojowej. Bonn mogło w ten sposób powoływać się na wizję zjednoczenia Niemiec bez formalnego pogwałcenia przepisów ustanowionych dokumentem z 21 grudnia 1972 r.

Utworzenie „stałych przedstawicielstw” w Berlinie Wschodnim oraz Bonn uwierzytelniało federalne stanowisko w kwestii niemieckiej. Ich istnienie potwierdzało słowa Willy Brandta o „szczególnym charakterze stosunków” między dwoma państwami niemieckimi, ogłoszonych podczas inaugurującego pracę jego rządu exposé w dniu 28 października 1969 r. Niezależnie od zastrzeżeń wobec faktycznej wymowy podpisanego

²³³ Zob.: M. Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland ...*, op. cit., s. 547.

²³⁴ Niespełna rok po tym wydarzeniu Niemcy Zachodnie znormalizowały stosunki dyplomatyczne ze swymi południowymi sąsiadami: Czechosłowacją (11 grudnia 1973 r.), Węgrami oraz Bułgarią (21 grudnia). Zob.: A. Dudek, *Republika Federalna Niemiec pod rządami socjaldemokratów*, op. cit., s. 310.

²³⁵ Stronę zachodnioniemiecką reprezentował minister Minister Spraw Zagranicznych Egon Bahr, wschodnioniemiecką – współpracownik ernerdowskiego MSZ, Komisji ds. Zagranicznych oraz Komisji Zachodniej przy Biurze Politycznym KC SED, Michael Kohl.

²³⁶ Zob.: R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*. Wyd. 8. Warszawa 2008, s. 140.

porozumienia na gruncie „kwestii niemieckiej”, jego ratyfikacja umożliwiła wejście obu państw niemieckich do Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) we wrześniu 1973 r., jak również ożywiła kontakty dyplomatyczne ze Związkiem Radzieckim i kolejnymi państwami bloku wschodniego²³⁷. NRD uczestniczyła w podpisaniu Aktu Końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) w 1975 r., kontynuowała także rozmowy z Bonn w sprawie wyważonej redukcji liczby wojska na obszarze Europy Środkowej²³⁸. Humanitarnym aspektem układu generalnego z grudnia 1972 r. były dalsze postępy w ruchu granicznym mieszkańców obu państw niemieckich, ułatwienia procesu łączenia rodzin czy wreszcie zacieśnianie współpracy gospodarczej, naukowej, technicznej, kulturowej, sportowej oraz w zakresie ochrony środowiska między rządami obu państw. Jego podpisanie przyczyniło się zatem w sposób bezpośredni do kompleksowego ożywienia relacji niemiecko-niemieckich bez naruszania zapisów preambuły ustawy zasadniczej²³⁹.

Proces odprężenia w stosunkach RFN z krajami bloku wschodniego został podtrzymany w okresie kanclerstwa Helmuta Schmidta (1974-1982). W tym czasie trwały już zaawansowane prace w sprawie konkretnych projektów zbliżenia niemiecko-niemieckiego. Rozważano daleko idące ułatwienia dla mieszkańców NRD w podróżowaniu do RFN, włącznie ze świadczeniami finansowymi²⁴⁰. Dzięki temu z końcem lat 70-tych zbliżenie niemiecko-niemieckie nabrało zupełnie nowego wymiaru. Zjednoczenie RFN i NRD było wprawdzie bliżej nieokreśloną perspektywą, jakkolwiek polityczna zmiana sterów władzy w Bonn umożliwiła przyspieszenie tego procesu z wykorzystaniem osiągnięć koalicji socjalliberalnej.

Podpisanie wszystkich układów wschodnich w latach 1970 – 1973 stanowiło zasadniczy modus vivendi perspektywy zjednoczenia Niemiec. Złagodzenie trwającego od

²³⁷ 12 grudnia 1973 r. RFN zawarły kolejny układ normalizacyjny z państwem bloku wschodniego – Czechosłowacją (niem. *Prager Vertrag*), potwierdzając w nim nienaruszalność granic państwowych umawiających się stron oraz wzajemnej rezygnacji z wysuwania roszczeń terytorialnych - a niewiele ponad tydzień później (21 grudnia) - z Węgrami i Bułgarią. Zob.: J. Krasuski, op. cit., s. 572 i nast.

²³⁸ Zob.: M. Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland...*, op. cit., s. 560-561.

²³⁹ Świadczył o tym wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego w Karlsruhe, wydany 31 lipca 1973 r., a także interpretacje zapisów dokumentu z 7 października 1949 r. przedstawiane w „Dokumentach Schollwera” z 1962 r. i 1967 r.

²⁴⁰ W grudniu 1975 r. podpisano kolejne porozumienia między RFN i NRD regulujące proces przepływu osób między obiema częściami Berlina. Zob.: K. Schröder, *Der SED- Staat...*, op. cit. s. 204. Jednym z przykładów działań rządu H. Schmidta na gruncie współpracy finansowej z NRD był tzw. model z Zurychu, opracowany w latach 1981/1982. W zamian za obniżenie o 5 lat bariery wiekowej upoważniającej do przekraczania granicy wewnątrzniemieckiej w celach turystycznych i tranzytowych obywateli Niemiec Wschodnich, władze w Bonn zobowiązały się udzielić komunistycznym władzom NRD bezpośredniej pomocy finansowej. Projekt nie doczekał się realizacji, gdyż w 1983 r. udzielono bardziej korzystnego z punktu widzenia NRD tzw. „kredytu Straussa” w kwocie opiewającej na 1 mld ówczesnych marek niemieckich bez większych ustępstw w sprawie zwiększenia przepuszczalności granic z RFN. Zob.: J. Nitz, *Kontakte und Verhandlungen über Projekte zur Annäherung der Deutschen in den 80-er Jahren- ein Insiderreport*, [w:] *Die DDR in Deutschland*, red. H. Timmermann, Berlin 2001, s. 185-188.

ponad dwóch dekad konfliktu ze Związkiem Radzieckim i pozostałymi europejskimi państwami bloku socjalistycznego ułatwiło RFN odzyskanie inicjatywy w debacie nad przyszłością narodu niemieckiego. Nowa Ostpolitik otworzyła drogę do zacieśnienia współpracy gospodarczej z NRD²⁴¹, a dzięki temu kontrolowane wydzielanie jej spod radzieckiej strefy wpływów. Rosnący wymiar kooperacji ekonomicznej rządów niemieckich zrodził w świadomości mieszkańców zza wschodniej granicy muru berlińskiego mit o istnieniu zachodniego społeczeństwa dobrobytu²⁴². Polityka odprężeniowa koalicji socjalliberalnej umożliwiła liberalizację komunistycznego reżimu NRD. Formuła „pokojowego współistnienia” okazała się niezwykle skuteczną platformą porozumiewawczą władz zachodnioniemieckich i radzieckich, co było niezwykle istotne po zmianie rządów na Kremlu w 1985 r. i objęciu władzy partyjnej przez M. Gorbaczowa.

Otwartość Republiki Federalnej Niemiec na kontakty z socjalistycznymi satelitami ZSRR okazała się kluczem do wzrostu nastrojów wolnościowych w NRD oraz krystalizacji ruchu demokratycznego. Zainicjowana formalnie przez gabinet W. Brandta strategia współpracy z blokiem wschodnim w oparciu o uznanie de facto niemieckiego statusu quo oraz „pokojowego współistnienia”²⁴³ państw reprezentujących oba bloki polityczno-wojskowe została przejęta przez chadeków po zwycięskich dla nich wyborach do Bundestagu w 1982 r. Obejmując urząd kanclerza, Helmut Kohl zapewnił opinię publiczną o woli kontynuacji „bieżących rozmów” ze stroną wschodnioniemiecką, wskazując na bezpośredni związek własnej linii politycznej z dokonaniem swoich poprzedników. Zwiększono nacisk na retorykę zjednoczeniową w warunkach pokojowego współistnienia. W tym celu korzystne okazało się utrzymywanie – wzorem SPD - nieformalnych kontaktów między politykami CDU i wschodnioniemieckiej SED²⁴⁴, które umożliwiły prowadzenie strategii finansowej rekompensaty humanitarnych świadczeń NRD, a więc systematyczne łagodzenie rygoru w przepływie osób z NRD do RFN w drugiej połowie lat 80-tych²⁴⁵. W przełomowym okresie

²⁴¹ Wykorzystał to kanclerz Helmut Schmidt, zawierając z NRD powiązany układ o tzw. kredycie „swing”.

²⁴² Zob. A. Rödder, op. cit., s. 137.

²⁴³ O ciągłości linii *friedliches Nebeneinander* w zachodnioniemieckiej myśli politycznej świadczy wspólny dokument SPD i SED wydany w 1987 r. pod nazwą „*Der Streit der Ideologien und die gemeinsame Sicherheit*” (Konflikt ideologii i wzajemne bezpieczeństwo). Zob.: R. Otto, *Der Streit der Ideologien und die gemeinsame Sicherheit*, „Horizont“, Nr. 5/1988, s. 3 i nast.

²⁴⁴ Zob.: K. Schröder, *Der SED- Staat...*, op. cit., s. 267-268.

²⁴⁵ W 1985 r. Bonn zainicjowała projekt o roboczej nazwie: „Gra państw” (Länderspiel). Strona federalna zakładała w nim uznanie obywatelstwa wschodnioniemieckiego, rezygnację z obowiązku wizowego w kontaktach Inter-państwowych obu społeczeństw, a w rezultacie zniesienie ograniczeń w ruchu turystycznym między RFN i NRD. Realizacja konceptu była możliwa jednakże dopiero po 1987 r., kiedy złożywszy pierwszą oficjalną wizytę w RFN, E. Honecker uzależnił istnienie granicy politycznej między oboma krajami od postępów we współpracy z rządem w Bonn. Zob.: *Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung*, Nr.

1988-1989 „polityka kroków” przyniosła faktyczny demontaż enerdowskich struktur państwowych.

2.1.2. KBWE i proces helsiński

Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie stanowiła kluczowy element polityki odprężeniowej w relacjach między państwami Starego Kontynentu na przełomie lat 70-tych i 80-tych. Była następstwem wieloletnich prób zawiązania wspólnej, europejskiej platformy rokowań w zakresie bezpieczeństwa zbiorowego²⁴⁶. W jej ramach dążono do uregulowania wielu spornych kwestii wynikających z odmiennych celów polityk zagranicznych krajów po wschodniej i zachodniej stronie żelaznej kurtyny. Decyzję o rozpoczęciu rozmów organizujących pracę KBWE podjęła Rada Północnoatlantycka (Główny organ decyzyjny Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego – ang. NATO) w czasie obrad między 30 i 31 maja 1972 r. Wydarzeniem determinującym wolę współpracy w takiej formule było podpisanie pierwszego Układu w sprawie Ograniczenia Zbrojeń Strategicznych o nazwie SALT I pomiędzy Związkiem Radzieckim a Stanami Zjednoczonymi (26.05.1972 r.)²⁴⁷. Prace 35 uczestników KBWE zakończyły się 21 lipca 1975 r. 1 sierpnia nastąpiło uroczyste podpisanie Aktu Końcowego, zawierającego cztery „koszyki”, regulujące kwestie związane z bezpieczeństwem europejskim (I), współpracą gospodarczą, naukowo-techniczną oraz w dziedzinie środowiska naturalnego (II), kooperacją w dziedzinie humanitarnej i dziedzinach pokrewnych (III), a także uzgodnieniami dotyczącymi dalszej instytucjonalizacji procesu Konferencji (IV). W pierwszym rozdziale sierpniowego dokumentu wyszczególniono prawno-polityczne zasady normujące stosunki wzajemne między państwami. Należały do nich: suwerenna równość państw, powstrzymanie się od użycia lub groźby użycia siły, nienaruszalność granic, niepodzielność terytorialna, pokojowe rozwiązywanie sporów między państwami, nieingerencja w wewnętrzne sprawy sąsiada, poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności, prawo narodów do samostanowienia oraz ich równouprawnienie, współpraca między państwami, stosowanie się do zobowiązań międzynarodowych.

83, 10. September 1987, [w:] W. Maibaum, op. cit., s. 103; P. Merseburger, *Willy Brandt: 1913-1992: Visionär und Realist*, München 2002, s. 835.

²⁴⁶ Zob.: A. Bloed, *Dwadzieścia lat procesu KBWE: od konfrontacji do współpracy*, Warszawa 1994, s. 7-8.

²⁴⁷ Zob.: A. Dudek, *ZSRR w epoce Breżniewa*, [w:] *Historia polityczna świata XX wieku 1945-2000*, op. cit., s. 361-362.

Uzupełnieniem tego koszyka były dokumenty w zakresie środków sprzyjających budowaniu zaufania. Opierały się one na szeroko pojętej sferze bezpieczeństwa, obejmującej m.in. redukcję zbrojeń oraz podążanie drogą odprężenia. W perspektywicznym procesie demokratyzacji socjalistycznych reżimów szczególnego znaczenia nabierało przyrównanie rangi suwerennej równości państw (tj. nieingerencji w sprawy wewnętrzne sąsiada) z powagą i znaczeniem zasady samostanowienia narodów, ochroną praw człowieka oraz zobowiązanie krajów do respektowania powyższych reguł dla określenia właściwej wartości stosunków międzynarodowych. W ramach II koszyka przewidziano instytucjonalne ramy współpracy gospodarczej między Wschodem i Zachodem, ze szczególnym uwzględnieniem możliwości zwiększenia zakresu wymiany handlowej, wzmocnienia kooperacji w projektach przemysłowych, technicznych, naukowych, a także programach z zakresu ochrony środowiska naturalnego oraz dziedzin pokrewnych, jak turystyka czy transport. Władze NRD mogły w ten sposób wykorzystać podpisane w 1972 r. *Ostverträge* do poszerzenia zakresu współpracy ekonomicznej z RFN²⁴⁸.

W trzecim rozdziale Aktu Końcowego KBWE poruszono zagadnienia, wywołujące skrajne różnice poglądów wśród sygnatariuszy. Odwołano się w nim do kwestii humanitarnych, takich, jak prawa mniejszości, swoboda podróżowania, kontakty międzyludzkie w ramach akcji łączenia rodzin, spotkań młodzieży czy małżeństw mieszanych. W osobnym punkcie nadmieniono o odpowiedzialności rządów w dziedzinie utrzymania wzajemnego, nieustającego przepływu i dostępu do informacji w perspektywie przełamywania barier politycznych. Nie udało się jednak osłabić socjalistycznego monopolu na kontrolę dostępu do wiadomości pochodzących z państw zachodnich, ponieważ mogłoby to poważnie zaszkodzić stabilności komunistycznych reżimów. Dlatego pod naciskiem dyplomatów wschodnioeuropejskich wszelkie uzgodnienia w tej materii były raczej deklaracją woli, aniżeli zobowiązaniem do respektowania konkretnych działań²⁴⁹. Podobnego charakteru nabierały pozostałe uzgodnienia włączone do dokumentu finalizującego proces KBWE, nadając mu symbolicznego wymiaru w perspektywie odprężenia na linii Wschód - Zachód²⁵⁰.

Przyjęcie helsińskiej Wielkiej Karty Pokoju rozpoczynało tzw. proces helsiński, dzięki któremu przyjęto szereg umów i dokumentów chroniących prawa i wolności człowieka na gruncie międzynarodowym. Przyczynił się on także do zwiększenia nacisku państw

²⁴⁸ Przykładem takiej współpracy było uruchomione w 1983 r. pierwszego tzw. „kredytu Straussa”. Zob.: G. Heydemann, *Entwicklung der DDR bis Ende der achtziger Jahre*, „Informationen zur politischen Bildung”, Nr. 270/2001, s. 33-34.

²⁴⁹ Zob.: A. Bloed, op. cit., s. 35-36.

²⁵⁰ Zob.: A. Rödder, op. cit., s. 134.

zachodnich na socjalistyczne reżimy w zakresie stosowania się do zobowiązań i deklaracji zawartych w Akcie Końcowym KBWE. Abstrahując od kwestii przestrzegania konkretnych postanowień Konferencji w krajach obozu socjalistycznego, idea procesu helsińskiego przyczyniła się niewątpliwie do liberalizacji, a następnie demokratyzacji reżimów komunistycznych w Europie. W wielu państwach satelickich ZSRR zaczęły pojawiać się niezależne inicjatywy społeczne oraz ugrupowania opozycyjne na rzecz przestrzegania postanowień Wielkiej Karty Pokoju, z którymi komunistyczne władze usiłowały walczyć. Objęcie prezydentury przez Jimmy Cartera w 1977 r. wpłynęło w tym względzie na pogorszenie relacji dyplomatycznych między Wschodem i Zachodem, ponieważ amerykański polityk uczynił przestrzeganie prawa człowieka jednym z fundamentalnych filarów polityki zagranicznej USA. Jego następca, Ronald Reagan, wykorzystał tę kwestię do propagowania systemowych zmian w reżimach komunistycznych oraz zwiększenia nacisku na Związek Radziecki w kontekście jego polityki, wynikającej z realizacji sformułowań „trzeciego koszyka” Aktu helsińskiego. Strategia wspierania demokracji państw zachodnich mogła przynieść pożądane rezultaty dopiero po zmianie sterów władzy na Kremlu w 1985 r. Niezależnie od celów „nowego myślenia” M. Gorbaczowa, przekształcenia ustrojowe zapoczątkowane przez radzieckiego przywódcę umożliwiły z jednej strony osłabienie rygoru komunistycznej dyktatury, z drugiej – aktywizację ruchów demokratycznych w Europie Środkowo-Wschodniej.

W 1989 r. proreformatorski rząd Węgier posłużył się deklaracjami Konferencji dla poparcia własnej decyzji o otwarciu wewnętrznej granicy z RFN, która umożliwiła exodus tysiącom mieszkańców NRD²⁵¹. Dla mieszkańców Niemiec Wschodnich istotne okazało się formalnoprawne umiędzynarodowienie problemu poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności: prawa do prywatności, zgromadzeń, wolności wypowiedzi, a także zapisy wzywające do pokojowego rozstrzygania sporów między państwami, powstrzymania się od (groźby) użycia siły, ułatwień w przepływie ludzi oraz prawa do samostanowienia²⁵². Podpisanie Aktu helsińskiego przez komunistyczne władze NRD stanowiło ważny punkt zwrotny w aktywizacji na jej terenie ruchu obrony praw człowieka oraz innych oddolnych inicjatyw społecznych, wykorzystujących migracje zewnętrzne do osłabienia pozycji rządu w Berlinie Wschodnim oraz wzmocnienia statusu opozycji politycznej. Społeczeństwo mogło w

²⁵¹ Zob.: S. P. Huntington, op. cit., s. 99-102.

²⁵² Zob.: *Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota - mechanizmy działania - zasięg*, red. T. Łoś-Nowak, Wyd. III, Wrocław 1999, s. 93-94.

ten sposób zdecydować o przyszłym losie ich państwa w odniesieniu do idei Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie.

2.1.3. Reformy systemu komunistycznego

Objęcie przywództwa partyjnego przez proreformatorskiego M. Gorbaczowa w marcu 1985 r. przyniosło radykalną zmianę sytuacji geopolitycznej na Starym Kontynencie. Przekształcenia w polityce wewnętrznej i zewnętrznej Związku Radzieckiego przyspieszyły obiektywnie proces demokratyzacji Europy Środkowowschodniej. Sekretarz Generalny Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR) podjął kluczowe dla losów całego bloku wschodniego próby przekształcania i usprawniania systemu komunistycznego pod hasłami *pierestrojki* (przebudowy), *glasnosti* (jawności) oraz *uskorienia* (przyspieszenia). Na gruncie międzynarodowym polityk dążył do odbudowania pomostu współpracy z zachodnimi krajami m.in. drogą wzmocnienia dyskursu politycznego w przedmiocie redukcji zbrojeń i wycofania wojsk radzieckich z Afganistanu. Na gruncie wewnętrznym M. Gorbaczow liczył na uelastycznienie działań administracji państwowej, a dzięki temu zachowanie systemu socjalistycznego w warunkach postępującej globalizacji. Istota nowego kursu politycznego Kremla według założeń „przebudowy” sprowadzała się przede wszystkim do usprawnienia procesu decyzyjnego poprzez umacnianie oraz rekonstrukcję struktury instytucji władzy państwowej (utworzenie instytucji prezydenta w 1990 r., usankcjonowanie prawne ograniczonej kontroli władzy wykonawczej nad aparatem ustawodawczym), skuteczne zwalczanie wynaturzeń systemowych (przestępczości, deprawacji władz) dzięki ograniczeniu roli partii w polityce oraz modernizacji gospodarki (racjonalizacja produkcji przemysłowej w oparciu o elementy funkcjonowania wolnego rynku, udoskonalenie mechanizmu zarządzania, ale przy zachowaniu systemu nakazowo-rozdzielczego)²⁵³. Głasnost oznaczała konsekwentną budowę społeczeństwa komunikacyjnego, niosąc ze sobą liberalizację życia publicznego. Artykułowano ją stopniowym przywracaniem swobód obywatelskich, łagodzeniem cenzury oraz restauracją demokratycznej opinii publicznej, umożliwiającej prowadzenie otwartego dyskursu politycznego w powiązaniu z pluralizacją systemu partyjnego oraz narodzinami ruchów społecznych czy stowarzyszeń. Otworzyła się zatem droga do selekcji elit rządzących

²⁵³ Por.: A. Gruszcak, *Związek Radziecki: epoka stagnacji*, [w:] *Historia polityczna świata XX wieku 1945-2000*, op. cit., s. 502.

z wykorzystaniem rywalizacyjnych wyborów czy współudziału we władzy ugrupowań niezwiązanych z komunistyczną dyktaturą.

Celem „nowego myślenia” M. Gorbaczowa nie było bynajmniej dokonywanie rewolucji w systemie politycznym ZSRR oraz pozostałych państwach bloku socjalistycznego, ale wzmocnienie jego fundamentów w sposób, który gwarantowałby wzrost poparcia społecznego dla reżimu i utrzymania się u władzy dotychczasowych biurokratów. Jednym ze środków tego procesu było niewątpliwie osłabienie rygoru partyjnego. Strategia Kremla spowodowała jednak mimowolny upadek komunizmu w Europie Środkowo-wschodniej²⁵⁴, gdyż polityk nie wziął pod uwagę strukturalnych słabości europejskich systemów socjalistycznych; nie miał także sprecyzowanego schematu działania, który pozwoliłby kontrolować proces politycznej odwilży w ZSRR. Radziecki system władzy zakorzeniony w imperializmie drążyły patologie i wynaturzenia wynikające z nieporadności kolejnych ekip rządzących, dystansujących się od przeprowadzania poważnych reform wewnętrznych. W ten sposób powstała skostniała struktura społeczno-polityczna niezdolna absorbować impulsów demokratyzacyjnych. Dlatego próba „kontrolowanego” zakończenia konfrontacyjnej strategii Moskwy w stosunkach z zagranicą oraz stagnacji politycznej wewnątrz własnego państwa okazała się głównym katalizatorem rozpadu bloku wschodniego²⁵⁵. Wycofując się w październiku 1989 r. z doktryny Breżniewa na rzecz „doktryny Sinatry” (w nawiązaniu do piosenki słynnego wokalisty pt. „*My way*” - moja droga) M. Gorbaczow dał do zrozumienia komunistycznym dyktaturom bloku wschodniego, iż ZSRR nie będzie interweniował w wewnętrzne rozgrywki polityczne satelitów ani tym bardziej wspierał konserwatywnych obozów politycznych i ich przywódców odzégnujących się od przeprowadzania reform wewnętrznych. Takie podejście umożliwiło zmiany na szczytach władzy reżimów komunistycznych. Ruch opozycyjny uzyskał tym samym większy zakres swobody w forsowaniu przemian demokratycznych w imię postanowień wynikających z procesu KBWE²⁵⁶. Państwa satelickie ZSRR zostały pozbawione strategicznego narzędzia legitymizacji władzy – groźby zbrojnej interwencji ich zwierzchnika dla zapewnienia ciągłości reżimu socjalistycznego. Narody egzystujące dotychczas w cieniu realnego socjalizmu otrzymały wyraźny sygnał, iż przemiany systemowe będą odwoływały się do idei samostanowienia²⁵⁷.

²⁵⁴ Zob.: S. P. Huntington, op. cit., s. 142.

²⁵⁵ Zob.: J. J. Węc, *Najnowsza historia świata 1945-1995*, Kraków 1997, s. 682-688.

²⁵⁶ Por.: *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, op. cit., s. 18.

²⁵⁷ Zob.: M. Görtemaker, *Der Weg zur Einheit*, „Informationen zur politischen Bildung”, Nr. 250/2015, s. 22-23, <http://www.chronik-der->

Za punkt wyjścia udanego zrywu wolnościowego społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej uznaje się powstanie oraz aktywność opozycyjną polskiego Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego (NSZZ) „Solidarność”²⁵⁸. Jego obecność przyczyniła się w znacznym stopniu do liberalizacji reżimu komunistycznego w drugiej połowie lat 80-tych, dzięki której rosły w siłę opozycyjne względem partii rządzącej i jej polityki wewnętrznej ruchy społeczne. W efekcie narastających po 1985 r. niepokojów społecznych, a także w obliczu starzenia się członków gremium decyzyjnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR), utraty poparcia oraz wpływów partii wewnątrz państwowego aparatu władzy²⁵⁹, związek kierowany przez Lecha Wałęsę podjął między lutym a kwietniem 1989 r. (06.02-05.04) skuteczny dialog z opozycją polityczną oraz przedstawicielami hierarchii kościelnej w ramach obrad tzw. „Okrągłego Stołu”. Najważniejsze rozstrzygnięcia z punktu widzenia przyszłości komunistycznych reżimów Europy Środkowowschodniej dotyczyły organizacji częściowo wolnego głosowania do zreorganizowanego Parlamentu oraz dopuszczenia opozycji do mediów²⁶⁰. Narzędzia i środki perswazji prowadzące do zawiązania obrad opozycji z komunistami, zwycięstwa Komitetu Obywatelskiego „Solidarność” w wyborach do Sejmu Kontraktowego (czerwiec 1989 r.²⁶¹), a następnie powołania gabinetu bez udziału PZPR i głosów sprzeciwu z Moskwy stanowiły inspirację dla pozostałych socjalistycznych społeczeństw ówczesnej Europy. Przykład Polski udowadniał możliwość osiągnięcia kompromisu między niedemokratyczną władzą a ruchem antyrządowym bez udziału przemocy²⁶². Czynnikiem mobilizującym kolejne środowiska opozycyjne do podjęcia przekształceń systemowych we własnym kraju była z pewnością maksymalna mobilizacja działaczy oraz zwolenników „Solidarności” w wypracowanie konsensusu z przedstawicielami

mauer.de/system/files/dokument_pdf/BPB_Izpb%2520250_Weg%2520zur%2520Einheit_Korr_2016-01-05.pdf, [ostatni odczyt: 05.01.2020]; R. Czada, *Von der Bonner zur Berliner Republik – zehn Jahre deutscher Einheit*, Wiesbaden 2000, s. 432 i nast.

²⁵⁸ Zob.: W. Roszkowski, *Historia Polski 1914-2015*, Warszawa 2017, s. 364-365.

²⁵⁹ Zob.: A. Dudek, *Kryzys systemu komunistycznego w Polsce lat osiemdziesiątych*, „Pamięć i sprawiedliwość”, nr 1 (11)/2007, s. 110-112.

²⁶⁰ Zob.: W. Roszkowski, *Historia Polski 1914-2015*, op. cit., s. 402-403.

²⁶¹ W trakcie rozmów okrągłostołowych podjęto decyzję, iż 65% mandatów zostanie obsadzonych reprezentantami Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i jej sojusznich partii: Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, Stronnictwa Demokratycznego, a także innych pomniejszych prorządowych organizacji: Stowarzyszenia Pax, Unia Chrześcijańsko-Społeczna oraz Polski Związek Katolicko-Społeczny. 35% mandatów sejmowych było natomiast do obsadzenia w głosowaniu na kandydatów bezpartyjnych.. W tym ostatnim zwyciężyli reprezentanci Komitetu Obywatelskiego „Solidarność”, zdobywając wszystkie 161 możliwych do zdobycia miejsc w sejmowych ławach. Ostateczne wyniki czerwcowych wyborów do Sejmu X kadencji były następujące: 173 miejsca przypadły PZPR, 161 – KO „Solidarność”, 76 otrzymała ZSL, 27 – SD, 10- Pax, 8 – UChS, a 5 - PZKS. W całkowicie wolnym głosowaniu do nowopowstałego Senatu przedstawiciele „Solidarności” zdobyli aż 99 na 100 możliwych do obsadzenia miejsc. Zob.: W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1980-2002*, Warszawa 2003, s. 117-119.

²⁶² Zob.: J. T. Gross, S. Kotkin, op. cit., s. 116 i nast.

obozu komunistycznego²⁶³. Osiągnięcia polskiego ruchu związkowego w procesie demokratyzacji PRL zapoczątkowały efekt wzorowania, zwany też efektem lawinowym lub efektem domina²⁶⁴.

Brak sprzeciwu Związku Radzieckiego w powołaniu niekomunistycznego rządu nad Wisłą pierwsze wykorzystały Węgry. W przeciwieństwie do Polski, polityczną odwilż ułatwił wewnętrzny rozpad aparatu politycznego na skutek bratobójczych rozgrywek o władzę w Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej (MSZPM), zakończonych w 1988 r. zwycięstwem członków obozu reformatorskiego. Sukcesywna liberalizacja reżimu postępowała tu jednak od lat 80-tych. Zwiększony zakres otwartości systemu politycznego na nowe organizacje społeczne przyniósł w 1988 r. kwantytatywny przyrost partii opozycyjnych. Rozmowy okrągłostołowe stanowiły dla ich działaczy skuteczny przykład walki z obozem rządzącym. Dlatego istnieje zauważalne podobieństwo węgierskiej drogi demokratyzacji komunistycznego reżimu z analogicznym procesem mającym wówczas miejsce w Polsce²⁶⁵. Szczególnym wkładem Węgier w upadek bipolarnego podziału Europy i świata było rozpoczęcie rozbiórki umocnień granicznych z Austrią 2 maja 1989 r. Madziarzy podważyli w ten sposób autorytet komunistycznych władz NRD, przyczyniając się do gwałtownego nasilenia ruchów migracyjnych w kierunku RFN²⁶⁶; zanegowali nieświadomie zasadność istnienia żelaznej kurtyny na Starym Kontynencie, uruchamiając kolejne ogniwa reakcji łańcuchowej prowadzącej do demokratyzacji bloku wschodniego. 13 czerwca 1989 r. komunistyczne władze Węgier podjęły - trwające aż do listopada - rozmowy z przedstawicielami opozycji oraz reprezentantami organizacji społecznych, wzorując się na modelu polskim. Efekty prac „Trójkątnego Stołu” zaowocowały proklamowaniem Republiki Węgierskiej 23 października 1989 r. oraz rozpisaniem całkowicie wolnych wyborów parlamentarnych na przełomie marca i kwietnia 1990 r. Ów plebiscyt potwierdzał podjęty kierunek reform systemowych w kraju²⁶⁷.

Konserwatywny obóz partyjny w Berlinie Wschodnim odżegnywał się od gorbaczowskiego modelu reform, przyjmując postawę wyczekującą. Powodem takiego założenia było funkcjonalne uzależnienie Niemieckiej Republiki Demokratycznej od ZSRR. Stabilność reżimu gwarantowało nie tylko poparcie polityczne i ekonomiczne Moskwy, ale

²⁶³ Zob.: *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, op. cit., s. 20-21.

²⁶⁴ Zob.: S. P. Huntington, op. cit., s. 108-109.

²⁶⁵ Por.: *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, op. cit., s. 20-22.

²⁶⁶ Zob.: M. G. Dönhoff, *Kancelarze Republiki Federalnej Niemiec, jakich nie znamy*, Warszawa 1999, s. 261-262.

²⁶⁷ Zob.: J. J. Węc, op. cit., s. 718-719.

przede wszystkim militarny parasol ochronny, roztaczany przez radzieckie siły zbrojne. Dopóki władze państwowe NRD były w stanie zapanować nad własnym społeczeństwem, opierając się na dominacji radzieckiej w Europie Środkowowschodniej, doktrynie Breżniewa o „ograniczonej suwerenności” socjalistycznych narodów oraz protekcji Moskwy, państwu nie groził upadek²⁶⁸. Dlatego ignorowano początkowo upomnienia Moskwy, krytykującej zachowawczość przywódców NRD wobec narastających problemów wewnętrznych państwa²⁶⁹. Odsunięcie od władzy „twardogłowego” E. Honeckera nie wniosło jednak nic nowego do odnowy oblicza socjalizmu, ponieważ pozorowana liberalizacja reżimu (przyjęcie kolejnych ustaw dotyczących regulacji ruchu granicznego z końcem października 1989 r.) oraz kolejne zmiany personalne na szczycie władzy państwowej nie mogły zastąpić odważnych decyzji ukierunkowanych na reorganizację zasad jej funkcjonowania, a jednocześnie zapobiec dekonstrukcji enerdowskiego reżimu. Wydaje się zatem, iż kluczowym ogniwem spajającym żywotne interesy Berlina Wschodniego i oraz Moskwy na przełomie lat 1989/1990 było stanowisko kwestionujące ideę zjednoczenia Niemiec. Pozycja SED słabła jednak wraz z piętrzącymi się problemami wewnętrznymi kraju oraz widoczną niepewnością ekipy M. Gorbaczowa w zakresie możliwości skutecznego reformowania systemu bez utraty panowania nad rozwojem wydarzeń w państwach „bloku”. Z analiz sporządzonych na polecenie H. Kohla na początku 1990 r. wynikało wyraźnie, iż radziecki przywódca musiał zmierzyć się z socjalno-gospodarczą zapaścią własnego państwa. Równocześnie wewnętrzne problemy ZSRR pozwalały wzmocnić stanowisko kanclerza federalnego w rozmowach dotyczących moskiewskiego poparcia dla modelu reform w NRD, wynikających z 10-punktowego planu „stopniowego przewyższania podziału Niemiec i Europy”. Dlatego polityk dołożył wszelkich starań, aby ze słabości ekonomicznych Związku Radzieckiego uczynić kartę przetargową w rozmowach dotyczących przewyższenia dotychczasowego statusu quo w kwestii niemieckiej. Dostawy pomocy żywnościowej oraz gwarancje pomocy finansowej dla ZSRR posunęły na właściwy tor negocjacje dotyczące zewnętrznych aspektów zjednoczenia Niemiec. Uzależniona od finansowego i ekonomicznego wsparcia zachodnioniemieckiego sąsiada Moskwa nie mogła dłużej udzielać pomocy gospodarczej rządowi Berlina Wschodniego. Brak gwarancji pomocowych Kremla osłabiał państwowe struktury NRD, przyczyniając się wydatnie do upadku jej komunistycznego reżimu²⁷⁰.

²⁶⁸ Por.: J. J. Wiatr, *Socjologia wielkiej przemiany*, op. cit., s. 50; Idem, *Europa pokomunistyczna...*, op. cit., s. 336-337.

²⁶⁹ Zob.: M. Görtemaker, *Der Weg zur Einheit*, op. cit., s. 25.

²⁷⁰ Ibidem, s. 48-61.

2.1.4. Stanowisko 4 mocarstw

Główne decyzje dotyczące przyszłych losów terytorialnych Niemiec podejmowano w gronie czterech mocarstw byłej koalicji antyhitlerowskiej na mocy deklaracji berlińskiej z 5 czerwca 1945 r.²⁷¹ oraz stanowiącego integralną część układów paryskich (podpisanych 23 października 1954 r.)²⁷² - Układu Generalnego (Układu o Niemczech z 26 maja 1952 r. w brzmieniu z dn. 23.10.1954 r.)²⁷³.

Tak ugruntowana obecność zagranicznych aktorów popierających idee demokratyzacji komunistycznych reżimów w Europie przysłużyła się zwiększeniu presji na przywódcach politycznych w Berlinie Wschodnim²⁷⁴. Chociaż wybuch pokojowej rewolucji w NRD spotkał się z szerokim poparciem międzynarodowym, to mimo wszystko perspektywa zjednoczenia obu państw niemieckich podzieliła nastroje głównych animatorów światowej sceny politycznej²⁷⁵. Z końcem 1989 r. jedynie Stany Zjednoczone potrafiły wykorzystać niepowtarzalną szansę przejęcia inicjatywy w kreacji nowego porządku światowego, jaka powstała z chwilą upadku muru berlińskiego. W zjednoczeniu Niemiec i ich przynależności do struktur NATO oraz Wspólnoty Europejskiej upatrywały możliwości skutecznej neutralizacji radzieckich wpływów na Starym Kontynencie oraz dalszego rozluźniania skostniałego systemu władzy na Kremlu²⁷⁶. ZSRR, zmagający się z własnymi problemami wewnętrznymi, postanowił za to grać na zwłokę w obawie o utratę dotychczasowej pozycji politycznej w Europie; uzależnił tym samym własne stanowisko w sprawie niemieckiego statusu quo od zakresu bezpośredniej pomocy finansowej niesionej przez RFN. Francja i Wielka Brytania, niepokojone doświadczeniami historycznymi oraz perspektywą odbudowy mocarstwowej pozycji Niemiec na kontynencie europejskim, zgłaszały początkowo największe obiekcje wobec federalnej koncepcji zjednoczenia. Prezydent François Mitterrand obawiał się potencjału gospodarczego i politycznego nowego podmiotu państwowego. Premier Margaret Thatcher niepokoiła tymczasem myśl o ewentualnym przebiegunowaniu układu sił w Europie.

²⁷¹ Zob.: A. Gruszczak, *Problem Niemiec i Austrii*, [w:] *Historia polityczna świata XX wieku 1945-2000*, op. cit., s. 23.

²⁷² Zob.: M. Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland...*, op. cit., s. 326.

²⁷³ Zob.: Art. 2. *Vertrag über die Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und den drei Mächten*, [w:] Faksimile. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*, Mult 276. Original, Berlin 2006, s. 4-5.

²⁷⁴ Zob.: S. P. Huntington, op. cit., s. 275.

²⁷⁵ Zob.: W. Bergsdatt, *Deutsche Einheit*, Erfurt 2008, s. 443.

²⁷⁶ Zob.: J. Trittin, *Das Ja der Nachbarn*, Dodatek Specjalny „Tygodnika Powszechnego“, nr 45, Kraków 2009, s. 8.

Pierwszym punktem zwrotnym w dyskusji o przyszłości podzielonego narodu niemieckiego okazała się odważna opinia M. Gorbaczowa w kwestii niemieckiej. 15 listopada 1989 r. radziecki polityk miał dać do zrozumienia centrali decyzyjnej w Bonn, iż nie wykluczał perspektywy politycznego zbliżenia między NRD i RFN²⁷⁷. Kilkadziesiąt godzin potem świeżo powołany premier Niemiec Wschodnich, Hans Modrow, zapowiedział daleko idące reformy wewnętrzne państwa oraz możliwość powstania „wspólnoty traktatowej” z Republiką Federalną, odrzucając hasło zjednoczenia²⁷⁸. Dyplomatyczna kontr-odpowiedź Bonn nastąpiła 28 listopada. H. Kohl przedstawił wówczas własny program „stopniowego przewyższania podziału Niemiec i Europy”. Polityk nie wykluczał zniesienia stanu dwupaństwowości niemieckiej po przeprowadzeniu gruntownych przemian systemu ekonomicznego i politycznego w NRD, wspierających demokratyzację reżimu²⁷⁹. Rozpoczęcie projektu kanclerza RFN przyspieszyła postępująca zapaść ekonomiczna Niemiec Wschodnich oraz rosnące naciski społeczne. Zepchniętej do defensywy SED udało się chwilowo przejąć inicjatywę, doprowadzając do włączenia ugrupowań opozycyjnych do rządu w lutym 1990 r. Niemniej jednak taktyczne manewry komunistycznych władz (m.in. dwukrotna zmiana nazewnictwa partii komunistycznej na przełomie lat 1989/1990 czy kwestia rozwiązania służby bezpieczeństwa Stasi)²⁸⁰ nie zapobiegły rozpadowi państwa wschodnioniemieckiego. Główne kroki zmierzające do realizacji zjednoczeniowych planów kanclerza RFN zostały podjęte na przełomie stycznia i lutego 1990 r. W Związku Radzieckim można było dostrzec wówczas widoczną zmianę stanowiska w kwestii przyszłości Niemiec. Utrata NRD stanowiła bolesne doświadczenie dla Związku Radzieckiego, bowiem podważała jego doktrynę polityczną, w której istnienie państwa wschodnioniemieckiego stanowiło gwarancję stabilności granic w ówczesnej Europie²⁸¹.

27 stycznia 1990 r. H. Modrow przedstawił szefowi federalnego Urzędu Kanclerskiego, Rudolfowi Seitersowi, kolejną conceptualizację wspólnoty traktatowej, opartą o znaczące wsparcie finansowe enerdowskiej gospodarki oraz współpracę przemysłową z RFN. W dalszej perspektywie przewidywano powołanie konfederacji obu krajów, a finalnie – federacyjnego państwa niemieckiego. Dwa dni później ostatni komunistyczny szef rządu NRD

²⁷⁷ Zob.: R. Czada, op. cit., s. 441.

²⁷⁸ Zob.: K. Schröder, *Der SED- Staat...*, op. cit., s. 320.

²⁷⁹ Zob.: *Przewyższenie podziału*, „Profil“, nr 2/1990, s. 1-5; A. Gruszcak, *Zjednoczenie Niemiec*, [w:] *Historia polityczna świata XX wieku 1945-2000*, op. cit., s. 593.

²⁸⁰ Zob.: W. Bergsdatt, op. cit., s. 433.

²⁸¹ Zob.: *Zwischen Zuversicht und Zweifel – Das vereinte Deutschland aus der Sicht des Ostens und des Westens. Aufzeichnungen eines Symposiums anlässlich des fünfzehnjährigen Bestehens des IWG Bonn am 8. Oktober 1992 im Wissenschaftszentrum Bonn – Bad Godesberg*, red. M. A. Miegel, Bonn 1993, s. 31-34.

przedstawił swój plan na forum Izby Ludowej, a następnie udał się do Moskwy, by poddać go wnikliwej analizie zespołowi pod przewodnictwem M. Gorbaczowa. Radziecki przywódca wydawał się być pogodzony z myślą o utracie NRD, dając placet na prawo samostanowienia społeczeństwa wschodnioniemieckiego. Mimo to postulował zwołanie konferencji „wielkiej czwórki” w celu sformalizowania ram prawnych proponowanych przemian systemowych w NRD²⁸². Obrady miałyby przebiegać bez aktywnego uczestnictwa przedstawicieli Bonn oraz Berlina Wschodniego. Podczas rozmów unikano słowa „zjednoczenie”, które byłoby równoznaczne z przyzwoleniem Kremla na przejęcie inicjatywy ideologicznej w nominalnie radzieckiej strefie wpływów przez państwa z Europy Zachodniej. M. Gorbaczow nie negował wprawdzie przyszłej debaty nad sprawą zniesienia statusu quo w kwestii niemieckiej, aczkolwiek 30 stycznia 1990 r. wzywał do roztropności w podejmowaniu jakichkolwiek wiążących decyzji przed marcowymi wyborami do energdowskiego parlamentu²⁸³.

9 lutego 1990 r. w Moskwie miały miejsce jedne z kluczowych negocjacji w zakresie utrzymywania dalszego podziału państwowego Niemiec pomiędzy sekretarzem stanu USA, Jamesem Bakerem a radzieckim szefem rządu, Nikołajem Ryżkowem. Amerykański polityk wyszedł z oficjalną inicjatywą zawiązania cyklu spotkań na szczycie, dotyczących międzynarodowych aspektów zjednoczenia Niemiec, w tym zwłaszcza kwestii ich przyszłej suwerenności. Podczas wizyty H. Kohla w Moskwie w dniach 10-12 lutego kanclerz RFN uzyskał potwierdzenie styczniowego stanowiska M. Gorbaczowa względem możliwości zniesienia niemieckiego statusu quo. Niemcy mieliby sami dokonać wyboru formy, terminu, tempa oraz okoliczności i warunków realizacji projektu jedności narodowej²⁸⁴. Znaczący wpływ na stanowisko Związku Radzieckiego miały z pewnością obietnice długofalowej współpracy gospodarczej RFN z ZSRR. Przewodniczący zachodniej Chadecji uzyskał tym samym polityczny argument, utwierdzający go w przekonaniu o słuszności koncepcji zniesienia podziału terytorialnego Niemiec. Zapowiedzi H. Kohla o włączeniu przyszłego państwa niemieckiego do procesu integracji europejskiej wraz z jego udziałem w strukturach obronnych NATO pozwoliły uzyskać końcowe poparcie przywódców Francji i Wielkiej Brytanii dla idei

²⁸² Zob.: M. Görtemaker, *Der Weg zur Einheit*, op. cit., s. 34 – 47.

²⁸³ Ibidem, s. 51.

²⁸⁴ Por.: *Gespräch zwischen Bundeskanzler Dr. Helmut Kohl und dem sowjetischen Staats- und Parteichef Michael Gorbatschow*, [w:] *Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit 1989/90*, red. D. Hofmann, H. J. Küsters, München 1998, s. 805-806; M. Schell, T. Waigel, *Tage, die Deutschland und die Welt veränderten*, München 1994, s. 194; K. Schröder, *Der SED- Staat...*, op. cit., s. 359; Idem, *Die veränderte Republik...*, op. cit., s. 168-169.

samego zjednoczenia²⁸⁵. Partycypacji Niemiec w zachodnich sojuszach wojskowych i politycznych sprzeciwiała się stanowczo strona sowiecka, wysuwając postulat ich neutralizacji.

Ostatecznie, 13 lutego 1990 r., w ramach konferencji „otwartego nieba” w kanadyjskiej Ottawie uzgodniono, iż zewnętrzne aspekty niemieckiej jedności – włącznie z gwarancjami bezpieczeństwa państw ościennych – będą regulowane podczas cyklicznych spotkań na szczeblu szefów dyplomacji „szóstki”. Rozstrzygnięcie zagadnień dotyczących wewnętrznego mechanizmu funkcjonowania Niemiec, jako całości, pozostawiono w gestii Bonn i Berlina Wschodniego. W trakcie trwającej od maja 1990 r. rundy spotkań²⁸⁶ przedstawiciele Francji, Wielkiej Brytanii, ZSRR, USA oraz obu państw niemieckich (tzw. konferencji 2 + 4) najtrudniejszym problemem okazało się przełamanie zastrzeżeń Moskwy wobec niemieckiej obecności w Pakcie Północnoatlantyckim. Nadzieja na weryfikację stanowiska Kremla pojawiła się jednak już podczas majowych negocjacji w Bonn. Eduard Szewardnadze uzależnił zgodę ZSRR na udział Niemiec w zachodnim bloku militarno-wojskowym od zakresu pomocy finansowej z budżetu federalnego. Powstały impas udało się przełamać podczas lipcowej wizyty H. Kohla w Związku Radzieckim. W zamian za ustępstwa Moskwa miała otrzymać szeroki zakres wsparcia finansowego z Bonn²⁸⁷. ZSRR zależało jednocześnie na utrzymywaniu poprawnych, opartych na wzajemnym zaufaniu i współpracy, relacji z przyszłym państwem niemieckim²⁸⁸. Dzięki temu 12 września 1990 r. podpisano Traktat o ostatecznej regulacji w odniesieniu do Niemiec. Wspomniane porozumienie, nazywane potocznie Traktatem 2 + 4, nie tylko kończyło okres terytorialnego rozbitcia narodu niemieckiego, ale oznaczało także konieczność stawienia przezeń czoła nowym wyzwaniom, wynikającym z przejścia zachodniego modelu władzy.

²⁸⁵ Paryż obawiał się scenariusza, w którym wyemancypowane od struktur zachodnioeuropejskich Niemcy wejdą na własną ścieżkę rozwojową, która podważy pozycję gospodarczą Paryża na Starym Kontynencie. Zdaniem prezydenta François Mitteranda, aktywne uczestnictwo zjednoczonych Niemiec we Wspólnocie Europejskiej oraz Unii Gospodarczej i Walutowej dawało nadzieję na rezygnację z ich potencjalnych aspiracji ekspansjonistycznych. Wielka Brytania zgłaszała największe zastrzeżenia względem nowego ładu państwowego na Starym Kontynencie. Zniesienie postpoczdamskiego statusu quo rodziło jej zdaniem niebezpieczeństwo nowej polaryzacji sił na kontynencie oraz przewartościowania dotychczasowej polityki europejskiej Waszyngtonu. Nieakceptowano perspektywy powstania tandemu amerykańsko-niemieckiego. Margaret Thatcher opowiadała się zatem za militarną i polityczną obecnością USA na Starym Kontynencie oraz ścisłą współpracą Londynu i Paryża, równoważącą potęgę zjednoczonych Niemiec. Por.: M. Görtemaker, *Verhandlungen mit den Vier Mächten*, op. cit., s. 50.

²⁸⁶ Konferencje 2+4 odbywały się w ramach czterech kolejnych rund spotkań: 5 maja w Bonn, 22 czerwca w Berlinie Wschodnim, 17 lipca w Paryżu oraz 12 września w Moskwie. Zob.: A. Gruszcak, *Zjednoczenie Niemiec*, op. cit., s. 594; K. Schröder, *Die veränderte Republik...*, op. cit., s. 186 i nast.

²⁸⁷ Zob.: A. Ciechanowicz, M. Zawilska-Florczyk, *Jeden kraj, dwa społeczeństwa? Niemcy 20 lat po zjednoczeniu*, Prace OSW, nr 35, Warszawa, luty 2011, s. 12-13; A. Gruszcak, *Zjednoczenie Niemiec*, op. cit., s. 590-594; G. Wetling, *Die Rolle der UdSSR bei der Vereinigung Deutschlands*, [w:] *Ursachen und Verlauf der deutschen Revolution 1989*, red. K. Löw, Berlin 1991, s. 45-51.

²⁸⁸ Zob.: *Zwischen Zuversicht und Zweifel...*, op. cit., s. 35.

2.2. Uwarunkowania wewnętrzne

Międzynarodowe tło przemian systemowych NRD implikowało wewnętrzne zmiany w jej funkcjonowaniu. Ścisłe powiązania rządu w Berlinie Wschodnim z centralą decyzyjną w Moskwie oznaczało nie tylko odtwarzanie radzieckich mechanizmów organizacji życia państwowego na gruncie wschodnioniemieckim, ale równoczesne przenoszenie wynaturzeń systemowych, prowadzących do skostnienia i destabilizacji władzy. Proces odprężenia w Europie zapoczątkowany zachodnioniemiecką Ostpolitik oraz procesem KBWE implikował rozwój oddolnych inicjatyw społecznych na terenie NRD, prowadzących do powstania opozycji politycznej. Znaczący udział w tym procesie miała działalność Kościoła ewangelickiego, w którego murach rozpoczynały swe funkcjonowanie pierwsze komórki występujące w obronie praw kobiet, praw człowieka, środowiska naturalnego, a także związane z ideą pacyfizmu oraz walką na rzecz demokratyzacji socjalistycznego państwa. Ich obecność zwiększała szeregi mieszkańców gotowych do opuszczenia NRD lub też wierzących w powodzenie reform wewnętrznych z zachowaniem socjalizmu „z ludzką twarzą”. Masowy exodus obywateli Niemiec Wschodnich do RFN okazał się jednak niezwykle istotnym elementem osłabiania siły reżimu, a w konsekwencji jego upadku. Po 9 listopada 1989 r. nastął okres intensywnych rozmów dotyczących przyszłości państwa niemieckiego. W ich efekcie Niemcy Wschodnie zostały zobowiązane do wdrożenia szeregu zmian w organizacji państwa, które umożliwiłyby najpierw przeprowadzenie unii gospodarczej z RFN, a następnie realizację projektu jedności terytorialnej i politycznej obu państw niemieckich.

2.2.1. Patologie władzy NRD

Rozpad struktur państwowych Niemiec Wschodnich miał ścisły związek z brakiem legitymacji niepodzielnych rządów SED. Faktem jest, iż budowa komunistycznego reżimu w oparciu o czynnik ideologiczny pozwalała na jego względną stabilizację w pierwszej fazie budowania państwa socjalistycznego, zakończonej formalnie wzniesieniem muru berlińskiego. Niemniej jednak wraz z upływem lat i wzrostem problemów ekonomicznych znaczenie haseł czerpiących z marksizmu-leninizmu traciło na wartości, ponieważ stabilność władzy

państwowej bazowała na propagandzie sukcesu gospodarczego²⁸⁹. Nadwyższenie kondycji finansowej NRD wobec rosnących wydatków budżetowych na szeroko pojmowaną politykę socjalno-społeczną, ekonomiczną oraz obronność²⁹⁰ przyspieszyły erozję wschodnioniemieckiego systemu państwowego²⁹¹. Wydarzenia pokojowej rewolucji, prowadzące do odrzucenia konstytucyjnego zapisu o przewodniej roli partii komunistycznej w grudniu 1989 r., podważały ideologiczną konstrukcję reżimu SED, a w ostateczności jego rację bytu²⁹².

Okolicznością sprzyjającą kruszeniu ernerdowskiego aparatu władzy „od wewnątrz” było sankcjonowanie przez rządzących specyficznego rodzaju ponadnarodowej tożsamości, opartej nie na więzach etnicznych, ale na negacji własnej (nazistowskiej) przeszłości oraz utwierdzeniu fundamentów komunistycznego reżimu wojskowymi i politycznymi gwarancjami Związku Radzieckiego. Protekcja Moskwy zapewniała wprawdzie egzemplaryczny rodzaj uznania wschodnioniemieckiej państwowości, jakkolwiek „nowe myślenie” M. Gorbaczowa, uwieńczone odejściem ZSRR od doktryny Breżniewa, zachwiały niedemokratycznymi fundamentami Niemiec Wschodnich²⁹³. Niepowodzenie wizji społeczeństwa socjalistycznego w ramach struktur państwowych NRD przypieczętowały w równym stopniu niekompetentne rządy establishmentu, któremu nigdy nie udało się zrzucić jarzma stalinizmu. Stworzony przez ówczesną elitę polityczną system państwowy bazował na centralistycznym modelu zarządzania każdą jego częścią składową, wykluczającym możliwość partycypacji jednostek spoza establishmentu w procesie decyzyjnym na najwyższych szczeblu. Wiodąca rola partii komunistycznej burzyła ponadto pluralistyczne zasady uczestnictwa mieszkańców w życiu publicznym. Ograniczając – wbrew zapisom konstytucyjnym – podstawowe prawa i swobody obywatelskie²⁹⁴, SED uzyskiwała faktyczny monopol zarządzania

²⁸⁹ Zob.: *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, op. cit., s. 17.

²⁹⁰ Zob.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch 1990 der Deutschen Demokratischen Republik*, Berlin 1990, s. 299-301, https://www.digizeitschriften.de/dms/img/?PID=PPN514402644_1990|log5&physid=phys4#navi, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

²⁹¹ RWPG - Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej - była międzynarodową organizacją gospodarczą zrzeszającą państwa bloku komunistycznego w latach 1949-1991.

²⁹² Zob.: S. P. Huntington, op. cit., s. 127.

²⁹³ Por.: C. Offe, op. cit., s. 203-204.

²⁹⁴ Art. 19. Ust. 1. Konstytucji NRD z 6 kwietnia 1968 r. gwarantował obywatelom NRD poszanowanie ich praw oraz współuczestnictwo w proces rozwoju społecznego („Die Deutsche Demokratische Republik garantiert allen Bürgern die Ausübung ihrer Rechte und ihre Mitwirkung an der Leitung der gesellschaftlichen Entwicklung. Sie gewährleistet die sozialistische Gesetzlichkeit und Rechtssicherheit“). Art.20 wspominał o konstytucyjnej równości wszystkich mieszkańców („Jeder Bürger der Deutschen Demokratischen Republik hat (...) die gleichen Rechte und Pflichten. (...) Alle Bürger sind vor dem Gesetz gleich (...)” W Art. 21 zapisano prawo społeczeństwa do współkształtowania życia gospodarczego, politycznego, kulturalnego oraz socjalnego państwa, m.in. dzięki demokratycznemu wyborowi organów władzy. („Jeder Bürger der Deutschen Demokratischen Republik hat das Recht, das politische, wirtschaftliche, soziale und kulturelle Leben der sozialistischen

państwem na wszystkich jego poziomach organizacyjnych, czyniąc prawo wygodnym narzędziem nieformalnej legitymacji posiadanej władzy. Elity polityczne, ukształtowane selektywną wymianą kadr, kreowały własny obraz rzeczywistości. Wykorzystywano w tym celu strukturalne metody infiltracji społeczeństwa, bazujące na rozbudowie aparatu bezpieczeństwa, w tym zwłaszcza policji politycznej Stasi. Konstruowano swoisty system wartości, oparty na: bezpieczeństwie socjalnym, bezwzględny posłuszeństwie, dyscyplinie i lojalności wobec partii komunistycznej (identyfikacji z systemem), ideologizacji życia (członkostwo w SED, organizacjach masowych, związkach zawodowych), depersonalizacji stosunków społecznych (jednostka, jako bierny uczestnik życia publicznego), korupcji, nepotyzmie czy fabrykowaniu podstawowych danych dotyczących wewnętrznego rozwoju państwa. Kreowano w ten sposób idealistyczny czy wręcz idylliczny obraz Niemiec Wschodnich²⁹⁵, stanowiący sztuczną konstrukcję społeczną o niepewnych filarach²⁹⁶. Brak umiejętności opracowywania zasadniczych informacji o własnym narodzie ważył na racjonalności i skuteczności wyborów dokonywanych przez centralę w Berlinie Wschodnim²⁹⁷. Uprzedzenia do innowacyjności w kierowaniu aparatem władzy miały swoje korzenie w stalinowskim centralizmie, skutkującym blokadą decyzyjną poszczególnych segmentów administracji państwowej. Racjonalność zarządzania wypaczały w tym przypadku: niezliczona mnogość instrukcji, zarządzeń, przepisów, rozszady personalne oraz restrykcyjne mechanizmy kontrolne, m.in. zasada podwójnego podporządkowania organów władzy. Powstałe niejasności i spory kompetencyjne przyczyniały się do ciągłego przenoszenia odpowiedzialności na wyższe poziomy zarządcze, co napędzało jedynie maszynę biurokratyczną²⁹⁸. Wszelkie próby zniesienia istniejących układów, zależności czy osłabienia siły oddziaływania partyjnego betonu odczytywano, jako potencjalną działalność wywrotową. Ograniczenie władzy do niewielkiego grona osób wykluczało modernizację struktur administracyjno-zarządczych. Niewłaściwa polityka planowania pracy, rozmycie odpowiedzialności za pracę podwładnych,

Gemeinschaft und des sozialistischen Staates umfassend mitzugestalten(...) Das Recht auf Mitbestimmung und Mitgestaltung ist dadurch gewährleistet, dass die Bürger alle Machtorgane demokratisch wählen, an ihrer Tätigkeit und an der Planung, Leitung und Gestaltung des gesellschaftlichen Lebens mitwirken (...)“Art. 29 przyznawał z kolei wszystkim mieszkańców swobodę zrzeszania się w celu realizacji własnych zainteresowań. („Die Bürger der Deutschen Demokratischen Republik haben das Recht auf Vereinigung, um durch gemeinsames Handeln in politischen Parteien, gesellschaftlichen Organisationen, Vereinigungen und Kollektiven ihre Interessen in Übereinstimmung mit den Grundsätzen und Zielen der Verfassung zu verwirklichen”). Zob.: *Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968*, Art. 19-21 oraz Art. 29, op. cit.

²⁹⁵ Zob.: G.-J. Gläbner, *Der schwierige Weg zur Demokratie. Vom Ende der DDR zur deutschen Einheit*, Opladen 1992, s. 56-57.

²⁹⁶ Ibidem, s. 29.

²⁹⁷ Zob.: J. T. Gross, S. Kotkin, op. cit., s. 22.

²⁹⁸ Por.: G.-J. Gläbner, *Der schwierige Weg zur Demokratie ...*, op. cit., s. 32-33.

a przede wszystkim upolitycznienie awansu zawodowego, zmniejszały dyscyplinę miejsca pracy, ergo wzmacniały nieefektywność systemu zarządzania zasobami ludzkimi²⁹⁹. W związku z powyższym skostniały przez lata aparat władzy państwowej nie był przygotowany na reformy systemowe w duchu pierestrojki; reagował nieelastycznie na dokonujące się po 1975 r. zmiany mentalne w społeczeństwie. Jego animatorzy nie potrafili w konsekwencji zapanować nad organizującym się ruchem społecznym po upadku doktryny Breżniewa. Brak poparcia Związku Radzieckiego dla siłowych metod tłumienia masowych wystąpień społecznych pozbawił SED ostatniego narzędzia utrzymującego ją u władzy³⁰⁰.

Od jesieni 1989 r. SED podejmowała wysiłki w kierunku zmiany narzuconego kursu politycznego³⁰¹. Roszady personalne na szczycie administracji państwowej, w tym: odsunięcie od władzy partyjnej E. Honeckera 18 października, wybór Egona Krenza na nowego Przewodniczącego Rady Państwa NRD i Sekretarza Generalnego 24 października, dymisja rządu Willy'ego Stopha 7 listopada, ustąpienie Biura Politycznego SED 8 listopada oraz wybór Hansa Modrowa na premiera 13 listopada³⁰² były w praktyce aktem pozornej demokratyzacji państwa. Wbrew oczekiwaniom przyspieszyły one agonię 40-letniego monolitu ustrojowego, pozbawionego na dodatek wsparcia swojego wschodniego zwierzchnika. Dalekosiężne plany reform nowego szefa rządu czy wreszcie zmiana nazewnictwa partii komunistycznej w grudniu 1989 r. nie przekonały społeczeństwa. Skuteczność kursu odnowy socjalizmu została ostatecznie podważona dymisją Komitetu Centralnego oraz Biura Politycznego SED (03.12.1989 r.), a także ustąpieniem Egona Krenza z zajmowanych funkcji państwowych 6 grudnia 1989 r.

Główni animatorzy sceny politycznej NRD okazali się niezdolni do podjęcia decyzji ukierunkowanych na naprawę systemu nie tylko w kluczowych momentach przełomu 1989/1990, ale już od wczesnych lat 70-tych, tj. w chwili wystąpienia pierwszych symptomów stagnacji ekonomicznej. Niewydolność systemu organizacyjno-zarządczego NRD ujawniały wówczas: niepowodzenia gospodarki narodowej, opartej na niewykonalnych założeniach systemu nakazowo-rozdziałczego, niskiej innowacyjności technicznej oraz centralizmie inwestycyjnym³⁰³; istnienie irracjonalnego systemu nadwyrężających budżet centralny subwencji konsumenckich i dotacji mieszkaniowych - rozwiniętych szczególnie po 1971 r.; tłumienie rozwoju prywatnej przedsiębiorczości; niewiedza ówczesnych ekonomistów oraz

²⁹⁹ R. Geißler użył sformułowania o deficytowym społeczeństwie robotniczym NRD. Ibidem, s. 197.

³⁰⁰ Zob.: S. P. Huntington, op. cit., s. 202-203.

³⁰¹ Zapowiedź zmian kursu politycznego została przedstawiona w programie działania przyjętym na 10 zjeździe Komitetu Centralnego SED (8-10.11.1989 r.). Zob.: G.-J. Gläßner, *Der schwierige Weg zur Demokratie...*, op. cit., s. 74-75.

³⁰² Zob.: W. Bergsdatt, op. cit., s. 439.

³⁰³ Por.: L. Balcerowicz, op. cit., s. 69 i nast.

uzależnienie technologiczne od ZSRR³⁰⁴. Sam Egon Krenz miał stwierdzić w listopadzie 1989 r., iż „roztrząsane publicznie problemy wewnętrzne NRD nie powstały w ciągu jednej nocy ani minionego lata”³⁰⁵. SED kierowała się błędnymi przesłankami oraz oceną sytuacji międzynarodowej, zwodząc społeczeństwo złudnymi obrazami przyszłości. Nie wskazywano na źródła problemów, ich wymiar i wpływ na społeczeństwo. Uchylano się od odpowiedzialności za potencjalne zmiany. Decydującym mankamentem strukturalnym enerdowskiej rzeczywistości stała się finalnie jakościowa przepaść między oczekiwaniami społeczeństwa a prawem SED do kierowania całością życia państwowego. Taka konstrukcja socjalistycznej rzeczywistości musiała prowadzić, podobnie, jak w pozostałych krajach Europy Wschodniej, do jej autodestrukcji. Kryzys NRD i w konsekwencji upadek deficytowego społeczeństwa socjalistycznego miały charakter głęboko strukturalny, a przypieczętowała go drugoplanowa postać enerdowskiej sceny politycznej, ogłosiwszy projekt ustawy o podróżach 9 listopada 1989 r.³⁰⁶

2.2.2. Kościół ewangelicki w NRD a działalność antykomunistycznego ruchu społecznego

Kościół był jedyną instytucją społeczną, która w okresie dyktatury Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec potrafiła zachować niezależność organizacyjną pomimo wielu przypadków współpracy z obozem partyjnym³⁰⁷. Ponieważ szanse na mobilizację społeczeństwa do stawienia aktywnego oporu totalitaryzacji życia społeczno-politycznego były bardzo ograniczone, a monopolizacja form rzeczywistej partycypacji przeciętnego obywatela

³⁰⁴ Zob.: J. T. Gross, S. Kotkin, op. cit., s. 50 i nast.

³⁰⁵ Zob.: G.-J. Gläßner, *Der schwierige Weg zur Demokratie...*, op. cit., s. 58.

³⁰⁶ Ibidem, s. 30-31.

³⁰⁷ Od roku 1950, tj. wybuchu wojny koreańskiej, władze komunistyczne NRD zabiegały o poparcie księży katolickich i ewangelickich, opowiadających się z jednej strony za współpracą z SED i przeciw prowadzeniu działań wojennych na Półwyspie Koreańskim, z drugiej zaś - do budowy - jak to określano w oficjalnej propagandzie partyjnej - „pokoju na ziemi niemieckiej”. W oczach opinii publicznej Friedens-Pfarrer (księży pokoju) uchodzili jednak za popleczników Partii Jedności. Wszystkie Kościoły krajowe (Landeskirche) w NRD (Ewangelicki Kościół Unijny (Evangelische Kirche der Union), Zjednoczony Kościół Ewangelicko – Luterński (Vereinte Evangelisch – Lutherische Kirche) oraz tzw. Kościoły Wolne (Freie Kirche) wraz z baptystami i zielonoświątkowcami) prowadziły do końca lat 60. politykę ustępstw względem władz partyjnych. Było to oczywiście spowodowane głoszonymi przez SED hasłami solidaryzmu społecznego i powszechnego dobrobytu, a także zależnością finansową Kościołów od dotacji rządowych. Zob.: K. Fiedor, *W obronie pokoju i swobód demokratycznych w NRD*, [w:] *Polska-Niemcy- Europa u progu XX wieku. Problemy polityczne, gospodarcze, edukacyjne*, red. K. Fiedor i M. S. Wolański, Niemcoznawstwo 12, Acta Universitatis Wratislaviensis No 2507, Wrocław 2003, s. 30 i nast.

w kształtowaniu stosunków państwowych po stronie SED ów opór faktycznie uniemożliwiała, Kościół stał się od wczesnych lat 50. symbolem aktywności i solidarności społecznej³⁰⁸. Ogólnopaństwowy zasięg stanowił jego atut w pozyskiwaniu zwolenników demokratycznych przemian w NRD. Pod patronatem Związku Kościołów Ewangelickich zaczęły powstawać pierwsze inicjatywy obywatelskie, niewykraczające początkowo poza gminę ewangelicką. Przedstawiciele terenowych władz kościelnych odpierali zarzuty o współorganizację zaplecza opozycji w Niemczech Wschodnich³⁰⁹. Niemniej jednak ich zaangażowanie w obronę wolności sumienia i wypowiedzi czyniło Kościół istotnym filarem przemian świadomościowych w społeczeństwie. W jego murach organizowano wieczory poetyckie i autorskie twórców literackich nieuznawanych przez władze partyjne SED, oferowano schronienie dla grup odmawiającym służby wojskowej (niem. *Wehrdienstverweigerergruppen*), wspierano działalność ruchu kobiet; prowadzono także dyskurs na tematy zakazane przez propagandę komunistyczną. Sami duchowni zajmowali pozycję neutralną, gdyż z jednej strony obawiali się wejścia w konflikt z SED, z drugiej zaś – dzięki „otwartej formule” zgromadzeń kościelnych – zyskiwali sobie rzeszę wiernych. Z czasem zainteresowania inicjatyw społecznych zaczęły koncentrować się wokół problemów wewnątrzpolitycznych³¹⁰. Chociaż konstytucje NRD z 1949 r. i 1968 r. gwarantowały wolność przekonań i wyznania, a także nie wykluczały prawa do zgromadzeń, SED usiłowała ograniczyć wpływ instytucji kościelnych do minimum³¹¹. Dzięki możliwości wydawania własnych czasopism i biuletynów, a także otwarciu się na szerokie grono artystów i pisarzy krytycznie nastawionych do polityki władz partyjnych³¹²,

³⁰⁸ Por.: W. Kühnel, M. Schulz, J. Wielghos, *Die neuen politischen Gruppierungen auf dem Wege vom politischen Protest zur parlamentarischen Interessenvertretung. Soziale Bewegungen im Umbruch der DDR-Gesellschaft*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, Heft 1, Mai 1990, s. 23-24; J. Michalak, *Kościół ewangelicki przyczółkiem opozycji wschodnioniemieckiej*, [w:] Nowe media. *Opozycja i opozycyjność*, red. P. Antkowiak, F. Biały, „Refleksje“, nr 2, Poznań 2010, s. 101-115.

³⁰⁹ W nomenklaturze SED kategorię „opozycji” definiowano, jako wszelką działalność skierowaną przeciwko partii komunistycznej oraz tą, będącą w jej przekonaniu aktem opozycyjności, zagrażającymi stabilności reżimu. Dlatego nie używano formalnie pojęcia „Opposition“, ale „feindlich-negative Kräfte”. Zob.: S. Suckut, *Das Wörterbuch der Staatssicherheit*, Berlin 1996, s. 422.

³¹⁰ Por.: F. Eigenfeld, *Bürgerrechtsbewegungen 1988-1990 in der DDR*, [w:] *Wir sind das Volk?*, op. cit., s. 65-70; W. Kühnel, M. Schulz, J. Wielghos, *Die neuen politischen Gruppierungen...*, op. cit., s. 24-25.

³¹¹ Ponieważ trzon konserwatywno-mieszczańskiej obyczajowości związany był z nauką kościoła ewangelickiego, w latach 50-tych SED rozpoczęło przeciw niemu niekonwencjonalną kampanię ideową. Wprowadzenie ateistycznego obrzędu Jugendweihe decyzją Biura Politycznego KPZR z dn. 2 czerwca 1953 r. było istotnym krokiem do podporządkowania kościoła protestanckiego instytucji władzy państwowej oraz ideologizacji procesu wychowywania. Gwałtowny spadek młodzieży uczestniczącej w tradycyjnym obrzędzie konfirmacji (aktu uroczystego przyjęcia młodzieży między 14. a 18. rokiem życia do gminy kościelnej) z ponad 80% w 1955 r. do niecałych 35 % w 1960 r. dowodził skuteczności tego instrumentu. Zob.: H. Kremser, *Der Rechtsstatus der evangelischen Kirchen in der DDR und die neue Einheit der EKD*, „Ius ecclesiasticum”, Bd. 46, Tübingen 1993, s. 157 i nast.

³¹² Od 1976 r. organizowano tzw. „warsztaty literackie”, którym przewodzili założyciele zespołu „Literatur und Liryk”: Lutz Rathenow, Jürgen Fuchs, Bernard Markowski oraz Wolfgang Hinkeldey. Uczestniczyli oni także w kolportażu czasopism zakazanych przez cenzurę.

Kościół stał się animatorem „alternatywnej opinii publicznej”³¹³, bez której przełom 1989 r. nie byłby możliwy. Jego rolę w artykulacji głosu społecznego odzwierciedla wypowiedź ewangelickiego teologa i pastora w lipskim Kościele Św. Mikołaja, Friedricha Magirusa: „Tu przychodzili ludzie pragnący sprawiedliwości i poszanowania praw we własnym kraju. Modlitwy nie raz podtrzymywane były przez małe grono, ale zawsze znalazły się aktualne powody dla zgromadzeń na znak odzewu wobec różnych wydarzeń”³¹⁴.

Próby narzucenia zamkniętemu społeczeństwu NRD nowych ram identyfikacyjnych w odpowiedzi na sukcesy „nowej Ostpolitik” Willy Brandta oraz procesu KBWE napotykały na wzrost niezadowolenia społecznego³¹⁵. Hasła pierwszego i trzeciego rozdziału Aktu Końcowego z Helsinek stały się głównym narzędziem walki z komunistycznym uciskiem³¹⁶. SED odpowiedziała zaostrzeniem kursu politycznego pod pretekstem walki z „wrogami klasowymi”. Nasiliła się inwigilacja członków wszystkich potencjalnych grup wywrotowych. Kierownictwo Kościoła ewangelickiego ukierunkowało zatem swoją działalność duszpasterską na neutralizowanie ideologizacji życia społecznego, angażując się nieświadomie w działalność antysystemową³¹⁷. Jej przejawem stały się m.in. inicjatywy zmierzające do de-polityzacji procesu kształcenia młodzieży. Tzw. *offene Jugendarbeit* (otwarta praca z młodzieżą - OA) oraz „*Gottesdienste niemals anders*” (szeroko rozumiana praca duszpasterska) miały wzbudzić zainteresowanie młodych grup społecznych sytuacją międzynarodową i wewnętrznymi problemami NRD. W ramach tych przedsięwzięć odbywały się liczne uroczystości, a także imprezy kulturalne (np. *Rustzeiten*³¹⁸), mające przygotować społeczeństwo do codziennej pracy w warunkach komunistycznego reżimu³¹⁹. Równocześnie konsolidował się ruch na rzecz praw obywatelskich (niem. *Bürgerrechtsbewegung*)³²⁰.

³¹³ Zob.: L. Hartfelder, *Die Rolle der Kirchen in der DDR. Zwischen Widerstand und Anpassung*, <http://www.suite101.de/content/die-rolle-der-kirchen-in-der-ddr-a44059>, [ostatni odczyt: 20.02.2013].

³¹⁴ Cyt. za: F. Magirus, *Modlitwy o pokój w Kościele Św. Mikołaja*, broszura okolicznościowa z okazji 20-lecia upadku muru berlińskiego, Lipsk 2009.

³¹⁵ Zob.: M. Durniok, T. Karlauf, W. Kenntemich, *Das war die DDR. Eine Geschichte des anderen Deutschland*, Berlin 1993, s. 195-209.

³¹⁶ Zob.: A. Florczak, *Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie*, [w:] *Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota - mechanizmy działania – zasięg*, red. T. Łoś-Nowak, wyd. 4., Wrocław 2004, s. 141 i nast.

³¹⁷ Wyrazem walki z wszechwładzą SED były akty samospalenia duszpasterzy ewangelickich, protestujących przeciwko kolaboracji Kościoła z komunistami. W sierpniu 1976 r. dokonał tego ks. Oskar Brüsewitz. We wrześniu 1978 r. - pastor Rolf Günther zu Falkenstein. Zob.: S. Wolle, *Wspaniały świat dyktatury*, Warszawa 2003, s. 367-369.

³¹⁸ Była to formuła rekolekcji służąca pogłębianiu wiary, a zarazem duchowego przygotowaniu społeczeństwa na wyzwania stawiane przez reżim SED.

³¹⁹ Por.: K. Fiedor, *W obronie pokoju i swobód demokratycznych w NRD*, op. cit., s. 49.

³²⁰ Do jego konsolidacji przyczynił się walcnie teolog ewangelicki Ulrich Woronowicz. W opublikowanym w 1976 r. memoriale zwrócił uwagę na współzależność między obroną praw i wartości kościelnych a walką o poszanowanie szeroko rozumianych praw obywatelskich w NRD. Zob.: D. Schmidt, op. cit.

Niezwykłą popularność zyskiwały inicjatywy propagujące idee antymilitaryzmu oraz szerzenia ducha pokoju³²¹. Czynny wkład w walkę z komunistycznym reżimem SED wносиła młodzież studencka. Z końcem lat 70-tych ożywioną działalność przyparafialną prowadziły grupy oraz kluby akademickie.

25 stycznia 1982 r. niezależna inicjatywa o nazwie „Przekujmy miecze na lemiesz” opracowała tzw. Apel Berliński. Wzywano w nim do rozwiązania kwestii niemieckiej w drodze dialogu czterech mocarstw z RFN i NRD, zawarcia odpowiednich traktatów pokojowych, a także do zakończenia rywalizacji ideologiczno-politycznej na Starym Kontynencie i zaprzestania wyścigu zbrojeń (niem. *Frieden schaffen ohne Waffen*). Treść Apelu wytyczyła zasadniczy kierunek dalszej działalności ruchu obywatelskiego³²². W połowie lat 80-tych stał się on platformą jednoczącą szerokie kręgi społeczne, począwszy od środowisk robotniczych i studenckich, aż po aktywistów grup ekologicznych, pacyfistycznych czy inicjatyw występujących w obronie praw kobiet oraz podstawowych wolności. Bardzo popularne wśród społeczeństwa były m.in. „warsztaty i seminaria pokojowe” oraz tzw. „dekady pokoju”. Tworzyły one skuteczne fora wymiany poglądów, szczególnie w okresie przetaczania się przez Niemcy Zachodnie fali demonstracji, wzywających do zaprzestania dalszego zbrojenia po obu stronach żelaznej kurtyny³²³. Wspomniane inicjatywy towarzyszyły nieodłącznie masowym zrywom o zasięgu lokalnym i ponadregionalnym, takim, jak nabożeństwa i marsze pokojowe oraz organizowane od 1982 r. w każdy poniedziałek modlitwy o pokój (niem. *Friedensgebete*).

Przedstawiciele Kościoła śledzili z uwagą wpływ idei M. Gorbaczowa na rozluźnianie systemu państwowego ZSRR³²⁴. Pomimo nieskrywanego poparcia dla idei

³²¹ Pierwsze grupy pacyfistyczne (Friedensgruppen) zaczęły powstawać w Turynii już w 1972 r. W 1978 r. przedstawiciele Związku Kościołów Ewangelickich założyli Referat ds. Zagadnień Pokoju, mający propagować ideę wychowywania dla pokoju wśród młodzieży. 7 października 1982 r. bp. Joachim Hempel poszerzył zakres zainteresowań duchownych ewangelickich o zagadnienie zwalczania eksperymentów z bronią atomową. Odbywający się w dniach 16-20 września 1983 r. w Poczdamie Synod Związku Kościołów Ewangelickich powziął decyzję o nawiązaniu szerokiej współpracy pacyfistów z obu państw niemieckich. Wśród protagonistów owego przedsięwzięcia mieli znajdować się zarówno działacze Kościołów ewangelickich, jak również katolickich. Mieliby oni utworzyć ruch społeczny, dążący do odprężenia na kontynencie europejskim, a w konsekwencji do normalizacji stosunków na linii Bonn-Berlin Wschodni. Odpowiedzią na weryfikację stanowiska Kościoła Ewangelickiego wobec polityki SED była konfiskata mienia kościelnego przeznaczonego na kolportaż tekstów antysystemowych. Zob.: B. Baule, *Wir sind ein Volk! Politische Bedingungsfelder der Freiheitsrevolution in der DDR*, [w:] *Ursachen und Verlauf der deutschen Revolution*, op. cit., s. 24-27.

³²² Istnieją też sugestie mówiące o tym, iż zapoczątkował on istnienie opozycji politycznej sensu stricto. Szerzej w: R. Eppelmann, R. Havemann, *Berliner Appell: Frieden schaffen ohne Waffen*, Manuskript, s.1 i nast.; M. Wilke, *Der Berliner Appell 1982. Vortrag vom 6. Februar 2007*, s. 1-6, https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/uploads/pdf-2007/va070207_vortrag.pdf, [ostatni odczyt: 08.01.2020].

³²³ Zob.: F. Magirus, op. cit.

³²⁴ Zob.: U. Op de Hipt, H. J. Westholt, *Last der Vergangenheit und Teilung Deutschlands 1945-1949*, Bonn 1999, s. 231-232.

pierestrojki w szeregach duchownych ewangelickich³²⁵, część biskupów katolickich we wrześniu 1986 r. zalecała w liście pasterskim do wiernych (oryg. niem. „*Pastoralschreiben*”) roztropność w działalności opozycyjnej przeciwko państwu³²⁶. Nawet w raportach SED z tego okresu można wyczytać, iż wykorzystywanie instytucji Kościoła w akcjach o zabarwieniu prowokacyjno-demonstracyjnym napotykało na sprzeciw samych księży. Często podkreślali oni, iż ochrona grup oddolnych będzie możliwa dopóty, dopóki „zachowają one rozsądek i poczucie rzeczywistości”³²⁷. Wzrosła zatem liczba zwolenników czysto religijnego wymiaru spotkań odbywających się pod osłoną duszpasterską³²⁸. Katolicki ruch obrońców pokoju dążył jednak do kooperacji ze środowiskiem ewangelickim na gruncie przeciwdziałania naruszeniom swobód demokratycznych i obywatelskich w NRD. Zorganizowany w dniach 24-28 czerwca 1987 r. w Berlinie Wschodnim Zjazd Kościelny potępił propaństwowe administrowanie instytucją Kościoła (ewangelickiego) w Niemieckiej Republice Demokratycznej. Nie nawoływano jednak do opuszczania tego kraju. Od kiedy jednak powołano „Inicjatywę na rzecz pokoju i praw człowieka” (niem. *Initiative für Frieden und Menschenrechte*)³²⁹ a w Lipsku zaczęła funkcjonować komisja nadzorująca wystąpienia przeciwko reżimowi SED (1987 r.) doszło do widocznego nasilenia wystąpień skierowanych przeciwko komunistycznej dyktaturze³³⁰. Władzom politycznym Berlina Wschodniego nie udało się zahamować przepływu informacji na temat zmian postępujących w Związku Radzieckim z uwagi na dostępność do zachodnich mediów³³¹. Dało to asumpt do uaktywnienia się ruchu opozycyjnego. Stanowiły go różne grupy środowiskowe bez wyraźnego ośrodka decyzyjnego. Głównymi centrami jego działań, poza wspomnianym Lipskiem, były: Rostock, Halle, Erfurt, Jena, Karl-Marx-Stadt oraz Berlin³³². W 1987 r. aktywiści organizacji pacyfistycznych z terenu NRD

³²⁵ 26 kwietnia 1986 r. Lothar Tautz wystosował list otwarty, w którym nawoływał do realizowania na gruncie niemieckim „nowego myślenia” radzieckiego przywódcy. Zob.: K. Fiedor, *W obronie pokoju i swobód demokratycznych w NRD*, op. cit., s. 72-73.

³²⁶ Zob.: K.-J. Hummel, *Die stillen Revolutionäre*, „Rheinischer Merkur”, Nr. 45 vom 5. Dezember 2009, s. 2.

³²⁷ Cyt. za: S. Wolle, op. cit., s. 371.

³²⁸ Ibidem, s. 389-393.

³²⁹ Był to grudzień 1985 r. Zob.: G.-J. Gläßner, *Eine deutsche Revolution: Der Umbruch in der DDR, Seine Ursachen und Folgen*, [w:] *Eine deutsche Revolution*, red. idem, „Berliner Schriften zur Politik und Gesellschaft im Sozialismus und Kommunismus”, Bd. 4., Fr./Main 1991, s. 29.

³³⁰ Lipsk już od wczesnych lat 50- tych było ośrodkiem skupiającym czynnik antysystemowy, ewoluujący z końcem lat 70-tych w czynnik opozycyjny o charakterze politycznym. Symbolicznym wydarzeniem w dziejach miasta było wysadzenie kościoła uniwersyteckiego 30 maja 1968 r., co dla wielu mieszkańców było podstawą do powzięcia odwetu na komunistycznym reżimie. Zob.: M. Bogucka, O. Drynia, J. Michalak, *Die Montagsdemonstrationen als Beitrag zum Mauerfall*, [w:] *Es gab einmal eine Republik – Auf den Spuren der DDR-Geschichte*, red. J. Ciesielska, E. Kuczyński, Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej we Włocławku. Rozprawy Humanistyczne, t. X., Włocławek 2009, s. 142 -143.

³³¹ Zob.: J. J. Węc, op. cit., s. 719-720.

³³² Por.: U. Thaysen, *Der Runde Tisch. Oder: Wer war das Volk?*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen”, Heft 1/90, s. 83; R. Höppner, *Wunder muss man ausprobieren. Der Weg zur deutschen Einheit*, Berlin 2009, s. 30-31 oraz 103-104.

wzięli czynny udział w ogólnoniemieckich demonstracjach pokojowych, zainicjowanych przez szwedzkiego szefa rządu – Olofa Palmego. Pierwotnie ich celem miało być wyrażenie poparcia dla idei strefy bezatomowej w Europie. Tymczasem 5 września do przemarszu przyłączyli się także zwolennicy przemian wewnątrzpolitycznych w Niemczech Wschodnich. Między listopadem a grudniem odbywały się milczące demonstracje ze świecami. W połowie lutego 1988 r. zorganizowano w Dreźnie pierwsze z trzech tzw. zebrań ekumenicznych³³³ poświęconych kwestii szerzenia ducha pokoju oraz sprawiedliwości społecznej. Spotkanie inauguracyjne miało być kolejną platformą dialogu społecznego, propagującą podstawowe zasady dyskursu politycznego.

Poniedziałkowe Friedensgebete dawały tymczasem asumpt do coraz częstszych, spontanicznych wystąpień mieszkańców Niemiec Wschodnich³³⁴. Jako „trybuna ludowa”³³⁵, Kościół potępił jednak prowokacje z użyciem przemocy³³⁶. Nie opowiedział się za manifestantami, przeciwko którym 13 marca 1989 r. skierowano oddziały policyjne. Nie zgodził się także na organizację przemarszów protestacyjnych w następstwie fałszerstw wyborczych z 7 maja 1989 r., mimo iż formalnie zajmował stronę opozycji. Orędownicy zmian systemowych doszli do przekonania, iż skuteczność działania „alternatywnej opinii publicznej” zwiększy się dopiero po wyjściu spod parasolach ochronnego Kościoła. Machinacje wyborcze komunistów oraz ostentacyjne poparcie enerdowskich władz dla stłumienia czerwcowych demonstracji studenckich na Placu Tiananmen³³⁷ wzmocniły szeregi przeciwników reżimu³³⁸.

³³³ Drugie spotkanie ekumeniczne odbyło się w Magdeburgu (październik 1988 r.), natomiast trzecie - ponownie w Dreźnie, w kwietniu 1989 r. Tu też zakończono „ökumenische Versammlungen” z racji nasilenia się demonstracji poniedziałkowych. Zob.: G. Nooke, *Die friedliche Revolution in der DDR 1989/1990*, [w:] *Oppositions- und Freiheitsbewegungen im früheren Ostblock*, red. M. Agethen, G. Buchstab, Breisgau 2003, s. 190.

³³⁴ Zob.: M. Bogucka, O. Drynia, J. Michalak, op. cit. s. 144 i nast.

³³⁵ Sformułowanie użyte przez Stephena Kotkina w książce *Rok 1989. Koniec społeczeństwa nieobywatelskiego*, Warszawa 2009, s. 60.

³³⁶ Na bezkrwawy przebieg pochodów ulicznych jesienią 1989 r. duży wpływ miała inicjatywa lipskiego dyrygenta Kurta Masura. 9 października opracował on wraz z pięcioma innymi osobami, ogłoszone później z ambon kościelnych i za pośrednictwem radia, wezwanie pod adresem manifestantów do rezygnacji z użycia przemocy, która mogłaby podzielić społeczeństwo z władzami partyjnymi. Zob.: J. T. Gross, S. Kotkin, op. cit., s. 64. Na zastosowanie „rozwiązania chińskiego” (W czerwcu 1989 r. władze CHRL krwawo stłumiły demonstracje studentów na Placu Tiananmen, domagających się podjęcia reform politycznych w kraju oraz demokratyzacji życia publicznego. Siłowe rozwiązanie zamieszek poparły wówczas władze partyjne SED) nie zdecydował się także sam E. Honecker. Zob.: J. K. Fairbank, *Historia Chin. Nowe spojrzenie*. Gdańsk 1996, s. 395; G.-J. Gläßner, *Der schwierige Weg zur Demokratie...*, op. cit., s. 60; L. Hartfelder, *Wende 1989/1990: Rolle der Kirchen.*, <http://www.suite101.de/content/wende-198990-rolle-der-kirchen-a45393>, [ostatni odczyt: 20.02.2013]; G. Meyer, op. cit., s. 28-29.

³³⁷ Zob.: G.-J. Gläßner, *Der schwierige Weg zur Demokratie...*, op. cit., s. 59.

³³⁸ Czyniono tak pomimo faktu, iż służby bezpieczeństwa Stasi były upoważnione do występowania przeciw protestującym z użyciem „wszelkich możliwych środków”. Zob.: B. Baule, op. cit., s. 36-37.

Wykorzystując sprzyjający moment, „wrogie siły odśrodkowe”³³⁹ podjęły się otwartej krytyki sytuacji gospodarczej kraju, totalitaryzacji życia publicznego oraz bierności elit władzy³⁴⁰. W następstwie tego zaczęły powstawać pierwsze formalne grupy i stowarzyszenia zaliczane do opozycji politycznej³⁴¹. Ilość wniosków o pozwolenie na wyjazd do RFN rosła tymczasem w niezwykle szybkim tempie. Równocześnie coraz więcej mieszkańców wybierało nielegalną drogę opuszczenia NRD³⁴². Tylko w okresie 11-14 września NRD utraciło 15 tys. mieszkańców. Nie zważali oni na akty przemocy kierowane pod adresem uczestników marszów pokojowych³⁴³. Przyjmując uchodźców, Bonn pozbawiła komunistyczny reżim resztek jego dotychczasowego wizerunku – animatora życia publicznego, zdolnego utrzymać ład wewnątrzpaństwowy. Wyjęte spod kontroli politycznej i instytucjonalnej: emigracja i towarzyszące jej demonstracje, ukazywały nieustanny brak poparcia dla komunistycznej władzy, stając się w konsekwencji jednym z bezpośrednich katalizatorów przełomu politycznego w NRD³⁴⁴.

Jesienią 1989 r. wśród opozycjonistów znajdowali się już nie tylko przeciwnicy komunistycznego reżimu, pragnący wyemigrować do RFN, przytłoczeni brakiem perspektyw i obawami o własną przyszłość w kraju, o którego losie decydowały w głównej mierze niekompetencja elit władzy oraz lojalność partyjna. Z początkiem października na ulicach większych skupisk miejskich zaczęły dominować głosy, wzywające do pozostania w NRD. Byli to zwolennicy reform systemowych oraz związanej z nimi demokratyzacji wschodnioniemieckich stosunków społeczno-politycznych. Skupiali się oni wokół środowisk i działaczy na rzecz praw obywatelskich³⁴⁵. Wezwania: „zostajemy tutaj” i „jesteśmy narodem”

³³⁹ W nomenklaturze Stasi wszelkie grupy opozycyjne nazywano „feindlich-negative Kräfte”, co dosłownie znaczyło „siły wrogie i nieprzychylnie”. Zob.: H. Wagner, *Die Novemberrevolution 1989 in Dresden. Ein Erlebnisbericht*, [w:] *Ursachen und Verlauf der deutschen Revolution 1989*, op. cit., s. 9.

³⁴⁰ Zob.: A. Keck, *Deutschland im Wiedererstehen. Euphorie – Enttäuschung – Hoffnung*, Rosenheim 1991, s. 111-112.

³⁴¹ Politycznym i zarazem pokojowym wyrazem zaangażowania przedstawicieli kościelnych było m.in. zawiązanie 13 sierpnia 1989 r. z ramienia Hansa – Jurgena Fischbecka ruchu obywatelskiego „Demokracja Teraz” (*Demokratie Jetzt*). 28 sierpnia Markus Merkel wysunął myśl powołania do życia partii socjaldemokratycznej w NRD (*Sozialdemokratische Partei*). 14 września ukonstytuowała się z kolei w kręgu pastorów: R. Eppelmann, Edelberta Richtera, Friedricha Schorlemmera Inicjatywa „Demokratycznego Przełomu” (*Demokratischer Aufbruch*). W międzyczasie, na przełomie 9-go i 10-go września, zawiązano „Nowe Forum” (*Neues Forum*). Zob.: H. Bispinck, J. Danyel (i in.), *Aufstande im Ostblock. Zur Krisengeschichte des realen Sozialismus*, Berlin 2004, s. 175 i nast.; G. Nooke, op. cit., s. 192 i nast.

³⁴² Zob.: *Die DDR. Eine Chronik deutscher Geschichte*, red. D. Kronseder, N. Wiedenmann, Ch. Zentner, St. Gallen 2006, s. 148-149.

³⁴³ Zob.: R. Luscher, *Deutschland nach der Wende*, Monachium 1994, s. 164.

³⁴⁴ Zob.: W. Bergsdatt, op. cit., s. 432; H. Hertle, K. Jarausch, C. Klessmann, *Mauerbau und Mauerfall...*, op. cit., s. 273.

³⁴⁵ Nikt z opozycjonistów nie zamierzał odżegnywać się od idei socjalizmu, ponieważ to ona spajała ruch obywatelski. Cały czas żywiono więc nadzieje na udaną reformę jego głównych założeń w wydaniu komunistycznego reżimu SED. Zob.: F. Eigenfeld, op. cit., s. 68.

dowodziły przełomu społecznego, dokonującego się na oczach komunistycznych władz. Wyzwolenie spod wpływów ideologii socjalizmu nie odbywało się zatem na poziomie jednostkowym, ale przybrało formułę zbiorowego aktu woli³⁴⁶. Masowe przemarsze uliczne, aranżowane od 4 września 1989 w każdy poniedziałek o godzinie 17:00 po nabożeństwie pokojowym w Kościele św. Mikołaja w Lipsku (tzw. *Montagsdemonstrationen*), jednoczyły coraz większą rzeszę ludzi: od początkowych kilkuset do ponad 100 tys. - w przededniu obalenia E. Honeckera (16. 10. 1989 r.), 150 tys. - 23 października i wreszcie 400 tys. - 6 listopada³⁴⁷. Historycznej roli Nikolaikirche w procesie artikulacji interesów społeczeństwa wschodnioniemieckiego dowodziła wypowiedź Christiana Führera, ówczesnego pastora w Nikolaikirche i zarazem jednego z organizatorów demonstracji poniedziałkowych: „Nasz Kościół był miejscem nadziei, w którym została odzyskana wiara w samego siebie”³⁴⁸. Sukces masowego udziału w demonstracjach gwarantowały zintegrowane grupy środowiskowe (tzw. „nisze”) na poziomie zakładów pracy i prywatnych gospodarstw domowych. Stanowiły one skuteczne platformy komunikowania się mieszkańców, wymiany poglądów oraz „sąsiedzkiej” pomocy; dowodziły zarazem niezwykle stopnia trwałości relacji interpersonalnych w dobie wszechobecnej inwigilacji ze strony Stasi³⁴⁹.

Kościół odegrał strategiczną rolę w zawiązaniu i przebiegu obrad „okrągłych stołów”³⁵⁰, efektem których były pierwsze i ostatnie w NRD wolne wybory parlamentarne 18 marca 1990 r. Inauguracyjne posiedzenie przedstawicieli ruchu na rzecz praw obywatelskich/opozycji oraz duchowieństwa – w tym także katolickiego - z władzami partyjnymi SED rozpoczęło się 7 grudnia 1989 r. z inicjatywy tzw. „grupy kontaktowej”³⁵¹. Pomimo rozłamu wewnątrz ugrupowań opozycyjnych, pogłębionego włączeniem ich 5 lutego

³⁴⁶ Por.: H.-J. Misselwitz, op. cit., s. 24.

³⁴⁷ W tym samym czasie w Halle protestowało ok. 60 tys. ludzi, w Karl-Marx-Stadt – 50 tys. 4 listopada na berlińskim Alexanderplatz zebrało się ponad 500 tys. mieszkańców.” 17 listopada w Berlinie protestowało ok. 10 tys. studentów z różnych miast NRD, domagając się uznania rad i przedstawicielstw studenckich oraz reform w oświacie. Por.: P. G. Kielmansegg, *Das geteilte Land: deutsche Geschichte 1945-1990*, München 2000, s. 619.

³⁴⁸ Cyt. za: *Anfang der Einheit*, „Das Parlament”, Nr. 42-43/2009, s. 2, https://www.das-parlament.de/2009/42_43/MenschenMeinungen/27550587-303152, [ostatni odczyt: 01.07.2020].

³⁴⁹ Zob.: J. T. Gross, S. Kotkin, op. cit., s. 65.

³⁵⁰ W przeciwieństwie do Polski, eńerdowskie negocjacje przy „okrągłym stole” odbywały się jednocześnie w kilkunastu miejscowościach, a centralnym punktem posiedzeń stała się sala parafialna „Wspólnoty Braci” w Domu Dietricha-Bonhoeffera (Gemeindesaal der Brüdergemeinde im Dietrich- Bonhoeffer-Haus), przy Ziegelstrasse 30 w Berlinie Wschodnim. Zob.: R. Czada, op. cit., s. 440-442; G. Nooke, op. cit., s. 190, U. Thaysen, op. cit., s. 78 i nast.

³⁵¹ Powstała 4 października 1989 r. grupa kontaktowa zrzeszała organizacje, partie i stowarzyszenia społeczno – polityczne, ukonstytuowane w dobie erozji systemu państwowego NRD w latach 80-tych XX wieku. Jej celem było przeprowadzenie gruntownych zmian na poziomie polityczno-instytucjonalnym w NRD. Tworzyły ją: Initiative Frieden und Menschenrechte (Inicjatywa na Rzecz Pokoju i Praw Człowieka), Neues Forum (Nowe Forum), Demokratie Jetzt (Demokracja Teraz), Demokratischer Aufbruch (Przełom Demokratyczny), SPD, Grüne Partei (Partia Zielonych) oraz Vereinigte Linke (Zjednoczona Lewica). Szerzej: U. Thaysen, op. cit., s. 78.

1990 r. do „rządu odpowiedzialności narodowej” H. Modrowa³⁵², okrągłe stoły uchodziły za główne motory napędowe demokratycznego przełomu w Niemczech Wschodnich. Przyczyniły się w sposób istotny do pokojowego pozbawienia monopolu na władzę działaczy SED³⁵³. Uwzględniając ewolucję enerdowskiej sceny politycznej przed wyborami do Izby Ludowej, braki organizacyjne po stronie opozycji, jej pozorowany współudział w sprawowaniu władzy u boku komunistów oraz rosnące różnice zdań w kwestii przyszłości państwa niemieckiego, *runde Tische* utraciły z czasem wiarygodność w oczach społeczeństwa; stały się kolejną instytucją polityczną w rękach SED/PDS, walczącej o przejęcie inicjatywy w kraju przed 18 marca 1990 r. i zachowanie niemieckiego statusu quo³⁵⁴. Niemniej jednak, obejmując rolę „moderatora” rozmów okrągłostołowych³⁵⁵ oraz umożliwiając rozwój ruchu obywatelskiego od wczesnych lat istnienia NRD, Kościół ewangelicki stał się jednym z kluczowych symboli upadku muru berlińskiego. Duchowni protestanczy, mimo głębokich powiązań między państwem a Kościołem, byli „ludźmi, z którymi można było swobodnie porozmawiać”³⁵⁶. Czołowi przedstawiciele „alternatywnej elity” nieprzypadkowo pochodzili z kręgów wspólnoty ewangelickiej. Wielu polityków „pierwszej godziny”³⁵⁷ pełniło służbę kościelną, a wybrany w pierwszych wolnych wyborach parlament związkowy nie bez powodu nazywany był „parlamentem pastoralnym”³⁵⁸. Ważniejszy od tego jest jednak fakt, iż sama odwaga demonstrantów była pokłosiem inicjatyw pokojowych, dzięki którym – jak stwierdził Ch. Führer - „czerpali oni siłę, uczyli się wypowiadać własne zdanie i pokazywać własną twarz”³⁵⁹. Bez determinacji mieszkańców NRD zryw wolnościowy w NRD nie doszedłby do skutku³⁶⁰.

Przegrana opozycji politycznej w pierwszych wolnych wyborach do Izby Ludowej znajdowała ujście w rosnącej od upadku muru berlińskiego polaryzacji stanowisk tworzących

³⁵² Zob.: K. Schröder, *Der SED- Staat...*, op. cit., s. 344-346.

³⁵³ Zob.: J. J. Węc, op. cit., s. 719-720.

³⁵⁴ SED zmieniła decyzją Zjazdu Partyjnego (w trakcie jego obrad z 16-go na 17-go grudnia 1989 r.) swoją dotychczasową nazwę na SED-PDS (Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec - Partia Demokratycznego Socjalizmu), co miało symbolizować odejście od skostniałego modelu sprawowania władzy w NRD. Ostatnim przejawem ratowania ugrupowania przed politycznym niebytem była taktyczna próba zerwania z socjalistyczną przeszłością partii, zainicjowana podczas kolejnego zjazdu partyjnego. 4 lutego 1990 r. kierownictwo SED-PDS podjęło decyzję o uformowaniu PDS, jako „socjalistycznej partii na ziemi niemieckiej”. Zob.: K. Schröder, *Der SED- Staat...*, op. cit., s. 321-322; G.-J. Gläbner, *Der schwierige Weg zur Demokratie...*, op. cit., s. 92-93.

³⁵⁵ Wśród trzech moderatorów znalazł się także katolicki ksiądz, dr Karl-Heinz Dücke. Kościół ewangelicki reprezentowali z kolei: pastor Martin Lange z Rady Kościołów Chrześcijańskich oraz reprezentant Związku Kościołów Ewangelickich Martin Ziegler.

³⁵⁶ Cyt. za: L. Hartfelder, *Wende 1989/1990...*, op. cit.

³⁵⁷ Pojęcie to odnosi się do tych działaczy, którzy wzięli na siebie przewodnictwo grup działających w duchu demokratyzacji życia publicznego w NRD oraz ochrony praw obywatelskich w drugiej połowie lat 80-tych, jak np. Hans-Jürgen Fischbeck, inicjator ruchu obywatelskiego „Demokracja Teraz”.

³⁵⁸ Cyt. za: L. Hartfelder, *Wende 1989/1990...*, op. cit.

³⁵⁹ Cyt. za: Wywiad z Ch. Führerem, op. cit.

³⁶⁰ Zob.: E. Jesse, *Demokratischer (Neu-) Beginn in der DDR. Dokumentation und Analyse der Wahl vom 18. März 1990*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, Heft 1./Mai 1990, s. 23 i nast.

ją ugrupowań w kwestii przyszłości państwa wschodnioniemieckiego, braku konsolidacji instytucjonalnej poszczególnych stronnictw (w tym także nieformalnych kanałów komunikacji między nimi) oraz charyzmatycznego przywódcy, zdolnego zjednoczyć cały ruch, nadając zmianom systemowym indywidualny charakter. Nieobecność jednostki obdarzonej zaufaniem społecznym do przeprowadzenia niezbędnych reform wewnętrznych w państwie można tłumaczyć strukturalnym rozdrobnieniem enerdowskiego środowiska kontrelity systemowej. U jego podstaw leżała w pierwszej kolejności nieprzerwana emigracja osób postrzeganych przez władzę, jako potencjalne ognisko fermentu społecznego. Lokalni działacze opozycyjni wyłonili się dopiero w połowie 1989 r., przez co brakowało im umiejętności oraz doświadczenia w kierowaniu społeczeństwem³⁶¹.

Szczególna droga przejścia NRD do demokracji uzasadniona była w konsekwencji wewnętrzną słabością ruchów oddolnych. Opozycja nie była w stanie odegrać znaczącej roli w przygotowaniu społeczno-politycznego przewrotu. W przełomowych dniach jesieni narodów w NRD żadne z ugrupowań antysystemowych nie było gotowe na przejęcie inicjatywy ukierunkowanej na zmianę; wszystkie okazały się zbyt słabe logistycznie i personalnie, aby sięgnąć po władzę, która po 9 listopada 1989 r. de facto „leżała na ulicy”³⁶². Ponieważ kręgi opozycyjne reprezentowały głównie reformistyczny odłam socjalistów, domagały się uzdrowienia NRD bez rozwiązywania jej struktur państwowych. Poparta masowym odpływem ludności formuła części demonstrantów: „Jesteśmy jednym narodem!”, sugerowała jednak ich gotowość do rezygnacji z własnej suwerenności za cenę naprawy lokalnej sytuacji ekonomicznej. Rozbieżność interesów sił reformistycznych i emigracyjnych, wzmacniana udziałem lobby zachodnioniemieckiego w forsowaniu idei zjednoczenia, zadecydowała o porażce partii opozycyjnych w wyborach do Izby Ludowej 18 marca 1990 r.; zepchnięte na margines politycznego bytu (gromadząc jedynie 2,9% głosów wyborców³⁶³) nie mogły one odegrać istotnej roli w procesie reorganizacji filarów państwowych NRD. Większość społeczeństwa nie chciała kolejnych prób ustanawiania „nowego oblicza socjalizmu”, ale jak najszybszego połączenia z RFN, które gwarantowało przyjęcie stabilnej waluty.

³⁶¹ Zob.: C. Offe, op. cit., s. 211-212.

³⁶² Zob.: G.-J. Gläbner, *Der schwierige Weg zur Demokratie...*, op. cit., s. 89.

³⁶³ Zob.: P. Bohley, A. Pabst, A. Schultheiß, *Wir sind das Volk?*, op. cit., s. 77-78.

2.2.3. Wewnętrzniemiecka unia monetarna, gospodarcza i socjalna drogą do zmian systemowych w NRD

Upadek muru berlińskiego przyczynił się do ożywienia kontaktów dyplomatycznych między Bonn a Berlinem Wschodnim. Główna płaszczyzna wymiany poglądów sprowadzała się do rozmów w zakresie reform ustrojowych NRD, zapobiegających jej strukturalnemu upadkowi, a jednocześnie zbliżających ją do demokracji zachodnioeuropejskich. Problem stanowiło wypracowanie spójnego i zadowalającego obie strony schematu przekształceń na poziomie systemu polityczno-gospodarczego. Dyskurs międzyrządowy zdominowały zasadniczo dwie opcjonalne ścieżki naprawcze: pierwsza zakładała reformę wschodnioniemieckiego socjalizmu na wszystkich jego poziomach, druga z kolei oznaczała radykalne zerwanie z założeniami obowiązującej dotychczas w NRD doktryny państwowej i zaprowadzenie na jej obszarze federalnego modelu funkcjonowania państwa. Owa rozbieżność stanowisk odzwierciedlała ówczesne wahania nastrojów i oczekiwań samego społeczeństwa wschodnioniemieckiego, ponieważ część osób żywiła nadzieje na reformę systemu państwowego w formule tzw. „trzeciej drogi”³⁶⁴. Ekonomiści podkreślali zgodnie, iż tworzenie hybrydy systemowej z połączenia kapitalizmu i socjalizmu nie miało realnych podstaw bytu³⁶⁵.

Już w grudniu 1989 r. Federalne Ministerstwo Finansów dysponowało wstępnymi scenariuszami reformy, zmierzającej do przekształcenia gospodarki planowej Niemiec Wschodnich w system ekonomiczny oparty o mechanizmy wolnorynkowe. Eksperti rządowi wyznawali zasadniczo dwa możliwe kierunki zmian. Zwolennicy jednego z nurtów opowiadali się za stopniowym i rozważnym wprowadzaniem elementów kapitalizmu na obszarze NRD. Drugi obóz dążył do szybkiej realizacji unii walutowej³⁶⁶. Początkowo jednak H. Kohl forsował

³⁶⁴ Zob.: E. Baltensperger, *Fünfzig Jahre Deutsche Mark: Notenbank und Währung in Deutschland seit 1948*, Monachium 1998, s. 679; A. Centkowska, *Mur berliński. Od podziału do jedności Niemiec*, Toruń 2005, s. 4 i nast.; R. Grünbaum, *Deutsche Einheit*, Berlin 2004, s. 67; T. Jaskułowski, *Władza i opozycja w NRD 1949-1989*, Wrocław 2007, s. 74-77; U. Mählert, *Krótką historia NRD*, Wrocław 2007, s. 14 i nast.; J. Roesler, *Wie es zur Wirtschafts-, Währungs- und Sozialunion kam. Wirtschaftliche Voraussetzungen und politische Vorbedingungen*, „Standpunkte”, Nr. 16, Berlin 2010, s. 1 i nast.; M. Sabrow, *Der vergessene dritte Weg*, „Aus Politik Und Zeitgeschichte”, Nr. 11/2010, s. 6-13; A. Schildt, *Bundesrepublik Deutschland 1969-1973*, „Informationen zur Politischen Bildung”, Nr. 270/2001, s. 11; W. Seibel, *Die gescheiterte Wirtschaftsreform in der DDR 1989/1990*, „Aus Politik und Zeitgeschichte”, Nr. 11/2010, s. 36-37; H. Siebert, *Ohne privates Eigentum endet der „dritte Weg“ in einer Sackgasse*, „Handelsblatt” vom 17. Januar 1990, [w:] *Wirtschaftsreform und Währungsunion in den neuen Bundesländern. Eine Dokumentation von Zeitungsaufsätzen aus dem Institut für Weltwirtschaft - November 1989 bis November 1990*, red. K. H. Frank, 2., erw. Aufl., Kiel 1990, s. 19-20.

³⁶⁵ Por.: H. Siebert, *Ohne privates Eigentum endet der „dritte Weg“ in einer Sackgasse*, op. cit., s. 19-20.

³⁶⁶ J. Roesler, op. cit., s. 2.

ideę „wspólnoty traktatowej” obu państw niemieckich, wysuniętą przez Hansa Modrowa 17 listopada 1989 r., a rozwiniętą 11 dni później w „10-punktowym programie przewycięzenia podziału Niemiec”³⁶⁷. Gotowość do jej utworzenia potwierdzono także we wspólnym oświadczeniu obu polityków ze spotkania w Dreźnie 19 grudnia. W Federalnym Ministerstwie Finansów pogłębiano równolegle wysiłki, zmierzające do realizacji konceptu unii monetarnej. W analizie resortowej z 21 grudnia 1989 r. przedstawiono perspektywę rozwoju sytuacji gospodarczej NRD po otwarciu jej granic państwowych. Przeprowadzenie skutecznych reform wolnorynkowych z uwzględnieniem ówczesnych uwarunkowań systemowych Niemiec Wschodnich uznano za równie niemożliwe, jak prawdopodobieństwo przetrwania gospodarki planowej wystawionej na nieustanny kontakt z zachodnimi strukturami ekonomicznymi po upadku muru berlińskiego. Niemniej jednak wyczekująca postawa Bonn minimalizowała, według autorów dokumentu, szanse kontrolowanego przejścia wschodnioniemieckiego społeczeństwa od socjalistycznego do kapitalistycznego porządku gospodarczego. Destabilizacji politycznej i ekonomicznej NRD mogły zapobiec w tym wypadku przekształcenia wewnątrzsystemowe. Zdaniem ekspertów z Ministerstwa Finansów musiały one zakończyć się utworzeniem wspólnego obszaru gospodarczego i walutowego obu państw niemieckich, ponieważ próby wyznaczenia administracyjnych barier ochronnych dla systemu planowego w okresie dostosowawczym mogłyby zrodzić nowe wewnątrzniemieckie animozje i podziały³⁶⁸. Mimo tak wyraźnych sugestii powołania unii monetarnej nie rezygnowano z możliwości ustanowienia wymiennej Ostmark³⁶⁹. W każdym scenariuszu standaryzacji obu niemieckich modeli gospodarczych, rozważanym u progu 1990 r., punktem wyjścia była jednak zmiana istniejących od dekad skostniałych struktur organizacyjno- zarządczych NRD na poziomie systemowym. Rozbieżności dotyczyły zarówno perspektywy czasowej realizacji konkretnych działań, jak również ich ciężaru gatunkowego³⁷⁰.

Pierwotna koncepcja unii gospodarczej H. Kohla bazowała na symulacjach Ministerstwa Finansów, skonkretyzowanych przez pracowników Urzędu Kanclerskiego w

³⁶⁷ Por.: E. Böhme, *Was gibt's zu feiern? Ein Jahrzehnt nach der Vereinigung*, „Spiegel Special”, Nr. 9/1998, s. 105; R. Czada, op. cit., s. 439-440; M. Görtemaker; J. Nitz, op. cit., s. 210-211; K. Schröder, *Die veränderte Republik...*, op. cit., s. 144-145; H. A. Winkler, *1989/90: Die unverhoffte Einheit, Wendepunkte deutscher Geschichte 1848-1990*, Frankfurt am Main 2001, s. 205.

³⁶⁸ Por.: M. Schell, T. Waigel, op. cit., s. 169 i nast.

³⁶⁹ Więcej w: H. Siebert, *Am Gelde hängt nicht alles*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” vom 17. Februar 1990, [w:] *Wirtschaftsreform und Währungsunion in den neuen Bundesländern...*, op. cit., s. 34-35; R. W. Hoffmann, P. Rühmann, *Währungsunion 1990 - soziomonetäre Prozesse im Vorfeld der deutsch-deutschen Vereinigung*, „Manuskripte 114”, Düsseldorf 1993, s. 22-23; R. Götz-Coenenberg, *Währungsintegration in Deutschland – Alternativen und Konsequenzen*, „Berichte des Bundesinstitutes für ostwissenschaftliche und internationale Studien”, Köln 1990, s. 8.

³⁷⁰ Ibidem, s. 3.

dokumencie nr 157B („Kroki do niemieckiej jedności gospodarczej”) z 2 lutego 1990 r. Główną przesłanką rozpoczęcia programu przekształceń ekonomicznych w NRD była przyszła jedność polityczna obu państw niemieckich. Sugerowano się przy tym niepisany przyzwoleniem M. Gorbaczowa na zniesienie niemieckiego statusu quo³⁷¹. Sekretarz KPZR zasygnalizował taką gotowość samemu premierowi NRD w czasie jego wizyty roboczej w Moskwie 30 stycznia. Tematem rozmów była czterofazowa koncepcja zjednoczenia Niemiec H. Modrowa. Radziecki przywódca wydawał się być już wówczas pogodzony z myślą o utracie NRD³⁷². Dlatego dokument Urzędu Kanclerskiego z początku lutego stanowił niemalże gotowy scenariusz przemian systemowych państwa wschodnioniemieckiego. Przejście od planowego do wolnorynkowego systemu zarządzania jego socjalistyczną gospodarką wymagało ustanowienia Deutsche Mark jedynym środkiem płatniczym w obu państwach niemieckich³⁷³ oraz przejęcia odpowiedzialności za stabilność pieniądza przez federalny Bundesbank. Niezbędna ku temu była reorganizacja energońskiego systemu bankowego, która niosła ze sobą utworzenie sieci banków komercyjnych, a także związkowych banków centralnych, współodpowiedzialnych za politykę monetarną. W NRD musiała nastąpić de-ideologizacja rozwoju gospodarczego. Na gruncie wewnętrznym oznaczało to konieczność liberalizacji systemu ekonomicznego, decentralizacji zarządzania rynkiem pracy dzięki gwarancjom wolności wyboru miejsca zatrudnienia oraz ścieżki zawodowej, zapewnienia swobody konkurencji, odbudowy stabilności finansowej czy też przeprowadzenia reformy cenowej, znoszącej niewydolny system subwencji państwowych. W wymiarze zewnętrznym niezbędnymi warunkami uwolnienia mechanizmów wolnorynkowych były przede wszystkim: demonopolizacja handlu zagranicznego, otwarcie systemu na inwestycje kapitału międzynarodowego, a także zmiana prawa własnościowego, umożliwiającego nabywanie nieruchomości w drodze procedur

³⁷¹ Zob.: *Die DDR. Eine Chronik deutscher Geschichte*, op. cit., s. 154.

³⁷² W dokumencie zatytułowanym „Dla Niemiec, solidarnej ojczyzny“ (oryg. „Für Deutschland, einig Vaterland”) zjednoczenie RFN i NRD poprzedzać miało podpisanie traktatu o współpracy i dobrym sąsiedztwie, wprowadzającego elementy konfederacyjnych zależności między oboma krajami. W dalszym stopniu przewidywano powołanie samej konfederacji ze wspólnymi instytucjami oraz organami władzy, a także przekazanie jej podmiotom organizacyjnym suwerennych praw Niemiec Wschodnich i Zachodnich. Program obwarowano zastrzeżeniem o neutralizacji politycznej i militarnej zjednoczonego państwa niemieckiego. Odwołano się również do konieczności niezwłocznego podjęcia rozmów przedstawicieli czterech mocarstw odnośnie zewnętrznych aspektów rozwiązania kwestii niemieckiej. Zob.: R. Czada, op. cit., s. 439-441; M. Görtemaker, *Beginn der deutschen Einigung*, op. cit., s. 37-38.

³⁷³ Propozycja wprowadzenia w NRD marki niemieckiej wyszła od zastępcy przewodniczącego frakcji parlamentarnej SPD Ingrid Matthäus-Maier. Zob.: L. Hoffmann, *Warten auf den Aufschwung. Eine Ostdeutsche Bilanz*, Regensburg 1993, s. 4.

rynkowych. Klamrą spinającą reformy gospodarcze stanowić miał przejrzysty model zabezpieczeń socjalnych³⁷⁴.

3 lutego 1990 r. H. Kohl spotkał się z H. Modrowem na światowym Forum Ekonomicznym w Davos, gdzie poinformował go o gotowości udzielenia NRD niezbędnej pomocy gospodarczej pod warunkiem gruntownych przekształceń jej systemu państwowego oraz ustanowienia marki niemieckiej (niem. *Deutsche Mark* – DM) ogólnoniemieckim środkiem płatniczym³⁷⁵. Przewodniczący zachodniej CDU odrzucał możliwość kredytowania Niemiec Wschodnich - o co zabiegał eierdowski premier, gotów zrezygnować nawet z postulatu neutralizacji przyszłego państwa niemieckiego³⁷⁶. Świadomy pogarszającej się sytuacji wewnętrznej NRD, upadku autorytetu władzy SED oraz słabości dotychczasowej „polityki kroków”, kanclerz H. Kohl posiadał pewną przewagę psychologiczną i strategiczną, aby w zaistniałych okolicznościach forsować własną wizję transformacji systemowej Niemiec Wschodnich bez konieczności uwzględniania wygórowanych żądań finansowych strony eierdowskiej. 5 lutego kanclerz przedstawił ją swoim rządowym koalicjantom. Dzień później poinformował Bundestag o możliwości zainaugurowania rozmów z Berlinem Wschodnim w sprawie unii gospodarczej i walutowej³⁷⁷. Jego decyzja rozwiązała ostatecznie wszelkie wątpliwości, co do tego, iż nie było wówczas miejsca na eksperymenty, prowadzące do swoistych wynaturzeń w postaci rynkowego socjalizmu czy też socjalistycznej gospodarki rynkowej³⁷⁸.

Niespełna tydzień po spotkaniu w Davos, 9 lutego, szef Ministerstwa Spraw Zagranicznych RFN Claus-Jürgen Duisberg otrzymał z rąk ówczesnego podsekretarza stanu Horsta Köhlera gotowy do przedłożenia rządowi w Berlinie Wschodnim projekt utworzenia ogólnoniemieckiego obszaru gospodarczego i monetarnego (tzw. *Angebotspapier*)³⁷⁹. Zakładał on przede wszystkim zniesienie rodzimej waluty NRD (DDR-Mark) i ustanowienie marki

³⁷⁴ Zob.: Dok. Nr. 157B. *Schritte zur deutschen Wirtschaftseinheit*, 2. Februar 1990, [w:] *Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit*, op. cit., s. 752-753.

³⁷⁵ Zob.: Dok. Nr. 158. *Gespräch des Bundeskanzlers Kohl mit Ministerpräsident Modrow, Davos, 3. Feb. 1990*, [w:] *Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit*, op. cit., s. 753-754.

³⁷⁶ Zob.: A. von Plato, *Die Vereinigung Deutschlands: ein weltpolitisches Machtspiel*, Berlin 2009, s. 296-297.

³⁷⁷ Posiadano już wówczas skonkretyzowane przesłanki unifikacji systemów gospodarczych RFN i NRD. W dokumencie 165B z 7 lutego potwierdzono konieczność przeprowadzenia głębokich reform rynkowych w Niemczech Wschodnich. Oczekiwano od nich utworzenia wolnorynkowych ram prowadzenia działalności gospodarczej: uwolnienia cen, przekształceń własnościowych, dopuszczenia prywatnego kapitału do udziału w inwestycjach, a także usprawnienia systemu podatkowego oraz swobody prowadzenia handlu zagranicznego. Zob.: Dok. Nr. 165B. *Währungsunion mit Wirtschaftsreform*, [w:] *Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit*, op. cit., s. 768-770.

³⁷⁸ Zob.: K.-H. Paqué, *Die Schimäre aus dem Nirgendwo. Marktwirtschaft und Sozialismus lassen sich nicht zur Mischform einer sozialistischen Marktwirtschaft verschmelzen*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung“ vom 15. Januar 1990, [w:] *Wirtschaftsreform und Währungsunion in den neuen Bundesländern...*, op. cit., s. 16-17.

³⁷⁹ Zob.: M. Schell, T. Waigel, op. cit., s. 190-192.

zachodniej jedynym prawnym środkiem płatniczym na jej terenie. W dalszej części dokumentu zamierzano przystosować wschodniemiecki system prawny do funkcjonowania w ramach społecznej gospodarki rynkowej. Usprawnieniu polityki fiskalnej sprzyjać miała rozbudowa dwupoziomowego systemu bankowego, wprowadzenie nadzoru bankowego oraz prywatnych instytucji przeprowadzających operacje pieniężno-kredytowe. Najważniejsze założenia reformy finansów NRD sprowadzały się z kolei do reorganizacji polityki budżetowej, usamodzielnienia zakładów pracy wraz z przejęciem przez nie ciężaru odpowiedzialności decyzyjnej, a także powstania przejrzystego, stymulującego inwestycje, systemu podatkowego. W zakresie przekształceń gospodarczych powtórzono pryncypialne zapisy dokumentu Urzędu Kanclerskiego z 2 lutego. Wymiar socjalny ogólnoniemieckiego obszaru ekonomiczno-walutowego sprowadzał się do utworzenia platformy ubezpieczeń emerytalno-rentowych oraz systemu zabezpieczeń na wypadek bezrobocia. Uzupełnieniem powyższego byłoby instrumentarium, umożliwiające potencjalnym pracownikom uzyskiwanie dodatkowych, względnie nowych kwalifikacji zawodowych³⁸⁰. Po spotkaniu H. Kohla z M. Gorbaczowem w Moskwie (11 i 12 lutego) strona zachodniemiecka przeszła do politycznej ofensywy, ukierunkowanej na forsowanie projektu jedności niemieckiej³⁸¹. Dzień po wizycie w ZSRR kanclerz RFN przedstawił premierowi NRD oficjalną ofertę unifikacji systemów gospodarczych obu państw na warunkach federalnych. Przewodniczący CDU konsekwentnie wykluczał możliwość udzielenia drugiej stronie doraźnego, miliardowego transferu pieniężnego (w formule tzw. *Solidarbeitrag*). Polityk zdawał sobie sprawę z faktu, iż takie rozwiązanie nie sprzyjało strukturalnym przemianom systemu socjalistycznego³⁸². Dla pewności propozycje zawarte w *Angebotspapier* przekazano do weryfikacji odrębnej, niemiecko-niemieckiej komisji eksperckiej, obradującej między 20 lutego a 13 marca. Powstrzymywano się jednak od podejmowania jakichkolwiek wiążących decyzji aż do momentu ogłoszenia wyników wyborów do Izby Ludowej³⁸³. Niemniej już 6 marca rząd NRD przyjął w drodze ustawy projekt budowy dwupoziomowego, nienależnego systemu bankowego³⁸⁴, znoszącego monopol państwa na kierowanie polityką finansową. Ów wyrażnie określał zakres kompetencji banku emisyjnego oraz prerogatyw przyszłych banków

³⁸⁰ Zob.: Dok. Nr. 169A. *Angebot zur Schaffung gemeinsames Wirtschafts- und Währungsgebiets*, [w:] *Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit*, op. cit., s. 782-783.

³⁸¹ Zob.: Dok. Nr. 174. *Gespräch Kohl mit Gorbatschow, 10. Feb. 1990*, [w:] *Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit*, op. cit., s. 784 – 807.

³⁸² Zob.: A. von Plato, op. cit., s. 299.

³⁸³ Zob.: M. Schell, T. Waigel, op. cit., s. 194-197.

³⁸⁴ Zob.: *Vertrag über die Schaffung einer Währungs- Wirtschafts- und Sozialunion zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik vom 18. Mai 1990*, Art. 2., [w:] C. H. Beck, *Die Verträge zur Einheit Deutschlands*, München 1997, s. 4-5.

komercyjnych. Dzień później powzięto decyzję o przekształceniu państwowych zakładów przemysłowych w spółki kapitałowe oraz w sprawie przywrócenia mienia należącego do drobnych przedsiębiorców wywłaszczonych na skutek reform z 1972 r.³⁸⁵ W celu zapewnienia dostatecznego potencjału usług bankowych na terenie Niemiec Wschodnich, 8 marca przedstawiciele władz rządowych porozumieli się w sprawie dopuszczenia działalności prywatnych (zagranicznych i krajowych) instytucji pieniężno-kredytowych z dniem 1 kwietnia 1990 r. Wtedy także weszła w życie ustawa o przebudowie enerdowskiego systemu finansowego, potwierdzająca jego strukturalną integrację z rozwiązaniami istniejącymi w RFN. Filie Niemieckiego Banku Kredytowego (Deutsche Kreditbank) zostały przejęte przez zachodnie Deutsche Bank AG oraz Dresdner Bank AG. Kasy oszczędnościowe i banki spółdzielcze przekształciły się w samodzielne instytuty, połączone drogą fuzji z pokrewnymi podmiotami na terenie Republiki Federalnej³⁸⁶.

Zwycięstwo wyborcze Sojuszu dla Niemiec (Allianz für Deutschland)³⁸⁷ 18 marca 1990 r. oraz postępujący paraliż enerdowskiego systemu ekonomicznego przyspieszyły bieg wewnątrzniemieckich negocjacji odnośnie powołania wspólnego obszaru gospodarczego i walutowego³⁸⁸. Od 4 kwietnia w obiegu znajdował się nieoficjalny, federalny projekt traktatu w tej sprawie³⁸⁹, nazywany w Berlinie Wschodnim „traktatem poddańczym”, „dyktatem” czy wręcz „aktem kapitulacji”. Główny okres negocjacyjny nastąpił jednak z chwilą ukonstytuowania się koalicji rządowej Lothara de Maizière (12 kwietnia). Najtrudniejsze rozmowy dotyczyły wielkości parytetu wymiany DDR-M na DM z uwagi na nieścisłość danych dotyczących rzeczywistej kondycji wschodnioniemieckiej gospodarki³⁹⁰, rosnące oczekiwania społeczne w NRD, presję polityczną, ciążącą na decydentach w Bonn, a także zapisy porozumienia koalicyjnego gabinetu L. de Maizière³⁹¹. Na uwagę zasługuje fakt, iż pozycję wyjściową Berlina Wschodniego w kontaktach politycznych z RFN określał przede wszystkim trwający go permanentny kryzys administracyjny. Proces decyzyjny ulegał atomizacji. Strategiczne

³⁸⁵ Por.: D. Lindig, G. Valerius, op. cit., s. 181-182.

³⁸⁶ Zob.: C. Grüne, *Die Transformation der DDR-Wirtschaft als monetäres Problem*, Berlin 1998, s. 142, 150.

³⁸⁷ Sojusz uzyskał 48% głosów, co odpowiadało 163 miejscom spośród 400 mandatów możliwych do obsadzenia w Izbie Ludowej. Zob.: *Handwörterbuch des Politischen Systems der Bundesrepublik Deutschland*, red. U. Andersen, W. Woyke, 5. aktualisierte Auflage, Opladen 2003, s. 564-566.

³⁸⁸ Ibidem.

³⁸⁹ Pierwszy szkic traktatu państwowego została opracowany przez kierownika 5 Wydziału Federalnego Ministerstwa Finansów dra Schidta-Bleibtreu 5 marca 1990 r. Zob.: M. Schell, T. Waigel, op. cit., s. 199-200.

³⁹⁰ Ibidem; C. Grüne, op. cit., s. 124.

³⁹¹ Rząd w Berlinie Wschodnim wyznaczył sobie m.in. za cel doprowadzenie do przyjęcia zrównoważonego parytetu wymiany marek wschodnioniemieckich na DM (1 : 1). Zob.: M. Kemmler, *Die Entstehung der Treuhandanstalt. Von der Wahrung zur Privatisierung des DDR-Volkseigentums*, Frankfurt Am Main 1994, s. 143-144.

postanowienia dotyczące przyszłości państwa były często subiektywną oceną sytuacji najbliższych współpracowników politycznych L. de Maiziére, upoważnionych przez niego do działania na własną rękę. Co więcej, brakowało wśród nich ekspertów w dziedzinie ekonomii, zarządzania czy bankowości. Ciągłość i skuteczność prac rządu była możliwa dzięki osobistym doradcom ostatniego premiera NRD pochodzącym z Bonn, istnieniu stałej platformy współpracy ministerstw obu państw niemieckich oraz konsultacji Urzędu Kanclerskiego i Urzędu Prezesa Rady Ministrów NRD. Dzięki temu już 24 kwietnia H. Kohl porozumiał się z wschodnioniemieckim szefem rządu w przedmiocie terminu wejścia w życie unii monetarnej, gospodarczej i socjalnej. Perspektywa 1 lipca wymagała zatem od obu stron ścisłej kooperacji pod presją czasu. 25 kwietnia w Berlinie Wschodnim rozpoczęły się główne rokowania w sprawie traktatu państwowego między RFN i NRD. Pomimo, iż realna siła głosu polityków wschodnioniemieckich była marginalna, w ciągu pięciu kolejnych miesięcy musieli oni opracować blisko 800 projektów uchwał, w tym niemal 100 ustaw, 140 rozporządzeń i ponad 200 aktów prawnych³⁹². Na zakończenie drugiej tury rozmów, 1 maja, porozumiano się w sprawie szczegółów wymiany marki wschodniej na zachodnią, w tym wielkości jej parytetu. Wtedy też wyznaczono 18 maja dniem podpisania między obiema stronami pierwszego traktatu państwowego³⁹³. Uzgodnione szczegóły podano następnie do publicznej wiadomości. W ciągu kolejnych dwóch tygodni odbyło się jeszcze wiele formalnych i nieformalnych spotkań politycznych, obrad na poziomie komisji eksperckich, w trakcie których szczególną uwagę poświęcano kwestiom pozagospodarczych relacji NRD z państwami Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG), dostosowaniu systemu ekonomicznego oraz współtworzących go podmiotów przemysłowych do nowych struktur organizacyjnych, a także doprecyzowaniu szczegółów finansowych przyszłego przedsięwzięcia³⁹⁴. „To historyczna godzina w życiu narodu niemieckiego” - zainaugurował swoje oświadczenie z okazji parafowania dokumentu H. Kohl³⁹⁵. Unia gospodarcza, walutowa i socjalna stanowiła milowy krok w kierunku zjednoczenia Niemiec według Art. 23. Ustawy Zasadniczej RFN³⁹⁶. Zainicjowała faktyczny

³⁹² Ibidem, s. 146-147.

³⁹³ Preambuła Traktat o Unii Monetarnej, Gospodarczej i Socjalnej z 18 maja 1990 r. zobowiązywała obie strony do połączenia wysiłków na drodze do osiągnięcia jedności państwowej, stąd w literaturze mówi się o pierwszym (18. 05. 1990 r.) i drugim (12.09.1990 r.) traktacie państwowym między RFN a NRD. Zob.: G.-J. Gläßner, *Der schwierige Weg zur Demokratie...*, op. cit., s. 94-95; *Die Währungsunion mit der Deutschen Demokratischen Republik*, „Monatsberichte der Deutschen Bundesbank“, Juli 1990, s. 14.

³⁹⁴ Zob.: M. Schell, T. Waigel, op. cit., s. 207 i nast.

³⁹⁵ Zob.: *Erklärung, abgegeben von Bundeskanzler Dr. Helmut Kohl anlässlich der Unterzeichnung des Vertrags am 18. Mai 1990, Dokument 1.2.*, [w:] *Die Währungsunion mit der Deutschen Demokratischen Republik*, op. cit., s. 50.

³⁹⁶ Zob.: *Vertrag über die Schaffung einer Währungs- Wirtschafts- und Sozialunion zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik vom 18. Mai 1990*, op. cit., s. 1.

demontaż energetycznych struktur państwowych dzięki pierwszej znaczącej harmonizacji porządku prawnego stanowiącego przez Izbę Ludową z ustawami przyjętymi przez Parlament RFN. Zgodnie z powyższym 17 maja rząd L. de Maiziére podjął decyzję o reorganizacji systemu zarządzania, powołując instytucję samorządu na poziomie gmin i okręgów w oparciu o doświadczenia zachodnich partnerów politycznych³⁹⁷. Dopełnieniem zmian administracyjnych była ustawa Izby Ludowej z 22 lipca o powołaniu pięciu nowych krajów związkowych 3 października 1990 r.³⁹⁸ oraz podpisanie traktatu zjednoczeniowego 31 sierpnia.

Zgodnie z wcześniejszymi sugestiami władz federalnych, pierwszy traktat państwowy przewidywał zaprowadzenie w NRD społecznej gospodarki rynkowej w warunkach wolnościowego, praworządnego, demokratycznego oraz federacyjnego porządku państwowego od 1 lipca 1990 r.³⁹⁹ Do tego czasu NRD musiała dokończyć rozpoczęty na początku 1990 r. proces dostosowywania własnych struktur prawnych i instytucjonalnych do standardów zachodniemieckich. W zakresie unii monetarnej działania rządu w Berlinie Wschodnim zostały ukierunkowane w szczególności na: zwiększenie dyscypliny fiskalnej, rozpoczęcie procesu uzdrawiania finansów publicznych⁴⁰⁰, decentralizację alokacji środków budżetowych oraz informatyzację banków⁴⁰¹. Tylko dzięki temu przyjęty parytet wymiany⁴⁰² pozwalał wraz

³⁹⁷ Zob.: M. Osterland, R. Wahsner, op. cit., s. 391.

³⁹⁸ Zob.: *Verfassungsgesetz zur Bildung von Ländern in der Deutschen Demokratischen Republik (Ländereinführungsgesetz)*, <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/leinfgr/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 10.01.2020].

³⁹⁹ Zob.: *Vertrag über die Schaffung einer Währungs- Wirtschafts- und Sozialunion zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik vom 18. Mai 1990*, Art. 2., op. cit. s. 4-5.

⁴⁰⁰ Por.: E. Böhme, op. cit., s. 105; R. Czada, op. cit., s. 439-440; M. Görtemaker, *Beginn der deutschen Einigung*, op. cit., s. 39-41; C. Grüne, op. cit., s. 130-131; R. W. Hoffmann, P. Rühmann, op. cit., s. 22-25; J. Nitz, op. cit., s. 210-211; K. Schröder, *Die veränderte Republik...*, op. cit., s. 144-145; H. A. Winkler, op. cit., s. 205; s. 34-35.

⁴⁰¹ Socjalistyczny system gospodarczy NRD uniemożliwiał uprawianie przez banki samodzielnej polityki finansowej. Ujednolicono wysokość stóp procentowych, zasady prowadzenia depozytów, księgowania wkładów finansowych etc. Wypaczało to finalnie jakąkolwiek konkurencję pomiędzy instytucjami finansowymi. Taka infrastruktura techniczna nie była zdolna do funkcjonowania w warunkach wolnorynkowych. Por.: *Technische und organisatorische Aspekte der Währungsunion mit der Deutschen Demokratischen Republik*, "Monatsberichte der Deutschen Bundesbank", Oktober 1990, s. 26-27.

⁴⁰² Wszystkie transakcje bieżące, tj. płać, wynagrodzenia, stypendia, emerytury, oraz czynsze najmu i dzierżawy przeliczano po preferencyjnym dla strony wschodniej kursie 1 : 1. Pozostałe należności wymieniano zasadniczo wedle stawki 2 DDR-M za każdą DM. Z powyższej reguły wyłączono oszczędnościowe wkłady bankowe osób fizycznych nieprzekraczające sumy 2, 4, względnie 6 tysięcy marek wschodnich w zależności od grupy wiekowej (Osoby urodzone po 1 lipca 1976r. mogły wymienić po kursie 1 : 1 kwotę do 2000 marek NRD; osoby urodzone między 2 lipca 1931 r. a 1. lipca 1976 r. - do 4000 marek NRD; mieszkańcy Niemiec Wschodnich urodzeni przed 2 lipca 1931 r. mogli liczyć na wymianę do 6000 marek NRD), które przeliczano w stosunku 1 : 1. Nowe regulacje dotyczyły jedynie osób mieszkających na terenie Niemiec Wschodnich lub też firm działających na terenie w NRD oraz kontem bankowym w lokalnych instytucjach finansowych. Wpłaty gotówkowe osób fizycznych dokonywano jednorazowo po kursie 1 : 1, w kwocie nieprzekraczającej 2000 marek niemieckich. Wobec środków finansowych pozostałych jednostek i instytucji nieposiadających centrali w NRD lub osób niezamieszkałych na terenie Niemiec Wschodnich przewidywano odrębne procedury dostosowawcze oraz zasady ustalania parytetu wymiany. Wprowadzenie marki niemieckiej w NRD realizowano wyłącznie w

z nadejściem lata zachować równowagę walutową RFN⁴⁰³. Unia gospodarcza wymagała od strony wschodnioniemieckiej systematycznego harmonizowania narzędzi polityki finansowej oraz strategii ekonomicznych z systemem wolnorynkowym dla zapewnienia stałego progresu gospodarczego, stabilnego poziomu cen, a w rezultacie wysokiego poziomu zatrudnienia, gwarantującego poprawę stopy życiowej mieszkańców oraz standardów miejsca zatrudnienia. Pierwsze decyzje dotyczące deregulacji systemu cenowego oraz zniesienia państwowych subwencji przyczyniły się do liberalizacji handlu zagranicznego z Niemcami Zachodnimi. Możliwość uczestnictwa w międzynarodowym podziale pracy oraz wymianie handlowej położyła kres ekonomicznej izolacji NRD, dając szansę nieskrępowanego rozwoju inicjatyw prywatnych. Otwarcie rynku wewnętrznego na kontakty z kapitałem zewnętrznym pogłębiało jednocześnie strukturalny niedowład socjalistycznych mechanizmów zarządzania gospodarką. 22 czerwca władze w Berlinie Wschodnim podjęły decyzję o zniesieniu praktyki urzędowej regulacji cen, a wraz z wymianą waluty wszelkie pozostałości enerdowskiego systemu finansowego straciły moc prawną⁴⁰⁴.

Przekształcenia systemowe w ekonomii wymagały zwrócenia szczególnej uwagi na rozwój sektora prywatnego. Oznaczało to nie tylko wymóg otwarcia systemu na istnienie drobnych i średnich przedsiębiorstw⁴⁰⁵, ale również przeprowadzenia prywatyzacji gospodarki w ogóle⁴⁰⁶. Misję tę powierzono nowemu Urzędowi Powierniczemu (niem. *Treuhandanstalt* – THA)⁴⁰⁷. Za zabezpieczenie płynności finansowej Niemiec Wschodnich w pierwszych latach

oparciu o przelewy na konta bankowe założone w tym celu przez samych zainteresowanych i tylko na ich pisemny wniosek. Por.: U. Busch, *Die Deutsche Währungsunion am 1. Juli 1990: Bedeutung, Vollzug und Folgen*, „Standpunkte“, Nr. 15/2010, s. 2; *Modalitäten der Währungsumstellung in der Deutschen Demokratischen Republik zum 1. Juli 1990*, „Monatsberichte der Deutschen Bundesbank“, Juni 1990, s. 42-49.

⁴⁰³ Por.: R. Götz-Coenenberg, op. cit., s. 59 i nast.

⁴⁰⁴ Zob.: C. Grüne, op. cit., s. 138-139.

⁴⁰⁵ Zob.: *Vertrag über die Schaffung einer Währungs- Wirtschafts- und Sozialunion zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik vom 18. Mai 1990*, Art. 2., op. cit., s. 4-5.

⁴⁰⁶ Problemem okazało się jednakże wytypowanie właściwego kierunku i charakteru prywatyzacji oraz zasadności prawa do rozporządzania nowym majątkiem. Zob.: U. Blum, *20 Jahre Deutsche Einheit: Schöpferischer Aufbau*, „Wirtschaftsdienst 90“, Heft 10., Halle 2010, s. 638-639.

⁴⁰⁷ Od chwili przyjęcia statutu organizacji (15 marzec 1990 r.) do chwili wejścia w życie pierwszego traktatu państwowego THA funkcjonował w oparciu o rozporządzenia rządowe. Dopiero przyjęta 17 czerwca 1990 r. Ustawa o Prywatyzacji i Reorganizacji Majątku Państwowego (niem. *Treuhandgesetz*) określała formalnoprawne ramy działalności i zasadnicze zadania Urzędu Powierniczego: 1. Prywatyzowanie przedsiębiorstw lub udziałów w ich majątku trwałym, 2. Zapewnienie wydajności oraz konkurencyjności zakładów przemysłowych (a tym samym zapobieżenie ich upadkowi) w drodze modernizacji, 3. Likwidacja przedsiębiorstw niepodlegających restrukturyzacji. Przy powoływaniu do życia owej instytucji kierowano się przede wszystkim „koniecznością utworzenia struktur odpowiadających warunkom rynkowym oraz celom socjalnej gospodarki rynkowej” (§ 9. Ustawy z 17.06.1990 r.). Por.: M. Görtemaker, *Probleme der inneren Einigung*, „Informationen zur politischen Bildung“, Nr. 250/2015, s. 48-50, http://www.chronik-der-mauer.de/system/files/dokument_pdf/BPB_IzPB%2520250_Weg%2520zur%2520Einheit_Korr_2016-01-05.pdf, [ostatni odczyt: 05.01.2020]; H. Hornef, *Privatisierung – Kernstück des wirtschaftlichen Umbruchs in Ostdeutschland*, [w:], *Ein Jahrzehnt nach der Wende. Perspektiven für das vereinte Deutschland*, red. H. D.

transformacji odpowiadał zgodnie z art. 31. traktatu z 18 maja 1990 r. Fundusz Jedności Niemieckiej (niem. *Fonds Deutsche Einheit* - FDE)⁴⁰⁸, natomiast zarządzanie zadłużeniem zewnętrznym i wewnętrznym NRD po jej przyłączeniu do RFN oraz obsługę kosztów unii monetarnej powierzono Funduszowi Likwidacyjnemu (niem. *Kreditabwicklungsfonds* – KAF)⁴⁰⁹. Udzielone w ten sposób wsparcie dla nowych landów miało im pomóc w odbudowie potencjału ekonomicznego regionu, ponieważ Bonn wołała uniknąć niekończącego się uczestnictwa w jednokierunkowej spirali transferowej⁴¹⁰. Niemniej jednak wraz z rozwiązaniem KAF i THA 31 grudnia 1994 r. ich zobowiązania przewyższały znacząco przychody prywatyzacyjne energetycznego zaplecza przemysłowego oraz możliwości budżetowe wschodnich krajów związkowych. Skalę zadłużenia windowały kredyty udzielane w ramach FDE. Dlatego, wbrew pierwotnym idiom traktatu zjednoczeniowego, pełnię odpowiedzialności za obsługę kosztów likwidacji struktur państwowych NRD poniosły organy federalne oraz zachodnie gminy⁴¹¹.

W rozdziale IV traktatu z 18 maja 1990 r., poświęconym aspektom unii socjalnej, zawarto wytyczne dotyczące transponowania na obszar Niemiec Wschodnich federalnego systemu zabezpieczeń społecznych (w tym zwłaszcza ubezpieczenia na wypadek bezrobocia), pomocy socjalnej⁴¹², świadczeń emerytalno-rentowych oraz mechanizmów wspierania

Genscher, Jena 2003, s. 210 i nast.; M. Kemmler, op. cit., s. 161-162 oraz 170; F. Nägele, *Strukturpolitik wider Willen? Die regionalpolitischen Dimensionen der Treuhandpolitik*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, B 43-44 1999, s. 15-16; U. Siegmund, *Privatisierungspolitik in Ostdeutschland. Eine politökonomische Analyse der Treuhand*, Kiel 2000, s. 78-95. Warto w tym miejscu podkreślić, iż de facto istniały dwa Urzędy Powiernicze o odmiennych kompetencjach. Pierwsza instytucja utworzona przez rząd H. Modrowa w marcu 1990 r. miała na celu ochronę własności państwowej z obawy o następstwa unii gospodarczej i walutowej z RFN. Stąd też w literaturze pojawia się określenie „Urzędu Modrowa” (niem. *Modrow-Treuhand*), „Starego Urzędu” (niem. *alte Treuhand*) czy też „Urzędu Towarzyszy” (niem. *Genossen-Treuhand*) – z racji wkładu działającej przy Radzie Ministrów NRD Grupy Roboczej ds. Reformy Gospodarczej (Arbeitsgruppe Wirtschaftsreform - AW) w opracowaniu koncepcji THA. Nowy rząd L. de Maiziére musiał wszakże zweryfikować pierwotną koncepcję THA w toku negocjacji nad Pierwszym Traktatem Państwowym o Unii Gospodarczej, Walutowej i Socjalnej. Stąd też równoległe do prac komisji eksperckich nad ostatecznym kształtem reformy gospodarczej NRD ustalano szczegóły ustawy regulującej działalność Urzędu Powierniczego. Wejście w życie Treuhandgesetz z dniem 1 lipca 1990 r. zmieniało dotychczasową koncepcję instytucji z podmiotu „strzegącego mienie państwowe” na organ odpowiedzialny za modernizację i prywatyzację sektora gospodarczego NRD. Stąd określenie „Nowy Urząd”. Zob.: M. Kemmler, op. cit., s. 111-112; U. Siegmund, op. cit., s. 14-20.

⁴⁰⁸ Wewnętrzne porozumienie między rządem RFN a krajami związkowymi o powołaniu specjalnego Funduszu Jedności Niemieckiej (niem. *Fonds „Deutsche Einheit”*), pokrywającego znaczne koszty transformacji gospodarczej NRD podpisano w maju 1990 r. Projekt funkcjonował do 1994 r. Por.: J. Sułek, *O transformacji pokomunistycznej nowych krajów związkowych RFN w latach 90-tych*, [w:] *Współczesne Niemcy*, op. cit., s. 100.

⁴⁰⁹ Zob.: *Gesetz über die Errichtung eines Fonds "Kreditabwicklungsfonds" vom 23. September 1990*, § 1-2, <http://www.verfassungen.de/ddr/kreditabwicklungsfondsgesetz90.htm>, [ostatni odczyt: 15.01.2020].

⁴¹⁰ Por.: Gawel E., Grünwald M., Thöne M, *Die deutsch-deutsche Währungsunion. Verlauf und geldpolitische Konsequenzen*, „Schriften zur monetären Ökonomie“, Bd. 37, Baden-Baden 1994, s. 243; C. Grüne, op. cit., s. 164-166.

⁴¹¹ Zob.: C. Grüne, op. cit., s. 165-167.

⁴¹² Zob.: M. Görtemaker, *Der Weg zur Einheit.*, op. cit., s. 62 i nast.

zatrudnienia⁴¹³. Było to niezwykle istotne w kontekście pojednzeniowego kryzysu na rynku pracy. Właściwe uregulowania jurydyczne gwarantowały pracownikom prawo do strajku oraz ochronę przed utratą źródła utrzymania. Odwoływano się tu do zasady sprawiedliwości i równości społecznej⁴¹⁴.

Problemem ciężącym na powodzeniu tego projektu okazało się niedoszacowanie kondycji gospodarczej i finansowej Niemiec Wschodnich⁴¹⁵. To od niej zależały de facto: skala bezpośredniej pomocy materialnej dla NRD po 1 lipca 1990 r., opracowanie platformy pośrednich narzędzi przysposabiających wschodnioniemieckie zasoby siły roboczej do nowych wymogów rynku pracy (głównie programy szkoleń, wspieranie rozwoju samodzielnej działalności gospodarczej)⁴¹⁶ czy wreszcie wyznaczenie odpowiedniego kursu wymiany marki wschodniej na zachodnią⁴¹⁷. W przypadku parytetu walutowego w grę wchodziło takie rozwiązanie, które oddalałoby ryzyko wystąpienia niekontrolowanych zjawisk inflacyjnych⁴¹⁸,

⁴¹³ Por.: H. Klodt, *Statt Investitionen die Qualifizierung fördern*, „Handelsblatt“ vom 6. März 1990, [w:] *Wirtschaftsreform und Währungsunion in den neuen Bundesländern...*, op. cit., s. 42.

⁴¹⁴ W zamysłach RFN miało to oznaczać nie tylko zrównanie obu społeczeństw pod kątem standardów socjalnych, ale przede wszystkim partycypację mieszkańców NRD w osiągnięciach demokracji zachodniej, umożliwienie im samodzielnego kształtowania własnej osobowości, a także tożsamości. Ci jednak interpretowali to jako konieczność wyrównania pułapu życiowego, jaki istniał po zachodniej stronie Łaby. Na tym gruncie narodziły się problemy komunikacyjne między obiema społecznościami, prowadzące finalnie do rozkwitu tzw. konfliktu „Ossis-Wessis”. Zob.: R. Kollmorgen, *Diskurse der deutschen Einheit*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, Nr. 30-31/2010, s. 8-9.

Nieprecyzyjność sformułowania „Sozialer Ausgleich”, względnie „Gleichwertigkeit der Lebensverhältnisse” stała się w późniejszym okresie przyczyną niezadowolenia mieszkańców wschodnich landów z postępującego procesu integracji wewnątrzniemieckiej, tak na gruncie gospodarczym, jak i społecznym. *Vertrag über die Schaffung einer Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik vom 18. Mai 1990 (Staatsvertrag)*, [w:] Presse- und Informationsamt der Bundesregierung (wyd.), *20 Jahre Deutsche Einheit. Regierungsdokumente und Erklärungen aus den Jahren 1989 bis 1991*, Berlin 2009, s. 35.

⁴¹⁵ „Mogliśmy tylko domniemywać szacunki Kremla dotyczące położenia ekonomicznego NRD”, napisał po latach po latach „kanclerz jedności” we „Wspomnieniach”. Zob.: H. Kohl, *Erinnerungen 1982-1990*, München 2005, s. 1048.

Współprowadzący w latach 1989-1990 Referat ds. Stosunków Wewnętrzniemieckich Thillo Sarazin przyznał po latach, iż pierwotne zalecenia w kontekście wymiany płac i długów NRD po kursie 1 : 1 (2 : 1) były oparte przede wszystkim o statystyki opracowane przez stronę energo-dowską. Por.: M. Schell, T. Waigel, op. cit., s. 186, 202.

⁴¹⁶ Zob.: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung (wyd.), *20 Jahre Deutsche Einheit*, Berlin 2010, s. 107 i nast.

⁴¹⁷ Por.: S. Baron, K. Handschuch, *Keine Sozialpolitik*, „WirtschaftsWoche“ vom 6. April 1990, [w:] *Wirtschaftsreform und Währungsunion in den neuen Bundesländern...*, op. cit., s. 63; H. Schmieding, *Die Kaufkraft der D-Mark wird im Ostteil deutlich höher sein*, „Die Welt“ vom 6. März 1990, [w:] *Wirtschaftsreform und Währungsunion in den neuen Bundesländern...*, op. cit., s. 46-47; H. Siebert, *Bei einer für die DDR-Bürger zu günstigen Umstellung der Löhne besteht die Gefahr von Strukturellen Krisen*, „Handelsblatt“ vom 21. März 1990, [w:] *Wirtschaftsreform und Währungsunion in den neuen Bundesländern...*, op. cit., s. 54-55; Idem, *Der Umstellungskurs kann nicht 1 : 1 sein*, „Handelsblatt“ vom 2 April 1990, op. cit., s. 61-62.

⁴¹⁸ Pierwsze symptomy spadku siły nabywczej DDR-M wystąpiły de facto w maju 1990 r., wskutek masowego wycofywania przez mieszkańców NRD oszczędności bankowych. Miesiąc później pojawiły się pierwsze strajki ostrzegawcze z żądaniem poprawy sytuacji na rynku płacowym oraz świadczeń socjalnych. Skutki wdrożenia pakietu reform wynikających z pierwszego traktatu państwowego dało się zauważyć także w RFN. Po 1 lipca nastąpił drastyczny, kilkukrotny wzrost poziomu cen na deficytowe dotąd towary w Niemieckiej Republice Demokratycznej (np. samochody) z obawy o masowy boom na artykuły luksusowe, który w istocie nie nastąpił.

a jednocześnie uwzględniało racje fiskalne pod naporem skrajnych oczekiwań społecznych⁴¹⁹. Postulowany przez kanclerza H. Kohla parytet 1:1, względnie 2:1⁴²⁰, przeczył jednak potencjałowi produkcyjnemu NRD dla 1990 r. oraz realnej wartości wschodnioniemieckiego pieniądza. W ten sposób nie mógł stanowić skutecznego miernika wysokości świadczeń socjalnych, płac, a przede wszystkim konkurencyjności wschodnioniemieckich zakładów produkcyjnych⁴²¹. Uwzględniając powyższe, przyjęcie radykalnego modelu reform, niepopartego miarodajnymi danymi makro- i mikroekonomicznymi, odbywało się zasadniczo pod presją społeczną⁴²². Mieszkańcy NRD, zachęcani materialnymi gestami Bonn⁴²³, domagali się partycypacji w osiągnięciach zachodniej demokracji. Największe oczekiwania towarzyszyły zrównaniu wschodnioniemieckich standardów życiowych z warunkami socjalnymi ówczesnej RFN⁴²⁴. Hasło socjalnej gospodarki rynkowej traktowano w tym kontekście, jako „bilet wstępu do społeczeństwa dobrobytu”⁴²⁵. Perspektywa „kwitujących krajobrazów” w NRD windowała słupki poparcia dla idei zjednoczenia Niemiec⁴²⁶ sformułowanej w 10-punktowym planie H.

Por.: R. Cloes, *Deutsch-deutsche Währungsunion. Gesamtdeutsche und europäische Auswirkungen*, Bonn 1990, s. 4-5; T. Jaskułowski, *Ostatnie miesiące NRD*, Wrocław 2010, s. 287-289.

⁴¹⁹ Por.: U. Busch, *15 Jahre Währungsunion. Ein kritischer Rückblick*, „Utopie kreativ” Nr. 16/2005; H. Kohl, op. cit., s. 1022.

⁴²⁰ Bez ograniczenia wysokości długów Wschodnich Niemiec po 1 lipca 1990 r. Bank Federalny musiałby przejąć je w całości, co napędziłoby automatycznie spiralę zadłużenia wewnętrznego poszerzonej RFN. Takiego rozstrzygnięcia próbowano uniknąć, omawiając alternatywne modele przeliczania waluty wschodnioniemieckiej na markę zachodnioniemiecką. Zob.: S. Baron, K. Handschuch, op. cit., s. 63; U. Busch, *Die Deutsche Währungsunion am 1. Juli 1990...*, op. cit., s. 4; E. Gawel, op. cit., s. 237-238; H. Schmieding, *Die Kaufkraft der D-Mark wird im Ostteil deutlich höher sein*, op. cit., s. 46-47; Idem, *Eine deutsch-deutsche Währungsunion wird nur als Bestandteil eines radikalen Reformpaketes akzeptabel*, „Handelsblatt” vom 8. Februar 1990, [w:] *Wirtschaftsreform und Währungsunion in den neuen Bundesländern...*, op. cit., s. 31-33; H. Siebert, *Bei einer für die DDR-Bürger zu günstigen Umstellung der Löhne besteht die Gefahr von Strukturellen Krisen*, op. cit., s. 54-55.

⁴²¹ Por.: E. Baltensperger, op. cit., s. 696; U. Busch, *Die Deutsche Währungsunion am 1. Juli 1990...*, op. cit., s. 2 i nast.

⁴²² Zob.: „Standpunkt der DDR-Regierung zur Schaffung einer Währungsunion, Wirtschafts- und Sozialgemeinschaft zwischen der BRD und der DDR, Berlin 26.04.1990“, [w:] T. Jaskułowski, *Ostatnie miesiące NRD*, op. cit., s. 262; A. Kropp, *Auf dem Weg zur Deutschen Einheit: Die Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion vom 1. Juli 1990*, „Wissenschaftliche Dienste“, Nr. 49/10, 19. Juli 2010, s. 2.

Minister w Urzędzie Kanclerskim Rudolf Seiters określił wówczas propozycję Bonn, jako „odpowiedzialną”.

Zob.: J. Roesler, op. cit., s. 5.

⁴²³ Ustanowienie „pieniędzy powitalnych” (Begrüßungsgeld) tuż po upadku muru berlińskiego, a następnie (od grudnia 1989 r.) tzw. „funduszu podróznego” (Reisedevisenfonds) stanowiło skuteczny element psychologii politycznej kanclerza federalnego, który utwierdzał jego pozycję wśród mieszkańców NRD. Por.: S. Lessenich, *Die Kosten der Einheit*, [w:] *Lange Wege der deutschen Einheit*, red. M. Jung, S. Trinius, Bonn 2010, s. 1.

⁴²⁴ Wymianę DDR-M na DM po kursie 1:1 przewidywały propozycje oparte głównie o oczekiwania Niemców z NRD. Por.: H. Siebert, *Kein Umtauschkurs im Verhältnis 1:1 bei einer deutsch-deutschen Währungsunion*, „Handelsblatt” vom 28. Februar 1990, [w:] *Wirtschaftsreform und Währungsunion in den neuen Bundesländern...*, op. cit., s. 38-39; H. Steuβloff, *Zur Identität der Ostdeutschen. Merkmale und Tendenzen eines Phänomens*, „Hefte zur DDR- Geschichte“, Nr. 66, Berlin 2000, s. 11.

⁴²⁵ Sformułowania tego użyła dr Helga Grebing w swoim artykule: *Soziale Marktwirtschaft - Zur Vorgeschichte und Entwicklung eines zentralen Schlagwortes in der deutsch-deutschen Diskussion*, „Gewerkschaftliche Monatshefte“, Ausgabe 5/5/1990, s. 316.

⁴²⁶ O ile pod koniec listopada 1989 r. swoje przekonanie do wariantu zjednoczeniowego wyrażało „jedynie” 48% obywateli NRD, tak na przełomie stycznia i lutego 1990 r. odsetek ów wzrósł radykalnie do 79%; w marcu

Kohla⁴²⁷. W ten sposób wywierano presję psychologiczną na decydentach z obu państw niemieckich. Dopóki jednak przewyciężenie stanu dwupaństwowości stanowiło bliżej nieokreśloną przyszłość⁴²⁸, centrali politycznej w Bonn zależało na powstrzymaniu masowego exodusu rodaków zza wschodniej granicy. Przeciwdziałaniu obciążającej budżet federalny⁴²⁹ migracji miało pomóc utrzymanie ciągłości przepływu kapitału nawet kosztem zawyżonego kursu enerdowskiej Ostmark⁴³⁰. I chociaż w opinii kanclerza H. Kohla „największym wyzwaniem dla NRD była atrakcyjność RFN”⁴³¹, fakt, iż mieszkańcy Niemiec Wschodnich pozytywnie oceniali rzeczywistość w Republice Federalnej, potwierdzał w znacznym stopniu obraną przez niego strategię w kwestii niemieckiej⁴³². Niemniej jednak DM stała się kartą przetargową w walce o kierunek zmian w państwie rządzonej niepodzielnie przez SED, urastając do rangi symbolu zjednoczenia, pozbawionego racjonalnej kalkulacji ekonomicznej. W tym kontekście nowego znaczenia nabrała sama idea transformacji systemowej Niemiec Wschodnich. Dla wielu mieszkańców NRD biorących udział w masowych manifestacjach ulicznych priorytetem było nie tyle zniesienie wewnętrznych granic, co zweryfikowanie własnego statusu „posiadania”. Myślenie w kategoriach zjednoczeniowych zdominowały w tym przypadku idealistyczne wyobrażenia na temat korzyści płynących z zespolenia dorobku (bezpieczeństwa) socjalnego NRD oraz oferty zaopatrzeniowej, gwarantowanej społeczną gospodarką rynkową (wysokie dochody, dostępność towarów, zdecentralizowany system kształtowania poziomu cen)⁴³³. Dywagacjom tym było daleko do rzetelnej oceny możliwych

zwiększył się o kolejne 6 punktów procentowych. W lipcu tego samego roku ok. 88% społeczeństwa popierała, co prawda, przewyciężenie stanu dwupaństwowości niemieckiej, ale aż ⅔ z nich z widziało w tym fakcie wiele potencjalnych problemów. Por.: P. Förster, *Von der Enttäuschung vom Sozialismus der DDR zur Zukunftsangst in Ostdeutschland*, [w:] H. Berth, E. Brähler, P. Förster, Y. Stöbel-Richter, *Einheitslust und Einheitsfrust. Junge Ostdeutsche auf dem Weg von der DDR – zum Bundesbürger. Eine sozialwissenschaftliche Längsschnittstudie von 1987-2006*, Gießen 2007, s. 40-41; J. Sułek, op. cit., s. 98-99.

⁴²⁷ Plan dotyczącej polityki niemieckiej po upadku muru berlińskiego został ogłoszony przez kanclerza H. Kohla 28 listopada 1989 r. Obejmował on środki sięgające od bezpośredniej pomocy finansowej dla zagrożonej zapaścią gospodarki NRD, poprzez ustanowienie tzw. „wspólnoty traktatowej” między dwoma państwami niemieckimi z własnymi instytucjami organizacyjnymi, rozbudowie konfederacyjnych struktur powiązań między RFN i NRD, a skończywszy na ich zjednoczeniu z zachowaniem warunku samostanowienia narodu niemieckiego. Por.: R. Grünbaum, op. cit., s. 68 i nast.; *Przewyciężenie podziału*, op. cit., s. 1-5; H. A. Winkler, op. cit., s. 205.

⁴²⁸ Zob.: K. Schröder, *Der SED- Staat...*, op. cit., s. 138.

⁴²⁹ W tym przypadku chodziło o zapewnienie imigrantom niezbędnego wsparcia socjalnego. Między październikiem 1989 r. a styczniem 1990 r. ilość obywateli Niemiec Wschodnich, którzy zdecydowali się na emigrację do RFN przekroczyła psychologiczną barierę 300 tysięcy, co stanowiło prawie 2% ogólnej liczby ludności państwa. Od 31 grudnia 1989 r. do 31 grudnia 1990 r. było to w sumie ponad 400 tysięcy mieszkańców (2,47%). Zob.: R. W. Hoffmann, P. Rühmann, op. cit., s. 21-22.

⁴³⁰ Zob.: H. Siebert, *Wenn das Kapital über die Grenzen wandert, können die Menschen in der Heimat bleiben*, „Handelsblatt” vom 15. November 1989, [w:] *Wirtschaftsreform und Währungsunion in den neuen Bundesländern*, op. cit., s. 5.

⁴³¹ Por.: H. Kohl, op. cit., s. 908.

⁴³² Por.: M. Görtemaker, *Probleme der inneren Einigung*, op. cit., s. 52.

⁴³³ Zob.: H. Steußloff, op. cit., s. 10.

następstw odcięcia się od socjalistycznej przeszłości. Pominięto zupełnie sferę kulturową, towarzyszącą przyjmowaniu nowych schematów systemowych. Okres rozbitcia państwowego Niemiec pozbawił wschodnie kraje związkowe odpowiednich fundamentów pod budowę gospodarki rynkowej bez konieczności ponoszenia dodatkowych kosztów⁴³⁴. Stąd też żaden inny aspekt procesu jednoczenia Niemiec nie doczekał się tylu mitów, nieporozumień oraz błędów interpretacyjnych, co kwestia przeprowadzenia unii gospodarczej i monetarnej⁴³⁵. Wielu ekspertów wskazywało na widmo nagłego wzrostu poziomu bezrobocia w NRD, a szybkie przejście od zarządzania planowego na wolnorynkowe przysłużyłoby się finalnie niewielkiej liczbie społeczeństwa wschodnioniemieckiego, pogłębiając podziały zapoczątkowane wzniesieniem muru berlińskiego w 1961 r.⁴³⁶

U podstaw decyzji H. Kohla leżały niewątpliwie względy polityczne⁴³⁷, chociaż plan kanclerza nie zyskał globalnej akceptacji w jego najbliższym otoczeniu. On sam odżegnywał się początkowo od składania jednogłośnie brzmiących oświadczeń w tej materii⁴³⁸. Jeszcze 6 lutego 1990 r. polityk posiadał przedmiotowy kredyt zaufania nielicznych współpracowników⁴³⁹. Wydaje się, iż bardziej musiało go niepokoić niskie poparcie elektoratu wyborczego udzielane „Sojuszowi dla Niemiec”⁴⁴⁰, pojawiające się oskarżenia pod adresem władz federalnych o niską skuteczność działań dyplomacji w kontaktach z rządem w Berlinie

⁴³⁴ Por.: G.-J. Gläbner, *Demokratie nach dem Ende des kommunismus. Regimewechsel, Transition und Demokratisierung im Postkommunismus*, Opladen 1994, s. 190-191.

⁴³⁵ Bliski współpracownik H. Kohla w Ministerstwie Finansów, Thillo Sarrazin, przyznał po latach, iż niedoceniono skali potencjalnych zniekształceń struktury cenowo-płacowej czy chociażby rozmiarów upadłości zakładów produkcyjnych i związanego z nim bezrobocia. (Zob. M. Schell, T. Waigel, op. cit., s. 188.). Nawet w sprawozdaniu Banku Federalnego za rok 1990 wyraźnie podkreślono przeszacowanie następstw unii walutowej zwłaszcza w sektorze pozamonetarnym. Dotyczyło to zasadniczo utrudnień w rozwoju konkurencji na rynku ogólnoniemieckim, biorąc pod uwagę wady strukturalne przedsiębiorstw wschodnich oraz „niepocieszający”, jak określono, stan rodzimego kapitału NRD. Por.: *Geschäftsbericht der Deutschen Bundesbank für das Jahr 1990*, Frankfurt am Main 1991, s. 1 i nast., <https://www.bundesbank.de/resource/blob/690198/f1cc532c422c64d0acff50e4534f111d/mL/1990-geschaeftsbericht-data.pdf>, [ostatni odczyt: 11.01.2020].

⁴³⁶ Por.: R. Götz-Coenenberg, op. cit., s. 2-4.

⁴³⁷ Por.: F. Vilmar, *Gegeninformationen zur Vereinigungspolitik. Eine ideologiekritische Zehnjahresbilanz*, [w:] *Blätter für deutsche und internationale Politik. Forschungsprojekt Kritische Analyse der Vereinigungspolitik*, red. Vilmar F., Heft 10, Berlin 2000, s. 1197-1206.

⁴³⁸ *Opfer müssen wir alle bringen*, „Die Welt“ vom 7. Februar 1990, [w:] *Wirtschaftsreform und Währungsunion in den neuen Bundesländern...*, op. cit., s. 30.

⁴³⁹ Niechęć wobec utrzymywanego przez kanclerza kursu politycznego w kwestii rozwiązania problemów państwa wschodnioniemieckiego żywiła nawet część prezydium jego partii. Zob.: H. Kohl, op. cit., s. 822. Pomimo zastrzeżeń, popierały go jednak czołowe osoby odpowiedzialne za finanse RFN: minister finansów RFN Theo Waigel oraz prezes Banku Federalnego Karl Otto Pöhl. Por.: M. Görtemaker, *Der Weg zur Einheit*, op. cit. s. 12-21.

⁴⁴⁰ Na „Sojusz dla Niemiec” chciało oddać swe głosy jedynie 15% respondentów, podczas gdy SPD mogła liczyć na 53% poparcie społeczeństwa NRD. Por.: P. Förster, G. Roski, *Die DDR zwischen Wende und Wahl*, Berlin 1990, s.138.

Wschodnim czy nieustająca emigracja, nadwyrężająca budżet RFN⁴⁴¹. „Sprezentowanie Wschodowi marki niemieckiej”⁴⁴² pozwalało zatem myśleć nie tylko o złagodzeniu fali exodusu, ale również o zwiększeniu szans na zwycięstwo „Sojuszu dla Niemiec” w marcowym głosowaniu do Izby Ludowej. W szerszej perspektywie w grę wchodził końcowy triumf CDU w przypadających na grudzień 1990 r. wyborach do Bundestagu⁴⁴³ oraz związana z tym reelekcja H. Kohla na stanowisku kanclerza. Odważne deklaracje w dobie walki o elektorat wyborczy sprzyjały niewątpliwie pogłębianiu i utrwalaniu błędnych kalkulacji związanych z rzeczywistym wymiarem ekonomicznych aspektów transformacji systemowej NRD⁴⁴⁴ oraz upolitycznieniu dyskusji o reformie gospodarczej NRD⁴⁴⁵. Ówczesny minister finansów RFN, Theo Waigel, sugerował 7 lutego 1990 r., iż zniesienie DDR-M otwierało „nowe perspektywy przed społeczeństwem Niemiec Wschodnich”⁴⁴⁶. W takich okolicznościach kluczowym elementem procesu transformacji ekonomicznej było utrzymanie „sprawiedliwego” - z punktu widzenia Berlina Wschodniego i mieszkańców NRD - przelicznika wymiany 1 : 1, zwłaszcza w sferze bieżących świadczeń pieniężnych, jak np. emerytury czy renty. Zbyt niski przelicznik - szczególnie wynagrodzeń - stawiałby pod znakiem zapytania realizację zjednoczeniowych planów H. Kohla. Świadomy ryzyka ekonomicznego unii monetarnej kanclerz RFN⁴⁴⁷ podkreślał jednak wielokrotnie, iż motywem działania władz federalnych była zasadniczo „solidarność narodowa”⁴⁴⁸, a nie „protekcjonalne gesty bogatych kuzynów wobec swoich biednych krewnych”⁴⁴⁹. Argumentacja przewodniczącego zachodnioniemieckiej CDU pozwoliła ukryć przed mieszkańcami NRD realne zagrożenia wiążące się z ujednoliceniem systemów fiskalnych obu państw niemieckich w oparciu o DM⁴⁵⁰; dawała zarazem podstawę do dyskusji na temat istnienia alternatywnego modelu przekształceń ekonomicznych w

⁴⁴¹ Między październikiem 1989 r. a styczniem 1990 r. ilość obywateli Niemiec Wschodnich, którzy zdecydowali się na emigrację do RFN przekroczyła barierę 300 tysięcy, co stanowiło prawie 2% ogólnej liczby ludności państwa. Zob.: R. W. Hoffmann, P. Rühmann, op. cit., s. 21-22.

⁴⁴² Sformułowanie to często pojawia się w literaturze lewicowej. Por.: U. Busch, *Die Deutsche Währungsunion am 1. Juli 1990...*, op. cit., s. 3.

⁴⁴³ Zob.: A. Kropp, op. cit., s. 1.

⁴⁴⁴ J. Roesler, op. cit., s. 4.

⁴⁴⁵ O „upolitycznieniu decyzji” H. Kohla wspomniał sam K. O. Pohl na konferencji prasowej zorganizowanej 9 lutego 1990 r. Niemniej jednak podtrzymał poparcie udzielone kanclerzowi. Por.: K. O. Pöhl, „*Erklärung von der Bundespressekonferenz*“ in Bonn am 9. Februar 1990, [w:] W. Nölling, *Geld und die deutsche Vereinigung*, Hamburg 1991, s. 16.

⁴⁴⁶ Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Auf dem Weg zur deutschen Einheit I. Deutschlandpolitische Debatten im Deutschen Bundestag vom 28. November 1989 bis zum 8. März 1990*, Bonn 1990, s. 491.

⁴⁴⁷ Zob.: H. Kohl, op. cit., s. 1057.

⁴⁴⁸ Owa „solidarność” stanowiła jednocześnie „narodowy obowiązek Republiki Federalnej”. Ibidem, s. 1073.

⁴⁴⁹ Ibidem, s. 1058.

⁴⁵⁰ Władze federalne zdawały sobie sprawę z niebezpieczeństw unii walutowej według scenariusza opracowanego przez H. Kohla. Sugerował je m.in. raport BIOst-u z marca 1990 r. Por.: G. Bruno, J. Kromphardt, *Vorteile und Risiken der Währungsunion*, „Gewerkschaftliche Monatshefte”, Ausgabe 5/6/1990, s. 315; R. Götz-Coenenberg, op. cit., s. 53 i nast.

Niemczech Wschodnich, opartego na konwersji walutowej⁴⁵¹ czy w skrajnym przypadku – wariacie „trzeciej drogi”⁴⁵². Przesłanki tradycyjnych nauk ekonomicznych przemawiały za opcją wymienialności DDR-M po kursie wolnorynkowym. Z politycznego punktu widzenia niezwłoczne przystąpienie do projektu unii walutowej pozwalało natomiast zapanować nad chaosem upadającego reżimu SED oraz umocnić pozycję partii zachodnioniemieckich w wyborach z marca i grudnia 1990 r.⁴⁵³ Wszystko zależało jednak od skali przyzwolenia Kremla na modernizowanie reżimu SED, bowiem H. Kohl był zdeterminowany w forsowaniu wszelkich rozwiązań mieszczących się w granicach samostanowienia⁴⁵⁴.

Radykalny wymiar przemian zapoczątkowanych już z początkiem 1990 r.⁴⁵⁵ wynikał z braku rozwiązań przejściowych, pozwalających zaadaptować wschodnioniemiecką gospodarkę do wymogów wolnorynkowych⁴⁵⁶. Był także efektem niedoprecyzowanego scenariusza finansowania transformacji systemowej z uwagi na pominięcie specyficznych potrzeb i wymogów ekonomicznych obszaru Niemiec Wschodnich⁴⁵⁷. Borykająca się z własnymi problemami strukturalnymi NRD przejęła jednocześnie słabości zachodniego systemu gospodarczego, co wpływało na umacnianie się lokalnych dysproporcji rozwojowych. Kapitałochłonne implementowanie reguł wolnego rynku na terenie NRD przypieczętowało finalnie zapaść finansową nowych krajów związkowych. Nie doszło do oczekiwanego i gwałtownego przyrostu siły nabywczej wschodnioniemieckiego konsumenta z racji jego skłonności do długofalowego oszczędzania⁴⁵⁸. Kierowano się obawą o niepewną przyszłość idei zjednoczenia Niemiec, a także realną perspektywą utraty części posiadanego kapitału po

⁴⁵¹ Jeszcze przed podpisaniem traktatu o unii monetarnej, gospodarczej i socjalnej pojawiło się wiele komentarzy sugerujących, iż poprzedzająca unię walutową konwersja marki wschodniej na poziomie odpowiadającym kondycji gospodarczej NRD z końca lat 80-tych, z gwarantowaną interwencją banku emisyjnego, mogłaby stanowić skuteczny instrument do wydzwignięcia NRD z zapaści ekonomicznej. Niemniej jednak nikt nie mógł przewidzieć tego czy NRD byłaby w stanie przetrwać ówczesny kryzys ekonomiczny na takich warunkach. Por.: *Es gab keine Alternative. Bundesinnenminister Wolfgang Schäuble im Gespräch mit dem Neuen Deutschland über Gelungenes und Probleme der deutschen Einheit*, „Neues Deutschland“ z dn. 18 maja 2009, <http://www.neues-deutschland.de/artikel/149020.es-gab-keine-alternative.html?sstr=gab|keine|Alternative|Bundesinnenminister|Wolfgang|Sch%EAuble|Gespr%E4ch|mit|dem|Neuen|Deutschland|FCber|Gelungenes|und|Probleme|der|deutschen|Einheit>, [ostatni odczyt: 12.02.2013].

⁴⁵² Por.: K.-H. Paqué, op. cit., s. 16-17.

⁴⁵³ Por.: R. Götz-Coenenberg, op. cit., s. 5-6.

⁴⁵⁴ Por.: H. Kohl, op. cit., s. 979.

⁴⁵⁵ Pierwszym przedmiotem rozmów(1) wewnątrzniemieckich stała się kwestia przekształcenia energetycznych kombinatów przemysłowych w prywatne podmioty gospodarcze. Zob.: C. Grüne, op. cit., s. 138.

⁴⁵⁶ Jednym z kluczowych problemów powstałych w toku transformacji gospodarczej NRD było określenie kierunku i charakteru prywatyzacji oraz zasadności prawa do rozporządzania nowym majątkiem. Por.: U. Blum, op. cit., s. 638-639.

⁴⁵⁷ Stąd też wielokrotnie wskazywano na fakt, iż samo zainicjowanie unii monetarnej nie może oznaczać powstanie nowego, sprawnie funkcjonującego aparatu gospodarczego. Zob.: H. Siebert, *Am Gelde hängt nich alles*, op. cit., s. 37.

⁴⁵⁸ Zob.: F. Thoma, *Godzina „zero” wybiła. Pierwsze chwile triumfu marki*, „Profil”, Nr. 7/1990, s. 1-5.

wejściu w życie unii monetarnej⁴⁵⁹. Relatywna poprawa sytuacji dochodowej prywatnych gospodarstw domowych odbywała się kosztem kondycji finansowej lokalnych przedsiębiorstw. Wiele z nich zamknięto, a upadek kolejnych podmiotów przeciągały w czasie subwencje budżetowe. Asymetryczna wymiana należności i zobowiązań prowadziła jednocześnie do powstania paradoksu ekonomicznego, kiedy to dysproporcje w wynagrodzeniu pracowników przemysłowych z RFN i NRD były mniejsze od rzeczywistego odchylenia w wydajności obu gospodarek⁴⁶⁰. Wyłączenie z działalności rynkowej, względnie sprywatyzowanie, nierentownych bądź niekonkurencyjnych zakładów przemysłowych⁴⁶¹ wymusiło redukcję ponad 1/3 etatów pracowniczych do 1991 r.⁴⁶² Przeszacowanie zdolności produkcyjnych wschodnioniemieckiej gospodarki generowało finalnie olbrzymie zadłużenie Urzędu Powierniczego⁴⁶³ oraz zwiększenie deficytu budżetowego i długu publicznego poszerzonej RFN⁴⁶⁴. Tylko dzięki nadwyżce w handlu zagranicznym Republiki Federalnej oraz jej rezerwom walutowym uniknięto wystąpienia zjawisk inflacyjnych na jednolitym obszarze ekonomicznym. Środki finansowe z RFN przeznaczone na złagodzenie szoku gospodarczego w byłej NRD od 1990 r. do 1993 r.⁴⁶⁵, były w praktyce niezbędne dla potwierdzenia słuszności linii politycznej Bonn, obranej w lutym 1990 r. Następstwa procesów posttransformacyjnych w gospodarce (niedokończona modernizacja, będąca efektem przeszacowania wielkości aktywów socjalistycznych zakładów przemysłowych, a w jej konsekwencji - deindustrializacja

⁴⁵⁹ Z przeprowadzonych w czerwcu 1990 r. badań ankietowych wynikało, iż blisko połowa respondentów (49%) w wieku 16-17 lat wychodziła z założenia o zbyt szybkim tempie procesu jednoczenia. Podobne zachowania można było zauważyć wśród starszej generacji mieszkańców Niemiec Wschodnich. Por.: P. Förster, *Von der Enttäuschung vom Sozialismus der DDR zur Zukunftsangst in Ostdeutschland*, op. cit., s. 41-42.

⁴⁶⁰ Por.: U. Busch, *Die Deutsche Währungsunion am 1. Juli 1990...*, op. cit., s. 4; C. Grüne, op. cit., s. 176-178.

⁴⁶¹ Szacuje się, iż jedynie 20%-30 % przedsiębiorstw wschodnioniemieckich była w stanie skutecznie rywalizować z korporacjami zachodnimi, ale przy uwzględnieniu drastycznych programów oszczędnościowych i restrukturyzacyjnych, pod warunkiem redukcji etatów. J. Sułek, op. cit., s. 112; F. Nägele, op. cit., s. 19-20.

RFN poniosły blisko 10 miliardów marek strat z tytułu niewłaściwej wyceny wartości majątku NRD oraz działalności korupcyjnej syndyków – tzw. treuhänderów. Zob.: C. Köhler, *Die Privatisierung der ostdeutschen Wirtschaft: Die Rolle der Treuhandanstalt*, [w:] *Herausforderung Ostdeutschland...*, op. cit., s. 171-184; B. T. Wieliński, *Zjednoczone Niemcy-20 lat później*, „Biuletyn Niemiecki”, nr 9, 09.09.2010, s. 4.

⁴⁶² W pierwszym miesiącu po wprowadzeniu unii walutowej liczba osób pozostających bez pracy wzrosła ze 130 tys. do 272 tys. Tym samym doszło do podwojenia liczby bezrobotnych z 1,6% w czerwcu do 3,1% w lipcu 1990 r. Zob.: R. Cloes, op. cit., s. 10-11.

⁴⁶³ Po ukończeniu procesu prywatyzacji zadłużenie Urzędu Powierniczego wyniosło 256,4 mld marek. Przejęły je władze federalne utworzeniem 1 stycznia 1995 r. specjalnego Funduszu ds. Spłaty Zadłużenia (niem. *Erblastentilgungsfonds*). Por.: H. Maaßen, *Transformation der Treuhandanstalt. Pfadabhängigkeiten und Grenzen einer kompetenten Führung*, Wiesbaden 2002, s. 105.

⁴⁶⁴ Wskutek obszernych transferów pieniężnych dla nowych landów zadłużenie zewnętrzne RFN tylko o kresie X 1990 – XII 1991 skoczyło z 1.053.490 mln DM na 1.173.864 mln DM. Por.: B. Brocka-Palacz, *Dług publiczny i polityka budżetowa Niemiec*, „Prace i Materiały” IGS, nr 273/2007, s. 4-5; Eadem, *Dokąd zmierzają Niemcy? Reformy polityczne, gospodarcze i społeczne*. Warszawa 2008, s. 132-133; H. de Bresson, *Nowe Niemcy*, Warszawa 2003, s. 73; Deutsche Bundesbank (wyd.), „Monatsbericht”, Nr. 7, Juli 2006, s. 125-126.

⁴⁶⁵ Por.: K. Schröder, *Deutschland nach der Wiedervereinigung*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, Nr. 30-31/2010, s. 14-15.

Wschodu, prowadząca do ubytku miejsc pracy) stały się przez to bardziej „znośne” dla lokalnego społeczeństwa niż w przypadku innych państw poddanych reformom systemowym⁴⁶⁶.

Mimo rewizji większości pierwotnych założeń polityki zjednoczeniowej z końcem lat 90-tych nie udało się zahamować spirali wydatków przeznaczonych na łagodzenie społeczno-ekonomicznych następstw bezrobocia oraz odpływu ludności po 1989 r.⁴⁶⁷ Sam H. Kohl przyznał z perspektywy czasu, iż nikt nie spodziewał się tak znaczącej „wędrowki ludów”, obciążającej do granic możliwości federalny system opieki zdrowotnej oraz socjalnej⁴⁶⁸. Poczynione od tego czasu inwestycje zachodnich udziałowców (transfer nowych technologii i patentów) nie wyeliminowały jakościowych dysproporcji w rozwoju ekonomicznym wschodnich oraz zachodnich krajów związkowych. Różnice w tym zakresie istniały nawet po upływie ponad dwóch dekad od zjednoczenia Niemiec. Potwierdzały to środki na dokapitalizowanie byłej NRD, zarezerwowane w budżecie federalnym do końca 2019 r. Tylko w latach 2005-2019 wydano na ten cel łącznie ponad 300 mld euro⁴⁶⁹. Nowe platformy subwencjonowania wschodniej RFN oraz stały, dwukrotnie wyższy wskaźnik bezrobocia na jej obszarze, stanowiły bezpośredni efekt krótkowzroczności decydentów politycznych odpowiedzialnych za wdrożenie unii gospodarczej, monetarnej i socjalnej. Marzenia o samofinansujących się wschodnich terenów zjednoczonych Niemiec nie znajdowały wówczas pokrycia w jego potencjale ekonomicznym. Kwestią dyskusyjną od wielu lat pozostaje odpowiedź na pytanie o zdolność nowych landów do uzyskania pułapu industrializacyjnego zachodniej RFN bez systemu dopłat wyrównawczych⁴⁷⁰. Z tego względu liczne opracowania naukowe, podejmujące wątek traktatu z 18 maja 1990 r., akcentują perspektywę powstania niemieckiego Mezzogiorno⁴⁷¹. Sformułowanie to symbolizuje dysproporcje w poziomie życia Niemców z nowych i starych landów, a także opóźnienie w rozwoju gospodarczym byłej

⁴⁶⁶ Fakt, iż Republika Federalna współfinansowała proces transformacji systemowej NRD od chwili upadku muru berlińskiego, stawiał społeczeństwo wschodnioniemieckie w bardziej uprzywilejowanej sytuacji, patrząc chociażby na sytuację wewnątrzpolityczną i społeczną byłych Republik Radzieckich po 1991 r. Zob.: M. Richter, *Doppelte Demokratisierung und deutsche Einheit*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, Nr. 11/2010, s. 24 i nast.

⁴⁶⁷ Zob.: B. Martens, *Wirtschaftlicher Zusammenbruch und Neuanfang nach 1990*, Bonn 2010, s. 3.

⁴⁶⁸ Por.: H. Kohl, op. cit., s. 909.

⁴⁶⁹ Por.: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, *20 Jahre Deutsche Einheit*, op. cit., s. 109 i nast.

⁴⁷⁰ Por.: B. T. Wieliński, op. cit., s. 5; B. Martens, op. cit., s. 3.

⁴⁷¹ Określenie to spopularyzował w XIX wieku Giuseppe Garibaldi na potrzeby zdefiniowania powstałej w południowych Włoszech unii gospodarczo-walutowej. Zob.: H. Siebert, *Die Politik muss auf den Markt setzen – Wer ist der Ludwig Erhard der 90er Jahre?*, „Handelsblatt” vom 13. Juni 1990, [w:] *Wirtschaftsreform und Währungsunion in den neuen Bundesländern...*, op. cit., s. 67-69. zwrotu Mezzogiorno używa się na definiowanie terenów peryferyjnych, o niezadowalających wskaźnikach makroekonomicznych oraz niewielkich możliwościach rozwoju. W Unii Europejskiej zalicza się do nich m.in. kilkanaście okręgów wschodniej Polski, południowe Włochy oraz obszar byłej NRD.

NRD⁴⁷². Utrwalenie wertykalnej osi podziału Ossi – Wessi można sprowadzić do nieustającej pogoni słabszego Wschodu za silnym Zachodem. Konkretyzacja postulatów socjalnych ze strony mieszkańców nowych krajów związkowych nie bazowała na obiektywnej analizie warunków bytowych u progu lat 90-tych oraz jakościowych zmian, które zaszły w ciągu dwóch kolejnych dekad. Rzetelną ocenę stanu posiadania przesłaniało akcentowanie ograniczonego dostępu lokalnych społeczności do zachodnioniemieckich standardów ekonomicznych oraz nierzadko – wybielanie własnej przeszłości. Tym ostatnim towarzyszyła próba cedowania ciężaru odpowiedzialności za rozwój sytuacji społecznej na polityków spoza NRD. Taki przykład zachowań defensywnych tłumaczył z pewnością wysoki poziom oczekiwań społeczności wschodnioniemieckiej względem instytucji demokratycznego państwa prawa, polityków czy organizacji publicznych w obszarze zagwarantowania odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa socjalnego oraz narzędzi (finansowych i technicznych) na dalszy rozwój nowych landów. Nie ulega przy tym wątpliwości, iż krótko- oraz długofalowe następstwa wewnątrzniemieckiego traktatu państwowego z 18 maja 1990 r. przewartościowały trwale priorytety oraz kondycję finansów publicznych Republiki Federalnej. W tym kontekście zniesienie istniejących – w mniejszym lub większym stopniu - różnic w jakości infrastruktury, standardach dochodowych, poziomie bezrobocia czy realnym przyroście gospodarczym nowych i starych krajów związkowych pozostawało jednym z priorytetowych zadań każdego kolejnego rządu od chwili państwowego zjednoczenia RFN i NRD. Jednocześnie perspektywa przewyciężenia dysproporcji rozwojowych dzielących obie części Niemiec stała się wraz z upływem lat grą o sumie zerowej, w której każdy krok postępu byłby NRD ukazywał zarazem dystans, jaki został jej do pokonania strukturalnych słabości okresu transformacji systemowej. Skrajnym wyrazem istniejących do dnia dzisiejszego podziałów cywilizacyjnych jest utrwalany w podświadomości mieszkańców „odwrócony wizerunek” państwa narodowego, w którym historycznie słabsza ex- enerdowska zbiorowość urasta do rangi mniejszości zdominowanej przez zachodnioniemiecki system organizacyjno-prawny⁴⁷³. Zawiera się w tym subiektywne odczuwane na Wschodzie, deprymujące poczucie bycia Niemcem „drugiej kategorii”.

⁴⁷² Zob.: W. Kühn, *Ostdeutschland ein Mezzogiorno? Ein Vergleich zu anderen wirtschaftsschwachen Regionen in Westeuropa*, [w:] „Pankower Vorträge“, Heft 90, Berlin 2006, s. 5 i nast.

⁴⁷³ Zob.: C. Offe, op. cit., s. 256-258.

2.3. Podsumowanie

Przemiany systemowe w Niemczech Wschodnich po 1989 r. były możliwe przede wszystkim dzięki korzystnym uwarunkowaniom międzynarodowym. Liberalizacja i demokratyzacja komunistycznego reżimu NRD stanowiły efekt ewolucji kontaktów państw po obu stronach żelaznej kurtyny dzięki polityce odprężenia w Europie. Zainicjowała ją jeszcze w latach 60-tych nowa Ostpolitik rządu RFN, gotowego zaakceptować status quo ante i okreśną drogą realizować prymarny cel ustawy zasadniej dotyczący zjednoczenia narodu niemieckiego. Ożywienie kontaktów dyplomatycznych ze Wschodem zaowocowało układami normalizującymi stosunki Bonn z blokiem socjalistycznym. Dzięki temu powstała niepowtarzalna szansa rozluźnienia jarzma reżimu komunistycznego w NRD. Możliwości pogłębionej współpracy z rządem wschodnioniemieckim po 1972 r. przyniosły szereg udogodnień w kontaktach mieszkańców po obu stronach muru berlińskiego, inicjując jednocześnie proces przemian świadomościowych enerdowskiej zbiorowości. Odprężenie polityczne, pogłębiane ideami procesu KBWE, przyczyniło się długofalowo do wzrostu nacisków społecznych na władze polityczne NRD. U ich podstaw znajdowały się żądania poszanowania praw obywatelskich, praw człowieka, wolności oraz swobód obywatelskich, a także pokojowego rozwiązywania sporów. Było to niezwykle istotne w kontekście krystalizacji środowiska opozycji antysystemowej, odwołującej się wprost do treści „koszyków” Aktu Końcowego z Helsinek. Działalność antysystemowych ruchów społecznych pod osłoną Kościoła ewangelickiego dowodziła równocześnie brakującej legitymacji rządów SED. Możliwość partycypacji w inicjatywach oddolnych stanowiła zarazem ważny element kształtowania postaw obywatelskich, niezwykle istotnych w szczytowej fazie enerdowskiej „jesieni ludów”.

Nie bez znaczenia w końcowym triumfie demokracji na terenie NRD była polityka „nowego myślenia” M. Gorbaczowa, przypieczętowana zniesieniem doktryny Breżniewa. Podejmując się liberalizacji stosunków społecznych, uelastycznienia procesu decyzyjnego, normalizacji systemu zarządzania socjalistyczną gospodarką oraz pozbawienia komunistycznych reżimów Europy Środkowowschodniej elementu siły w utrzymywaniu ich monopolu na władzę, Pierwszy Sekretarz KPZR uruchomił nieświadomie proces dekompozycji bloku wschodniego. Pozostawiony bez wsparcia swojego radzieckiego zwierzchnika komunistyczny obóz w Berlinie Wschodnim nie był w stanie skutecznie bronić ideałów

socjalizmu bez poparcia społecznego. Wiarygodność rządów SED podważały równoległe osiągnięcia polskiego ruchu robotniczego „Solidarność”. Wykorzystując napięcia wewnątrz PZPR oraz rosnące oczekiwania mieszkańców po 1985 r., opozycja w PRL doprowadziła do zawiązania dialogu przy „okrągłym stole” z władzami partii komunistycznej, dając przykład pozostałym narodom socjalistycznej Europy, iż wypracowanie pokojowej drogi przemian systemowych może mieć miejsce w drodze współpracy z niedemokratycznymi władzami. Elementy i strategie działania wykorzystane w polskim modelu transformacji ustrojowej szybko przejęli orędownicy zmian strukturalnych na Węgrzech, podważając jednocześnie zasadność istnienia żelaznej kurtyny otwarciem granic z Austrią. Postępujący proces destabilizacji państw bloku socjalistycznego uświadomił społeczeństwu wschodnioniemieckiemu, iż pierwszy raz od 1953 r. miało ono realną szansę dokonania gruntownych zmian w państwie drogą samostanowienia. Wykorzystując doświadczenia polskiego ruchu robotniczego oraz uwydatniając machinacje SED podczas wyborów komunalnych 7 maja 1989 r., mieszkańcy Niemiec Wschodnich zaczęli masowo wychodzić na ulice, domagając się złagodzenia reżimu, a także rozpoczęcia głębokich reform ustrojowych. Rosnąca z dnia na dzień fala exodusu do RFN była równocześnie odpowiedzią na palące problemy wewnętrzne kraju. Masową emigracją i wystąpieniami ulicznymi mieszkańcy NRD podważyli ostatecznie monopol władzy komunistów, prowadzący do skostnienia struktur administracyjno-zarządczych państwa, rozwoju korupcji, nepotyzmu oraz zamknięcia społeczeństwa w kapsule nakazów i zakazów ideologii socjalizmu. Chaos decyzyjny, jaki zapanował jesienią 1989 r. w szeregach partyjnych SED, przyczynił się bezpośrednio do otwarcia przejść granicznych między RFN i NRD⁴⁷⁴.

Niemniej upadek muru berlińskiego osłabił wiarygodność enerdowskiej opozycji. Środowiska przeciwne dotychczasowemu obozowi politycznemu nie potrafiły przejąć sterów władzy z uwagi na nieumiejętność wypracowania wewnętrznego porozumienia w kwestii przyszłości państwa niemieckiego oraz brak lidera zdolnego pokierować społeczeństwem w najważniejszych momentach przełomu 1989/1990. Nie przekreśla to faktu, iż działacze ugrupowań występujących przeciwko twardogłowej polityce Berlina Wschodniego współuczestniczyli w procesie demokratyzacji Niemiec Wschodnich. Potwierdzały to wspólne rozmowy okrągłostołowe opozycji z przedstawicielami SED oraz władz kościelnych 7 grudnia 1989 r. Efektem negocjacji było rozpisanie pierwszych w pełni wolnych wyborów do Izby Ludowej 18 marca 1990 r. Porażka opozycji była zarazem początkiem drogi do jedności

⁴⁷⁴ Zob.: M. Görtemaker, *Zusammenbruch des SED-Regimes*, op. cit., s. 30.

niemieckiej oraz przyspieszenia zmian strukturalnych w warunkach społecznej gospodarki rynkowej i osiągnięć cywilizacyjnych zachodnich demokracji. Wyniki referendum nie przesądzały definitywnie o losach NRD. Ostateczna decyzja w kwestii przyszłości państwa wschodnioniemieckiego należała do USA, Francji i Wielkiej Brytanii. Osiągnięcie konsensusu było trudne z uwagi na odmienne priorytety polityki zagranicznej każdego z wymienionych krajów. Głównym orędownikiem zjednoczenia RFN i NRD okazały się Stany Zjednoczone. Francja i Wielka Brytania obawiały się rozkwitu niemieckiej hegemonii w Europie, która doprowadziłaby do osłabienia ich pozycji na kontynencie. Dla Związku Radzieckiego sprawa przyszłości NRD była grą o prestiż w walce o światowe przywództwo ze Stanami Zjednoczonymi. Dzięki zręcznej dyplomacji H. Kohla oraz jego zapowiedzi w przedmiocie obecności Niemiec w europejskich i międzynarodowych sojuszach gospodarczo-wojskowych, udało się najpierw przełamać opór Francuzów i Brytyjczyków, a następnie wynegocjować zgodę Moskwy na dokończenie procesu transformacji systemowej NRD, rozpoczętej porozumieniem unifikującym oba niemieckie systemy gospodarczo-społeczne. Prawnomiędzynarodowe aspekty zjednoczenia Niemiec uzgodniono w ramach konferencji 2 + 4 w 1990 r., zainaugurowanych 2 maja w Bonn i sfinalizowanych podpisaniem drugiego traktatu państwowego 12 września w Moskwie. W ten sposób rozdział przemian systemowych w NRD wszedł w decydującą fazę.

3. Władza i społeczeństwo w NRD

Eksplikacja specyfiki funkcjonowania państwa wschodnioniemieckiego, w szczególności powiązań między polityką zatrudnienia, polityką rodziną i oświatową a kształtowaniem się newralgicznych dla rozwoju państwa wielkości demograficznych, takich, jak współczynnik przyrostu naturalnego oraz poziom dzietności, stanowić będzie punkt wyjścia w zrozumieniu natury zachowań wyborczych mieszkańców wschodnich krajów związkowych po 1990 r. oraz ich stosunku do uczestnictwa w wyborach parlamentarnych w ogóle. Weryfikacja przekształceń struktury demograficznej w kontekście rozwoju strategicznych punktów państwowej polityki socjalnej umożliwi ponad to wykazanie historycznej ciągłości procesów ludnościowych, jakie miały miejsce w nowych landach niemieckich po upadku muru berlińskiego. Równocześnie pozwoli ona ukazać pewne prawidłowości populacyjne dotyczące faworyzowania konkretnych programów politycznych w perspektywie wyborów parlamentarnych na szczeblu lokalnym, federalnym oraz do europejskich struktur przedstawicielskich.

3.1. Struktura organizacyjna NRD

Pierwotny wpływ na funkcjonowanie Radzieckiej Strefy Okupacyjnej, a od 1949 r. - Niemieckiej Republiki Demokratycznej – odgrywał system radziecki⁴⁷⁵. Komunistyczne władze państwowe w Berlinie Wschodnim odżegnywały się od hitlerowskiej przeszłości Niemiec. Odrzucono rozwiązania systemowe, wprowadzone zarówno w okresie Republiki Weimarskiej, jak i III Rzeszy⁴⁷⁶. Funkcjonowanie państwa oparto o zasadę tzw. „demokratycznego centralizmu”⁴⁷⁷. Zgodnie z nią w strukturze administracyjnej NRD

⁴⁷⁵ Stąd też transfer modeli zarządzania i ich adaptacji do realiów Niemiec Wschodnich nazywany jest „sowietyzacją” NRD. Por.: A. Bauerkämper, *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur...*, op. cit., s. 37; SBZ Handbuch. Staatliche Verwaltungen, Parteien Gesellschaftliche Organisationen und ihre Führungskräfte in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945-1949, red. M. Broszat, H. Weber, München 1993, s. 277.

⁴⁷⁶ Por.: D. Hoffmann, *Aufbau und Krise der Planwirtschaft. Die Arbeitskräftelenkung in der SBZ/DDR 1945 bis 1963*, Oldenburg 2002, s. 20; A. Steiner, *Die Deutsche Wirtschaftskommission – ein ordnungspolitisches Machtinstrument?*, [w:] *Das letzte Jahr der SBZ. Politische Weichenstellungen und Kontinuitäten im Prozess der Gründung der DDR*, red. D. Hoffmann, H. Wentker, Oldenburg 2000, s. 85-107.

⁴⁷⁷ Zob.: *Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968*, Art. 47 Abs. 2, op. cit.

obowiązywał ściśle określony system zależności organów politycznych, wykluczający istnienie jakichkolwiek przestrzeni niezależności instytucjonalnej. Ciała zarządcze niższego szczebla organizacyjnego były hierarchicznie podporządkowane organom wyższego rzędu, co eliminowało praktycznie możliwość powstania federalistycznych, tj. będących blisko danej społeczności i uwzględniających jej specyficzne (jednostkowe i zbiorowe) potrzeby, sieci powiązań. Brak monteskiuszowskiego, liberalno-demokratycznego podziału władz, pomimo ustawowego rozróżnienia organów sądowniczych, ustawodawczych i wykonawczych, decydował w konsekwencji o koncentracji całości procesu decyzyjnego w rękach aparatu partyjnego SED. Instytucje wyborów samorządowych czy parlamentarnych stanowiły jedynie technicystyczne narzędzie quasi-demokratycznej legitymacji niepodzielnych rządów SED. Wszyscy wyselekcjonowani przedstawiciele ówczesnych partii i organizacji masowych, zrzeszonych w Narodowym Froncie NRD⁴⁷⁸, znajdowali się na sporządzonej uprzednio, ujednoliconej liście kandydatów (niem. *Einheitsliste*). Obsady miejsc dokonywano każdorazowo według tego samego klucza podziału mandatów. Tworzony w ten sposób ład polityczny nie miał nic wspólnego z samorządnością demokratycznego państwa prawa. Administracja nie stanowiła odrębnego pionu władzy państwowej, ale była egzekutorem działalności państwa (SED) w ogóle. Najwyższą instancją aparatu wykonawczego NRD, podlegającą politycznej kontroli ze strony parlamentu (Izby Ludowej), była Rada Ministrów. Nadzorowała ona pracę poszczególnych resortów, pozostałych centralnych organów i urzędów pionu wykonawczego oraz rad okręgowych⁴⁷⁹, a przede wszystkim kształtowała aktywnie politykę gospodarczą według partyjnych wytycznych. Odbywało się to w drodze nadzoru nad poszczególnymi gałęziami przemysłu za pośrednictwem ministerstw.

⁴⁷⁸ W trakcie trzeciego Niemieckiego Kongresu Ludowego w maju 1949 r. powołano do życia „Narodowy Front Demokratycznych Niemiec” (niem. „*Die Nationale Front des Demokratischen Deutschland*”). Było to ciało skupiające wszystkie partie polityczne, związki zawodowe i organizacje masowe pod przewodnictwem SED, która kontrolowała w ten sposób główne siły społeczne w kraju. Utrzymanie systemu wielopartyjnego pozwalało komunistom zaszczepiać konsekwentnie własną myśl polityczną pod płaszczykiem demokratycznych stosunków społecznych. Wraz z umacnianiem się pozycji partii komunistycznej w systemie politycznym NRD znaczenie Frontu we władzy państwowej systematycznie malało. Po 1961 r. jego rola ograniczyła się w zasadzie do organizacji wyborów. Należały do niej, poza SED m.in. CDU (Niemiecka Unia Chrześcijańska - Demokratyczna), LDPD (Liberalno-Demokratyczna Partia Niemiec), NDPD (Narodowo-Demokratyczna Partia Niemiec), DBD (Demokratyczna Partia Chłopska Niemiec), Wolne Niemieckie Związki Zawodowe (FDGB), Wolna Młodzież Niemiecka (FDJ), Demokratyczny Związek Kobiet w Niemczech (DFD), Niemiecki Związek Kulturowy (KB) oraz Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Chłopskiej (FdgB). W 1973 r. przemiano go na Narodowy Front NRD (Nationaler Front der DDR). Zob.: *Dokumente zur Deutschen Demokratik: Die Konstituierung der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik, 7. September bis 31. Dezember 1949*, red. H. J. Küsters, Oldenburg, München 1996, s. 91.

⁴⁷⁹ Zob.: W. Kluth, *Verwaltung der Länder in Ostdeutschland*, Bonn 2010, s. 1.

Ustawa Izby Ludowej z 23 lipca 1952 r. o „*dalszej demokratyzacji rozbudowy i metod pracy państwowych organów w landach NRD*”⁴⁸⁰ zmieniała dotychczasowy podział terytorialny Niemiec Wschodnich⁴⁸¹. Nowe prawo miało nie tylko zwiększyć kontrolę zarządzania całym obszarem, ale przede wszystkim przyspieszyć budowę nowych relacji społecznych. W miejsce 5 krajów związkowych⁴⁸² powstało 14 okręgów administracyjnych, podzielonych na powiaty i gminy. Każde z nich wyposażono w odrębne, ale oparte na jednym schemacie organizacyjnym, instytucje koordynujące (tzw. „system rad”)⁴⁸³. Powstał w ten sposób monolit systemowy, odpowiadający formule „demokratycznego centralizmu”. Ów zacierał granice między wertykalnym i horyzontalnym podziałem władzy, znosząc samodzielność organów niższego rzędu. Propagowany model funkcjonowania administracji państwowej na szczeblu lokalnym zaprzeczał idei parlamentaryzmu i federalizmu, sankcjonując wiodącą rolę partii marksistowsko-leninowskiej. Zawieszono demokratyczną legitymację organów decyzyjnych niższego szczebla (Landtagów i rządów krajowych), ponieważ stała ona w sprzeczności z ogłoszonym w tym samym czasie dogmatem rozbudowy socjalizmu⁴⁸⁴. Scentralizowanie procesu decyzyjnego pozbawiało w efekcie gminy i powiaty własnego prawa samorządowego⁴⁸⁵, w tym prerogatyw ustawodawczych (te formalnie przysługiwały jedynie Izbie Ludowej⁴⁸⁶, a w praktyce – SED⁴⁸⁷), czyniąc je egzekutorem woli politycznej partii państwowej NRD w każdej sferze organizacyjnej.

⁴⁸⁰ Zob.: *Gesetz über die weitere Demokratisierung des Aufbaus und der Arbeitsweise der staatlichen Organe in den Länder in der Deutschen Demokratischen Republik vom 23. Juli 1952*, Gesetzblatt der DDR 1952, s. 613, <http://www.verfassungen.de/ddr/laenderaufloesungsgesetz52.htm>, [ostatni odczyt: 15.01.2020]; F. Richter, *Ökonomische Hintergründe der Verwaltungsreform von 1952 in der DDR*, Dresden 1999.

⁴⁸¹ Do 1952 r. podstawową jednostką terytorialną w NRD był kraj związkowy. Zwierzchnictwo nad gminami poosiadały parlamenty związkowe oraz rady okręgowe i powiatowe. Reforma administracyjna z 1 sierpnia 1952 r. dzieliła Niemcy Wschodnie na 14 okręgów oraz 217 powiaty, wśród których wyróżniano powiaty ziemskie oraz powiaty miejskie. O wyznaczeniu miast okręgowych zawsze decydowała lokalna struktura ekonomiczna. Najniższą jednostką władzy lokalnej były gminy. Odrębny status administracyjny przyznano Berlinowi Wschodniemu, jako stolicy NRD. Zob.: *Gesetz über die weitere Demokratisierung des Aufbaus...*, op. cit. Por. także: *Dokumente des geteilten Deutschland. Quellentexte zur Rechtslage des Deutschen Reiches, der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik*, red. I von Münch, tom I, Stuttgart 1968, s. 128-129; F. Sattler, *Wirtschaftsordnung im Übergang: Politik, Organisation und Funktion der KPD/SED im Land Brandenburg bei der Etablierung der zentralen Planwirtschaft in der SBZ/DDR 1945-52*, Bd. 2., Münster 2002, s. 758.

⁴⁸² Były to: Prowinz Mark Brandenburg, Prowinz Sachsen-Anhalt, Land Sachsen, Land Mecklenburg-Vorpommern oraz Land Thüringen.

⁴⁸³ Zob.: F. Betker, „*Einsicht in die Notwendigkeit*“: *Kommunale Stadtplanung in der DDR und nach der Wende (1945-1994)*, Bd. 3, München 2005, s. 90-91.

⁴⁸⁴ Ibidem, s. 82.

⁴⁸⁵ Ibidem, s. 88-89.

⁴⁸⁶ Zob.: *Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968*, Art. 48, op. cit.

⁴⁸⁷ Decydowała o tym zasada absolutnego prawa kierowania państwem (*Führungsanspruch*) przez partię komunistyczną, wprowadzona oficjalnie do konstytucji NRD 6 kwietnia 1968 r. Zob.: Ibidem, Art. 1.

Pierwszy szczebel administracji lokalnej wyznaczało zgromadzenie okręgowe (niem. *Bezirkstag*) wraz z wyłanianą przezeń radą okręgu (niem. *Rat des Bezirks*). Zarządem gospodarczym zajmowała się z kolei Okręgowa Rada Gospodarcza (niem. *Bezirkswirtschaftsrat*), jako państwowa jednostka odpowiedzialna przed zgromadzeniem za planowanie rozwoju przemysłu danego okręgu. Wspierała ją Komisja Planowania przy radzie okręgu w zakresie realizacji instrukcji planów kilkuletnich. Kolejny stopień władzy lokalnej reprezentowały powiaty (niem. *Landkreise*) i miasta wyłączone z powiatu (niem. *Stadkreise*) z lokalnym „parlamentem ludowym” (niem. *örtliche Volksvertretungen*)⁴⁸⁸, radą powiatu i/bądź miasta (niem. *Rat des Kreises/ der Stadt*). Analogiczną strukturę organizacyjną wdrożono na najniższym poziomie władzy państwowej, współkształtowanym przez pomniejsze miasta i gminy włączone do powiatu (niem. *kreisangehörige Städte/Gemeinden*), związki gmin (niem. *Gemeindeverbände*) oraz dzielnice dużych ośrodków miejskich. Zgodnie z zasadą hierarchicznego podporządkowania (aspekt wertykalny) zgromadzenia okręgowe podlegały jurysdykcji Izby Ludowej, zgromadzenia powiatowe rozciągały nadzór nad realizacją wytycznych właściwego zgromadzenia okręgowego itd. Odpowiednio nadrzędną wobec rad okręgowych instancją egzekutywy była Rada Ministrów, rada okręgu sprawowała w tym układzie formalną kontrolę nad radą powiatu. Zasada podwójnej zwierzchności zwiększała zakres monitorowania rad o aspekt horyzontalny, tj. obowiązek sprawozdawczości wobec ciała parlamentarnego tego samego szczebla administracyjnego. Funkcjonowanie lokalnej gospodarki wsparto o powiatowe komisje planowania, rady gospodarcze oraz szereg innych, wyspecjalizowanych pod tym kątem urzędów. Ranga priorytetów ekonomicznych i socjalnych w polityce wewnętrznej NRD pociągała za sobą rozbudowę infrastruktury administracyjnej na skalę niespotykaną nawet w Zachodnich Niemczech⁴⁸⁹.

⁴⁸⁸ Zob.: *Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968*, op. cit.

⁴⁸⁹ Zob.: W. Kluth, op. cit., s. 2-4.

Model 3.1. Schemat podwójnego podporządkowania lokalnych organów władzy państwowej w NRD⁴⁹⁰

Charakterystyczny dla bloku socjalistycznego centralistyczny ustrój rad, usankcjonowany w NRD 18 stycznia 1957 r. ustawą o lokalnych organach władzy państwowej⁴⁹¹, został zniesiony dopiero w połowie 1990 r. 17 maja tego roku Izba Ludowa dokonała gruntownej zmiany zapisów konstytucyjnych, przyjmując ustawę o samorządzie terytorialnym na obszarze gmin i powiatów⁴⁹². Dokładnie miesiąc później anulowano na jej mocy wszystkie postanowienia konstytucji, odnoszące się do istnienia lokalnych parlamentów ludowych i ich organów pomocniczych⁴⁹³. Na postawie przywróconego prawa samorządowego gmina stała się fundamentalną (najniższą) komórką systemu politycznego Niemiec Wschodnich. Wyposażoną ją w instrumenty niezależnego regulowania spraw dotyczących funkcjonowania wspólnoty w ramach istniejących na tym poziomie administracyjnym organów samorządowych: przedstawicielstwa gminy (niem. *Gemeindevertretung*), wybieranego w powszechnym głosowaniu na okres czterech lat oraz burmistrza (niem. *Bürgermeister*),

⁴⁹⁰ Opracowanie własne.

⁴⁹¹ Zob.: *Gesetz über die örtlichen Organe der Staatsmacht vom 18 Januar 1957* (VOBl. I S. 69; Ber. S 124), <http://www.kibou.de/gozer/bln/andere/GoeOS1.html>, [ostatni odczyt: 15.01.2020].

⁴⁹² Zob.: *Gesetz über die Selbstverwaltung der Gemeinden und Landkreise in der DDR (Kommunalverfassung) vom 17. Mai 1990*, §101, Gesetzblatt der DDR 1990 I., s. 255 <http://www.verfassungen.de/ddr/kommunalverfassung90.htm>, [ostatni odczyt: 15.01.2020].

⁴⁹³ Zob.: Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz (wyd.), *Gesetz zur Änderung und Ergänzung der Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik (Verfassungsgrundsätze) vom 17. Juni 1990*, <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/kvermg/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 15.01.2020].

zarządzającego w tym czasie polityką lokalną (§ 21.⁴⁹⁴). W zakresie kompetencyjnym ustawa majowa z 1990 r. wprowadzała, praktykowaną w landach zachodnich, dualistyczną wykładnię obowiązków spoczywających na gminie. W jej zakresie pozostawała realizacja tzw. zadań własnych (niem. *Selbstverwaltungsaufgaben*) oraz zadań państwowych, sędowanych na organy samorządowe (niem. *übertragene Aufgaben*)⁴⁹⁵. Usankcjonowana prawnie autonomia gminy miała być odąd realizowana na kilku płaszczyznach: ochrony środowiska, zabytków, planowania przestrzennego, wspierania lokalnej działalności gospodarczej i rozwoju przemysłowego regionu, spraw komunalnych, poprawy warunków lokalowych dzięki wyważonej polityce gospodarowania zasobami mieszkaniowymi, a także dbałości o odpowiednią kondycję obiektów mieszkalnych. Na samorządzie lokalnym spoczywało ponadto regulowanie spraw skoncentrowanych wokół opieki socjalnej, zapewnienia odpowiedniej ilości instytucji oświatowych, kulturalnych oraz opieki nad dziećmi (§ 2. Ust. 1.-2.)⁴⁹⁶. W przeciwieństwie do systemu socjalistycznego, który pozbawiał organy terenowe samodzielności (częściowej lub całkowitej) podejmowania jakichkolwiek decyzji w dziedzinach o strategicznym znaczeniu dla partii i całego aparatu państwowego, ustawa z 17 maja 1990 r. pozostawiała w gestii gmin regulowanie zagadnień związanych z prowadzeniem gospodarki finansowej (§ 4.)⁴⁹⁷. W celu wzmocnienia ich samorządności gminy wyposażono w prawo do tworzenia zgromadzeń, wspomaganych jakościowo przez rząd RFN (§ 7.)⁴⁹⁸. Był to istotny krok w kierunku zniesienia dysfunkcyjności rad terenowych. Kolejny stanowiło przyjęcie 6 lipca 1990 r. ustawy o mieniu gminnym (niem. *Kommunalvermögensgesetz*), dzięki której zapoczątkowano przejmowanie majątku należącego do zakładów państwowych przez gminy i powiaty⁴⁹⁹.

⁴⁹⁴ Por.: A. Eisen, M. Kaase, *Transformation und Transition: Zur politikwissenschaftlichen Analyse des prozesses der deutschen Vereinigung*, [w:] K. Eisen, O. W. Gabriel, M. Kaase (i in.), *Politisches System. Berichte zum sozialen und politischen Wandel in Ostdeutschland*, Opladen 1996, s. 106 i nast.

⁴⁹⁵ Zob.: W. Jaedicke, S. Lorenz, K. Wegrich, H. Wollmann, *Kommunale Verwaltungspolitik in Ostdeutschland*, Berlin 1997, s. 228-229.

⁴⁹⁶ Zob.: *Gesetzes zur Änderung und Ergänzung der Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik (Verfassungsgrundsätze) vom 17. Juni 1990*, op. cit.

⁴⁹⁷ Ibidem.

⁴⁹⁸ Ibidem.

⁴⁹⁹ Zob.: Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz (wyd.), *Gesetz über das Vermögen der Gemeinden, Städte und Landkreise (Kommunalvermögensgesetz - KVG) vom 6. Juli 1990*, <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/kvermg/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 01.07.2019].

3.2. Podporządkowanie społeczeństwa władzy państwowej

Jednym z kluczowych elementów budowy nowego ładu państwowego w NRD stała się rekonstrukcja elit społecznych i politycznych. W tym celu propagowano hasło budowy społeczeństwa socjalistycznego, opartego strukturalnie o tzw. klasę robotniczą⁵⁰⁰. Generowało ono selektywne, nadzorowane administracyjnie, otwarcie przestrzeni socjalnej⁵⁰¹. Bezpośrednim efektem dekompozycji dawnych zależności społeczno-politycznych była wzmożona mobilność wertykalna, a także ruchliwość wewnątrz- i międzypokoleniowa. W przypadku NRD możliwość przemieszczania się między poszczególnymi szczeblami stratyfikacyjnymi została wykorzystana w głównej mierze przez reprezentantów niższych warstw struktury społecznej⁵⁰². W ten sposób trzon wschodnioniemieckiego modelu społeczeństwa gromadził około ¾ mieszkańców i mieszkank NRD, reprezentujących, według terminologii Pierre'a Bourdieu, członków niższej i średniej klasy społecznej⁵⁰³. Dopiero wzniesienie muru berlińskiego ograniczyło zakres pionowej ruchliwości społeczeństwa, prowadząc do rosnących dysproporcji ekonomicznych między politycznym establishmentem a klasą robotniczą, homogenizacji stosunków na linii państwo – obywatel, a w konsekwencji socjalnego zamknięcia elit. Zaliczały się do nich osoby na wyższych i kierowniczych stanowiskach funkcyjnych, kulturowych oraz naukowo-technicznych⁵⁰⁴.

Przekształcenia w obrębie struktury społecznej, prowadzące do powstania społeczeństwa zamkniętego, wiązały się nieodłącznie z reformą systemu oświaty⁵⁰⁵. Zgodnie z ustawą o socjalistycznym rozwoju edukacji w Niemieckiej Republice Demokratycznej z dn. 2

⁵⁰⁰ Do 1955 r. najważniejsze stanowiska państwowe objęło około 150 tys. pracowników produkcyjnych, przez co uległ zmianie całkowity profil socjalny administracji sektora gospodarczego. W 1947 r. na stanowiskach kierowniczych w przedsiębiorstwach państwowych pozostało jedynie około 6% dawnych kadr zarządczych. W 1948 r. ponad 50% posad dyrektorskich należała do przedstawicieli klasy robotniczej. W latach 70-tych było to już 75% osób. Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 264.

⁵⁰¹ Por.: D. von Melis, *Republikflucht. Flucht und Abwanderung aus der SBZ/DDR 1945 bis 1961*, München 2006, s. 21-22.

⁵⁰² Por.: B. Szacka, op. cit., s. 295-297.

⁵⁰³ Zob.: K. Belwe, op. cit., s. 125 i nast.

⁵⁰⁴ Por.: A. Bauerkämper, *Die Sozialgeschichte der DDR. Enzyklopädie deutscher Geschichte*, Bd. 76, München 2005, s. 35-36; Idem, *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur...*, op. cit., s. 36; D. Lindig, G. Valerius, op. cit., s. 181-182.

⁵⁰⁵ Już w październiku 1945 r. KPD i SPD opublikowały wspólnie apel na rzecz reformy szkolnictwa. Jej podstawowym celem było złamanie dotychczasowych przywilejów najważniejszych grup społecznych. W miejsce uprzedniego wielopoziomowego modelu kształcenia ustanowiono jednolitą ośmioklasową szkołę zasadniczą, po której młodzież kontynuowała swoją edukację w czteropoziomowej szkole średniej lub zawodowej. Zob.: K. Schröder, *Der SED-Staat...*, op. cit., s. 25.

grudnia 1959 r. szkoła miała „przygotować młodzież do życia i pracy w socjalizmie (...)”⁵⁰⁶. Ponadto jej zadaniem było zaszczepienie ducha zbiorowej solidarności, szacunku do pracy oraz działania zespołowego⁵⁰⁷. Upaństwowienie procesów socjalizacyjnych poprzez system oświaty miało być rozstrzygającą przesłanką odśrodkowego wykształcenia socjalistycznej świadomości zbiorowej⁵⁰⁸. Dlatego m.in. w niezwykle szybkim tempie postępowała wymiana inteligencji naukowej (niem. *Bildungsbürgertum*)⁵⁰⁹. Kadry nauczycielskie zastępowano nowym, lojalnym wobec władz, personelem dydaktycznym, który przygotowano do zawodu na specjalnie organizowanych kursach i szkoleniach. Proces ten nabrał dynamiki już po 1945 r., tj. przed oficjalnym powstaniem dwóch niemieckich podmiotów państwowych⁵¹⁰. Otwarcie nowych ścieżek edukacyjnych oraz zawodowych przyspieszyło rozkład tradycyjnego uwarstwienia społecznego, a w konsekwencji wznoszenie fundamentów państwa wschodnioniemieckiego. Bezprecedensowa w dziejach NRD elastyczność awansu społecznego zapewniła przy tym oddany partii establishment⁵¹¹, będący ideologicznym filarem całego systemu politycznego⁵¹².

Praktyki propagandowe oraz edukacyjne sprowadzały się m.in. do powstania zintegrowanego systemu placówek oświatowych, począwszy od żłobków i przedszkoli, a skończywszy na szkołach wyższych. Wprowadzono również limity ilościowe słuchaczy akademickich na podstawie klucza „klasowego”⁵¹³. Szczególne względy roztaczano nad młodzieżą robotniczą. Specjalnie dla niej uruchamiano dotowane przez państwo fakultety bądź

⁵⁰⁶ Zob.: *Gesetz über die sozialistische Entwicklung des Schulwesens in der Deutschen Demokratischen Republik vom 2. Dezember 1959*, § 3. (1), *Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik* 1959 s. 859, <http://www.verfassungen.de/ddr/schulgesetz59.htm>, [ostatni odczyt: 17.07.2019].

⁵⁰⁷ Ibidem.

⁵⁰⁸ Zob.: S. Biskupek, *Transformationsprozesse in der politischen Bildung. Von der Staatsbürgerkunde in der DDR zum Politikunterricht in den neuen Bundesländern*, Schwalbach 2002, s. 11 i nast.; I. Gerlach, *Familie und staatliches Handeln. Ideologie und politische Praxis in Deutschland*, Opladen 1996, s. 264.

⁵⁰⁹ Zob.: T. Breitkopf, *Der Aufstieg des Wirtschaftsbürgertums im 19. Jahrhundert und im Deutschen Kaiserreich. Bürgertum im 19. Jahrhundert*, Norderstedt 2006, s. 1-7; Y. Cassis, *Wirtschaftsteile und Bürgertum. England, Frankreich und Deutschland um 1900*, [w:] *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, Bd. II: *Wirtschaftsbürger und Bildungsbürger*, red. J. Kocka, Göttingen 1995, s. 9 i nast.; U. Herrmann, *Das 18. Jahrhundert als Epoche der deutschen Bildungsgeschichte und der Übergang ins 19. Jahrhundert*, [w:] *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, Bd. II, 18. Jahrhundert – Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800, red. N. Hammerstein, U. Herrmann, München 2005, s. 553-554; K. H. Jarausch, *Die unfreien Professionen. Überlegungen zu den Wandlungsprozessen im deutschen Bildungsbürgertum 1900-1955*, [w:] *Bürgertum im 19. Jahrhundert...*, op. cit., s. 200 i nast.; H.-U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1914-1949*, München 2003, s. 284-306 oraz 718-751.

⁵¹⁰ Zob.: K. Schröder, *Der SED-Staat...*, op. cit., s. 533.

⁵¹¹ Poza politykami do grona osób o szczególnej pozycji społecznej zaliczano: wykwalifikowanych specjalistów z branży technicznej i budowlanej, sędziów (oficjalnie nazywani sędziami ludowymi), nauczycieli, lekarzy, urzędników, a przede wszystkim absolwentów kierunków rolno-przemysłowych. 80% warstwy urzędniczej odbyło socjalistyczny tryb kształcenia zawodowego. W latach 60-tych 57% nauczycieli, 42% profesorów, ponad 80% oficerów, a także 75% sędziów pochodziło ze środowisk robotniczych. Zob.: H.-U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1949-1990. Bundesrepublik Deutschland und DDR*, München 2008, s. 220

⁵¹² Por.: M. Hofmann, op. cit., s. 2.

⁵¹³ Zob.: *Arbeitsbienen für den Staat*, „Der Spiegel“ 7/1990, s. 75 i nast.; R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 93-94.

też otwierano zakłady ukierunkowane na stymulowanie działalności w obrębie środowiska akademickiego. Z myślą o najmłodszych generacjach ustanowiono stypendia szkolne oraz szereg innych świadczeń materialnych⁵¹⁴. Ponieważ część przedstawicieli kolejnych pokoleń miała wypełnić powojenne luki personalne w najważniejszych instytucjach państwowych oraz komórkach partyjnych, udział studentów, wywodzących się z niższych warstw społecznych, wzrósł w latach 1945-1959 z 45% do 53%. Potomkowie dawnej klasy średniej, do których zaliczano osoby z wykształceniem średnim lub wyższym, stanowili jedynie około 10% słuchaczy⁵¹⁵. Wielu przedstawicieli środowiska robotniczego stało się z czasem trzonem socjalistycznej inteligencji, dzięki możliwości uzyskania szybkiego awansu społecznego⁵¹⁶.

Ostateczna kodyfikacja systemu oświaty, dokonana 25 lutego 1965 r., zmierzała do pełnej integracji procesu kształcenia z wychowaniem jednostki, tj. przygotowania młodej generacji do świadomego uczestnictwa w życiu społecznym, kreowanym przez komunistyczny reżim⁵¹⁷. Zniesienie prywatnych placówek oświatowych, rozbudowa zintegrowanego systemu szkół partyjnych, w tym uczelni o profilu pedagogiczno-społecznym⁵¹⁸, jak również jednolite kanony nauczania i wychowania młodzieży przez państwo – wszystko to sprzyjało kontrolowanemu modelowaniu umysłów jednostek. Efektem końcowym tak obranej ścieżki socjalizacyjnej było uformowanie świadomych ideologicznie członków społeczeństwa socjalistycznego⁵¹⁹. W celu minimalizacji ryzyka powstawania ognisk dysydenckich nastawionych na walkę z systemem mieszkańcy NRD już od najmłodszych lat stawali się obligatoryjnie członkami organizacji masowych⁵²⁰. Ich główne zadanie sprowadzało się do szerzenia postaw patriotycznych oraz wychowania w duchu nakazów ideologicznych z

⁵¹⁴ Zob.: H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, Wiesbaden 1993, s. 15-16.

⁵¹⁵ Por.: R. Geißler, *Bildungsexpansion und Bildungschancen*, op. cit., s. 53.

⁵¹⁶ Por.: G. Dietrich, *Kulturgeschichte der DDR. Band II: Kultur in der Bildungsgesellschaft 1957-1976*, Göttingen 2018, s. 797 i nast.

⁵¹⁷ Zob.: *Gesetz über das einheitliche sozialistische Bildungssystem, vom 25. Februar 1965*, § 1., <http://www.ddr-schulrecht.de/Schulrechtssammlung%20-%20DDR-Dateien/pdf/1965-a.pdf>, [ostatni odczyt: 19.06.2019] oraz *Arbeitsbienen für den Staat*, op. cit., s. 76.

⁵¹⁸ Por.: K. Schröder, *Der SED-Staat. Geschichte und Strukturen der DDR*, Böhlau, Wien/Köln/Weimar 2013, s. 50 i nast.

⁵¹⁹ Zob.: *Gesetz über das einheitliche sozialistische Bildungssystem vom 25. Februar 1965, Erster Teil. Grundsätze und Ziele des einheitlichen sozialistischen Bildungssystems und gesellschaftliche Erziehungsfaktoren*, op. cit.

⁵²⁰ Do najważniejszych z nich należały: Wolna Młodzież Niemiecka (Freie Deutsche Jugend), Organizacja Pionierów Ernsta Thälmana (Pioniereorganisation Ernst Thälman), Wolne Niemieckie Związki Zawodowe, (Freier Deutscher Gewerkschaftsbund), Demokratyczny Związek Kobiet Niemieckich (Demokratischer Frauenbund Deutschland), Niemiecki Związek Sportowy (Deutscher Turn- und Sportbund), Społeczeństwo na rzecz Sportu i Techniki (Gesellschaft für Sport und Technik), Związek Działkowców Osadników oraz Hodowców Zwierząt (Verband der Kleingärtner, Siedler und Kleintierzüchter), Społeczeństwo na rzecz Przyjaźni Niemiecko-Radzieckiej (Gesellschaft für Deutsch-Sowjetische Freundschaft), Związek Kulturalny (Kulturbund) oraz Stowarzyszenie wzajemnej Pomocy Rolniczej (Vereinigung der gegenseitigen Bauernhilfe).

naciskiem na etos pracy. Organizacje dziecięce, młodzieżowe i sportowe⁵²¹, takie jak: Wolna Młodzież Niemiecka, Organizacja Młodych Pionierów, Społeczeństwo na rzecz Sportu i Techniki czy Niemiecki Związek Sportowy, miały w zamyśle skutecznie tłumić fascynacje zachodnimi stylami życia, oferując własne formy animacji czasu wolnego, ze szczególnym uwzględnieniem aktywności fizycznej⁵²².

Omnipotentny wymiar władzy, oparty o zasadę tzw. „demokratycznego centralizmu” oraz funkcjonalna jednolitość stworzonego przez nią systemu politycznego zawierały się szczególnie w odrzuceniu idei państwa prawa⁵²³. Liberalno-demokratyczny charakter ładu państwowego istniał jedynie w wymiarze urzędowym. Konstytucja NRD utrzymywała formalnie centralne organy przedstawicielskie wraz z niezawisłym sądownictwem. Obywatele mieli ponad to zapewnione ustawowo czynne i bierne prawo wyborcze oraz możliwość wypracowywania społecznych inicjatyw ustawodawczych⁵²⁴. Niemniej jednak monopolistyczne rządy SED nadawały wszelkim demokratycznym narzędziom władzy fasadowego charakteru. Kontrola publicznych środków przekazu, a także instytucji kulturalno-oświatowych, przyniosła partyjny monopol słowa, ograniczający do minimum swobody osobiste i polityczne⁵²⁵. Prawo nie było narzędziem regulacji stosunków społecznych, ale przede wszystkim instrumentem ucisku społecznego. Jego zadanie sprowadzało się do upowszechniania postanowień zjazdów partyjnych SED, zapewniających jej nieograniczoną władzę. W centrum uwagi socjalistycznego porządku prawnego znajdowało się więc prawo karne. Rolę czynnika represji sankcjonował de facto brak systemowego nadzoru nad ustawodawstwem oraz ochroną praw i wolności jednostki⁵²⁶. W utrzymaniu swojej pozycji komuniści posługiwali się zaczerpniętymi z praktyki radzieckiej metodami wymuszania posłuchu na mieszkańcach⁵²⁷. Rozbudowa aparatu represji⁵²⁸ w oparciu o policję polityczną

⁵²¹ Zob.: *SBZ Handbuch...*, op. cit., s. 626 i nast.

⁵²² Znaczenie organizacji masowych w wychowaniu młodzieży uregulowano w ustawie z 1964 r. Por.: W. Speitkamp, *Jugend in der Neuzeit*, Göttingen 1998, s. 271 i nast.; H. Weber, *Die DDR 1945-1990*, München 2006, s. 41 i nast.

⁵²³ Por.: A. Bauerkämper, *Die Sozialgeschichte der DDR...*, op. cit., s. 3.

⁵²⁴ Zob.: *Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968*, Art.19 - 40, op. cit.

⁵²⁵ Por.: A. Bauerkämper, *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur...*, op. cit., s. 43.

⁵²⁶ Zob.: K.-R. Korte, W. Weidenfeld, *Handbuch zur deutschen Einheit 1949-1989-1999*, Frankfurt/Main, New York 1999, s. 651-653.

⁵²⁷ SED zawsze miała jednak problemy z transponowaniem decyzji na szczebel lokalny, dlatego kompensowała je skuteczna działalność służb bezpieczeństwa Stasi. Por.: A. Bauerkämper, *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur...*, op. cit., s. 40.

⁵²⁸ Operacjonalizacja walki przeciwko oponentom reżimu czerpała z manichejskiego nurtu poznania świata, której podstawą jest dualistyczna koncepcja walki dobra ze złem. Por.: E. E. Cairns, *Z chrześcijaństwem przez wieki: historia Kościoła Powszechnego*, Katowice 2003, s. 93.

(Stasi)⁵²⁹, a także nowelizacja kodeksu karnego z 12 stycznia 1968 r.⁵³⁰ sprzyjały w tym zakresie zarówno uprzedmiotowieniu stosunków społecznych, jak również eliminacji (potencjalnych) oponentów systemowych.

Pierwszym zbiorowym aktem nonkonformizmu mieszkańców Niemiec Wschodnich wobec przekształceń systemowych było powstanie robotnicze z czerwca 1953 r. Główną rolę odegrały w nim środowiska oraz grupy, dla których dekompozycja struktury społecznej oznaczała utratę posiadanego statusu socjalnego. Tworzyli je rolnicy - sprzeciwiający się kolektywizacji, niezależni przedsiębiorcy - oponujący wobec przejęciu ich mienia na rzecz państwa oraz liberalny entourage akademicki, zastąpiony nową generacją wykładowców⁵³¹. Użycie siły w zdławieniu wielotygodniowych zamieszek, a w konsekwencji zacieśnienie ideologicznego gorsetu na społeczeństwie, pozbawiły go woli otwartej artykulacji własnych poglądów i potrzeb socjalnych przez ponad trzy i pół dekady. Pierwszy wewnętrzny kryzys polityczny w NRD ukazywał fanatyzm doktrynerski rządzącej mniejszości, uosabiającej ideologię z tworzonym przez nią porządkiem politycznym⁵³². Wydarzenia w Polsce i na Węgrzech z 1956 r., wzniesienie muru berlińskiego w 1961 r., stłumienie protestów w Czechosłowacji w 1968 r. czy wreszcie niepokoje społeczne z 1970 r. i 1980 r. w Polsce⁵³³ uświadomiły mieszkańcom, iż jakakolwiek forma czynnego oporu wobec polityki socjalistycznych władz uzasadniałaby użycie potencjału militarnego ZSRR. Ówczesna praktyka polityczna wskazywała również na fakt, iż partie komunistyczne Bloku Wschodniego gotowe były w każdej chwili udzielić sobie daleko idącego wsparcia, podczas gdy opozycjoniści nie mieli wsparcia z zewnątrz – mimo jednoznacznych deklaracji państw zachodnich⁵³⁴. Dlatego bezprecedensową formułą artykulacji stanu świadomości obywateli bez uciekania się do gremialnych form protestu do 1989 r. była działalność niejawna, skupiona wokół Kościoła ewangelickiego albo emigracja, na którą tylko w latach 1953-1960

⁵²⁹ Naczelnym organem bezpieczeństwa wewnętrznego i jednocześnie główną instytucją wywiadowczą NRD było Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego (niem. *Ministerium für Staatssicherheit* – Stasi). Jego zadania zostały formalnie zdefiniowane uchwałą Biura Politycznego SED z dn. 23 września 1953 r. Zob.: H. Labrenz-Weiß, *Die Hauptabteilung II: Spionageabwehr (Handbuch)*, Berlin 1998, s. 8, <http://www.nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0292-97839421300593>, [ostatni odczyt: 19.06.2019].

⁵³⁰ Zob.: F. Werkentin, *Das sozialistische Strafgesetzbuch der DDR vom Januar 1968*, Deutschland Archiv Nr. 4/2008, s. 645 i nast.

⁵³¹ Por.: H. Sahnner, *Die Bedeutung von Institutionen...*, op. cit., s. 108.

⁵³² Zob.: J. J. Wiatr, *Europa pokomunistyczna...*, op. cit., s. 42.

⁵³³ Zob.: H. Kissinger, *Dyplomacja*, Warszawa 2009, s. 622-651; C. Kleßmann, *Zwei Staaten, eine Nation. Deutsche Geschichte 1955-1970*, Bonn 1997, s. 82-88.

⁵³⁴ P. Hübner, *Zentralismus und Partizipation: Soziale Interessen im „vormundschaftlichen Staat“*, [w:] *Sozialstaatlichkeit in der DDR. Sozialpolitische Entwicklungen im Spannungsfeld von Diktatur und Gesellschaft 1945/49-1989*, red. D. Hoffmann, M. Schwarz, Sondernummer Schriftenreihe für Zeitgeschichte, München 2005, s. 130.

zdecydowało się około 3 mln obywateli⁵³⁵. Masowy exodus świadczył o postępującym upadku autorytetu władzy, a także o niepowodzeniu prób utworzenia społeczeństwa socjalistycznego⁵³⁶.

Ideologia wyznaczała ramy funkcjonowania państwa wschodnioniemieckiego, wzmacniała więzi interpersonalne członków elity partyjnej, a także tuszowała i usprawiedliwiała rzeczywiste stosunki w obrębie władzy oraz relacje na linii państwo-obywatel. Tłumaczyła równocześnie wyłączne prawo partii do regulacji istniejących stosunków społecznych⁵³⁷. Powoływanie się zapisów konstytucji na trwałe elementy demokratycznego porządku państwowego NRD stanowiło de facto próbę poszukiwania „ludowładczej” legitymacji systemu socjalistycznego⁵³⁸. Ponieważ większość społeczeństwa nie miała faktycznego wpływu na władzę państwową⁵³⁹, rolę medium integrującego oba podmioty na poziomie lokalnym odgrywały nieformalne kanały komunikacji. Kreowanie zachowań w mikroskali umożliwiało docelową mobilizację w wymiarze makrospołecznym. Przeważająca większość społeczeństwa żywiła jednak indyferentny stosunek do panujących realiów⁵⁴⁰. Nie wierzono w propagandę sukcesu szerzoną na łamach czasopisma partyjnego „Neues Deutschland”. Zaszczepione w społeczeństwie elementy osobowości autorytarnej (respekt okazywany władzy państwowej, poddańcza uległość wobec partii) pozwalały komunistom mimo wszystko utrzymać mieszkańców NRD w ryzach posłuszeństwa. Świadcstwo (pozorowanej) lojalności wobec partii i systemu politycznego nie wymagało ingerencji

⁵³⁵ Por.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Wanderungen. Kap. 2.4. Wanderungen zwischen dem früheren Bundesgebiet und den neuen Ländern sowie von und nach Berlin*, Fachserie 1, Reihe 1.2, Wiesbaden 2011, s. 61-62; https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEHeft_derivate_00003951/2010120097004.pdf;jsessionid=2CAEF96A7E50D2DD83BD8D9BC294D43C, [ostatni odczyt: 17.07.2019]; M. Vester, op. cit., s. 44.

⁵³⁶ Por.: H. Sahner, *Die Bedeutung von Institutionen...*, op. cit., s. 12.

⁵³⁷ Por.: H. Weber, op. cit., s. 83.

⁵³⁸ Por.: *Zmierzch socjalizmu państwowego*, red. W. Morawski, Warszawa 1994, s. 32-33.

⁵³⁹ Mimo, iż mieszkańcy obszarów wiejskich mogli przynajmniej do 1961 r. współuczestniczyć w podejmowaniu niektórych decyzji najniższego szczebla, to de facto nie miało to żadnego wpływu na działania centrali. Ibidem, s. 39.

⁵⁴⁰ Takie nastawienie pozwalało paradoksalnie utrzymać socjalistyczny system władzy przez 4 dekady i zarazem spowodować jego nagły upadek z końcem 1989 r. O ile według raportów Instytutu Opinii Publicznej sporządzonych na zamówienie Biura Politycznego SED hasła antyfaszyzmu oraz separacji od RFN zapewniały wschodnioniemieckim komunistom poparcie aż do lat 70-tych, trudno uznać ów fakt za wiarygodny i faktyczny obraz nastrojów społecznych, zwłaszcza w obliczu dystansu ekonomicznego i warunków socjalnych, jakie dzieliły obydwie państwa niemieckie. Co ciekawe, specyficzną formą dezaprobaty reżimu SED stanowiły tzw. „podania” (niem. *Eingaben*) adresowane do komórek administracyjnych. Ułatwiały one wbrew pozorom kontrolowanie społecznych nastrojów oraz eliminowanie czynników konfliktogennych. Równocześnie stanowiły wyraz swoistej formuły konsensu a zarazem dystansu dzielącego pion polityczny ze społeczeństwem. Ideologia socjalizmu nie utworzyła nigdy skutecznego narzędzia legitymacji działań władz. Stąd też niepowodzenie próby ukształtowania wśród mieszkańców NRD poczucia odrębnej tożsamości narodowej, niosące rozpad państwa wschodnioniemieckiego. Por.: H. Sahner, *Die Bedeutung von Institutionen...*, op. cit., s. 102.

organów państwa w prywatną sferę życia jednostki, dopóki nie zagrażało to stabilności systemu państwowego⁵⁴¹. Formalny poziom mobilizacji mieszkańców do uczestnictwa w projekcie społeczeństwa socjalistycznego był w konsekwencji niezwykle wysoki, jakkolwiek ograniczony do stosunkowo niewielkiego kręgu osób⁵⁴².

Niepodzielne rządy SED pozbawiały instytucje publiczne możliwości suwerennego podejmowania decyzji. Wszystkie organizacje masowe i ugrupowania polityczne należały do Narodowego Frontu Demokratycznych Niemiec⁵⁴³. Zgodnie z powyższym wschodnioniemiecki moduł władzy opierał się de facto na systemie wielopartyjnym, określanym regułami realnego socjalizmu, w którym nastąpiło ujednolicenie programowe wszystkich uczestników. Ich formalna działalność zapewniała konsolidację systemu państwowego, ułatwiała SED narzucanie własnego rozumienia państwa w ujęciu instrumentalnym i tożsamościowym⁵⁴⁴, a także umożliwiała pozorowanie zrębów pluralistycznej demokracji czy wreszcie przenoszenie decyzji ze szczebla centralnego bezpośrednio do mas - w tym społeczności kościelnych. Był to jeden z kluczowych determinantów utrzymania największych partii politycznych po 1949 r. i zarazem czynnik odróżniający system polityczny NRD od jego radzieckiego pierwowzoru w okresie rządów Józefa Stalina⁵⁴⁵.

⁵⁴¹ Pielęgnowanie tak ukształtowanych realiów społeczno-politycznych stanowi jedną z możliwych płaszczyzn interpretacyjnych słabości funkcjonalnych oddolnych ruchów społecznych w NRD, w tym także trwałości opozycji politycznej po upadku systemu komunistycznego u progu lat 90-tych. Ibidem.

⁵⁴² Por.: J. Engbers, *Ausgrenzung oder Integration. Die Bedingung der Dienstverhältnisse im öffentlichen Dienst aufgrund von Vorbelastung aus der ehemaligen DDR*, Berlin 2001, s. 100-101.

⁵⁴³ 7 października 1949 r. przedstawiono Manifest Narodowego Frontu Demokratycznych Niemiec. Posiedzenie założycielskie organizacji miało miejsce 7 stycznia 1950 r. Sekretariat Niemieckiego Ruchu Kongresu Ludowego wydał wówczas uchwałę o Ukonstytuowaniu Sekretariatu Narodowego Frontu Demokratycznych Niemiec. Odegrał on bardzo istotną rolę w funkcjonowaniu systemu wyborczego NRD, bowiem tylko osoby „Frontu” wpisane na ujednolicone listy wyborcze mogły być dopuszczone do głosowania. Por.: *Dok. Nr. 1.: 7. Januar 1950: Beschluss des Sekretariats der Deutschen Volkskongressbewegung über die Konstituierung des Sekretariats der Nationalen Front des demokratischen Deutschland*, [w:] *Dokumente zur Deutschlandpolitik II/3 (1950)*, red. D. Hofmann, H. J. Küsters, C. Tessmer, München 1997, s. 3.

⁵⁴⁴ Por.: H. Weber, op. cit., s. 24-25.

⁵⁴⁵ Por.: H. G. Hockerts, *Der Deutsche Sozialstaat: Entfaltung und Gefährdung seit 1945, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*, Band 199, Göttingen 2011, s. 224-225.

3.3. Polityka socjalna

W NRD nie posługiwano się oficjalnie kategorią polityki socjalnej aż do połowy lat 60-tych ub. wieku, pomimo faktu, iż w grudniu 1946 r. SED opublikowała najważniejsze wytyczne dotyczące regulacji stosunków społecznych w tym zakresie. Stanowiły je m.in. prawo do zatrudnienia, opieki medycznej, ochrona matek oraz rozbudowa jednolitego systemu ubezpieczeń społecznych. Celem strategii socjalnej Berlina Wschodniego do 1961 r. było ułatwienie przekształceń systemowych na obszarze Niemieckiej Republiki Demokratycznej oraz reorganizacji ówczesnej struktury społecznej. Działania partii komunistycznej ukazywały dysonans między ideologią marksistowską, tłumaczącą malejące znaczenie polityki społecznej w kamuflowaniu ideowego konfliktu interesów między aspiracjami władz i potrzebami samych obywateli, a podtrzymywaniem tradycyjnych narzędzi niemieckiego państwa socjalnego, w tym zwłaszcza systemu ubezpieczeń społecznych i ochrony praw pracowników⁵⁴⁶. Ostatecznego kształtu polityce socjalnej nadano dopiero po przejęciu przywództwa partyjnego przez E. Honeckera, kiedy rosnące problemy demograficzne zwróciły uwagę władz na potrzebę rozwoju narzędzi polityki rodzinnej i mieszkaniowej. Aby zwiększyć wydajność produkcyjną oraz efektywność pracy osób zatrudnionych, strategia podporządkowania warunków materialno-bytowych priorytetom gospodarczym kraju została oficjalnie włączona do programu partii komunistycznej w 1976 r.⁵⁴⁷ Propaganda sukcesu ekonomicznego miała gwarantować stały dopływ siły roboczej oraz unaocznic pierwotny związek między poziomem stopy życiowej jednostki a kondycją energowskiej gospodarki. Powstawały w ten sposób dysproporcje w rozmieszczeniu ludności między północą a południem kraju, wzmacniane koncepcją rozbudowy budownictwa prefabrykowanego (modułowego), potocznie nazywanego architekturą wielkopłytową oraz będącymi następstwem poprzedniego - procesami suburbanizacji, które w obu przypadkach osiągnęły wymiar totalny⁵⁴⁸.

⁵⁴⁶ Punktem wyjścia w tworzeniu nowego systemu polityki społecznej Niemiec Wschodnich był zapis o powszechnym, jednolitym systemie ubezpieczeń z 28 stycznia 1947 r. Zob.: A. Bauerkämper, *Die Sozialgeschichte der DDR...*, op. cit., s. 7-8.

⁵⁴⁷ Ogłoszono ją już na VIII zjeździe partyjnym SED w czerwcu 1971 r. Zob.: *Gemeinsamer Beschluss des Zentralkomitees der SED, des Bundesvorstandes des FDGB und des Ministerrates der DDR über sozialpolitische Maßnahmen in Durchführung der auf dem VIII. Parteitag der SED beschlossenen Hauptaufgabe des Fünfjahresplanes* vom 28. April 1972, [w:] *Dokumente zur Geschichte der SED*, red. G. Benser, Bd. 3: 1971-1986, Berlin 1986, s. 73-74.

⁵⁴⁸ Por.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Großsiedlungsbericht 1994*, Drucksache 12/8406, 30. 08. 94, s. 42, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/12/084/1208406.pdf>, [ostatni odczyt: 11.01.2020]; Ch. Hannemann, *Stadtentwicklung ohne Wirtschaftswachstum...*, op. cit., s. 18; D. Herrmann, *Halle-Neustadt. Späte Besinnung auf die Moderne*, Saale 2000, s. 28-29.

Polityka socjalna NRD w okresie stabilizacji reżimu zmierzała do intensyfikacji procesów wielkoprzemysłowych oraz zabezpieczenia podstawowych potrzeb społeczeństwa. Z przyczyn ideologicznych i politycznych warstwy robotnicze odnotowały najwyższy przeskok w odczuwalnym poziomie życia. Ów progres wyrażał się zarówno w sferze zarobkowej, jak również urzędowej gwarancji zatrudnienia i ochrony przed skrajnym ubóstwem. Bezpieczeństwo socjalne w miejscu zatrudnienia manifestowało się m.in. poprzez: zapewnienie właściwej opieki nad dziećmi w godzinach pracy, odpowiednią opieką medyczną, przydziały mieszkaniowe⁵⁴⁹, perspektywę szkoleń oraz bogatą ofertę animacji czasu wolnego. W takich okolicznościach wykształciła się specyficzna mentalność warstw robotniczych, zdominowana potrzebą polepszenia własnego statusu posiadania oraz standardów socjalnych miejsca zatrudnienia. Ważyła ona ostatecznie na udzieleniu poparcia idei zjednoczenia wypracowanej przez gabinet H. Kohla.

Wszelkie narzędzia pomocowe kierowane pod adresem mieszkańców miały zapewniać każdemu porównywalny standard życia, a jednocześnie gwarantować poczucie ogólnego bezpieczeństwa socjalnego⁵⁵⁰. Ono z kolei stanowiło warunek sine qua non stabilizacji systemu państwowego NRD. Władze partyjne nie chciały przy tym powielać błędów z okresu Republiki Weimarskiej, której upadek wynikał także z wakujących instrumentów polityki społecznej⁵⁵¹. Z tego względu zwrócono się ku praktyce urzędowego (monopolistycznego) ustalania poziomu cen, względnie subwencjonowania⁵⁵² artykułów pierwszej potrzeby, czynszów czy środków komunikacji miejskiej⁵⁵³. Wspomniane mechanizmy pomocowe relatywizowały zjawisko biedy do tego stopnia, iż nie było ono utożsamiane z ostentacyjną bezdomnością. Ograniczenie zabezpieczeń finansowych do niezbędnego minimum dotknęło przede wszystkim grupy zagrożone wykluczeniem społecznym lub jednostki wyłączone z procesu produkcji⁵⁵⁴. W rozumieniu SED byli to głównie mieszkańcy nieaktywni zawodowo, niepełnosprawni, inwalidzi, weterani wojenni oraz wdowy po żołnierzach byłej armii III Rzeszy⁵⁵⁵. W ten sposób blisko połowa gospodarstw

⁵⁴⁹ Por.: Ch. Hannemann, *Die Platte: industrialisierter Wohnungsbau in der DDR*, Berlin 2005, s. 25.

⁵⁵⁰ Zob.: K. Schröder (1998), *Der SED-Staat...*, op. cit., s. 514-515.

⁵⁵¹ Zob.: K.-R. Korte, W. Weidenfeld, op. cit., s. 696.

⁵⁵² Zob.: M. Häder, S. Häder, *Turbulenzen im Transformationsprozess. Die individuelle Bewältigung des sozialen Wandels in Ostdeutschland 1990-1992*, Opladen 1995, s. 308.

⁵⁵³ Zob.: H. G. Hockerts, op. cit., s. 236; H. Püschel, *Die DDR-Rentenversicherung kurz vor der Wende*, [w:] H. Mrotzeck, H. Püschel, *Krankenversicherung und Alterssicherung*, Opladen 1997, s. 239-241.

⁵⁵⁴ Zob.: J. Frerich, M. Frey, *Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland, Band 2: Sozialpolitik in der Deutschen Demokratischen Republik*, München 1993, s. 345.

⁵⁵⁵ W ramach państwowego ubezpieczenia społecznego przewidywano następujące formy świadczeń emerytalno-rentowych: emerytury zasadnicze, renty inwalidzkie, emerytury inwalidzkie, renty wdowie, renty sieroce, renty powypadkowe oraz tzw. renty częściowe. Por.: D. Hoffmann, *Leistungsprinzip und*

domowych, tworzonych przez osoby w wieku emerytalnym, korzystała z różnych form państwowego dofinansowania⁵⁵⁶. Środki te stanowiły ponad 20% ogólnych kosztów utrzymania, co dla osób z niskimi zarobkami stanowiło istotne uzupełnienie domowego budżetu⁵⁵⁷.

Permanentne przeciążenie wschodnioniemieckiej gospodarki generował w równym stopniu system pracy nakazowej i związany z nim obowiązek zakładów przemysłowych do zapewnienia osobom zatrudnionym dodatkowej pomocy w sferze opiekuńczo-zdrowotnej⁵⁵⁸. Istniejącego równolegle systemu uzupełniających świadczeń emerytalnych⁵⁵⁹ nie znano praktycznie poza kręgiem establishmentu⁵⁶⁰. Wiele zależało od rodzaju wykonywanej wcześniej pracy oraz usytuowania jednostki w hierarchii społecznej. Tylko nieliczni mieszkańcy otrzymywali wsparcie materialne w ramach opieki społecznej. W 1989 r. było to niewiele ponad 5,5 tys. osób. Aby go otrzymać, jednostka musiała być niezdolna do zabezpieczenia własnych potrzeb życiowych z wynagrodzenia za pracę, emerytury lub dochodów kolejnych członków rodziny. Dodatkowe kwoty przewidziano jedynie dla małżeństw z dziećmi. Z końcem lat 80-tych łączna suma wydatków budżetowych w tym sektorze nie przekraczała jednak 0,1%, co uzasadniało finansowe koszty polityki pełnego zatrudnienia oraz promowania osób aktywnych zawodowo. Priorytetowi włączenia w proces produkcji możliwie największej ilości grup społecznych podporządkowano także działalność systemu opieki zdrowotnej. Niedofinansowanie, braki w wyposażeniu, luki kadrowe oraz złe

Versorgungsprinzip: Widersprüche der DDR-Arbeitsgesellschaft, [w:] *Sozialstaatlichkeit in der DDR...*, s. 111; M. Judt, T. Reichel, A. Steiner, *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, Band SBZ/DDR, Bonn 2006, s. 190.

⁵⁵⁶ Według przyjętego w RFN progu wynoszącego 50% dochodów osób aktywnych zawodowo.

⁵⁵⁷ Zob.: H. Püschel, *Die DDR-Rentenversicherung kurz vor der Wende*, op. cit., s. 239-241; M. Styrz, *Czynniki wpływające na stabilność pierwszych małżeństw w Polsce*, "Studia Demograficzne", 1-2 (157-158), Warszawa 2010, s. 31-32.

⁵⁵⁸ Por.: G. A. Ritter, *Thesen zur Sozialpolitik der DDR*, [w:] *Sozialstaatlichkeit in der DDR...*, op. cit., s. 14 i nast.

⁵⁵⁹ Zasadniczo wymienia się ok. 30 dodatkowych systemów ubezpieczeniowych, przysługujących wybranym grupom społecznym w NRD. Poza nimi istniał szereg dodatkowych platform emerytalnych dla pełnoetatowych członków różnych organizacji społecznych. Razem dawało to ponad 60 różnych typów świadczeń podnoszących zasadniczą kwotę emerytur. Por.: H. G. Hockerts, op. cit., s. 238; H. Püschel, *Die Sozialversicherung in der DDR*, [w:] H. Motzeck, H. Püschel, op. cit., s. 20; M. Willing, *Sozialistische Wohlfahrt*, "Beiträge zur Rechtsgeschichte des 20. Jahrhunderts", Band 59, Tübingen 2008, s. 47-49.

⁵⁶⁰ Pierwsze ponadplanowe systemy emerytalne powstały już na przełomie lat 1950/1951 i miały na celu związane z NRD inteligencji technicznej oraz naukowej. Kolejne opracowano w 1959 r. dla służb medycznych oraz weterynaryjnych, w tym lekarzy z własną praktyką. W 1968 r. rozpoczęto ofensywę prawną zmierzającą do zwiększenia przywilejów socjalnych współpracowników partii komunistycznej. Trzy lata później dodatkowym ubezpieczeniem emerytalnym objęto członków aparatu państwowego, Niemieckich Wolnych Związków Zawodowych, służb mundurowych oraz pozostałych partii politycznych i organizacji społecznych. Por.: H. Püschel, *Einige Bemerkungen zu den Zusatz- und Sonderversorgungssystemen der DDR*, [w:] H. Motzeck, H. Püschel, op. cit., s. 24 i nast.; M. G. Schmidt, *Sozialpolitik. Historische Entwicklung und internationaler Vergleich*, Opladen 1988, s. 176-177; K. Schröder (1998), *Der SED-Staat...*, op. cit., s. 522.

zarządzanie służbą zdrowia odpowiadały za niski poziom świadczonych usług lekarskich⁵⁶¹. Z tego względu marginalizowano potrzeby osób niepełnosprawnych, przewlekle chorych i niezdolnych do pracy. Zaletą systemu była jednakże powszechna praktyka badań profilaktycznych, leczenia ambulatoryjnego, wizyt domowych, konsultacji, które pozwalały zapobiegać utracie siły roboczej. Jedynie uprzywilejowane warstwy społeczne mogły liczyć na specjalne względy, korzystając bez ograniczeń z kompleksu szpitali rządowych, sanatoriów czy możliwości wyjazdu do ośrodków uzdrowiskowych⁵⁶². Dychotomiczna ścieżka rozwoju polityki wewnętrznej SED w tym zakresie tworzyła potencjalną płaszczyznę konfliktogenną w zestawieniu z potrzebami jednostki⁵⁶³, ponieważ działaniom ukierunkowanym na znoszenie dysproporcji socjalnych między różnymi warstwami społecznymi towarzyszyła rozbudowa dodatkowych systemów zabezpieczeń społecznych dla uprzywilejowanych środowisk i grup. Świadomość niepowodzenia otwartych prób przeciwstawienia się reżimowi partyjnemu powodowała jednak, iż specyfika roszczeń socjalnych mieszkańców polegała na ich defensywnym charakterze. Pogarszające się wskaźniki demograficzne wymuszały na decydentach politycznych poszerzanie zakresu osłon socjalnych, szczególnie wobec osób w wieku produkcyjnym⁵⁶⁴. Aby jednak ograniczyć potencjalny horyzont roszczeniowy obywateli, przekładający się na coraz wyższe statystyki migracji zewnętrznych, posługiwano się groźbą interwencji Związku Radzieckiego⁵⁶⁵.

Liczba beneficjentów wszystkich dodatkowych świadczeń finansowych w ramach systemu ubezpieczeń społecznych rosła, podobnie jak nakłady państwa na ten cel, w lawinowym tempie⁵⁶⁶. W 1990 r. mogło z nich korzystać nawet 2 mln mieszkańców NRD. Instrumenty te ograniczały jednak egalitarny wymiar całego systemu bezpieczeństwa socjalnego, jednocząc zwolenników reżimu SED; odzwierciedlały także „społeczną przydatność” poszczególnych zawodów⁵⁶⁷. Przywileje emerytalno-rentowe same w sobie

⁵⁶¹ Niska jakość opieki lekarskiej, warunkowane brakami aprowizacyjnymi złe nawyki żywieniowe, wysoki poziom zanieczyszczeń, spożycia alkoholu oraz papierosów odpowiadały nie tylko za wyższy niż w RFN współczynnik zachorowalności i śmiertelności mieszkańców NRD, ale również niższą przeciętną długość życia wschodnioniemieckiego społeczeństwa. Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 259.

⁵⁶² W latach 1950-1989 wydatki na opiekę zdrowotną wzrosły z 1, mld marek do ponad 17,8 mld marek. Zob.: K. Schröder (1998), *Der SED-Staat...*, op. cit., s. 523-524.

⁵⁶³ Por.: G. A. Ritter, *Thesen zur Sozialpolitik der DDR*, op. cit., s. 12.

⁵⁶⁴ Por.: A. Bauerkämper, *Die Sozialgeschichte der DDR...*, op. cit., s. 7.

⁵⁶⁵ Por.: P. Hübner, op. cit., s. 130.

⁵⁶⁶ W latach 1970-1988 wydatki budżetowe na ubezpieczenie społeczne i emerytury wzrosły z 14,9 mld marek do 36,3 mld marek, w tym kwota samych subwencji zwiększyła się o dodatkowe 11,3 mld marek. Por.: Zob.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch 1989 der Deutschen Demokratischen Republik*, Berlin 1989, s. 261, 272-273, https://www.digizeitschriften.de/dms/img/?PID=PPN514402644_1989%7Clog3, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

⁵⁶⁷ Por.: A. Bauerkämper, *Die Sozialgeschichte der DDR...*, op. cit., s. 8.

stanowiły skuteczny instrument obejścia restrykcyjnych zasad polityki płacowej komunistycznych władz, dążących do zrównania standardów życiowych różnych warstw społecznych. W literaturze pojawia się nawet określenie „neo-feudalizacji” wschodnioniemieckiego systemu zabezpieczeń społecznych, pod którym należy rozumieć jego faktyczne rozdrobnienie. Wszystkie dodatkowe platformy ubezpieczeniowe przeciążały wschodnioniemiecki system finansowy, ponieważ nie zostały uelastycznione pod kątem poziomu produktywności gospodarki oraz rosnących kosztów utrzymania⁵⁶⁸. W ten sposób strumień wydatków budżetowych zwiększał się nieproporcjonalnie do strumienia wpływów. Całościowe koszty związane z zapewnieniem minimum egzystencjalnego obywateli zwiększyły się z 26,2 mld marek w 1971 r. do ponad 110 mld marek w 1988 r.⁵⁶⁹ Niemal połowę tych kosztów pochłaniały subwencje, które z biegiem czasu straciły swoje pierwotne znaczenie. Zniekształcały one strukturę cenową rynku w ogóle, stając się regularnym świadczeniem w ramach narzędzi polityki społecznej⁵⁷⁰.

Wzrost wydatków państwa na opiekę socjalną w latach 70-tych został okupiony rosnącymi problemami ekonomicznymi. Niekontrolowana polityka finansowa obnażała zawodność przyjętej przez władze koncepcji budowy nowego ładu społecznego⁵⁷¹. Ponieważ jednak gruntowna redefinicja założeń strategii gospodarczej musiałaby prowadzić do nieuchronnej zmiany reżimu politycznego, utrzymywanie ekonomicznie nieuzasadnionego trybu wydatków publicznych pozwalało przedłużyć żywot zarówno samej SED, jak i istniejącego modelu państwa opiekuńczego. Problemy finansowe Niemiec Wschodnich były ceną ponoszoną przez władze komunistyczne w zamian za utrzymanie w gruncie rzeczy deklaratywnej legitymacji społecznej. Akcentowanie socjalnego charakteru państwa tylko w krótkiej perspektywie czasowej pozwalało stabilizować istniejący system, by ostatecznie eksperyment budowy społeczeństwa socjalistycznego zakończył się jego spektakularnym

⁵⁶⁸ Wysokość wkładów na dobrowolne ubezpieczenia na życie, od następstw nieszczęśliwych wypadków oraz zdrowotne wzrosła w latach 1955 – 1988 z 0,2 mld marek do 3,8 mld marek, natomiast wszystkich prywatnych ubezpieczeń społecznych – z 0,5 mld marek w 1950 r. – do 16,6 mld marek w 1988 r. Oszczędności lokowane w kasach oszczędnościowych wzrosły z 1 mld marek (1950 r.) do blisko 123 mld marek (1988 r.). Zob.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch 1989 der Deutschen Demokratischen Republik*, op. cit., s. 277-279.

⁵⁶⁹ Zabezpieczenie stabilnych cen żywności i artykułów pierwszej potrzeby pochłonęło w 1971 r. około 8,5 mld marek – w ciągu kolejnych 17 lat suma ta zwiększyła się niemal sześciokrotnie - do 49,8 mld marek. $\frac{2}{3}$ kwoty pochłaniały dotacje tylko na artykuły spożywcze. Świadczenia socjalne i zdrowotne generowały w 1988 r. $\frac{1}{5}$ zasobów budżetowych państwa (20,1%, w 1950 r. było to nawet 24% środków). Subwencje mieszkaniowe wzrosły z 2,1 mld marek do 16 mld marek. Ibidem, s. 261, 276.

⁵⁷⁰ Ponieważ wiele artykułów powszechnego użytku nie było objętych dofinansowaniem, każdy wzrost wartości dóbr wyższego rzędu pociągał za sobą niedobory artykułów pierwszej potrzeby, wywołując efekt ogólnego wzrostu poziomu cen. Zob.: J. Stitzel, *Von „Grundbedürfnissen” zu „höheren Bedürfnissen” – Konsumpolitik als Sozialpolitik in der DDR*, [w:] *Sozialstaatlichkeit in der DDR...*, op. cit., s. 145-163.

⁵⁷¹ Zob.: K. Schröder (1998), *Der SED-Staat...*, op. cit., s. 509-512.

upadkiem. Jest to o tyle istotne, iż władzom Berlina Wschodniego nigdy nie udało się zapobiec pogłębianiu negatywnych trendów demograficznym⁵⁷². Niemniej jednak, patrząc przez pryzmat długofalowej skuteczności instrumentów polityki wewnętrznej NRD, narzucenie mieszkańcom roli biernego odbiorcy urzędowych świadczeń socjalnych - przy mocno ograniczonych możliwościach gospodarki - musiało prędzej czy później przyczynić się do kryzysu i ostatecznie załamania całego reżimu.

3.4. Polityka zatrudnienia

Powszechna aktywność zawodowa stanowiła trzon filozofii politycznej SED i jednocześnie kluczowe narzędzie ideologizacji życia w NRD⁵⁷³. „Zarządzenie o ogólnych warunkach udzielania pomocy socjalnej” z 23 lutego 1956 r. (niem. *Verordnung über die Allgemeine Sozialfürsorge*) gwarantowało wsparcie państwa w znalezieniu zatrudnienia, odbierając wszystkim mieszkańcom zdolnym do pracy możliwość korzystania z centralnych platform pomocy finansowej⁵⁷⁴. Gwarantowane ustawą konstytucyjną prawo do pracy⁵⁷⁵ sprowadzono do obywatelskiego obowiązku⁵⁷⁶. Zgodnie z drugą ustawą nowelizującą kodeks karny z kwietnia 1977 r. odmowa podjęcia zatrudnienia groziła więzieniem⁵⁷⁷. Nomenklatura ekonomiczna Komitetu Centralnego SED nie ujmowała także pojęcia strukturalnego

⁵⁷² Por.: D. Hoffmann, *Leistungsprinzip und Versorgungsprinzip...*, op. cit., s. 109-110.

⁵⁷³ Idem, *Arbeitsmarkt, Zweijahresplan und Wirtschaftsverwaltung. Die Auseinandersetzung über Kommunalisierung oder Zentralisierung der Arbeitsämter*, [w:] *Das letzte Jahr der SBZ...*, op. cit., s. 110-112.

⁵⁷⁴ W skrajnie uzasadnionych przypadkach wsparcie to mogło przysługiwać jedynie pełnym rodzinom. Zob.: A. Bauerkämper, *Die Sozialgeschichte der DDR...*, op. cit., s. 7.

⁵⁷⁵ Zob.: Art. 24. Abs., 1, *Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968*: „Jeder Bürger der Deutschen Demokratischen Republik hat das Recht auf Arbeit. Er hat das Recht auf einen Arbeitsplatz und dessen freie Wahl entsprechend den gesellschaftlichen Erfordernissen und der persönlichen Qualifikation(...)“ *Mann und Frau, Erwachsene und Jugendliche haben das Recht auf gleichen Lohn bei gleicher Arbeitsleistung*“. Tłum. wł.: „Każdy obywatel NRD ma prawo do pracy. Ma on prawo do miejsca pracy i jego swobodnego wyboru zgodnie z wymaganiami społecznymi i kwalifikacjami osobistymi.”

⁵⁷⁶ Zob.: Art. 24 Abs. 2 *Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968*: „Das Recht auf Arbeit und die Pflicht zur Arbeit bilden eine Einheit“. Tłum. wł.: „Prawo do pracy i obowiązek pracy tworzą jedną całość“.

Stąd też wynikał m.in. ukształtowany w literaturze termin „społeczeństwa pracującego”, oddający socjo-polityczne znaczenie aktywności zawodowej w Niemczech Wschodnich, warunkującej percepcję transformacji systemowej NRD po 1989 r. w oczach mieszkańców nowych landów. Zob.: D. Hoffmann, *Aufbau und Krise der Planwirtschaft...*, op. cit., s. 6.

⁵⁷⁷ Zob.: D. Voigt, *Arbeitsbeziehungen in der DDR*, [w:] *Handbuch der Arbeitsbeziehungen: Deutschland, Österreich, Schweiz*, red. G. Endruweit (i in.), Berlin/New York 1985, s. 463 i nast..

bezrobocia⁵⁷⁸. SED starała się zarządzać zasobami ludzkimi w taki sposób, aby zapewnić ciągły wzrost produkcji gospodarczej. Szczegółowe wytyczne w tym zakresie zostały zawarte w uchwalonej 19 kwietnia 1950 r. ustawie o „wspieraniu i ochronie siły roboczej, zwiększaniu wydajności pracy oraz polepszaniu sytuacji materialnej i kulturalnej pracowników fizycznych i umysłowych”, zwanej dalej „ustawą o pracy”⁵⁷⁹.

Dominował głównie jednokierunkowy strumień przepływu zasobów ludzkich w związku z nastawieniem sektora gospodarczego na przemysł ciężki i wydobywczy⁵⁸⁰. Dlatego dominującą grupą zawodową byli pracownicy fizyczni. Co trzeci zatrudniony należał do sektora przemysłowego/produkcyjnego (w 1973 r. było to nawet 4/10 zatrudnionych - 38,3%), aczkolwiek jedynie 30% osób z branży posiadała wykształcenie adekwatne do pełnionej funkcji⁵⁸¹. W ciągu czterech dekad rządów SED zwiększył się również udział osób zajmujących posady poza obszarem produkcyjnym⁵⁸². W 1950 r. pracę znalazło tu ok. 0,8 mln mieszkańców (12,5% ogółu zatrudnionych), w 1970 r. – 1,35 mln (17,5%), dekadę później – już 1,65 mln (1/5 pracobiorców)⁵⁸³. Ok. 36% ludności pracującej zajmowała stanowiska urzędnicze w administracji państwowej i publicznej⁵⁸⁴, w tym ponad 1/4 honorowano etatami wyższego szczebla zarządczego lub kierowniczego. Pozostałe 10% potencjału tworzyło tzw. kadry umysłowe (nauczyciele, wykładowcy akademicki, bankierzy, prawnicy). Rozwój biurokracji oraz nacisk na wzrost produkcji przemysłowej odbywał się przede wszystkim kosztem sektora prywatnego⁵⁸⁵. Proces kolektywizacji wsi doprowadził jednocześnie do ponad dwukrotnego spadku wielkości populacji trudzącej się rolnictwem (w 1950 r. 2 mln osób, w 1989 r. nieco ponad 0,92 mln). Co dziesiąty zatrudniony należał do państwowej spółdzielni produkcyjnej⁵⁸⁶.

⁵⁷⁸ 16 czerwca 1977 r. uchwalono ustawę wdrażającą kodeks pracy, który znosił obowiązek ubezpieczenia od bezrobocia. Władzom politycznym zależało na włączeniu kolejnych osób na rynek pracy. Por.: C. Kress, *Schrumpfungsprozesse versus Wachstumsparadigma in der DDR*, [w:] *Schrumpfende Städte: Ein Phänomen zwischen Antike und Moderne*, op. cit., s. 249.

⁵⁷⁹ Kwestię tę regulowała szczegółowo „ustawa o ochronie macierzyństwa i dziecka”, przyjęta 27 września 1950 r. Zob.: I. Gerlach, op. cit., s. 230.

⁵⁸⁰ Por.: D. Hoffmann, *Aufbau und Krise der Planwirtschaft...*, op. cit., s. 251-252.

⁵⁸¹ Zob.: M. Vester, op. cit., s. 41.

⁵⁸² Zob.: V. Dahms (i in.), *Datenreport DDR Arbeitsmarkt (II). Länder der ehemaligen DDR*, „Trends & Facts Spezial“, Nr. 2., Berlin 1990, s. 26-36.

⁵⁸³ Zob.: K. Schröder (1998), *Der SED-Staat...*, op. cit., s. 517.

⁵⁸⁴ W oficjalnych zestawieniach statystycznych pomijano osoby związane z tzw. sektorem X. Zaliczały się do niego osoby z instytucji objętych tajemnicą państwową (Ministerstwo Obrony Narodowej, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego Stasi, administracja celna, Rada Państwa, Rada Ministrów wraz z jednostkami bezpośrednio im podległymi). W 1989 r. zatrudniano tu ok. 726.900 osób. Zob.: M. Judt, T. Reichel, A. Steiner, op. cit., s. 148 oraz s. 302-304.

⁵⁸⁵ W 1949 r. istniało 1,1 mln przedsiębiorców tworzących dodatkowe etaty dla około 900 tys. członków rodzin. Do 1955 r. liczby te zmniejszyły się odpowiednio do 900 tys. i 650 tys.

⁵⁸⁶ Por.: W. Rossade, op. cit., s. 42-43.

Zaostrzenie polityki kadrowej w związku z permanentnym ubytkiem liczby mieszkańców w wieku produkcyjnym oraz niską produktywnością wschodnioniemieckiej gospodarki generowało nieporównywalny z żadnym innym ówczesnym państwem europejskim poziom zatrudnienia. Ogólna ilość pracobiorców w NRD w okresie 1950-1989 wzrosła o 1.4 mln, z 7,1 mln w 1949 r. do 7,7 mln w 1961 r. i ponad 8,5 mln w 1989 r. Największą poprawę wskaźnika etatów odnotowano wśród kobiet, z 37% w 1955 r. do ponad 85% w 1989 r. W przedziale wiekowym 30-50 lat pracowało tu aż 89% populacji (w RFN zaledwie 63%). Pomiędzy 50-tym a 60-tym rokiem życia bez pracy pozostawała jedynie co piąta kobieta. Najwyższy poziom aktywizacji na rynku pracy osiągnęły mieszkanki w wieku od 15-tu do 25-ciu lat. We wspomnianej grupie populacyjnej problem bezrobocia dotyczył mniej niż 10% przypadków⁵⁸⁷. Strategia maksymalnego wykorzystania zasobów ludzkich na potrzeby gospodarki sprzyjała również zatrzymywaniu na rynku pracy kobiet w wieku emerytalnym, tj. po osiągnięciu przez nie minimum 60-ciu lat. U schyłku istnienia NRD stałe zatrudnienie miała niespełna 1/3 mieszkanek spełniających dolne kryterium wieku przejścia w stan spoczynku zawodowego, a więc niemal trzykrotnie więcej niż w RFN⁵⁸⁸.

Pomimo wieloletniej obecności na rynku pracy kobiety miały trudności w obejmowaniu wyższych stanowisk funkcyjnych⁵⁸⁹. Ograniczony poziom mobilności generacyjnej w ich przypadku⁵⁹⁰ nie zmniejszał perspektywy uzyskania awansu. W NRD szanse ku temu były nawet wyższe niż w RFN⁵⁹¹. Dotyczyło to szczególnie sektora sądowego⁵⁹².

⁵⁸⁷ Na pełen etat pracowało blisko 3/4 kobiet z dwójką dzieci poniżej 18 roku życia oraz 17% w systemie niepełnego wymiaru godzin. Dla RFN wskaźniki te wynosiły odpowiednio 16% i 24%. Zob.: G. A. Ritter, *Thesen zur Sozialpolitik der DDR*, op. cit., s. 22.

⁵⁸⁸ Na podstawie: H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, op. cit., s. 89.

⁵⁸⁹ Funkcje kierownicze były domeną mężczyzn. I chociaż 4/10 mieszkanek aktywnych zawodowo pracowało w administracji, były to głównie posady niższego szczebla organizacyjnego. Zob.: I. Gerlach, op. cit., s. 117; H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, op. cit., s. 90-91.

⁵⁹⁰ Max Weber w swoich badaniach nad ruchliwością społeczną wyróżnił tzw. mobilność między-generacyjną oraz wewnątrz-generacyjną. Pierwsza z nich oznacza zmianę przynależności do określonej warstwy społecznej między pokoleniem wyjściowym a generacją zstępną. Odnosi się zatem do określonej grupy jednostek. Mobilność wewnątrz-generacyjna to z kolei zmiana przynależności jednostki do różnych warstw społecznych w ciągu całego życia. Por.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 255.

⁵⁹¹ Ofensywa edukacyjna umożliwiła im zdobywanie kwalifikacji zawodowych także w specjalnościach ścisłych, stricte technicznych. W 1989 r. co druga kobieta była słuchaczką studiów wyższych, z czego 46% decydowało się na profil matematyczno-przyrodniczy i blisko jedna czwarta na specjalności inżynierskie. Zob.: J. Burmeister, M. Kroß, M. Michlig (i in.), *Die Sozialistische Familie. Ideologie und Wirklichkeit des Familienbildes in der DDR und Auswirkungen des Transformationsprozesses '89*, Humboldt Universität zu Berlin. Institut für Sozialwissenschaften, Semester: WS 2005/06, s. 10-12.

⁵⁹² W 1989 r. kobiety stanowiły blisko połowę kadr prawniczych NRD (dyrektorami sądów okręgowych było 13% z nich) - w RFN na takie zatrudnienie mogła liczyć jedynie co piąta kobieta. Por.: R. Geißler, *Bildungsexpansion und Bildungschancen*, op. cit., s. 60.

oraz oświatowego⁵⁹³. Stosunkowo proporcjonalna była obecność kobiet w kręgach organizacji masowych; w samej SED płeć żeńska stanowiła blisko 36% kadr (1988 r.), a po wyborach do Izby Ludowej w marcu 1990 r. jej udział wśród ogółu parlamentarzystów wyniósł 32%.

Gwarantowane prawnie i potwierdzone wolą polityczną bezpieczeństwo miejsca pracy sprzyjało stabilizacji stosunków społecznych w NRD⁵⁹⁴. Zatrudnienie stawiano na pierwszym miejscu wśród pięciu najważniejszych wartości w życiu człowieka, tuż za rodziną i dziećmi. Ceniono je nawet wyżej niż czas wolny czy utrzymywanie więzi koleżeńskich. Model powszechnej aktywizacji zawodowej pozwalał zarazem zwiększyć instytucjonalną kontrolę nad społeczeństwem, jak również ograniczyć zjawisko jawnego bezrobocia⁵⁹⁵. Przepisy dotyczące ochrony stosunku pracy uniemożliwiały w praktyce zwolnienie osoby posiadającej stałe źródło dochodu. W odniesieniu do niektórych grup społecznych wprowadzono nawet zakaz wypowiedzeń. Zaliczano do nich przykładowo ciężarne kobiety, matki z dziećmi czy byłych funkcjonariuszy służby wojskowej.

Presja państwa w zakresie ciągłego zwiększania kadr robotniczych nigdy nie doprowadziła do rozwiązania problemu permanentnych niedoborów personalnych z uwagi na małą wydajność pracowników oraz niską produktywność energooszczędnej gospodarki. Ponad to strukturalne niedoskonałości strategii zarządzania zasobami ludzkimi w połączeniu z brakami technologicznymi oraz inwestycyjnymi skutkowały upośledzeniem sektora usługowego, jak również powstawaniu nadetatowości w strategicznych dla państwa dziedzinach produkcji przemysłowej i sektorze administracyjnym. Ograniczone możliwości awansu społeczno-zawodowego młodszych generacji potęgowały skalę zjawiska. Wyhamowanie tempa mobilności wertykalnej w latach 70-tych uniemożliwiło rotację osobową kadr decyzyjnych oraz odmłodzenie elity politycznej, odpowiedzialnej za stagnację ekonomiczną NRD. Jednocześnie partia komunistyczna musiała stawić czoła procesowi starzenia się społeczeństwa i dostosować instrumenty rynku pracy do następstw wspomnianego problemu⁵⁹⁶. W tym kontekście istotnym elementem doktryny społeczno-politycznej SED było równouprawnienie

⁵⁹³ Mimo, iż profesurę otrzymywało zaledwie 5% kobiet (1988 r.), częściej w porównaniu z RFN dopuszczano je do egzaminów doktorskich i habilitacyjnych. Por.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 309-310.

⁵⁹⁴ Zob.: K. Schröder (1998), *Der SED-Staat...*, op. cit., s. 520.

⁵⁹⁵ Por.: D. Hoffmann, *Leistungsprinzip und Versorgungsprinzip...*, op. cit., s. 102.

⁵⁹⁶ Por.: G. A. Ritter, *Thesen zur Sozialpolitik der DDR*, op. cit., s. 17.

płci w dostępie do rynku pracy⁵⁹⁷. Mieszkanki NRD były głównymi beneficjentkami wielu narzędzi pomocowych, uskuteczniających łączenie obowiązków rodzinnych i zawodowych⁵⁹⁸.

W pierwszych latach partyjnego reżimu uruchomiono program rozbudowy infrastruktury związanej z opieką nad dziećmi. Zaczęto tworzyć sieć przyzakładowych placówek przedszkolnych oraz żłobków, na które cedowano część zadań wychowawczych⁵⁹⁹. Instytucje opieki nad najmłodszymi członkami społeczności odgrywały fundamentalną rolę nie tylko w aktywizacji zawodowej kobiet, ale przede wszystkim w przekazywaniu norm i wartości skumulowanych w koncepcji socjalistycznego wychowania. Wspominał o tym wyraźnie § 13. Ustawy o socjalistycznym rozwoju szkolnictwa w NRD z 1959 r.⁶⁰⁰ Państwo mogło wobec tego prowadzić skutecznie kampanię indoktrynacji u podstaw⁶⁰¹. Po 1978 r. enerdowskie przedszkola⁶⁰² pokrywały statystycznie ponad 90% możliwego zapotrzebowania. Zaledwie na rok przed zjednoczeniem obu państw niemieckich zakres potencjalnej opieki instytucjonalnej obejmował w ich przypadku ponad 95% dzieci⁶⁰³.

Kobiety mogły liczyć również na pośrednictwo państwa w znalezieniu zatrudnienia oraz szereg uzupełniających świadczeń socjalnych⁶⁰⁴. Ponad to uchwałą wykonawczą Rady Ministrów z 23 grudnia 1961 r. zainicjowano strategię podnoszenia kwalifikacji zawodowych mieszkanek NRD, w tym także na uczelniach wyższych⁶⁰⁵. Wprowadzono indywidualny tryb

⁵⁹⁷ W przeciwieństwie do RFN, w NRD od samego początku zaistniała wola polityczna do propagowania pracy zawodowej płci żeńskiej pomimo początkowych trudności w przełamaniu stereotypów społecznych dotyczących aktywności zawodowej kobiet. Zob.: Art. 24. Abs. *Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968*: „(...)Mann und Frau, Erwachsene und Jugendliche haben das Recht auf gleichen Lohn bei gleicher Arbeitsleistung.“. Tłum. wł.: „(...) Kobieta i mężczyzna, osoba dorosła i nieletnia mają prawo do równego wynagrodzenia przy równym podziale pracy”.

⁵⁹⁸ Zob.: K. Eichhorn, *Emanzipation und Gleichberechtigung der Frauen in der DDR - Arbeitsmarkt und Politik*, München 2005, s. 7-9.

⁵⁹⁹ Por.: D. Hoffmann, *Aufbau und Krise der Planwirtschaft...*, op. cit., s. 276-278.

⁶⁰⁰ Czytamy w nim m.in. o tym, iż: „W przedszkolach i pozostałych instytucjach wychowania przedszkolnego przygotowuje się 3-6 letnie dzieci do uczestnictwa w życiu socjalistycznym (...). Zob. § 13., *Gesetz über die sozialistische Entwicklung des Schulwesens in der Deutschen Demokratischen Republik vom 2. Dezember 1959*, op. cit.

⁶⁰¹ Zob.: H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, op. cit., s. 97.

⁶⁰² Pod pojęciem przedszkola kryły się cztery główne instytucje opieki nad dziećmi: przedszkola komunalne, przyzakładowe, sezonowe i kościelne.

⁶⁰³ Por.: I. Gerlach, op. cit., s. 249; M. Judt, T. Reichel, A. Steiner, op. cit., s. 249.

⁶⁰⁴ Polityka społeczna SED nawiązywała przez to explicite do radzieckiej myśli emancypacji płci żeńskiej na rynku pracy, której wymiar determinował rozwój infrastruktury opieki nad dziećmi. Por. M. Willing, op. cit., s. 70-71.

⁶⁰⁵ W tym celu okres 1961-1972 zaowocował przyjęciem szeregu dokumentów bazowych. Wśród nich znalazły się m.in. zarządzenie z 7 lipca 1966 r. w sprawie dokształcania kobiet w specjalizacjach technicznych oraz pełnienia funkcji kierowniczych; zarządzenie o kształceniu kobiet w specjalnych klasach szkół zawodowych z 15 lipca 1967 r. czy inżynierskich szkół rolniczych z 21 lipca 1969 r. Ofensywa edukacyjna przyczyniła się do wzrostu udziału kobiet na uczelniach wyższych. W 1989 r. studiowała co druga kobieta, z czego 46% decydowało się na profil matematyczno-przyrodniczy i blisko jedna czwarta na specjalizacje inżynierskie. Zob.: J. Burmeister, M. Kroß, M. Michligk (i in.), op. cit., s. 10-12; I. Gerlach, op. cit., s. 235-239.

studiów, bezpłatny system przedszkoli i żłobków na terenie kampusów akademickich⁶⁰⁶, dotacje do posiłków na stołówkach szkolnych i zakup odzieży czy też nieodpłatną opiekę nad dziećmi do ukończenia przez nie 10. roku życia. Dzięki temu praca ułatwiała mieszkankom zarówno planowanie rozwoju osobistego, jak również jednoczesne prowadzenie samodzielnego gospodarstwa domowego oraz osiągnięcie pewnego stopnia niezależności finansowej od współmałżonka, aż do osiągnięcia wieku emerytalnego. Celem władz politycznych nie było jednakże manifestowanie modelu kobiety niezależnej, ale zwiększenie wskaźnika reprodukcji społeczeństwa oraz zasobów siły roboczej. Dowodzi tego praktyka zwalniania z obowiązku pracy mieszanek NRD jedynie w przypadku braku miejsc w placówkach wychowania przedszkolnego lub całodobowej pielęgnacji członka rodziny⁶⁰⁷. Takie spojrzenie na politykę rodzinną zbiegło się wprawdzie z czasowym zwiększeniem podaży pracowników oraz wskaźnika przyrostu naturalnego w skali całego kraju, ale jego skuteczność wyczerpała się w latach 80-tych z uwagi na rosnące problemy finansowe państwa⁶⁰⁸.

Istotnym miernikiem pozycji socjalnej oraz umiejscowienia jednostki w drabinie społecznej była jej sytuacja dochodowa. Praktyka polityczna Niemiec Wschodnich sankcjonowała duże nierówności w strukturze wynagrodzeń. Decydowały o nich: pochodzenie społeczne, poziom identyfikacji z systemem państwowym, lojalność wobec partii komunistycznej⁶⁰⁹ oraz stopień współudziału w sprawowaniu władzy (partycypacja w nieformalnym podziale dóbr, usług, a także strumieniach przepływu informacji oraz decyzji), względnie ekonomiczna samodzielność⁶¹⁰. Droga awansu zawodowego została uzależniona od rozwoju kariery politycznej w organizacjach masowych, partiach Bloku Demokratycznego lub bezpośrednio w samej SED⁶¹¹. Dopiero w dalszej kolejności o zatrudnieniu jednostki decydował poziom wykształcenia oraz zakres umiejętności praktycznych. Przydziału miejsc

⁶⁰⁶ Por.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 303.

⁶⁰⁷ W przypadku wychowywania jednego dziecka zwolnienie przysługiwało do momentu, aż ukończyło ono szósty rok życia. Jeśli pod opieką kobiety pozostawała dwójka potomstwa, taki przywilej trwał do chwili, aż skończyły one 15 lat.

⁶⁰⁸ Por.: C. Kress, op. cit., s. 245.

⁶⁰⁹ Wśród młodzieży akademickiej poziom identyfikacji z doktryną społeczno-polityczną partii komunistycznej był stosunkowo wysoki. 45% studentów utożsamiało się ściśle z ideologią SED, 48% uznawało przewodnią rolę partii w stopniu ograniczonym, a 7% odrzucało całkowicie prymat ugrupowania komunistycznego. Wysoki wskaźnik identyfikacji dotyczył również nauczycieli akademickich (80%), co wynikało z ich aktywnego członkostwa w strukturach partyjnych. Por.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 93-94.

⁶¹⁰ Nielegalny obrót towarami i usługami w obrębie tzw. szarej strefy gospodarczej był nieodzownym elementem utrzymania systemu społecznego w warunkach realnego socjalizmu. Nieformalne kontakty interpersonalne przyczyniały się do powstawania pozaurzędowych narzędzi podziału deficytowych dóbr konsumpcyjnych oraz usług. Ibidem, s. 106-108.

⁶¹¹ Władze tolerowały wprawdzie ideologiczną „neutralność”, pasywność w życiu publicznym, jednakże do momentu, w którym nie przybierało to otwartej formuły negacji reżimu państwowego.

pracy dokonywano wobec tego z pominięciem demokratycznych procedur prawnych. Zasadnicza oś podziału systemu płacowego w NRD do 1989 r. przebiegała między elitą polityczną a klasą robotniczą⁶¹². Obowiązywała strategia ujednolicania struktury wynagrodzeń poniżej szczybla establishmentu⁶¹³. W ten sposób tłumiono potencjał ekonomiczny samodzielnych przedsiębiorców, promując klasę robotniczą oraz członków państwowych spółdzielni produkcyjnych⁶¹⁴. Bez względu na gałąź przemysłową średnie dochody mieszkank NRD były o ok. 20%⁶¹⁵ - 25%⁶¹⁶ niższe od uposażenia mężczyzn⁶¹⁷. Strategia pełnego zatrudnienia prowadziła zatem do relatywizacji ekonomicznej niezależności kobiet, jakkolwiek pozwalała zwiększyć domowe budżety realnie o około 40%⁶¹⁸. Jeśli wliczyć do tego różnego rodzaju dotacje z zakładów pracy i subwencje państwowe, budżet przeciętnej rodziny wzrastał o kolejne kilkanaście punktów procentowych. Wciąż jednak wielkość przychodów wschodnioniemieckiego gospodarstwa domowego nie pozwalała na osiągnięcie porównywalnego z RFN standardu życiowego⁶¹⁹. Dlatego m.in. dwukrotnie wyższe tempo wzrostu płac realnych w porównaniu ze świadczeniami emerytalnymi⁶²⁰ wydłużało okres aktywności zawodowej mieszkańców po 60-tym - w przypadku kobiet - oraz 65-tym - w przypadku mężczyzn - roku życia. Tworzyli oni bardzo silną grupę osób aktywnych zawodowo, co wprawdzie odpowiadało założeniom systemu pracy nakazowej, ale nie równało się lepszej wydajności siły roboczej⁶²¹.

Miejsce zatrudnienia tworzyło uniwersalną płaszczyznę kontaktów między jednostkami poprzez nieformalne kanały komunikacji. Stanowiło właściwe centrum życia społecznego dzięki oferowanej infrastrukturze opiekuńczo-wychowawczej, a także bogatej ofercie rekreacyjno-wypoczynkowej⁶²². Dążenie do schematyzacji życia codziennego obywateli, ograniczonego do miejsca zatrudnienia i zamieszkania, skuteczniało m.in.

⁶¹² Zob.: K. Schröder (1998), *Der SED-Staat...*, op. cit., s. 538-539.

⁶¹³ Wynikał on także z ograniczonej wartości ekonomicznej wschodnioniemieckiej waluty, która przekładała się na niedobory dóbr konsumpcyjnych. Por.: M. Lötsch, *Sozialstruktur und Systemtransformation*, [w:] *Sozialer Umbruch in Ostdeutschland*, op. cit., s. 35-36.

⁶¹⁴ Por.: F. Adler, A. Kretzschmar, *Ungleichheitsstrukturen in der ehemaligen DDR*, [w:] *Sozialer Umbruch in Ostdeutschland*, op. cit., s. 106-108.

⁶¹⁵ Zob.: H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, op. cit., s. 85.

⁶¹⁶ Por.: G. A. Ritter, *Thesen zur Sozialpolitik der DDR*, op. cit., s. 22.

⁶¹⁷ Por.: H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, op. cit., s. 86.

⁶¹⁸ Zob.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 306-307.

⁶¹⁹ Wielkość gospodarstwa domowego stawiała w uprzywilejowanej sytuacji rodziny, których wszyscy członkowie posiadali stałe miejsce zatrudnienia. Mniej korzystna sytuacja finansowa dotyczyła samotnych matek. Dzięki rozwojowi polityki socjalnej polepszyła się sytuacja socjalna wielodzietnych gospodarstw domowych. F. Adler, A. Kretzschmar, op. cit., s. 22.

⁶²⁰ Zob.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch 1989 der Deutschen Demokratischen Republik*, op. cit., s. 288.

⁶²¹ Por.: D. Hoffmann, *Leistungsprinzip und Versorgungsprinzip...*, op. cit., s. 111.

⁶²² Por.: K. Schröder (1998), *Der SED-Staat...*, op. cit., s. 516.

powstanie kultury spędzania czasu wolnego w bezpośredniej bliskości miast (tzw. *Datschenkultur*)⁶²³. Z punktu widzenia władz był to jeden z elementów sprzyjających dalszej homogenizacji stosunków społecznych i zacieśnienie kontroli nad ruchami migracyjnymi.

Zakłady pracy były równocześnie wyznacznikiem statusu społecznego jednostki. W obliczu przestarzałych mechanizmów produkcji, nawiązujących do założeń fordyzmu i taylorizmu⁶²⁴, trudności z zaopatrzeniem, wysokiego stopnia amortyzacji zaplecza technicznego oraz udziału manufaktury w procesie wytwórczym, główna okoliczność sprzyjająca zwiększeniu poziomu mobilizacji zasobów ludzkich sprowadzała się do zapewnienia im nie tylko środków na utrzymanie, ale dodatkowych świadczeń socjalnych. Zakres instrumentów aktywizacyjno-pomocowych zależał z jednej strony od rangi zajmowanego stanowiska, a z drugiej – odzwierciedlał znaczenie ekonomiczne oraz wielkość i wydajności samego podmiotu gospodarczego. Oferta pozapłacowa adresowana do mieszkańców i mieszanek NRD zmieniała i wzbogacała się wraz z rosnącą rolą branży przemysłowej w polityce centralnej. Osoby zatrudnione w kombinatach przemysłowych lub dużych fabrykach mogły liczyć na dużo większy zakres ochrony niż pracownicy pomniejszych zakładów pracy. Miały one pełny pakiet socjalny, począwszy od ubezpieczenia zdrowotnego, poprzez dostęp do nieosiągalnych dla większości obywateli ośrodków leczniczych, sanatoriów, punktów sprzedaży towarów deficytowych, a skończywszy na preferencyjnym przydziale mieszkania⁶²⁵ czy możliwości wyjazdu za granicę w celach turystycznych.

Wielość rozwiązań socjalnych nie wpływała jednak na unowocześnienie kultury organizacyjnej. Centralizacja produkcji oraz nadzoru administracyjnego rozmywały zakres odpowiedzialności szczebla wykonawczego, który osłabiał całokształt procesu zarządzania zakładem. Przykładem tego była praktyka ujednolicenia zakresu wymagań oczekiwanych od potencjalnego pracobiorcy w procesie rekrutacyjnym na średnim i niższym szczeblu hierarchii zatrudnienia⁶²⁶. Były to główne przesłanki do ukształtowania się w szczytowym okresie istnienia NRD deficytowego społeczeństwa socjalistycznego⁶²⁷.

⁶²³ Por.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Großsiedlungsbericht 1994*, op. cit., s. 58-59.

⁶²⁴ Zgodnie z nimi system produkcji preferował masową dystrybucję dóbr podstawowych oraz normowanie czasu pracy, sprzężonego ze strukturą wynagrodzenia.

⁶²⁵ Por.: Ch. Hannemann, *Stadtentwicklung ohne Wirtschaftswachstum...*, op. cit., s. 25.

⁶²⁶ Por.: R. Geißler, *Sozialer Umbruch in Ostdeutschland. Einleitende Bemerkungen*, op. cit., s. 13-14.

⁶²⁷ Idem, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 197.

3.5. Polityka rodzinna

Rodzina stanowiła jedną z fundamentalnych sfer życia społecznego objętych szczególnym zainteresowaniem elit rządzących w Niemczech Wschodnich⁶²⁸. NRD nie prowadziła jednak polityki rodzinnej w znaczeniu instytucjonalnej strategii działania, ponieważ nie powstały odrębne komórki decyzyjne ani odpowiednie dokumenty bazowe, koordynujące bieżąco stan prawny w tym zakresie⁶²⁹. Narzędzia strukturalne ukierunkowane na regulację przestrzeni funkcjonowania rodziny zawsze wchodziły w skład szeroko pojętej polityki społecznej. Obejmowała ona pięć zasadniczych obszarów zainteresowania państwa, będących źródłem przepisów ukierunkowanych na wyznaczenie pewnego kierunku w sytuacji prawnej enerdowskiej rodziny. SED odwoływała się do polityki państwa względem kobiet, polityki pracy - pod hasłem równości szans, tj. aktywizacji zawodowej mieszkanek NRD w sposób umożliwiający im jednocześnie wypełnianie obowiązków rodzicielskich⁶³⁰, polityki zdrowotnej, polityki oświatowej, realizowanej w drodze przejmowania przez państwo części obowiązków socjalizacyjnych i wychowawczych spoczywających zwyczajowo na rodzicach oraz polityki pronatalistycznej, rozwiniętej szczególnie po objęciu władzy w SED przez E. Honeckera w 1971 r.⁶³¹

Konstytucja NRD z 1949 r. usankcjonowała obowiązujący w późniejszym okresie ideał chronionej i wspieranej przez państwo instytucji rodziny⁶³². Niemniej władzom komunistycznym, bardziej niż na rozwiązaniu problemów społecznych na gruncie doktrynerskim, zależało na legitymizacji własnej myśli politycznej oraz zabezpieczeniu ekonomicznego bytu Niemiec Wschodnich⁶³³. Rodzina, jako podstawowa komórka społeczna była instytucjonalnie dyskredytowana, gdyż z założenia utrudniała kobietom wchodzenie na rynek pracy. Realizacja konstytucyjnych celów państwa i społeczeństwa w ogóle mogła

⁶²⁸ Zob.: H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, op. cit., s. 90.

⁶²⁹ W RFN taką rolę spełniały m.in. ukazujące się cyklicznie raporty rodzinne (niem. *Familienberichte*).

⁶³⁰ Por.: K. Liebsch, I. N. Sommerkorn, *Erwerbstätige Mütter zwischen Beruf und Familie: Mehr Kontinuität als Wandel*, [w:] *Kontinuität und Wandel der Familie in Deutschland. Eine Zeitgeschichtliche Analyse*, red. R. Nave-Herz, Stuttgart 2002, s. 113-119.

⁶³¹ Por.: Y. Niephaus, *Der Geburteneinbruch in Ostdeutschland nach 1990: Staatliche Regulierung generativen Handelns*, Band 165, Opladen 2003, s. 36.

⁶³² Zob.: *Die Verfassung der DDR vom 7. Oktober 1949*, <http://www.documentarchiv.de/ddr/verfddr1949.html#b3>, [ostatni odczyt: 19.06.2019].

⁶³³ Tym też należy tłumaczyć fiasko pierwotnego projektu kodeksu rodzinnego z 1954 r., określającego elementarne funkcje rodziny w społeczeństwie NRD, regulując m.in. prawo rozwodowe czy sytuację jurystyczną dzieci pozamałżeńskich. Zob.: I. Gerlach, op. cit., s. 109-110.

nastąpić jedynie na drodze integracji⁶³⁴ wszystkich członków wspólnoty rodzinnej z rynkiem pracy⁶³⁵. Głównym punktem ciężkości nowego, socjalistycznego modelu rodziny było w konsekwencji objęcie mieszkanek NRD powszechnym zatrudnieniem. Odwoływano się przy tym do legislacyjnego równouprawnienia kobiet w społeczeństwie⁶³⁶, włączenia ich w życie publiczne, a przez to zwalczania wysokiego wśród tej grupy poziomu bezrobocia⁶³⁷. W perspektywie pokrycia potrzeb rynkowych na siłę roboczą wysiłki władz politycznych zmierzały w kierunku przysposobienia mieszkanek NRD do pracy w typowo męskich zawodach⁶³⁸, a jednocześnie promowania rodzin wielodzietnych. Ustawa o ochronie macierzyństwa i dziecka oraz praw kobiet z 27 września 1950 r. sankcjonowała prawo do opieki nad dziećmi dla obojga rodziców⁶³⁹, gwarantując istotne wsparcie finansowe dla ewolucyjnego modelu rodziny, a wielkość potencjalnego wsparcia rosła wraz z liczbą posiadanego potomstwa. Zapisy promujące jedynie rodziny wielodzietne zrewidowała następnie ustawa z dn. 28 maja 1958 r., ustanawiając podstawowe wsparcie państwa już przy narodzinach pierwszego dziecka. Comiesięczny zasiłek rodzinny przysługiwał dodatkowo dla matek z minimum czworgiem dzieci⁶⁴⁰, a od 1969 r. świadczenie to przyznawano niezależnie od liczebności najmłodszych członków rodziny⁶⁴¹.

Status prawny wschodnioniemieckiej rodziny został uregulowany w grudniu 1965 r. przyjęciem przez Izbę Ludową NRD Kodeksu Rodzinnego. Bezpośrednim powodem tej decyzji były zarysowujące się w perspektywie długofalowej negatywne trendy rozwoju demograficznego⁶⁴². SED traktowało ów dokument, jako ostateczny instrument sankcjonujący nową, socjalistyczną rzeczywistość, a rodzinę, jako fundamentalną – obok środowiska robotniczego - komórkę społeczną⁶⁴³. Wzmocniono w nim zależność między różnymi

⁶³⁴ Por.: R. Nave-Herz, *Wandel und Kontinuität in der Bedeutung, in der Struktur und Stabilität von Ehe und Familie in Deutschland*, [w:] *Kontinuität und Wandel der Familie in Deutschland*, op. cit., s. 46.

⁶³⁵ Do 1949 r. upadły dwa projekty ustawy o rodzinie przedłożone przez Ministerstwo Sprawiedliwości Landu Saksonia oraz Demokratyczny Związek Kobiet w Niemczech. Zob.: I. Gerlach, op. cit., s. 108-109.

⁶³⁶ Zob.: J. Gysi, D. Meyer, *Leitbild: Berufstätige Mutter – DDR-Frauen in Familie. Partnerschaft und Ehe*, [w:] *Frauen in Deutschland 1945-1992*, red. G. Helwig, H. M. Nickel, Bonn 1993, s. 160.

⁶³⁷ Do zasady równouprawnienia kobiet odwoływały się kolejno konstytucje landów z 1947 r. Rozkaz nr 253 Radzieckiej Administracji Wojskowej w Niemczech z 17 sierpnia 1946 r. uprawniał z kolei kobiety do świadczenia stosunku pracy na warunkach zarezerwowanych dotychczas dla męskiej części społeczeństwa. O przepaści, jaka dzieliła wówczas państwo i społeczeństwo, świadczą trudności w realizacji tak sprecyzowanego zapisu. Zob.: I. Gerlach, op. cit., s. 178-179.

⁶³⁸ Ibidem, s. 178-179.

⁶³⁹ Zob.: *Gesetz über den Mutter- und Kinderschutz und die Rechte der Frau vom 27. September 1950*, § 16., s. 1037, <http://www.verfassungen.de/ddr/mutterkindgesetz50.htm>, [ostatni odczyt: 12.01.2020].

⁶⁴⁰ Por.: I. Gerlach, op. cit., s. 230.

⁶⁴¹ H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, op. cit., s. 16.

⁶⁴² Zob.: *Familiengesetzbuch der Deutschen Demokratischen Republik vom 20. Dezember 1965*, Erster Teil. Grundsätze, <http://www.verfassungen.de/ddr/familiengesetzbuch65.htm>, [ostatni odczyt: 12.01.2020].

⁶⁴³ Ibidem (Präambel).

instytucjami publicznymi pośredniczącymi w umacnianiu więzi między państwem a społeczeństwem, poczynawszy od stowarzyszeń pomocy dzieciom i młodzieży, poprzez podmioty oświatowe, a skończywszy na wymiarze sprawiedliwości⁶⁴⁴. O randze Kodeksu świadczył fakt, iż sformułowania w nim zawarte stały się integralną częścią nowej konstytucji NRD z 6 kwietnia 1968 r., a później także jej nowelizacji z 7 października 1974 r.⁶⁴⁵

W przedmiocie opiekuńczej misji państwa dokument z 1965 r. nadmieniał m.in., że: *„Organy państwowe, w szczególności organy oświatowe (...) są zobowiązane do wsparcia w odpowiedni sposób małżonków w rozwoju stosunków rodzinnych oraz pomagania rodzicom w wychowywaniu ich dzieci(...)”*⁶⁴⁶. W ten sposób doszło do historycznego utrwalenia przyjaznego wizerunku władz, gwarantującego de facto realizację priorytetów ekonomicznych. Państwo nie zamierzało jednak zbaczać z dotychczasowego kursu w polityce pracy, opartego na bezwzględnej aktywizacji zawodowej kobiet. W związku z powyższym życie rodzinne i małżeńskie podporządkowywano nieprzerwanie prymatowi zatrudnienia⁶⁴⁷. Zadbano równolegle o zachowanie odpowiedniego wskaźnika reprodukcji społeczeństwa. Propagowano przy tym egalitarny model małżeństwa, w którym każdemu z partnerów przypisano rolę żywiciela rodziny. Wtórny następstwem takiego podejścia władz było zaburzenie przebiegu procesu socjalizacji pierwotnej, uwzględniającej specyficzne potrzeby każdego dziecka. Wychowanie najmłodszego pokolenia oparto na dyscyplinie, posłuszeństwie oraz umiejętności tłumienia skrajnych emocji. Życie dziecka próbowano podporządkować regułom obowiązującym w świecie dorosłych, stąd też kładziono nacisk na ich możliwie szybką samodzielność, odciążanie rodziców w wykonywaniu domowych obowiązków, integrację z rynkiem pracy oraz niezależność ekonomiczną. Ideologiczna ofensywa prorodzinna z przełomu lat 60-tych i 70-tych przypisywała wprawdzie duże znaczenie wychowaniu rodzicielskiemu w procesie kształtowania świadomości dziecka, niemniej jednak funkcjonalny punkt ciężkości partyjnej koncepcji uspołecznienia zmierzał do faktycznego sterowania wychowaniem najmłodszego pokolenia ze szczebla państwowego. Postępujące w ten sposób uprzedmiotowienie relacji rodzicielskich wyrażało się w przejmowaniu przez różnego typu państwowe instytucje oświatowe obowiązków socjalizacyjnych, przypisanych zwyczajowo

⁶⁴⁴ Idem, § 4. Pkt. 1.-2.

⁶⁴⁵ Zob.: I. Gerlach, op. cit., s. 115 i nast.

⁶⁴⁶ Zob.: *Familiengesetzbuch der Deutschen Demokratischen Republik vom 20. Dezember 1965*, § 4. Pkt. 1., op. cit.

⁶⁴⁷ VI zjazd partyjny SED z 1963 r. zapoczątkował zmianę wyobrażenia władz na temat rodziny i jej roli w życiu społecznym kraju. Czynniki materialne nie miały odtąd stanowić o charakterze rozwiązań prawnych w zakresie regulowania stosunków rodzinnych, ale relacje międzyludzkie w kontekście rozwoju ogółu społeczeństwa. Zob.: J. Burmeister, M. Kroß, M. Michligk (i in.), op. cit., s. 10-12; I. Gerlach, op. cit., s. 112-113.

doroślom członkom wspólnoty domowej⁶⁴⁸. O zapewnieniu „właściwego” rozwoju psychofizycznego mieszkańców mówiła już wspomniana wcześniej ustawa o socjalistycznym rozwoju edukacji z 1959 r.⁶⁴⁹ W efekcie cedowania obowiązków opiekuńczo-wychowawczych na różnego rodzaju instytucje zewnętrzne, rodzina, jako platforma pośrednicząca w realizacji żywotnych celów państwa, została pozbawiona niemal całkowicie aspektu prywatności⁶⁵⁰. Dowodziły tego również niezapowiedziane wizytacje pedagogów szkolnych w domach wychowanków, których głównym celem była weryfikacja poziomu przekazywania wzorców socjalistycznego wychowania, sondowanie potencjalnych ognisk sprzeciwu ograniczania domowych swobód wychowawczych oraz ocena mobilizacji najmłodszych domowników do członkostwa w organizacjach młodzieżowych. Funkcja kontrolna wspomnianego „audytu” sprowadzała się równolegle do zebrania możliwie największej ilości informacji dotyczących postawy obywatelskiej samych rodziców, wyrażanej poprzez aktywność polityczną, stosunek do miejsca zatrudnienia i wykonywanej pracy oraz nastawienie do roli kobiety w społeczeństwie⁶⁵¹. Obawa przed uciskiem ze strony aparatu bezpieczeństwa skutecznie stymulowała końcowy efekt ankiet socjologicznych, dzięki czemu SED mogła tworzyć mit kompatybilności interesów społecznych z celami polityki władz centralnych.

W rzeczywistości wysoki procent legitymacji władzy *de iure*⁶⁵² przeczył wyznawanym przez obywateli ideałom. Z drugiej strony centrali komunistycznej zawsze zależało na wyznaniu lojalności obywateli względem reżimu, nie zaś dochodzenie ich faktycznych poglądów na stosunki społeczne i polityczne. Część społeczeństwa była otwarcie przeciwko rzeczywistości ukształtowanej ostatecznie rządami E. Honeckera, pozostali natomiast uczestniczyli wbrew własnemu sumieniu w stabilizacji systemu z uwagi na widmo represji. Jak stwierdza Uwe Hillmer⁶⁵³: „(...) *Nikt nie wierzył w mit o „Nowych Niemczech”, ale mimo tego był on przekazywany z pokolenia na pokolenie (...) Pamięć zbiorowa Niemców ze Wschodu ukształtowana została implementowanymi ze Związku Radzieckiego czynnikami opiniotwórczymi, jak strach, umiejętność dopasowania się do sytuacji politycznej czy*

⁶⁴⁸ Zob.: G. Scheller, *Partner- und Eltern – Kind Beziehung in der DDR und nach der Wende*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, B 19/2004, s. 33-34.

⁶⁴⁹ Ibidem.

⁶⁵⁰ Por.: E. Schmidt-Kolmer, *Verhalten und Entwicklung des Kleinkindes. Der Einfluss verschiedenartigen sozialen Milieus auf das kindliche Verhalten und seine Bedeutung für die Hygiene des Kindesalters*, Berlin 1959, s. 133.

⁶⁵¹ Zob.: I. Gerlach, op. cit., s. 262-263.

⁶⁵² Świadczyły o tym wyniki badań Centralnego Instytutu Badań nad Młodzieżą z 1980 r., które stwierdzały wysoki poziom zbieżności lub podobieństwa poglądów ideologiczno-politycznych następujących po sobie generacji mieszkańców NRD. Ibidem, s. 305.

⁶⁵³ Prof. Uwe Hillmer jest pracownikiem naukowym Vorschungsverbund SED-Staat przy Freie Universität w Berlinie.

niezwracanie na siebie uwagi”⁶⁵⁴. Czynnikiem negacji socjalizmu, jako porządku społecznego, osiągnął apogeum w końcu lat 80-tych, kiedy jasnym stało się, iż Niemcy Wschodnie nie przetrwają próby czasu ukształtowanej polityką pierestrojki M. Gorbaczowa. Z badań przeprowadzonych w 1988 r. wynikało, iż już wtedy istniał znaczący potencjał ruchu odśrodkowego zdolnego podważyć zasadność systemu społeczno-politycznego NRD. Niemal połowa rodzin (49%) deklarowała wówczas swoje negatywne stanowisko względem celów socjalizmu, a jedynie 40% identyfikowała się w pełni z porządkiem ukształtowanym dyktaturą SED⁶⁵⁵. Poparcie dla systemu komunistycznego zależało m.in. od poziomu kwalifikacji zawodowych oraz reprezentowanego światopoglądu. Najwyższy poziom aprobaty dla konstrukcji systemowej NRD wykazywali przedstawiciele tzw. socjalistycznej inteligencji (53%), najniższy – członkowie rodzin robotniczych (26%)⁶⁵⁶. Wyniki te świadczyły jednoznacznie o postępującej apolityzacji stosunków rodzinnych ze względu na pogarszające się warunki aprowizacyjne oraz standard życia mieszkańców.

U progu lat 70-tych uwidocznił się bezpośredni związek między obciążeniem kobiet ilością obowiązków zawodowych i rodzinnych a spadkiem liczby narodzin oraz osłabieniem tradycyjnego modelu rodziny. Ten ostatni manifestował się w zwiększonej ilości rozwodów⁶⁵⁷, związków pozamałżeńskich⁶⁵⁸ oraz osób samotnie wychowujących dzieci⁶⁵⁹. Społeczna akceptacja wspólnot pozamałżeńskich była przy tym wyraźną oznaką sprzeciwu wobec homogenizacji stosunków międzyludzkich oraz relacji na linii obywatel-państwo⁶⁶⁰. SED utrzymywała jednak konsekwentnie bezkrytyczny wizerunek instytucji rodziny, zgodny z

⁶⁵⁴ Cytat z autorskiego wywiadu, przeprowadzonego w 2009 r. z Prof. Uwe Hillmer.

⁶⁵⁵ Por.: I. Gerlach, op. cit., s. 266.

⁶⁵⁶ Ibidem.

⁶⁵⁷ Por.: Statistisches Bundesamt (Destatis), *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit, Statistik der rechtskräftigen Beschlüsse in Eheauflösungssachen (Scheidungsstatistik) und Statistik der Aufhebung von Lebenspartnerschaften*, Fachserie 1, Reihe 1.4, Wiesbaden 2018, s. 18, https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Eheschliessungen-Ehescheidungen-Lebenspartnerschaften/Publikationen/Downloads-Eheschliessungen/scheidungsstatistik-2010140167004.pdf?__blob=publicationFile, [ostatni odczyt: 11.01.2020]; Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch 1991 für die Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 1991, s. 88, http://www.digizeitschriften.de/dms/img/?PID=PPN635628112_1991%7CLOG_0004, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

⁶⁵⁸ Por.: R. Peuckert, *Die Commuter-Ehe als "alternativer" Lebensstil. Zur Ausbreitung einer neuen Form ehelichen und familialen "Zusammenlebens" in der individualisierten Gesellschaft*, „Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft“, Vol. 15, Nr. 2/1989, Wiesbaden, s. 175-187.

⁶⁵⁹ Zob.: H. Engstler, S. Menning, *Die Familie im Spiegel der amtlichen Statistik: Lebensformen, Familienstrukturen, wirtschaftliche Situation der Familien und familiendemografische Entwicklung in Deutschland*, Wiesbaden 2003, s. 63 -64; B. Glock, *Stadtpolitik in schrumpfenden Städten. Duisburg und Leipzig im Vergleich*, Wiesbaden 2006, s. 35; *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik*, Berlin, Band 1957, 1970, 1973, 1977, 1982, 1989, 1990, <http://www.digizeitschriften.de/dms/toc/?PID=PPN514402644>, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

⁶⁶⁰ Por.: G. A. Ritter, *Der Preis der deutschen Einheit. Die Wiedervereinigung und die Krise des Sozialstaats*, 2. Auflage, München 2007, s. 147.

założeniami społeczeństwa socjalistycznego⁶⁶¹. Miała zresztą ku temu realne podstawy, bowiem alternatywne modele rodziny stanowiły zdecydowaną mniejszość na tle rejestrowanych związków małżeńskich⁶⁶².

Przejąwszy w 1971 r. stanowisko I Sekretarza Partii Komunistycznej, E. Honecker dokonał ideologicznego zwrotu w postrzeganiu rodziny. Wykładnię nowej polityki społecznej, uwzględniającej element strategii prorodzinnej, określała zasada kompatybilności polityki socjalnej oraz gospodarczej, zawarta w pakietach socjalnych z 1972 r. i 1976 r. W praktyce oznaczało to niekontrolowany wzrost wydatków publicznych. Poza transferami na opiekę zdrowotną przeważającą część tych kosztów generowały subwencje zabezpieczające podstawowe potrzeby wszystkich mieszkańców. Podniesiono także płacę minimalną oraz świadczenia emerytalne⁶⁶³. Wachlarz instrumentów strukturalnych dla rodzin obejmował m.in. różnego rodzaju dodatki i zasiłki z tytułu urodzenia dziecka⁶⁶⁴. Z myślą o matkach dokonano rewizji przepisów w zakresie udzielania urlopu macierzyńskiego, który zaczynał się jeszcze podczas ciąży (niem. *Schwangerschaftsurlaub*). Po jego wykorzystaniu istniała możliwość przejścia na płatny urlop wychowawczy do momentu ukończenia przez dziecko pierwszego roku życia⁶⁶⁵. Jeśli wraz z zakończeniem urlopu wychowawczego samotna matka miała problemy ze znalezieniem miejsca w żłobku, przysługiwało jej wydłużenie płatnego okresu zwolnienia z pracy - maksymalnie do 36 miesięcy. Ponad to przewidziano skrócenie tygodniowego wymiaru czasu pracy bez obniżki dotychczasowej płacy, powrót do pracy matek z gwarancją zatrudnienia w pełnym lub niepełnym wymiarze godzin oraz w systemie zmianowym, dodatkowe płatne zwolnienie na wypadek choroby dziecka⁶⁶⁶ czy też nadprogramowe dni urlopowe, rosnące adekwatnie do liczby posiadanego potomstwa poniżej 16-go roku życia⁶⁶⁷. Okres macierzyństwa przyspieszał w przypadku kobiet moment przechodzenia na emeryturę nawet o kilkanaście lat⁶⁶⁸. Spośród pozostałych narzędzi

⁶⁶¹ Por.: H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, op. cit., s. 6 oraz 11.

⁶⁶² Ibidem, s. 42-43.

⁶⁶³ Zob.: A. Böpple, *Sozialpolitik in der DDR: Probleme, Aspekte im Vergleich*, Frankfurt am Main 1983, s. 75-76.

⁶⁶⁴ Zasiłek rodzinny dla pierwszego dziecka wprowadzono dopiero od 1987 r. Wcześniej przysługiwał on rodzicom co najmniej trójki potomstwa. Zob.: H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, op. cit., s. 16.

⁶⁶⁵ W przypadku trzeciego dziecka okres urlopu wychowawczego wydłużał się do 1,5 roku. Zob.: Y. Niephaus, op. cit., s. 36-37.

⁶⁶⁶ Pojęcie elastycznego czasu pracy było w NRD bardzo mało rozpowszechnione, stąd zatrudnienie w tego typu formie należało do rzadkości. Niepełny wymiar czasu pracy w przypadku kobiet dotyczył przede wszystkim handlu, sektora usługowego (np. praca na poczcie) czy telekomunikacyjnego. Ibidem, s. 37.

⁶⁶⁷ W tym samym systemie matki trojga dzieci mogły liczyć na zwiększenie zasadniczego (18 dni) okresu urlopowego do 23 dni. Ibidem, s. 38.

⁶⁶⁸ Por.: D. Hoffmann, *Leistungsprinzip und Versorgungsprinzip...*, op. cit., s. 90-102.

strukturalnych należy wymienić: ustawową ochronę kobiet z dziećmi przed wypowiedzeniem stosunku pracy, zakaz zatrudniania płci żeńskiej w szczególnie trudnych warunkach pracy i w godzinach nocnych (włączając w to wyrabianie nadgodzin), dofinansowanie czynszu administracyjnego, możliwość ubiegania się o nieoprocentowany kredyt konsumencki na zakup mieszkania oraz pierwszeństwo w jego przydzielaniu pod warunkiem pozostawania w związku małżeńskim⁶⁶⁹.

Wzmocnienie strumienia wydatków na szeroko pojmowaną politykę prorodzinną nadwyrężało finanse Niemiec Wschodnich, szczególnie, jeśli uwzględnić nieustanny wzrost oczekiwań społecznych i stopniowe wydłużanie czasowej nieobecności kobiet na rynku pracy. Absencję tę tłumaczyło przede wszystkim przeciążenie nakładem obowiązków, dzielonych między zakładem pracy a gospodarstwem domowym. Szeroki wachlarz okoliczności przyzwalających kobietom na wzięcie dni wolnych osłabiał efektywność systemu pracy nakazowej, a więc produktywność i tak wysoce nierentownej gospodarki NRD⁶⁷⁰. Instrumenty zwiększające państwowy zakres ochrony rodziny pozwoliły z pewnością złagodzić następstwa niżu demograficznego, a po części również kompensować kwantytatywny ubytek mieszkańców w następstwie procesów migracyjnych, jakkolwiek nie można jednoznacznie stwierdzić, na ile w praktyce regulowały one procesy odpowiedzialne za stan i strukturę ludności NRD⁶⁷¹. Faktem jest natomiast, iż liczebność przeciętnego gospodarstwa domowego zmniejszała się w okresie największych wysiłków władz do przeciwdziałania depopulacji, tj. w okresie rządów E. Honeckera. (Zob. Tab. 3.1.) W latach 1950-1971 można było dostrzec z kolei większą skłonność mieszkańców do wychowywania liczego potomstwa z uwagi na jego rolę w strukturze wewnątrzrodzinnej. Ta sprowadzała się przede wszystkim do zabezpieczenia potrzeb materialnych jej członków na przyszłość⁶⁷². Ilość rodzin pełnych z dwojgiem dzieci

⁶⁶⁹ Reglamentacja zasobów lokali mieszkaniowych odbywała się jednak według ściśle sprecyzowanego schematu, według którego w pierwszej kolejności dostawali je pracownicy fizyczni oraz kadry urzędnicze. Dla nich przewidziano około 1/3 zasobów. Druga w kolejności grupą społeczną były młode małżeństwa oraz rodziny wielodzietne, a także członkowie organów wojskowych oraz żołnierze zawodowi po ukończeniu czynnej służby. W najtrudniejszym położeniu znajdowały się matki samotnie wychowujące dzieci z uwagi na przywiązanie władz do wartości rodzin pełnych. Zob.: *Verordnung vom 10. Mai 1972 über die Gewährung von Krediten zu vergünstigten Bedingungen an junge Eheleute*, GBl II Nr. 27, s. 316, <http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/DC20-I-3-20614/index.htm?kid=f8fe68d4-bbd7-4b43-9cbb-5bf316a7cd58>, [ostatni odczyt: 17.07.2019]. Por. także: M. Meggle-Freund, *Zwischen Altbau und Platte. Erfahrungsgeschichte(n) vom Wohnen. Alltagskonstruktion in der Spätzeit der DDR*, Jena 2004, s. 180-187; J. Tesch, *Demographischer Wandel, wachsende Einkommensarmut und Wohnungspolitik*, „UTOPIE kreativ“, H. 177/178, Juli/August 2005, s. 613-616.

⁶⁷⁰ Zob.: I. Gerlach, op. cit., s. 240-241.

⁶⁷¹ Zob.: K. Jurczyk, S. Walper, *Vorgezogener Endbericht für das Projekt „Gemeinsames Sorgerecht nicht miteinander verheirateter Eltern“*, München 2010, s. 61.

⁶⁷² Głównie chodziło tu o zabezpieczenie materialnego bytu rodziny. W społeczeństwach ery preindustrialnej liczne potomstwo stanowiło również swego rodzaju „polisę na przyszłość”, gdyż to właśnie ono musiało

wzrosła we wspomnianym okresie o 13 p. p., z trojgiem - o ponad $\frac{1}{3}$. Największy przeskok kwantytatywny dokonał się w kategorii domostw z minimum czwórką przychówku (89,2%). Jeśli poszerzyć wspomniany okres o całą dekadę lat 70-tych, udział rodzin pełnych⁶⁷³ z trójką dzieci do 1981 r. zmalał aż o 35 p. p. Niemal dwukrotnie większy ubytek powstał po stronie małżeństw, które zdecydowały się wychować czworo lub więcej potomstwa. W tym samym czasie można było zaobserwować trzydziestopunktową zwyżkę odsetka gospodarstw domowych w modelu 2+2, co zbiegło się czasowo z rozwojem narzędzi polityki pronatalistycznej. Czy był to bezpośredni efekt działań komunistycznych władz, czy raczej skutek rezygnacji mieszkańców z posiadania liczego potomstwa, pozostaje kwestią sporną. Z demograficznego punktu widzenia społeczeństwo wschodnioniemieckie znalazło się w fazie dołka populacyjnego, gdzie na znaczeniu straciła funkcja ekonomiczna rodziny.

Gospodarstwa domowe z dziećmi						
Zmiana w %						
Rok	1 dziecko	2 dzieci	3 dzieci	Pow. 3	Bez dzieci	Razem
1950-1964	-9,5	9,6	28,2	79,8	-7,7	-2,6
1950-1971	-11,1	13	34,8	89,2	-12,2	-4,4
1950-1981	2,6	30,3	-34,5	-60,9	-10,9	-3,6

Tab. 3.1. Gospodarstwa domowe w NRD według liczby współtworzących je dzieci w latach 1950-1981⁶⁷⁴

W obliczu radykalizacji polityki zatrudnienia i rosnących wymagań względem społeczeństwa następowało powolne odkładanie w czasie decyzji o zawarciu związku małżeńskiego, a punktem zwrotnym okazał się 1975 r. Przez kolejne półtorej dekady przeciętny wiek zmiany stanu cywilnego dla mężczyzn wzrósł z 23,2 lat do 25,8 lat, natomiast wśród kobiet odpowiednio z 21,3 lat do 23,7 lat⁶⁷⁵. Do momentu załamania trendów populacyjnych młody wiek współpartnerów był implikacją wczesnego uzyskiwania niezależności ekonomicznej oraz presji państwa, wywieranej na dolnych grupach demograficznych pod osłoną narzędzi socjalnych. To właśnie dzięki środkom strukturalnym, umożliwiającym

opiekować się osobami starszymi i chorymi, przejmując obowiązki państwa w tej materii. Zob.: I. Gerlach, op. cit., s. 27-28.

⁶⁷³ Na podstawie: *Słownik socjologii i nauk społecznych*, Warszawa 2006, s. 279-280.

⁶⁷⁴ Obliczenia własne na podstawie: M. Judt, T. Reichel, A. Steiner, op.cit., s.16.

⁶⁷⁵ Por.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch 1990 für die Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 1990, s. 62-63, https://www.digizeitschriften.de/dms/img/?PID=PPN514402342_1990|LOG_0004&physid=PHYS_0002#navi, [ostatni odczyt: 07.11.2019]; *Statistisches Jahrbuch 1990 der Deutschen Demokratischen Republik*, op. cit., s. 403.

partycypację kobiet w życiu zawodowym bez konieczności zaniechania obowiązków rodzicielskich wczesne macierzyństwo było dla wielu mieszkank wyboem obiektywnie racjonalnym. Korzyści płynące z okoliczności posiadania dziecka zazwyczaj przeważały nad alternatywą wydłużenia w czasie decyzji o założeniu rodziny⁶⁷⁶. Zmiany w postrzeganiu tych zależności powstały wraz z postępującą destabilizacją ekonomiczną reżimu, kiedy piętrzące się problemy finansowe NRD generowały dalszy wzrost oczekiwań państwa względem instytucji rodziny, a w konsekwencji rozpad wielu gospodarstw domowych. Prawdopodobieństwo rozwodu wśród młodszych grup wiekowych było większe niż u starszych generacji⁶⁷⁷. Zależność ta była obserwowana również po upadku komunistycznego reżimu w Niemczech Wschodnich.

3.6. Aktywność polityczna w NRD

Nieprzerwaną obecność mieszkańców Niemiec Wschodnich w sferze publicznej gwarantował § 21. Konstytucji NRD z 1968 r. Każdemu obywatelowi przyznano w nim prawo do kompleksowego współkształtowania „życia politycznego, gospodarczego, socjalnego oraz kulturowego wspólnoty socjalistycznej (...)”⁶⁷⁸. Realizacja powyższego zapisu w praktyce miała następować m.in. drogą demokratycznej elekcji organów władzy państwowej, współudziału całej społeczności w codziennej działalności podmiotów decyzyjnych, przedkładaniu własnych projektów prawnych instytucjom reprezentującym interes państwowy czy też kreowaniu szeroko pojętej przestrzeni społecznej⁶⁷⁹. Nawiązanie do obywatelskiego wkładu w rozwój struktur państwowych NRD, w tym zwłaszcza stosunków politycznych, społecznych i ekonomicznych, zawierał również program partyjny SED z 1976 r.⁶⁸⁰ Z kolei przyjęta dwa lata wcześniej nowa Ustawa o Młodzieży NRD (niem. *Jugendgesetz der DDR*)⁶⁸¹

⁶⁷⁶ Zob.: Y. Niephaus, op. cit., s. 21.

⁶⁷⁷ Zob.: H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, op. cit., s. 37-39.

⁶⁷⁸ Zob.: *Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968* (in der Fassung vom 7. Oktober 1974), Art. 21. Pkt. 1, <http://www.documentarchiv.de/ddr/verfddr.html#KAPITEL%201-2>, [ostatni odczyt: 19.06.2019].

⁶⁷⁹ Ibidem, Pkt. 2.

⁶⁸⁰ Zob.: H. Weber, s. 90-91.

⁶⁸¹ Pierwsza ustawa o młodzieży została przyjęta 4 maja 1964 r. Zob.: *Gesetz über die Teilnahme der Jugend der Deutschen Demokratischen Republik am Kampf um den umfassenden Aufbau des Sozialismus und die allseitige Förderung ihrer Initiative bei der Leitung der Volkswirtschaft und des Staates, in Beruf und Schule, bei Kultur*

obligowała wręcz młode pokolenia do „aktywnego kształtowania demokracji socjalistycznej” oraz „stałego zwiększania zdolności uczestnictwa w życiu politycznym i społecznym”⁶⁸², gwarantując w zamian szeroki zakres wsparcia ze strony państwa i działaczy partyjnych⁶⁸³.

Zestawienie zasięgu partycypacji politycznej mieszkańców Niemiec Wschodnich i RFN ukazywało pewne różnice w jej przekroju społecznym. Wspólnym dla obu państw elementem profilu socjalnego badanego obszaru była większa aktywność na forum publicznym reprezentantów wyższych warstw społecznych. W każdym przypadku czynnikiem decydującym o formie i zakresie działalności politycznej był również poziom wykształcenia, wpływ socjalizacji pierwotnej i wtórnej, a także systemu edukacji. Korelacje pomiędzy wspomnianymi płaszczyznami życia społecznego decydowały finalnie o powstaniu warstw i grup skłonnych w mniejszym lub większym stopniu interesować się sceną polityczną. Niemniej dzięki staraniom partii komunistycznej, w NRD osiągnięto formalnie wyższy poziom mobilizacji politycznej obywateli aniżeli po zachodniej stronie muru berlińskiego. Na gruncie honorowej aktywności w organach władzy lokalnej, wszelkiego rodzaju komisjach i instytucjach społecznych o charakterze kontrolnym, istotnych dla funkcjonowania lokalnych zbiorowości, wskaźnik partycypacji w połowie lat 80-tych oscylował według różnych źródeł od 10% do nawet 25%⁶⁸⁴.

Najwięcej osób (ponad 1,5 mln w 1985 r.) udzielało się w projektach aktywizacyjnych skupionych wokół Wolnych Niemieckich Związków Zawodowych (niem. *Freier Deutscher Gewerkschaftsbund*). Byli to zarówno reprezentanci samej organizacji, jak również animatorzy imprez sportowych, członkowie komisji młodzieżowych i kobiecych. Kolejne 600 tys. obywateli angażowało się w działalność szkolnych rad rodzicielskich (niem. *Elternbeiräte*) i reprezentacji klasowych (niem. *Elternaktive*). Znaczna część społeczeństwa

und Sport vom 4. Mai 1964, Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik 1964 Teil I., s. 75, <http://www.verfassungen.de/ddr/jugendgesetz64.htm>, [ostatni odczyt: 15.01.2020].

⁶⁸² Zob.: *Gesetz über die Teilnahme der Jugend der Deutschen Demokratischen Republik an der Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft und über ihre allseitige Förderung in der Deutschen Demokratischen Republik (Jugendgesetz der DDR) vom 28. Januar 1974*, § 1. oraz § 3., Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik 1974 Teil I., s. 45, <http://www.verfassungen.de/ddr/jugendgesetz74.htm>, [ostatni odczyt 15.01.2020]

⁶⁸³ O strategicznej pozycji młodzieży w utrwalaniu wyznaczników polityki wewnętrznej NRD świadczyły zapisy „Ustawy o udziale młodzieży w rozbudowie Niemieckiej Republiki Demokratycznej oraz wsparcia młodzieży w szkole, pracy, sporcie i podczas wypoczynku” z dn. 2 lutego 1950. Zob.: *Gesetz über die Teilnahme der Jugend am Aufbau der Deutschen Demokratischen Republik und die Förderung der Jugend in Schule und Beruf, bei Sport und Erholung vom 8. Februar 1950*, Art. 1., Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik 1964 Teil I., s. 75, <http://www.verfassungen.de/ddr/jugendgesetz64.htm>, [ostatni odczyt: 15.01.2020].

⁶⁸⁴ Por.: R. Geißler, *Soziale Schichtung und Teilnahme an Herrschaft in der BRD und in der DDR*, [w:] „Forum Politologie und Soziologie“, Heft 8., Hamburg 1995, s. 26.

działała w komisjach Frontu Narodowego (ok. 388 tys.)⁶⁸⁵. Równie liczne grono pełniło rolę ławników czy też członków komisji mediacyjnych (ok. 360 tys.). Zaplecze powołanej przez SED w 1963 r. Inspekcji Robotniczo-Chłopskiej (niem. *Arbeiter- und Bauern-Inspektion*)⁶⁸⁶ tworzyło 266 tys. aktywistów. Ponad 151 tys. osób pracowało w komisjach powoływanych przy zrzeszeniach konsumentów. Deputowani w radach powiatowych, okręgowych, reprezentacjach gmin i dzielnic miejskich tworzyli łącznie nieco ponad 200-tysięczną reprezentację. W tym kontekście podkreślić należy fakt, iż tylko w ciągu dwóch kolejnych dekad od wzniesienia muru berlińskiego wszystkie kluczowe z punktu widzenia enerdowskich władz politycznych organizacje społeczne zdołały zwiększyć własne zaplecze członkowskie średnio o kilkadziesiąt p. p. Najwięcej, bo ponad dwuipółkrotnie, wzrosła liczba działaczy Niemieckiego Związku Gimnastyczno-Sportowego. Towarzystwo Przyjaźni Niemiecko-Radzieckiej, jednoczące w 1961 r. nieco ponad 3,5 mln mieszkańców NRD, zyskało do 1982 r. kolejne 2,5 mln osób. Zasoby personalne najliczniejszej organizacji społecznej Niemiec Wschodnich - Wolnych Niemieckich Związków Zawodowych - zwiększyły się natomiast z 6,3 mln podmiotów w 1961 r. do 9,1 mln w 1982 r. (zmiana o 44,8 p. p.). O 48,9 p. p. wzrosły również szeregi: Niemieckiego Czerwonego Krzyża, Solidarności Społecznej (44,2 p. p.), a także Związku Działkowiczów, Osadników oraz Hodowców Drobnych Zwierząt (40,5 p. p.). Niemiecki Związek Kulturowy jednoczył na początku lat 80-tych o 1/3 aktywistów więcej niż w 1961 r. Warto również wspomnieć o poziomie członkostwa w przypadku Zrzeszenia Konsumentów. Wprawdzie stanowiło ono trzecią ilościowo organizację społeczną w NRD, jakkolwiek na tle pozostałych podmiotów zyskał stosunkowo najmniej – 17,8 p. p.⁶⁸⁷

Główną rolę w procesie napływu rejestrowanych członków organizacji społecznych i politycznych w NRD odgrywała praktyka honorowania lojalności wobec władz partyjnych i jej programu politycznego oraz sankcji względem przeciwników systemu państwowego. Dlatego wielu mieszkańców manifestowało swą przynależność do tzw.

⁶⁸⁵ Front Narodowy był blokiem partii opozycyjnych w NRD, całkowicie kontrolowany przez SED. W jego skład wchodziły: Unia Chrześcijańsko Demokratyczna (CDU), Wolna Młodzież Niemiecka (niem. *Freie Deutsche Jugend*), Wolne Niemieckie Związki Zawodowe oraz Liberalno-Demokratyczna Partia Niemiec – niem. *Liberal-Demokratische Partei Deutschlands*, LDPD).

⁶⁸⁶ Był to organ podlegający bezpośrednio Komitetowi Centralnemu SED i Radzie Ministrów NRD, którego zadanie sprowadzało się do zapewnienia realizacji wytycznych partyjnych oraz rządowych. Powstał z ramienia Waltera Ulbrichta w okresie wprowadzania nowego ekonomicznego systemu planowania i kierowania gospodarką narodową. Zob.: *Beschluss des Zentralkomitees der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands und des Ministerrates der Deutschen Demokratischen Republik über die Bildung der Arbeiter- und Bauern-Inspektion der Deutschen Demokratischen Republik*, [w:] *Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik*, Teil II, Nr. 40, Berlin, den 15. Mai 1963, s. 262-268; A. Małycha, P. J. Winters, *Die SED. Geschichte einer deutschen Partei*, München 2009, s. 171-173.

⁶⁸⁷ Zob.: R. Geißler, *Soziale Schichtung und Teilnahme an Herrschaft in der BRD und in der DDR*, op. cit., s. 27.

społeczeństwa socjalistycznego niezależnie od wyznawanego światopoglądu. W zamian mogli oni liczyć na przychyłność władz np. przy ubieganiu się o przydział mieszkania. Największa gotowość do uczestnictwa w życiu społeczno-politycznym występowała rzecz jasna po stronie socjalistycznej inteligencji. Klasa robotnicza była pod tym względem podzielona na tzw. odłamy „ideologicznie postępowy” oraz „ideologicznie zacofany”. W gronie osób, które podążały za ofertą aktywizacyjną państwa wschodnioniemieckiego, znajdowała się przede wszystkim ludność z wyższym wykształceniem i nabytymi umiejętnościami praktycznymi. Zajmowane przez nich stanowiska pracy – przeważnie w sektorze przemysłowym – wiązały się na ogół z ponoszeniem odpowiedzialności decyzyjnej⁶⁸⁸.

Problematyczną grupę robotniczą, tj. taką, która według władz nie wykazywała oczekiwanego poziomu aktywności społecznej, tworzyły jednostki o stosunkowo niskich kwalifikacjach oraz mieszkańcy przyuczeni do zawodu. Wymienić w tym miejscu należy pracowników gospodarstw rolnych oraz branży budowniczej, w mniejszym zakresie - jednostki reprezentujące sektor usługowy. Zależność między kwalifikacjami zawodowymi a reprezentowanym poziomem aktywności społecznej była zauważalna również w przypadku ludzi młodych. W studiach nad formami spędzania czasu wolnego wykazano dużo większy poziom zaangażowania w pracę organizacji młodzieżowych, związków zawodowych czy robotniczych grupach bojowych (niem. *Kampfgruppen*) po stronie osób z wyższymi kwalifikacjami zawodowymi⁶⁸⁹.

Praktyka rekrutacji stosowana wewnątrz SED wypaczała charakterystyczne dla Niemiec Zachodnich zróżnicowanie warstw społecznych w reprezentacji poszczególnych ugrupowań na scenie politycznej. Główny trzon partii komunistycznej tworzyła z definicji klasa robotnicza. Stąd też ściśle gremium decyzyjne nie było zdominowane wyższą klasą społeczną, jak w przypadku elity władzy w RFN. Partie Bloku Demokratycznego/Frontu Narodowego miały za zadanie łączyć z systemem pozostałe grupy i klasy społeczne. Dlatego wśród zwolenników Demokratycznej Partii Chłopskiej Niemiec przeważającą część (70%) stanowiły osoby związane z gospodarką rolną. Liberałowie z LDPD, CDU oraz narodowi demokraci z NDPD gromadzili, co do zasady, członków starej i nowej klasy średniej, niemniej na profil społeczny partii chadeckiej składała się także dwudziestokilkuprocentowa reprezentacja klasy robotniczo-chłopskiej⁶⁹⁰.

⁶⁸⁸ Ibidem, s. 28.

⁶⁸⁹ Ibidem, s. 29.

⁶⁹⁰ Ibidem, s. 30-31.

Odsetek mieszkańców NRD, posiadających bierne prawo wyborcze oraz będących jednocześnie czynnymi członkami ugrupowań politycznych, przewyższał pięciokrotnie wartości osiągane w ówczesnej RFN. Spośród ponad 45 mln osób uprawnionych do głosowania w 1987 r.⁶⁹¹ działaczami o potwierdzonej przynależności politycznej było zaledwie 4,4% z nich, tj. niespełna 2 mln mieszkańców. Dla porównania, w kwietniu 1986 r. wschodnioniemiecka SED liczyła 2,3 mln działaczy. Oznaczało to, iż do partii komunistycznej przystąpiła niemal jedna na pięć osób w wieku powyżej 18 lat. Do tego należy wliczyć łącznie 450 tys. członków partii satelickich, dzięki czemu NRD jednoczyła w najważniejszych ugrupowaniach politycznych około 22% dorosłych obywateli⁶⁹².

3.7. Struktura demograficzna NRD

Na przekrój demograficzny Niemiec Wschodnich do 1961 r. wpływała przede wszystkim dynamika zmian ilościowych mieszkańców w następstwie największych ruchów migracyjnych w Europie Środkowej i Wschodniej od zakończenia II wojny światowej. Przyspieszały one asymilację różnych grup społecznych, począwszy od powracających jeńców wojennych⁶⁹³, poprzez repatriantów z dawnych terenów wschodnich III Rzeszy, a skończywszy na emigrantach, którzy zdecydowali się opuścić swoje dotychczasowe miejsce zamieszkania w efekcie wyniszczającej, rabunkowej polityki gospodarczej Związku Radzieckiego⁶⁹⁴. Wspomniane grupy społeczne przysłużyły się okresowemu zwiększeniu populacji radzieckiej strefy okupacyjnej z 18,3 mln w 1946 r. do 19,1 mln w 1948 r., pomimo trwających ucieczek

⁶⁹¹ Zob.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch 1988 für die Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 1988, s. 88, http://www.digizeitschriften.de/dms/img/?PID=PPN514402342_1988%7Clog2, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

⁶⁹² Por.: M. Klein, K. Schubert, *Das Politiklexikon*, 5. aktualisierte Auflage, Band 1174, Bonn 2011, s. 309 i nast.; T. Sommer, *Die Welt der Funktionäre*, "Zeit Online", <http://www.zeit.de/1964/21/die-welt-der-funktionaere/seite-2>, [ostatni odczyt: 19.06.2019].

⁶⁹³ Zasadniczy proces wchłaniania tych grup społecznych zakończył się z chwilą powstania dwóch państw niemieckich, niemniej powrót jeńców przeciągał się do połowy lat 50-tych. Zob.: N. Hirschler-Horáková, *Neue Arbeitskräfte aus dem Osten. „Repatriierung“ und Familienzusammenführung von Personen deutscher Herkunft aus der UdSSR in die DDR 1957*, [w:] *Migration steuern und verwalten*, red. J. Oltmer, IMS-Schriften 12, Göttingen 2003, s. 378-379.

⁶⁹⁴ Udział emigrantów z Europy Wschodniej w strukturze ludności NRD wyniósł na dzień 31 sierpnia 1950 r. niemal 18%, co w liczbach całkowitych przekładało się na 3 254 102 osoby. Najwięcej z nich mieszkało w Saksonii-Anhalt (782 374), Saksonii (760 920) oraz Meklemburgii (686 340); w Turynгии odnotowano 483 707 - a na terenie Brandenburgii - 540 761 takich przypadków. Wraz z grupą repatriantów stanowili oni blisko ¼ populacji (22%), tj. ok. 4,1 mln osób. Zob.: M. Beer, *Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen*, München 2011, s. 99-100.

do zachodnich stref okupacyjnych⁶⁹⁵. Z chwilą uformowania się obu państw niemieckich w NRD nasilił się exodus osób w wieku produkcyjnym, mobilnych, wykształconych, tworzących tzw. elitę społeczną wraz z kluczowymi dla odbudowy wschodnioniemieckich struktur państwowych grupami społeczno-zawodowymi. Tylko w niewielkim stopniu kompensował go program łączenia rodzin, w ramach którego do Niemiec Wschodnich, względnie do RFN, powróciło w ciągu kolejnych 40 lat ponad 22 tys. osób pochodzenia niemieckiego⁶⁹⁶. Władze komunistyczne nie brały początkowo pod uwagę demograficznych następstw odpływu ludności, ponieważ koncentrowały się na budowie nowej wspólnoty socjalistycznej. Dążyły przede wszystkim do zatrzymania najbardziej pożądanых na potrzeby gospodarcze grup społecznych. W związku z powyższym dominował jednokierunkowy przepływ ludności, a w ciągu pierwszych 12 lat istnienia NRD liczba jego stałych mieszkańców zmniejszyła się z 18,8 mln w roku wyjściowym do 17,1 mln w 1961 r.⁶⁹⁷ NRD było wówczas jedynym państwem w Europie, które w ciągu całego swojego istnienia borykało się z permanentnym ubytkiem ludności⁶⁹⁸.

Przełomowym momentem w rozwoju struktury demograficznej regionu było wzniesienie wewnątrzniemieckiej granicy państwowej. Liczba wychodźców wprawdzie gwałtownie spadła, ale NRD nadal można było opuścić na dwa sposoby: nielegalną ścieżką ucieczki oraz drogą administracyjną, na mocy stosownego zezwolenia wydawanego przez władze SED. Druga droga przedostania się do RFN stanowiła jednak skuteczny oraz przy okazji intratny instrument pozbywania się osób „niechcianych” przez państwo. Znajdowali się wśród nich głównie emeryci oraz osoby niepełnosprawne⁶⁹⁹. Na kształt struktury demograficznej NRD po 1961 r. oddziaływała przede wszystkim kontrolowana przez państwo, wysokonakładowa polityka socjalna i ludnościowa, która nie była jednak w stanie całkowicie przeciwdziałać długofalowym deficytom ludnościowym oraz wzrostowi przeciętnej długości życia⁷⁰⁰. Do 1989 r. liczba ludności Niemieckiej Republiki Demokratycznej zmalała z wyjściowych 17.079.306 mln do 16.433.796 mln⁷⁰¹. Wolumen mieszkańców, którzy w latach 1950-1989 wyrażali gotowość do opuszczenia NRD, wyniósł 4.868.699 mln osób⁷⁰². Na

⁶⁹⁵ Ibidem.

⁶⁹⁶ Por.: N. Hirschler-Horáková, op. cit., s. 378-381.

⁶⁹⁷ Zob.: M. Hubert, *Deutschland im Wandel Deutschland im Wandel. Geschichte der deutschen Bevölkerung seit 1815*, Stuttgart 1998, s. 280.

⁶⁹⁸ Ibidem, s. 285.

⁶⁹⁹ Por.: N. Hirschler-Horáková, op. cit., s. 377.

⁷⁰⁰ Por.: M. Vester, op. cit., s. 34-40.

⁷⁰¹ Dane dotyczą liczby ludności NRD z końcem każdego roku. Zob.: *Bevölkerungsstatistische Übersichten 1946 bis 1989...*, op. cit., s. 24-26.

⁷⁰² Zob.: H. Wendt, *Die deutsch-deutschen Wanderungen - Bilanz einer 40jährigen Geschichte von Flucht und Ausreise*, [w:] *Deutschland Archiv* 4/1991, s. 388.

przeprowadzkę w odwrotnym kierunku zdecydowała się grupa około pół miliona obywateli RFN⁷⁰³. Odpływ mieszkańców był zatem zjawiskiem stałym, którego nie wyeliminowały nawet poważne utrudnienia w międzypaństwowym przepływie osób po 1961 r. Zmianie uległo jedynie nasilenie tego procesu. Sytuację kreowało po części wydawanie stosownych zezwoleń na wyjazd dla obywateli NRD w związku z trwającym po 1975 r. procesem KBWE oraz uprawianie przez Berlin Wschodni procederu handlu ludźmi. W obu przypadkach kierownictwu SED chodziło zasadniczo o pozbycie się osób niezdolnych do pracy a obciążających finanse publiczne koniecznością przyznania im stosownych świadczeń socjalnych bądź też uzyskiwaniem dodatkowych przychodów z odsprzedaży osób niewygodnych politycznie. Apogeum wychodźstwa we wspomnianym okresie przypada jednak na 1989 r., kiedy masowe demonstracje społeczne spowodowały wzrost aktywności na przejściach granicznych między NRD a RFN, Polską oraz Czechosłowacją⁷⁰⁴.

Wieloaspektowe przekształcenia struktury demograficznej Niemiec Wschodnich w okresie 1949-1990 były nie tylko konsekwencją zachowań migracyjnych ludności, ale przede wszystkim zmian współczynnika dzietności. Cechą charakterystyczną indeksu narodzin w NRD stało się naprzemienne występowanie okresów wyżek i spadków w stosunkowo regularnych odstępach czasowych, z widoczną tendencją do zaistnienia niżu demograficznego. (Zob. Diagram 3.1.) Najwcześniejszy, znaczący wzrost liczby urodzeń (tzw. okres pierwszego babyboomu - tymczasowego wzrostu liczby noworodków) na tym obszarze miał miejsce między 1945 r. a 1951 r. Wskaźnik płodności zmienił się wówczas z poziomu 1,6 do 2,4 (w RFN w tym czasie doszło do nieznacznego spadku badanej zmiennej). Było to przypuszczalnie następstwo ustania czynnika niesprzyjającego prokreacji, tj. okresu wojennych niepokojów społecznych, a także pośrednio – ustanowienia zrębów enerdowskiej polityki opiekuńczo-wychowawczej, popartej regulacjami prawnymi z końca 1950 r.⁷⁰⁵ Niedobory infrastruktury mieszkaniowej oraz zniszczenia centrów gospodarczych nie przeszkodziły w zwiększeniu ogólnej liczby mieszkańców⁷⁰⁶. W demografii zjawisko to nazywa się również powojenną „kompensatą” urodzeń, kiedy potomstwo było gwarantem utrzymania rodziny oraz zapewnienia rodzicom opieki na starość. Należy w tym miejscu wymienić również

⁷⁰³ Por.: *Der Einfluss des demografischen Wandels auf die föderalen Finanzstrukturen*, op. cit., s. 31.

Hartmut Wendt podaje w tym przypadku wolumen 471.381 osób. Zob.: H. Wendt, *Die deutsch-deutschen Wanderungen...*, op. cit., s. 388.

⁷⁰⁴ Por.: C. Kress, op. cit., s. 239.

⁷⁰⁵ Może o tym stanowić uchwalenie wspomnianej „Ustawy o ochronie macierzyństwa i dziecka oraz praw kobiet”. Zob.: M. Hubert, op. cit., s. 289.

⁷⁰⁶ Por.: R. Nave-Herz, *Wandel und Kontinuität in der Bedeutung, in der Struktur und Stabilität von Ehe und Familie in Deutschland*, op. cit., s. 45.

determinanty historyczne, wskazujące na tradycyjnie wyższy poziom reprodukcji społeczeństwa w centralno-wschodnich Niemczech. Wpływała na niego zwiększona ilość zawieranych związków małżeńskich oraz powolne obniżanie granicy wieku zdolności do ich zawarcia.

W latach 1952-1958 odnotowano nieznaczny spadek wartości wskaźnika płodności do poziomu 2,2. (Zob. Diagram 3.2.) Było to preludium fazy niżu demograficznego, osadzonego pierwotnie w dekompozycji powojennej struktury społecznej Niemiec Wschodnich. W tym kontekście szczególną uwagę zwraca się na redefinicję państwowego spojrzenia na rolę kobiety w społeczeństwie, która miała współuczestniczyć w pokrywaniu niedoborów personalnych na rynku pracy. Niedostateczny zakres instytucjonalnej opieki nad dziećmi do wczesnych lat 60-tych utrudniał ponad to wychowywanie potomstwa w momencie aktywizacji zawodowej mieszkanki NRD. Istotny był również regularny odpływ obywateli w wieku produkcyjnym do Niemiec Zachodnich. Nadal jednak rejestrowane wartości gwarantowały stan zastępowalności pokoleniowej.

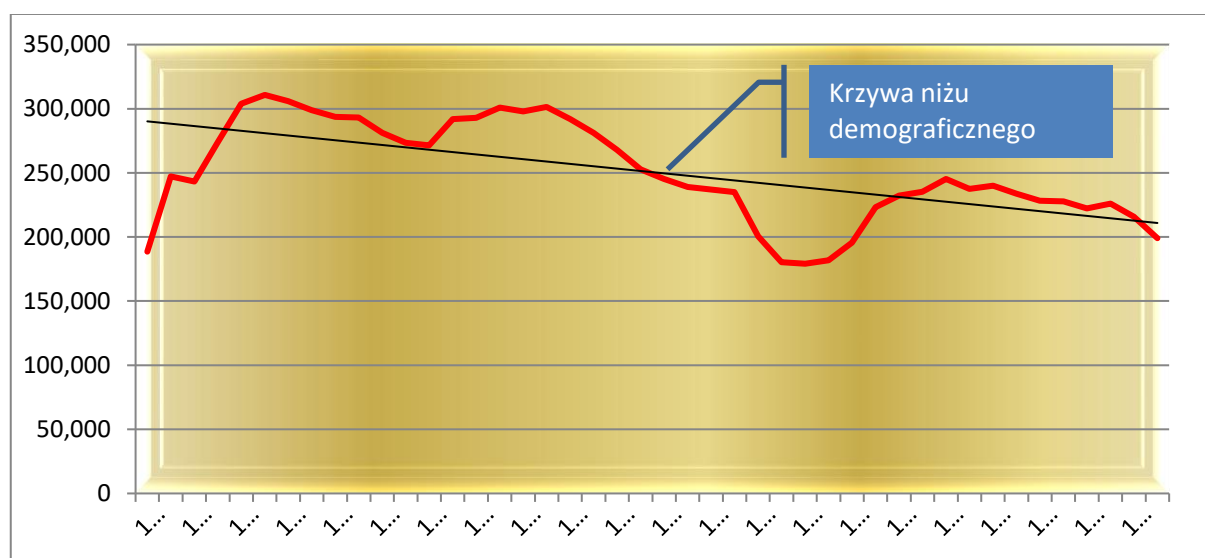

Diagram 3.1. Bezwzględna liczba żywych noworodków w RSO/NRD w latach 1946-1989⁷⁰⁷

Okresowy spadek liczby urodzeń w latach 50-tych zastąpiło krótkotrwałe zwiększenie wskaźnika płodności na przełomie kolejnej dekady (2,5 w 1964 r.). Między 1958

⁷⁰⁷ Na podstawie: J. Sensch, *Geschichte der deutschen Bevölkerung seit 1815*, Tab. B2.02: Altersspezifische Fruchtbarkeitsziffern für die DDR in ‰, GESIS Datenarchiv, Köln, Dezember 2002, <https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/4851C4B78822CEB7737B25E8743775B8/3>, [ostatni odczyt: 17.11.2019]; Statistisches Bundesamt (Destatis), *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Eheschließungen, Geborene und Gestorbene. Zusammenfassende Übersichten 1946-2015*, Wiesbaden 2016, s. 3-4, https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Eheschliessungen-Ehescheidungen-Lebenspartnerschaften/Publikationen/Downloads-Eheschliessungen/zusammen-eheschliessungen-geborene-gestorbene-5126102157004.pdf?__blob=publicationFile, [ostatni odczyt: 12.01.2020].

r. a 1970 r. poziom badanego parametru w RFN był nieznacznie wyższy (zmiana wielkości o 0,05-0,1 p. p.)⁷⁰⁸. Psychologiczna bariera 300 tys. noworodków, świadcząca o wysokiej zdolności reprodukcyjnej społeczeństwa Niemiec Wschodnich z przełomu lat 40-tych i 50-tych, została przekroczona po raz ostatni między 1961 r. a 1963 r. Od 1965 r. (także w RFN) pojawiły się kwantytatywne symptomy niżu demograficznego, związane - poza czynnikami systemowymi - z ubytkiem mieszkańców między 15-tym a 25-tym rokiem życia, zawierających najwięcej związków małżeńskich. Niezwykle liczebna stała się natomiast generacja przekraczająca 60. rok życia. Powstała nadwyżka zgonów nad urodzeniami, ponieważ coraz mniej kobiet decydowało się na posiadanie więcej niż dwojga dzieci. Jednocześnie planowana bezdzietność wschodnioniemieckich rodzin wciąż należała do wyjątków. Wyższe wskaźniki urodzin odnotowano jednak wśród kobiet bez kwalifikacji zawodowych oraz na terenach wiejskich⁷⁰⁹.

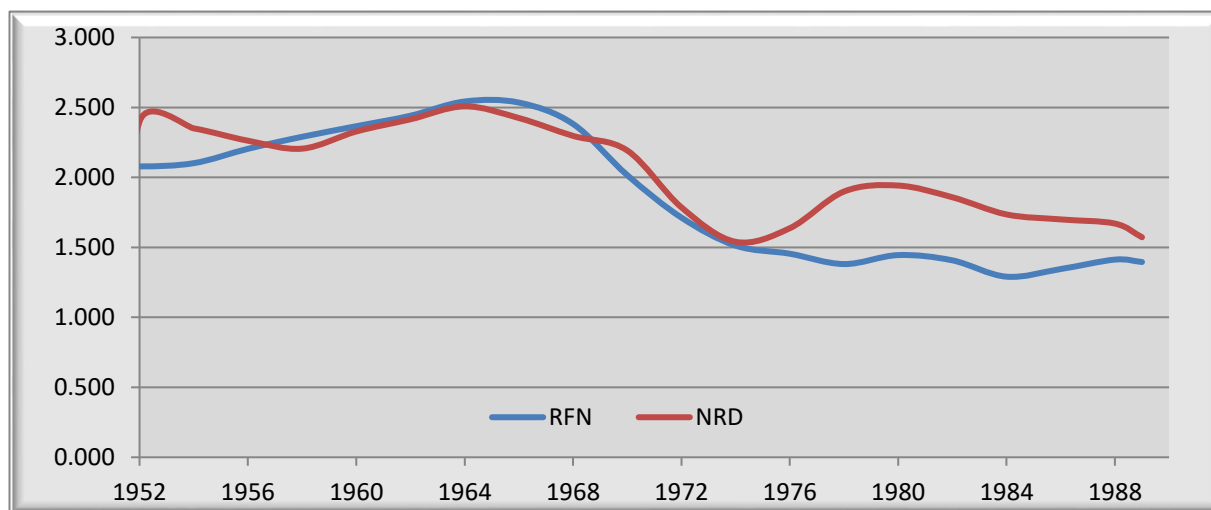

Diagram 3.2. Zestawienie wskaźnika płodności w NRD i RFN w latach 1952-1989⁷¹⁰

Przejściowy okres względnej zwyżki urodzeń, określany w demografii fazą drugiego babyboomu, „echem wyżu” z lat 50-tych⁷¹¹ lub też „garbem Honeckera” (Honecker-Buckel)⁷¹², przypadł na okres 1974-1980 (zmiana współczynnika dzietności z odpowiednio 1,5 do 1,9). Podwyższenie parametru nie było jednakże tak spektakularne, jak z początkiem lat 50-

⁷⁰⁸ Ibidem.

⁷⁰⁹ Zob.: H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, op. cit., s. 33-34.

⁷¹⁰ Opracowanie własne na podstawie: *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Eheschließungen, Geborene und Gestorbene. Zusammenfassende Übersichten 1946-2015*, op. cit.; M. Hubert, op. cit., s. 288.

⁷¹¹ Zjawisko „echa wyżu” wynikało z faktu osiągnięcia wieku rozrodczego pokolenia, którego rodzice wywodzili się z powojennego wyżu demograficznego.

⁷¹² Zob.: G. Halder, *Demographischer Wandel und politische Antworten in Deutschland*, „Europäische Hochschulschriften“, Bd. I Vol. 3303, Frankfurt am Main 2008, s. 34.

tych, stąd nie wpłynęło ono w perspektywie długofalowej na odwrócenie niekorzystnych trendów demograficznych⁷¹³. Pokolenie powojennego wyżu, będące wówczas w wieku od 18-tu do 25-ciu lat wykazało się mniejszą gotowością do zawierania związków małżeńskich niż miało to miejsce w przypadku ich rodziców. Było to ważne zwłaszcza w obliczu faktu, iż przeciętna wieku partnerów w przedziale czasowym 1960-1980 spadła do najniższej wartości w całej czterdziestoletniej historii NRD. Niemniej jednak nie można w tym miejscu wykluczyć związku pomiędzy kolejną zwyżką urodzeń a rozwojem narzędzi systemowych⁷¹⁴, sprzyjających integracji kobiet z rynkiem pracy oraz wychowywaniu potomstwa w ramach dwóch obszernych pakietów rządowych z 1972 r. i 1976 r. Uelastycznienie czasu pracy kobiet oraz wprowadzenie szeregu dodatkowych przywilejów podatkowych i socjalnych pozwoliło lepiej wiązać obowiązki zawodowe z życiem rodzinnym. O związku czynników strukturalnych z rozwojem demograficznym tego okresu mogła świadczyć również bezpośrednia bliskość czasowa reform rządowych⁷¹⁵ oraz towarzysząca im publicystyczna kampania propagandowa.

W kolejnej dekadzie pojawił się trwały spadek liczby noworodków. Nastąpiło obniżenie współczynnika płodności z poziomu 1,9 w 1980 r. do 1,52 w 1990 r. Był to trend o wiele bardziej dramatyczny niż w państwie zachodniemieckim (zmiana wartości z 1,4 do 1,3)⁷¹⁶. Źródeł powstałej wówczas zależności należało doszukiwać się już nie tylko w ewolucji stylu życia mieszkańców, zwłaszcza ich stosunku do instytucji rodziny i alternatywnych modeli gospodarstw domowych, ale również w uwarunkowaniach ekonomicznych. Zaliczały się do nich głównie narastające oczekiwania wobec pracowników, w tym także kobiet dzielących swój czas między domem a zakładem pracy. W ten sposób wielodzietność, charakterystyczna jeszcze dla pokoleń z lat 50-tych i 60-tych, przestała stanowić istotny aspekt sfery socjalnej życia rodzinnego (opieka nad rodzicami w wieku emerytalnym) w ostatnich dwóch dekadach istnienia NRD. Rolę tę przejmować zaczęły systemy ubezpieczeń społecznych⁷¹⁷. Uwzględniając przy tym wysoki poziom zgonów, sięgający od lat 50-tych ponad 200 tys. przypadków oraz kwantytatywny, systematyczny przyrost męskiej części społeczeństwa powyżej 25-go roku życia - niekompensowany przez płęć żeńską, już w połowie ubiegłego

⁷¹³ Por.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 45.

⁷¹⁴ Por.: B. Matz, *Möglichkeiten und Grenzen pronatalistischer Bevölkerungspolitik: III. Reich – DDR. Eine Gegenüberstellung*, „Demographie“, Mitteilungen der Johann-Peter-Süßmilch-Gesellschaft für Demographie e. V., Nr. 17, Berlin 1997, s. 7.

⁷¹⁵ Por.: I. Gerlach, op. cit., s. 289-291 oraz G. Halder, op. cit., s. 33.

⁷¹⁶ Mimo tego w latach 1970-1990 wskaźniki płodności w NRD były wyższe niż po zachodniej stronie muru berlińskiego.

⁷¹⁷ Zob.: G. Steinmann, op. cit., s. 31.

wieku zaistniały optymalne uwarunkowania ujemnego przyrostu naturalnego na tym obszarze. (Zob. Tab. 3.2.)

Tabela narodzin i zgonów w NRD			
Lata	Narodziny	Zgony	Nadwyżka urodzin (+) nad zgonami (-)
	(tys.)	(tys.)	(tys.)
1950	303.866	219.582	84.282
1960	292.985	233.759	59.226
1970	236.929	240.821	- 3.892
1980	245.132	238.254	6.878
1989	198.922	205.711	- 6.789

Tab. 3.2. Narodziny i zgony w NRD w latach 1950-1990⁷¹⁸

Zmiany w obrębie struktury wiekowej zbiorowości NRD były sprzężone z sytuacją wewnątrzpolityczną. Inauguracyjny okres budowy komunistycznego reżimu SED cechował się spadkiem bezwzględnej liczby mieszkańców z 18,4 mln w 1946 r. do niewiele ponad 17 mln w 1961 r. Najwyższe ubytki powstały po stronie społeczności między 25-tym a 60-tym rokiem życia, powodując automatycznie przyrost reprezentacji obywateli w wieku przekraczającym 60 lat. W ujęciu szczegółowym, do momentu wzniesienia wewnątrzniemieckiej granicy państwowej obserwowano regularną poprawę wskaźników dla pokolenia poniżej szóstego roku życia, co było naturalną konsekwencją powojennego wyżu demograficznego. Jednocześnie nastąpiło osłabienie wielkości populacji w wieku od sześciu do piętnastu lat, która pojawiła się na krótko przed lub w trakcie trwania drugiej wojny światowej. Negatywne wartości statystyczne w grupie powyżej piętnastego i poniżej dwudziestego piątego roku życia wynikały przede wszystkim z migracji do RFN osób z przedziału wiekowego 25-45 lat. W tym przypadku przebieg tendencji był jednak nieliniowy. Restrykcyjne narzędzia polityki ludnościowej pozbawiły NRD najbardziej wartościowego wówczas pierwiastka społecznego. Exodus polityczny obejmował takie grupy zawodowe, jak: nauczyciele, prawnicy oraz specjaliści branży technicznej z

⁷¹⁸ Na podstawie: Statistisches Bundesamt, Bundeszentrale für politische Bildung, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (wyd.), *Datenreport 2011. Ein Sozialbericht für die Bundesrepublik Deutschland*, Band 1, Bonn 2011, s. 15 oraz *Statistisches Jahrbuch 1990 der Deutschen Demokratischen Republik*, op. cit., s. 403; G. Franzmann, *Bevölkerung in der ehemaligen DDR 1946-1989, Tab. B01: Natürliche Bevölkerungsbewegung 1946-1995*, GESIS Datenarchiv, Köln, Mai 2007, <https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/86F04B58A5C016B5722B17111A8E8BC2>, [ostatni odczyt: 17.01.2019].

powodu podejrzeń lokalnych władz o rzekomą kolaborację z III Rzeszą⁷¹⁹. Innym wytłumaczeniem ubytku najbardziej wartościowych z punktu widzenia ekonomii grup wiekowych były trudne warunki aprowizacyjne, a w związku z tym chęć poprawy własnego statusu posiadania tuż po zakończeniu działań na frontach wojennych. W tym samym czasie zwiększył się całościowo potencjał ilościowy osób między piętnastym a dwudziestym piątym rokiem życia z uwagi na osiągnięcie wieku reprodukcyjnego roczników wyżu demograficznego z lat 1934-1942. (Zob. Tab. 3.3.)

Rok	Ludność ogółem	Mieszkańcy NRD z podziałem na kategorie wiekowe							
		> 6	6-pon.15	15-pon.18	18-pon.25	25-pon.45	45-pon.60	60-pon.65	+65
1946	18488316	1623115	2912034	850314	1561822	4885245	3839472	954304	1862010
1950	18388172	1289586	2912025	854181	1661791	4664480	4033816	1028536	1943757
1955	17832232	1669963	2048365	998878	1817812	4006607	4029018	1041702	2219887
1960	17188488	1606574	2071067	637058	1937503	3815908	3622880	1127809	2369689
1961	17079306	1617932	2175082	529571	1864901	3915260	3426493	1142339	2407728
1965	17039717	1709960	2357228	654422	1418638	4352710	2873856	1170401	2502502
1970	17068318	1487653	2482915	793557	1494731	4530204	2515550	1103315	2660393
1975	16820249	1187304	2403791	811530	1838132	4455710	2486931	896141	2740710
1980	16739538	1291789	1978981	845272	1909112	4660036	2846544	578300	2629504
1985	16640059	1385103	1808592	698566	1921188	4568464	3215248	780787	2262111
1989	16433796	1282169	1919973	531034	1679561	4703773	3309564	827661	2180061

Tab. 3.3. Liczba ludności RSO/NRD w latach 1961-1989 według kategorii wiekowych (tys.)⁷²⁰

Wzniesienie wewnątrzniemieckiej granicy państwowej utrwaliło na około dekadę trendy rozwojowe w odniesieniu do najmłodszych roczników, nieosiągających piętnastu lat. Z perspektywy władz politycznych był to dowód względnej skuteczności instrumentów polityki rodzinnej oraz rozbudowanego mechanizmu wsparcia socjalnego dla rodzin z dziećmi. Lata 70-te i 80-te zweryfikowały jednak pronatalistyczny wymiar narzędzi pomocowych oferowanych przez państwo, ergo NRD borykała się z permanentnym problemem niżu demograficznego. Jedyną grupę wiekową, która notowała regularny wzrost ilościowy w badanym okresie, reprezentowały osoby pomiędzy 25-tym a 45-tym rokiem życia. Był to wtórny efekt osiągnięcia dorosłości przez najmłodsze roczniki z powojennego wyżu. Największy udział w strukturze

⁷¹⁹ Zob.: C. Kress, op. cit., s. 240.

⁷²⁰ Na podstawie: *Bevölkerungsstatistische Übersichten 1946 bis 1989...*, op. cit., s. 26; G. Franzmann, *Bevölkerung in der ehemaligen DDR 1946-1989, Tab. A01: Bevölkerung nach Altersgruppen 1946-1989*, GESIS Datenarchiv, Köln, Mai 2007, <https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/86F04B58A5C016B5722B17111A8E8BC2>, [ostatni odczyt: 17.01.2019]; J. Sensch, (1847-2002 [2004]) *histat-Datenkompilation online: Geschichte der deutschen Bevölkerung seit 1815, Tab. A4.01: Die Bevölkerung Deutschlands bzw. der Bundesrepublik Deutschland nach Geschlecht, Personen absolut (1871 bis 2001)*, GESIS Datenarchiv, Köln, Dezember 2002, <https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/4851C4B78822CEB7737B25E8743775B8>, [ostatni odczyt: 17.11.2019].

wiekowej zachowali mieszkańcy w wieku poprodukcyjnym, co w obliczu stałej tendencji do spadku liczby urodzeń wzmacniało proces starzenia się społeczeństwa wschodnioniemieckiego. Nie zmienił tego fakt wprowadzenia stosownych ułatwień administracyjnych w podróżowaniu. Liberalizacja przepisów wizowych i prawa o ruchu tranzytowym między RFN a NRD przypadła na okres rządów E. Honeckera. Praktyka polityczna w tym zakresie polegała na wydawaniu stosownych zezwoleń na opuszczenie kraju głównie przez emerytów. Z punktu widzenia władz takie rozwiązanie stanowiło istotny instrument odciążający wydatki budżetowe państwa. Największy spadek generacji w wieku poprodukcyjnym przypadł na schyłkowy okres funkcjonowania NRD, w którym kierownictwo partyjne uprawiało regularny i bardzo dochodowy dla państwa proceder handlu ludźmi.

Analiza danych, dotyczących kwantytatywnego udziału poszczególnych grup wiekowych w strukturze ludnościowej społeczeństwa wschodnioniemieckiego, pozwala wnioskować, iż wraz z zanikiem stresorów implikowanych działaniami wojennymi oraz jednoczesnym ukształtowaniem się granic państwowych NRD wzrastała przeciętna, przewidywana długość życia jej mieszkańców. (Zob. Tab. 3.4.) W okresie 1949-1989 nastąpił bardzo zauważalny wzrost tego indeksu, z 61 lat i 5 miesięcy do 73 lat i 2 miesięcy w ujęciu ogólnospołecznym. W przekroju płciowym można było zauważyć daleko idące odchylenia w wielkości badanego wskaźnika. Długość życia kobiet zwiększyła się o ponad dwanaście lat, osiągając u schyłku reżimu poziom 76 lat i 5 miesięcy. Wiek mężczyzn zmienił się w podobnym zakresie, a przeciętny reprezentant tej grupy populacyjnej dożywał w 1989 r. nieco ponad 70 lat. Rosnąca długość życia wymuszała na władzach państwowych zwiększania nakładów na wypłaty świadczeń emerytalnych, co w konsekwencji nadwyrężało i tak mocno uszczuplony budżet centralny ukierunkowany na zapewnienie maksymalnej mobilizacji zasobów ludzkich na rynku pracy.

Przewidywana długość życia w NRD			
Rok	Kobiety	Mężczyźni	Ogółem
1949	64,05	58,88	61,39
1960	71,35	66,49	68,84
1970	73,31	68,10	70,63
1980	74,61	68,67	71,55
1989	76,38	70,13	73,16

Tab. 3.4. Średnia długość życia mieszkańców NRD (z wyl. Berlina) w latach 1946-1989⁷²¹

⁷²¹ Na podstawie: *Bevölkerungsstatistische Übersichten 1946-1989...*, op. cit., s. 87; J. Sensch, *Geschichte der deutschen Bevölkerung seit 1815*, Tab. A3.03: *Die Bevölkerung Deutschlands bzw. der Bundesrepublik*

Charakterystyczną cechą demograficzną społeczności wschodnioniemieckiej w latach 1949-1989 była nadwyżka kobiet. (Por. Tab. 3.5. i 3.6.) Największy udział płci żeńskiej w ogólnej liczbie ludności odnotowano wprawdzie w 1946 r. dla Radzieckiej Strefy Okupacyjnej (57%), niemniej w 1950 r. był on mniejszy od tego sprzed czterech lat zaledwie o 1 p. p. W połowie lat 50-tych różnica między obiema zbiorowościami stopniała do 10 p. p. i utrzymała się do 1966 r. na poziomie 55%. W następnych dwunastu latach nastąpił dalszy jednopunktowy przyrost odsetka na korzyść mężczyzn. Na przełomie lat 70-tych i 80-tych nadwyżka mieszanek NRD zmalała do 3 p. p. Na rok przed zjednoczeniem Niemiec udział mieszanek NRD w całej zbiorowości ukształtował się ostatecznie na poziomie 52%⁷²².

Liczba kobiet wg kategorii wiekowych w NRD

Rok	15-18 lat	18-25 lat	25-45 lat	45-60 lat	Razem
1950	421389	901963	2834090	2303637	6461079
1953	476736	906829	2559205	2319113	6261883
1956	479262	919327	2312241	2281560	5992390
1959	357041	988060	2143028	2200417	5688546
1962	239650	910081	2245913	1931401	5327045
1965	319034	703929	2302032	1749411	5074406
1968	382199	661459	2312921	1639062	4995641
1971	384855	791601	2242776	1526900	4946132
1974	383520	891187	2200080	1445947	4920734
1977	417961	897380	2259978	1521907	5097226
1980	412142	928889	2299610	1563106	5203747
1983	363516	962433	2282799	1592905	5201653
1986	335352	912140	2253449	1685520	5186461
1989	259126	815788	2289167	1674787	5038868

Tab. 3.5. Liczba kobiet w wieku 15-60 lat w NRD w latach 1950-1989 (tys.)⁷²³

Deutschland nach Altersgruppen und nach Geschlecht, Personen absolut (1871 bis 2001), GESIS Datenarchiv, Köln, Dezember 2002, <https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/4851C4B78822CEB7737B25E8743775B8>, [ostatni odczyt: 17.11.2019].

⁷²² Na podstawie: *Bevölkerungsstatistische Übersichten 1946-1989...*, op. cit., s. 30.

⁷²³ Ibidem; G. Franzmann, *Bevölkerung in der ehemaligen DDR 1946-1989, Tab. A04: Weibliche Bevölkerung nach Altersgruppen 1946-1989*, GESIS Datenarchiv, Köln, Mai 2007, <https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/86F04B58A5C016B5722B17111A8E8BC2>, [ostatni odczyt: 17.01.2019].

Liczba mężczyzn wg kategorii wiekowych w NRD

Rok	15-18 lat	18-25 lat	25-45 lat	45-60 lat	Razem
1950	432792	759828	1830390	1730179	4753189
1953	488609	865346	1657955	1740566	4752476
1956	496259	931958	1578834	1677647	4684698
1959	368286	1013248	1605507	1566722	4553763
1962	245904	926206	1823058	1310700	4305868
1965	335388	714709	2050678	1124445	4225220
1968	402297	686243	2195490	1015028	4299058
1971	404693	829608	2231985	949246	4415532
1974	403515	939372	2230572	982376	4555835
1977	437697	947736	2307177	1139665	4832275
1980	433130	980223	2360426	1283438	5057217
1983	382197	1012811	2339810	1428188	5163006
1986	352425	962898	2328314	1611210	5254847
1989	271908	863773	2414606	1634777	5185064

Tab. 3.6. Liczba mężczyzn w wieku 15-60 lat w NRD w latach 1950-1989 (tys.)⁷²⁴

3.8. Mobilność przestrzenna mieszkańców NRD

Punkt wyjścia do scharakteryzowania zjawisk migracyjnych wielu państw europejskich, w tym także byłej NRD, stanowi okres XIX-wiecznej rewolucji przemysłowej. Dzięki niej wiele ośrodków miejskich odnotowywało nieustanny wzrost gospodarczy. Determinowała go szczególnie migracja ludności z okalających ośrodki przemysłowe regionów wiejskich, dysponujących regularną nadwyżką siły roboczej. W przypadku Niemiec Wschodnich apogeum nasilenia mobilności przestrzennej mieszkańców miało miejsce w pierwszym dwudziestoleciu od zakończenia działań na frontach drugiej wojny światowej. W wymiarze zewnętrznym skalę zjawiska tłumaczyły przede wszystkim następstwa podpisania aktu kapitulacji III Rzeszy 7 maja 1945 r. oraz dalsze działania administracyjne, podyktowane

⁷²⁴ Na podstawie: *Bevölkerungsstatistische Übersichten 1946-1989...*, op. cit., s. 28; G. Franzmann, *Bevölkerung in der ehemaligen DDR 1946-1989*, Tab. A03: *Männliche Bevölkerung nach Altersgruppen 1946-1989*, GESIS Datenarchiv, Köln, Mai 2007, <https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/86F04B58A5C016B5722B17111A8E8BC2>, [ostatni odczyt: 17.11.2019].

nową sytuacją geopolityczną w Europie: podział państwowy Niemiec, reorganizacja stosunków gospodarczych z zagranicą, w tym zorientowanie infrastruktury przemysłowej NRD na kontakty handlowe z państwami Bloku Wschodniego. Migracje wewnętrzne napędzał przede wszystkim nowy układ terytorialny samej NRD po przeprowadzeniu reformy administracyjnej w 1952 r.⁷²⁵ Rzutował on na odpływ populacji z terenów wiejskich oraz małych i średnich miast w kierunku Berlina, a także pozostałych centrów administracyjnych, będących często głównymi ośrodkami inwestycyjnymi NRD⁷²⁶.

3.8.1. Mobilność zewnętrzna

Cezura 1952 r. wyznaczała okres siedmiu lat, nazywany dalej prągenzą lub wczesną fazą odpływu ludności, w której od samego faktu exodusu w wymiarze kwantytatywnym ważniejsze dla dalszych badań jakościowych okazało się podłoże tego zjawiska. W owym czasie u podstaw zewnętrznych ruchów migracyjnych mieszkańców NRD leżały kwestie społeczno-polityczne. Przepływ ludności między Niemcami Wschodnimi a RFN nie był wtedy postrzegany - nawet przez partię komunistyczną - w kategoriach fenomenu, zagrażającego stabilności państwa wschodnioniemieckiego. Traktowano go raczej, jako naturalną konsekwencję wcześniejszych działań wojennych czy przetasowań społecznych w obrębie jednego narodu. Upolitycznienie tematu wychodźstwa nastąpiło w związku z wybuchem powstania robotniczego w 1953 r.⁷²⁷ Odtąd skala mobilności zewnętrznej była nieustannie monitorowana przez komórki partyjne. Problem polegał jednak na utrzymaniu otwartości granic zewnętrznych NRD przy jednoczesnym ograniczeniu przepuszczalności w kontaktach z RFN. Aktywność władz na polu prewencji, w tym sięgania po różne techniki wywiadu, obserwacji i administracyjnych utrudnień w opuszczaniu kraju, nie przynosiła pożądanych rezultatów. Za zaistniałą sytuację obarczano centralę polityczną w Bonn, która

⁷²⁵ Dostosowanie regionalnej architektury administracyjnej do uwarunkowań ekonomicznych tworzyło kluczową przesłankę do konsekwentnej centralizacji państwa, gdyż wraz z ustanowieniem nowego porządku przestrzenno-politycznego zniesiono resztki suwerenności samorządowej. Możliwości rozwoju ośrodków miejskich wynikały każdorazowo z zajmowanej przez nie pozycji ekonomicznej. Zob.: S. Grundmann, *Wanderungen*, [w:] K. Freitag, S. Grundmann, E. Nowossadeck (i in.), *Regionale Bevölkerungsentwicklung in den neuen Bundesländern*”, Graue Reihe”, Berlin 1994, s. 83.

⁷²⁶ Były to m.in. w takie miasta, jak: Halle, Schwedt czy Eisenhüttenstadt. Zob.: S. Grundmann, *Bevölkerungsentwicklung in Ostdeutschland. Demographische Strukturen und räumliche Wandlungsprozesse auf dem Gebiet der neuen Bundesländer (1945-bis zur Gegenwart)*, Opladen 1998, s. 4.

⁷²⁷ Por.: D. von Melis, *Republikflucht...*, op. cit., s. 20.

miała rzekomo działać na niekorzyść rozwoju gospodarczo-społecznego NRD, pozbawiając ją najbardziej wartościowych grup zawodowych⁷²⁸. Dlatego przełomem w wewnętrznemieckim ruchu migracyjnych było jurydyczne ograniczenie możliwości podróżowania między oboma państwami, sformalizowane w 1957 r. oraz zaognienie konfliktu wokół Berlina, zakończone finalnie budową okalającego go muru w sierpniu 1961 r.⁷²⁹

Niemniej jednak komunistyczne władze NRD nigdy nie posiadały pełnej kontroli nad przebiegiem procesu odpływu ludności. Emigracja była uzasadnieniem zarówno postępującego rozkładu narzuconego odgórnie systemu wartości, jak również atrakcyjności państwa zachodnioniemieckiego, przyciągającego rodaków zza wschodniej granicy muru berlińskiego lokalnym dobrobytem społecznym⁷³⁰. Stąd główna oś mobilności zewnętrznej przebiegała w kierunku zachodnim⁷³¹. Masowy exodus objął kluczowe dla funkcjonowania energochłonnej gospodarki warstwy społeczne, począwszy od lekarzy, prawników i personel naukowy po specjalistyczne kadry pracownicze oraz najbardziej elastyczne w działaniu środowiska młodzieżowe⁷³². Z tego względu władzom państwowym zależało również na pozyskaniu mieszkańców z RFN⁷³³. Tłumaczyłoby to fakt, iż lata 50-te cechowały najwyższe wskaźniki mobilności przestrzennej w całej historii NRD. W okresie 1949-1961 (do 13 sierpnia) na ucieczkę do Berlina Zachodniego bądź też bezpośrednio do RFN zdecydowało się 2.686.942 mln mieszkańców⁷³⁴. Jedynie około 258 tys. obywateli NRD przedostało się do Niemiec Zachodnich w drodze legalnej procedury emigracyjnej⁷³⁵. Między powstaniem robotniczym z 1953 r. a budową muru berlińskiego około 49% wszystkich zbiegłych stanowiła

⁷²⁸ Zob.: Protokoll Nr. 29/56 der Sitzung des Politbüros des Zentralkomitees, vom 19.6.1956, Anlage Nr. 4: Bericht der Kommission zu Fragen der Republikflucht, 25.5.1956 (Abschrift), SAPMO-BArch DY 30/J IV 2/2/483, Bl. 15-24., [w:] D. von Melis, *Republikflucht...*, op. cit., s. 181-187.

⁷²⁹ Ibidem, s. 54-56.

⁷³⁰ Zob.: C. Offe, op. cit., s. 205.

⁷³¹ Por.: K. Weiss, *Zuwanderung und Integration in den neuen Bundesländern*, [w:] *Lokale Integrationspolitik in der Einwanderungsgesellschaft. Migration und Integration als Herausforderung von Kommunen*, red. F. Gesemann, J. Oltmer, R. Roth, Wiesbaden 2009, s. 131.

⁷³² Por.: H. Weber, op. cit., s. 44.

⁷³³ Świadczą o tym zarządzenia wydane w dniu 29 kwietnia 1954 r. Pierwsze z nich przewidywało pomoc materialną dla osób, które zdecydują się na osiedlenie w Niemieckiej Republici Demokratycznej; drugie z kolei gwarantowało dla tych osób preferencyjne warunki przydzielania kredytów. Zob.: *Anordnung über die finanzielle Hilfe für Personen, die ihren Wohnsitz aus Westdeutschland und Westberlin in das Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik oder des demokratischen Sektors von Groß-Berlin verlegen*, 29.4.1954, ZBl. Nr. 20, 22.5.1954, s. 204 i nast. oraz *Anordnung über die Kreditgewährung*, ZBl. Nr. 20, op. cit., s. 205 i nast. Dokumenty dostępne w: D. von Melis, *Republikflucht...*, op. cit., s. 147 i nast.

⁷³⁴ Dane GESIS - Leibniz - Institut für Sozialwissenschaften. Zob.: U. Sautter, *Deutsche Geschichte seit 1815. Daten, Fakten, Dokumente*, Band 1: Daten und Fakten, Tübingen 2004, s. 31. Por. także: *Bevölkerung in der ehemaligen DDR 1946-1989. Wanderung über die Grenzen der DDR 1951-1989*, GESIS – Studie ZA8267, HISTAT, Köln.

⁷³⁵ Dane obejmują okres 1954-1961. Zob.: Ministerrat der Deutschen Demokratischen Republik. Staatliche Zentralverwaltung für Statistik. Abt. V – Sektor Bevölkerung (wyd.), *Die Wanderung über die Grenzen der DDR 1952-1964*, BArch, DEZ/22422.

młodzież w wieku poniżej 25 lat⁷³⁶. Największy odsetek emigrantów stanowiły osoby wykształcone, mobilne oraz czynne zawodowo. (Zob. Tab. 3.7.) W gronie wychodźców znaleźli się również rolnicy, pomimo tradycyjnego przywiązania do własności ziemskiej. W ten sposób tylko w latach 1952-1957 wyludniło się ok. 70 tys. gospodarstw rolnych.

Wyhamowanie masowego exodusu nastąpiło dopiero w efekcie zaognienia konfliktu wokół statusu Berlina oraz żądania prawno-międzynarodowego uznania NRD, zakończonego wzniesieniem wewnątrzniemieckiej granicy państwowej 13 sierpnia 1961 r.⁷³⁷ Do tego momentu ruch emigracyjny w NRD objął 3.854.552 mln mieszkańców. Ok. 1.2 mln Niemców kierujących się do RFN pochodziło z byłych terenów wschodnich III Rzeszy Niemieckiej⁷³⁸. Uwzględniając ponadto 400-tysięczną rzeszę byłych obywateli NRD, która w omawianym okresie zdecydowała się na ponowne osiedlenie w państwie wschodnioniemieckim, saldo migracji zewnętrznych wyniosło 3.454.237 mln⁷³⁹. Wpłynęło to m.in. na parametr gęstości zaludnienia Niemiec Wschodnich. W okresie 1946-1961 spadł on ze 171 do 158 osób na każdy km². Tendencja spadkowa utrzymała się w ciągu kolejnych lat, by w 1989 r. wynieść 152 osoby/km².

Wykaz emigrantów z NRD wg grup wiekowych i faz aktywizacji zawodowej										
Osoby/Rok	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961
Emigranci	185778	296174	226355	315235	363661	351668	215530	144225	202711	215419
> 15 lat	35939	68402	42120	56309	67623	58926	42107	23803	36328	38011
Emeryci	12565	20851	20516	20655	25812	22299	21009	21359	22422	22228
15-60/65 lat	137274	206921	163719	238271	270226	270443	152414	99063	143961	155180
Zatrudnieni	39360	48431	52145	92798	110393	130771	58686	45787	64562	75372

Tab. 3.7. Roczny odpływ ludności do RFN i Berlina Zachodniego⁷⁴⁰

Sankcje karne przewidziane za próby przekroczenia wewnątrzniemieckiej granicy po 1961 r. nie zatrzymały zewnętrznych ruchów migracyjnych. Liczba zbiegłych, jak również ilość osób, które zgłosiły urzędowi meldunkowemu zamiar opuszczenia NRD na stałe, wahała

⁷³⁶ Zob.: G. Holzweißig, J. Rühl, *Der 13. August. Die Mauer von Berlin*, 3. Aufl., Köln 1988, s. 154.

⁷³⁷ Por.: H. Weber, op. cit., s. 58.

⁷³⁸ Zob.: M. Hubert, op. cit., s. 282.

⁷³⁹ Zob.: H. Wendt, *Die deutsch-deutschen Wanderungen...*, op. cit., s. 388.

⁷⁴⁰ Dane wg. grup zawodowych, na podstawie zgłoszonych do urzędu meldunkowego wniosków o pozwolenie na wyjazd do RFN. Zob.: D. von Melis, *Republikflucht...*, op. cit., s. 255-256. Por. także: M. Judt, T. Reichel, A. Steiner, op. cit., s. 9.

się w granicach kilku tysięcy rocznie. W ten sposób NRD pozostawało wówczas jedynym państwem Starego Kontynentu z malejącą liczbą ludności mimo sukcesywnego rozwoju pronatalistycznej polityki rodzinnej⁷⁴¹. Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego wraz z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych usiłowały zapanować nad falą emigracji, wykorzystując w tym celu szeroką gamę represaliów. W latach 1961-1977 przyjęto poufne instrukcje służbowe, traktujące w sposób niezwykle szczegółowy o zasadach udzielania zgody na stały wyjazd do RFN w ramach akcji łączenia rodzin, zawierania związków małżeńskich z mieszkańcami RFN, jak również omawiające procedurę dobrowolnego zrzeczenia się obywatelstwa. W marcu 1977 r. obie instytucje przyjęły własne dokumenty w zakresie zwalczania działalności przesiedleńczej, uznające jednomyślnie wnioski o zezwolenie na wyjazd za bezprawne⁷⁴².

Po wyhamowaniu emigracji w związku z budową muru berlińskiego, w połowie lat 70-tych ponownie zaobserwowano zwiększenie liczby osób, chcących legalnie wyjechać z RFN. (Zob. Tab. 3.8.) Znaczący wpływ na to miało podpisanie przez NRD Aktu Końcowego KBWE w 1975 r. oraz przyjęcie Niemiec Wschodnich do ONZ w 1973 r.⁷⁴³ Znaczący odsetek wśród wychodźców stanowiły osoby w wieku emerytalnym, inwalidzi, osoby przewlekłe chore oraz jednostki pozbawiane obywatelstwa wschodnioniemieckiego ze względów ideologicznych. Emigracja przestała być częściowo tematem tabu z chwilą wejścia w życie „zarządzenia w sprawie regulacji kwestii łączenia rodzin oraz zawierania związków małżeńskich między obywatelami NRD a obcokrajowcami” 15 października 1983 r. Pomimo ograniczonego kręgu osób, mogących ubiegać się w jego ramach o stosowne pozwolenie na opuszczenie NRD, akt ten legalizował na swój sposób możliwość zadeklarowania takowej chęci przez pozostałych obywateli. Na przeszkodzie nie stał fakt, iż większość wniosków była odrzucana już we wstępnej fazie urzędowej selekcji. Stąd w latach 1983-1988 wolumen zgłoszeń o zgodę na wyjazd do RFN zwiększył się ponad trzykrotnie, z 30,4 tys. w roku bazowym do 113,5 tys. na koniec 1988 r.⁷⁴⁴

⁷⁴¹ Por.: N. Hirschler-Horáková, op. cit., s. 377.

⁷⁴² Zob.: *Ausreisen oder dableiben? Regulierungsstrategien der Staatssicherheit* (Reihe B: Analysen und Berichte, Nr. 1/97), red. B. Eisenfeld (i in.), 2. Auflage, Berlin 1998, s. 70-103, <http://www.nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0292-97839421304316>, [ostatni odczyt: 16.05.2012].

⁷⁴³ Por.: H. Pietzsch, *Der "Weisse Kreis" in Jena – Beispiel für den Wandel der Protestformen Ausreisewilliger in dem siebziger und achtziger Jahren* [w:] *Das Land ist still – noch! Herrschaftswandel und politische Gegnerschaft in der DDR (1971-1989)*, red. L. Ansorg, B. Gehrke, T. Klein, D. Kneipp, Köln 2009, s. 292 i nast.

⁷⁴⁴ Zob.: *Verordnung zur Regelung von Fragen der Familienzusammenführung und der Eheschließung zwischen Bürgern der Deutschen Demokratischen Republik und Ausländern vom 15.9.1983*, [w:] GBl. I, Nr. 26 vom 27.9.1983, s. 254, http://www.chronik-der-mauer.de/system/files/dokument_pdf/57361_cdm-830915-DDR-VO-familienzusammenfuehrung.pdf, [ostatni odczyt: 12.01.2020].

Największe represje wśród wnioskodawców – zaliczanych przez Stasi do najniebezpieczniejszej kategorii dywersantów⁷⁴⁵ – spotykały mieszkańców aktywnych zawodowo, tj. pracowników wykonujących wyuczony zawód oraz specjalistów z branży techniczno-budowlanej. Z czasem i oni mogli przekraczać granicę z RFN w efekcie rozkwitu procederu handlu ludźmi. Dotyczył on zasadniczo więźniów politycznych lub innych wpływowych osób chcących opuścić państwo wschodnioniemieckie. Tylko w latach 1979-1988 RFN wykupiło z rąk komunistycznych władz 15.287 tys. takich osób⁷⁴⁶, zostawiając w NRD kapitał wartości 3,5 mld DM⁷⁴⁷ w formie eksportu towarów lub świadczeń pieniężnych niezbędnych dla funkcjonowania wschodnioniemieckiej gospodarki. Władze komunistyczne świadomie pozbawiały obywatelstwa osoby „szczególnie wrogie reżimowi”. Od 21 stycznia do 28 kwietnia 1984 r. postąpiono tak w przypadku nieco ponad 21 tys. osób, które złożyły wniosek o pozwolenie na stały wyjazd do RFN. W kolejnym czterolecu obywatelstwo utraciło kolejne 36 tys. mieszkańców Niemiec Wschodnich.

Władzom państwowym nie udało się zapanować w pełni nad migracjami politycznymi nawet w obliczu liberalizacji przepisów wyjazdowych, czy w następstwie zaostrzenia aparatu represji. Ruch emigracyjny obnażył ostatecznie bezsilność funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa oraz władz politycznych w ogóle⁷⁴⁸. Od 1962 r. do 1988 r. NRD opuściło w sumie 616.751 tys. mieszkańców⁷⁴⁹, z czego 2/3 uczyniło to w drodze legalnej procedury emigracyjnej⁷⁵⁰. W tym samym czasie odnotowano ponad 66 tys. przypadków nielegalnego przekroczenia granicy niemiecko-niemieckiej. Migracja zarobkowa pojawiła się na krótko przed schyłkiem państwa wschodnioniemieckiego. Było to pokłosie ograniczonego otwarcia się na Europę Wschodnią. Nie wpłynęło ono jednak znacząco na zachwianie struktury społecznej NRD⁷⁵¹. Na przełomie lat 1988/1989 widoczna erozja systemu państwowego

⁷⁴⁵ Służby Bezpieczeństwa państwowego zaliczały ich do tzw. przedmurza działalności wywrotowej (niem. *Vorfeld der politischen Untergrundtätigkeit*), zagrażającego stabilności reżimu państwowego. Zob.: B. Eisenfeld, *Die Ausreisebewegung – eine Erscheinungsform widerständigen Verhaltens*, [w:] *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung – Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*, red. R. Eckert, I.-S. Kowalczyk, U. Poppe, Berlin 1995, s. 199-200.

⁷⁴⁶ Zob.: P. J. Lapp, J. Ritter, *Die Grenze. Ein deutsches Bauwerk*, Berlin 1997, s. 167.

⁷⁴⁷ Zob.: B. Eisenfeld, *Strategien des Ministeriums für Staatssicherheit zur Steuerung der Ausreisebewegung*, [w:] *Ausreisen oder dableiben?...*, op. cit., s. 6-19.

⁷⁴⁸ Zob.: H.-H. Lochen, *Die geheimgehaltenen Bestimmungen über das Ausreiseverfahren als Ausdruck staatlicher Willkür*, [w:] *Ausreisen oder dableiben?*, op. cit., s. 19-29.

⁷⁴⁹ Ilość ta waha się według źródeł od 616 tys. do 625 tys. Por.: P. J. Lapp, J. Ritter, op. cit., s. 193.

⁷⁵⁰ Było to 383181 tys. emigrantów, którzy opuścili NRD składając stosowny wniosek o pozwolenie na wyjazd w urzędzie meldunkowym, w tym niemal 34 tys. więźniów politycznych wykupionych przez RFN oraz 250 tys. osób przesiedlonych w ramach akcji łączenia rodzin. Zob.: U. Sautter, op. cit., s. 31; H.-H. Lochen, op. cit., s. 20-21.

⁷⁵¹ Por.: K. Weiss, op. cit., s. 131.

doprowadziła do wybuchu kolejnej fali emigracyjnej⁷⁵², w efekcie której NRD opuściło dodatkowo aż 343.854 tys. obywateli⁷⁵³. W latach 1950 – 1989 łączne saldo ruchu migracyjnego wyniosło 4.397.318 mln osób, z czego Niemcy Wschodnie opuściło faktycznie 3.517.611 mln obywateli. Do czerwca 1990 r. deficyt ten wzrósł o kolejne 238.344 tys. osób. W całym okresie między wzniesieniem muru berlińskiego a jego upadkiem w 1989 r. realna wielkość migracji, obejmująca wychodźców, którzy uzyskali urzędowe zezwolenie na opuszczenie Niemiec Wschodnich oraz tych, którzy takowego zezwolenia nie uzyskali, oscylowała według różnych źródeł między 910 tys. a 960 tys.⁷⁵⁴

Lata	Wnioski o wyjazd (tys.)	Wyjazdy rocznie (tys.)	Roczny wykup obywateli (tys.)
31.12.1980	21,5	3,60	1,0
31.12.1981	23,0	7,60	1,6
31.12.1982	24,9	6,30	1,5
31.12.1983	30,4	5,60	1,1
31.12.1984	50,6	27,5	2,3
31.12.1985	53,0	14,7	2,7
31.12.1986	78,6	14,5	1,5
31.12.1987	105,1	6,30	1,2
31.12.1988	113,5	24,2	1,1
30.06.1989	125,4	36,6	-

Tab. 3.8. Wnioski o pozwolenie na wyjazd do RFN, wyjazdy zrealizowane oraz wykup obywateli NRD przez władze w RFN w latach 1980-1989⁷⁵⁵

Mniej znaczącą w kształtowaniu realiów polityki społecznej NRD formą migracji była imigracja, stanowiąca przede wszystkim skuteczne narzędzie propagandowe w rękach władz państwowych. Przybierała ona z jednej strony formę selektywnej asymilacji uchodźców politycznych, a z drugiej – kształcenia zagranicznej młodzieży. Dobór krajów, z których pochodziły wymienione grupy społeczne, był motywowany względami ideologicznymi, wzmacniającymi prestiż NRD w grupie państw bloku komunistycznego. W związku z powyższym przyjmowano osoby w wieku szkolnym z krajów tzw. „wspólnoty socjalistycznej” (Angola, Mozambik, Kuba, Wietnam). Wydanie zgody na przyjęcie uchodźców politycznych zależało każdorazowo od decyzji Berlina Wschodniego, gdyż nie istniała stosowna regulacja

⁷⁵² Por.: H.-U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1949-1990...*, op. cit., s. 43-44.

⁷⁵³ Por.: P. J. Lapp, J. Ritter, op. cit., s. 167.

⁷⁵⁴ Por.: H. Wendt, *Die deutsch-deutschen Wanderungen...*, op. cit., s. 388.

⁷⁵⁵ Na podstawie: B. Eisenfeld, *Die Ausreisebewegung – eine Erscheinungsform widerständigen Verhaltens*, op. cit., s. 202.

prawna w tej materii. NRD nie gwarantowało także prawa do azylu. Przyjęcie imigrantów zależało w pierwszej kolejności od poziomu zaangażowania Niemiec Wschodnich w działalność miejscowych ruchów socjalistycznych. Pierwsi uchodźcy polityczni, jacy przekroczyli granicę NRD po 1949 r., pochodzili z Grecji oraz Hiszpanii. W latach 70-tych dołączyli do nich obywatele Chile oraz Nikaragui. Kolejną grupę osób, zasilających w pewnym stopniu ogół zbiorowości NRD, zwłaszcza po 1961 r., tworzyli tzw. pracownicy etatowi z Kuby, Wietnamu, Mozambiku, Angoli, Polski czy Chin. Nie były to jednak tak spektakularne translokacje zasobów ludzkich, jak w przypadku przemieszczania się mieszkańców z NRD do RFN. Oficjalne powody oraz cele tej migracji pozostawały niejasne, tak dla samych obywateli NRD, jak i państw, z których owa mniejszość pochodziła. W interesie władz SED pozostawało zresztą dezinformowanie społeczeństwa o faktycznym podłożu przyjmowania ludności z zagranicy. Stanowiły je piętrzące się problemy ekonomiczne⁷⁵⁶. Cała procedura powiodła się z uwagi na fakt, iż praktyka zatrudniania obcokrajowców nie była powszechnie znana. Unikano także na ogół uprawiania otwartej polityki asymilacji imigrantów. Stąd też po upadku muru berlińskiego wschodnie kraje związkowe nie miały wystarczającego doświadczenia w kontaktach z obcokrajowcami⁷⁵⁷.

3.8.2. Mobilność wewnętrzna

Reforma administracyjna NRD z 1952 r., znosząca podział na landy, decydowała o szybkim tempie rozwoju regionów o dotychczas drugorzędnej pozycji terytorialnej. Kluczową rolę odgrywało w tym względzie przeniesienie punktów ciężkości w ekonomii na rozkwit wielkich centrów przemysłowych kosztem pomniejszych zakładów produkcyjnych. Zgodnie z postanowieniami reformy gospodarczej z 1963 r. priorytetem była rozbudowa ośrodków przemysłowych, usytuowanych w pobliżu złóż węgla kamiennego i brunatnego⁷⁵⁸. W praktyce oznaczało to przemieszczanie się ludności z północy na południe kraju⁷⁵⁹. Władze NRD nie

⁷⁵⁶ Por.: K. Weiss, op. cit., s. 132-133.

⁷⁵⁷ Por.: J. Oltmer, *Zuwanderung und Integration in Deutschland seit dem Zweiten Weltkrieg*, [w:] *Lokale Integrationspolitik in der Einwanderungsgesellschaft...*, op. cit., s. 151.

⁷⁵⁸ Por.: M. Junkernheinrich, R. Skopp, *Wirtschaftliche Konvergenz und räumliche Wachstumspole: Zur regionalökonomischen Lage in Ostdeutschland*, [w:] *Herausforderung Ostdeutschland...*, op. cit., s. 224-225.

⁷⁵⁹ Por.: E. Mönnich, *Einwohnerkonkurrenz bis zum Ruin? – Folgen der Suburbanisierung am Beispiel der Region Bremen*, [w:] *Infrastrukturprobleme bei Bevölkerungsrückgang*, „Schriften zur öffentlichen Verwaltung und öffentlichen Wirtschaft“, red. X. Feng und A. M. Popescu, Nr. 202, Berlin 2007, s. 287.

doceniały potencjału przemysłu lekkiego. Z tego powodu ucierpiało wiele miast obecnej Saksonii oraz Turynii. W latach 1950 - 1989 ośrodki, takie jak Plauen, Greiz, Zwickau czy Reichenbach utraciły każdorazowo ponad 15% swoich mieszkańców. Industrializacja gospodarki skutecznie potęgowała procesy urbanizacyjne oraz kontrolowaną urzędowo migrację wewnętrzną, przez co zmieniły się pierwotne proporcje mieszkańców wsi i miast. Istotna była w tym przypadku sama specyfika strategii planowania przestrzennego, zorientowana na realizację wielkoskalarnych projektów budowlanych z pominięciem dbałości o stan infrastruktury mieszkaniowej. Praktyka polityczna, sankcjonująca lokalne nierówności w dostępie do mieszkań, stanowiła w efekcie praprzyczynę ruchów migracyjnych w obrębie przestrzeni metropolitalnej. Prymat ideologii wielkomiejskiej pociągał za sobą zaniedbania w rozwoju infrastrukturalnym pomniejszych miast. Pogłębiała się zarazem socjalna segregacja ludności na skutek odpływu mieszkańców do wiodących ośrodków administracyjno-gospodarczych, oferujących na ogół lepsze warunki lokalowe. Uwzględniając powyższe, motywowana względami ekonomicznymi alokacja zasobów ludzkich implikowała dychotomiczny rozwój liczebności społeczeństwa na poziomie lokalnym⁷⁶⁰. W perspektywie pozjednoczeniowej oznaczało to nie tylko sumaryczne wzmocnienie liczebności mieszkańców w landach południowych, ale również większy potencjał wyborców kosztem północnych regionów byłej NRD.

Jednym z istotnych generatorów odpływu ludności do 1989 r. były relatywnie niskie płace oraz niesprzyjające warunki pracy. Do jednostek osadniczych, które czerpały szczególne profity z mobilności wewnętrznej w perspektywie długoterminowej, należały ośrodki o strategicznym znaczeniu dla funkcjonowania gospodarki NRD, względnie te, których uprzemysłowienie miało miejsce po 1945 r. Drugą kategorię tworzyły miejscowości o statusie okręgów: Rostock, Cottbus, Neubrandenburg, Suhl, nowe jednostki osadnicze, jak Hoyerswerda, Eisenhüttenstadt, Halle-Neustadt czy Schwedt oraz pomniejsze miasta, które otrzymywały znaczące dotacje na wyselekcjonowane segmenty produkcji przemysłowej (Leinefelde- produkcja tekstyliów, Ludwigsfelde- budowa pojazdów, Greifswald- produkcja energii jądrowej oraz Weisswasser- wydobywanie i przetwórstwo węgla brunatnego). Wprowadzona systematyzacja tłumaczyła problemy demograficzne miejscowości, które zasadniczy okres industrializacji miały już za sobą. Dlatego też ulokowanie wielu nowych technologii (optyki, mikroelektroniki czy branży mechanizacyjnej) w Berlinie, Dreźnie, Jenie czy Erfurcie oraz ekspansji zakładów na obszar Frankfurtu nad Odrą odbywał się kosztem

⁷⁶⁰ Por.: P. Springer, *Verbaute Träume. Herrschaft, Stadtentwicklung und Lebensrealität in der sozialistischen Industriestadt Schwedt*, Berlin 2006, s. 160-161.

dotychczas istotnych aglomeracji, tworzonych przez Halle, Lipsk, Chemnitz, a także pomniejszych ośrodków, jak Görlitz, Glauchau, Zwickau, Werdau czy Meissen. Dla przykładu, w latach 80-tych z Chemnitz wyjechało ponad 20 tys. mieszkańców, czyli około 5% lokalnej zbiorowości. Lipsk oraz Halle utraciły od chwili powstania NRD odpowiednio 14% i 20% rodzimej ludności⁷⁶¹. Przeniesienie akcentów ideologicznych na nową koncepcję budownictwa mieszkalnego odbywało się tu zazwyczaj kosztem modernizacji już istniejących zasobów lokalowych oraz utrzymania zaplecza infrastrukturalnego. W długofalowej strategii planowania przestrzennego nie uwzględniano nie tylko kosztów utrzymania i modernizacji wzniesionych konstrukcji, ale również rzeczywistego zapotrzebowania różnych grup społecznych⁷⁶². Świadczy o tym fakt, iż ilość domów wielorodzinnych wzniesionych przed 1945 r., których stan nie pozwalał na ich eksploatację, wzrósł z 500 tys. w 1980 r. do ponad 1,4 mln w 1990 r. Jednocześnie rosła liczba pustostanów mieszkalnych w historycznych fragmentach miast enerdowskich z powodu odpływu młodego i mobilnego pokolenia. W strukturze społecznej tych regionów dominowali ludzie starsi oraz mniej wykształceni⁷⁶³.

Kierunki migracji między miastami implikowała w równym stopniu, co dysproporcje infrastrukturalno-zaopatrzeniowe, czasowość priorytetów gospodarczych władz. Mogła ona stanowić zarówno o szybkim rozkwicie danego regionu, jak o jego funkcjonalnym rozkładzie⁷⁶⁴. Tak było w przypadku m.in. miast Schneeberg, Aue i Annaberg-Buchholz, które w latach 1946-1953 odnotowały kilku(nasto)krotny przyrost stałej ludności z powodu odkrycia na tym terenie znaczących złóż uranu. Wyczerpanie zasobów tego pierwiastka spowodowało dekompozycję struktury społecznej oraz spadek jego ekonomicznej pozycji w regionie⁷⁶⁵.

Szczególną cechą wschodnioniemieckich ośrodków miejskich była standaryzacja posiadanego przez nie zaplecza ekonomicznego. Każde większe miasto było wyspecjalizowane zasadniczo w jednej branży przemysłowej, co w przypadku redefinicji priorytetów ekonomicznych państwa wpływało niekorzystnie na jego strukturę demograficzną⁷⁶⁶. Wakująca infrastruktura ekonomiczna oraz słabo rozwinięty sektor usługowy warunkowały

⁷⁶¹ Por.: M. Junkernheinrich, R. Skopp, op. cit., s. 252-254.

⁷⁶² Por.: M. Pauli, *Öffentliche und private Steuerung von Stadtentwicklung in unterschiedlichen Gesellschaftssystemen – Ein Vergleich ost- und westdeutscher Städte*, "Hannoverische Geographische Arbeiten", Band 58, Hannover 2005, s. 44-48; I. Roch (i in.), *Der Aufbau Ost als Gegenstand der Forschung. Untersuchungsergebnisse seit 1990*, Heft 12: Regionalpolitik, Berlin 2004, s. 4.

⁷⁶³ Por.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Großsiedlungsbericht 1994*, op. cit., s. 40; M. Neumann, *Die Zukunft ostdeutscher Großwohnsiedlungen: Fallstudie Halle-Silberhöhe. Von der Waldstadt zum Stadtwald?*, Hamburg 2009, s. 9-10;

⁷⁶⁴ Fakt ten implikował wzrost migracji wewnętrznych oraz pogłębiania dysproporcji w alokacji zasobów ludzkich. Zob.: C. Kress, op. cit., s. 266.

⁷⁶⁵ Ibidem, s. 252.

⁷⁶⁶ Por.: M. Neumann, *Schrumpfung in den alten und neuen Bundesländern*, Hamburg 2011, s. 26.

odpływ mieszkańców pomniejszych jednostek osadniczych oraz osiedli wiejskich⁷⁶⁷. Ośrodki o największym ubytku stałej ludności lokalizowano w północnowschodniej NRD (Pomorze Przednie). Malała także liczebność mieszkańców aglomeracji Halle-Lipsk-Dessau oraz wielu pomniejszych miast. Docelowym kierunkiem migracji wewnętrznych były wiodące ekonomicznie jednostki osadnicze, głównie Berlin Wschodni oraz miasta o statusie okręgu⁷⁶⁸. Były one nie tylko komórkami zarządczymi, ale także kluczowymi centrami przemysłowymi, które poddawano nieustannej rozbudowie. Tu mieściły się także najważniejsze instytucje kulturalno-polityczne⁷⁶⁹. Ośrodkiem, który w całym przekroju najbardziej zyskał na ruchach osadniczych był wspomniany Berlin Wschodni. W 1980 r. przyjmował on ponad 40% wszystkich przesiedleńców⁷⁷⁰.

Ponieważ struktura wschodnioniemieckiego społeczeństwa była bardzo hermetyczna, kryzys demograficzny danej jednostki osadniczej zawsze generował wzrost liczby mieszkańców innych okręgów administracyjnych. Urbanizacja, szczególnie widoczna od końca lat 50 tych, oraz poprzedzające ją masowe wewnątrzniemieckie ruchy społeczne prowadziły w efekcie do przestrzennych dysproporcji ludnościowych między miastami o tym samym statusie administracyjnym, regionami podmiejskimi a miastem, w obrębie samego miasta oraz między miastem a wsią⁷⁷¹. Mobilność wewnętrzna odzwierciedlała zarazem wymiar demograficznych i ekonomicznych procesów redystrybucji w skali mikro - i makroregionalnej. Stąd szanse na rozwój danej miejscowości wynikały równoległe z jej statusu administracyjnego oraz prestiżu ekonomicznego⁷⁷². Zapotrzebowanie na rozwój nowych centrów industrialnych pociągała za sobą znaczące nakłady finansowe na rozbudowę osiedli pracowniczych⁷⁷³. Mniejsze jednostki osadnicze, pozbawione odpowiedniej infrastruktury mieszkaniowej musiały przez to zmierzyć się z utratą znaczącej części swoich zasobów ludzkich. Na przebieg migracji w obrębie NRD nie miała wpływu wysokość czynszów, ponieważ te były w większości dotowane z budżetu centralnego, a na samych najemcach spoczywał obowiązek pokrycia jedynie niewielkiej części opłat, wynikających z bieżącego użytkowania lokali. Podobnie małą rolę w rozkładzie przestrzennym ludności miał czynnik

⁷⁶⁷ Zob.: F. Eckardt, *Eine periphere Gesellschaft. Regionalentwicklung zwischen Erfurt und Weimar*, Marburg 2002, s. 48.

⁷⁶⁸ Por.: S. Grundmann, *Wanderungen*, op. cit., s. 85.

⁷⁶⁹ Por.: C. Kress, op. cit., s. 20.

⁷⁷⁰ Por.: *Der Einfluss des demografischen Wandels auf die föderalen Finanzstrukturen*, op. cit., s. 29-30.

⁷⁷¹ Mieszkańcy stref podmiejskich i miejskich stanowili w latach 80-tych główny potencjał osobowy środowiska rolno-wiejskiego, na co złożył się m.in. odpływ najmłodszej generacji chłopstwa w regiony zurbanizowane.

⁷⁷² Por.: Ch. Hannemann, *Stadtentwicklung ohne Wirtschaftswachstum...*, op. cit., s. 18; C. Kress, op. cit., s. 245 i nast.

⁷⁷³ Por.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Großsiedlungsbericht 1994*, op. cit., s. 40; M. Neumann, *Die Zukunft ostdeutscher Großwohnsiedlungen...*, op. cit., s. 9-10; B. Glock, op. cit., s. 35.

pracy z uwagi na politykę pełnego zatrudnienia i braku oficjalnych danych na temat bezrobocia. Migracja zarobkowa pojawiła się dopiero w ostatnich latach przed upadkiem reżimu komunistycznego w NRD⁷⁷⁴.

Migracja wewnętrzna przebiegała dwufazowo. Ubytki ludnościowe w wyniku działań wojennych oraz kształtowanie nowego porządku polityczno-społecznego w Niemczech Wschodnich po 1949 r. implikowały niezwykle wysoki wskaźnik ruchów migracyjnych na gruncie krajowym w ciągu całego kolejnego dziesięciolecia. Okres industrializacji przełomu lat 50-tych i 60-tych charakteryzował się napływem ludności głównie do mniej uprzemysłowionych centrów, jak Hoyerswerda czy Eisenhüttenstadt. Liczba osób, które w tym czasie zmieniła miejsce zamieszkania była trzykrotnie wyższa niż w latach 70-tych i 80-tych. W 1953 r. odnotowano 870.804 tys. przypadków migracji między okręgami administracyjnymi. W 1961 r. było to jeszcze 641.784 tys. osób. Dziewięć lat później zarejestrowano ich już niewiele ponad 270 tys. Wysoki poziom mobilności utrzymujący się jeszcze na początku lat 60-tych implikowała poprawa warunków socjalnych z uwagi na politykę masowego zatrudnienia. Rozwój budownictwa mieszkalnego w miastach okręgowych prowadził dodatkowo do wzmożenia procesu urbanizacji⁷⁷⁵.

U progu lat 70-tych zmieniły się uwarunkowania mobilności przestrzennej mieszkańców NRD. Wynikały one zasadniczo z rozbudowy centrów administracyjnych NRD oraz koncentracji ludności w następstwie zaplanowanej polityki osadnictwa władz. Ta z kolei pogłębiała geograficzne dysproporcje w rozmieszczeniu ludności. Nacisk na koncentrację siły roboczej w gęstej, wielorodzinnej zabudowie, okalającej centra miast, powodował zarówno depopulację śródmieści, jak również niszczenie znajdującej się tam zabytkowej infrastruktury z potencjałem mieszkalnym⁷⁷⁶. Ponieważ zasoby rynkowe nie pokrywały rosnącego zapotrzebowania na lokale gospodarcze⁷⁷⁷, uchwałą rządową z 1973 r. zdecydowano się na ograniczenie powstałej luki. Rozpoczęto realizację programu wielkopowierzchniowej zabudowy przestrzeni miejskiej, która miała ograniczyć skalę odpływu siły roboczej z najbardziej rentownych obszarów przemysłowych. W ten sposób w latach 80-tych gęstość zaludnienia południowych okręgów była trzykrotnie wyższa niż w przypadku okręgów

⁷⁷⁴ Por.: S. Grundmann, *Wanderungen*, op. cit., s. 81-82.

⁷⁷⁵ Por.: *Handwörterbuch zur Gesellschaft Deutschlands*, op. cit., s. 535.

⁷⁷⁶ Zob.: F. Bartsch, W. Kalusche, *Der Wohnungsmarkt in Brandenburg*, [w:] *Gesellschaft im Wandel - Aktuelle ökonomische Herausforderungen*, red. C. Lubk, A. Mayer, L. Weber, Wiesbaden 2008, s. 471; R. Schäfer, H.-J. Stricker, D. von Soest, *Kleinstädte und Dörfer in den neuen Bundesländern: Aufgabenfeld für die städtebauliche Erneuerung*, Göttingen 1992, s. 77-78.

⁷⁷⁷ Zob.: *Sozialer Wohnungsbau, Arbeitsmarkt(re)integration und der neoliberale Wohlfahrtsstaat*, red. J. Sambale, E. Volker, Berlin 2004, 34-35.

północnych: Rostock, Neubrandenburg i Schwerin. Tam też ulokowano większość inwestycji przemysłowych NRD⁷⁷⁸. Cechą szczególną tego okresu był niemal trzykrotny spadek intensywności migracji między okręgami administracyjnymi, z około 700 tys. w drugiej połowie lat 50-tych do średnio 280 tys. między 1971 r. a 1980 r. Analogiczne tendencje dotyczyły mobilności między gminami, aczkolwiek w tym przypadku migracje ustabilizowały się po 1967 r. w ciągu kolejnych dwóch dekad na stałym poziomie 400 tys. rocznie. W porównaniu z 1963 r. oznaczało to zmniejszenie wartości wskaźnika o połowę⁷⁷⁹. (Zob. Tab. 3.9.) Skala mobilności społecznej osiągnęła swój szczyt u progu lat 70-tych. Migracje wewnętrzne, jako wyznacznik mobilności społecznej, wyhamowały u progu lat 80-tych.

Migracje w NRD w latach 1953-1989			
Rok	A	B	C⁷⁷¹
1953	-	-	870804
1954	-	-	753413
1955	-	-	771421
1956	-	-	749006
1957	-	-	703443
1958	-	-	673208
1959	-	-	638126
1960	-	-	622445
1961	-	-	641784
1962	-	-	544399
1963	784084	227726	556358
1964	744269	218200	526069
1965	702810	204169	498641
1966	541373	171228	370145
1967	466562	155261	311301
1968	445727	159682	286045
1969	394775	128749	266026
1970	400272	129813	270459
1975	407773	129227	278546
1980	413747	134048	279699
1985	414671	138942	275729
1989	425141	142747	282394

Tab. 3.9. Migracje poza granice gminy i okręgów NRD w latach 1953-1989 (tys.)⁷⁸⁰

⁷⁷⁸ Por.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Großsiedlungsbericht 1994*, op. cit., s. 42, Ch. Hannemann, *Stadtentwicklung ohne Wirtschaftswachstum...*, op. cit., s. 18; I. Reuther, *Prototyp und Sonderfall – über Hochhäuser in Leipzig*, Leipzig 2000, s. 7.

⁷⁷⁹ Zob.: S. Grundmann, *Wanderungen*, op. cit., s. 83.

⁷⁸⁰ Objasnienie: A – migracje poza granice gminy, B – migracje w obrębie granic okręgu, C – migracje poza granicami okręgu. Por.: J. Sensch, *Geschichte der deutschen Bevölkerung seit 1815*, Tab. C.04: *Anzahl der Flüchtlinge aus der DDR in die Bundesrepublik/Altersstruktur in % (1949-1986)*, GESIS Datenarchiv, Köln, Dezember 2002, <https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/4851C4B78822CEB7737B25E8743775B8/4>, [ostatni odczyt: 17.11.2019].

Przyczyny spadku wewnątrzpaństwowych ruchów migracyjnych były uwarunkowane głównie deficytem zasobów siły roboczej oraz wolnymi miejscami pracy. Jeżeli już decydowano się na zmianę miejsca zamieszkania ze względów ekonomicznych, wynikała ona przede wszystkim z chęci polepszenia własnego statusu socjalnego, aniżeli poszukiwaniem jakiegokolwiek pracy zarobkowej⁷⁸¹. Chęć podnoszenia kwalifikacji zawodowych również nie stanowiła podstaw migracyjnych z uwagi na ograniczenie naboru na studia wyższe. Niską mobilność przestrzenną, ustabilizowaną na poziomie 2,5%⁷⁸², kształtowała w tym przypadku względna pewność miejsca zatrudnienia. Wpływ na to miała także wysoka koniunktura w budownictwie mieszkalnym. Wybór stałego miejsca pobytu miał zatem większy wpływ na zmianę przestrzennego rozkładu ludności w latach 70-tych i 80-tych, aniżeli alokacja miejsc pracy⁷⁸³.

3.9. Podsumowanie

Ideologia wyznaczała ramy funkcjonowania państwa wschodnioniemieckiego, tuszując i usprawiedliwiając rzeczywiste relacje w obrębie władzy oraz zależności na linii państwo-obywatel. Tłumaczyła równocześnie wyłączne prawo partii do regulacji istniejących stosunków międzyludzkich na drodze do powstania tzw. społeczeństwa socjalistycznego. Mieszkańcy NRD zostali skonfrontowani z autokratyczną i zarazem paternalistyczną regulacją więzi, norm oraz zachowań, określających byt w wymiarze jednostkowym i zbiorowym. Wiązało się to z dekonstrukcją dawnych zależności między obywatelami a aparatem państwowym, co w praktyce wymuszało selektywne, nadzorowane administracyjnie, otwarcie przestrzeni socjalnej. Wzmożona mobilność wertykalna pociągała za sobą zmiany w uwarstwieniu społecznym, umożliwiając osiągnięcie kolejnych szczebli stratyfikacyjnych jednostkom z niższych warstw społecznych. Zasadnicza oś podziału grupowała społeczeństwo na członków klasy robotniczej i establishmentu, będącego swego rodzaju elitą nowej zbiorowości. Główne zadanie enerdowskiej socjety sprowadzało się do realizacji celów

⁷⁸¹ Zob.: S. Grundmann, *Wanderungen*, op. cit., s. 83-85.

⁷⁸² Wskaźnik ten oznaczał, iż 25 mieszkańców na 1000 zdecydowało się zmienić swoje stałe miejsce zamieszkania.

⁷⁸³ Por.: I. Roch (i in.), op. cit., s. 5.

politycznych. Te z kolei zmierzały do pełnej integracji mieszkańców z systemem państwowym. Zmiany stosunków społecznych wprowadzano od podstaw dzięki reformie systemu edukacji, sankcjonującej jednolite kanony nauczania oraz zredefiniowaniu roli placówek opiekuńczo-wychowawczych w życiu jednostki. Władza państwowa odnosiła się bardzo ambiwalentnie do istoty socjalizacji pierwotnej. Nie podważano otwarcie historycznej roli rodziny w wychowaniu młodego pokolenia, usiłując jednocześnie włączyć ją we własny instytucjonalny system uspołeczniania poprzez podporządkowanie relacji rodzinnych państwowym narzędziom rynku pracy. Nacjonalizacja czynnika wychowawczego w drodze standaryzacji systemu kształcenia miała sprzyjać modelowaniu umysłu jednostek, a w konsekwencji stanowić rozstrzygającą przesłankę odśrodkowego wykształcenia socjalistycznej świadomości zbiorowej. Państwo chciało w ten sposób uzyskać bezpośredni wpływ na przygotowanie młodej generacji do oddanego uczestnictwa w życiu społecznym, kreowanym przez komunistyczny reżim. W celu minimalizacji ryzyka powstawania ognisk dysydenckich, nastawionych na walkę z systemem, mieszkańcy NRD już od wczesnych lat stawali się obligatoryjnie członkami organizacji masowych. Miały one przeważnie charakter zrzeszeń sportowych bądź też jednoczyły środowiska pasjonatów różnych dziedzin dnia codziennego. Była to najpowszechniejsza wówczas platforma partycypacji w życiu publicznym przed osiągnięciem pełnoletniości, całkowicie kontrolowana przez reżim. Niemniej formalna przynależność do tego typu stowarzyszeń ograniczała do minimum swobody osobiste i polityczne. W ten sposób liberalno-demokratyczny charakter ładu państwowego istniał jedynie w wymiarze urzędowym.

Wśród czynników decydujących o formie i zakresie aktywności jednostek na forum publicznym znajdowały się zasadniczo: wpływy socjalizacji pierwotnej i wtórnej, system edukacji oraz posiadany poziom wykształcenia. Korelacje pomiędzy wspomnianymi płaszczyznami przesądzały o powstaniu warstw i grup, skłonnych w mniejszym lub większym stopniu interesować się sceną polityczną. W rzeczywistości świadoma działalność polityczna stanowiła domenę reprezentantów wyższych warstw społecznych - głównie socjalistycznej inteligencji - o zdeklarowanych poglądach, sprzyjających władzom w Berlinie Wschodnim. Klasa robotnicza dzieliła się pod tym względem na tzw. odłam „ideologicznie postępowy” oraz „ideologicznie zacofany”. W gronie osób, które podążały za ofertą aktywizacyjną państwa wschodnioniemieckiego, była ludność z wyższym wykształceniem i nabytymi umiejętnościami praktycznymi, zajmująca odpowiedzialne stanowiska. Problematiczną grupę robotniczą, tj. taką, która według władz nie wykazywała oczekiwanego poziomu aktywności społecznej, tworzyły jednostki o stosunkowo niskich kwalifikacjach oraz mieszkańcy przyuczeni do zawodu. Zależność między kwalifikacjami zawodowymi a reprezentowanym poziomem

aktywności społecznej była zauważalna również w przypadku ludzi młodych. Poziom zaangażowania w pracę organizacji młodzieżowych czy związków zawodowych wzrastał w tej grupie społecznej wraz z kwalifikacjami zawodowymi. Niemniej omnipotencja władzy nadawała fasadowego charakteru wszelkim demokratycznym formułom zbiorowej partycypacji w życiu publicznym. Pomimo kontrolowania działań alternatywnych podmiotów ukierunkowanych na regulację stosunków społeczno-politycznych, w NRD osiągnęto formalnie wyższy poziom mobilizacji politycznej niż w ówczesnej RFN. Odsetek mieszkańców Niemiec Wschodnich posiadających bierne prawo wyborcze oraz będących jednocześnie czynnymi członkami ugrupowań politycznych był pięciokrotnie wyższy niż po zachodniej stronie muru berlińskiego. Główne grono aktywistów koncentrowało się wokół Wolnych Niemieckich Związków Zawodowych, Inspekcji Robotniczo-Chłopskiej i komisjach roboczych przy Froncie Narodowym. Ów był jednak faktyczną atrapą polityczną, kontrolującą poczynania największych partii opozycyjnych.

Rozwój patriarchalnych stosunków społecznych w NRD wzmocnił tendencje do kwantytatywnego ubytku mieszkańców w skali makro. Praprzyczynę zewnętrznych ruchów migracyjnych stanowił jednak nowy układ sił politycznych po zakończeniu działań na frontach drugiej wojny światowej oraz zmiany administracyjne w następstwie terytorialnego podziału Niemiec na dwa odrębne podmioty państwowe. Dopiero wybuch powstania robotniczego w 1953 r. przeniósł płaszczyznę przyczynowo- skutkową tego zjawiska na uwarunkowania społeczno-polityczne wewnątrz systemu. Utrzymanie otwartości granic zewnętrznych NRD do 1961 r., przy jednoczesnym ograniczeniu przepuszczalności w kontaktach z RFN, pozbawiało Niemcy Wschodnie najbardziej mobilnych i wartościowych dla państwa grup wiekowych oraz zawodowych przed 60-tym rokiem życia. Działo się tak pomimo utrzymania przepływu ludności w obu kierunkach, a nawet selektywnej asymilacji młodzieży z państw bloku komunistycznego. Taka prawidłowość wskazywała w perspektywie długoterminowej na rozwój permanentnego niżu demograficznego. Wzniesienie granicy wewnątrzniemieckiej ograniczyło skalę zjawiska, jakkolwiek władze polityczne nigdy nie posiadały pełnej kontroli nad przebiegiem procesu odpływu ludności, czy to w obliczu liberalizacji przepisów wyjazdowych, czy w następstwie zaostrzenia aparatu represji. Kwitnący u schyłku NRD proceder handlu ludźmi obnażał ostatecznie bezsilność funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa oraz centrali decyzyjnej SED. Dominująca do lat 80-tych emigracja polityczna była uzasadnieniem stopniowego rozkładu narzucanego odgórnie systemu wartości, jak również rosnącej atrakcyjności państwa zachodnioniemieckiego. NRD pozostawało w konsekwencji jedynym krajem Starego Kontynentu z malejącą sukcesywnie liczbą ludności,

mimo prowadzenia pronatalistycznej polityki rodzinnej. Przekrój demograficzny społeczeństwa wskazywał na zwiększający się z roku na rok udział odsetka osób w wieku poprodukcyjnym. Mając na uwadze spadający równocześnie wskaźnik urodzeń, wspomniana tendencja wzmacniała proces starzenia się populacji wschodnioniemieckiej. Problem ten pogłębiał topniejący regularnie od czterdziestu lat udział kobiet w całym społeczeństwie Niemiec Wschodnich. Na rok przed oficjalnym połączeniem RFN i NRD było to 52%, tj. o 4 p. p. mniej niż w 1950 r. Kwantytatywna przewaga płci żeńskiej nad mężczyznami w strukturze społecznej przekładała się również na potencjał liczebny kobiet uprawnionych do wzięcia udziału w późniejszych wyborach parlamentarnych czy samorządowych.

Propaganda sukcesu nowych Niemiec żywiła się nie tylko działalnością zrzeszeniową. W perspektywie budowy społeczeństwa socjalistycznego główne wysiłki władz koncentrowały się na dyfuzyjnym powiązaniu polityki rodzinnej i socjalnej z filozofią ekonomiczną w ramach partyjnej koncepcją uspołecznienia. Strategii tej nadano wymiar niespotykany w żadnym innym ówczesnym państwie europejskim. Powszechna aktywność zawodowa miała sprzyjać maksymalizacji niskowydajnego procesu produkcji w obliczu permanentnego niedoboru mieszkańców, zdolnych pokryć bieżące zapotrzebowania przemysłu na siłę roboczą. Jednocześnie chodziło o legitymację działań władz w sferze kształtowania paternalistycznych stosunków społecznych. Wszelkie narzędzia instytucjonalne w tym obszarze służyły propagowaniu egalitarnego modelu rodziny wielodzietnej, w którym każdy z partnerów odgrywał rolę żywiciela rodziny. Władzom politycznym, bardziej niż na rozwiązywaniu problemów społecznych na gruncie doktrynerskim, zależało jednak na legitymizacji własnej myśli politycznej oraz zabezpieczeniu ekonomicznego bytu Niemiec Wschodnich. Rodzina, jako podstawowa komórka społeczna była instytucjonalnie dyskredytowana, gdyż z założenia utrudniała kobietom wchodzenie na rynek pracy. Centrala decyzyjna troszczyła się w tym miejscu głównie o zintegrowanie kobiet z rynkiem pracy przy zachowaniu odpowiedniego wskaźnika reprodukcji społeczeństwa. Główny punkt ciężkości położono na zachowanie kompatybilności polityki socjalnej z celami gospodarczymi państwa, podporządkowując życie rodzinne i małżeńskie prymatowi zatrudnienia. Zapoczątkowało to m.in. kontrolowaną urzędowo migrację wewnętrzną. Wielka fala przemieszczania się ludności postępowała z północy na południe kraju, gdzie znajdowała się większość strategicznych ośrodków przemysłowych. Industrializacja gospodarki skutecznie potęgowała procesy urbanizacyjne, zmieniając pierwotne proporcje mieszkańców wsi i miast oraz determinując wieloaspektowe przekształcenia regionalnej struktury demograficznej. W perspektywie pojednzeniowej oznaczało to również wzmocnienie liczebności elektoratu w landach

południowych kosztem potencjału wyborców, przebywających w północnych regionach byłej NRD.

Nie tylko masowe przesiedlenia były wyznacznikiem strategii gospodarczej władz politycznych NRD. Z myślą o poprawie negatywnych wskaźników ludnościowych, a jednocześnie podtrzymaniu konsekwencji w dziedzinie powszechnej aktywizacji zawodowej, zwiększano wydatki na świadczenia płacowe i pozapłacowe. Dofinansowywano niemal każdą przestrzeń związaną z zabezpieczeniem podstawowych, a z czasem nawet uzupełniających potrzeb mieszkańców. Enerdowskie narzędzia polityki socjalnej zostały ukierunkowane nie tylko na reorganizację struktury społecznej, ale również na mitologizację ideału nowych, socjalistycznych Niemiec, w których zapewniano każdemu porównywalny standard życia wraz z poczuciem ogólnego bezpieczeństwa bytowego. W ten sposób władza polityczna zyskiwała przynajmniej formalny posłuch mieszkańców i mieszkank, oddalając widmo powstania antypaństwowych ruchów wywrotowych czy różnego rodzaju ognisk zapalnych, podważających jej decyzje.

Wzmocnienie strumienia wydatków na szeroko pojmowaną politykę socjalną było w swej istocie poważnym obciążeniem dla finansów państwa, szczególnie, jeśli uwzględnić skalę ekspansji narzędzi prorodzinnych po objęciu przywództwa w SED przez Ericha Honeckera. Wbrew oczekiwaniom Berlina Wschodniego instrumenty te sprzyjały w głównej mierze permanentnemu wykluczaniu kobiet z rynku pracy, a tym samym nie rozwiązywały problemu niedoborów kadrowych. Koncentracja uwagi rządzących na administracyjnych metodach pronatalistycznych w latach 70-tych zbiegła się z czasowym zwiększeniem podaży pracowników oraz wskaźnika dzietności w skali całego kraju. Z tego powodu ówczesny okres względnej poprawy indeksu urodzeń bywa nazywany w demografii „garbem Honeckera”. Trudno w tym miejscu o jednoznaczne stwierdzenie, na ile polityka społeczna faktycznie regulowała procesy odpowiedzialne za stan i przekrój wiekowy zbiorowości Niemiec Wschodnich oraz czy w ogóle łagodziła siłę i następstwa niżu demograficznego. Z drugiej strony nie można całkowicie wykluczyć związku pomiędzy kolejną zwyżką urodzeń a rozwojem narzędzi systemowych. Niemniej korzystna zmiana parametru z lat 70-tych nie była tak spektakularna, jak w pierwszej dekadzie istnienia NRD, kiedy panowały nieporównywalnie gorsze warunki aprowizacyjne. Pozwala to przypuszczać, iż wpłynęła ona tylko połowicznie na odwrócenie negatywnych trendów demograficznych w perspektywie długoterminowej. Większość zmian w obrębie struktury społecznej miała de facto podłoże historyczne, a niedobory infrastrukturalne nie stanowiły fundamentalnej przeszkody w zwiększeniu ówczesnej populacji z dolnych grup wiekowych. W kolejnych latach wzrastał systematycznie

udział czynnika ekonomicznego w ewolucji stylu życia i podejściu do kwestii zastępowalności pokoleniowej. Odchodzono od wielodzietnego modelu rodziny. Zmienił się także stosunek mieszkańców do instytucji rodziny w ogóle. Świadomość niepowodzenia otwartych prób przeciwstawienia się reżimowi partyjnemu powodowała jednak, iż specyfika roszczeń socjalnych mieszkańców aż do przełomowych wydarzeń u progu lat 90-tych polegała na ich defensywnym charakterze. Wtórą siłą społeczeństwa były przewrotnie wskaźniki prognozowanej długości trwania życia. Wzrosła górna granica dożywania wieku emerytalnego w następstwie zaniku stresorów implikowanych działaniami wojennymi oraz ukształtowania się granic państwowych NRD. W okresie 1949-1989 nastąpił bardzo zauważalny wzrost tego indeksu, z 61 lat i 5 miesięcy do 73 lat i 2 miesięcy w ujęciu ogólnospołecznym. Wydłużający się cykl życia mieszkańców wymuszał na władzach państwowych zwiększanie nakładów na wypłaty świadczeń emerytalnych, które uszczuplały i tak mocno nadwyrężony budżet centralny. Pogarszające się wskaźniki demograficzne wymagały również ciągłego poszerzania zakresu innych dostępnych osłon socjalnych bez względu na ich racjonalność ekonomiczną i wpływ tychże na kondycję finansową państwa. Problemy finansowe Niemiec Wschodnich były w efekcie ceną utrzymywania w istocie deklaratywnej legitymacji społecznej, co samo w sobie dezawuowało mit nowego społeczeństwa.

Sytuację pogłębiała restrykcyjna polityka kadrowa, obejmująca swym zasięgiem również osoby w wieku emerytalnym. Model powszechnego zatrudnienia pozwalał wprowadzić stabilizować stosunki społeczne w NRD z uwagi na gwarantowane prawnie i potwierdzone wolą polityczną bezpieczeństwo miejsca pracy, jakkolwiek zwiększał on instytucjonalną kontrolę nad społeczeństwem, a jego skutek ekonomiczny był odwrotny do zamierzonego. System nakazowego trybu pracy nigdy nie był w stanie pokryć permanentnych niedoborów siły roboczej ani zwiększyć i tak wątpliwego poziomu rentowności socjalistycznej gospodarki, ponieważ był on integralną częścią nieefektywnego, biurokratycznego systemu zarządzania nią. W zamian za to generował niekończącą się spiralę wydatków (wewnętrznych, jak i długu zagranicznego - przeważnie zobowiązań w krajach RWPG i bezpośrednio w ZSRR), powodowaną jednokierunkowym strumieniem przepływu zasobów ludzkich o równie niskiej, co sam przemysł, wydajności. Były to główne przesłanki do ukształtowania się w szczytowym okresie istnienia NRD deficytowego społeczeństwa socjalistycznego. Nie zmieniła tego nawet pronatalistyczna polityka rodzinna ani rozbudowa rządowych programów pomocowych dla wielodzietnych gospodarstw domowych. Ponieważ jednak gruntowna redefinicja założeń strategii ekonomiczno-społecznej musiałaby prowadzić do nieuchronnej zmiany reżimu politycznego, utrzymywanie ekonomicznie nieuzasadnionej strategii wydatków publicznych

pozwalalo przedluzyc zywt zarowno samej SED, jak i istniejacego modelu panstwa opiekuńczego.

Spoleczeństwo Niemiec Wschodnich nigdy nie zaakceptowalo wizji panstwa opiekuńczego, roztaczanej przez komunistyczny reżim. Wysoki procent legitymacji dzialan wladzy *de iure*⁷⁸⁴ przeczył wyznawanym przez jednostki ideałom. Czynniki negacji socjalizmu, jako porzadku spolecznego, byl zywy w kazdym momencie istnienia panstwa wschodnioniemieckiego. Swoje apogeum osiagnal w koncu lat 80-tych, kiedy jasnym stalo sie, iz NRD nie przetrwa proby czasu pod znakiem polityki pierestrojki M. Gorbaczowa. Niepozorowana identyfikacje z porzadkiem spoleczno-politycznym uksztaltowanym dyktatura SED deklarowala mniej niz polowa zbiorowosci. Najwyzszy poziom aprobaty dla tego modelu systemowego wykazywali naturalnie czlonkowie rodzin tzw. socjalistycznej inteligencji. Centrali komunistycznej nie zalezalo jednak na dochodzeniu faktycznych pogladow obywateli na realia zycia codziennego w NRD, ale na wyznaniu aktu lojalnosci wzgledem reżimu. Stad tez obawa przed uciskiem ze strony aparatu bezpieczenstwa czy grozba interwencji Związku Radzieckiego skutecznie stymulowala formalne poparcie idei spoleczeństwa socjalistycznego i wszystkich mechanizmow go tworzacych. Czynnikiem decydujacych rowniez o pozjednoczeniowych zachowaniach wyborczych mieszkancow nowych krajow związkowych bylo przekazywanie z pokolenia na pokolenie mitu tzw. „nowych Niemiec”. Ow stanowil wtorny efekt rozwinięcia w zamknietym spoleczeństwie NRD elementow osobowosci autorytarnej. Powstaly fenomen podsycaly czynniki opiniotworcze rodem z ZSRR, jak strach, umiejtnosc dopasowania sie do sytuacji politycznej czy niezwracanie na siebie uwagi. W tym tkwil sukces wyborczy PDS po 1990 r. Byl on widoczny przede wszystkim na szczeblu lokalnym, gdzie proces wymiany elit funkcyjnych przebiegal bardzo powoli i wiekszosc instytucji publicznych byla nadal „w posiadaniu” przedstawicieli dawnej socjalistycznej socjety. Zaleznosc te odzwierciedlalo z czasem zjawisko tzw. ostalgizacji. Natura wspomnianego fenomenu socjalizacyjnego osadzala sie w gloryfikowaniu wybiórczych elementow enerdowskiej rzeczywistosci w praktyce dnia codziennego mieszkancow nowych krajow związkowych. Motywowana wzgledami bezpieczenstwa socjalnego retrospektywna aprobata przestrzeni zyciowej, pozbawiajacej jednostki niezaleznego ksztaltowania wlasnej osobowosci, dowodzila, badz co badz, polowicznego sukcesu panstwa opiekuńczego, oznaczajacego w tym przypadku instytucjonalne podporzadkowanie bytu jednostek decyzjom

⁷⁸⁴ Swiadczyly o tym wyniki badan Centralnego Instytutu Badan nad Mlodzieza z 1980 r., ktore stwierdzaly wysoki poziom zbieznosci lub podobienstwa pogladow ideologiczno-politycznych nastepujacych po sobie generacji mieszkancow NRD. Por.: I. Gerlach, op. cit., s. 305.

podejmowanym przez władze komunistyczne. Jest to swego rodzaju fenomen historyczny, bowiem dowodzi jednoznacznie kluczowej roli czynnika ekonomicznego w legitymacji niedemokratycznego reżimu politycznego. W tym przypadku pozorne akceptowanie idei społeczeństwa socjalistycznego w NRD pozwalało kierownictwu partyjnemu SED uzyskać formalny mandat do kontynuowania przyjętej ścieżki rozwojowej, w której, wydawać by się mogło, prospołeczna polityka rodzinna miała zapewnić podtrzymanie nieefektywnego aparatu władzy, zarządzającego równie nierentowną gospodarką. Nieformalny czynnik negacji socjalizmu w rozumieniu ustrojowym pielęgnowano do chwili, kiedy pojawiła się sposobność poprawy realnego poziomu stopy życiowej wskutek przyjęcia rozwiązań systemowych Zachodniej RFN. Paradoks historyczny sprowadzał się również w tym przypadku do przerzucenia ciężaru odpowiedzialności za kreację stosunków społecznych na nowe władze zwierzchnie. Na ile był to efekt faktycznej bierności indywiduum, podlegającego przez czterdzieści lat rządowi twardej ręki, a na ile rezultat przekonania o niezawodności osób posiadających nominalne przywództwo nad ogółem zbiorowości, trudno jednoznacznie stwierdzić. Z całą pewnością stosunek do polityki oraz demokratycznego porządku ustrojowego po 1990 r. nosił znamię zbiorowego, generacyjnego przekonania o prymacie czynników ekonomicznych, definiowanych przez centralny ośrodek decyzyjny, nad indywidualizacją własnej przestrzeni życiowej w drodze do osiągnięcia bezpieczeństwa socjalnego. Tym bardziej, jeśli o stosunku kolejnych pokoleń do zdobyczy socjalizmu decydowała w większości przypadków postawa ich wstępnych.

4. Przemiany demograficzno - społeczne w nowych krajach związkowych RFN

Celem tego rozdziału jest przedstawienie najważniejszych tendencji demograficznych, decydujących o rozwoju liczebnym społeczeństwa wschodniemieckiego w latach 1990-2013 i ustalenie, które grupy wiekowe uzyskiwały strategiczną rolę w konstrukcji przekroju populacyjnego nowych krajów związkowych. Pomocniczą płaszczyzną badawczą, weryfikującą znaczenie układu struktury wiekowej dla ukształtowania profilu wiekowego elektoratu, stanowić będzie kontekst mobilności przestrzennej oraz poźniejoczeniowej myśli ekonomiczno-socjalnej. Za punkt wyjścia przyjęto założenie, iż negatywne kierunki zmian wskaźników demograficznych były nie tylko efektem rzeczywistości kształtowanej traktatem zjednoczeniowym, ale stanowiły jednocześnie czynnik sprawczy, generujący określony poziom aktywności władz państwowych na rzecz wprowadzenia kompleksowych narzędzi systemowych, sprzyjających łagodzeniu powstałych problemów ludnościowych.

4.1. Przekształcenia gospodarcze oraz sytuacja socjalno-bytowa po zjednoczeniu

Zjednoczenie obu państw niemieckich przyniosło wzrost oczekiwań mieszkańców nowych krajów związkowych względem rynku zatrudnienia oraz ogólnej poprawy stopy życiowej. W tym kontekście praca, w przeciwieństwie do landów zachodnich, pozostała zasadniczą wartością w życiu mieszkańców byłej NRD i jednocześnie głównym determinantem posiadanego statusu socjalnego⁷⁸⁵. Nabierała ona szczególnego znaczenia wśród kobiet, napotykaających wiele problemów strukturalnych w realizacji celów zawodowych w nowej, poźniejoczeniowej rzeczywistości⁷⁸⁶. Manifestowały się one przede wszystkim na gruncie

⁷⁸⁵ Zob.: M. Häder, S. Häder, op. cit., s. 163-171.

⁷⁸⁶ Na pytanie: „Jak ważna jest dla Pani/Pana praca” – „tak” odpowiedziało w 1996 r. 81% społeczeństwa (w 1990 r. – 73%). W podobnym tonie wypowiedziało się wówczas 72% młodzieży poniżej 25. roku życia oraz 87% osób w przedziale wiekowym 40-49 lat. Zob.: G. Winkler, *Sozialreport 1995/1996. Daten und Fakten zur sozialen Lage in den neuen Bundesländern*, Sonderheft 1+2/1996, Berlin 1996, s. 20.

zmniejszenia charakterystycznych dla okresu 1949-1990 wysokich nakładów budżetowych na politykę prorodziną, której głównymi beneficjentkami pozostawały właśnie mieszkanki NRD. Okres wykluczenia kobiet z życia zawodowego trwał statystycznie dłużej niż w przypadku mężczyzn. Uzasadniała go nie tylko przerwa macierzyńska, ale również luka edukacyjna warunkowana przerwami w zatrudnieniu. Decydujące okazywały się doświadczenia polityki pracy, w tym zwłaszcza rutyna urzędów zatrudnienia, faworyzujących męską siłę roboczą⁷⁸⁷. Praktyka przedsiębiorstw utrudniała kobietom dostęp zarówno do obszarów zdominowanych przez mężczyzn, jak również ograniczała ich przyjęcie w „typowo żeńskich” zawodach z branży tekstylnej czy spożywczej. Mieszkanki byłej NRD tworzyły przez to najliczniejsze grono osób bezrobotnych w latach 90-tych ub. wieku, w tym zwłaszcza populacji wykluczonej z rynku pracy dłużej niż rok⁷⁸⁸. W okresie 1991-1995 stanowiły one ponad 60% społeczeństwa bez stałego źródła dochodu. Niekorzystnie dla nich wyglądały również dane na temat współczynnika aktywności zawodowej. Między 1991 r. a 2013 r. wartość tego indeksu spadła z 77,2% do 75,8% wobec 86% i 82% po stronie płci przeciwnej. Należy jednak podkreślić, iż pierwsza dekada nowego stulecia odwróciła statystyki bezrobotnych na korzyść mieszkanki wschodnich krajów związkowych. Rok dwutysięczny był ostatnim, w którym powstała żeńska nadwyżka bezrobotnych (50,9%). W ciągu kolejnych trzynastu lat udział niepracujących mężczyzn zwiększył się z 49,1% do 55,1%⁷⁸⁹. Na korzyść mieszkanki byłej NRD przemawiał również fakt, iż większość z nich powracała na rynek pracy w stosunkowo krótkim czasie od urodzenia dziecka. W porównaniu z landami zachodnimi do kobiet należało około 1/3 wyższych stanowisk funkcyjnych w sektorze prywatnym, a 40% w ogóle (w landach zachodnich było to odpowiednio 26% i 28%)⁷⁹⁰. Przytoczone dane wskazywały równocześnie na znaczące niedoreprezentowanie płci żeńskiej – głównie matek - na wyższych i dobrze płatnych posadach, które utrzymywała praktyka pracodawców i uprzedzenia oparte na stereotypach. W konsekwencji nie dostrzegano w nich zaplecza zdolnego utrzymać miejsce zatrudnienia w dłuższej perspektywie czasu. Prawdopodobieństwo kierowania przedsiębiorstwem przez kobiety mało

⁷⁸⁷ Zob.: K. Funken, *Keine Wende am Arbeitsmarkt in Ostdeutschland: eine Zwischenbilanz im Jahre 1996*, Bonn 1996, s. 25; I. Pimminger, *Armut und Armutsrisiken von Frauen und Männern*, Berlin 2012, s. 9-10.

⁷⁸⁸ Zob.: D. H. Enste, N. Hülskamp, H. Schäfer, *Familienunterstützende Dienstleistungen. Marktstrukturen, Potenziale und Politikoptionen*, „Analysen“, Forschungsberichte aus dem Institut der deutschen Wirtschaft Köln, Nr. 44, Köln 2009, s. 9-10.

⁷⁸⁹ Por.: Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Arbeitslose nach Geschlecht: Deutschland in Zahlen*, Stand November 2019, <https://www.deutschlandin zahlen.de/tab/deutschland/arbeitsmarkt/arbeitslosigkeit/arbeitslose-nach-geschlecht>, [ostatni odczyt: 05.11.2019].

⁷⁹⁰ Por.: Bundesvereinigung der Deutschen Arbeitgeberverbände (wyd.), *Ursachen für Lohnunterschiede angehen – Positionspapier zur Entgeltgleichheit (Equal Pay) von Frauen und Männern*, Januar 2009, s. 1-3, https://www.spd-frauen-dresden.de/dl/Daten,_Fakten_und_Hintergruende_zum_Gender_Pay_Gap.pdf, [ostatni odczyt: 16.07.2019].

przez to wraz ze wzrostem rangi rynkowej danego podmiotu. Opisana zależność przekładała się na statystycznie niekorzystną sytuację dochodową tych mieszkanek, które pełniły odpowiedzialne funkcje w zdominowanych przez płć żeńską działach gospodarki. Według raportów Niemieckiego Instytutu Badań nad Gospodarką z 2009 r. najlepiej w tej sytuacji radziły sobie kobiety zamężne z uwagi na wykazywany przez nie ponadprzeciętny stopień motywacji⁷⁹¹.

Transformacja systemowa przyspieszyła powstanie w ex-NRD społeczeństwa ponowoczesnego⁷⁹². Jednym z wyznaczników tego procesu było zmodyfikowanie lokalnego systemu zatrudnienia oraz zarządzania zasobami ludzkimi, a w konsekwencji przebudowa struktury zawodowej⁷⁹³. Punktem ciężkości stała się likwidacja nadwyżek personalnych w przemyśle i rolnictwie na rzecz rozwoju rynku usług⁷⁹⁴ m.in. w drodze reedukacji zbiorowości failed state. Wymagało to przede wszystkim głębokich zmian w dotychczasowej strategii kształcenia na tym obszarze⁷⁹⁵.

O profilu pozejednoczeniowej struktury społecznej Niemiec Wschodnich decydowało zerwanie z socjalistyczną zasadą numerus clausus. Zniesiono bariery ilościowe w dostępie do oświaty oraz odideologizowano kanony kształcenia. W efekcie podjętych działań doszło do odwrócenia enerdowskiego schematu stratyfikacji, który, limitując dostęp do szkolnictwa wyższego, decydował o poziomie kwalifikacji zawodowych. Nowym czynnikiem określającym wertykalizm uwarstwienia Niemiec Wschodnich stał się element upowszechnienia (uwolnienia) systemu edukacji wszystkich poziomów⁷⁹⁶. Nowa jakość kształcenia zawodowego wraz z uelastycznieniem zasad przyjęć na studia wyższe skutkowały wydłużeniem przeciętnego procesu edukacji. Zwiększyła się w ten sposób specjalizacja potencjalnych kadr pracowniczych, redukująca nadwyżki osobowe o niedostatecznym poziomie kwalifikacji zawodowych. Depolityzacja procesu edukacji sprzyjała zacieśnieniu relacji między mieszkańcami, a także tworzeniu nowych sieci powiązań między nimi i różnego rodzaju instytucjami publicznymi. Wraz z postępow w poziomie kształcenia rosła także

⁷⁹¹ Por.: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend (wyd.), *Dossier. Entgeltungleichheit zwischen Frauen und Männern in Deutschland*, Berlin 2009, s. 1-28, <http://www.bmfsfj.de/RedaktionBMFSFJ/Abteilung4/Pdf-Anlagen/dossier-entgeltungleichheit,property=pdf,bereich=bmfsfj,sprache=de,rwb=true.pdf>, [ostatni odczyt: 08.01.2013].

⁷⁹² Funkcjonują również określenia: społeczeństwo postindustrialne, poprzemysłowe i ponowoczesne. Zob.: M. Neumann, *Die Zukunft ostdeutscher Großwohnsiedlungen...*, op. cit., s. 8-9.

⁷⁹³ Zob.: B. Szacka, op. cit., s. 103-104.

⁷⁹⁴ Por.: G. Winkler, op. cit., s. 13 oraz 17-18.

⁷⁹⁵ Pojęcia państwa upadłego (ang. failed state) użył m.in. Tytus Jaskółowski na określenie stanu rozwoju stosunków społeczno-politycznych istniejących w byłej NRD po zjednoczeniu z RFN. Zob.: T. Jaskółowski, *Ostatnie miesiące NRD*, op. cit., s. 250.

⁷⁹⁶ Por.: R. Geißler, *Bildungsexpansion und Bildungschancen*, op. cit., s. 45-47.

samoświadomość tych osób. System demokratyczny dawał wszystkim członkom społeczności sposobność wywierania presji na struktury administracyjno-zarządcze w zakresie przysługujących im praw. Mogli oni również aktywnie kreować najbliższe otoczenie, co było niegdyś domeną wyłącznie elity partyjnej⁷⁹⁷. W ten sposób ugruntowane zostały korzystne przesłanki do powstania rozbitej na przełomie lat 40-tych i 50-tych nowoczesnej klasy średniej⁷⁹⁸. O ile w latach 50-tych XX wieku wschodnioniemiecki rynek zatrudnienia zdominowali tzw. pracownicy przyuczeni o względnie niskim potencjale wiedzy teoretyczno-praktycznej (około 3/4 ogółu zasobów ludzkich), tak u progu XXI wieku osoby te stanowiły już jedynie dziesiątą część (11% w 2001 r.) wszystkich mieszkańców czynnych zawodowo. Blisko 60% kadr pracowniczych tworzyły wówczas osoby z kwalifikacjami kierunkowymi, konsekwentnie dążące do stałego podnoszenia własnych umiejętności. Trzykrotnie wzrosła także ilość osób z dyplomem różnych uczelni państwowych i niepublicznych, do których dostęp od lat 60-tych ub. wieku miały praktycznie osoby wywodzące się ze środowiska socjalistycznej inteligencji⁷⁹⁹. Było to o tyle istotne, iż socjalistyczna zasada numerus clausus prowadziła do generacyjnego „obciążenia” poziomu kwalifikacji zawodowych oraz wykształcenia następnych⁸⁰⁰.

Dzięki sukcesywnie wprowadzanym zmianom w systemie kształcenia udział branży agrarnej w gospodarce Niemiec Wschodnich w ciągu dwóch kolejnych dekad zmniejszył się dwuipółkrotnie, osiągając w 2007 r. najniższy w historii regionu pułap 2,7%. Była to wielkość porównywalna z odsetkiem prywatnych przedsiębiorców w schyłkowym momencie państwa wschodnioniemieckiego. W 1989 r. wynosił on zaledwie 2,2% wszystkich osób czynnych zawodowo⁸⁰¹. Jedynie nieliczni przedstawiciele sektora rolnego zdecydowali się po 1990 r. na prowadzenie samodzielnej działalności gospodarczej opartej o wielkoobszarowe i bardziej wydajne gospodarstwa produkcyjne⁸⁰². Na przeszkodzie stało wiele kwestii strukturalnych: odpływ młodego pokolenia z terenów wiejskich na skutek gwałtownego wzrostu lokalnego bezrobocia i związana z tym faktem wysoka średnia wieku rolników, brak kapitału na rozpoczęcie nowej działalności gospodarczej, niechęć do podjęcia ryzyka, obawa przed zadłużeniem oraz spory między członkami byłych rolniczych spółdzielni produkcyjnych a nowymi zrzeszeniami rolników o użytkowanie gruntów w toku repriwatyzacji własności

⁷⁹⁷ Ibidem., s. 48

⁷⁹⁸ Por.: R. Geißler, *Sozialer Umbruch in Ostdeutschland. Einleitende Bemerkungen*, op. cit., s. 19-21.

⁷⁹⁹ Idem, *Bildungsexpansion und Bildungschancen*, op. cit. s. 53.

⁸⁰⁰ Ibidem, s. 53.

⁸⁰¹ Idem, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 146.

⁸⁰² Idem, *Modernisierung*, op. cit., s. 67.

ziemskiej. Jednostki, które zdecydowały się na prowadzenie działalności w branży agrarnej, należały do tzw. postsocjalistycznych (nowoczesnych) posiadaczy ziemskich (niem. *postsozialistische/moderne Großagrarien*). Osoby te utrwały historyczne dysproporcje w rozwoju sektora rolnego między Niemcami Wschodnimi i Zachodnimi głównie z uwagi na wielkość prowadzonego gospodarstwa⁸⁰³.

Ponieważ NRD nie posiadała de facto zbiorowych doświadczeń w zakresie bezrobocia, gwałtowne załamanie na rynku pracy po 1990 r. musiało wpłynąć na jakościowe zmiany poziomu życia jej mieszkańców⁸⁰⁴. Powstanie społeczeństwa usługowego oparto o restrukturyzację gospodarki *failed state*, czerpiącą z zasad rachunku ekonomicznego i uwolnienia cen. Towarzyszyła temu manifestacja odrębności socjoekonomicznej poszczególnych warstw i grup społecznych oraz hierarchizacja na gruncie odczuwalnego poziomu życia w efekcie zadziałania segregacji pionowej. Charakterystyczne dla paradygmatu społeczeństwa socjalistycznego „*Nivellierung nach unten*” (kształtowanie relacji społecznych w oparciu o zrównywanie pozycji majątkowej wszystkich mieszkańców poniżej elity władzy) zastąpiła konwencja „*Spreizung nach oben*”, sankcjonująca rozwarstwienie w podziale dochodów na niekorzyść niższych warstw społecznych⁸⁰⁵. Dokonano tego kosztem gwałtownego wzrostu poziomu bezrobocia. Według danych Bundesagentur für Arbeit z problemem długotrwałego braku zatrudnienia borykały się przede wszystkim: Saksonia, Saksonia-Anhalt oraz Turyngia, które swego czasu stanowiły główny kierunek przemieszczania się ludności wewnątrz NRD. Skupiały one najwięcej regionów o ponad 35%-owym odsetku mieszkańców pozostających bez stałego źródła utrzymania dłużej niż rok w stosunku do ogółu bezrobotnych⁸⁰⁶.

Regionami szczególnie dotkniętymi zmianą systemową były obszary wiejskie. Przez wzgląd na fakt, iż działalność rolna odbywała się w ramach spółdzielni produkcyjnych, prowadząc w konsekwencji do względnej integracji chłoporobotników ze środowiskiem przemysłowym, załamanie enerdownskiego systemu ekonomicznego opartego o sektor produkcyjny objęło w pierwszej kolejności mieszkańców prowincji. Ponowne odzyskanie potencjału ludzkiego ze sfery agrarnej stanowiło jedno z poważniejszych wyzwań dla nowych władz, chociażby dlatego, iż poziom zatrudnienia w rolnictwie trzykrotnie przewyższał

⁸⁰³ Idem, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 158-161.

⁸⁰⁴ Zob.: M. Häder, S. Häder, op. cit., s. 163-171.

⁸⁰⁵ Ibidem, s. 50.

⁸⁰⁶ Por.: Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Sockel - und Langzeitarbeitslosigkeit, Broschüre der Arbeitsmarktberichterstattung*, Nürnberg 2011, s. 11, <http://lag-arbeit-nrw.de/de/pdf/2011-08-ba-bericht-zur-sockel-und-langzeitarbeitslosigkeit.pdf>, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

wartości osiągane w starych landach. Wymogi dyktowane przez zachodnioniemiecki rynek pracy wymagały od zbiorowości z terenów wiejskich zmiany posiadanych kwalifikacji zawodowych, pomimo pewnego zwątpienia w skuteczność rozwiązań systemowych funkcjonujących na tym polu również w zachodnich krajach związkowych⁸⁰⁷. Rozwiązanie enerdowskich stosunków agrarnych oraz jednocześnie transfer technologiczny i instytucjonalny dyskwalifikowały z reguły potencjał pracowniczy byłej NRD, który nie był na tyle elastyczny, aby przestawić się z dnia na dzień na wykonywanie nowych ról i zadań społecznych. Zmieniające się struktury powiązań gospodarczych wraz z wymogami podaży na zasoby ludzkie ograniczały w konsekwencji konkurencyjność przygotowania zawodowego obywateli nowych krajów związkowych na warunki wolnej konkurencji po 1990 r. Tylko w latach 1990-1992 zredukowano w ten sposób jedną trzecią miejsc zatrudnienia w nierentownych i niekonkurencyjnych segmentach gospodarki narodowej Niemiec Wschodnich, wliczając w to rolnictwo i przemysł⁸⁰⁸. W okresie 1989-1993 było to ubytek rzędu 25%, a liczba etatów zmniejszyła się z ok. 8,9 mln do ok. 6,6 mln. W konsekwencji najniższa w całej pojednoczeniowej historii Niemiec stopa bezrobocia z 1991 r. (10,2%) wzrosła w ciągu trzech kolejnych lat o 4,6 p. p. W 2000 r. bez pracy pozostawało ponad 17% obywateli byłej NRD. Do 2005 r. brak stałego źródła dochodu stał się de facto rzeczywistością u niemal co piątej osoby, stanowiącej potencjalną siłę roboczą populacji wschodnioniemieckiej (18,7%). W związku z powyższym skala problemu uległa praktycznie podwojeniu⁸⁰⁹.

Postępowaniom upadłościowym w sferze przemysłowej towarzyszyły paralelnie próby dźwignięcia prywatnego sektora gospodarki, który w okresie NRD praktycznie nie istniał⁸¹⁰. W ten sposób zmieniała się zasadnicza konstrukcja całego systemu zarządzania rynkiem zatrudnienia. Samodzielni przedsiębiorcy byli niezbędnym elementem ożywienia

⁸⁰⁷ Por.: R. Geißler, *Sozialer Umbruch in Ostdeutschland. Einleitende Bemerkungen*, op. cit., s. 24.

⁸⁰⁸ Tylko od czerwca 1990 r. przez kolejnych 9 miesięcy zwolniono co czwartego mieszkańca Niemiec Wschodnich. Zob.: E. Spitznagel, *Allgemeine Maßnahmen zur Arbeitsbeschaffung in den neuen Bundesländern*, [w:] "Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung", red. J. Allmendinger, Nr. 3/1992, Stuttgart, s. 277 i nast.

⁸⁰⁹ Zob.: Bundesanstalt für Arbeit (wyd.), *Aufbau Ost – Der Beitrag der Bundesanstalt für Arbeit: 1990 bis 2002*, Nürnberg 2003, s. 6.

⁸¹⁰ Zob.: H. Rodolph, *Beschäftigungsstrukturen in der DDR vor der Wende. Eine Typisierung von Kreisen und Arbeitsämtern*, [w:] "Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung", red. J. Allmendinger, Nr. 4/90, Stuttgart, s. 487; Statistisches Bundesamt (wyd.), *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Stand und Entwicklung der Erwerbstätigkeit Deutschland*, Fachserie 1. Reihe 4.1.1, Wiesbaden 2011, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj4uvOxfzmAhVCx4sKHfZgANMQFjAEegQIAhAC&url=https%3A%2F%2Fwww.destatis.de%2FGRPstatistik%2Fservlets%2FMCrFileNodeServlet%2FDEHeft_derivate_00009132%2F2010411107005.xls%3Bjsessionid%3D43066348967A7C4B9339F5438C6C49A8&usg=AOvVaw18pzEiwpT5KsJeNCcVi9IU, [ostatni odczyt: 11.01.2020].

gospodarczego, jak również gwarantem modernizacji uwarstwienia całego regionu⁸¹¹. Istotny odsetek mieszkańców, rozpoczynających samodzielną działalność gospodarczą, wywodził się z socjalistycznego establishmentu. Ponieważ osoby te brały na siebie współodpowiedzialność za funkcjonowanie całej biurokracji państwowej, warunek sine qua non osiągnięcia przez nie poziomu samodzielności na rynku pracy stanowiło odrzucenie kapitału kulturowego nabytego w czasach reżimu SED. Było to o tyle istotne, iż w rekrutującym się z zasobów zachodnioniemieckiego środowiska urzędniczym niechętnie akceptowano jednostki wywodzące się z komunistycznych struktur partyjnych. W związku z powyższym początkowa aktywność gospodarcza uprzedniej elity społecznej ograniczała się na ogół do segmentów rynkowych, w których nie groziło im bezwzględne wykluczenie. Była to zasadniczo przestrzeń związana z usługami świadczonymi na rzecz przedsiębiorstw (np. towarzystwa ubezpieczeniowe czy przedstawicielstwa handlowe), niewymagająca wysokiego wkładu własnego, którego pozbawiono wielu byłych członków socjalistycznego establishmentu⁸¹².

W przypadku naukowców możliwość wkroczenia na indywidualną drogę działalności gospodarczej zależała od gruntownej reorganizacji jednostek badawczych i uczelni współpracujących z sektorem przemysłowym. Tu zapotrzebowanie na osoby z wyższymi kwalifikacjami było stosunkowo niskie i przeważnie pokrywane zachodnioniemieckim kapitałem personalnym. W najtrudniejszej sytuacji znaleźli się socjolodzy, ponieważ nabyta przez nich wiedza cechowała się wysokim stopniem ideologizacji. Korzystny start w nowej rzeczywistości mieli za to przedstawiciele dyscyplin ścisłych, głównie technicznych i przyrodniczych. Wykorzystując pozostałości enerdowskiego zaplecza gospodarczego oraz nowe sieci powiązań między komórkami administracyjnymi, odgrywali oni istotną rolę w odbudowie klasy średniej. Uzupełniali ją ponad to najlepiej przystosowani do transformacji ustrojowej reprezentanci sektora przemysłowo-rolnego⁸¹³.

Wielu mieszkańcom Niemiec Wschodnich brakowało jednak, poza czynnikiem materialnym, niezbędnego doświadczenia w prowadzeniu własnego biznesu. Dzięki przejęciu zachodnioniemieckiego instrumentarium aktywizacji przemysłowej, uruchomieniu programu „Ożywienia Wschodu” (niem. *Aufschwung Ost*⁸¹⁴) oraz przy wykorzystaniu zaplecza po

⁸¹¹ Por.: D. Lindig, G. Valerius, op. cit. s. 179 i nast.

⁸¹² Ibidem.

⁸¹³ Por.: S. Beer, B. Loose, H. Rahneberg, *Entstehung privater Unternehmen*, [w:] *Herausforderung Ostdeutschland...*, op. cit., s. 161.

⁸¹⁴ Jego zadaniem była stymulacja wschodnioniemieckiej gospodarki w celu zmniejszenia rozmiarów bezpośredniej pomocy finansowej ze środków budżetowych Federacji. Przepływ środków finansowych następuje poprzez specjalny Fundusz Jedności Niemieckiej (Fonds Deutsche Einheit) oraz tzw. Pakiety Solidarnościowe I, II (Solidarpakt I oraz Solidarpakt II). Koordynacją całości przedsięwzięcia zajmują się

upadłych kombinatach, nowo powstająca klasa średnia mogła otrzymać wsparcie finansowe⁸¹⁵ niezbędne do rejestracji samodzielnych podmiotów gospodarczych. Sektor prywatny stał się tym samym zasadniczą dźwignią handlu nowych krajów związkowych, wnosząc istotny wkład we wzrost wskaźnika PKB w przeliczeniu na jednego mieszkańca⁸¹⁶. Środowisko ludzi biznesu stało się niemal z dnia na dzień awangardą społeczeństwa. W okresie 1990-1994 weszło na rynek 498.289 tys. spośród 1.149.223 mln zgłoszonych do rejestracji, nowych podmiotów gospodarczych⁸¹⁷. Były to w większości przedsiębiorstwa związane z handlem, hotelarstwem, rzemiosłem oraz sektorem usługowym (włącznie z instytucjami kredytowymi i ubezpieczeniowymi)⁸¹⁸.

Strategicznego znaczenia w rozwoju ekonomicznym byłej NRD nabral ponownie sektor budowlany. Zyskała szczególnie branża mieszkaniowa. W porównaniu do okresu sprzed 1990 r. przewartościowaniu uległa jednak sfera uzasadnienia ekonomicznego podejmowanych działań w tej dziedzinie gospodarki narodowej. Okres boomu budowlanego trwał niemal przez całą pierwszą dekadę okresu posttransformacyjnego. Bardzo intensywnie rozwijała się działalność w tzw. wolnych zawodach, których przedstawiciele tylko do 1994 r. aż pięciokrotnie zwiększyli swoją reprezentację na rynku zatrudnienia. Działalność przedsiębiorcza stanowiła często dodatkowe źródło dochodu. Uwzględniając jednak niedoświadczenie prywatnych przedsiębiorców w prowadzeniu działalności w warunkach wolnorynkowych oraz niewystarczającą znajomość przepisów prawa, tylko w pierwszej połowie lat 90-tych do likwidacji zgłoszono niemal 120 tys. spośród ponad 486 tys. nowopowstałych podmiotów gospodarczych⁸¹⁹. Od upadłości nie chronił nawet system

lokalne samorządy. Przewidywany rok zakończenia projektu to 2019 r. Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Großsiedlungsbericht 1994*, op. cit., s. 22.

⁸¹⁵ Najpowszechniejszym instrumentem wsparcia finansowego dla młodych przedsiębiorstw były specjalne pożyczki rządowe w ramach Europejskiego Programu Odbudowy, regionalnych projektów pomocowych oraz innych pokrewnych funduszy gwarantowanych przez państwowe instytucje kredytowe. Zob.: S. Beer, B. Loose, H. Rahneberg, op. cit., s. 162 i nast.

⁸¹⁶ W pierwszej połowie lat 90-tych nowe kraje związkowe rozwijały się czterokrotnie szybciej niż landy zachodnie (uwzględniając wzrost poziomu PKB per capita). Zob.: J. Czech-Rogosz, *Gospodarka wschodnich Niemiec w 12 lat po zjednoczeniu – niedokończony proces unifikacji gospodarczej. Wybrane problemy*, [w:] *Unifikacja gospodarek europejskich: szanse i zagrożenia*, red. A. Manikowski, A. Psyk, Warszawa 2004, s. 94-95.

⁸¹⁷ Por.: S. Beer, B. Loose, H. Rahneberg, op. cit., s. 162.

⁸¹⁸ Liczba osób zatrudnionych w sektorze usług publicznych i prywatnych ustabilizowała po 1995 r. na poziomie 2,5 mln. W sferze finansów, najmu nieruchomości oraz świadczeń usług przemysłowych liczba zatrudnionych wzrosła bardzo gwałtownie. W 1989 r. miejsce pracy znajdowało tu ok. 343 tys. mieszkańców, podczas gdy w 2000 r. było to już ponad 1,03 mln osób. W porównaniu z 1995 r. był to progres rzędu 49%. Największy regres zatrudnienia obejmował tradycyjne obszary energo-woskiej gospodarki, tj. rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo, przemysł wytwórczy (poza branżą budowlaną). W tym przypadku skala ubytku miejsc pracy w okresie 1995-2007 wyniosła odpowiednio: - 30,9% oraz - 11,2%. Zob.: Arbeitsgruppe Alternative Wirtschaftspolitik (wyd.), *Memorandum 2008*. Tabellenanhang, tab. A 3, Bremen 2008.

⁸¹⁹ Zob.: S. Beer, B. Loose, H. Rahneberg, op. cit., s. 163-165.

narzędzi pomocowych oferowanych przez stronę rządową. Okres inwestycyjnej prosperity w nowych krajach związkowych trwał nieprzerwanie do około 1997 r., kiedy to lokalne wskaźniki wzrostu gospodarczego zrównały się z wartościami osiąganymi w Niemczech Zachodnich. Pomimo tego, iż w kolejnych latach tempo przemian ekonomicznych znacznie osłabło⁸²⁰, reprezentacja tzw. klasy średniej stanowiła u progu nowego stulecia już blisko połowę społeczeństwa (47% w 2002 r.)⁸²¹.

Przyzwyczajeni do rozbudowanego aparatu państwowej opieki społecznej mieszkańcy byłej NRD z trudem akceptowali ograniczenie paternalistycznego wymiaru nowego ładu publicznego po 1990 r. Obrany model transformacji systemowej wzmacniał podziały socjalne i kulturowe między jednostkami, ponieważ nie uwzględniał różnic mentalnych obu niemieckich zbiorowości⁸²². Stąd też przejęcie przez wschodnie kraje związkowe zachodnioniemieckich schematów funkcjonowania państwa oraz stylu życia skutkowało problemami adaptacyjnymi miejscowej społeczności⁸²³. Podstawę spajającą więzi interpersonalne w nowej rzeczywistości stanowiła indywidualna i niezależna od państwa kreacja własnej osobowości. Dawała ona jednostkom możliwość podejmowania niezależnych inicjatyw, ale wymagała od nich również odpowiedzialności za podejmowane decyzje w granicach obowiązującego prawa oraz norm wytyczanych przez niezależne instytucje życia publicznego. Nie wszyscy byli w stanie podołać temu wyzwaniu. Zjednoczenie polityczne nie sprzyjało w konsekwencji powstaniu wewnętrznie spójnego społeczeństwa, wolnego od wzajemnych animozji i uprzedzeń między jednostkami. Rozczarowanie przebiegiem transformacji systemowej oraz konieczność podporządkowania się regułom traktatu zjednoczeniowego znajdowało ujście w kryzysie mentalnym, utrwalaniu anty-zachodnioniemieckich resentymentów; sprzyjało także subiektywnej potrzebie pielęgnowania i akcentowania odrębności kulturowej wschodniej RFN. Wzmacniał ją krytyczny dystans wobec gospodarki rynkowej i kształtowanej przez nią przestrzeni społecznej. Widoczne różnice

⁸²⁰ Por.: T. Brück, H. Peters, *Persönliches Einkommen in Ostdeutschland um ein Fünftel niedriger als im Westen*, "Wochenbericht des DIW", Berlin, Nr. 44/2010, s. 15; M. C. Burda, *Wirtschaft in Ostdeutschland im 21. Jahrhundert*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Nr. 30-31/2010, s. 31; J. Czech-Rogosz, op. cit., s. 95-96.

⁸²¹ Por.: E. K. Scheuch, op. cit., s. 246.

⁸²² Por.: *Vom Zusammenwachsen einer Gesellschaft. Analysen zur Angleichung der Lebensverhältnisse in Deutschland*, red. R. Habich, H.-H. Noll, Frankfurt/Main 2000, s. 24-25.

⁸²³ Proces gwałtownych i gruntownych zmian społecznych (spadek liczby ludności, procesy de- i suburbanizacji; rosnące dysproporcje socjalne między grupami społecznymi), ekonomicznych (upadek istotnych w NRD gałęzi przemysłowych; restrukturyzacja przemysłu, wzrost bezrobocia) w Niemczech Wschodnich po 1990 r. został określony również, jako proces "upadającego społeczeństwa" (schrumpfende Gesellschaft). Zob.: P. R. Hoffmann-Rehnitz, op. cit., s. 145-146.

w poziomie dochodów między różnymi grupami społeczno-zawodowymi sprzyjały skrajnej subiektywizacji wykładni pojęcia „standardów bytowych”⁸²⁴.

Na tle mnożących się problemów systemowych energetyczna przestrzeń socjalna była stawiana w niezwykle korzystnym świetle, głównie przez wzgląd na fakt, iż ciężar związany z poszukiwaniem miejsca pracy spoczywał na państwie, a wsparcie materialne przydzielano bez względu na sytuację finansową jednostki. Alokacja świadczeń społecznych generowała wprowadzenie nierówności strukturalne między poszczególnymi grupami zawodowymi, ale minimum egzystencjalne nigdy nie osiągnęło poziomu „głódowego”. Afirmacja wybranych obszarów porządku społecznego Niemiec Wschodnich sprzed 1990 r., których specyfika dawała mieszkańcom niskie, ale gwarantowane praktyką polityczną poczucie stabilności życiowej niezależnie od zmieniającego się otoczenia (gwarancja zatrudnienia, rozbudowany system narzędzi socjalnych)⁸²⁵, przyjęła się w literaturze przedmiotu, jako tzw. „ostalgie” (niem. *Ostalgie*), względnie „nostalgia” (niem. *DDR-Nostalgie*). Mocno selektywny charakter ram tematycznych tego zjawiska socjologicznego sugeruje, iż nie opowiadano się w nim za powrotem NRD w ogóle, gdyż zwolennicy dawnego systemu politycznego koncentrowali się wokół byłej socjalistycznej elity i stanowili wówczas zdecydowaną mniejszość (ok. 15% - 20%)⁸²⁶. „Ostalgizacja” sfery życiowej przedstawicieli zbiorowości wschodnioniemieckiej uzasadniała jednak pojawienie się stereotypu Niemca „pierwszej i drugiej kategorii”.

Upadek mitu „nowych Niemiec” oraz wynikająca z tego faktu utrata pewności zatrudnienia stanowiły jeden z wiodących tematów ogólnospołecznej debaty nad następstwami i zasadnością transformacji systemowej w Niemczech Wschodnich po 1990 r. Zaistniałe problemy ekonomiczne i socjalne wymagały opracowania spójnego planu przeciwdziałania zjawiskom wykluczenia społecznego. Już w traktacie zjednoczeniowym dołączono zapis, gwarantujący wszystkim osobom czynnym zawodowo prawo do otrzymywania zasiłku dla bezrobotnych. Przyjęcie w maju 1990 r. przez Parlament NRD ustawy o wspieraniu zatrudnienia (niem. *Arbeitsförderungsgesetz*) inaugurowało program aktywnej polityki rynku pracy. W celu złagodzenia problemów adaptacyjnych Niemiec Wschodnich zagwarantowano im jednak możliwość odwołania się do regulacji przejściowych aż do 1994 r.⁸²⁷ Celem narzędzi

⁸²⁴ Por.: D. Lindig, G. Valerius, op. cit., s. 189-192.

⁸²⁵ Zob.: M. Häder, S. Häder, op. cit., s. 199, 308.

⁸²⁶ Zob.: H.-J. Misselwitz, op. cit., s. 25 i nast.

⁸²⁷ Niktóre rozwiązania przejściowe dotyczące funduszu wspierania bezrobotnych obowiązywały jednak terminowo jeszcze po 1 stycznia 1994 r. Zob. więcej: G. A. Ritter, *Der Preis der Deutschen Einheit...*, op. cit., s. 226 i nast.

systemowych miało być odtąd uelastycznienie energetycznego systemu zarządzania rynkiem pracy i dostosowanie go do procesów globalizacyjnych. Nowa strategia obejmowała także promocję stosunków zatrudnienia, wykorzystujących różne systemy czasu pracy, podnoszenia kwalifikacji zawodowych czy efektywnego łączenia nauki z praktyką. Neutralizowaniu bezpośrednich następstw terapii szokowej w sektorze gospodarczym sprzyjał instrument niepełnego wymiaru zatrudnienia, który w pierwszym kwartale 1991 r. obejmował około 2 mln osób. Wprowadzono także system prostych prac dla osób z niekompletnym wykształceniem lub niskimi kwalifikacjami zawodowymi⁸²⁸. Szacuje się, iż w pierwszej połowie lat 90-tych realna skala zapotrzebowania na tego typu wsparcie wynosiła nawet 30%. Wspomniany problem dotyczył w znacznej mierze żeńskiej części zbiorowości⁸²⁹.

Ponieważ zmiana systemowa generowała poważne utrudnienia w utrzymaniu aktywności zawodowej osób z górnych grup wiekowych, wprowadzano systematycznie nowe uregulowania w zakresie wcześniejszych emerytur. Mieszkańcy wschodnich krajów związkowych, którzy między 3 października 1990 r. a 31 grudnia 1992 r. utracili pracę wskutek połączycielskiej transformacji gospodarczej i mieli ukończone minimum 55 lat, otrzymywali zasiłek przedemerytalny, tzw. *Altersübergangsgeld*⁸³⁰. Regulacje tego typu traciły jednak systematycznie na znaczeniu z uwagi na nieprzerwany spadek wielkości populacji czynnej zawodowo⁸³¹. Większe znaczenie dla zachowania prawidłowej równowagi między

⁸²⁸ Zob.: R. Falk, H.-P. Klös, *Einfacharbeitsplätze als Ansatzpunkte einer kommunalen Beschäftigungspolitik zur Integration von Benachteiligten*, [w:] *Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung*, red. J. Allmendinger, Nr. 2/1997, Stuttgart, s. 412 i nast.

⁸²⁹ W 1996 r. faktyczny wymiar czasu pracy kobiet nie przekraczał 40 roboczogodzin. Por.: G. Winkler, op. cit., s. 15, 23.

⁸³⁰ Osoby zatrudnione między 3 października 1990 r. a 30 czerwca 1991 r. musiały ukończyć minimum 57 lat. Mieszkańcy, którzy zasilili grono bezrobotnych między 1 lipca 1991 r. a 31 grudnia 1992 r. musieli osiągnąć lub przekroczyć 55-ty rok życia. Zasiłek mógł być wypłacany jedynie wówczas, kiedy danej osobie nie przysługiwały inne stałe świadczenia finansowe z racji osiągnięcia wieku emerytalnego. Świadczenie to zastępowało energetyczny zasiłek przedemerytalny ustanowiony przez rząd przejściowy Hansa Modrowa w lutym 1990 r. Zob.: Bundesministerium des Innern (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2010*, Berlin 2010, s. 96-97, https://www.beauftragter-neulaender.de/BNL/Redaktion/DE/Downloads/Publikationen/Berichte/jahresbericht_de_2010.pdf?__blob=publicationFile&v=6, [ostatni odczyt: 15.07.2019]; Idem., *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2017*, Berlin, August 2017, https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Publikationen/Neue-Laender/jahresbericht-zum-stand-der-deutschen-einheit-2017.pdf?__blob=publicationFile, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

⁸³¹ Zgodnie z § 16 SGB III do bezrobotnych należą osoby: niebędące w stosunku zatrudnienia tymczasowo lub też zatrudnione w wymiarze godzin nieprzekraczającym 15 jednostek roboczych tygodniowo; poszukujące miejsca pracy podlegającego obowiązkowi ubezpieczenia społecznego; poszukujące zatrudnienia minimum 15 godzin tygodniowo; będące do dyspozycji Federalnej Agencji Pracy; a także osoby zdolne do podjęcia pracy i gotowe do świadczenia stosunku pracy, które mieszkając na terenie RFN, nie mają mniej niż 15 lat, nie osiągnęły bariery uprawniającej do przejścia na emeryturę oraz zarejestrowały się w Federalnej Agencji Pracy lub lokalnym Centrum Aktywizacji Bezrobotnych. Por.: Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Sozialgesetzbuch (SGB) Drittes Buch (III) – Arbeitsförderung – (SGB III) vom 24. März 1997 (BGBl. I S. 594, § 16*, https://www.arbeitsagentur.de/datei/dok_ba015582.pdf, [ostatni odczyt: 12.01.2020].

podażą pracy i popytem na nią oraz utrzymania w ryzach systemu zabezpieczeń społecznych odgrywały instrumenty wspomagające kompleksowy rozwój tzw. wtórnego rynku zatrudnienia⁸³². Nowe programy szkoleń zawodowych stanowiły skuteczny instrument modernizacji struktury gospodarczej Niemiec Wschodnich oraz osławiania pracowników z wiedzą dotyczącą ekonomiki przedsiębiorstw w warunkach wolnorynkowych i nowoczesnymi metodami produkcji przemysłowej. Równie ważnym narzędziem, łagodzącym następstwa wewnątrzniemieckiej unii gospodarczej do 1 kwietnia 2012 r.⁸³³, okazał się program ABM (niem. *Arbeitsbeschaffungsmassnahmen*). Była to strategia tworzenia dotowanych z budżetu centralnego miejsc pracy tymczasowej, głównie dla mieszkańców z niskimi kwalifikacjami zawodowymi, kobiet oraz obywateli po 58 roku życia⁸³⁴. Wśród podmiotów propagujących owe przedsięwzięcia znalazły się gminny i działające na ich terenie lokalne agencje zatrudnienia, aktywizujące w tym celu różnego rodzaju instytucje i stowarzyszenia publicznie. Te ostatnie mogły z kolei liczyć na dotacje zewnętrzne w zamian za pokrycie kosztów pracy osób bezrobotnych. W ramach ABM oferowano miejsca pracy w takich dziedzinach, jak np. rolnictwo, leśnictwo i architektura krajobrazu, ochrona środowiska, administracja czy wychowanie⁸³⁵. Szczególną formą wsparcia dla bezrobotnych były tzw. narzędzia dostosowawczo-strukturalne dla drobnych i średnich przedsiębiorstw ze Wschodu (niem. *Arbeitsbeschaffungsmaßnahmen Ost für Wirtschaftsunternehmen*). Wspomniane podmioty otrzymywały ryczałtowe dofinansowanie wydatków poniesionych na uposażenia dla niepracujących mieszkańców nowych krajów związkowych w zamian za zwiększenie zatrudnienia o wskazaną grupę osób.

Ustawą o reformie wsparcia zatrudnienia z 24 marca 1997 r. władze RFN ugruntowały ofensywę polityczną, zmierzającą do reorganizacji prawa pracy na potrzeby

⁸³² Zaliczano do niego m.in. fundusze wsparcia bezrobotnych, subwencje do płac oraz firmy oferujące miejsca pracy dotowane przez państwo. Por.: J. Boje, H. Schneider, op. cit., s. 128-129.

⁸³³ Dofinansowanie nowych miejsc pracy w ramach ABM zakończyło się 31 marca 2012 r. Zob.: *Gesetz zur Verbesserung der Eingliederungschancen am Arbeitsmarkt vom 20. Dezember 2011*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2011, Teil I, Nr. 69, Art. 2. Nr. 19, ausgegeben zu Bonn am 27. Dezember 2011, s. 2854, 2908, http://www.bmas.de/SharedDocs/Downloads/DE/gesetz-ampi-bgbl.pdf?__blob=publicationFile, [ostatni odczyt: 4.01.2013]. W 1993 r. wprowadzono dodatkowe subwencje dla pracodawców oferujących zatrudnienie w celu poprawy infrastruktury (tzw. *Strukturanpassungsmaßnahmen* - SAM) na gruncie ochrony środowiska, stowarzyszeń pomocy dzieciom i młodzieży, sportu masowego, kultury, ochrony zabytków, odnowy urbanistycznej, a także warunków mieszkaniowych i infrastrukturalnych. Szczególny nacisk kładziono tu na zatrudnienie osób po 55. roku życia oraz dodatkowe miejsca pracy w sektorze administracyjnym przedsiębiorstw. Od stycznia 2004 r. ABM i SAM połączono w jeden instrument polityczny. Zob.: Bundesministerium des Innern (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2010*, op. cit., s. 95-96.

⁸³⁴ Zob.: G. Winkler, op. cit., s. 19.

⁸³⁵ Zob.: Bundesministerium des Innern (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2010*, op. cit., s. 95.

systemu ubezpieczeń społecznych oraz mechanizmów akcentujących większą odpowiedzialność jednostki za decyzje motywowane poszukiwaniem zatrudnienia. Zbiegła się ona w czasie z rosnącymi rekordowo słupkami bezrobocia. Średnia roczna ilość osób pozostających bez pracy między 1996 r. a 2005 r. wynosiła około 1,4 mln osób⁸³⁶. Nie był to jednak wzrost linearny, ponieważ współokreślały go wahania koniunkturalne, ograniczające ilość etatów z obowiązkowym ubezpieczeniem społecznym oraz podaż innych form zatrudnienia⁸³⁷. 10 grudnia 2001 r. przyjęto ustawę o reformie instrumentów polityki pracy (tzw. „Job - AQTIV - Gesetz”), poprzedzającą w swym koncepcie późniejsze reformy Hartza⁸³⁸. Głównym zamierzeniem projektu gabinetu G. Schrödera było promowanie aktywnej postawy państwa w walce z długotrwałym bezrobociem. Realizacji tego celu miała sprzyjać zarówno rewizja obowiązujących przepisów prawnych, jak również zwrócenie się ku konkretnym programom strukturalnym, weryfikującym potrzeby rynkowe. Jedną z grup instrumentów pomocowych obejmowała subwencje finansowe. Przeznaczono je m.in. na praktyki stacjonarne w zakładach pracy dla niewykwalifikowanej grupy młodzieży (niem. *Arbeit und Qualifizierung für noch nicht ausbildungsgerechte Jugendliche*, AQJ). Oferta obejmowała ponad to refundację do 50% całociowych kosztów narzędzi wspierających aktywizację zawodową mieszkańców z dolnych kohort wiekowych. Możliwe było lokowanie środków pieniężnych w formie prowizji dla zewnętrznych podmiotów odpowiedzialnych za kształcenie kierunkowe roczników wchodzących na rynek pracy (niem. *Benachteiligtenförderung*). W obrębie wspomnianej kategorii mieścił się również zwrot kosztów opieki nad dziećmi w przypadku uczestniczenia opiekuna prawnego lub obojga rodziców w szkoleniach i praktykach podnoszących ich kwalifikacje zawodowe bądź udziału w projektach mieszczących się w ramach ABM. Wśród rozwiązań prawno-funkcjonalnych przewidywano m.in. obniżenie

⁸³⁶ Por.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Datenreport 2004. Zahlen und Fakten über die Bundesrepublik Deutschland*, Zweite, aktualisierte Auflage 2005, Band 450, Bonn 2004, s. 108-110, <https://www.gesis.org/fileadmin/upload/forschung/publikationen/datenreport/2004/teil2.pdf>, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

⁸³⁷ Tylko w latach 2000-2005 ilość zatrudnionych podlegających obowiązkowi ubezpieczenia społecznego spadła aż o 1,654 mln. Od 2002 r. do 2005 r. wzrosła natomiast o 2,38 mln skala zjawiska podejmowania stosunku pracy bez wymaganego obowiązku ubezpieczenia społecznego. Liczba etatów z obowiązkowym ubezpieczeniem społecznym zaczęła rosnąć dopiero od 2006 r. i w czerwcu 2011 r. wynosiła już 28,38 mln, czyli 0 2,21 mln więcej aniżeli w grudniu 2005 r. Analogicznie zwiększyła się również ilość stanowisk pracy bez obowiązkowego ubezpieczenia społecznego o 0,87 mln. Por.: Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Beschäftigungsstatistik. Sozialversicherungspflichtige und geringfügige Beschäftigung 2000 bis 2011*, Nürnberg 2012, s. 1-3, http://www.sozialpolitik-aktuell.de/tl_files/sozialpolitik-aktuell/_Politikfelder/Arbeitsmarkt/Datensammlung/PDF-Dateien/abbIV92.pdf, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

⁸³⁸ Skrót AQTIV pochodzi od rozwinięcia: „Aktivieren, Qualifizieren, Trainieren, Investieren, Vermitteln” (atywizowanie, wykwalifikowanie, trening, inwestowanie, pośrednictwo). Zob.: *Gesetz zur Reform der arbeitsmarktpolitischen Instrumente*, BGBl I 2001 Nr. 66 vom 14. Dezember 2001, s. 3443, <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/SERIAL/83812/92948/F1599590880/Job-AQTIV.pdf>, [ostatni odczyt: 10.07.2019].

ogólnych kryteriów pozwalających na podjęcie zatrudnienia, złagodzenie przepisów dotyczących pracy tymczasowej, wprowadzenie rotacji stanowiskowej (ang. *job-rotation*), obejmującej czasowe oddelegowywanie pracowników w celu poszerzania zasobu wiedzy i umiejętności zawodowych w konkretnym obszarze, rozwój programu zwalczania bezrobocia wśród młodzieży o roboczej nazwie *Jugendsofortprogramm (Jusopro/JUMP)*⁸³⁹, ustanowienie obowiązku meldunkowego na wypadek zagrożenia bezrobociem czy wreszcie rozwój systemu pośrednictwa pracy i doradztwa zawodowego. Ten ostatni koncentrował się szczególnie na profilowaniu zawodowym, tj. analizie sylwetek i predyspozycji do pracy jednostek pozostających bez zatrudnienia niezależnie od wieku oraz wymagań stanowiskowych w procesie naboru na dostępne, jak i wakujące etaty⁸⁴⁰.

Rozszerzeniem praktyki poradni zawodowych były tzw. umowy integracyjne (niem. *Eingliederungsmaßnahmen*), zawierane pomiędzy agencją pracy a bezrobotnym. Miały one charakter kontraktu publiczno-prawnego na linii państwo-obywatel i definiowały każdorazowo zakres świadczeń urzędowych, ułatwiających osobie niepracującej podjęcie zatrudnienia. Uwzględniały jednocześnie deklarowane przez nią kroki na rzecz zmiany własnego statusu zawodowego. Wszystkie te rozwiązania kładły nacisk na indywidualne predyspozycje zawodowe osób wchodzących i będących już na rynku pracy. Skupiały w sobie także elementy prewencyjnej polityki zatrudnienia (tj. adaptacji kadr do zmieniających się wymogów rynku np. poprzez system szkoleń, programów edukacyjnych) oraz instrumenty sprzyjające uelastycznieniu istniejącego schematu zarządzania podażą i popytem pracy, poprawie sytuacji zawodowej osób z górnych grup wiekowych, równouprawnieniu w poszukiwaniu zatrudnienia czy wreszcie rozbudowie systemu bezpieczeństwa socjalnego pracobiorców. Wspomniane narzędzia instytucjonalne nie przyczyniły się długofalowo do wyhamowania niekorzystnych trendów na rynku pracy⁸⁴¹. Okresowy spadek bezrobocia zarejestrowano jedynie między 1998 r. a 1999 r. Niepowodzeniem zakończył się wspomniany wcześniej interwencyjny program „Jusopro”, ukierunkowany na doskonalenie zawodowe i zatrudnienie młodzieży.

⁸³⁹ Zob.: H. Dietrich, *Förderung auf hohem Niveau: das Jugendsofortprogramm zum Abbau der Jugendarbeitslosigkeit: 1999 bis 2002*, „IAB Werkstattbericht“ Nr. 9/2003, Nürnberg, <http://doku.iab.de/werkber/2003/wb0903.pdf>, [ostatni odczyt: 25.07.2020]; Idem, *JUMP, das Jugendsofortprogramm*, „IAB Werkstattbericht“ Nr. 3/2001, Nürnberg, <http://doku.iab.de/werkber/2001/wb0301.pdf>, [ostatni odczyt: 10.07.2019].

⁸⁴⁰ Zob.: Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Job – AQTIV – Gesetz: Beschäftigung schaffende Infrastrukturförderung (BSI)*, <http://web.archive.org/web/20061015214957/http://www.arbeitsagentur.de/zentraler-Content/Veroeffentlichungen/Sonstiges/Infrastrukturfoerderung-JobACTIV.pdf>, [ostatni odczyt: 20.07.2020].

⁸⁴¹ Zob.: Bundesministerium des Innern (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2010*, op. cit., s. 100.

Powołaniem komisji eksperckiej pod przewodnictwem Petera Hartza w dniu 22 lutego 2002 r. rząd G. Schrödera zainicjował kompleksowe prace nad uskutecznieniem mechanizmu zarządzania zasobami ludzkimi oraz walką z bezrobociem. Efekty prac zespołu, tzw. „Propozycje Hartza”⁸⁴², wykorzystano przy opracowywaniu⁸⁴³ czterech kolejnych ustaw o nowoczesnych usługach na rynku pracy, zwanych dalej ustawami Hartza⁸⁴⁴. Pierwsze dwie przyjęto jeszcze w grudniu 2002 r.⁸⁴⁵, trzecią i czwartą odpowiednio 23 i 24 grudnia 2003 r.⁸⁴⁶ Najważniejszym założeniem nowych reform było objęcie osób długotrwale bezrobotnych kompleksowym systemem wsparcia, ułatwiającym ich powrót na rynek pracy. Równolegle zamierzano zwiększyć nacisk na samodzielność i odpowiedzialność jednostki w poszukiwaniu

⁸⁴² Stanowiły one tzw. „13 modułów innowacyjności” Raportu Końcowego z dn. 16 sierpnia 2002 r. Zaliczały się do nich m.in. cięcia wydatków na świadczenia socjalne; utworzenie regionalnych agencji pośrednictwa pracy, miejsc pracy bez wymaganego obowiązku ubezpieczenia społecznego – tzw. Minijobs; uskutecznienie współpracy między bezrobotnym a agencją pracy ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji rodzinnej bezrobotnego; tworzenie nowych zawodów oraz stanowisk do odbywania praktyk zawodowych w ramach likwidacji bezrobocia wśród młodzieży; wsparcie bezrobotnych z górnych granic wiekowych (głównie po 50. roku życia) poprzez: a) kompensatę z ubezpieczenia dochodowego ubytków zarobkowych powstałych na skutek utraty dotychczasowego stanowiska pracy i znalezienia nowego, ale niskopłatnego miejsca zatrudnienia, b) utworzenie systemu pomostowego – wyłączenie na własną prośbę spod opieki agencji pośrednictwa pracy i grona beneficjentów zasiłku dla bezrobotnych osób po 55. roku życia, w zamian za co przewidziano dla nich odrębne świadczenie i pełną opiekę w ramach ubezpieczenia społecznego; podnoszenie kwalifikacji bezrobotnych; dofinansowanie drobnej działalności gospodarczej – tzw. Ich-AG und Familien-AG w ramach walki z nielegalną pracą; reorganizacja zasad pośrednictwa pracy – opieki nad bezrobotnymi; przebudowa lokalnych urzędów pracy w tzw. „centra kompetencji” – tzw. KompetenzCentren; dofinansowanie zakładów pracy zatrudniających osoby bezrobotne w ramach konceptu „JobFloaters” oraz utworzenie nowego zasiłku dla bezrobotnych - Arbeitslosengeld I i II. Zob.: Peter Hartz (i in.): *Moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt. Vorschläge der Kommission zum Abbau der Arbeitslosigkeit und zur Umstrukturierung der Bundesanstalt für Arbeit*, Berlin 2002, http://www.sozialpolitik-aktuell.de/tl_files/sozialpolitik-aktuell/_Politikfelder/Arbeitsmarkt/Dokumente/hartzteil1.pdf, [ostatni odczyt: 04.01.2013]; Institut für Internationale Kommunikation Düsseldorf (wyd.), *Die Gesetze für moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt („Hartz I-IV“)*, KWW– Infobrief 8/2004, Düsseldorf, <http://www.wirtschaftsdeutsch.de/lehrmaterialien/aktuell-hartz.pdf>, [ostatni odczyt: 25.07.2020].

⁸⁴³ 22 sierpnia rząd G. Schrödera podjął decyzję o etapowej realizacji zaleceń komisji eksperckiej.

⁸⁴⁴ Ustawy Hartza stanowiły istotny element Agendy 2010, dzięki której rząd G. Schrödera kontynuował kompleksowe reformy systemu emerytalnego, ubezpieczeń społecznych, podatków, polityki pracy, rodzinnej oraz uwarunkowań instytucjonalno-prawnych rozwoju sfery biznesowej. Zob.: K. Brenke, K. F. Zimmermann, *Reformagenda 2010 – Strukturreformen für Wachstum und Beschäftigung*, „Wochenbericht des DIW“ 1/2008, Berlin, 13. März 2008, s. 117-124, https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.79926.de/08-11-1.pdf, [ostatni odczyt: 15.07.2019]; M. Hüther, B. Scharnagel, *Die Agenda 2010: Eine wirtschaftspolitische Bilanz*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, Heft 32–33/2005, s. 23–30.

⁸⁴⁵ Zob.: *Erstes Gesetz für moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt vom 23. Dezember 2002*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2002, Teil I, Nr. 87, ausgegeben zu Bonn am 30. Dezember 2002, s. 4607-4620, <http://web.archive.org/web/20060718183118/http://www.bgbportal.de/BGBL/bgb11f/bgb1102s4607.pdf>, [ostatni odczyt: 04.01.2013]; *Zweites Gesetz für moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt vom 23. Dezember 2002*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2002 Teil I Nr. 87, Bonn, 30. Dezember 2002, s. 4621-4636, <http://www.bd-aktuell.de/Pdf/Hartz2.pdf>, [ostatni odczyt: 16.07.2019].

⁸⁴⁶ Zob.: *Drittes Gesetz für moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt vom 23. Dezember 2003*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2003, Teil I, Nr. 65, ausgegeben zu Bonn am 27. Dezember 2003, s. 2848-2918, <http://web.archive.org/web/20060704092023/http://www.bgbportal.de/BGBL/bgb11f/bgb1103s2848.pdf>, [ostatni odczyt: 04.01.2013] oraz *Viertes Gesetz für moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt vom 24. Dezember 2003*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2003, Teil I, Nr. 66, ausgegeben zu Bonn am 29. Dezember 2003, S. 2954-3000, <http://web.archive.org/web/20060926140911/http://www.bgbportal.de/BGBL/bgb11f/bgb1103s2954.pdf>, [ostatni odczyt: 04.01.2013].

zatrudnienia. Skrócenie okresu bierności zawodowej w drodze cięć dotychczasowych świadczeń socjalnych⁸⁴⁷ miało z kolei wzmocnić indywidualną gotowość do poszukiwania pracy. W praktyce chodziło o usprawnienie przepływu zasobów ludzkich między sferą popytową i podażową, a w perspektywie makroekonomicznej - zredukowanie bezrobocia w całych Niemczech o 50% przed upływem 2010 r.⁸⁴⁸

Podstawą symulacji rządowych była w tym przypadku obserwacja zależności między zasobami bezrobotnych a ilością wolnych etatów⁸⁴⁹. Forsowane przez rząd G. Schrödera zmiany zostały ukierunkowane przede wszystkim na wsparcie finansowe rodzin wielodzietnych oraz tych o stosunkowo niewielkich przychodach⁸⁵⁰. Makrospołeczny efekt reform Hartza stanowiło odprężenie na ogólnoniemieckim rynku pracy. Pozytywny wpływ ustaw z lat 2003-2005 nie zmniejszył się nawet w chwili wystąpienia w Europie pierwszych poważnych symptomów światowego kryzysu gospodarczego (2008 r.), a także przez wzgląd

⁸⁴⁷ Do 2005 r. bezrobotny przez pierwsze dwa lata otrzymywał pokrywany ze składek ubezpieczeniowych zasiłek dla bezrobotnych (Arbeitslosengeld), wynoszący 67% ostatnich zarobków netto w przypadku posiadania co najmniej jednego dziecka (dla osób bezdzietnych było to 60% płacy netto). Następnie osoba taka mogła liczyć na przyznanie bezterminowej, pokrywanej z podatków, zapomogi (Arbeitslosenhilfe) w wysokości 57% (lub 53%) ostatnich zarobków netto. Państwo oferowało również inne uzupełniające świadczenia finansowe w postaci subwencji do kosztów utrzymania lokalu mieszkalnego czy ubezpieczenia społecznego. Zob.: A. Kettner, M. Rebien, *Hartz-IV-Reform. Impulse für den Arbeitsmarkt, IAB Kurzbericht. Aktuelle Analysen aus dem Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung der Bundesagentur für Arbeit*, Ausgabe Nr. 19/1.10.2007, <http://doku.iab.de/kurzber/2007/kb1907.pdf>, [ostatni odczyt: 12.01.2020]. Reformy Hartza ustanowiły nowy zasiłek dla bezrobotnych: Arbeitslosengeld I (Alg I), realizowany ze składek jedynie przez pierwszy rok od utraty stałego zatrudnienia oraz Arbeitslosengeld II (Alg II) – bezterminowe świadczenie dla osób zdolnych do podjęcia pracy zarobkowej, łączące dotychczasową zapomogę dla bezrobotnych (Arbeitslosenhilfe) i pomoc socjalną (Sozialhilfe), o ograniczonej do 345 EUR sumy niepodlegającej rewaloryzacji. Jego otrzymanie było zależne od sytuacji finansowej całego gospodarstwa domowego, do którego należał potencjalny beneficjent świadczenia. Rząd wprowadził także szereg innych obwarowań, związanych min. z obowiązkiem rejestracji w urzędzie pracy faktu pozostawania bez zatrudnienia oraz sankcje za odrzucanie propozycji pracy urzędu pośrednictwa. Osoby niezdolne do podjęcia pracy, należące do wspólnego gospodarstwa domowego osoby uprawnionej do pobierania do Alg II otrzymywały specjalny zasiłek (tzw. Sozialgeld). Obydwa instrumenty należały do tzw. świadczeń zabezpieczających minimum egzystencjalne osób poszukujących zatrudnienia (Grundsicherung für Arbeitssuchende) Zob.: *Erstes Gesetz zur Änderung des Zweiten Buches Sozialgesetzbuch vom 22. Dezember 2005*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2005, Teil I, Nr. 76, ausgegeben zu Bonn am 30. Dezember 2005, s. 3675, https://www.bmas.de/SharedDocs/Downloads/DE/PDF-Gesetze/erstes-gesetz-zur-aenderung-des-sgb2.pdf?__blob=publicationFile&v=2, [ostatni odczyt: 12.01.2020]; *Viertes Gesetz für moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt vom 24. Dezember 2003*, op. cit., s. 2954-3000.

⁸⁴⁸ Por.: Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Merkblatt SGB II – Vermittlungsunterstützende Leistungen. Grundsicherung für Arbeitssuchende*, April 2012, <http://www.arbeitsagentur.de/zentraler-Content/Veroeffentlichungen/Merkblatt-Sammlung/SGB-II-Merkblatt-Alg-II.pdf>, [ostatni odczyt: 04.01.2013].

⁸⁴⁹ Por.: M. Moszyński, *Niedopasowania na niemieckim rynku pracy w świetle reform Hartza*, [w:] *Ekonomiczne problemy funkcjonowania współczesnego świata*, red. D. Kopycińska, Szczecin, 2009, s. 154-156.

⁸⁵⁰ Nowy system przyznawania świadczeń socjalnych redukował wielkość pomocy socjalnej w stosunku do jednostek pozostających bez stałego miejsca pracy dłużej niż rok. Nowe reguły przyznawania pomocy z funduszy państwa zmieniły się na niekorzyść około 3 mln podatników. Ustawy Hartza uderzyły zasadniczo w obywateli, którzy utracili dobrze płatne stanowiska pracy lub których partner pobierał jednocześnie wysokie honoraria. Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Folge 15: Rot-Grün und die Agenda 2010 (2002-2005)*, http://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2011/34398743_wahlperioden15/index.jsp, [ostatni odczyt: 04.01.2013].

na fakt, iż jego następstwa były skrajnie różne dla landów wschodnich i zachodnich⁸⁵¹. Świadczyły o tym dane o osobach długotrwale bezrobotnych. (Zob. Tab. 4.1.) W okresie 2004-2008 ich liczba zmniejszyła się z 697.230 tys. do 460.509 tys. w ujęciu rocznym (- 3 p. p.). Między 2008 r. a 2012 r. z rynku pracy ubyła grupa kolejnych 144.737 tys. mieszkańców (zmiana o – 31 p. p.).

Należy tu jednak nadmienić, iż zawirowania ekonomiczne tego okresu o wiele bardziej odczuwały osoby po 55-tym roku życia niż młodsze generacje. Z badań przeprowadzonych przez Federalną Agencję Pracy wynikało ponadto, iż działania podjęte przez rząd po 2002 r. przyczyniły się do stopniowej poprawy sytuacji na rynku pracy w ujęciu ogólnego i wschodnioniemieckiego. Widoczną redukcję krótkotrwałego braku zatrudnienia odnotowano już w rok od wejścia w życie IV ustawy Hartza⁸⁵². W latach 2005-2013 liczba mieszkańców nowych landów pozostających bez pracy dłużej niż rok spadła o 47 p. p. Tempo zmian w zachodnich krajach związkowych było wprawdzie słabsze o połowę (23,9 p. p.), ale wskaźniki bezrobocia kształtowały się każdorazowo na dwukrotnie niższym poziomie⁸⁵³. Od 2003 r., czyli pierwszego roku obowiązywania nowej strategii zwalczania bezrobocia, do 2013 r. wielkość tej populacji w byłej NRD zmniejszyła się o dalsze 5 p. p., podczas gdy na pozostałym obszarze odsetek zmian zredukował się do niespełna 14 p. p.⁸⁵⁴ Na koniec 2012 r. bez pracy pozostawało 11% mieszkańców z landów wschodnich w wieku 15-64 lat oraz 10,2% mieszkanki w wieku 15-60 lat⁸⁵⁵. Rok później stopa bezrobocia dla wspomnianego regionu spadła do 10,3% i była zaledwie o 3,4 p. p. wyższa niż w Zachodniej RFN. Osiem lat wcześniej

⁸⁵¹ Liczby osób pozostających bez pracy w landach zachodnich między 2008 r. a 2009 r. zwiększyła się o 27,2 p. p. w tym samym czasie wschodnie kraje związkowe zanotowały dalszy spadek negatywnych wielkości po stronie bezrobotnych. Por.: M. Moszyński, op. cit., s. 157 i nast.

⁸⁵² Ibidem, s. 99.

⁸⁵³ Zob.: Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Analytikreport der Statistik. Arbeitslose nach Rechtskreisen, Deutschland nach Ländern, Jahreszahlen 2012*, https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&ved=2ahUKEwiXydyHtbjAhVFbBoKHaWHCFEQFjADegQIBBAC&url=https%3A%2F%2Fwww.bpb.de%2Fsystem%2Ffiles%2Fdokument_pdf%2F08%2520Dauer%2520der%2520Arbeitslosigkeit_0.pdf&usq=AOvVaw3SwUCHVqZAfzzO93b8yOr0, [ostatni odczyt: 15.07.2019]; Deutscher Bundestag (wyd.), *Entwurf eines Gesetzes zur Neuausrichtung der arbeitsmarktpolitischen Instrumente*, Pkt. A. Problem und Ziel, Drucksache 16/10810, 08.11.2008, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/16/108/1610810.pdf>, [ostatni odczyt: 04.01.2013]; Hartz IV senkt Zahl der Arbeitslosen, "Handelsblatt" vom 07.04.2008, <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/arbeitsmarkt-hartz-iv-senkt-zahl-der-arbeitslosen/2943298.html>, [ostatni odczyt: 04.01.2013].

⁸⁵⁴ Zob.: Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Arbeitslose: Deutschland/Früheres Bundesgebiet/Neue Länder, Jahre, Geschlecht und weitere Personengruppen*, Nürnberg 2012, https://www-genesis.destatis.de/genesis/downloads/00/13211-0003_00.csv, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

⁸⁵⁵ Na podstawie danych: Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Arbeitslosigkeit im Zeitverlauf*, Nürnberg, Oktober 2013 (DZ/AM), <https://www.bpb.de/nachschlagen/zahlen-und-fakten/soziale-situation-in-deutschland/61718/arbeitslose-und-arbeitslosenquote>, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

różnica ta wynosiła niemal 9 p. p.⁸⁵⁶ Przytoczone wartości statystyczne ukazują znaczący postęp terenów wschodnich w walce z bezrobociem bezpośrednio po wdrożeniu reform Hartza. Dowodzą jednocześnie wyraźnej poprawy koniunktury ekonomicznej na całym obszarze przyłączonym do RFN po upadku muru berlińskiego. Potwierdzały to dane statystyczne na temat całościowej zmiany wskaźnika bezrobocia od 1991 r.

Rok	Bezrobotni w landach wschodnich			
	Łącznie	Mężczyźni	Kobiety	Długotrwale bezrobotni*
1991	1005745	437588	568157	b.d.
1992	1279297	492563	786734	b.d.
1993	1269676	484717	784959	b.d.
1994	1271781	476795	794986	b.d.
1995	1184838	467046	717792	b.d.
1996	1318622	582135	736487	b.d.
1997	1514435	687882	826553	b.d.
1998	1529095	720238	808857	513343
1999	1495779	711920	783859	499345
2000	1508707	741250	767457	517620
2001	1532064	776440	755624	536868
2002	1562953	814164	748789	575823
2003	1623614	851793	771821	648931
2004	1598522	840970	757552	697230
2005	1614154	856035	758071	597809
2006	1480146	770448	709672	549893
2007	1285058	652795	632230	590250
2008	1120175	577195	542980	460509
2009	1100777	600715	500061	376551
2010	1011492	554818	456673	357339
2011	949943	515513	434429	329877
2012	897209	489741	407468	328681
2013	869995	479367	390629	315772

Tab. 4.1. Bezrobotni w nowych krajach związkowych RFN wraz z Berlinem⁸⁵⁷

W okresie 2005-2013 bezrobocie w każdym z pięciu landów wschodnich obniżyło się o połowę. Najwyższy wskaźnik (11,7%) utrzymał się w Meklemburgii- Pomorzu Przednim.

⁸⁵⁶ Zob.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Arbeitslose, Arbeitslosenquoten, Gemeldete Arbeitsstellen, Kurzarbeiter, Kurzarbeitende Betriebe: Deutschland/Früheres Bundesgebiet/Neue Länder, Jahre*; Wiesbaden 2015, letzte Änderung 30.11.2018, https://www-genesis.destatis.de/genesis/downloads/00/13211-0001_00.csv, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

⁸⁵⁷ * Średnia roczna łącznie z Berlinem. Na podstawie: Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Arbeitslosigkeit im Zeitverlauf*, op. cit.; Idem, *Arbeitslose nach Geschlecht: Deutschland in Zahlen*, op. cit.

Wartości dwucyfrowe zanotowano jeszcze na terenie Saksonii-Anhalt (11,2%). W trzech pozostałych krajach związkowych koniunktura na rynku zatrudnienia była na tyle rozwojowa, iż odsetek osób bez stałego źródła utrzymania spadł tam poniżej 10%. Turyngia była pierwszym regionem w byłej NRD, gdzie badany parametr zredukował się do poziomu jednocyfrowego. Wynik ów osiągnięto już w 2010 r. Saksonia dołączyła w tym trendzie dwa lata później, natomiast Brandenburgia na koniec 2013 r.

Stopa bezrobocia w nowych krajach związkowych RFN						
Rok	Meklemburgia-Pomorze Przednie	Brandenburgia	Saksonia-Anhalt	Turyngia	Saksonia	Nowe Landy
1991	-	-	-	-	-	10,2
1994	16,2	14,5	16,7	15,6	14,8	14,8
2000	17,8	17,0	20,2	15,4	17,0	17,1
2005	20,3	18,2	20,2	17,1	18,3	18,7
2008	14,1	12,9	13,9	11,2	12,8	13,1
2009	13,5	12,3	13,6	11,4	12,9	13,0
2010	12,7	11,1	12,5	9,8	11,8	12,0
2011	12,5	10,7	11,6	8,8	10,6	11,3
2012	12,0	10,2	11,5	8,5	9,8	10,7
2013	11,7	9,9	11,2	8,2	9,4	10,3

Tab. 4.2. Stopa bezrobocia nowych krajów związkowych RFN w latach 1991-2013⁸⁵⁸

Na poprawę wskaźników bezrobocia w pierwszej i na początku drugiej dekady XXI wieku miały wpływ kolejne projekty ministerialne wielkiej koalicji. 14 grudnia 2007 r. Ministerstwo Pracy i Spraw Socjalnych ogłosiło wytyczne rządowego programu wsparcia dodatkowych miejsc pracy na obszarach zagrożonych długotrwałym bezrobociem (tzw. program *Kommunal-Kombi*)⁸⁵⁹. Między 1 stycznia 2008 r. a 31 grudnia 2009 r. powstało 15.450

⁸⁵⁸ Na podstawie: Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Arbeitsmarkt in Zahlen 2011*, Nürnberg 2012, http://www.sozialpolitik-aktuell.de/tl_files/sozialpolitik-aktuell/_Politikfelder/Arbeitsmarkt/Datensammlung/PDF-Dateien/abbIV37.pdf, [ostatni odczyt: 01.01.2013]; Idem, *Arbeitslosigkeit im Zeitverlauf*, op. cit.; Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales*, Band 2014, Wiesbaden 2014, s. 362, https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEAusgabe_derivate_00000208/Statistisches_Jahrbuch2014.pdf;jsessionid=AC16E79C380E0FEB56A05878B006623B, [ostatni odczyt: 06.11.2019].

⁸⁵⁹ Zob.: Bundesministerium für Arbeit und Soziales (wyd.), *Richtlinien für das Bundesprogramm zur Förderung von zusätzlichen Arbeitsplätzen, die in Regionen mit besonders hoher und verfestigter Langzeitarbeitslosigkeit durch Kommunen geschaffen werden (Bundesprogramm Kommunal-Kombi) vom 14. Dezember 2007*, Bundesanzeiger Nr. 242 vom 29. Dezember 2007, s. 8413, https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwjTqYbGurfjAhWGyIU KHxEtAWoQfjABegQIARAC&url=https%3A%2F%2Fwww.revosax.sachsen.de%2Fflaw_versions%2F29911%2Fpdf_attachments&usq=AOvVaw24Zs5X-7Iwbm5s68BCl2R7, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

tys. subsydiowanych stanowisk pracy⁸⁶⁰. Objęły one swym zasięgiem głównie tereny gmin byłej NRD. Ostatnia gruntowna rewizja instrumentarium z zakresu polityki pracy do wyborów parlamentarnych osiemnastej kadencji miała miejsce w 2009 r.⁸⁶¹ Główny punkt ciężkości przyjętej wówczas ustawy stanowiła decentralizacja odpowiedzialności systemu pośrednictwa pracy oraz uwzględnienie czynników regionalnych współkształtujących sytuację na rynku zatrudnienia. Wzmocnienie zakresu odpowiedzialności oraz kompetencji decyzyjnych lokalnych pośredników w celu efektywniejszego uwzględnienia indywidualnych predyspozycji i umiejętności bezrobotnych z terenów byłej NRD stało się także jednym z priorytetów nowego rządu, sformułowanego po wyborach parlamentarnych 27 września 2009 r. W umowie koalicyjnej z dn. 26 października 2009 r. CDU wraz z Unią Chrześcijańsko-Społeczną w Bawarii (niem. *Christlich-Soziale Union in Bayern* – SCU) oraz swym partnerem politycznym FDP zobowiązały się do dalszych prac w zakresie usprawnienia narzędzi systemowych w walce z bezrobociem, w tym zwrócenie szczególnej uwagi na ich efektywność i wydajność⁸⁶². Jednym z punktów ciężkości stał się koncept tzw. „pracy obywatelskiej” (niem. *Bürgerarbeit*), uruchomiony w lipcu 2010 r. Projekt oparto na aktywizacji bezrobotnych w ramach programów szkoleń i doradztwa zawodowego, których efektem końcowym był wzrost zatrudnienia na stanowiskach leżących w interesie publicznym⁸⁶³.

Obiektywny wzgląd na procesy przemian systemowych sprowadza się do wniosku, iż towarzyszące mu problemy natury strukturalnej i obyczajowej nie blokowały faktycznego wzrostu poziomu życia mieszkańców. Wymierne efekty działań władz w zakresie rozwoju rynku zatrudnienia znalazły odzwierciedlenie w sukcesywnym, dynamicznym wzroście płacy nominalnej już w pierwszej połowie lat 90-tych⁸⁶⁴. Był to rezultat zjednoczeniowej polityki władz federalnych, które, w obawie przed odpływem kapitału inwestycyjnego oraz

⁸⁶⁰ Zob.: Bundesministerium des Innern (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit* 2010, op. cit., s. 102-103.

⁸⁶¹ Zob.: Ustawa o zmianie kursu instrumentów polityki pracy: *Entwurf eines Gesetzes zur Neuausrichtung der arbeitsmarktpolitischen Instrumente*, op. cit.

⁸⁶² *Wachstum. Bildung. Zusammenhalt. Der Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und FDP*, 17. Legislaturperiode, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=83dbb842-b2f7-bf99-6180-e65b2de7b4d4&groupId=252038, [ostatni odczyt: 09.07.2019].

⁸⁶³ Mogą to być np. prace związane z wydawaniem posiłków dla potrzebujących, pielęgnacja terenów zielonych czy opieka nad niepełnosprawnymi. Zob.: H. Alt, *Öffentlich geförderte Beschäftigung für Arbeitslose: Das Konzept Bürgerarbeit - ein Erfolgsmodell ?*, [w:] *Soziale Sicherheit*, red. H. Nakielski, R. Winkel, Jg. 59, H. 3., Frankfurt am Main 2010, s. 97-103.

⁸⁶⁴ Zob.: D. Gladisch, R. Grunert, J. Kolb, *Die wirtschaftliche Lage der privaten Haushalte*, [w:] *Herausforderung Ostdeutschland...*, op. cit., s. 142; Statistisches Bundesamt (Destatis), *Einkommen und Einnahmen sowie Ausgaben privater Haushalte (Laufende Wirtschaftsrechnungen): Früheres Bundesgebiet / Neue Länder, Jahre, Haushaltsnettoeinkommensklassen*, Wiesbaden 2013, <https://www-genesis.destatis.de/genesis/online?sequenz=tabelleErgebnis&selectionname=63121-0008&regionalschlüssel=00>, [ostatni odczyt: 09.11.2019].

miejscowych pracodawców, przejęły na siebie ciężar systematycznego zrównywania stawek wynagrodzeń za pracę kosztem dotychczasowej stabilności budżetowej⁸⁶⁵. Równolegle usiłowano uniknąć potencjalnych zarzutów mieszkańców obszaru „akcesyjnego” o działanie na ich niekorzyść, tj. wbrew traktatowi zjednoczeniowemu i osobistym obietnicom złożonym w tym zakresie przez H. Kohla. W 1991 r. każdy zatrudniony otrzymywał przeciętnie 57% wielkości wynagrodzenia zachodniego pracobiorcy. Rok później było to już 68%. Między 1990 r. a 1992 r. średnie dochody dolnych grup pracowniczych wzrosły blisko czterokrotnie. W gronie jednostek posiadających dyplom szkoły zawodowej lub ukończenia studiów wyższych przeciętne uposażenie wzrosło o nieco ponad 80%, co stanowiło blisko dwukrotność statystycznych przychodów jednostek z niepełnym wykształceniem⁸⁶⁶. W połowie lat 90-tych wysokość zarobków w byłej NRD była tylko o niespełna 1/5 niższa niż w landach Zachodniej RFN. Z punktu widzenia zakresu przeobrażeń systemowych i skali problemów strukturalnych zaistniałą okoliczność można było uznać za niewątpliwy sukces ówczesnych władz. Od 1997 r. zaobserwowano także postępującą sukcesywnie polaryzację płac⁸⁶⁷ oraz spadek tempa wzrostu wynagrodzeń. Podłożem wyhamowania trendu stała się zmiana wskaźników makro- i mikroekonomicznych związanych z kosztami utrzymania miejsc pracy. Patrząc jednak przez pryzmat nakładów federalnych ponoszonych w związku z odbudową potencjału gospodarczego byłej NRD, wzrost wielkości płac musiał być względnie proporcjonalny do wydajności siły roboczej na tym terenie. Wskaźnik PKB per capita landów wschodnich stanowił w przybliżeniu ok. 70% produktywności osób zatrudnionych na pozostałym obszarze RFN, łącznie z Berlinem⁸⁶⁸. U progu nowego stulecia jakiejkolwiek zmiany procentowe miały w związku z powyższym jedynie charakter korekcyjny (inflacyjny). Dysproporcje między mieszkańcami i mieszkankami powstawały przede wszystkim na skutek zróżnicowanego poziomu aktywności zawodowej⁸⁶⁹. Z punktu widzenia gospodarstw domowych zarobki płci żeńskiej w landach wschodnich na początku drugiej dekady XXI wieku były niższe jedynie o 6 p. p. od dochodów uzyskiwanych przez mężczyzn. W zachodnich krajach związkowych istniały czterokrotnie

⁸⁶⁵ Por.: C. Offe, op. cit., s. 244-245.

⁸⁶⁶ Zob.: M. Häder, S. Häder, op. cit., s. 314-315.

⁸⁶⁷ Zob.: J. Goebel, M. Gornig, H. Häußermann, *Polarisierung der Einkommen: Die Mittelschicht verliert*, „Wochenbericht des DIW“, Berlin, Nr. 24/2010, s. 7-8, http://blog.kaleidoskop-aha.de/doku/5-Die%20Mittelschicht%20verliert_10-24-1.pdf, [ostatni odczyt: 15.07.2019]; Institut für Wirtschaftsforschung an der Universität München (wyd.), *Fakten zu den neuen Bundesländern und zur Ost-West-Relation wichtiger Wirtschaftsdaten*, 16. Nov. 2010, München, s. 1 i nast., <https://www.ifo.de/DocDL/spezial-deutsche-vereinigung.pdf>, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

⁸⁶⁸ Zob.: J. Czech-Rogosz, op. cit. s. 97.

⁸⁶⁹ Zob.: F. Kupferschmidt, *Umverteilung und Familienpolitik*, *Europäische Hochschulschriften*, Bd./Vol. 3263, Frankfurt am Main 2007, s. 37-50.

wyższe dysproporcje⁸⁷⁰. Taki stan rzeczy utrzymywał się mimo stosownych zapisów prawnych o przeciwdziałaniu dyskryminacji⁸⁷¹, będąc de facto efektem czynników strukturalnych, preferencji zawodowych⁸⁷² oraz podziału ról społecznych. W połowie pierwszej dekady XXI wieku poziom płac nominalnych w ujęciu „Ost/West” ustabilizował się ostatecznie na stałym poziomie ok. 75%, przy czym stosunek wypłat osób pracujących w pełnym i niepełnym wymiarze godzin wynosił odpowiednio ok. 70% i 95%⁸⁷³. W tym samym czasie odnotowywano systematyczny przyrost liczby pracobiorców w dolnych grupach dochodowych, warunkowany zwiększeniem popytu na źródła utrzymania w systemie niepełnowymiarowym. Decydowały o tym przede wszystkim decyzje osób samotnie wychowujących, ponieważ według statystyk tylko 1/3 z nich pracowała na 1/1 etatu. Sytuację współokreślali także mieszkańcy pochodzenia migracyjnego, z których jedynie 60% podejmowało się stałej działalności zarobkowej w pełnym zakresie godzinowym⁸⁷⁴.

Zastój na rynku płac powodował, iż niemal dla połowy zatrudnionych otrzymywane wynagrodzenie wydawało się krzywdząco niskie. W Niemczech Zachodnich taką opinię wyrażał wówczas co trzeci pracujący⁸⁷⁵. Skalę problemu potwierdzał fakt, iż do wypracowania określonej pensji w byłej NRD potrzebowano statystycznie większej liczby roboczogodzin niż

⁸⁷⁰ Zob.: K. Dämon, *Gehaltsunterschiede. Frauen bekommen 23 Prozent weniger*, „WirtschaftsWoche“ vom 7. Januar 2013, <http://www.wiwo.de/erfolg/gehaltsunterschiede-frauen-bekommen-23-prozent-weniger/6356866.html>, [ostatni odczyt: 07.01.2013].

⁸⁷¹ Zakaz dyskryminacji płciowej na gruncie dochodowym wynika z wewnątrzniemieckich zapisów konstytucyjnych (Art. 3), zbiorowych układów pracy, kodeksu cywilnego (§612 Bürgerliches Gesetzbuch (BGB)) oraz ustawy o powszechnym równym traktowaniu (Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz) z 18 sierpnia 2006 r., zwanej też ustawą antydyskryminacyjną. Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetz zur Umsetzung europäischer Richtlinien zur Verwirklichung des Grundsatzes der Gleichbehandlung vom 14. August 2006*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2006, Teil I, Nr. 39, ausgegeben zu Bonn am 17. August 2006, Art. 1., S. 1897-1904, <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/bgb/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 08.01.2013].

⁸⁷² Zob.: Bundesvereinigung der Deutschen Arbeitgeberverbände (wyd.), *Lohnunterschiede von Frauen und Männern – Argumente*, Oktober 2012, [http://www.arbeitgeber.de/www/arbeitgeber.nsf/res/48FC8569C45A8DE0C12575D8002BCD60/\\$file/Lohnunterschiede.pdf](http://www.arbeitgeber.de/www/arbeitgeber.nsf/res/48FC8569C45A8DE0C12575D8002BCD60/$file/Lohnunterschiede.pdf), [ostatni odczyt: 10.11.2019].

⁸⁷³ Por.: E. Adamowicz, *Ekonomia bez tajemnic*, cz. 2., Warszawa 2004, s. 36; M. C. Burda, op. cit., s. 29; S. Lessenich, op. cit., s. 5; Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales*, Band 2014, op. cit., s. 376.

⁸⁷⁴ Zob.: *IW-Dossier: Wohlstand in Deutschland*, Nr. 3 vom 3. Mai 2010, s. 23-27; S. Liebig, J. Schupp, P. Valet, *Wahrgenommene Einkommensgerechtigkeit konjunkturabhängig*, „Wochenbericht des DIW“, Nr. 27-28/2008 vom 7. Juli 2010, s. 11-16, https://www.researchgate.net/publication/46568386_Wahrgenommene_Einkommensgerechtigkeit_konjunkturabhängig, [ostatni odczyt: 15.07.2019]; S. Liebig, J. Schupp, *Immer mehr Erwerbstätige empfinden ihr Einkommen als ungerecht*, „Wochenbericht des DIW“, Nr. 4/2009 vom 21. Januar 2009, s. 436-437, https://www.researchgate.net/publication/4807313_Immer_mehr_Erwerbstätige_empfinden_ihr_Einkommen_als_ungerecht, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

⁸⁷⁵ Subiektywna ocena własnej pozycji dochodowej jest współzależna od rozwoju ekonomicznego regionu. W okresach kryzysowych (w przypadku Niemiec lata: 2005 i 2009 cechowały się wysokimi w porównaniu z innymi okresami wskaźnikami poziomu bezrobocia) mieszkańcy nastawieni są raczej na zachowanie miejsca pracy, niż walkę o wzrost wynagrodzeń, podczas gdy w okresie wzrostu ekonomicznego wymagają od państwa większego udziału w zyskach gospodarki narodowej. Zob.: S. Liebig, J. Schupp, P. Valet, op. cit., s. 11-16.

w starych krajach związkowych. Główne nierówności powstawały w niepełnym systemie godzinowym. W tym przypadku mieszkanki i mieszkańcy landów wschodnich pracowali w 2013 r. średnio o 4,7 godzin dłużej. Więcej czasu w miejscu zatrudnienia spędzały kobiety (dodatkowe 4,9 h). Tygodniowa norma pracy mężczyzn rozciągała się o dodatkowe 3,5 godziny. Najmniejsze dysproporcje, rzędu 30 minut, odnotowano wśród wszystkich zatrudnionych na pełen etat⁸⁷⁶. W ujęciu całościowym, wydłużenie tygodniowego czasu pracy w nowych krajach związkowych, pozwalające uzyskać określoną płacę na poziomie landów zachodnich, wynosiło średnio półtorej godziny (3,3 h wśród kobiet i 0,6 h wśród mężczyzn). Uwzględniając jednak wyjściowe warunki ekonomiczne w byłej NRD, sytuacja finansowa tutejszej ludności w okresie pozejednoczeniowym uległa widocznej poprawie. Statystyczne uposażenie wschodnioniemieckiego pracobiorcy na koniec 2013 r. wynosiło 2.616 tys. EUR, co odpowiadało 75,5% (wzrost o 7,5 p. p. w odniesieniu do 1992 r.) wysokości zarobków w zachodniej RFN (3.465 tys. EUR)⁸⁷⁷. Nie była to jednak wartość linearna dla wszystkich zatrudnionych. Wciąż istniały wyraźne dysproporcje dochodowe między obiema płciami, które de facto były konsekwencją podziału ról społecznych jeszcze z okresu NRD.

W połowie 1992 r. liczba kobiet pracujących na 1/1 etatu wynosiła niespełna 29% wśród wszystkich osób zatrudnionych w pełnym wymiarze godzinowym na obszarze nowych krajów związkowych i wschodniej części Berlina. Wynagrodzenie brutto poniżej 2 tys. DM otrzymywała 1/3 tej zbiorowości (36%), czyli ponad dwukrotnie więcej niż wśród mężczyzn (16%). Zupełnie inaczej przedstawiały się dane dla grup zarobkowych w niepełnym wymiarze godzin. Tu kobiety stanowiły niemal 95% wszystkich osób zatrudnionych, niezależnie od progu płacowego. Jednocześnie ponad 2/3 mieszanek pracowało za mniej niż 2 tys. DM⁸⁷⁸. W 2013 r. pobory mężczyzn w byłej NRD wynosiły niespełna 70% poziomu wynagrodzenia starych krajów związkowych, natomiast kobiet – 89%. Mieszkanki i mieszkańcy wschodniej RFN byli lepiej opłacaną grupą społeczną w niepełnym wymiarze czasu pracy, ponieważ mogli tu liczyć na niemal identyczną pensję, jaką oferowano w landach zachodnich (odpowiednio 96,6% i 84,5% przy średniej populacyjnej 94,6%). Praca na 1/1 etatu wypadła zdecydowanie bardziej niekorzystnie dla obu populacji z obszaru byłej NRD. Kobięce honorarium kształtowało się na poziomie 82%, natomiast męskie – 69,6% zarobków rejestrowanych w zachodnich regionach

⁸⁷⁶ Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales*, Band 2014, op. cit., s. 376.

⁸⁷⁷ Ibidem.

⁸⁷⁸ Na podstawie: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch 1995 für die Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 1995, s. 596, http://www.digizeitschriften.de/dms/img/?PID=PPN635628112_1995|LOG_0004&physid=PHYS_0001#navi, [ostatni odczyt: 06.11.2019].

Niemiec⁸⁷⁹. Mediana dochodów bez podziału na płeć wynosiła wówczas 72,4%. Nie zmienia to faktu, iż branże nastawione na żeński potencjał pracowniczy oferowały statystycznie niższe zarobki w zestawieniu z sektorami gospodarki, które sięgały przede wszystkim po męską siłę roboczą. Dlatego też globalne porównanie płac obu płci w nowych krajach związkowych wypadało mimo wszystko na niekorzyść kobiet. Różnice w wysokości dochodów stawały się widoczne wraz ze wzrostem długości stażu pracy i wielkości zakładów przemysłowych⁸⁸⁰.

4.2. Polityka rodzinna w dobie przemian demograficznych

Pierwszym krokiem ku zniesieniu socjalistycznego konceptu polityki rodzinnej na obszarze byłej NRD była nowelizacja enerdowskiego Kodeksu Rodzinnego⁸⁸¹. Ustawa zmieniająca dokument z 1965 r. została uchwalona 20 lipca 1990 r. Zgodnie z sugestiami protokołu do pierwszego traktatu państwowego anulowano w niej zapisy odwołujące się bezpośrednio do socjalistycznego porządku prawnego oraz ideologizacji stosunków społeczno-państwowych. Nowe przepisy nie funkcjonowały jednak długo, gdyż weszły w życie zaledwie na dwa dni przed uprawomocnieniem się II traktatu państwowego między RFN a NRD. 3 października 1990 r. w Niemczech Wschodnich zaczęło obowiązywać prawo RFN. Przewidziano w nim jednak szereg odstępstw od regulacji federalnych oraz przepisów przejściowych z myślą o mieszkańcach przyłączonego terytorium. Według przyjętego schematu część enerdowskich zapisów konstytucyjnych uzyskała ważność w całych Niemczech, natomiast pewne stosunki prawne istniejące w czasach reżimu SED zostały dostosowane do wykładni federalnego Kodeksu Cywilnego i jego ustawy wprowadzającej⁸⁸².

⁸⁷⁹ Na podstawie: Idem, *Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales*, Band 2014, op. cit., s. 376.

⁸⁸⁰ Zob.: R. Bispinck, H. Dribbusch, F. Öz, *Geschlechtsspezifische Lohndifferenzen nach dem Berufsstart und in der ersten Berufsphase*, Düsseldorf 2008, s. 26 i nast.; M. Dauerstädt, *Einkommen und Leistung: Es wächst auseinander, was nie zusammengehörte*, "WISO direkt. Analysen und Konzepte zur Wirtschafts- und Sozialpolitik", Bonn, Februar 2010, s. 1-4.

⁸⁸¹ Zob.: *Gesetz zur Änderung des Familiengesetzbuches der DDR vom 20. Juli 1990*, Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik, Teil I Nr. 52, 17. August 1990, s. 1038.

⁸⁸² Por.: *Anlage I, Kap. III, Sachgebiet B Bürgerliches Recht, Abschnitte I-III zum Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands (Einigungsvertrag) vom. 31. August 1990*, <http://www.gesetze-im-internet.de/einigvtr/BJNR208890990.html>, [ostatni odczyt: 3.12.2012]; *Einführungsgesetz zum Bürgerlichen Gesetzbuche in der Fassung der Bekanntmachung vom 21. September 1994 (BGBl. I S. 2494; 1997 I S. 1061), das zuletzt durch Artikel 3 des Gesetzes vom 21. Dezember 2019 (BGBl. I S.*

Zrezygnowano ze sformułowań obligujących państwo wprost do wspierania instytucji rodziny. Podkreślono w tym miejscu jedynie ich prawo do ochrony ze strony władz federalnych. Nie przewidziano w związku z powyższym odpowiednich narzędzi strukturalnych, ułatwiających łączenie obowiązków wychowawczych i zawodowych. Ponieważ nowe prawo cywilne definiowało rodzinę w kategorii swoistego subsystemu, wykreślono w nim również zapisy uwypuklające szczególną pozycję oraz rolę płci żeńskiej w funkcjonowaniu organizmu państwowego⁸⁸³. Rekomendowano jednak dalsze prace nad usprawnieniem stanu prawnego. Znalezienie konsensusu nie było rzeczą łatwą. Różnice zdań wynikały przede wszystkim z określenia precyzyjnego zakresu zobowiązań władz centralnych oraz doboru metod i środków, zmierzających do likwidacji istniejących w NRD deficytów funkcjonalnych w przysposabianiu kobiet i mężczyzn do równoprawnego współuczestnictwa w życiu publicznym. Zmierzano również do wyeliminowania sytuacji, w której dochodziłoby do faworyzowania którejkolwiek z płci⁸⁸⁴. Wszelkie działania państwa w zakresie rozwoju instytucji rodziny zostały wyodrębnione w osobnym pionie politycznym. Istniejące od 1991 r. Federalne Ministerstwo ds. Rodziny i Osób Starszych⁸⁸⁵ przejęło na siebie m.in. starania na rzecz poprawy sytuacji materialnej rodziny, równouprawnienia płci w podziale obowiązków rodzinnych i zawodowych czy rozbudowy infrastruktury, pozwalającej lepiej wykorzystywać potencjał ekonomiczny członków wspólnego gospodarstwa domowego⁸⁸⁶.

Polityka rodzinna władz federalnych w pierwszym okresie po zjednoczeniu nie była strategią spójną. Stanowiła składową elementó poli tyki socjalnej i ludościowej. Ponieważ sankcjonowała świadomy rozdział obowiązków rodzicielskich, faworyzowano w niej model rodziny, w którym to mężczyzna odgrywa rolę głównego żywiciela⁸⁸⁷. Niemniej brak ogólnego przymusu świadczenia stosunku pracy stał się dla kobiet z byłej NRD okazją do życiowej samorealizacji. Fakt ten determinował ostatecznie charakter zmian demograficznych

2911) geändert worden ist, <https://www.gesetze-im-internet.de/bgbeg/BJNR006049896.html>, [ostatni odczyt: 14.07.2019].

⁸⁸³ Zgodnie z klasyfikacją Zbigniewa Tyszkę odpowiadałoby to realizacji dwóch z 10 zasadniczych funkcji rodziny: materialno-ekonomicznej oraz socjalizacyjnej. Polski socjolog rodziny wyróżnił ponadto następujące funkcje rodziny: opiekuńczo- zabezpieczającą, prokreacyjną, seksualną, legalizacyjno-kontrolną, klasową, kulturalną, rekreacyjno-towarzyską, emocjonalno- ekspresywną. Zob.: Z. Tyszka, *Socjologia rodziny*, Warszawa 1979, s. 61-68.

⁸⁸⁴ Zob.: I. Gerlach, op. cit., s. 125-128.

⁸⁸⁵ Od 1994 r. Federalne Ministerstwo ds. Rodziny, Osób Starszych, Kobiet i Młodzieży.

⁸⁸⁶ Zob.: K. Jurczyk, S. Walper, op. cit., s. 62-63; Deutscher Bundestag (wyd.), *Sozialbericht 2001*, <http://starweb.hessen.de/cache/bund/sozialbericht2001.pdf>, s. 226 [ostatni odczyt: 14.07.2019].

⁸⁸⁷ Zob.: Y. Niephaus, op. cit., s. 42.

w nowych landach⁸⁸⁸. Z badań przeprowadzonych w 1992 r. wynikało, iż jedynie 5% kobiet opowiadało się za rezygnacją z pracy na rzecz wychowania dziecka. 37% mieszanek wyraziło chęć pracy pełnoetatowej i równoczesnego wychowywania potomstwa, a kolejne 8% było gotowych zrezygnować z rodzicielstwa na rzecz zatrudnienia w systemie 1/1. Późniejszą wizję polityki rodzinnej zmieniła akceptacja modelu matki zatrudnionej w niepełnym wymiarze godzin u 4/10 respondentek⁸⁸⁹. Z powodu braków w podaży placówek instytucjonalnej opieki nad dziećmi brakowało impulsu do poprawy rocznych wskaźników dzietności. Wtórny źródłem problemu były zapisy traktatu zjednoczeniowego, cedujące od 1 lipca 1991 r. odpowiedzialność za utrzymanie bazy instytucjonalnej na władze landów i gmin⁸⁹⁰. Jednostki samorządu terytorialnego nowych krajów związkowych stały się wówczas współodpowiedzialne za całą politykę rodzinną, uzupełniając jednocześnie we własnym zakresie istniejące na poziomie krajów związkowych oraz federacji luki funkcjonalnoprawne⁸⁹¹. W obliczu trudnej sytuacji finansowej jednostek lokalnej administracji publicznej było to bardzo utrudnione⁸⁹².

W dyskusji o przyszłości prorodzinnej systemu edukacji wzięto pod uwagę zwiększenie ilości szkół całodziennych⁸⁹³. Wiele proponowanych zmian nawiązywało w swojej istocie niezamierzenie do elementów strategii prorodzinnej z czasów NRD. Bazowały one przede wszystkim na uaktywnieniu zewnętrznych aktorów w ponoszenie części współodpowiedzialności rodzicielskiej za opiekę nad dziećmi, rozbudowę infrastruktury socjalnej oraz finansowanie przez urzędy zatrudnienia szkoleń podnoszących kwalifikacje zawodowe matek, powracających na rynek pracy po urlopach wychowawczych. W styczniu 1996 r. wszedł w życie przepis, gwarantujący prawo do opieki przedszkolnej. Najbardziej powszechnym modelem zatrudnienia w nowych krajach związkowych był wówczas pełen etat,

⁸⁸⁸ Zob.: J. Althammer, H. Romahn, *Reform der monetären Familienpolitik – Notwendigkeit und Optionen*, [w:] *Ehe und Familie in der Steuerrechts- und Sozialordnung*, red. J. Althammer, U. Klammer, Tübingen 2006, s. 30.

⁸⁸⁹ Zob.: Y. Niephaus, op. cit., s. 54-55.

⁸⁹⁰ Zgodnie z postanowieniami traktatu zjednoczeniowego rząd federalny wywiązał się z pokrywania stosownych wydatków do końca czerwca 1991 r. Zob.: Bundesministerium des Innern (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2010*, op. cit., s. 190.

⁸⁹¹ Zob.: *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949*, zuletzt geändert durch Art. 1 G v. 11.7.2012 I 1478, Art. 28 Abs. 2, <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&ved=2ahUKEwiMxPj89v7mAhXtl4sKHTTaCZ4QFjACegQIBBAC&url=https%3A%2F%2Fwww.muenchen.de%2Ffrathaus%2Fdam%2Fjcr%3A29a5c2a7-9004-40f6-9cd6-b941565cc0d2%2FGG.pdf&usq=AOvVaw2CwltN6rhBtszRnvHXX1Zy>, [ostatni odczyt: 11.11.2019].

⁸⁹² Zgodnie z postanowieniami traktatu zjednoczeniowego rząd federalny wywiązał się z pokrywania stosownych wydatków do końca czerwca 1991 r. Zob.: Y. Niephaus, op. cit., s. 43.

⁸⁹³ Zob.: G. Milbradt, *Finanzierungsprobleme bei Bevölkerungsrückgang. Der demographische Wandel als politische Herausforderung – Das Beispiel des Freistaats Sachsen*, [w:] *Infrastrukturprobleme bei Bevölkerungsrückgang*, red. X. Feng, A. M. Popescu, "Schriften zur öffentlichen Verwaltung und öffentlichen Wirtschaft", Nr. 202, Berlin 2007, s. 76.

którego podejmowało się niemal 80% matek. W tym samym okresie na terenie landów zachodnich 60% kobiet wykonywało obowiązki zawodowe w niepełnym czasie pracy⁸⁹⁴ oraz w ramach *Minijobs*⁸⁹⁵.

Ponieważ polityka ludnościowa ukierunkowana na zwiększenie wskaźników urodzeń mogła przynosić sukcesy jedynie przy minimalizacji kosztów jednostkowych, związanych z procesem wychowawczym, władze federalne, związkowe i gminne skutecznie działały w ramach narzędzi systemowych⁸⁹⁶. Obejmowały one trzy zasadnicze dziedziny: transfery finansowe państwowych jednostek organizacyjnych oraz z tytułu ubezpieczeń społecznych (zaliczane do narzędzi tzw. progresywnych), różnego rodzaju ulgi podatkowe (narzędzia regresywne)⁸⁹⁷, a także – tworzące odrębną grupę instrumentów – świadczenia rodzinne pracodawców oraz świadczenia rzeczowe. Miały one charakter dystrybutywny, co oznacza, że przyznanie określonych środków odbywało się w oparciu o stan liczebny rodziny (wymiar horyzontalny) i wartość przychodów wszystkich jej członków (aspekt wertykalny)⁸⁹⁸.

Największy progres w rozbudowie świadczeń rodzinnych w zjednoczonych Niemczech przy wykorzystaniu powyższego modelu został poczyniony po wyborach parlamentarnych w 1998 r.⁸⁹⁹ Kamieniem milowym w reformie polityki rodzinnej było przyjęcie pierwszej (w 1999 r.) i drugiej (w 2000 r.) ustawy o wsparciu rodziny (niem. *Familienförderungsgesetz*) oraz wielu aktów prawnych, zmierzających do utworzenia

⁸⁹⁴ W I Pakiecie Konjunkturalnym przyjętym 5 listopada 2008 r. przewidziano szereg dodatkowych uregulowań w zakresie regulacji stosunku pracy w niepełnym wymiarze godzin z uwagi na kryzys finansowy. Było to m.in. wydłużenie okresu pobierania świadczenia za pracę na niepełny etat z 12- do 18 miesięcy. Zob.: Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie (wyd.), *Schlaglichter der Wirtschaftspolitik. Sonderheft-Finanzkrise*, München, 13. November 2008, s. 12-15; Deutscher Bundestag(wyd.), *Entwurf eines Gesetzes zur Umsetzung steuerrechtlicher Regelungen des Maßnahmenpakets „Beschäftigungssicherung durch Wachstumsstärkung“ vom 13.11.2008*, Drucksache 16/10930, s. 1-10, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/16/109/1610930.pdf>, [ostatni odczyt: 8 styczeń 2013 r.]; Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetz über Teilzeitarbeit und befristete Arbeitsverträge (Teilzeit- und Befristungsgesetz - TzBfG) vom 21. Dez. 2000*, zuletzt geändert durch Art. 23 G v. 20.12.2011 (BGBl. I S. 2854), <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/tzbfhg/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 14.07.2019]; Deutscher Bundestag (wyd.), *Sozialbericht 2001*, op. cit., s. 233.

⁸⁹⁵ Minijobs to praca niepodlegająca obowiązkowemu ubezpieczeniu społecznemu z wynagrodzeniem do 450 EUR od 1 stycznia 2013 r. (wcześniej była to kwota o 50 EUR niższa). Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Entwurf eines Gesetzes zu Änderungen im Bereich der geringfügigen Beschäftigung*, Drucksache 17/10773, 25.09.2012, <http://dipbt.bundestag.de/dip21/btd/17/107/1710773.pdf>, [ostatni odczyt: 06.01.2013].

⁸⁹⁶ Zob.: G. Steinmann, op. cit., s. 120-122.

⁸⁹⁷ Zob.: Y. Niephaus, op. cit., s. 45.

⁸⁹⁸ Zob.: F. Kupferschmidt, op. cit., s. 26.

⁸⁹⁹ Zob. *Stellungnahme des DGB zur Koalitionsvereinbarung zwischen SPD und Bündnis 90/Die Grünen vom 20. Oktober 1998*, Düsseldorf, den 29.10.1998, <https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKEwjHgYmn47njAhVDKF AKHXy8BhgQFjAAegQIBBAC&url=https%3A%2F%2Fwww.dgb.de%2F%2B%2Bco%2B%2Bmediapool-5a88fc2d56a852f5b3b253177dce2d70&usq=AOvVaw3Ahj77rC2YG7ITWoSdgIcN>, [ostatni odczyt: 16.07.2019].

prorodzinnego systemu podatkowego (reforma podatkowa z 2000 r.⁹⁰⁰, ustawa o zwolnieniach podatkowych z 1999 r. 2000 r. i 2002 r.⁹⁰¹). W latach 1999-2002 powiększono w ten sposób kilkakrotnie kwotę zasiłku rodzinnego oraz wysokość odciążeń fiskalnych z tytułu wychowania potomstwa (niem. *Betreuungsfreibeträge*). Tylko w okresie 1998-2001 sumaryczna wartość najważniejszych świadczeń i udogodnień podatkowych wzrosła o niemal $\frac{1}{3}$ ⁹⁰², natomiast od 1991 r. do 2002 r. łączne środki budżetowe na pomoc socjalną w nowych krajach związkowych uległy podwojeniu. Ich udział w PKB Niemiec Wschodnich utrzymywał się na poziomie ok. 49% (w landach zachodnich było to 30%), co dowodziło skali zapotrzebowania społecznego na wsparcie bezpośrednie⁹⁰³.

Realizując dyrektywy Wspólnoty Europejskiej z 1977 r. 1999 r., koalicja rządowa SPD/Sojusz90/Zieloni (niem. *Bündnis90/Die Grünen*) przyjęła w grudniu 2000 r. ustawę wspierającą pracę w niepełnym wymiarze godzin⁹⁰⁴. Wraz z obowiązującą od 1 stycznia 2001 r. ustawą o zasiłku wychowawczym zaistniały z kolei legislacyjne okoliczności szerszego włączenia mężczyzn w proces opieki nad dzieckiem⁹⁰⁵. Władze federalne zobowiązały się partycypować w $\frac{1}{3}$ kosztów rozbudowy odpowiedniego zaplecza technicznego do 2013 r. Poza tym w II Pakiecie Koniunkturalnym na lata 2009-2011 zarezerwowano blisko 6,5 mld EUR na rozwój bazy oświatowej, w tym infrastruktury dziecięcej⁹⁰⁶. W tym czasie odsetek matek

⁹⁰⁰ Zob.: *Arbeit, Innovation und Gerechtigkeit: SPD-Wahlprogramm für die Bundestagswahl 1998*, https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Beschluesse/Bundesparteitag/wahlprogramm_bundesparteitag_leipzig_1998.pdf, [ostatni odczyt: 10.07.2020]; *Aufbruch und Erneuerung - Deutschlands Weg ins 21. Jahrhundert. Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/Die GRÜNEN*, Bonn, 20. Oktober 1998, <http://www.trend.infopartisan.net/trd1098/vertrag.html>, [ostatni odczyt: 14.07.2019]; *Beschluß des außerordentlichen Parteitages der SPD am 17. April 1998 in Leipzig*, <http://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/retro-scans/a98-04467.pdf>, [ostatni odczyt: 16.07.2019].

⁹⁰¹ Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetzentwurf der Fraktionen SPD und BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. Entwurf eines Steuerentlastungsgesetzes 1999/2000/2002*, Drucksache 14/23, 09.11.98, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/14/000/1400023.pdf>, [ostatni odczyt: 16.07.2019]; Idem, *Steuerentlastungsgesetz 1999/2000/2002 vom 24. März 1999*, Bundesgesetzblatt, Jahrgang 1999, Teil I, Nr. 15, ausgegeben zu Bonn am 31. März 1999, s. 402 – 497, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=//%5B@attr_id=%27bgbl199015.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl199015.pdf%27%5D__1563292369019, [ostatni odczyt: 16.07.2019].

⁹⁰² Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Sozialbericht 2001*, op. cit., s. 226-229.

⁹⁰³ Ibidem, s. 513.

⁹⁰⁴ Zob.: *Gesetz über Teilzeitarbeit und befristete Arbeitsverträge und zur Änderung und Aufhebung arbeitsrechtlicher Bestimmungen vom 21. Dezember 2000*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2000, Teil I, Nr. 59, ausgegeben zu Bonn am 28. Dezember 2000, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=//%5B@attr_id=%27bgbl100s1966.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl100s1966.pdf%27%5D__1573346207792, [ostatni odczyt: 15.01.2020].

⁹⁰⁵ Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Sozialbericht 2001*, op. cit., s. 232.

⁹⁰⁶ W Pakiecie Koniunkturalnym ze stycznia 2009 r. zawarto również postanowienia dotyczące obniżki podatków, specjalnego dodatku dla beneficjentów świadczeń w ramach IV ustawy Hartza, jednorazowej dopłaty do dziecka w wysokości 100 EUR oraz rozbudowy systemu pracy w niepełnym wymiarze godzin. Zob.: Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie (wyd.), *Wirtschaft. Wachstum. Wohlstand. Konjunktur- und wachstumspolitische Maßnahmen der Bundesregierung in der Wirtschafts- und Finanzkrise*, http://www.bmwi.de/BMWi/Redaktion/PDF/J-L/konjunktur-und-wachstumspolitische-ma_C3_9fnahmen-bundesregierung,property=pdf,bereich=bmwi2012,sprache=de,rwb=true.pdf, [ostatni odczyt: 08.01.2013];

pracujących na pełen etat w nowych krajach związkowych spadł wprawdzie do 56%, jednak w Zachodniej RFN zatrudnienie w niepełnym wymiarze czasu osiągnęła poziom 73,5%⁹⁰⁷. Od 30 listopada 2012 r. potencjalni pracodawcy, rozbudowujący system przyzakładowej opieki nad dziećmi, otrzymywali od państwa dodatkowe subwencje w ramach ministerialnego programu „rodzina wyznacznikiem sukcesu” (niem. „*Erfolgsfaktor Familie*”). Od sierpnia 2013 r. każda rodzina była uprawniona do ubiegania się o przydział miejsca w żłobku, a za brak przydziału w państwowej placówce opiekuńczej przysługiwało roszczenie odszkodowawcze⁹⁰⁸.

W grupie transferów finansowych państwowych jednostek organizacyjnych szczególną pozycję zajmował urlop wychowawczy (do 2001 r. jako *Erziehungsurlaub*⁹⁰⁹, następnie w formule *Elternzeit*⁹¹⁰), pozwalający rezygnować z zatrudnienia w całości lub częściowo przy zachowaniu ustawowego prawa do ochrony przed wypowiedzeniem. Do 2006 r. rodzicom przysługiwał w tym czasie⁹¹¹ zasiłek wychowawczy (niem. *Erziehungsgeld*)⁹¹². Wynosił on od 600 DM do nawet 900 DM, w zależności od tego, czy *Elternzeit* został wzięty na pierwsze dwa lata (wariant 1) lub tylko na pierwszy rok życia dziecka. Jego beneficjentami były głównie matki czynne zawodowo z niskimi poborami za wykonywaną pracę⁹¹³, a tygodniowy wymiar czasu pracy nie mógł przekroczyć 30 godzin. Od 2007 r., jako *Elterngeld*⁹¹⁴, świadczenie to było wypłacane miesięcznie jednemu z rodziców bez względu na aktualną sytuację zawodową, w kwocie do 1.800 EUR. Maksymalny okres transferu środków określono na czternaście pierwszych miesięcy życia dziecka⁹¹⁵. W 2008 r. Rząd Angeli Merkel

Gesetz zur Sicherung von Beschäftigung und Stabilität in Deutschland, Gesetzbeschluss des Deutschen Bundestages, Drucksache 120/09, 13.02.09, <http://dip21.bundestag.de/dip21/brd/2009/0120-09.pdf>, [ostatni odczyt: 08.01.2013].

⁹⁰⁷ Zob.: Statistisches Bundesamt (Destatis), *Erwerbstätigenquoten nach Gebietsstand und Geschlecht in der Altersgruppe 15 bis unter 65 Jahren: Früheres Bundesgebiet/Neue Länder*, Wiesbaden 2013, <https://www.destatis.de/DE/Themen/Arbeit/Arbeitsmarkt/Erwerbstaetigkeit/Tabellen/erwerbstaetigenquoten-gebietsstand-geschlecht-altergruppe-mikrozensus.html>, [ostatni odczyt: 12.01.2020].

⁹⁰⁸ Program, aktywizujący przemysł w zakresie tworzenia prorodzinnej polityki kadrowej oraz warunków zatrudnienia istnieje od 2006 r. Zob. więcej: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend (wyd.), *Arbeitsbericht zum Unternehmensprogramm „Erfolgsfaktor Familie“*, s. 10-12, <https://www.bmfsfj.de/blob/93278/60dd521350c58d3e0c2816ab196202ea/arbeitsbericht-erfolgsfaktor-familie-data.pdf>, [ostatni odczyt: 16.07.2019].

⁹⁰⁹ Zob.: F. Kupferschmidt, op. cit., s. 77-80.

⁹¹⁰ Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Sozialbericht 2001*, op. cit., s. 233.

⁹¹¹ Urlop wychowawczy wynosił półtora roku dla dzieci urodzonych po 1 lipca 1990 r. Od 1992 r. okres ten uległ wydłużeniu do 3 lat. Od tego czasu zasiłek wychowawczy wypłacany był jedynie w ciągu pierwszych dwóch lat trwania urlopu. Zob.: Y. Niephaus, op. cit., s. 43.

⁹¹² Przed reformą walutową z 2002 r. standardowa kwota zasiłku wychowawczego wynosiła 600 marek. Od stycznia 2004 r. było to 300 EUR lub 450 EUR w zależności od okresu urlopu wychowawczego (2 lata lub 12 miesięcy). Ibidem, s. 43.

⁹¹³ Por.: G. Steinmann, op. cit., s. 124 - 125.

⁹¹⁴ Zob.: *Bundeselterngeld- und Elternzeitgesetz vom 5. Dezember 2006* (BGBl. I S. 2748), zuletzt geändert durch Art. 10 G v. 23.10.2012 I 2246, <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/beeg/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 27.12.2012].

⁹¹⁵ Zob.: G. Steinmann, op. cit., s. 125-126.

uchwalił dodatkowo możliwość wzięcia urlopu wychowawczego przez pracujących dziadków (niem. *Großelternzeit*)⁹¹⁶. Pierwsi beneficjenci skorzystali z tego programu z początkiem stycznia 2009 r.⁹¹⁷ Wiele kontrowersji wzbudził inny projekt koalicji chadecko-liberalnej, ustanawiający od sierpnia 2013 r.⁹¹⁸ specjalny zasiłek opiekuńczy na każde dziecko dla rodziców poświęcających pracę zawodową na rzecz wychowywania potomstwa (niem. *Betreuungsgeld*)⁹¹⁹. Kwotę 150 EUR można było uzyskać jedynie pod warunkiem rezygnacji z usług zewnętrznych placówek wychowawczych lub osób świadczących stosowną opiekę dzienną⁹²⁰.

Drugim istotnym elementem polityki rodzinnej, koordynowanym przez państwowe jednostki organizacyjne, były tzw. komponenty rodzinne pomocy socjalnej (niem. *Familienkomponente bei der Sozialhilfe*)⁹²¹. Stanowiły je dotacje do bieżących kosztów utrzymania dziecka i małżonków. Beneficjenci świadczenia należeli do stosunkowo wąskiego kręgu mieszkańców, skupionego na ogół wokół rodzin niepełnych z dziećmi⁹²². Rząd federalny podjął równoległe wiele działań w kierunku polepszenia sytuacji lokalowej rodzin będących w szczególnie trudnym położeniu materialnym. Dlatego osobna grupa transferów pieniężnych

⁹¹⁶ Zob.: CDU will jetzt auch "Großelternzeit" einführen, "Die Welt" vom 12. April 2012, <http://www.welt.de/politik/deutschland/article106178894/CDU-will-jetzt-auch-Grosselternzeit-einfuehren.html>, [ostatni odczyt: 14.07.2019] oraz *Gesetzentwurf. Schröder plant Elternzeit für Omas und Opas*, „Spiegel Online – Politik“ z dn. 27 września 2012, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/schroeder-legt-gesetzentwurf-fuer-grosselternzeit-vor-a-858231.html>, [ostatni odczyt: 14.07.2019].

⁹¹⁷ Głównym kryterium decydującym o możliwości partycypacji seniorów w programie przerwy zawodowej maksymalnie do trzech lat była niepełnoletniość przynajmniej jednego z rodziców dziecka i pobieranie przez niego nauki szkolnej. Dziadkom nie przysługiwała jednak rekompensata za utracone w tym czasie wynagrodzenie w macierzystym zakładzie pracy. Zob.: *Entwurf eines Gesetzes zur Erweiterung der Großelternzeit und zur Modernisierung der Elternzeit*, http://www.aus-portal.de/media/grosselternzeitgesetz_01.pdf, [ostatni odczyt: 14.07.2019].

⁹¹⁸ Ponieważ kwestionowano zgodność założeń nowego instrumentu polityki prorodzinnej z ustawą zasadniczą, zniesiono jego zasięg federalny, pozostawiając decyzją Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 21 lipca 2015 r., kwestię wypłat rządowi krajowemu. Zob.: Bundesverfassungsgericht (wyd.), *Leitsätze zum Urteil des Ersten Senats vom 21. Juli 2015 (1 BvF 2/13)*, https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2015/07/fs20150721_1bvf000213.html, (ostatni odczyt: 15.01.2020).

⁹¹⁹ 15 czerwca 2012 r. rząd RFN przedstawił projekt ustawy o wsparciu finansowym pokrywającym wydatki związane z opieką nad dzieckiem. Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Entwurf eines Gesetzes zur Einführung eines Betreuungsgeldes (Betreuungsgeldgesetz), Gesetzentwurf der Fraktionen der CDU/CSU und FDP* vom 12.06.2012, Drucksache 17/9917, <http://dipbt.bundestag.de/dip21/btd/17/099/1709917.pdf>, [ostatni odczyt: 14.07.2019].

⁹²⁰ Świadczenie to przysługiwało na dziecko w wieku od jednego do trzech lat. Por.: F. Kain, T. Vitzthum, *CDU-Spitze für Betreuungsgeld und Großelternzeit*, "Die Welt" vom 13. April 2012 r, <http://www.welt.de/politik/deutschland/article106183251/CDU-Spitze-fuer-Betreuungsgeld-und-Grosselternzeit.html>, [ostatni odczyt: 14.07.2019].

⁹²¹ Zob.: B. Döpfer, *Analyse der konzeptionellen Ausgestaltung der Familienpolitik in Deutschland und deren Konsequenzen im europäischen Vergleich*, Norderstedt 2007, s. 18.

⁹²² Zob.: F. Kupferschmidt, op. cit., s. 80-83.

objęła rodzinny dodatek mieszkaniowy (niem. *Kinderkomponente des Wohngelds*)⁹²³. Przyjął on formułę rewaloryzowanych subwencji⁹²⁴ do czynszu lub innych wydatków związanych z bezpośrednim prowadzeniem domu – np. jednorazowego dodatku do opłat grzewczych⁹²⁵. Wysokość Wohngeld zależała od dochodów każdego członka rodziny i w zależności od tego wahała się od kilkunastu DM w górnych – do nawet kilkuset DM – w dolnych przedziałach zarobkowych (300-400 DM). Do 1996 r. każdej rodzinie przysługiwał budowlany zasiłek rodzinny w formie kwoty odpisywanej od podatku (niem. *Bau-Kindergeld*). Rozwiązanie to zastąpiono od 1996 r. rocznym dodatkiem dziecięcym (niem. *Kinderzulage*). Jego wysokość zmieniała się dwukrotnie: z 767 EUR w latach 1996 - 2004 – do 800 EUR między styczniem 2004 r. a 31 grudnia 2005⁹²⁶. Aż do zawieszenia wypłat tego świadczenia z początkiem 2006 r. stanowiło ono jeden z dwóch wiodących środków wspierania rodzin w ramach funduszy mieszkalnych. Podstawowym narzędziem był dodatek do własnego domu jednorodzinnego (niem. *Eigenheimzulage*), którego kwota ewoluowała razem z czasowymi korektami stawek Kinderzulage. W latach 1996 - 2004 można było uzyskać 1.278 tys. EUR, natomiast do końca 2005 r. górny poziom wspomnianego benefitu wynosił 1.250 tys. EUR. Wartość Eigenheimzulage zmniejszyła się zatem na korzyść dodatku dziecięcego⁹²⁷.

⁹²³ Dodatek mieszkaniowy sam w sobie nie zaliczał się do narzędzi polityki prorodzinnej, ponieważ od 20 czerwca 1991 r. stanowił świadczenie dostępne dla wszystkich wschodnioniemieckich gospodarstw domowych o niskich dochodach. Niemniej jednak subwencjonowanie kosztów utrzymania lokalu mieszkalnego małżeństw z dziećmi stawiało je w o wiele lepszej sytuacji niż bezdzietne gospodarstwa domowe. Stąd też komponenty dziecięce dodatku mieszkaniowego były istotnym elementem strategii wspierania rodziny. W 2010 r. największe grupy beneficjentów dodatku w stosunku do istniejących gospodarstw domowych pochodziły z północnych oraz południowych obszarów byłej NRD (Meklemburgia-Pomorze Przednie, Saksonia oraz Turynia). Por.: Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung (wyd.), *Wohnen und Bauen in Zahlen 2011/2012*, 7. Auflage, Juni 2012, s. 117. Zob. także: *Gesetz über die Einführung eines Wohngeldsondergesetzes für das in Artikel 3 des Einigungsvertrages genannte Gebiet, die Änderung des Wohngeldgesetzes und anderer wohngeldrechtlicher Vorschriften sowie über die Änderung des Ersten Buches Sozialgesetzbuch vom 20. Juni 1991*, Bundesgesetzblatt, Jahrgang 1991, Teil I, Nr. 37, Bonn, den 25. Juni 1991, s. 1250-1267, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl191s1250.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl191s1250.pdf%27%5D__1563294025253, [ostatni odczyt: 16.07.2019].

⁹²⁴ Ostatnia podwyżka stawek dodatku mieszkaniowego miała miejsce w 2009 r. Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetz zur Neuregelung des Wohngeldrechts und zur Änderung des Sozialgesetzbuches vom 24. September 2008*, Bundesgesetzblatt, Jahrgang 2008, Teil I, Nr. 42, ausgegeben zu Bonn am 30. September 2008, s. 1856-1877, [https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&start=/*\[@attr_id=%27bgbl108s1856.pdf%27\]#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl108s1856.pdf%27%5D__1563294118558](https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&start=/*[@attr_id=%27bgbl108s1856.pdf%27]#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl108s1856.pdf%27%5D__1563294118558), [ostatni odczyt: 16.07.2019].

⁹²⁵ Federalne prawo o dodatkach mieszkaniowych zaczęło obowiązywać formalnie od 1 stycznia 1997 r. Zob.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch 2005 für die Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 2005, s. 196, http://www.digizeitschriften.de/dms/toc/?PID=PPN635628112_2005, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

⁹²⁶ Zob.: Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz (wyd.), *Eigenheimzulagengesetz vom 15. Dezember 1995*, neugefasst durch Bek. von 2.3.1997 (BGBl. I S. 734), zuletzt geändert durch Art. 22 G v. 19.12.2008 (BGBl. I S. 2794), §9, <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/eigzulg/gesamt.pdf>, s. 2-3 [ostatni odczyt: 14.07.2019].

⁹²⁷ Ibidem.

Z myślą o rodzinach wielodzietnych oraz niepełnych zreformowano w 2001 r. prawo o budownictwie mieszkaniowym. Zwiększono nacisk na przydział lokali socjalnych⁹²⁸. Wprowadzono tzw. zaliczki pokrywające koszty utrzymania potomstwa do 12-go roku życia (niem. *Unterhaltsvorschuss*)⁹²⁹. W przypadku tych ostatnich jedynym obwarowaniem była niezdolność opiekuna prawnego do zagwarantowania dzieciom minimum egzystencjalnego⁹³⁰. Kwotę świadczenia określono na 600 EUR. Również z myślą o wspomnianej grupie ustanowiono subwencje na opłatę procesu edukacji w wymiarze podstawowym oraz na poziomie szkoły wyższej (niem. *Ausbildungsförderung*)⁹³¹. Przewidziano tu m.in. odpisy podatkowe dla młodzieży uczącej się do 25-go roku życia (niem. *Ausbildungsfreibetrag*) w kwocie nieprzekraczającej 2.160 tys. EUR (od 2002 r.), wypłaty stypendiów socjalnych dla studentów czy przejmowanie przez państwo składek na ubezpieczenie zdrowotne w przypadku niskich dochodów rodziców⁹³².

Spośród szerokiej gamy ulg podatkowych szczególnego znaczenia nabrały świadczenia wyrównawcze, związane z bezpośrednimi kosztami wychowania dziecka⁹³³. Do 1995 r. obowiązywał system oparty na bezpośrednich wypłatach transferowych w formie zasiłku rodzinnego oraz kwot wolnych od podatku dochodowego za to samo dziecko. Z dniem 1 stycznia 1996 r. powyższe rozwiązania zastąpił tzw. model opcjonalny (niem. *Optionsmodell*), wiążąc je ściślej z systemem podatkowym. Możliwy był wybór wariantu albo na zasadzie kwoty wolnej od podatku dochodowego (niem. *Kinderfreibetrag*), albo zasiłku rodzinnego (niem. *Kindergeld*) w formie zwrotu podatku (154 EUR miesięcznie na każde dziecko)⁹³⁴. Wysokość wspomnianej ulgi wzrosła trzykrotnie, od 3.534 tys. EUR w roku bazowym do 4.368

⁹²⁸ Zob.: *Gesetz zur Reform des Wohnungsbaurechts vom 13. September 2001*, Bundesgesetzblatt, Jahrgang 2001, Teil I, Nr. 48, S.2376, https://www.bgb1.de/xaver/bgb1/start.xav?start=%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgb1101s2376.pdf%27%5D#__bgb1__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgb1101s2376.pdf%27%5D__1563294491367, [ostatni odczyt: 16.07.2019].

⁹²⁹ Zob.: J. Althammer, H. Romahn, op. cit., s. 39.

⁹³⁰ Zob.: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend (wyd.), *Der Unterhaltsvorschuss. Eine Hilfe für Alleinerziehende*, Berlin 2010.

⁹³¹ Zob.: J. Althammer, H. Romahn, op. cit., s. 39.

⁹³² Por.: G. Steinmann, op. cit., s. 136-137.

⁹³³ Zgodnie z wykładnią Ministerstwa do Spraw Rodziny, Osób Starszych, Kobiet i Młodzieży RFN świadczenia w ramach polityki rodzinnej tworzone z uwagi na zapewnienie odpowiednich warunków i potrzeb bytowych rodziny, służące kompensowaniu obciążeń rodziców wynikających z narodzin i procesu wychowania dziecka wydzielone zostały w pionie instrumentów wyrównawczych obciążeń rodzinnych (*Familienlastenausgleich*). Finansowane przez władze państwowe drogą pozarynkową świadczenia rodziny na rzecz społeczeństwa zostały określone mianem rodzinnych świadczeń wyrównawczych. Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Familie zwischen Flexibilität und Verlässlichkeit. Perspektiven für eine lebenslaufbezogene Familienpolitik*, Siebter Familienbericht, Drucksache 16/1360, 26.04.2006, s. 98, <https://www.bmfsfj.de/blob/76276/40b5b103e693d4cd4c014648d906aa99/7--familienbericht-data.pdf>, [ostatni odczyt: 16.07.2019].

⁹³⁴ Zob.: J. Althammer, H. Romahn, op. cit., s. 34-35; F. Kupferschmidt, op. cit., s. 103-118.

tys. EUR w 2013 r. Sam zasiłek zwiększono natomiast ze 112 EUR (dla pierwszego i drugiego dziecka) oraz 153 EUR i 179 EUR (dla 3., względnie 4. i każdego kolejnego potomka) do odpowiednio 184 EUR oraz 190 EUR i 215 EUR⁹³⁵. W ramach 2. Ustawy o wsparciu rodziny (*Zweites Gesetz zur Familienförderung*) ze stycznia 2002 r. została wprowadzona jednolita kwota wolna od podatku na opiekę nad dziećmi do 16-go roku życia (niem. *Betreuungsfreibetrag*), w kwocie 1.548 tys. EUR rocznie⁹³⁶. Łączna suma odpisów fiskalnych z tytułu posiadania dziecka wzrosła w 2010 r. do ponad 7 tys. EUR w stosunku rocznym.

Na podstawie przyjętej 1 listopada 2011 r. ustawy o uproszczeniu podatków, przy ubieganiu się o przyznanie ulgi na dziecko od stycznia 2012 r. rodziny nie musiały wykazywać wielkości dochodów pełnoletniego potomstwa, pozostającego we wspólnym gospodarstwie domowym⁹³⁷. Zmieniła się również kwota zwolnień skarbowych dla osób samotnie wychowujących. Do końca 2003 r. otrzymywały one dodatkowy odpis powiększający zasadniczą kwotę wolną od podatku tytułem przebywania z dziećmi w jednym miejscu zamieszkania (niem. *Haushaltsfreibetrag für Alleinerziehende*). W okresie 1990-2001 wynosił on 2.916 tys. EUR. Na lata 2002-2003 zmniejszono go do 2.340 tys. EUR. Z dniem 1 stycznia 2004 r. wspomniane świadczenie zastąpiono jedną kwotą wolną od podatku dla osób samotnie wychowujących (niem. *Entlastungsbetrag für Alleinerziehende*), wynoszącą 1.308 tys. EUR⁹³⁸. Od 2005 r. przysługiwał im ponadto specjalny dodatek do zasiłku rodzinnego (niem. *Kindergeldzuschlag*)⁹³⁹ na wypadek, kiedy wypracowane dochody oraz dodatki mieszkaniowe i rodzinne nie wystarczały na pokrycie kosztów utrzymania potomstwa⁹⁴⁰. Było to maksymalnie 140 EUR miesięcznie na każde dziecko. W ramach ustawy o podatku

⁹³⁵ Zob.: Bundesministerium der Finanzen, *Höhe von Kindergeld und Kinderfreibeträgen 1998 – 2019*, tabVII14, http://www.sozialpolitik-aktuell.de/tl_files/sozialpolitik-aktuell/_Politikfelder/Familienpolitik/Datensammlung/PDF-Dateien/tabVII14.pdf, [ostatni odczyt: 16.01.2020].

⁹³⁶ Zob.: *Gesetz zur steuerlichen Förderung von Wachstum und Beschäftigung vom 26 April 2006*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2006, Teil I Nr. 22, ausgegeben zu Bonn am 5. Mai 2006, s. 1091, Art. 1, <http://npl.ly.gov.tw/pdf/5092.pdf>, [ostatni odczyt: 25.12.2012]; J. Groels, *Einkommensteuer II*, Wiesbaden 2002, s. 486; G. Halder, op. cit., s. 174.

⁹³⁷ Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Steuervereinfachungsgesetz 2011 vom 1. November 2011*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2011 Teil I Nr. 55, ausgegeben zu Bonn am 4. November 2011, s. 2136 i nast., https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl111s2131.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl111s2131.pdf%27%5D__1563294921581, [ostatni odczyt: 16.07.2019].

⁹³⁸ Zob.: *Entlastungsbetrag für Alleinerziehende, Einkommenssteuergesetz (EStG) in der Fassung der Bekanntmachung v. 8.10.2009* (BGBl I S. 3366, 3862), zuletzt geändert durch Art 3 G v. 8.5.2012 (BGBl I S. 1030), § 24b, <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/estg/gesamt.pdf>, s.100 [ostatni odczyt: 18.12.2012].

⁹³⁹ Zob.: M. Böhmer, M. Steiner, *Kinderzuschlag. Gesetzliche Regelung und Möglichkeiten zur Weiterentwicklung*, Berlin 2008, s. 5.

⁹⁴⁰ Zob.: J. Althammer, H. Romahn, op. cit., s. 39.

dochodowym⁹⁴¹ wprowadzono szereg uzupełniających zwolnień skarbowych w związku z przebywaniem w gospodarstwie domowym osób wymagających stałej opieki. Ustanowiono m.in. dodatek na utrzymanie (niem. *Unterhaltsfreibetrag*) w kwocie do 624 EUR miesięcznie⁹⁴², dodatek opiekuńczy (niem. *Pflegepauschbetrag*)⁹⁴³, którego wysokość uzależniono od stopnia niepełnosprawności (od 310 EUR do 1.420 tys. EUR w przypadku całkowitej niepełnosprawności) czy też odpis podatkowy z tytułu zatrudnienia pomocy domowej.

Nowa strategia socjalna ukierunkowana na zwiększenie dietyności zrywała z obowiązującymi w NRD standardami w tym znaczeniu, iż obejmowała również dyskredytowane przez ówczesny reżim państwowy rodziny niepełne. Beneficjentami powyższych świadczeń były zasadniczo rodziny wielodzietne, jakkolwiek szczególnie silny strumień udogodnień fiskalnych kierowano na rzecz osób samotnie wychowujących⁹⁴⁴. Wykazano się w ten sposób elastycznością w obliczu ewolucji klasycznego modelu rodziny oraz roli, jaką dla podtrzymania wskaźników dietyności zaczęły odgrywać związki nieformalne. W tym kontekście szczególne miejsce pośród narzędzi podatkowych zajmowało wspólne opodatkowanie małżonków (niem. *Ehegattensplitting*)⁹⁴⁵. Największa korzyść z jego zastosowania powstawała wraz z rosnącymi dysproporcjami dochodowymi współmałżonków⁹⁴⁶. Co więcej, okresowa nieaktywność zawodowa jednego z nich na skutek przejścia obowiązków wychowawczych oznaczała praktycznie kumulację świadczeń transferowych i rzeczowych⁹⁴⁷. Instrument ten, istniejący od 1958 r. w Zachodniej RFN,

⁹⁴¹ Zob.: *Steuerermäßigung für Steuerpflichtige mit Kindern bei Inanspruchnahme erhöhter Absetzungen für Wohngebäude oder der Steuervergünstigungen für eigengenutztes Wohneigentum, Einkommenssteuergesetz (EStG) in der Fassung der Bekanntmachung v. 8.10.2009* (BGBl I S. 3366, 3862), zuletzt geändert durch Art 3 G v. 8.5.2012 (BGBl I S. 1030), §34e, <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/estg/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 18.12.2012], s. 118-119.

⁹⁴² Zob.: *Außergewöhnliche Belastung in besonderen Fällen, Einkommenssteuergesetz (EStG) in der Fassung der Bekanntmachung v. 8.10.2009* (BGBl I S. 3366, 3862), zuletzt geändert durch Art 3 G v. 8.5.2012 (BGBl I S. 1030), § 33a, <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/estg/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 18.12.2012], s. 110-111.

⁹⁴³ Zob.: *Pauschalbeträge für behinderte Menschen, Hinterbliebene und Pflegepersonen, Einkommenssteuergesetz (EStG) in der Fassung der Bekanntmachung v. 8.10.2009* (BGBl I S. 3366, 3862), zuletzt geändert durch Art 3 G v. 8.5.2012 (BGBl I S. 1030), §33b, <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/estg/gesamt.pdf>, s. 111-112 [ostatni odczyt: 18.12.2012].

⁹⁴⁴ Jedynie 68,3% osób rodzin niepełnym jest uprawnionych do otrzymania dodatkowych odpisów podatkowych z uwagi na ich niskie zarobki. Zob.: F. Kupferschmidt, op. cit., s. 110-119.

⁹⁴⁵ Rozbieżności w tym zakresie dotyczą wyboru właściwej interpretacji pojęcia rodziny. Zob.: J. Althammer, H. Romahn, op. cit., s. 28.

⁹⁴⁶ Na temat praktycznego zastosowania systemu wspólnego opodatkowania. Zob.: F. Vollmer, *Verfassungsrechtliche Fragen der Ehe- und Familienbesteuerung*, [w:] *Ehe und Familie in der Steuerrechts- und Sozialordnung*, op. cit., s. 73 i nast.

⁹⁴⁷ Zob.: G. Steinmann, op. cit., s. 123.

nabierał istotnego znaczenia dla rodzin wschodnioniemieckich, w których dysproporcje zarobkowe po zjednoczeniu znacząco wzrosły.

Rozszerzeniem udogodnień podatkowych były świadczenia parafiskalne, wynikające z adaptacji zachodnioniemieckiego systemu ubezpieczeń społecznych. Najbardziej widoczne zmiany zachodziły w obrębie narzędzi strukturalnych w ramach ubezpieczenia emerytalnego (niem. *gesetzliche Rentenversicherung*). Niezwykle istotnego znaczenia z perspektywy pogarszającej się kondycji demograficznej całej RFN nabrała ustawa o zabezpieczeniu mienia emerytalnego (niem. *Altersvermögensgesetz*) z 26 czerwca 2001 r. Wraz z ustawą uzupełniającą dokument ten redefiniował dotychczasowy paradygmat określania zasad zabezpieczenia transferów socjalnych dla najmłodszych roczników po osiągnięciu przez nich wieku poprodukcyjnego. Bazą do obliczania przyszłego świadczenia emerytalnego stały się ponownie dochody brutto, przez co obniżeniu uległa jego potencjalna wysokość⁹⁴⁸. Była to odpowiedź na rosnącą długość życia niemieckiego społeczeństwa i malejące zasoby siły roboczej. W celu zagwarantowania mieszkańcom bezpieczeństwa finansowego na starość jednym z elementów nowej strategii stała się dobrowolna, prywatna emerytura (niem. *Riester-Rente*), finansowana bezpośrednio ze składek emerytalnych i specjalnego dodatku państwowego (niem. *Altersvorsorgezulage*). Wprowadzono ją w 2002 r.⁹⁴⁹

Ostatni filar polityki rodzinnej tworzyły dodatki rodzinne pracodawców (niem. *Familienzuschläge der Arbeitgeber*) oraz świadczenia rzeczowe. W pierwszym przypadku przewidziano dotacje na dziecko, wyliczane od wypracowywanego dochodu. Ponieważ przyznawano je według klucza aktywności zawodowej, podstawową grupą odbiorców tych komponentów były rodziny pracujące, w tym zwłaszcza grupy o stosunkowo wysokich przychodach. Szczególną formą subwencji i wpływów budżetowych dla pozostałych rodzin było subsydium do zasiłku macierzyńskiego, które zawierało się w dopłatach żywnościowych,

⁹⁴⁸ Między 1992 r. a 2001 r. wielkość przyszłej emerytury obliczana była na podstawie dochodów netto.

⁹⁴⁹ Zob.: *Gesetz zur Reform der gesetzlichen Rentenversicherung und zur Förderung eines kapitalgedeckten Altersvorsorgevermögens (Altersvermögensgesetz – AvmG)*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2001, Teil I, Nr. 31, ausgegeben zu Bonn am 29. Juni 2001, s. 1309-1364, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl101s1310.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl101s1310.pdf%27%5D__1563295116886, [ostatni odczyt: 10.11.2019]; *Gesetz zur Ergänzung des Gesetzes zur Reform der gesetzlichen Rentenversicherung und zur Förderung eines kapitalgedeckten Altersvorsorgevermögens (Altersvermögensgesetz – AvmG)*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2001, Teil I, Nr. 13, ausgegeben zu Bonn am 26. März 2001, s. 403, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&bk=Bundesanzeiger_BGBl&start=//%5B%40attr_id%3D%27bgbl101s0403.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl101s0403.pdf%27%5D__1578867646689, [ostatni odczyt: 10.11.2019].

czynszowych oraz dodatku za pracę w nadgodzinach. Z uwagi na ograniczenia czasowe okresu macierzyństwa adresowany był do niespełna 2% rodzin⁹⁵⁰.

Świadczenia rzeczowe państwowych jednostek organizacyjnych obejmowały m.in. budowę mieszkań socjalnych, usługi w ramach stowarzyszeń pomocy dzieciom i młodzieży, rozwój poradni rodzinnych, bezpłatną opiekę przedszkolną, kształcenie obywateli na poziomie szkół zawodowych i ogólnokształcących oraz częściową refundację kosztów nauki na uczelniach wyższych. Z uwagi na ich specyfikę trafiały do znacznie szerszego grona użytkowników niż miało to miejsce w przypadku transferów pieniężnych w ramach dodatkowych świadczeń rodzinnych pracodawców⁹⁵¹.

Poza wymienionymi płaszczyznami działań państwa na gruncie polityki rodzinnej istniało wiele innych rozwiązań systemowych, wpisujących się w szeroko pojęte wsparcie socjalne. Część z nich wynikała z uregulowań prawnych zawartych w zbiorowych układach pracy. Ukierunkowano je na adaptację warunków zatrudnienia do specyficznych wymogów rodziny, w tym zapewnienie opiekunom większej ilości czasu wychowawczego. Stąd popularyzacja różnych alternatywnych formuł zatrudnienia⁹⁵². Popularyzowano także odrębną, prorodziną działalność usługową (niem. „*familienunterstützende Dienstleistungen*”), której istota sprowadzała się do odpłatnego wykonywania przez osoby trzecie codziennych czynności związanych z prowadzeniem gospodarstwa domowego, a docelowo również opiekę nad chorymi, niepełnosprawnymi czy osobami starszymi⁹⁵³. Od 2006 r. część kosztów poniesionych przez osoby zatrudniające pomoc domową mogły być przez nich odpisywane od podatku⁹⁵⁴.

4.3. Mobilność przestrzenna po 1990 r.

Mobilność przestrzenna mieszkańców Niemiec Wschodnich po 1990 r. w dalszym ciągu determinowała przeobrażenia ekonomiczno-społeczne całych regionów, jakkolwiek zmienił się zasadniczy charakter przepływu ludności. Odpływ społeczeństwa w kierunku

⁹⁵⁰ Zob.: F. Kupferschmidt, op. cit., s. 150-153.

⁹⁵¹ Ibidem, s. 90-102.

⁹⁵² Zob.: S. Pfahl, S. Reuyß, *Blockfreizeiten und Sabbaticals. Mehr Zeit für die Familie*, “WSI-Mitteilungen”, Nr. 55/2002, Baden-Baden, s. 459-465.

⁹⁵³ Podstawy prawne zawarto w drugiej ustawie o nowoczesnych usługach na rynku pracy z 23 grudnia 2012 r. r. oraz reformach Hartza z 2003 r. Zob.: *Zweites Gesetz für moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt vom 23. Dezember 2002*, op. cit.

⁹⁵⁴ Zob.: D. H. Enste, N. Hülskamp, H. Schäfer, op. cit., s. 13.

zachodnim przestał być z definicji emigracją, a wewnętrznym ruchem migracyjnym⁹⁵⁵, gdyż dotyczył terytorialnej wymiany jednostek w obrębie jednego podmiotu państwowego⁹⁵⁶.

Już około 1989 r. zmieniły się źródła ognisk mobilności przestrzennej obywateli Niemiec Wschodnich. Podczas gdy jeszcze w latach 80-tych największy ujemny bilans odpływu ludności doświadczały obszary wiejskie oraz mniejsze ośrodki miejskie, w latach 1989-1990 znaczącego ubytku mieszkańców doświadczały uprzemysłowione obszary południa NRD oraz tereny wzdłuż granicy wewnętrznemieckiej⁹⁵⁷. W ujęciu szczegółowym mobilność przestrzenna okresu pojednociowego obejmowała społeczne ruchy migracyjne, których podstawę stanowiła zmiana dotychczasowego otoczenia (środowiska społecznego) oraz - w początkowej fazie - tzw. migracje rodzinne, wynikające np. ze strategii łączenia rodzin. Biorąc pod uwagę kryterium czasowości, przeważały migracje stałe (bezpowrotne), tj. takie, które generowały trwałe ubytki osobowe nowych krajów związkowych oraz - rozpatrując przesłankę czynników decydujących - dobrowolne, tj. będące efektem samodzielnej decyzji podmiotu⁹⁵⁸. W tym kontekście charakterystyczne dla reżimu SED migracje polityczne przekształciły się z czasem w mobilność o podłożu ekonomicznym (zarobkowym). Warunkowało ją przedwczesne wykluczenie z życia zawodowego kilku milionów obywateli w następstwie szeroko pojętej zmiany systemowej po 1990 r.

Grupa czynników ważących ostatecznie na kierunkach wewnętrznej ruchliwości mieszkańców nowych krajów związkowych miała podłoże strukturalno-systemowe. Przyczyną drugiej największej fali migracji transregionalnej (wliczając emigrację z NRD w latach 50-tych ub. wieku) stanowiły ograniczenia wolności osobistych w czasach monowładzy SED oraz problemy makroekonomiczne okresu pojednociowego. Z perspektywy jednostki kluczowymi okolicznościami motywującymi ją do zmiany miejsca zamieszkania były: poddany państwowej kontroli proces indywidualnego (zawodowego, światopoglądowego) rozwoju jednostki przed 1989 r., powiązany z niedostatecznym zaopatrzeniem w przestrzeń mieszkalną⁹⁵⁹ (stąd określenie migracji mieszkaniowej - niem. *Wohn- und Wohnumfeldwanderung*⁹⁶⁰) i narastającym niezadowoleniem społeczeństwa z warunków

⁹⁵⁵ Zob.: M. Neumann, *Die Zukunft ostdeutscher Großwohnsiedlungen...*, op. cit., s. 1.

⁹⁵⁶ Zob.: U. Busch, W. Kühn, K. Steinitz, *Entwicklung und Schrumpfung in Ostdeutschland. Aktuelle Probleme im 20. Jahr der Einheit*, Hamburg 2009, s. 44.

⁹⁵⁷ Zob.: S. Grundmann, *Wanderungen*, op. cit., s. 100; C. Kress, op. cit., s. 239.

⁹⁵⁸ Zob.: M. Vester, op. cit., s. 46-48.

⁹⁵⁹ Zob.: T. Wagener, *Die Städtebauförderungsdatenbank des BBSR. Programmstruktur und Fördermitteleinsatz seit der deutschen Einheit*, Bonn 2009, s. 6; *Wohnungswirtschaftlicher Strukturwandel. Bericht einer Kommission*, red. U. Pfeiffer, L. Porsch, H. Simons, Berlin 2000, s. 19, s. 18.

⁹⁶⁰ Zob.: T. Kronenwett, op. cit., s. 12.

socjalno-bytowych⁹⁶¹; subiektywna percepcja szans integracji z zachodnioniemieckim systemem rynku pracy oraz gwałtowny wzrost bezrobocia po 1990 r. (migracja zarobkowa – niem. *Arbeitsplatzwanderung*)⁹⁶².

Mobilność przestrzenna okresu posttransformacyjnego obejmowała zasadniczo generację ludzi stanowiących o potencjale rozwojowym lokalnej gospodarki. Przekrój społeczno-zawodowy mieszkańców i mieszkanki decydujących się na opuszczenie wschodnich krajów związkowych nie odbiegał zasadniczo od profilu emigranta przed 1990 r. Podobnie, jak w latach 50-tych ub. wieku, były to przede wszystkim osoby z dolnych i z założenia - wykształconych grup wiekowych (18-35 lat), wśród których dominowali mężczyźni (52%). Kobiety przeważały między 18-tym a 25- tym rokiem życia. Utrzymał się także generalny trend odpływu młodej ludności z terenów wiejskich w kierunku obszarów uprzemysłowionych i dużych miast⁹⁶³. Przemieszczanie się ludności w kierunku zachodniej RFN nie wynikało jednak wyłącznie z problemu niepełnego zatrudnienia, ponieważ fala migracyjna utrzymywała się jeszcze przed okresem masowych zwolnień w toku prywatyzacji i komercjalizacji gospodarki państwowej NRD. Statystyki za lata 1989-1990 dowodziły, iż z NRD wyemigrowało do RFN 783,7 tys. mieszkańców. W przeciwnym kierunku napłynęło jedynie 41,3 tys. osób⁹⁶⁴. Proces wzmożonej ruchliwości przestrzenno-społecznej prowadził przez to do znaczących ubytków zasobów ludzkich, potęgując długofalowy okres zmian demograficznych⁹⁶⁵. Wielka fala odpływu ku zachodnim landom po 1989 r. zmniejszyła się w pierwszej połowie lat 90-tych, by w okresie 1997-2000 znów przybrać na sile⁹⁶⁶. Wspomniane okresy fluktuacji były ściśle związane z ówczesną sytuacją ekonomiczną regionów byłej NRD, przy czym wzrost wskaźników bezrobocia skutkował nasileniem odpływu mieszkańców w kierunku zachodniej RFN. Od 1991 r. do 2000 r. łącznie Niemcy Wschodnie utraciły w ten sposób niespełna 611,2 tys. mieszkańców, a więc sumarycznie mniej niż w szczytowym momencie istnienia NRD (1989-1990)⁹⁶⁷. W ciągu kolejnej dekady bilans migracji

⁹⁶¹ Ibidem, s. 11.

⁹⁶² W początkach lat 90-tych głównym obszarem inwestycji były obrzeża i peryferia miast, na których wznoszono nowe centra handlowo-usługowe oraz dzielnice mieszkalne. Zob.: Bundesministerium des Innern (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit* 2010, op. cit., s. 146.

⁹⁶³ Por.: M. Arndt, H.-J. Bürkner, T. Knorr-Siedow, M. Kühn, *Stärkung der Städte und Stadtregionen. Positionspapier des Institutes für Regionalentwicklung und Strukturplanung - IRS zur Neuausrichtung der Förderpolitik im Land Brandenburg*, Erkner, Juni 2005, s. 1; Ch. Hannemann, *Stadtentwicklung ohne Wirtschaftswachstum...*, op. cit., s. 31 i nast.

⁹⁶⁴ Por.: J. Boje, H. Schneider, op. cit., s. 130-131.

⁹⁶⁵ Jedynym krajem związkowym na terenie byłej NRD z dodatnim bilansem przepływu ludności okazała się być Brandenburgia. Zob.: C. Kress, op. cit., s. 240.

⁹⁶⁶ Por.: R. Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands...*, op. cit., s. 65.

⁹⁶⁷ Zob.: U. Busch, W. Kühn, K. Steinitz, op. cit., s. 44.

wewnętrznych wyniósł 551,2 tys. osób. Pierwsze lata nowego stulecia upłynęły jednak pod znakiem sukcesywnej poprawy wartości przepływu transregionalnego na korzyść nowych krajów związkowych. Kluczową rolę odegrała w tym względzie redefinicja myśli politycznej rządu niemieckiego po zmianie sterów władzy w 1998 r., a de facto reforma rynku pracy z lat 2003-2005. Pozytywne echa pakietu Hartza osłabiły skalę odpływu mieszkańców z byłej NRD. W okresie 2006-2013 ubyło netto 262,8 tys. mieszkańców. Rok 2008 był przy tym ostatnim, w którym bilans całościowego przepływu między landami wynosił więcej niż 50 tys. osób. Dwanaście miesięcy później saldo migracji spadło do 32,3 tys. obywateli, a do 2012 r. liczba ta uległa dwukrotnemu zmniejszeniu. Z końcem 2013 r. migracje wewnętrzne zamknęły się na poziomie niespełna 10,5 tys. osób⁹⁶⁸. Ujemny bilans przestrzennych ruchów ludności pogłębił postępujący proces starzenia się społeczeństwa, ponieważ cechowała go mniejsza skłonność do zmiany miejsca zamieszkania po stronie roczników z górnych kohort demograficznych⁹⁶⁹. W związku z powyższym mobilność wewnętrzna przestała być elementarnym wyznacznikiem rozwoju sytuacji ludnościowej Niemiec Wschodnich w długim okresie, co w szczególności uwidocznił trend po 2007 r.

Ciężar gatunkowy problemów demograficznych przenosił się sukcesywnie na płaszczyznę zastępowalności pokoleniowej, określanej bezpośrednio przez wskaźnik płodności i przyrostu naturalnego. Kontynuacyjnemu spadkowi liczby urodzeń towarzyszyło zmniejszenie potencjału ilościowego kobiet zdolnych do wydania na świat potomstwa⁹⁷⁰. Niemniej szacuje się, iż w pierwszej fazie zmiany systemowej procesy migracyjne w Niemczech Wschodnich były odpowiedzialne za blisko 30%-owy wzrost średniego wieku mieszkańców. Powstały trend populacyjny wzmacniał zapotrzebowanie na mobilny potencjał pracowniczy⁹⁷¹. Utrata wykwalifikowanej siły roboczej na rzecz zachodniej RFN⁹⁷² utrudniała

⁹⁶⁸ Na podstawie: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales*, Band 2015, Wiesbaden 2015, s. 44, https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEAusgabe_derivate_00000229/Statistisches_Jahrbuch2015.pdf, [ostatni odczyt: 07.11.2019].

⁹⁶⁹ Zob.: Ch. Hannemann, *Stadtentwicklung ohne Wirtschaftswachstum...*, op. cit., s. 36; G. Milbradt, op. cit., s. 75.

⁹⁷⁰ Por.: U. Busch, W. Kühn, K. Steinitz, op. cit., s. 45.

⁹⁷¹ Por.: D. Henckel, B. Hollbach-Grömig, R. Pätzold, *Regionale Disparitäten und demographischer Wandel als Herausforderung für Kommunen*, [w:] *Lokale Integrationspolitik in der Einwanderungsgesellschaft...*, op. cit., s. 39; E. Mönnich, op. cit., s. 287.

⁹⁷² W okresie 1989-2005 większość osób, która opuściła Niemcy Wschodnie na rzecz zachodniej RFN, ukończyła szkołę ponadpodstawową (5-9 rok nauki). Blisko 64% (63,6%) pracowało w pełnym wymiarze godzin. Zgodnie z poziomem wykształcenia 38% osób należało do wykwalifikowanych kadr pracowniczych – kwalifizierte Arbeitsplatzwanderer – (głównie pracownicy biurowi i administracyjni na wysokich stanowiskach, w mniejszym zakresie przedstawiciele tzw. wolnych zawodów, urzędnicy państwowi oraz samodzielni przedsiębiorcy). W okresie największego bezrobocia (2000-2006) saldo migracji pełnoetatowej siły roboczej między wschodnią i zachodnią RFN wyniosło 96 tys. osób na niekorzyść byłej NRD. Bilansu przepływu wysoko wykwalifikowanych pracowników ukształtował się na poziomie ok. 9 tys. osób – również na niekorzyść

w konsekwencji znoszenie dysproporcji w gospodarczym rozwoju wschodnich i zachodnich regionów Niemiec, ponieważ odpływ mieszkańców nie oznaczał trwałego zmniejszenia stopy bezrobocia. W perspektywie kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego, poziom aktywności polityczno-wyborczej mieszkańców nowych krajów związkowych stawał się domeną starszych grup wiekowych.

4.4. Podstawowe współczynniki demograficzne po 1989 r.

Niemcy Wschodnie cechowała niezwykle intensywność procesów demograficznych po upadku enerdowskiej wizji społeczeństwa socjalistycznego. Zasadnicza sfera zmian w tym obszarze analitycznym nie ograniczała się wyłącznie do mobilności przestrzennej mieszkańców w kontekście kwantytatywnej zmiany wielkości populacji poszczególnych landów czy relacji miasto-wieś, obejmując swym zasięgiem także naturalne ruchy ludności. Te ostatnie były częściowo wtórnym następstwem mobilności przestrzennej⁹⁷³. Większość z obserwowanych po zjednoczeniu trendów w rozwoju podstawowych wskaźników demograficznych miała swój początek jeszcze w okresie poprzedzającym rozpad struktur państwowych NRD. Podtrzymanie pewnych prawidłowości ukształtowanych w państwie komunistycznym miało charakter kontynuacyjny, stagnacyjny lub fluktuacyjny. Dotyczyło ono w szczególności takich zjawisk, jak niż demograficzny oraz starzenie się społeczeństwa⁹⁷⁴. Z tego powodu nowe kraje związkowe nazwano „upadającym/kurczącym się terytorium” (niem. *Schrumpfungsgebiet*)⁹⁷⁵.

Niemiec Wschodnich. Zob.: C. Albani, H. Bailer, G. Blaser, E. Brähler, M. Geyer, N. Grulke, G. Schmutzer, *Innerdeutsche Migration und psychische Gesundheit*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, Nr. 44-45/2006, s. 28-29; N. Granato, A. Niebuhr, *Arbeitskräftewanderungen nach Qualifikation: Verluste in Ostdeutschland gehen zurück*, „IAB Kurzbericht“, No. 7/2009, Nürnberg, s. 2-3.

⁹⁷³ Zob.: Bundesministerium des Innern (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit* 2010, op. cit., s.60.

⁹⁷⁴ R. Geißler, *Sozialer Umbruch in Ostdeutschland. Einleitende Bemerkungen*, op. cit., s. 16.

⁹⁷⁵ Pojęcie „kurczenia się” (także „kryzysu”, „dekompozycji strukturalnej”) w kontekście funkcjonowania ośrodków miejskich opisuje negatywne zjawiska związane z zasadniczymi płaszczyznami funkcjonowania państwa. Punktami odniesienia są tu najczęściej: rozwój demograficzny społeczności lokalnej (bilans migracji wewnętrznych i zewnętrznych, naturalne ruchy ludności), sytuacja na rynku zatrudnienia (ilość bezrobotnych) oraz kondycja gospodarcza państwa (w przypadku byłej NRD szczególnego znaczenia nabiera kwestia pustostanów mieszkalnych). Zob.: M. Bernt, S. Kabisch, A. Peter, *Stadtumbau unter Schrumpfungsbedingungen. Eine sozialwissenschaftliche Fallstudie*, Wiesbaden 2004, s. 21; C. Haller, H. Liebmann, W. Rietdorf, op. cit., s. 4; S. Weidner, *Stadtentwicklung unter Schrumpfungsbedingungen*, Band 4, Norderstedt 2005, s. 17-18.

Po 1990 r. na obszarze byłej NRD odnotowano gwałtowny spadek współczynnika dzietności teoretycznej wśród kobiet pomiędzy piętnastym a czterdziestym dziewiątym rokiem życia. Miał on charakter skokowy. W ujęciu historycznym problem ten dotyczył roczników wyższych z przełomu lat 70-tych i 80-tych⁹⁷⁶. Na przestrzeni kolejnych dwunastu miesięcy od formalnego zjednoczenia obu państw niemieckich wielkość tego parametru stopniała z poziomu 1,52 do 0,98 i po raz pierwszy w całej powojennej historii regionu nie przekroczyła psychologicznej bariery 1,0. Do 1995 r. wartość indeksu płodności kobiet uległa dwukrotnemu zmniejszeniu. Nie było zatem realnych uwarunkowań dla zapewnienia podstawowej zastępowalności pokoleniowej (2,1 potomka), a którą osiągnęto w Niemczech Wschodnich do końca lat 60. minionego stulecia. Wpływała na to pośrednio zwiększająca się sukcesywnie ilość osób pozostających bez partnerów życiowych. To głównie wśród przedstawicieli tej populacji można było odnaleźć jednostki nieposiadające potomstwa⁹⁷⁷. Popularyzacja związków pozamałżeńskich w kontekście zmian demograficznych nie miała przy tym większego znaczenia, gdyż narodziny dziecka jeszcze w okresie istnienia NRD przestały być wystarczającym determinantem zawarcia związku małżeńskiego⁹⁷⁸.

W czasach gwałtownej transformacji systemowej i niepewnej sytuacji gospodarczej decyzja o rodzicielstwie wynikała w dużej mierze z racjonalności ekonomicznej⁹⁷⁹, pomimo faktu, iż w deklaratywnej hierarchii wartości dziecko wciąż stanowiło wysoko cenione dobro społeczne. Niemniej argument o kryzysie prokreacyjnej funkcji rodziny⁹⁸⁰ w szczytowym okresie funkcjonowania społeczeństwa socjalistycznego nie stracił na aktualności również po 1990 r. Poza aspektami historyczno-kulturowymi⁹⁸¹, zasadniczą rolę w kreacji zachowań rodzicielskich mieszkańców byłej NRD miały determinanty strukturalne, wynikające bezpośrednio z procesu transformacji systemowej. Stosunek mieszkańców do rodzicielstwa w tym okresie kształtowały zmieniające się uwarunkowania instytucjonalno-prawne. Wygasły dotychczasowe instrumenty enerdowskiej polityki prorodzinnej, w tym zwłaszcza preferencyjny system przydziału mieszkań. Wraz z zamykaniem wielu placówek opiekuńczo-wychowawczych dla dzieci w wieku przedszkolnym trudniejsze niż dotychczas stało się pogodzenie macierzyństwa ze sferą zawodową⁹⁸². Założenia federalnej polityki rodzinnej nie

⁹⁷⁶ Zob.: I. Gerlach, op. cit., s. 288.

⁹⁷⁷ Zob.: H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, op. cit., s. 78 i nast.

⁹⁷⁸ Por.: R. Peuckert, op. cit., s. 175-187.

⁹⁷⁹ Por.: *Handwörterbuch zur ländlichen Gesellschaft in Deutschland*, red. S. Beetz, K. Brauer, C. Neu, Wiesbaden 2005, s. 8.

⁹⁸⁰ Zob.: Z. Tyska, op. cit., s. 62.

⁹⁸¹ Por.: H. P. Friedrich, *Die Demographiestrategie der Bundesregierung*, [w], *Demographiepoltik – Herausforderungen und Handlungsfelder*, red. M. Hüther, G. Naegle, Wiesbaden 2013, s. 46 i nast.

⁹⁸² Por.: A. Ritter, *Der Preis der deutschen Einheit...*, op. cit., s. 142.

sprzyjały posiadaniu liczego potomstwa, ponieważ pojawienie się dziecka zwiększało ryzyko długotrwałego wyparcia kobiety z rynku pracy. Rezygnacja z wczesnego rodzicielstwa musiała być rozpatrywana również w kategoriach przemysłanej adaptacji do nowych okoliczności kształtowanych transformacją ustrojową. Decyzja o posiadaniu potomstwa zapadała zazwyczaj po ukończeniu procesu edukacji rodziców. Konieczność zmiany profilu zawodowego wielu grup społecznych, należących niegdyś do tzw. klasy robotniczej, z pewnością tę drogę znacząco wydłużało⁹⁸³. Ewentualna zmiana motywu zachowań jednostki w kwestii posiadania potomstwa na korzyść czynników światopoglądowych następowała przeważnie po osiągnięciu stabilizacji materialnej⁹⁸⁴. Najprostszą drogą do znalezienia zatrudnienia z perspektywy mieszkańców wydawały się migracje zarobkowe, które wtórnie zachwiały uwarstwieniem społecznym, zaburzając przy okazji wskaźniki demograficzne kształtujące strukturę wiekową całej zbiorowości wschodnioniemieckiej⁹⁸⁵.

Klamrę spinającą płaszczyznę środowiskowych uwarunkowań dalszego spadku dzietności w nowych krajach związkowych stanowiło oddziaływanie mechanizmów psychologicznych w związku z niepewnością utrzymania miejsca w drabinie społecznej, rozszerzone o zmianę zachowań generacyjnych w kontekście modernizacji stylu życia i przewartościowania układu podstawowych wartości życiowych⁹⁸⁶. Nadrzędnego znaczenia w hierarchii potrzeb pierwotnych nabrał szeroko pojęty konsumpcjonizm. Manifestował się on w dążności do samorealizacji, pozbawionej określonego schematu codziennych działań w sferze prywatnej. Czerpanie z postaw hedonistycznych stało się swoistą formą generacyjnego manifestu w odpowiedzi na polityzację świadomości zbiorowej w okresie partyjnego reżimu SED⁹⁸⁷. Kumulacja wspomnianych okoliczności w jednym, historycznym momencie rozwoju zbiorowości Niemiec Wschodnich musiała wzmocnić proces przesuwania dolnej granicy wieku partnerów zakładających rodzinę⁹⁸⁸. W byłej NRD rejestrowano przez to znacznie większy niż w landach zachodnich odsetek alternatywnych modeli rodziny⁹⁸⁹. Częściej niż w czasach komunistycznego reżimu SED można było tu spotkać rodziny niepełne, adopcyjne, zastępcze czy zrekonstruowane (niem. *Patchwork-Familie* lub *Stieffamilie*)⁹⁹⁰. Paradoks całej sytuacji polegał jednak na tym, iż mimo wysokiego wskaźnika odpływu ludności oraz ciągłego spadku

⁹⁸³ Por.: J. Behrens, *Betriebliche Sozialpolitik und soziale Ungleichheit. Eine Prognose für die neuen Bundesländer*, [w:] *Sozialer Umbruch in Ostdeutschland*, op. cit., s. 158-159.

⁹⁸⁴ Zob.: H. Wendt, *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, op. cit., s. 108.

⁹⁸⁵ Dotyczyły głównie osób w wieku produkcyjnym. Ibidem, s. 110-111.

⁹⁸⁶ Por.: G. Steinmann, op. cit., s. 32.

⁹⁸⁷ Zob.: G. Halder, op. cit., s. 34.

⁹⁸⁸ Zob.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Datenreport 2004...*, op. cit., s. 36 i nast.

⁹⁸⁹ Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Sozialbericht 2001*, op. cit., s. 273.

⁹⁹⁰ Ibidem, s. 226.

wielkości urodzeń obserwowano wzrost samodzielnych, jednoosobowych gospodarstw domowych⁹⁹¹. Tworzyły je zarówno single, jak i były małżeństwa⁹⁹². W tym kontekście rodzicielstwo i związek małżeński stały się dwiema niezależnymi od siebie płaszczyznami życia jednostki. Bezdziетność, nawet jeśli była przejściowym etapem budowania rodziny, przybrała publicznie akceptowaną formułę stosunków społecznych⁹⁹³. Ostatecznie utrwałała się tendencja do sukcesywnego odkładania w czasie decyzji o wejściu w okres macierzyństwa⁹⁹⁴, ergo starzenia się społeczeństwa i opóźnienia momentu aktywizacji dolnych grup wiekowych w życiu publicznym. W ten sposób aktywność polityczna stawała się domeną starszych generacji, przez co rosła rola wartości konserwatywnych w kształtowaniu systemu partyjnego.

Pierwsza od 1980 r. zwyżka wskaźnika dzietności miała miejsce około 1995 r., chociaż nadal utrzymywała się poniżej krytycznej bariery 1 dziecka na każdą kobietę do 49-go roku życia. (Zob. Tab. 4.3.) Złożyły się na to odkładane wcześniej decyzje o założeniu rodziny⁹⁹⁵. Przeciętny wiek młodych matek wzrósł wówczas z 23-24 lat w 1990 r. do 25-26 lat w 1995 r.⁹⁹⁶ Z każdym kolejnym rokiem różnice między starymi i nowymi landami systematycznie zmniejszały się, chociaż wskaźnik płodności był względnie niski. W 2008 r. nastąpiła historyczna zmiana w zachowaniach rodzicielskich między Zachodnią i Wschodnią RFN, ponieważ wartość współczynnika dzietności teoretycznej matek w nowych krajach związkowych przewyższyła poziom urodzeń notowany wśród mieszkanek starych landów niemieckich. Było to spowodowane przede wszystkim faktem wejścia w okres rozrodczy potomków pokolenia powojennego. Z demograficznego punktu widzenia miała miejsce wtórna fala baby boomu, charakterystycznego dla dwóch pierwszych dekad reżimu SED. Nie przekładała się ona jednak na taki przeskok w liczebności najmłodszego pokolenia, jak w ówczesnej NRD, co przemawiało za generacyjną zmianą zachowań rodzicielskich. W 2013 r. na jedną kobietę w nowych krajach związkowych przypadało statystycznie 1,5 dziecka, a więc

⁹⁹¹ Zob.: J. Tesch, op. cit., s. 609.

⁹⁹² Por.: H. Birg, op. cit., s. 137.

⁹⁹³ Por.: R. Nave-Herz, *Wandel und Kontinuität in der Bedeutung, in der Struktur und Stabilität von Ehe und Familie in Deutschland*, op. cit., s. 51 i nast.

⁹⁹⁴ Instrumenty polityki rodzinnej sprzyjają bezdziетności wśród dobrze wykształconych kobiet. Mieszkanki nowych krajów związkowych nieposiadające dostatecznych kwalifikacji zawodowych oraz z niskimi zarobkami otrzymują od państwa większe – niż w pozostałych przypadkach – wsparcie finansowe w postaci zasiłku rodzinnego (wraz z pochodnymi) oraz gwarancje korzystnych regulacji prawnych w zakresie ubezpieczenia emerytalnego związanego z faktem posiadania potomstwa. Zob.: G. Steinmann, op. cit., s. 36-37.

⁹⁹⁵ Zob.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *20 Jahre Deutsche Einheit*, Wiesbaden 2012, s. 14.

⁹⁹⁶ Zob.: K. Richter, *1997 weiter steigende Geburtenzahlen in Ostdeutschland, aber mit abnehmender Steigerungsniveau*, "Demographie", Mitteilungen der Johann-Peter-Süßmilch-Gesellschaft für Demographie e.V., Nr. 18, Berlin 1998, s. 6.

tyle samo, ile w latach 70-tych w ówczesnej RFN i podobnie, jak w 1990 r. w Niemczech Wschodnich. Było to zbyt mało, aby odwrócić negatywne współczynniki demograficzne w perspektywie zastępowalności pokoleniowej⁹⁹⁷. W praktyce tzw. rodzina standardowa (niem. *Standardfamilie*)⁹⁹⁸ posiadała od 1 do 2 potomstwa⁹⁹⁹. Jednocześnie statystyczna średnia wieku kobiet w RFN, wchodzących w związek małżeński, zbliżała się do psychologicznej bariery 30 lat. Przekroczono ją ostatecznie o jeden miesiąc w 2009 r.¹⁰⁰⁰ Dalszemu przesunięciu uległa również dolna granica wieku matki, posiadającej pierwszego potomka. W 2013 r. było to średnio 29 lat i 4 miesiące w skali Niemiec. Wskazana wartość zwiększała się wraz z ilością dzieci - do ponad 34 lat w przypadku czwartego i każdego kolejnego noworodka¹⁰⁰¹. Uwarunkowania historyczne sprawiły jednak, iż wielkość owego parametru była nieco niższa dla mieszkanki byłej NRD.

Współczynnik dzietności							
Rok	Nowe kraje związkowe RFN						Landy zachodnie
	Grupa wiekowa kobiet 15-49 lat						
1990	1,52						1,45
1991	0,98						1,42
1995	0,84						1,34
2000	1,21						1,41
	BB*	MV	SN	ST	TH	NL	
2005	1,28	1,29	1,33	1,27	1,26	1,30	1,36
2007	1,37	1,36	1,40	1,33	1,34	1,37	1,38
2009	1,40	1,42	1,44	1,37	1,36	1,41	1,35
2010	1,45	1,48	1,49	1,42	1,43	1,46	1,39
2013	1,47	1,45	1,53	1,46	1,50	1,49	1,41

Tab. 4.3. Wskaźnik płodności kobiet w wieku 15-49 lat w latach 1990-2013¹⁰⁰²

⁹⁹⁷ Por.: Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung, *Raumordnungsbericht 2000*, "Berichte", Band 7, Bonn 2000, s. 12, https://www.bbsr.bund.de/BBSR/DE/Veroeffentlichungen/Abgeschlossen/Berichte/2000_2005/Downloads/ROB2000.pdf;jsessionid=BE9801078A38CB73586A4A72C0CC634D.live11291?__blob=publicationFile&v=3, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

⁹⁹⁸ Por.: I. Gerlach, op. cit., s. 296.

⁹⁹⁹ Zob.: J. Goebel, P. Krause, M. Kroh, G. G. Wagner, *20 Jahre Wiedervereinigung: Wie weit Ost- und Westdeutschland zusammengerückt sind*, "Wochenbericht des DIW", Nr. 44/2010 vom 4. November 2010, s. 3, https://www.academia.edu/25686122/20_Jahre_Wiedervereinigung_wie_weit_Ost-und_Westdeutschland_zusammenger_ckt_sind, [ostatni odczyt: 22.01.2020].

¹⁰⁰⁰ Zob.: D. H. Enste, N. Hülkamp, H. Schäfer, op. cit., s. 8.

¹⁰⁰¹ Por.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales*, Band 2015, op. cit., s. 53.

¹⁰⁰² • Statystyka nie uwzględnia wartości dla Berlina Wschodniego i Berlina Zachodniego; * BB-Brandenburgia, MV-Meklemburgia-Pomorze Przednie, SN-Saksonia, ST-Saksonia-Anhalt, TH-Turyngia, NL-nowe landy niemieckie. Opracowanie na podstawie danych: Amt für Statistik Berlin-Brandenburg (wyd.), *Bevölkerungsprognosen für das Land Brandenburg*, https://www.landtag.brandenburg.de/media_fast/5701/Prognosen%20Enquete.pdf, [ostatni odczyt: 08.11.2019];

W latach 1991-2013 przyrost naturalny w nowych krajach związkowych charakteryzowały wartości ujemne. (Zob. Tab. 4.4.) Choć w perspektywie całościowej nastąpiło widoczne odwrócenie negatywnego trendu, to w żadnym momencie po 1990 r. nie wystąpiła nadwyżka urodzeń żywych nad liczbą zgonów. Występujące w tym czasie okresowe fluktuacje w rozwoju indeksu przyrostu naturalnego były wypadkową zmiennych środowiskowych i politycznych, pozostających w bezpośrednim związku ze zmianą systemową.

Wskaźniki demograficzne dla byłej NRD					
Rok	Ludność (tys.)	Urodzenia (tys.)	Zgony (tys.)	Przyrost naturalny	Przyrost naturalny
1950	18360000	303,9	219,6	+84,30	+0,46
1970	17068318	236,9	240,8	-03,90	-0,02
1980	16739538	245,1	238,3	+06,80	+0,04
1990	16903838	200,6	238,4	-37,80	-0,22
1995	17645860	104,4	206,0	-101,7	-0,58
2000	17232045	130,9	183,5	-52,70	-0,31
2005	16739983	125,7	179,3	-53,60	-0,32
2010	16325833	135,6	187,2	-51,60	-0,32
2013	15919000	134,9	194,2	-59,30	-0,37

Tab. 4.4. Podstawowe wskaźniki demograficzne w nowych krajach związkowych oraz Berlinie w latach 1950-2013 (tys.)¹⁰⁰³

Sächsische Staatskanzlei, Referat 32 (wyd.), *Geburten je Frau im Freistaat Sachsen 1990-2015*, <https://www.demografie.sachsen.de/Geburten.pdf>, [ostatni odczyt: 08.11.2019]; Statistisches Amt Mecklenburg-Vorpommern (wyd.), *Statistische Sonderhefte Mecklenburg-Vorpommern*, Schwerin 2017, s. 37, <https://www.laiv-mv.de/static/LAIV/Statistik/Dateien/Publikationen/Statistisches%20Jahrbuch/Z011%202017%2000.pdf>, [ostatni odczyt: 08.11.2019]; Statistisches Bundesamt (Destatis), *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Natürliche Bevölkerungsbewegung 2013*, Fachserie 1, Reihe 1.1, Wiesbaden 2015, http://www.gbe-bund.de/gbe10/abrechnung.prc_abr_test_logon?p_uid=gast&p_aid=0&p_knoten=FID&p_sprache=D&p_suchstring=25381, [ostatni odczyt: 08.11.2019], Idem, *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Natürliche Bevölkerungsbewegung 2013*, Fachserie 1, Reihe 1.1, Wiesbaden 2016, s. 27, https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEHeft_derivate_00020845/2010110137004.pdf;jsessionid=84DD5E8DE4F23F79DEF66201FB3B6348, [ostatni odczyt: 08.11.2019]; Statistisches Bundesamt (Destatis), *Geburtenziffer 2015: Erstmals seit 33 Jahren bei 1,50 Kindern je Frau*, Pressemitteilung Nr. 373 vom 17. Oktober 2016, https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2016/10/PD16_373_126.html, [ostatni odczyt: 08.11.2019]; Idem, *Zusammengefasste Geburtenziffer. Entwicklung der Fertilitätsrate in Deutschland von 1990 bis 2018*, Wiesbaden 2019, <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/36672/umfrage/anzahl-der-kinder-je-frau-in-deutschland/>, [ostatni odczyt: 08.11.2019]; Thüringer Landesamt für Statistik (wyd.), *Geborene und Gestorbene 1955, 1960 und ab 1965 in Thüringen*, <https://statistik.thueringen.de/datenbank/TabAnzeige.asp?tabelle=zr000102%7C%7C>, [ostatni odczyt: 08.11.2019].

¹⁰⁰³ Na podstawie: *Bevölkerungstatistische Übersichten 1946-1989...*, op. cit., s. 25; M. Hubert, op. cit., s. 351; *Statistisches Jahrbuch 1990 der Deutschen Demokratischen Republik*, op. cit., s. 356; Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland*, Band 1991-2005, Idem, *Statistisches*

Najwyższe wartości ubytku naturalnego manifestowały się, jako wtórny efekt największej pojedynczej fali exodusu ku landom zachodnim oraz rezultat sukcesywnego wzrostu wskaźników bezrobocia do około 2003 r. Na przestrzeni pierwszych pięciu lat od demontażu wewnątrzniemieckiej granicy państwowej badany parametr był jednak dwukrotnie wyższy niż w kolejnych latach. Wpłynęła na to niewątpliwie niestabilna sytuacja socjalna mieszkańców nowych krajów związkowych w następstwie restrukturyzacji energo- i ekonomicznego systemu, dekompozycji dotychczasowego uwarstwienia społecznego oraz zniesienia paternalistycznych stosunków między władzą a obywatelami. Wtórny uzasadnieniem powstałej zależności, korespondującym z niepewną sytuacją materialną i koniecznością ponownego wejścia na ścieżkę edukacyjną, był niewielki w porównaniu do lat ubiegłych wskaźnik urodzeń w grupie wiekowej kobiet między 25. a 30. rokiem życia¹⁰⁰⁴. To one tworzyły dotychczas zasadniczy filar statystyk uwzględniających ilość zawieranych związków małżeńskich i posiadanych dzieci¹⁰⁰⁵. Relatywna poprawa tendencji w czasie wprowadzania pakietu reform niemieckiego rynku pracy, wypracowanych przez gabinet polityczny Gerharda Schrödera, utrzymała się do około 2010 r. Po tym okresie saldo urodzeń i zgonów ponownie osiągnęło wartości zbliżone do tych z końca lat 90-tych ub. wieku. Był to efekt ubytków naturalnych w dwóch ostatnich dekadach minionego stulecia¹⁰⁰⁶.

W obliczu permanentnego obniżania się poziomu populacji wschodnioniemieckiej fakt sukcesywnego wzrostu wskaźnika dzietności teoretycznej od połowy lat 90-tych nie przekładał się bezpośrednio na widoczną zmianę wartości przyrostu naturalnego. Nie zmieniło tego nawet wyhamowanie transregionalnej fali migracyjnej, odpowiedzialnej za dekompozycję struktury społecznej po zjednoczeniu. W dalszym ciągu utrzymywała się widoczna, ale stała nadwyżka zgonów nad urodzeniami. Proces nieprzerwanego „kurczenia się” społeczeństwa i wydłużenia przeciętnej, oczekiwanej oraz faktycznej długości trwania życia kolejnych pokoleń wykluczał de facto wpływ surowego wskaźnika umieralności na kształtowanie birth rate¹⁰⁰⁷.

Jahrbuch, Band 2006-2013, Wiesbaden, https://www.destatis.de/DE/Themen/Querschnitt/Jahrbuch/_inhalt.html, [ostatni odczyt: 07.11.2019].

¹⁰⁰⁴ Por.: *Die Bevölkerungsentwicklung in Ostdeutschland bis zum Jahr 2010*, „Wirtschaft im Wandel“, Nr. 3/1997, s. 14, <https://www.iwh-halle.de/publikationen/detail/Publication/die-bevoelkerungsentwicklung-in-ostdeutschland-bis-zum-jahr-2010/>, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

¹⁰⁰⁵ Zob.: K. Richter, *Trend zum Rückgang des Geburtenanstiegs setzt sich auch 1998 in den neuen Bundesländern fort*, „Demographie“, Mitteilungen der Johann-Peter-Süßmilch-Gesellschaft für Demographie e.V., Nr. 20, Berlin 1999, s. 13.

¹⁰⁰⁶ Por.: Statistisches Bundesamt (Destatis), *Lebendgeborene/Gestorbene: Bundesländer, Jahre, Geschlecht*, <https://www-genesis.destatis.de/genesis/online/data?operation=previous&levelindex=1&step=1&titel=Ergebnis&levelid=1578870179297&acceptcookies=false>, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

¹⁰⁰⁷ Por.: M. Okólski, *Mechanizm przejścia demograficznego*, [w:] *Teoria przejścia demograficznego*, red. M. Okólski, Warszawa 1990, s. 69-90.

Wskaźnik umieralności w nowych krajach związkowych RFN					
Rok	BB	MV	SN	SA	TH
1950	0,17				
1990	0,012	0,012	0,014	0,013	0,012
1995	0,011	0,011	0,013	0,012	0,011
2001	0,010	0,010	0,011	0,011	0,010
2003	0,010	0,010	0,012	0,012	0,010
2005	0,011	0,010	0,011	0,012	0,010
2007	0,011	0,011	0,012	0,012	0,011
2009	0,011	0,011	0,012	0,013	0,011
2011	0,011	0,011	0,012	0,013	0,012
2013	0,012	0,012	0,013	0,014	0,013

Tab. 4.5. Wskaźnik umieralności na obszarze nowych krajów związkowych RFN¹⁰⁰⁸

Napływ obcokrajowców nie rekompensował naturalnych ubytków populacyjnych oraz strat generowanych ruchami przestrzennymi ludności w końcowej fazie istnienia NRD oraz tuż po zjednoczeniu obu państw niemieckich, bowiem dotyczył jedynie regionów słabo rozwiniętych ekonomicznie. Udział osób pochodzenia migracyjnego w lokalnej strukturze społecznej nowych krajów związkowych RFN nie mógł przekroczyć administracyjnych limitów. Było to istotne przy ustalaniu wkładu budżetów związkowych na poczet wspierania inwestycji gospodarczych (tzw. *klucz Königsteiner*¹⁰⁰⁹). W 2009 r. ludność napływowa stanowiła niecałe 5% ogółu mieszkańców nowych landów¹⁰¹⁰, a ich znaczenie w odwróceniu niekorzystnych trendów demograficznych było marginalne. W Niemczech Zachodnich panowała zgoła odmienna sytuacja. Ponieważ jedna na pięć osób wywodziła się wedle statystyk ze środowiska migracyjnego, pozwalało to w znacznym stopniu bilansować ubytki

¹⁰⁰⁸ Obliczenia własne na podstawie danych: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland*, Band 1991–2005 oraz Idem, *Statistisches Jahrbuch* Band 2006–2013, op. cit.

¹⁰⁰⁹ Niem. Königsteiner Schlüssel – moduł określający wysokość udziału krajów związkowych w wydatkach ponadnarodowych bądź prawnomiędzynarodowych. Oblicza się go uwzględniając wysokość przychodów z podatków (2/3 kwoty) danego landu oraz jego ogólną liczbę ludności (1/3 kwoty). Podstawę prawną tego instrumentu stanowiła Umowa państwowa o zasadach finansowania instytucji naukowych (niem. Königsteiner Abkommen) - z 31 marca 1949 r., będąca pierwotnie kluczem do wydzielania kosztów partycypacji zachodnich krajów związkowych w funkcjonowaniu jednostek naukowo-badawczych, takich, jak. Towarzystwa Naukowego im Maxa Plancka czy Niemieckiego Towarzystwa Badań Naukowych. Zob.: K. Weiss, op. cit., s. 134.

¹⁰¹⁰ W 2009 r. ludność z pochodzeniem migracyjnym stanowiła 4,8% zbiorowości nowych krajów związkowych. Do kategorii tej zaliczały się osoby przybyłe na teren RFN po 1949 r. oraz ich potomkowie, a także Niemcy z ówczesnej Europy Wschodniej. Według przynależności etnicznej przeważali Polacy, Wietnamczycy, Rosjanie, Ukraińcy oraz Turcy. Do grona tego zaliczały się także osoby narodowości żydowskiej pochodzące ze Związku Radzieckiego. Pierwsze grupy pojawiły się na obszarze NRD tuż przed upadkiem „żelaznej kurtyny”. Duże skupiska tworzyły zatem osoby z byłego bloku komunistycznego, w szczególności osoby dobrze wykształcone. Ibidem, s. 137–138 oraz s. 164.

Zob.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *20 Jahre Deutsche Einheit*, Wiesbaden 2010, s. 12.

naturalne¹⁰¹¹. W perspektywie długoterminowej asymilacja przedstawicieli środowisk emigranckich nie stanowiła skutecznego elementu strategii przeciwdziałania procesowi starzenia się społeczeństwa oraz stabilizacji systemu ubezpieczeń społecznych¹⁰¹². Dlatego główny punkt ciężkości federalnej polityki ludnościowej został ukierunkowany na wymiar jakościowy, z uwzględnieniem istniejących trendów w zakresie przepływu mieszkańców. Ów artykułował się m.in. poprzez zwiększenie nacisku na procesy wychowawcze, kształtujące indywidualną hierarchię wartości; udoskonalanie polityki oświatowej (podnoszenie standardów edukacyjnych dzieci i młodzieży oraz kwalifikacji zawodowych wśród dorosłych); stymulowanie pożądanych zachowań społecznych na płaszczyźnie zdrowotnej (polityka zdrowotna) czy wreszcie wyważoną strategię integracji ekonomicznej i kulturowej ludności napływowej oraz ich zstępnych (polityka imigracyjna)¹⁰¹³. Wymienione aspekty stanowiły kluczowe uzupełnienie działań rządu w zakresie materialnego wspierania rodzin oraz pobudzania lokalnego rynku pracy dla kontrolowania mobilności przestrzennej mieszkańców nowych krajów związkowych.

4.5. Problem starzenia się społeczeństwa w perspektywie uczestnictwa politycznego

Obserwowany od lat 70-tych ub. stulecia drastyczny spadek liczby urodzeń w Niemczech Wschodnich powodował jakościowe zmiany struktury wiekowej lokalnej zbiorowości¹⁰¹⁴. Jednocześnie malała statystyczna liczba zgonów, wzmacniając tendencję do wydłużania się przeciętnej długości trwania życia w tym regionie. Ponieważ negatywne tendencje rozwojowe podstawowych wskaźników mierzących kondycję społeczności ludzkiej utrzymały się również po formalnym zjednoczeniu obu państw niemieckich, władze federalne mierzyły się nie tylko z problemem „kurczącego się społeczeństwa”, ale przede wszystkim jego starzeniem w perspektywie długofalowej. Proces ów warunkowały zasadniczo trzy pierwotne zmienne zależne: wspomniany na wstępie wskaźnik urodzeń, poziom umieralności oraz długość życia jednostki w kontekście generacyjnym¹⁰¹⁵. Kwantytatywny przyrost mieszkańców

¹⁰¹¹ Zob.: K. Weiss, op. cit., s. 134; G. Milbradt, op. cit., s. 75; S. Weidner, op. cit., s. 36.

¹⁰¹² Zob.: G. Steinmann, op. cit., s. 111-112.

¹⁰¹³ Ibidem, s. 114.

¹⁰¹⁴ Por.: Bundesministerium des Innern (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit* 2010, op. cit., s. 61-63.

¹⁰¹⁵ Por.: C. Fiedler, E. Grünheid, *Bevölkerungsentwicklung. Daten, Fakten, Trends zum demografischen Wandel*, Wiesbaden 2013, <https://www.bib.bund.de/Publikation/2013/pdf/Bevoelkerungsentwicklung-2013->

w wieku poprodukcyjnym przybrał w terminologii niemieckiej pojęcie „*Alterung von oben*”, oznaczające starzenie górnego końca struktury wiekowej¹⁰¹⁶. Było ono następstwem kontynuacyjnego spadku wskaźników umieralności w przekroju makrospołecznym, a w konsekwencji - ciągłego wydłużania oczekiwanej długości życia w chwili narodzin (niem. *Lebenserwartung bei Geburt*). W 1990 r. statystyczny mieszkaniec byłej NRD dożywał średnio 69,4 lat – kobieta - 76,7 lat. W ciągu kolejnych 23 lat wskaźnik ten zwiększył się odpowiednio do 77,11 lat i 83,11 lat¹⁰¹⁷. Pod tym względem wraz z upływem czasu doszło do znaczącego zbliżenia się wschodnioniemieckich wartości indeksu prognozowanej długości życia dla obu płci do wskaźników odnotowywanych w landach zachodnich. Między 1990 r. a końcem 2013 r. różnica ta zmniejszyła się u kobiet z 2,5 roku do zaledwie kilku dni (przewidywana długość życia osiągnęła tam 83,12 lat) oraz z 3,5 roku do roku i 4 miesięcy u mężczyzn (78,41 lat). Mieszkanki RFN w obu jej historycznych częściach żyły zatem dłużej niż męska część zbiorowości.

Przewidywana długość życia mężczyzn i kobiet w nowych landach (lata 1993–2013)					
Okres	BB	MV	SN	ST	TH
Mężczyźni					
1993/1995	70,01	68,84	71,44	70,31	71,32
2002/2004	74,60	73,84	75,43	74,02	74,77
2004/2006	75,39	74,53	76,09	74,55	75,36
2006/2008	76,10	75,13	76,76	75,09	75,90
2008/2010	76,77	75,67	77,14	75,47	76,44
2011/2013	77,09	76,16	77,44	75,98	77,02
Kobiety					
1993/1995	78,01	77,58	78,68	77,73	78,04
2002/2004	81,11	80,83	81,87	80,78	81,01
2004/2006	81,54	81,38	82,35	81,12	81,55
2006/2008	82,01	81,75	82,71	81,43	81,93
2008/2010	82,34	82,11	83,13	81,74	82,19
2011/2013	82,76	82,58	83,34	82,28	82,73

Tab. 4.6. Przeciętna długość życia kobiet i mężczyzn w nowych landach¹⁰¹⁸

Daten-Fakten-Trends-zum-demografischen-Wandel.pdf?__blob=publicationFile&v=3, [ostatni odczyt: 11.11.2019].

¹⁰¹⁶ Por.: T. Lampert, E. Nowossadeck, E. von der Lippe, "Journal of Health Monitoring", Nr. 4/2019, Berlin, s. 41-42, http://www.gbe-bund.de/pdf/johm_2019_01_fact_sheet_entwicklung_lebenserwartung_d.pdf#SEARCH=%22Lebenserwartung%22, [ostatni odczyt: 11.11.2019].

¹⁰¹⁷ Por.: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales*, Band 2016, Wiesbaden 2016, s. 39, https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEAusgabe_derivate_00000273/Statistisches_Jahrbuch2016.pdf, [ostatni odczyt: 11.11.2019].

¹⁰¹⁸ Na podstawie: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Durchschnittliche Lebenserwartung bei Geburt (Periodensterbetafel): Bundesländer, Jahre, Geschlecht*,

Przewidywany wiek kobiety w każdym z nowych krajów związkowych przekroczył w pierwszej dekadzie nowej ery granicę 80 lat, natomiast mężczyzny – 74 lat. Najbardziej sędziwego wieku doczekał statystyczny mieszkaniec Saksonii. Na koniec 2013 r. przewidywana długość życia wśród mężczyzn osiągnęła tam niespełna 77,5 roku, u kobiet z kolei – 83 lata i 4 miesiące. Wartość odchylenia między dwoma skrajnymi wartościami dla reprezentacji płci męskiej wyniosła półtora roku, a dla populacji żeńskiej trzynaście miesięcy. W tym kontekście najniższa długość życia przy narodzinach dotyczyła każdorazowo Saksonii-Anhalt (odpowiednio: 76 lat oraz 82 lata i 3 miesiące). Wtórnymi determinantami odpowiedzialnymi za pogłębienie procesu starzenia się zbiorowości skupionej w nowych krajach związkowych okazały się ruchy migracyjne, obejmujące przede wszystkim ludność w wieku produkcyjnym. Odpływ młodych, mobilnych mieszkańców do zachodniej RFN szczególnie obciążał strukturę społeczną w latach 90-tych ub. wieku. Do grupy czynników następczych, poza uwarunkowaniami biologicznymi i środowiskowymi, związanymi z kwalitatywną poprawą ogólnej kondycji zdrowotnej mieszkańców, należał ponad to jakościowy przeskok warunków socjalno-bytowych.

Problem kurczenia się lokalnej populacji mieszkańców dotyczył każdego kraju związkowego na obszarze byłej NRD. Obserwowana od końca lat 90-tych ub. wieku regularna poprawa wskaźnika dzietności przyniosła lekki, kwantytatywny przyrost mieszkańców poniżej szóstego roku życia do końca 2013 r. W grupach wiekowych od sześciu do 45-ciu lat następował sukcesywny spadek wielkości populacji. Rosło jednocześnie znaczenie roczników powyżej bariery 45-go roku życia, przy czym tempo zwiększania się reprezentacji społeczeństwa do 65-ciu lat było dwukrotnie słabsze niż miało to miejsce w przypadku osób osiągających granicę wieku poprodukcyjnego. W ten sposób postępująca poprawa wskaźnika płodności kobiet nie była wystarczająca, aby rekompensować zmiany zachodzące w górnych kohortach demograficznych. Rosnąca liczba emerytów dotyczyła roczników z powojennego wyżu, a postępująca równolegle zwyżka odsetka w środkowych grupach wiekowych była konsekwencją względnego wyhamowania regresu demograficznego w latach 70. i 80. minionego stulecia. Jednoczesna tendencja do wydłużania przeciętnej, oczekiwanej długości życia wśród nowonarodzonych obywateli utrwaliła perspektywę starzenia się całej społeczności wschodnioniemieckiej. W 1990 r. zanotowano najniższy odsetek zbiorowości w wieku powyżej 60 lat. Abstrahując od uwarunkowań czysto demograficznych, widoczny na

<https://www-genesis.destatis.de/genesis/online/data?operation=previous&levelindex=1&step=1&titel=Ergebnis&levelid=1573433888335&acceptcookies=false>, [ostatni odczyt: 11.11.2019].

przeźrzeni kolejnych dwóch dekad gwałtowny przeskok danych dla ludności osiągających górne granice struktury wiekowej wzmacniały wprowadzone już w połowie lat 70-tych ułatwienia w emigracji do RFN dla emerytów i rencistów. Byli oni albo wykupywani, albo też otrzymywali stosowne zezwolenia urzędowe na wyjazd do RFN. W ten sposób reżim SED chciał zneutralizować potencjalne koszty wynikające z rosnących potrzeb ekonomicznych i niewystarczających zasobów siły roboczej.

Rok	Land	<6	6-15	15-18	18-25	25-45	45-60	60-65	>65
1995	BB	101916	326402	111442	198344	816586	495276	151067	341009
1997	BB	89867	306076	116060	209722	816723	505063	170143	359637
1999	BB	100186	266411	116611	229780	798906	511533	191350	386430
2000	BB	105643	244114	115864	237274	784462	512104	197752	404749
2005	BB	112975	159189	103786	235389	710277	569994	161621	506252
2013	BB	117950	179926	56717	128020	411462	816716	179500	558902
1995	MV	75853	247287	87291	148929	592431	337725	107016	226552
1997	MV	97258	225972	87151	156875	575663	340736	116349	241154
1999	MV	67990	191384	84197	169770	547035	341815	127893	259238
2000	MV	71641	172311	82761	173595	531483	342301	130989	270662
2005	MV	76563	101898	71308	170936	466283	386109	98140	336029
2013	MV	77995	112829	34762	93997	284954	512573	121272	358123
1995	SN	177157	525106	184689	354561	1363132	921693	271369	768896
1997	SN	154265	483356	185790	365776	1333119	925301	295969	778836
1999	SN	165519	412743	179918	389820	1274267	907465	327892	802053
2000	SN	174578	376257	176380	398796	1243801	894361	337733	823675
2005	SN	193894	242411	154014	393140	1149029	903018	285021	953227
2013	SN	208077	287257	83424	239528	748417	1179386	299925	1000371
1995	ST	110970	326370	111321	210902	845446	548415	162933	422571
1997	ST	94471	302052	113393	211304	824996	546341	177041	432092
1999	ST	98189	258030	110457	225490	778753	536611	194488	446719
2000	ST	101426	234878	108705	229309	752082	529220	200921	458834
2005	ST	104437	143229	95398	229046	655453	545700	162031	534422
2013	ST	102241	150859	46888	131530	379436	708177	172155	553291
1995	TH	101110	305559	105481	200084	779747	493591	141301	376912
1997	TH	87370	278967	108530	203335	762141	497444	155096	385265
1999	TH	92345	237565	104998	218535	730045	492860	174348	398386
2000	TH	96523	215882	102410	225461	710807	488065	182111	409996
2005	TH	102227	136387	88358	221656	636836	520634	144178	484299
2013	TH	104195	149632	46738	125967	385184	672791	165262	511071

Tab. 4.7. Ludność nowych krajów związkowych z podziałem na kategorie wiekowe w latach 1995-2013¹⁰¹⁹

Liczebność poszczególnych grup wiekowych nabierała strategicznego znaczenia szczególnie w kontekście uczestnictwa politycznego na gruncie wyborczym oraz działalności partyjnej. (Zob. Tab. 4.8.) Struktura horyzontalna ludności ważyła na ostatecznym rozkładzie

¹⁰¹⁹ Dane za 2013 r. dla grup wiekowych 25-40 oraz 40-60. Na podstawie: Statistische Ämter des Bundes und der Länder (wyd.), <https://www.regionalstatistik.de/genesis/online>, [ostatni odczyt 09.11.2019]; Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales*, Band 2015, op. cit., s. 32.

poparcia procentowego uzyskiwanego przez poszczególne komitety wyborcze. Ponieważ wzrosło znaczenie górnych grup demograficznych, strategicznego znaczenia w okresie poprzedzającym kampanię wyborczą nabierały kwestie socjalne, mające decydować o tym, który z dwóch bloków polityczno-programowych uzyska wystarczający mandat społeczny do sprawowania rządów w kolejnej kadencji. Walka o poparcie elektoratu w gronie osób po 45-tym roku życia była szczególnie istotna w pierwszej dekadzie nowego stulecia, ponieważ liczba potencjalnej siły głosów tej reprezentacji wzrosła o $\frac{1}{3}$ w odniesieniu do stanu wyjściowego z początku lat 90-tych ub. wieku. W tym samym wymiarze zmniejszył się potencjał reprezentacyjny mieszkańców i mieszanek nieprzekraczających 25 lat, jakkolwiek skala ubytków w obrębie tej populacji różniła się w zależności od subkategorii wiekowej. Niemal dwukrotnie mniejszy potencjał ilościowy powstał po stronie społeczności w wieku od sześciu do osiemnastu lat. W grupie demograficznej obejmującej osoby pełnoletnie przed 25-tym rokiem życia powstała tendencja spadkowa była o tyle niekorzystna, iż populację tę tworzyły jednostki nabywające dopiero czynne prawo wyborcze, a mniejsza reprezentacja oznaczała de facto osłabienie siły głosu tej reprezentacji na forum przedstawicielskim. W 2013 r. dorośli w wieku do 25-ciu lat stanowili już tylko niespełna 6% ogółu zbiorowości wschodnioniemieckiej. Postępujący proces starzenia się społeczeństwa byłej NRD był również konsekwencją regresu w grupie wiekowej pomiędzy 25-tym a 45-tym rokiem życia. Do końca 2013 r. jej zasobność zmniejszyła się o $\frac{1}{3}$ w stosunku do wielkości z początku ostatniej dekady XX wieku. Negatywne trendy charakteryzujące rozwój struktury wiekowej obszaru Niemiec Wschodnich przed 1989 r. oraz po upadku muru berlińskiego spowodowały całkowite przebiegunowanie rozkładu zasobności grupy domniemanych wyborców do 45-ciu lat i powyżej tej granicy. O ile do 1995 r. pierwsza z wydzielonych subkategorii stanowiła około 60% ogółu społeczeństwa, tak w perspektywie wyborów do Bundestagu na jesieni 2013 r. jej znaczenie spadło do niespełna 40%. Ów dysonans wzrastał o kolejne punkty procentowe na korzyść górnych kohort demograficznych, jeśli odjąć udział młodzieży przed osiągnięciem pełnoletności (14%).

Grupy wiekowe w landach wschodnich (%)						
Rok	>6	6 > 18	18 > 25	25 > 45	45 > 60	>60
1995	4,0	16,4	7,9	31,0	19,7	21,0
2000	4,0	12,6	9,2	29,3	20,1	24,9
2005	4,4	9,7	9,4	27,1	21,9	27,5
2013	4,9	9,2	5,8	17,7	31,1	31,4

Tab. 4.8. Udział grup wiekowych w populacji landów wschodnich w latach 1990-2013¹⁰²⁰

¹⁰²⁰ Dane za 2013 r. dla grup wiekowych 25-40 oraz 40-60. Obliczenia własne na podstawie: Statistische Ämter des Bundes und der Länder, op. cit.; Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales*, Band 2015, op. cit., s.32.

Na koniec 2013 r. Saksonia, będąca najliczniejszym landem wschodnioniemieckim, miała również najwyższy statystyczny udział osób powyżej 65-ciu lat w całej lokalnej społeczności. Co czwarta osoba zamieszkująca ten kraj związkowy osiągała wówczas granicę wieku emerytalnego (24,72%). Podobnie wyglądała sytuacja w Saksonii-Anhalt, gdzie odsetek wspomnianej populacji był tylko o 0,07 p. p. niższy. W dalszej kolejności znalazły się Turynia (23,65%), Brandenburgia (22,82%) oraz Meklemburgia-Pomorze Przednie z najkorzystniejszym na tle pozostałych regionów wskaźnikiem – 22,43%. Układ ten nie zmienił się również w przypadku poszerzenia grupy wiekowej o reprezentację mieszkańców, którzy ukończyli 60-ty rok życia. W grupie młodzieży, która nie osiągnęła jeszcze osiemnastu lat najwyższy regionalny odsetek wśród całej zbiorowości odnotowano w Brandenburgii (14,45%), natomiast najmniejsza liczebnie reprezentacja tego pokolenia żyła statystycznie na terenie Saksonii-Anhalt (13,37%). Druga wartość odsetka przypadła w udziale Saksonii (14,30%), trzecią zarejestrowano w Meklemburgii-Pomorzu Przednim (14,13%). Turynia, tak jak Saksonia, nie przekroczyła pułapu 14%, tracąc do niego dystans niespełna 0,09 p. p.¹⁰²¹

Osoby starsze dominowały w strukturze społecznej regionów wiejskich. Tendencja ta była z roku na rok coraz bardziej wzrostowa¹⁰²². To z kolei wpływało na zmniejszenie średniej wieku regionów o tradycyjnie wysokim zaludnieniu. Niemniej wydłużanie prognozowanej długości trwania życia w obrębie metropolii postępowało o wiele szybciej na jej peryferiach, aniżeli w centrach ośrodków miejskich. Czynnikiem determinującym to zjawisko była głównie postępująca suburbanizacja¹⁰²³, w związku z czym dochodziło do wzmocnienia regionalnych podziałów w strukturze wiekowej społeczeństwa wschodnioniemieckiego.

Depopulacja i wydłużenie średniej wieku mieszkańców nowych krajów związkowych warunkowała również długookresowe zmiany w obrębie struktury wiekowej mieszkańców działających w partiach politycznych. Punktem ciężkości stawała się rosnąca średnia wieku członków ugrupowań, jak również zmniejszająca się wielkość poziomu członkostwa partyjnego. Z drugiej strony zjawiska te wymuszały adaptację systemu zabezpieczeń społecznych do specyficznych potrzeb zbiorowości ulokowanej w górnej części

¹⁰²¹ Obliczenia własne na podstawie: Ibidem.

¹⁰²² W 2006 r. co czwarty obywatel RFN był w wieku powyżej 60 lat. Por.: S. Beetz, K. Brauer, C. Neu, op. cit., s. 36.

¹⁰²³ Suburbanizacja jest procesem wyludniania centrów miast i paralelnej rozbudowy strefy podmiejskiej wraz z infrastrukturą komunikacyjno- mieszkaniową. Zob.: *Der Einfluss des demografischen Wandels auf die föderalen Finanzstrukturen*, op. cit., s. 29-30.

struktury wiekowej. Ciężar garunkowy problemu sprowadzał się do poszerzania zaplecza socjalnego dla osób w wieku emerytalnym z gwarancjami zrównoważonego rozwoju ekonomicznego całego regionu, oznaczającego utrzymanie odpowiedniego poziomu produktywności lokalnej gospodarki, racjonalnej struktury podziału dochodowego oraz sytuacji na rynku pracy¹⁰²⁴. Władze federalne gwarantowały stałe wsparcie finansowe na rzecz rozwoju infrastruktury pielęgnacyjnej. Funkcjonujące od 1995 r. ustawowe ubezpieczenie pielęgnacyjne¹⁰²⁵ pozwoliło w ciągu kilkunastu lat rozbudować oraz udoskonalić system domowej opieki nad osobami starszymi, usług opiekuńczych o charakterze gospodarczym (utrzymanie gospodarstwa domowego), pielęgnacyjnym (zabiegi higieniczne) i specjalistycznym (terapię zajęciową, leczniczą) za pośrednictwem odpowiednich podmiotów rynkowych, a także podnieść standardy opieki stacjonarnej (instytucjonalnej) dzięki budowie nowych i unowocześnianiu starych zakładów opiekuńczych, opiekuńczo-leczniczych, hospicjów czy domów pomocy społecznej oraz podniesieniu oferty świadczonych usług¹⁰²⁶.

Do połowy lat 90-tych istniejące na tym polu w nowych krajach związkowych braki strukturalne stawiały je daleko w tyle za standardami panującymi w zachodniej RFN. Dzięki „Ustawie na rzecz strukturalnego rozwoju ubezpieczenia pielęgnacyjnego” z 28 maja 2008 r. świadczenia opiekuńcze zostały ukierunkowane w jeszcze większym stopniu na potrzeby osób wymagających stałej lub częściowej opieki pielęgnacyjnej. Jednym z punktów ciężkości dokumentu stało się wprowadzenie systemu indywidualnych porad/konsultacji pielęgnacyjnych od dnia 1 stycznia 2009 r. Dzięki niemu osoba zainteresowana zyskała możliwość nabycia informacji o wyborze najbardziej odpowiednich dla danego przypadku świadczeń socjalnych na poziomie federalnym i związkowym oraz innych, dodatkowych ofert pomocowych. Istotnym elementem wspierania systemu opieki pielęgnacyjnej stało się również uelastycznienie wysokości dotacji od sytuacji ekonomicznej regionów¹⁰²⁷. W obliczu zmian demograficznych ważnym wyzwaniem dla rządzących stała się poprawa standardów zabudowy

¹⁰²⁴ Por.: A. Ritter, *Der Preis der deutschen Einheit...*, op. cit., s. 140-141; G. Steinmann, op. cit., s. 42 i nast.

¹⁰²⁵ Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetz zur sozialen Absicherung des Risikos der Pflegebedürftigkeit (Pflege-Versicherungsgesetz – PflegeVG) vom 26. Mai 1994*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 1994, Teil I, Nr. 30, Bonn, den 28. Mai 1994, s. 1015-1073, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&start=//%255B@attr_id=%2527bgbl194s1014.pdf%2527%255D#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl194s1014.pdf%27%5D__1563296510903, [ostatni odczyt: 16.07.2019].

¹⁰²⁶ Por.: J. Göddecke-Stellmann, M. Metzmacher, *Wohnungsmarktlage und innerstädtische Mobilität: Innerstädtische Umzüge als Gegenstand der Wohnungsmarktbeobachtung*, „Informationen zur Raumentwicklung 1994”, Bd. 10/11, s. 781 i nast.

¹⁰²⁷ Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetz zur strukturellen Weiterentwicklung der Pflegeversicherung (Pflege-Weiterentwicklungsgesetz) vom 28. Mai 2008*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2008, Teil I, Nr. 20, ausgegeben zu Bonn am 30. Mai 2008, s. 874-906, <http://npl.ly.gov.tw/pdf/6380.pdf>, [ostatni odczyt: 24.01.2013].

mieszkalnej z uwzględnieniem szczególnych potrzeb starszej części społeczeństwa¹⁰²⁸. Na mocy „ustawy o przeniesieniu emerytur”¹⁰²⁹ mieszkańcy byłej NRD zaczęli otrzymywać swoje świadczenia za wysługę lat pracy według ujednoliconych dla całej RFN podstaw prawnych. Dzięki temu wysokość emerytur w nowych krajach związkowych w latach 1990-2009 osiągnęła poziom 88,7% stawek obowiązujących w landach zachodnich¹⁰³⁰.

Spadek potencjału osób w wieku produkcyjnym, w szczególności zdolnych do pracy oraz konieczna przebudowa systemu ubezpieczeń społecznych przyspieszyły publiczną i parlamentarną debatę w zakresie dalszego zwiększania wydajności oraz czasu pracy w Niemczech, przede wszystkim lepsze wykorzystanie i zaadoptowanie potencjału osób w wieku 55-65 lat, podniesienia wieku emerytalnego do 65 i 67 lat, większej asymilacji kobiet na rynku pracy oraz prowadzenia bardziej aktywnej polityki migracyjnej (Aczkolwiek w przypadku Niemiec Wschodnich obecność tzw. ludności napływowej nie decyduje o odwróceniu niekorzystnych tendencji demograficznych)¹⁰³¹. Pomocnym rozwiązaniem okazała się lepsza organizacja życia rodzinnego i zawodowego. Jednymi z wiodących haseł polityki zatrudnienia było uelastycznienie czasu pracy czy też prorodzinna polityka kadrowa. Ograniczenie działań strukturalnych do rozbudowy systemu opieki nad dziećmi względnie bezpośredniej pomocy finansowej było w obliczu zaistniałych problemów jedynie rozwiązaniem doraźnym¹⁰³². Niemniej wiele gmin miało poważne problemy z wypracowaniem skutecznych strategii do walki z procesem starzenia się społeczeństwa i wyludniania, ponieważ w dalszym ciągu obowiązywał schemat decyzyjny osadzony w XX-wiecznych realiach „wzrostu” motywowanych zjednoczeniem obu państw niemieckich¹⁰³³.

¹⁰²⁸ Zob.: Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2009*, Berlin 2009, s. 125-130, https://www.unternehmen-region.de/_media/Jahresbericht-zum-Stand-der-Deutschen-Einheit-2009.pdf, [ostatni odczyt: 15.07.2019].

¹⁰²⁹ Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetz zur Herstellung der Rechtseinheit in der gesetzlichen Renten- und Unfallversicherung (Renten-Überleitungsgesetz – RÜG) vom 25. Juli 1991*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 1991, Teil I, Nr. 46, Bonn, den 31. Juli 1991, s. 1606-1708, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=//%5B@attr_id=%27bgbl191s1606.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl191s1606.pdf%27%5D__1563296599935, [ostatni odczyt: 16.07.2019].

¹⁰³⁰ Zob.: Bundesministerium des Innern (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2010*, op. cit., s. 104-105.

¹⁰³¹ Por.: G. A. Ritter, *Der Preis der deutschen Einheit...*, op. cit., s. 145.

¹⁰³² Zob.: G. Milbradt, op. cit., s. 83.

¹⁰³³ Por.: H. Birg, op. cit., s. 170; D. Henckel, B. Hollbach-Grömig, R. Pätzold, op. cit., s. 41-42.

4.6. Podsumowanie

Przemiany społeczne po upadku muru berlińskiego były siłą napędową zmiany systemowej. Wraz z upadkiem komunistycznego reżimu SED w 1989 r. zmieniły się przede wszystkim normatywne i praktyczne wzorce zachowań społeczeństwa. Państwo zredefiniowało swoją dotychczasową opiekuńczą rolę względem podległych mu jednostek. Socjalistyczny parasol świadczeń socjalnych oraz subwencji centralnych został zastąpiony funduszami i programami federalnym. Jednostka została skonfrontowana z zupełnie nieznanymi jej obszarami określającymi życie codzienne, jak chociażby samodzielność w podejmowaniu strategicznych decyzji czy presja czynnika decyzyjnego. Obciążenie mieszkańców większym zakresem samodyscypliny i odpowiedzialności za samego siebie było dla wielu równoznaczne z przejściem terapii szokowej. Niemcy ze Wschodu byli nieprzygotowani na funkcjonowanie w szeroko pojętej kulturze zachodniej, ponieważ nabyte przez nich z wiekiem socjalistyczne kanony wychowania nie wpisywały się w schemat socjalizacyjny depolityzujący poczucie własnego bytu.

Niezależnie od okoliczności towarzyszących procesowi zmiany systemowej praca pozostała nadal zasadniczą wartością w życiu mieszkańców nowych krajów związkowych i jednocześnie głównym determinantem posiadanego statusu socjalnego. Niemcy Wschodnie musiały jednak przestawić się z zarządzania nakazowo-planowego na system wolnorynkowy, regulujący wielkość bezrobocia grą podaży i popytu. W ten sposób zmiana systemowa przyspieszyła powstanie w ex-NRD społeczeństwa ponowoczesnego. Jednym z wyznaczników tego procesu było zmodyfikowanie systemu zatrudnienia oraz zarządzania zasobami ludzkimi, a w konsekwencji przebudowa struktury zawodowej. Punktem ciężkości działań władz w ujęciu ekonomicznym stała się likwidacja nadwyżek personalnych w przemyśle i rolnictwie na rzecz rozwoju sektora usług. W tym momencie następstwa strukturalne unii monetarnej, gospodarczej i socjalnej obnażyły słabości systemu socjalistycznego, w tym jego brak elastyczności na zmiany. Przekształcenia własnościowe, podporządkowanie prawidłom wolnego rynku oraz liberalizm polityczny wymagały radykalnej zmiany nawyków ekonomicznych, reorganizacji zaplecza instytucjonalnego i zarządczego oraz wprowadzenia nowych standardów jakościowych i technologicznych, do których osłabiona centralizmem państwowym gospodarka NRD była nieprzystosowana. Większość z istniejących dotychczas zakładów pracy nie była gotowa na przyjęcie tak radykalnych zmian organizacyjnych, które w

dotadku pociągały za sobą ogromne koszty operacyjne. Konieczność restrukturyzacji potencjału przemysłowego prowadziła w efekcie do bankructwa wielu jednostek produkcyjnych mimo narzędzi pomocowych oferowanych przez stronę rządową. Upadek systemu nakazowo-rozdziałczego skutkował gwałtownym wzrostem liczby osób pozostających bez stałego dochodu. Obawie o utrzymanie własnego zatrudnienia towarzyszyła perspektywa osłabienia pozycji wyjściowej w jej poszukiwaniu na tle reszty społeczeństwa, ponieważ Niemcy Wschodnie nie posiadały de facto zbiorowych doświadczeń w zakresie bezrobocia. Utrata państwowego nadzoru nad przydziałem pracy w efekcie przyniosła powtórna dekompozycję lokalnej struktury społecznej według konwencji „*Spreizung nach oben*”, sankcjonującej rozwarstwienie w podziale dochodów na niekorzyść niższych warstw społecznych. Zastąpiła ona paradygmat „*Nivellierung nach unten*”, zrównujący status ekonomiczny wszystkich członków społeczeństwa socjalistycznego poniżej poziomu establishmentu, przyczyniając się do powstania wzajemnych animozji i uprzedzeń. Przejęcie schematów socjalnych oraz stylu życia społeczeństwa usługowego, w której bazą spajającą więzi interpersonalne stanowiła indywidualna i niezależna od państwa kreacja własnej osobowości, dająca możliwość podejmowania niezależnych inicjatyw, ale i wymagająca od jednostek odpowiedzialności za własne decyzje, znajdowało ujście w kryzysie mentalnym mieszkańców landów wschodnich, sprzyjając utrwalaniu anty-zachodnioniemieckich resentymentów. Na tle mnożących się problemów systemowych, w szczególności o podłożu ekonomicznym, enerdowska przestrzeń bytowa była stawiana w niezwykle korzystnym świetle, głównie przez wzgląd na fakt, iż ciężar gatunkowy związany z zabezpieczeniem podstawowych potrzeb jednostki spoczywał wówczas na państwie. Afirmacja wybranych obszarów porządku społeczno-politycznego okresu poprzedzającego upadek muru berlińskiego, których specyfika dawała mieszkańcom niskie, ale gwarantowane praktyką polityczną poczucie stabilności życiowej niezależnie od zmieniającego się otoczenia urosła do miana fenomenu cywilizacyjnego, określanego mianem „ostaligizacji”. Pojęcie to odnosiło się bezpośrednio do różnic mentalnych dzielących obie społeczności niemieckie, co w przełożeniu na skrajny subiektywizm w ocenie procesu zjednoczeniowego wśród mieszkańców nowych krajów związkowych prowadziło do powstania stereotypu Niemca „pierwszej i drugiej kategorii”. Istnienie tej nieformalnej płaszczyzny segregacji społecznej zaważyło ostatecznie na kreacji świadomości politycznej mieszkańców nowych landów. Określały ją przede wszystkim: stosunek do instytucji oraz mechanizmów demokracji porządkujących relacje społeczno-polityczne oraz poziom uczestnictwa w życiu publicznym, wyrażany przede wszystkim działalnością stowarzyszeniową o charakterze członkowskim oraz aktywnością wyborczą.

W przysposobieniu obywateli byłej NRD do funkcjonowania w ramach społeczeństwa ponowoczesnego w pierwszym etapie zmiany systemowej było ukierunkowanie wszelkich narzędzi systemowych na kompleksowy rozwój rynku pracy, dostosowanie go do procesów globalizacyjnych, a więc także promocja stosunków zatrudnienia, wykorzystujących różne systemy czasu pracy, podnoszenia kwalifikacji zawodowych czy efektywnego łączenia nauki z praktyką. Ofensywa polityczna władz centralnych z końca lat 90-tych ub. wieku zmierzała z kolei do reorganizacji prawa pracy na potrzeby systemu ubezpieczeń społecznych oraz mechanizmów akcentujących większą odpowiedzialność jednostki za decyzje podejmowane w związku z poszukiwaniem zatrudnienia w drodze zmniejszenia dotychczasowych, bezpośrednich świadczeń socjalnych. Zwrócono się więc ku konkretnym programom pomocowym, obejmującym zarówno subwencje na programy edukacyjne, jak również rozwiązania wydobywające funkcjonalne aspekty istniejących bądź ustanawianych na nowo przepisów jurystycznych. W ten sposób państwo stało się aktywnym pośrednikiem w drodze powrotu na ścieżkę zawodową jednostek zagrożonych długotrwałym wykluczeniem społecznym z powodów strukturalnych. Była to zasadnicza zmiana w odniesieniu do paternalizacji dnia codziennego w dobie reżimu SED. Kluczowy wkład w usprawnienie przepływu zasobów ludzkich między sferą popytową i podażową oraz odprężenie na ogólnoniemieckim rynku pracy zapoczątkowały prace legislacyjne nad ustawami Hartza. Pokłosem reform okresu kanclerstwa Gerharda Schrödera były dalsze projekty ministerialne ukierunkowane na podniesienie stopnia decentralizacji odpowiedzialności systemu pośrednictwa pracy w dystrybucji podaży miejsc pracy oraz uwzględnienie czynników regionalnych współkształtujących sytuację na rynku zatrudnienia.

Obiektywny взгляд na procesy przemian systemowych sprowadza się do wniosku, iż towarzyszące mu problemy natury strukturalnej i obyczajowej nie blokowały faktycznego wzrostu poziomu życia mieszkańców. Wymierne efekty działań władz w zakresie rozwoju rynku zatrudnienia znalazły odzwierciedlenie w sukcesywnym, dynamicznym wzroście płacy nominalnej. Patrząc przez pryzmat nakładów federalnych ponoszonych w związku z odbudową potencjału gospodarczego byłej NRD, wzrost wielkości uposażenia musiał być względnie proporcjonalny do wydajności siły roboczej landów wschodnich. Fakt ten powodował, iż niemal dla połowy zatrudnionych otrzymywane pobory wydawały się krzywdząco niskie. Globalne porównanie płac obu płci wypadało mimo wszystko na niekorzyść mieszkanek nowych krajów związkowych. Różnice w wysokości dochodów stawały się widoczne wraz ze wzrostem długości stażu pracy i wielkości zakładów przemysłowych. Nie bez znaczenia była również kwestia czasowego wykluczenia kobiet z rynku pracy ze względów macierzyńskich.

Uwzględniając jednak wyjściową pozycję materialną społeczeństwa wschodnioniemieckiego, sytuacja socjalno-bytowa tej zbiorowości w kolejnych latach uległa widocznej poprawie.

O ile sytuacja gospodarcza po zjednoczeniu wpływała bezpośrednio na kreację świadomości politycznej mieszkańców byłej NRD oraz poziom faktycznej akceptacji systemu demokratycznego, wyrażany udziałem w wyborach przedstawicielskich, tak czynnikiem współokreślającym w długim okresie kształt regionalnej struktury wiekowej dla celów wyborczych była szeroko pojęta polityka socjalna. Choć nie miała ona bezpośredniego wpływu na kształtowanie wskaźników demograficznych, stanowiła istotny element walki z depopulacją, odpowiedzialną za asymetrię ludnościową w układzie horyzontalnym na niekorzyść najmłodszych członków zbiorowości. Zasadnicza sfera aktywności państwa sprowadzała się w tym względzie do zdefiniowania na nowo spojrzenia na społeczną funkcję rodziny. Ponieważ w toku negocjacji nad wizją zmiany systemowej w NRD zrezygnowano ze sformułowań obligujących państwo wprost do wspierania tej grupy społecznej, przyznając jej tylko prawo do ochrony ze strony władz federalnych rodzicielstwo i związek małżeński stały się dwiema niezależnymi od siebie płaszczyznami życia jednostki. Brak przymusu państwowego w zakresie świadczenia stosunku pracy stał się dla wielu kobiet okazją do życiowej samorealizacji, w wyniku której dochodziło do sukcesywnego odkładania w czasie decyzji o wejściu w okres macierzyństwa, ergo dalszego pogłębiania negatywnych wartości wskaźnika dzietności sprzed upadku Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Sytuację utrudniał fakt cedowania odpowiedzialności za politykę rodzinną na borykające się z poważnymi problemami finansowymi tuż po zjednoczeniu organy władzy samorządowej. Ograniczenie funduszy centralnych na instrumenty instytucjonalnej opieki nad dziećmi wraz z szerokim w czasach reżimu SED wachlarzem alternatywnych zabezpieczeń socjalnych dla rodzin wielodzietnych, uniemożliwiało przez to łączenie obowiązków wychowawczych i zawodowych przez kobiety. W ten sposób bezdzietność – nawet, jeśli stanowiła przejściowy etap budowania rodziny – przybrała publicznie akceptowaną formułę stosunków społecznych po 1990 r. Kumulacja negatywnych zjawisk demograficznych odpowiedzialnych za depopulację i jednocześnie starzenie się nowych krajów związkowych powodowały, iż polityka rodzinna władz federalnych nie była początkowo polityką spójną. Stanowiła składową elementó poli tyki socjalnej i ludnościowej, mającą przede wszystkim przyczynić się do odwrócenia ujemnego przyrostu naturalnego, a przynajmniej zwiększenia indeksu płodności kobiet. Ponieważ strategia ludnościowa ukierunkowana na zwiększenie udziału dolnych grup wiekowych w strukturze społecznej mogła przynosić oczekiwane efekty jedynie w przypadku istnienia systemowego mechanizmu minimalizacji kosztów wychowawczych, władze federalne,

związkowe i gminne skuteczniały sukcesywnie działania w ramach konkretnych procedur prawno-funkcjonalnych. Obejmowały one narzędzia o charakterze progresywnym, regresywnym oraz dystrybutywnym. Pierwszą grupę instrumentów rozwojowych w ramach strategii prorodzinnej tworzyły transfery finansowe państwowych jednostek organizacyjnych oraz fundusze z tytułu ubezpieczeń społecznych. Były to w istocie różnego rodzaju subwencje i dodatki związane z faktem posiadania potomstwa niezależnie od stanu formalizacji związku partnerskiego. Podstawowym elementem tej płaszczyzny aktywności państwowej o charakterze powszechnym pozostawały świadczenia pieniężne w ramach urlopu wychowawczego. Druga dziedzina wsparcia sprowadzała się rewaloryzowanych okresowo komponentów rodzinnej pomocy socjalnej. Jedną z segmentów pomocowych zawierał subwencje centralne do bieżących kosztów utrzymania dziecka, ograniczone w swej istocie głównie do rodzin niepełnych. Osobną grupą transferów pieniężnych objęła z kolei rodzinny dodatek mieszkaniowy na pokrycie podstawowych wydatków związanych z prowadzeniem domu. Adresatem tej formy wsparcia bezpośredniego były rodziny w szczególnie trudnym położeniu materialnym.

Drugą grupą beneficjentów obejmowała udogodnienia fiskalne, których zasięg i charakter określała powszechna reforma systemu podatkowego w ramach odrębnych aktów prawnych, uchwalanych w okresie pierwszego gabinetu Gerharda Schrödera. Kamieniem milowym zmian w tej materii były dwie kolejne ustawy o wsparciu rodziny z lat 1999-2000. Spośród szerokiej gamy ulg podatkowych szczególnego znaczenia nabrały świadczenia wyrównawcze, związane z bezpośrednimi kosztami jednostkowymi wychowania dziecka. Mogły one przybrać wariant kwot wolnych od podatku dochodowego bądź też zasiłku w formie zwrotu podatku. W ramach poszerzania zakresu zwolnień skarbowych wprowadzono także udogodnienia fiskalne w związku z przebywaniem w gospodarstwie domowym osób wymagających stałej opieki.

Rozszerzeniem udogodnień podatkowych były świadczenia parafiskalne wynikające z przejścia zachodnioniemieckiego systemu ubezpieczeń społecznych. Niezwykle istotnego znaczenia w kontekście odciążenia budżetu centralnego procesem starzenia się społeczeństwa nabierała reforma emerytalna z 2001 r. redefiniująca dotychczasowy paradygmat w zakresie zasad zabezpieczenia środków materialnych dla najmłodszych grup dochodowych po osiągnięciu przez nie wieku poprodukcyjnego. Poza zmianami w obliczaniu podstawy świadczenia, bezpieczeństwo finansowe in spe przyszłych seniorów miała gwarantować dobrowolna, prywatna emerytura.

W skład narzędzi dystrybutywnych wchodziły świadczenia rodzinne pracodawców oraz świadczenia rzeczowe. Pierwsze z nich trafiały do odbiorców w wysokości uwzględniającej ich aktualną sytuację materialną (aspekt horyzontalny) oraz stan liczebny tworzonego przez nich gospodarstwa domowego (aspekt wertykalny). Mogły to być albo uzupełniające subsydia do zasiłku macierzyńskiego, albo progresywne dotacje na dziecko wyliczane od wysokości wypracowywanego dochodu. Świadczenia rzeczowe państwowych jednostek organizacyjnych obejmowały wsparcie pozafinansowe. Zaliczała się do niego m.in. budowa mieszkań socjalnych, bezpłatna opieka przedszkolna, edukacja obywateli na poziomie szkół zawodowych i ogólnokształcących oraz częściowa refundacja kosztów nauki na uczelniach wyższych. Popularność zyskały także usługi w ramach stowarzyszeń pomocy dzieciom i młodzieży, a także poradni rodzinnych. Z uwagi na ich specyfikę trafiały do znacznie szerszego grona użytkowników niż miało to miejsce w przypadku transferów pieniężnych w ramach dodatkowych świadczeń rodzinnych pracodawców.

Nowy ciężar gatunkowy strategii socjalnej ukierunkowanej na zwiększenie dzietności zrywał z obowiązującymi w NRD standardami w tym znaczeniu, iż obejmowała ona również dyskredytowane przez ówczesny reżim państwowy rodziny niepełne oraz mieszkańców tworzących nieformalne związki partnerskie. Niemniej wzrost zaangażowania instytucji państwowych w rozwój regulacji systemowych na rzecz przeciwdziałania depopulacji odzwierciedlał wagę problemów społecznych oraz wyzwań, z jakim mierzyła się RFN po 1990 r. Negatywne w perspektywie długoterminowej kierunki zmian wskaźników demograficznych były w konsekwencji nie tylko efektem rzeczywistości kształtowanej uwarunkowaniami środowiskowymi i historycznymi, ale stanowiły jednocześnie czynnik sprawczy, generujący określony poziom aktywności władz państwowych na rzecz wprowadzania kompleksowych narzędzi systemowych sprzyjających łagodzeniu powstałych problemów ludnościowych. W ten sposób okresową poprawę indeksu płodności kobiet w pierwszej dekadzie XXI wieku można było rozpatrywać analogicznie do sytuacji powstałej w NRD w latach 50-tych czy 70-tych. Na poprawę sytuacji w sferze liczby urodzeń żywych wpływało przede wszystkim wejście w okres rozrodczy potomków pokolenia powojennego. Z demograficznego punktu widzenia miała miejsce wtórna fala efektu baby boomu, charakterystycznego dla dwóch pierwszych dekad reżimu SED. Nie przekładała się ona jednak na taki przeskok w liczebności najmłodszego pokolenia, jak w ówczesnej NRD, co przemawiało za generacyjną zmianą zachowań rodzicielskich. Wkład strategii społecznej państwa w poprawę sytuacji dolnych kohort demograficznych zawierał się ponownie w

zachowaniu określonych tendencji bez jednoznacznego przełożenia na stan liczebny struktury wiekowej.

Największym wyzwaniem, przed jakim stanęły władze federalne w związku z przysposabianiem obszaru terytorialnego byłej NRD do funkcjonowania według standardów demokratycznych, było powstrzymanie permanentnego ubytku ludności, ergo starzenia się społeczeństwa. Przemiany demograficzne implikowane spadkiem wskaźnika dzietności przy jednoczesnym zachowaniu stabilnego indeksu umieralności oraz sukcesywnym wydłużaniu się przeciętnej prognozowanej długości trwania życia na przestrzeni dekad zagrażały zrównoważonemu rozwojowi całej gospodarki. W tym kontekście zjednoczenie Niemiec nie było źródłem ubytków naturalnych w nowych krajach związkowych, ale czynnikiem, który doprowadził do zaostrenia tendencji wyklarowanych jeszcze przed formalnym upadkiem muru berlińskiego. Ze względu na specyfikę zjawisk towarzyszących depopulacji zbiorowości byłej NRD cały proces odwzorowywał w swej istocie trzecią fazę przejścia demograficznego, warunkowanego w tym przypadku ukończeniem działań na frontach drugiej wojny światowej. Zanik bezpośrednich okoliczności ograniczających liczbę posiadanego potomstwa prowadził do względnej stabilizacji sytuacji socjalno-bytowej zbiorowości NRD oraz okresowego wzrostu liczby urodzeń, sprzyjającego zastępowalności pokoleniowej. Zmniejszył się również wolumen zgonów, a przewidywana długość życia zwiększała się w długim okresie. Rosnące oczekiwania państwa względem mieszkańców motywowane potrzebą maksymalizacji produkcji przemysłowej zbiegły się czasowo z wyhamowaniem procesu kompensacji urodzeń. Odwróceniu tej tendencji nie pomogła polityka pronatalistyczna władz partyjnych SED, choć trudno tu mówić o występowaniu bezpośrednich korelacji między skalą zaangażowania państwa w rozwój narzędzi socjalnych wspierających dzietność a przełożeniem tych działań na zmiany w strukturze demograficznej całej lokalnej zbiorowości. Niewątpliwie fakt wzmożonej aktywności władz na gruncie polityki rodzinnej mógł z pewnością wydłużyć moment ponownego wejścia Niemiec Wschodnich na ścieżkę permanentnego kurczenia się ogółu populacji bez dochodzenia faktycznych motywów takiego kursu politycznego. Zjawiskiem wzmacniającym kwantytatywne ubytki lokalnej zbiorowości były migracje zewnętrzne o podłożu politycznym. Wraz z upadkiem mitu społeczeństwa socjalistycznego oraz przyłączeniem NRD do RFN mobilność przestrzenna w dalszym ciągu determinowała przeobrażenia w strukturze społecznej całych regionów, jakkolwiek zmienił się zasadniczy charakter przepływu ludności. Migracje zewnętrzne przekształciły się w wewnętrzne, transregionalne ruchy migracyjne warunkowane motywem ekonomicznym na skutek przedwczesnego wykluczenia jednostek z życia zawodowego. Ujemne saldo przestrzennych

ruchów ludności w pierwszych latach po zjednoczeniu obu państw niemieckich pogłębiło postępujący proces starzenia się społeczeństwa, a odpływ najbardziej wartościowych dla lokalnej ekonomiki grup społecznych w wieku produkcyjnym przełożył się istotnie na skrajnie niski wskaźnik płodności kobiet. Z końcem pierwszej dekady XXI wieku ruchliwość przestrzenna straciła na znaczeniu w kreowaniu bieżącego oraz długofalowego obrazu regionalnych zmian demograficznych, jakkolwiek destrukcyjny wymiar zjawiska na przełomie lat 80. i 90. ub. wieku spotęgował wymiar ubytków naturalnych.

Gwałtowny spadek współczynnika dzietności teoretycznej wśród kobiet pomiędzy piętnastym a czterdziestym dziewiątym rokiem życia po zjednoczeniu dotyczył roczników wyższych z ostatniego dwudziestolecia istnienia NRD. Problem stanowił nie tylko sam fakt przesunięcia w czasie decyzji o założeniu rodziny, względnie posiadania pierwszego dziecka, ponieważ oba fenomeny istniały już na długo przed 1989 r., ale okoliczność transregionalnych ruchów migracyjnych, pozbawiających wschodnie kraje związkowe wielu z przedstawicieli wspomnianej grupy społecznej. Zmiana systemowa nie stanowiła żadnej nowej cezury czasowej w tym kontekście badawczym, jakkolwiek wpłynęła na wzmocnienie tendencji spadkowych. W ten sposób nie zmieniła się również perspektywa związana z zapewnieniem zastępowalności pokoleniowej w krótkim i długim okresie. Niewątpliwie wzrosła rola czynnika kulturowego w kreacji pewnych zachowań związanych z podejmowaniem życiowych decyzji, będąca pokłosiem nie tyle przejęcia, co zetknięcia się społeczności wschodnioniemieckiej z normami i wartościami społeczeństwa postindustrialnego oraz zredefiniowania własnych potrzeb życiowych czerpiących z idei konsumpcjonizmu. Manifestował się on w dążności do samorealizacji pozbawionej określonego schematu codziennych działań w sferze prywatnej. Czerpanie z postaw hedonistycznych stało się swoistą formą generacyjnego manifestu w odpowiedzi na polityzację świadomości zbiorowej w okresie partyjnego reżimu SED. W czasach gwałtownej transformacji systemowej i niepewnej sytuacji gospodarczej decyzja o rodzicielstwie wynikała paralelnie z racjonalności ekonomicznej, usprawiedliwiającej dziejowy argument o kryzysie prokreacyjnej funkcji rodziny. O wiele bardziej istotne niż dotychczas okazały się uwarunkowania strukturalne, ponieważ dekompozycji stosunków społeczno-politycznych oraz zapaści ekonomicznej towarzyszyły niedobory zaplecza socjalnego niezbędnego do zapewnienia płynnego łączenia obowiązków rodzicielskich i zawodowych. Założenia federalnej polityki rodzinnej nie sprzyjały posiadaniu liczego potomstwa, ponieważ pojawienie się dziecka zwiększało ryzyko długotrwałego wyparcia kobiety z rynku pracy. Z tego powodu macierzyństwo miało miejsce zazwyczaj po ukończeniu procesu edukacji rodziców. Ewentualna zmiana motywu zachowań jednostki w kwestii

posiadania potomstwa na korzyść czynników światopoglądowych następowała przeważnie po osiągnięciu stabilizacji materialnej. Wymienione czynniki rzutowały na zmniejszenie ilości narodzin pierwszych wskutek generacyjnego wydłużenia dolnej granicy wieku matki.

Struktura horyzontalna ludności ważyła na ostatecznym rozkładzie poparcia procentowego uzyskiwanego przez poszczególne komitety wyborcze. Spadek dzietności ograniczał kwantytatywny potencjał wyborczy przedstawicieli najmłodszych generacji na korzyść elektoratu w środkowej oraz w szczególności górnej części struktury demograficznej. W ten sposób prawo decydowania o układzie politycznym w skali regionalnej, ponadregionalnej i ogólnopństwowej stawało się domeną społeczeństwa wkraczającego w wiek poprodukcyjny. Wydłużanie prognozowanej długości życia sprzyjało ostatecznie wzmocnieniu wartości konserwatywnych w kształtowaniu systemu partyjnego, gdyż dochodziło do naturalnego opóźnienia momentu aktywizacji dolnych grup wiekowych w życiu publicznym. Ponieważ wzrosło znaczenie polityczne starszych roczników, strategicznego znaczenia w okresie poprzedzającym kampanię wyborczą nabierały kwestie socjalne, mające decydować o tym, który z dwóch bloków polityczno-programowych uzyska wystarczający mandat społeczny do sprawowania rządów w kolejnej kadencji. Negatywne trendy charakteryzujące rozwój struktury wiekowej obszaru Niemiec Wschodnich przed 1989 r. oraz po upadku muru berlińskiego spowodowały całkowite przebiegunowanie rozkładu zasobności grupy domniemanych wyborców do 45-ciu lat i powyżej tej granicy. O ile do 1995 r. pierwsza z wydzielonych subkategorii stanowiła jeszcze około 60% ogółu społeczeństwa, tak w perspektywie wyborów do Bundestagu na jesieni 2013 r. jej znaczenie spadło do niespełna 40%. Ów dysonans wzrastał o kolejne punkty procentowe na korzyść górnych kohort demograficznych, jeśli odjąć udział młodzieży przed osiemnastym rokiem życia. W grupie ludnościowej obejmującej osoby pełnoletnie do 25-ciu lat powstała tendencja spadkowa była o tyle niekorzystna, iż populację tę tworzyły jednostki nabywające dopiero czynne prawo wyborcze, a mniejsza reprezentacja oznaczała potencjalne osłabienie siły głosu tej reprezentacji na forum przedstawicielskim. W 2013 r. populacja dorosłych przed 25-tym rokiem życia stanowiła już tylko niespełna 6% ogółu zbiorowości wschodnioniemieckiej. Postępujący proces starzenia się społeczeństwa byłej NRD był również konsekwencją mniejszej o 30 p. p. reprezentacji osób w wieku od 25-ciu lat do 45-ciu na tle statystyk z połowy lat 90-tych minionego wieku.

Odideologizowanie procesu kształcenia sprzyjało kreacji świadomości politycznej mieszkańców nowych krajów związkowych. System demokratyczny dawał im po raz pierwszy od czterdziestu lat możliwość wywierania presji na struktury administracyjno-zarządcze, a tym

samym bezpośredniego współdecydowania o najbliższym otoczeniu, tj. w sposób, który do tej pory stanowił wyłączną domeną elity władzy. Na gruncie uwolnienia potencjału opiniotwórczego społeczeństwa Niemiec Wschodnich zmieniła się współzależność między egzystencją poszczególnych grup społecznych a stabilnością systemu politycznego. W drodze kształtowania nowego ładu instytucjonalno-prawnego musiano uwzględnić realne potrzeby społeczeństwa, podlegające dotychczas socjalistycznemu paradygmatowi „Nivellierung nach unten”. Uprzedmiotowienie jednostki w ramach istniejącego porządku ustrojowego ustąpiło miejsca powtórnemu upodmiotowieniu obywatela w procesie utrzymania równowagi systemu politycznego. W ten sposób przewartościowano zasadniczo system sprzężeń zwrotnym na linii-obywatel państwo. Demokratyzacja Niemiec Wschodnich spowodowała w konsekwencji, iż przemiany wewnątrzustrojowe były również skutkiem, a nie wyłącznie przyczyną zmiany schematu interakcji pomiędzy władzą a społeczeństwem.

5. Przemiany polityczne w nowych krajach związkowych RFN

5.1. Reorganizacja struktur administracyjnych i powstanie samorządu terytorialnego

Zjednoczenie Niemiec przywracało na obszarze byłej NRD podział terytorialny sprzed 1 sierpnia 1952 r.¹⁰³⁴ Sankcjonowało również istnienie struktur władzy lokalnej z samorządową gminą i rządowo-samorządowym powiatem¹⁰³⁵. Samorządność, jako wyznacznik systemu politycznego, gwarantuje Art. 28 Ustawy Zasadniczej RFN¹⁰³⁶. Pierwszy szczebel administracji państwowej na obszarze byłej NRD tworzy w tym układzie Rada Ministrów wraz z podległymi jej ministerstwami, kolejny natomiast stanowią landy. Do 1 marca 2012 r.¹⁰³⁷ istniały jeszcze okręgi regencyjne (niem. *Regierungsbezirke*)¹⁰³⁸.

Z organizacyjnego punktu widzenia, integracja polityczna Niemiec Wschodnich postępowała najszybciej na poziomie władzy centralnej, ponieważ zapoczątkowany po 1990 r. proces wymiany elit faworyzował początkowo zachodnioniemieckich specjalistów¹⁰³⁹, wyposażonych w odpowiednie doświadczenie do przejęcia odpowiedzialności decyzyjnej w

¹⁰³⁴ W NRD wyznaczono wówczas 14 okręgów oraz odrębną jednostkę „Berlin, stolica NRD”, zastępujących podział na landy. Zob.: *Gesetz über die weitere Demokratisierung des Aufbaus...*, op. cit.

¹⁰³⁵ Podział administracyjny RFN kończy się de facto na jednostkach pomocniczych gminy, odpowiadających funkcjonalnie polskiemu sołectwom lub osiedlom miejskim - tzw. Ortsteile, które – w zależności od zapisów ustawy gminnej każdego landu - mogą posiadać własną strukturę przedstawicielską i organizacyjną: radę (Ortschaftsrat/Ortsbeirat), zarząd oraz przewodniczącego (Ortsvorsteher). W niektórych dużych miastach Niemiec dzielnice miejskie otrzymują status *Ortsteil*, ale zawsze muszą być wyposażone w organy decyzyjne. Zob.: B. Dolnicki, *Ustrój samorządu terytorialnego w Niemczech - po reformie*, „Samorząd Terytorialny”, nr 3, Warszawa 2001, s. 63-79; Sächsische Gemeindeordnung (SächsGemO), *Bekanntmachung der Neufassung der Gemeindeordnung für den Freistaat Sachsen (SächsGemO) vom 3. März 2014*, <https://kommunalberatung-sachsen.de/wp-content/uploads/2018/01/%C3%84nderungen-der-%C2%A7%C2%A7-72-90-S%C3%A4chsGemO-2018.pdf>, [ostatni odczyt 08.07.2019].

¹⁰³⁶ Art. 28 Ust. 2 Konstytucji Republiki Federalnej Niemiec mówi o tym, iż: „Gminy muszą mieć zagwarantowane prawo do regulowania na własną odpowiedzialność wszystkich spraw związanych z lokalną wspólnotą w ramach ustaw”. Tłum. z oryg.: „Den Gemeinden muß das Recht gewährleistet sein, alle Angelegenheiten der örtlichen Gemeinschaft im Rahmen der Gesetze in eigener Verantwortung zu regeln(...)“, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949*, op. cit. Zob. także: L. Jaeckel, F. Jaeckel, *Kommunalrecht in Sachsen*, Leipzig 2003, s. 36 i nast.

¹⁰³⁷ Brandenburgia, Turyngia oraz Meklemburgia - Pomorze Przednie nie wykształciły po 1990 r. organów administracyjnych na szczeblu regencji. W Saksonii- Anhalt funkcjonowały one do 2003 r., w Saksonii zniesiono je w marcu 2012 r. Zob.: *Gesetz zur Neuordnung der Sächsischen Verwaltung (Sächsisches Verwaltungsneuordnungsgesetz –SächsVwNG) vom 29. Januar 2008*, [w:] Sächsisches Gesetz- und Verordnungsblatt, Nr. 3/2008, ZKZ 73796, Dresden, den. 5. Februar 2008, s.138 i nast., https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwiVlv_3n__mAhUEjoSKHSfZB4sQFjABegQIAhAC&url=https%3A%2F%2Fwww.revosax.sachsen.de%2Fvorschrift_gesamt%2F9842%2F29091.pdf&usq=AOvVaw1qrSNio7AFN-BWkol55mou, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

¹⁰³⁸ W Bawarii pełnią one rolę trzeciego filaru organów samorządowych.

¹⁰³⁹ Zob.: E. Schröter, op. cit., s. 12 i nast.

urzędach kierowniczo-dyrektorskich najważniejszych instytucji publicznych oraz administracji państwowej. Kadry doradcze z zachodnioniemieckich landów partnerskich miały niepodważalny wpływ na tempo zmian, a także na wybór nowych koncepcji organizacyjnych, ponieważ dysponowały wieloletnim doświadczeniem w zarządzaniu samorządem lokalnym. Dzięki nim mogło dojść do uelastycznienia procesu decyzyjnego oraz dekonstrukcji monolitycznego aparatu administracyjnego byłej NRD. Fluktuacja kadr zarządczych ominęła w znacznym stopniu samorząd terytorialny. W wielu ośrodkach władzy terytorialnej główną rolę odgrywali mimo wszystko członkowie lokalnej, postsocjalistycznej socjety. Stąd też dawne schematy myślowe nie sprzyjały początkowo odbudowie sprawnie funkcjonujących struktur zarządczych na terenie byłej NRD¹⁰⁴⁰. Największe szanse ponownego zatrudniania spośród przedstawicieli komunistycznego reżimu mieli na ogół przedstawiciele oświaty¹⁰⁴¹ oraz służb porządkowych¹⁰⁴². Na szczeblu gminnym i ponadgminnym byli to ponadto reprezentanci administracji finansowej (np. skarbnicy), służb komunalnych, pracownicy urzędów stanu cywilnego oraz sektora mieszkaniowego czy budowlanego. Powrót do czynnej służby w sektorze publicznym osób obciążonych politycznie wymagał przejścia odpowiedniej procedury kwalifikacyjno-szkoleniowej. Najważniejszą przesłankę stanowiło w tym przypadku wystąpienie potencjalnego pracobiorcy ze struktur partyjnych SED/PDS, a następnie weryfikacja jego przeszłości zawodowej przez specjalnie powołane do tego celu organy cywilne, jak Federalny Urząd ds. Akt Służby Bezpieczeństwa byłej NRD. Niezależnie od skali transferu elit funkcyjnych z zachodnich landów oraz powrotu do służby cywilnej postenerdowskiego personelu administracyjnego, w pierwszych latach po zjednoczeniu nieobsadzonych pozostawało wiele urzędów związanych z organizacją autonomicznej władzy na poziomie gminy. Tej trudno było konkurować z powiatem lub okręgiem regencyjnym o personel z odpowiednim doświadczeniem w zakresie organizacji pracy urzędniczej oraz znajomością federalnych przepisów prawnych. Jedną z przyczyn tkwiła w początkowej niechęci pracowników wyższego pionu administracji publicznej do zmiany miejsca zatrudnienia. Braki kadrowe powodowane były także w znacznym stopniu niskimi lub niewystarczającymi kwalifikacjami kierunkowymi lokalnych pracobiorców. Ponieważ przekształcenia systemowe wymagały bieżącego nadzoru administracyjnego, nie można było oddelegować ich na długotrwałe szkolenia zawodowe. Najbardziej praktycznym rozwiązaniem okazało się więc pobieranie nauki w miejscu pracy, gdzie przydatna okazała się pomoc

¹⁰⁴⁰ Zob.: W. Jaedicke, S. Lorenz, K. Wegrich, H. Wollmann, op. cit., s. 224-226.

¹⁰⁴¹ Część z nich pełniła odpowiedzialne funkcje w instytucjach naukowo-badawczych.

¹⁰⁴² Zob.: M. Osterland, R. Wahsner, op. cit., s. 395.

specjalistów z miast partnerskich. Powodzeniem cieszyły się ponad to specjalnie organizowane kursy wieczorowe lub warsztaty weekendowe¹⁰⁴³. Wakaty personalne powstawały wreszcie na skutek współzawodnictwa sektora prywatnego i państwowego o specjalistów z różnych dziedzin. Szczególnie pożądanymi byli eksperci z branży budowlanej oraz pracownicy kancelarii adwokackich. W pierwszym przypadku magistraty musiały współzawodniczyć o personel z indywidualnymi podmiotami gospodarczymi przez wzgląd na wzrost wartości rynkowej budowlańców, powodowanej pojedynczym zapotrzebowaniem – głównie sektora mieszkaniowego - na nowe lokale użytkowe. Problemy finansowe samorządów powodowały jednak, iż oferowane przez nie stawki wynagrodzeń nie mogły równać się ze świadczeniami proponowanymi przez prywatnych przedsiębiorców. Z drugiej strony, ograniczenia budżetowe zmuszały je do cięć etatów. Z tego względu wielu ekspertów (nie tylko budowlanych) bez trudu znajdowało zatrudnienie poza sektorem publicznym bądź też ubiegało się o stanowisko w zakładach pracy ulokowanych na terenie zachodnich krajów związkowych. Zapotrzebowanie na prawników i prokuratorów wynikało m.in. z braku przygotowania merytorycznego „sędziów ludowych” byłej NRD w związku z odmienną wykładnią posłannictwa socjalistycznego wymiaru sprawiedliwości. System sądowniczy Niemiec Wschodnich zapewniał nieograniczoną władzę partii komunistycznej. Jego aparat personalny składał się niemal wyłącznie z członków SED. Proces kształcenia kadr został upolityczniony i odbywał się według uproszczonych reguł. Prawo stanowiło jeden z istotnych elementów polityki państwa względem obywateli. Nie było ono narzędziem chroniącym mieszkańców przed nadużyciami władzy, a jego społeczna funkcja sprowadzała się do utwierdzania systemu wartości, socjalistycznego modelu wychowania i norm postępowania kreowanych przez SED¹⁰⁴⁴. Reorganizację wymiaru sprawiedliwości Niemiec Wschodnich po zjednoczeniu utrudniała nie tylko niekompetencja miejscowych kadr, ale także niechęć zachodnich specjalistów w zakresie prawa do poszukiwania miejsca pracy w byłej NRD m.in. z uwagi na tzw. problem rozliczenia z przeszłością¹⁰⁴⁵.

Znalazłszy się pod zwierzchnictwem prawnym RFN, wschodnie kraje związkowe musiały w bardzo krótkim czasie utworzyć efektywną administrację terenową. To jednak wymagało reorganizacji enerdowskiego (socjalistycznego) modelu zarządzania państwem

¹⁰⁴³ Zob.: M. Osterland, R. Wahsner, op. cit., s. 396-398.

¹⁰⁴⁴ Zob.: H. Rottleuthner, *Zum Aufbau und zur Funktionsweise der Justiz in der DDR*, [w:] *Justiz im Dienste der Parteiherrschaft*, op. cit., s. 25 i nast.; H. Wentker, *Die Neuordnung des Justizwesens in der SBZ/DDR 1945-1952/1953*, [w:] *Justiz im Dienste der Parteiherrschaft*, red. R. Engelman, C. Vollnhals, Berlin 2000, s. 93 i nast.

¹⁰⁴⁵ Por.: A. Weinke, *Die DDR-Justiz im Umbruch 1989/1990*, [w:] *Justiz im Dienste der Parteiherrschaft*, op. cit., s. 411 i nast.; F. Werkentin, *Recht und Justiz im SED - Staat*, Bonn 1998, s. 96 i nast.

(centralizacja władzy), a przede wszystkim – nadanie nowych priorytetów funkcjonalnych lokalnym strukturalom władzy. Gminy, powiaty i okręgi stanowiły dotychczas integralną część hierarchicznego monolitu systemowego, w którym całość władzy ustawodawczej kontrolowano na szczeblu centralnym, a podlegające partii komunistycznej władze terenowe tworzyły pion egzekutywy, wdrażając mechanicznie dyrektywy centrali politycznej na grunt lokalny. Transformacja wschodnioniemieckich struktur władzy lokalnej zapoczątkowana traktatem państwowym z 31 sierpnia 1990 r. obejmowała zatem rozbudowę systemu samorządowego według rozwiązań przyjętych przez landy zachodnie. Przybrała ona formułę transferu instytucjonalnego. Jego główny element stanowił hierarchiczny (wertykalny) podział administracji na referaty i urzędy, a także zasada koegzystencji wszystkich pozostałych technicznych komórek samorządu¹⁰⁴⁶.

Największym problemem towarzyszącym powstawaniu samorządu terytorialnego było utworzenie sprawnego aparatu administracyjnego, akcentującego funkcjonalną niezależność organów niższego stopnia, w tym zwłaszcza filozofii działania gminnych organów władzy w odwołaniu do o ich własnych aktów prawnych. O ile bowiem dawne kanały przepływu informacji między okręgami, powiatami a centralą pozwalały zbudować analogiczną platformę komunikacji między tworzącą się dopiero administracją krajów związkowych, powiatami i federacją, utworzenie takich sieci zależności w stosunku do szczebla gminnego wymagało otwarcia samych elit na demokratyczne imperatywy samorządności i hierarchizacji władzy. Najniższy poziom egzekutywy wymagał uzbrojenia go w wybieralne ciała przedstawicielskie, kontrolujące biurokrację wyższego stopnia oraz usankcjonowanie na jego poziomie zasady odpowiedzialności politycznej organów kierowniczych (w tym przypadku burmistrzów i prezydentów miast). Lokalni aktorzy sceny politycznej nie byli ponadto obeznani z zasadą jawności procesu decyzyjnego, natomiast urzędy wyższego szczebla chętne do scedowania części swoich uprawnień na podległe im jednostki samorządowe oraz przygotowane do współpracy z komisjami przy radzie gminy, monitorującymi na bieżąco ich poczynania. Trudności w konstruowaniu spójnej administracji terytorialnej po 1990 r. znajdowały ostatecznie ujście w negatywnych doświadczeniach mieszkańców NRD z centralistyczną organizacją pracy. Obowiązująca przez czterdzieści lat formuła hierarchicznego podporządkowania organów niższego stopnia wypaczała z początku demokratyczną wykładnię samowładności. Ta ostatnia przyjmuje wprawdzie formalną hierarchię systemu biurokratycznego, ale przy zachowaniu samodzielności instytucji podrzędnych (decentralizacji

¹⁰⁴⁶ Por.: H. Wollmann, *Institutionenbildung in Ostdeutschland: Neubau, Umbau und „schöpferische“ Zerstörung*, [w:] K. Eisen, O. W. Gabriel, M. Kaase (i in.), op. cit., s. 47 i nast.

aparatu administracyjnego), tj. m.in. nieingerowania w przypisany niższym instancjom zakres kompetencji, jeśli podejmowane przez nie działania mieszczą się w granicach obowiązujących aktów prawnych¹⁰⁴⁷.

Nowa struktura podziału administracyjno-terytorialnego oraz konieczność podołania wyzwaniom ekonomicznym i socjalnym wiązała się z wymogiem utworzenia dodatkowych urzędów na poziomie gminy i powiatu, niemających swoich odpowiedników w enerdowskim systemie rad. Było to podyktowane faktem przejęcia przez samorządy terytorialne sfery kompetencyjnej, którą zawiadywały niegdyś państwowe przedsiębiorstwa produkcyjne, względnie kombinaty. Przekształcenie ich w urzędy, a następnie wkomponowanie pod nową postacią w zachodnioniemiecki system samorządności, narzucający zwierzchność prawną odpowiedzialnego politycznie aparatu administracyjnego, przeczyło wyobrażeniom personelu i kadry kierowniczej odnośnie istoty funkcjonowania demokracji¹⁰⁴⁸.

Przemiany lokalnych struktur władzy przebiegały w różnym tempie oraz wedle różnych strategii politycznych. Trzonem transformacji był jednak transfer zachodnioniemieckich kadr funkcyjnych oraz rozwiązań systemowych. Niekiedy jednak nowi gracze w lokalnych strukturach władzy świadomie rezygnowali z potencjału osobowego starej RFN. Tak było m.in. w przypadku reorganizacji kadr Neubrandenburga¹⁰⁴⁹. Początkowo, proces decyzyjny zdominowały indywidualne preferencje lokalnych działaczy politycznych oraz siła wpływu elit zachodnioniemieckich. Niemniej istniała tendencja to stopniowej konsolidacji struktur instytucjonalnych na całym obszarze postenerdowskim. W okresie pierwszej legislatury wschodnioniemieckich parlamentów krajowych nie podejmowano się jednak wdrażania żadnych nowatorskich rozwiązań organizacyjnych, aby wyeliminować ryzyko niepowodzenia oraz zwiększenia kosztów związanych ze zmianą systemową w ogóle. Zaważyły na tym piętrzące się problemy wewnętrzne tego obszaru, wynikające z braku takich zasobów, jak wiedza czy kapitał (ludzki, finansowy). Skoncentrowano się zatem na wdrażaniu sprawdzonych modeli zarządczych, wraz ze wszystkimi ich słabościami, niż innowacji, których nie zdążono przetestować jeszcze w landach zachodnich. Z drugiej strony, zaległości wschodnioniemieckich gmin na gruncie modernizacji administracji lokalnej miały tę zaletę, iż na etapie ich przewyżczenia można było uwzględniać pierwsze doświadczenia landów

¹⁰⁴⁷ Zob.: M. Osterland, R. Wahsner, op. cit., s. 393-394.

¹⁰⁴⁸ Zob.: U. Bullmann, W. Schwanengel, *Zur Transformation territorialer politikstrukturen. Landes und Kommunalverwaltungen in den neuen Bundesländern*, [w:] *Deutschland – Ost vor Ort. Anfänge der lokalen Politik in den neuen Bundesländern*, red. S. Benzler, U. Bullmann, D. Eißel, Opladen 1995.

¹⁰⁴⁹ Zob.: W. Jaedicke, S. Lorenz, K. Wegrich, H. Wollmann, op. cit., s.169 i nast.

zachodnich w przyjmowaniu nowatorskich strategii zarządczych. Niemniej wciąż dominował model samorządu w ramach państwa federalnego z modelem administracyjnym, będącym efektem kontaminacji systemu biurokratycznego oraz idei państwa prawa. Proces decyzyjny był w nim podporządkowany realizacji odgórnych zarządzeń. Podstawę do opracowania nowych zależności instytucjonalnych stwarzała wprawdzie reorganizacja przestrzennej mapy powiatów. Konflikt interesów, polegający na podziale urzędów i stanowisk funkcyjnych między nowymi i starymi miastami powiatowymi osłabiał jednak na tyle efektywność nowych struktur administracyjnych, aby podjęto działania zmierzające na unowocześnieniu systemu zarządzania samorządem jeszcze w pierwszej połowie lat 90tych¹⁰⁵⁰.

Podstawy prawne do rozpoczęcia aktywnej polityki modernizacji struktur władzy lokalnej stwarzało nowe ustawodawstwo komunalne, przyjęte przez Brandenburgię, Turyngię, Saksonię, Saksonię-Anhalt oraz Meklemburgię-Pomorze Przednie do 18 lutego 1994 r. Uregulowało ono w sposób szczegółowy zasady funkcjonowania oraz źródła prawa ustrojowego gmin, dając formalną podstawę do konsolidacji całego systemu władzy lokalnej¹⁰⁵¹. Wzorowano go na południowoniemieckim ustroju gminnym, bazującym na systemie rad: gminnych lub miejskich z silną pozycją burmistrza¹⁰⁵² (niem. *süddeutsche Bürgermeisterverfassung*), kierującego lokalną administracją z ramienia wyborców od 6 lat w Turyngii do 8 lat w Brandenburgii czy nawet 9-ciu – w Meklemburgii-Pomorzu Przednim¹⁰⁵³. Kadencja Rady w większości landów (w tym we wszystkich nowych krajach związkowych RFN) sięga 5-ciu lat. Obydwie centralne instytucje samorządu lokalnego wyznaczone są niezależnie od siebie w wyborach bezpośrednich. Dodatkowo spośród członków Rady/Przedstawicielstwa mogą zostać wyłonione komisje stałe lub czasowe, jako organy

¹⁰⁵⁰ Ibidem, s. 226-228.

¹⁰⁵¹ Ustawa zasadnicza reguluje jedynie ogólne kwestie związane z samorządnością gminy niemieckiej.

¹⁰⁵² Istnieje funkcja burmistrza honorowego oraz zawodowego. W Brandenburgii burmistrza honorowego wybiera się w gminach tworzących związek o charakterze urzędu (niem. *amtsangehörige Gemeinden*), tj. jednostki administracyjnej wypełniające spoczywające na gminach zadania statutowe; w Saksonii jest to osoba powoływana na urząd w gminach liczących poniżej 5 tys. mieszkańców; w Saksonii-Anhalt urząd ów jest charakterystyczny dla gmin tworzących związek gmin dla realizacji zadań własnych, bieżących (tzw. *Verbandsgemeinden*) lub też gmin tworzących wspólnoty administracyjne (niem. *Verwaltungsgemeinschaften*) dla realizacji sfery zadań powierzonych; w Turyngii powoływany jest w gminach liczących pon. 3 tys. mieszkańców; W Meklemburgii-Pomorzu Przednim wyznacza się go w gminach tworzących związek gmin o charakterze urzędu, wypełniającego własne obowiązki i zadania gminy. Zob.: *Kommunalverfassung des Landes Brandenburg* (Bbg Kverf), §. 51-52, <https://bravors.brandenburg.de/gesetze/bbgkverf>, [ostatni odczyt: 08.07.2019]; *Sächsische Gemeindeordnung* (SächsGemO), op. cit.

¹⁰⁵³ Podobnie, jak w Saksonii i Saksonii-Anhalt, także w Meklemburgii-Pomorzu Przednim zasadniczy okres pełnienia funkcji zawodowego burmistrza wynosi 7 lat, przy czym funkcja etatowego burmistrza Meklemburgii-Pomorza Przedniego może wynosić maksymalnie 9 lat, honorowego natomiast pokrywa się z kadencją Przedstawicielstwa Gminy. Maksymalna kadencja nie może jednak przekraczać 12 lat (w przypadku wydłużenia mandatu funkcyjnego). Zob.: U. Lange, *Der hauptamtliche Bürgermeister: die Rechtsstellung des Bürgermeisters nach der nordrhein-westfälischen Gemeindeordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 14. Juli 1994*, Münster, New York, München, Berlin 1998, s. 29 i nast.

kolegialne (doradcze bądź stanowiące), ułatwiające prace związane z przygotowaniem uchwał i kontrolą działania administracji. Liczba ich członków regulowana jest każdorazowo w ustawodawstwie gminnym, jakkolwiek zawsze odzwierciedla układ frakcyjny występujący w Radzie. W ten sposób zostaje wyartykułowana samodzielność organizacyjna gminy (wewnętrzny podział administracji oraz struktura procesowa i decyzyjna), ale tylko w granicach wynikających z przepisów o samorządzie. Formalnie jest to bowiem instancja egzekutywy krajowej (landy funkcjonują de facto na prawach suwerennego państwa). Oznacza to, iż gminne prawo konstytucyjne musi być zharmonizowane z regulacjami przyjętymi przez decydentów na poziomie właściwego landu. Ci zatem mogą wносить poprawki za pomocą ustaw zwykłych bez udziału organów samorządowych. W takim układzie formalnym mieszkańcy nie są kompetentni do podejmowania jednostkowych decyzji, wyłączonych spod nadzoru administracyjnego, stanowią jednak kluczowy podmiot, współkształtujący lokalną wolę polityczką z wykorzystaniem dostępnych instrumentów demokracji bezpośredniej i przedstawicielskiej¹⁰⁵⁴.

Poza autonomią organizacyjną o samorządności gmin zadecyduje finalnie: niezależność fiskalna (rozporządzanie strukturą dochodów i wydatków budżetowych), personalna (selekcja urzędników, tj. kryteria wyboru kadr, warunki zatrudnienia oraz zwolnień pracowników), planowania (prawo i obowiązek podejmowania decyzji o rozwoju terytorium, znajdującego się w granicach danego samorządu – przeważnie w zakresie planów zagospodarowania przestrzennego i zabudowy terenu oraz zapewnienia miejsc pracy poprzez rozwój lokalnej gospodarki), podatkowa (możliwość ustanawiania własnych podatków), a także autonomia w zakresie stanowienia prawa (regulowanie spraw wewnętrznych drogą statutową)¹⁰⁵⁵. Są to tzw. centralne obszary samorządności gminy (niem. *Kernbereiche der Selbstverwaltungsgarantie*), pozostające poza sferą ingerencji organów ustawodawczych federacji i krajów związkowych. Samorządy podlegają tu jedynie nadzorowi prawnemu pod kątem zgodności podejmowanych decyzji z obowiązującymi normami prawa. Niższą instancją kontrolną w tym układzie jest powiat, centralną – ministerstwo wewnętrzne danego kraju związkowego¹⁰⁵⁶.

Kompetencje gminy sprowadzają się zasadniczo o realizacji wszelkich zadań publicznych o charakterze lokalnym, wyłączonych spod jurysdykcji innych podmiotów

¹⁰⁵⁴ Zob.: J. Detjen, *Demokratie in der Gemeinde. Bürgerbeteiligung an der Kommunalpolitik in Niedersachsen, Kommunalpolitik in den deutschen Ländern*, red. A. Kost, G. H. Wehling, Hannover 2000, s.14.

¹⁰⁵⁵ Ibidem, s. 15-18.

¹⁰⁵⁶ Ibidem, s. 22.

administracyjnych. (tzw. *Angelegenheiten der örtlichen Gemeinschaft*). Będą to przede wszystkim zagadnienia związane z zaspokojeniem podstawowych interesów i potrzeb mieszkańców w ramach tworzonej przez nich wspólnoty politycznej i społecznej oraz odwołujące się w swej treści do istniejących aktów prawnych¹⁰⁵⁷. Przepisy nie wprowadzają zamkniętego katalogu tematów, objętych tą sferą decyzyjną, z uwagi na dynamikę rozwoju gmin, w tym zwłaszcza zmieniające się wskaźniki demograficzne (struktura wiekowa, płciowa, zarobkowa), a także ich wielkość. Nie wyklucza to jednak możliwości ingerencji ustawodawcy związkowego lub krajowego w sferę samorządności gminy. Każda taka próba musi jednak odbywać się z poszanowaniem dobra ludzi tworzących daną wspólnotę terytorialną oraz uniwersalizmu samowładności gminy (niem. *Selbstverwaltungsgarantie*)¹⁰⁵⁸.

Zakres działania gminy obejmuje tzw. zadania własne (niem. *Aufgaben des eigenen Wirkungskreises/Selbstverwaltungsangelegenheiten*) oraz zlecone (niem. *Aufgaben des übertragenen Wirkungskreises*). Pierwsze z wymienionych koncentrują się zarówno wokół spraw, wynikających ze specyfiki wspólnoty lokalnej, jak również wszelkich zagadnień przyznanych gminom, jako „własne” mocą „ustaw oraz innych aktów prawnych”¹⁰⁵⁹. Rozróżnia się tu subkategorię zadań opcjonalnych (niem. *freiwillige Selbstverwaltungsaufgaben*) oraz zadań obowiązkowych, nałożonych na gminy odpowiednimi przepisami prawnymi (niem. *pflichtige Selbstverwaltungsaufgaben/Pflichtaufgaben im eigenen Wirkungskreis*). Pierwsze z wymienionych zostają uwzględnione w planie budżetowym według potrzeb wspólnoty i zdolności finansowych samorządu. Określa się tu zarówno treść działania, jak i instrumentarium egzekucyjne w ramach polityki rozwoju regionalnego - nie mogą być zatem ograniczane drogą ustawową. Zadania obowiązkowe obejmują z kolei usługi zabezpieczające fundamentalne potrzeby wspólnoty. W ten sposób do rozstrzygnięcia przez samorząd pozostaje tylko droga realizacji ustawowego priorytetu gminy¹⁰⁶⁰. Wśród *freiwillige Selbstverwaltungsaufgaben* wymienić należy: wsparcie rozwoju gospodarczego, istnienia oraz utrzymania instytucji kulturalnych (teatrów, kin, bibliotek, muzeów, archiwów, szkół wyższych), socjalnych (poradni, domów pomocy społecznej, stowarzyszeń, klubów seniora),

¹⁰⁵⁷ Zob.: *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949*, Art. 28, Abs. 2., op. cit.

¹⁰⁵⁸ Zob.: *Die Aufgaben der Gemeinden*, „Wegbeschreibung für die kommunale Praxis“, RF 13, wyd. Friedrich Ebert Stiftung, Arbeitsgruppe Kommunalpolitik, Bonn Januar 2001, s. 2-3.

¹⁰⁵⁹ Zob.: *Gemeindeordnung für das Land Sachsen-Anhalt (Gemeindeordnung - GO LSA) in der Fassung der Bekanntmachung vom 10. August 2009*, §4-5, <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fges%2Flsago%2Fcont%2Flsago.htm&anchor=Y-100-G-LSAGO>, [ostatni odczyt: 09.07.2019].

¹⁰⁶⁰ Por.: Akademie für Raumforschung und Landesplanung (wyd.), *Kommune/Kommunale Selbstverwaltung, Beitrag für das Handwörterbuch der Raumordnung*, wyd. Akademie für Raumforschung und Landesplanung, Hannover 2005, s. 515-521; G. Ch. von Unruh, *Wodurch unterscheiden sich kommunale von staatlichen Angelegenheiten?*, *Die öffentliche Verwaltung*, Stuttgart 1977, s. 467 i nast.

spędzania czasu wolnego (ogrodów zoologicznych, placów zabaw, obiektów sportowych: pływalni, boisk, a także terenów rekreacyjnych/zielonych, szlaków turystycznych, tras sportowych etc.) czy też publicznych środków komunikacji (w tym również budowa portów, lotnisk, stacji kolejowych). Organy samorządu terytorialnego podejmują również niezależne decyzje w sprawie nawiązywania współpracy z innymi gminami, wspierania lokalnej gospodarki czy rozwoju różnego rodzaju stowarzyszeń oraz edukacji dorosłych. Wśród *Pflichtaufgaben* mieszczą się m.in. zagadnienia związane z przyjęciem i zakwaterowaniem azylantów, dbałość o infrastrukturę drogową, zabudowę przestrzenną (w tym sporządzanie planów zagospodarowania terenu i zabudowy, tworzenie planów technicznego uzbrojenia regionu), gospodarkę komunalną (usuwanie ścieków i odpadów, zabezpieczenie oświetlenia oraz czystości ulic i naturalnych zbiorników wodnych), strukturalną pomoc dla dzieci i młodzieży, ochronę przeciwpożarową, ochronę zabytków, utrzymanie szkolnictwa podstawowego zgodnie z ustawą oświatową obowiązującą w danym kraju związkowym, czy wreszcie rozbudowę placówek dziennej opieki nad dziećmi¹⁰⁶¹.

Gminy reprezentują również wewnętrzne interesy państwa (dot. federacji oraz landu) i formalnie, jako najniższy szczebel administracyjny kraju związkowego przejmują nadzór nad zadaniami przydzielanymi w ramach centralnych aktów prawnych¹⁰⁶². Owa „komunalizacja”¹⁰⁶³ zadań administracyjnych przybiera formułę dwuinstancyjną, mającą ułatwiać skuteczną realizację zadań własnych. Pierwszy element obejmuje tzw. sprawy zlecone (niem. *Auftragsangelegenheiten*) - w których organy szczebla centralnego decydują zarówno o treści zadań spoczywających na samorządach, jak i sposobie ich wykonania - oraz zagadnienia obowiązkowe nakazowe, tj. takie, które zastrzegają dla ustawodawcy gminnego pewien zakres swobody w sferze wykonawczej (niem. *Pflichtaufgaben nach Weisung*). Ostatnie związane są przede wszystkim z bieżącym monitoringiem jakości świadczonych usług publicznych i rozwoju regionalnego; obejmują m.in. nadzór budowlany, kontrolę działalności gospodarczej, ruchu drogowego, inspekcję przemysłową, wpieranie budownictwa mieszkaniowego czy obowiązki określone przez prawo meldunkowe. Z kolei *Auftragsangelegenheiten* dotyczą obszarów, których władze kraju związkowego nie regulują poprzez własne organy urzędowe, ale tworzą w tym celu lokalną strukturę zarządczą. Gmina jest tu traktowana, jako najniższy

¹⁰⁶¹ Por.: H. Naßmacher, K.-H. Naßmacher, *Kommunalpolitik in Deutschland*, Wiesbaden 2007, s. 56 i nast.

¹⁰⁶² Zob.: F. L. Knemeyer, *Aufgabenkategorien im kommunalen Bereich*, „Die Öffentliche Verwaltung“, Stuttgart 1988, s. 39 i nast.

¹⁰⁶³ Termin używany przez niemieckich badaczy dla określenia obszaru kompetencyjnego samorządu lokalnego, do którego zalicza się również zadania spoczywające tradycyjnie na organach władzy centralnej. Zob.: W. Jaedicke, S. Lorenz, K. Wegrich, H. Wollmann, op. cit., s. 230.

szczebel administracji krajowej. Dotyczy to w szczególności ochrony zdrowia, obrony cywilnej i porządku publicznego, prawa cywilnego (rejestracja aktów narodzin, zgonów, zawarcia związku małżeńskiego etc.), przepływu migrantów, zarządu zasobami mieszkaniowymi, spisu ludności, organizacji wyborów czy też wyrównywania szkód wojennych¹⁰⁶⁴.

„Aufgaben des übertragenen Wirkungskreises” podlegają nie tylko nadzorowi prawnemu, jak to miało miejsce dla „Selbstverwaltungsaufgaben”, ale również technicznemu (specjalistycznemu) - niem. *Fachaufsicht*. Nad realizacją wymienionych spraw czuwają przykładowo: komendy policji, urząd stanu cywilnego, urząd paszportowy, zdrowia, inspekcji weterynaryjnej czy lokalne komisje wyborcze. Takie rozwiązanie wyklucza w praktyce możliwość dokonania jakichkolwiek zmian formalnych ze strony instancji gminnych¹⁰⁶⁵. Koszty ponoszone przez samorządy w związku z realizacją ogólnych zaleceń rozliczane są w ramach systemu wyrównania finansowego (niem. *Finanzausgleich*)¹⁰⁶⁶.

System samorządowy gminy niemieckiej może przybierać dwojaką formułę, uwzględniającą zakres urzędowych kompetencji naczelnego organu wykonawczego - burmistrza. Z tego względu rozróżnia się dualistyczny model rada-burmistrz pod jednym lub dwoma zwierzchnictwami. W pierwszym przypadku burmistrz jest jednocześnie organem wykonawczym¹⁰⁶⁷ i zwierzchnikiem administracji lokalnej (w tym zakresie przygotowuje oraz wdraża uchwały Rady, a w przypadku Brandenburgii i Meklemburgii- Pomorza Przedniego- także Komisji Głównej; po uzyskaniu zgody tej ostatniej może również podejmować decyzje w jej imieniu¹⁰⁶⁸) oraz w dalszej mierze - przewodniczącym ciała stanowiącego - rady gminy/miasta¹⁰⁶⁹ (zasada równoważenia rangi organów przedstawicielskich i wykonawczych). Dla drugiego wariantu charakterystyczny jest rozdział obydwu funkcji burmistrzowskich. Przewodniczącym Rady zostaje wówczas osoba wybrana spośród jej członków. W omawianym

¹⁰⁶⁴ Ibidem, s. 229-231.

¹⁰⁶⁵ Por.: H. Vietmeier, *Die Rechtsnatur der Pflichtaufgaben zur Erfüllung nach Weisung in Nordrhein-Westfalen*, „DVBl.” 1992, s. 413-421.

¹⁰⁶⁶ Zob.: F. Schoch, J. Wieland, *Finanzierungsverantwortung für gesetzgeberisch veranlasste kommunale Aufgaben*, Baden-Baden 1995, s. 93 i nast.

¹⁰⁶⁷ W Hesji oraz mieście Bremerhaven organ egzekutyw ma charakter kolegialny i przyjmuje formułę magistratu (niem. *Magistrat*), w innych - zarządu gminy bądź też zarządu miasta. Zob.: *Hessische Gemeindeordnung (HGO) in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. März 2005*, §9, https://www.giessen.de/media/custom/684_3077_1.PDF?1289565041, [ostatni odczyt: 08.07.2019].

¹⁰⁶⁸ Zob.: *Kommunalverfassung des Landes Brandenburg* (Bbg Kverf), §54, op. cit.

¹⁰⁶⁹ W Saksonii, Saksonii-Anhalt oraz Turynii funkcjonuje nazwa Gemeinde/Stadtrat (rada gminy/miasta), w Brandenburgii oraz Meklemburgii- Pomorzu Przednim – Gemeinde/Stadtvertretung (przedstawicielstwo gminy/miasta). Dodatkowo dla miast w Brandenburgii stosuje się określenie Stadtverordnetenversammlung (zgromadzenie deputowanych miejskich). Zob.: J. Jagoda, *Organizacja samorządu terytorialnego w Niemczech*, [w:] *Prawoadministracyjne regulacje samorządności i zarządzania państwem w Unii Europejskiej*, red. M. Woźniak, J. Ryszka, Opole 2006, s. 207 – 222; H. Naßmacher, K.-H. Naßmacher, op. cit., s. 209 i nast.

okresie do 2013 r. taka procedura miała miejsce w Brandenburgii¹⁰⁷⁰ oraz Meklemburgii-Pomorzu Przednim, a wśród landów zachodnich – w Szlezwiku- Holsztyn. Ewolucja ustawodawstwa komunalnego zmierzała w kierunku usankcjonowania ścisłej współpracy organu przedstawicielskiego miejscowej społeczności z szefem administracji lokalnej na gruncie zadań obowiązkowych nakazowych. Prawo komunalne Meklemburgii-Pomorza Przedniego obligowało przykładowo burmistrza do prowadzenia stałych konsultacji z radą gminy w tym zakresie¹⁰⁷¹, z kolei koncepcja przyjęta w Brandenburgii przyznawała Gemeindevertretung pełne prawo współudziału w wykonywaniu „Pflichtaufgaben nach Weisung”. Tradycyjne rozwiązania instytucjonalne przejęte przez wschodnie landy od RFN w 1990 r. sprowadzały się natomiast do formalnoprawnego usankcjonowania wyłączności decyzyjnej burmistrza w zakresie „Auftragsangelegenheiten”, przy jednoczesnym utrzymaniu głównego charakteru decyzyjnego rady dla „Selbstverwaltungssachen”¹⁰⁷².

Drugi szczebel władzy lokalnej stanowi powiat z własnym źródłem prawa ustrojowego – niem. *Landkreisordnung*. Konstytucja majowa NRD z 1990 r. usankcjonowała podwójną strukturę funkcyjną powiatów. Administracji tego pionu powierzono zatem zadania, które wykraczały poza kompetencje i możliwości samorządów gminnych, a także odpowiadały za wyrównywanie różnic jakościowych (ekonomicznych) między poszczególnymi gminami należącymi do powiatu¹⁰⁷³. Z punktu widzenia organizacyjnego mają one jednak charakter mieszany, ponieważ poza organami stricte samorządowymi (Rady Powiatowej – niem. *Kreistag* – wybieranej na 5-letnią kadencję¹⁰⁷⁴) występują tu równolegle semi-samorządowe ciała administracyjne: starosta (niem. *Landrat*)¹⁰⁷⁵, względnie zarząd powiatu - niem. *Kreisverwaltung/Landratsamt*). Starosta wybierany¹⁰⁷⁶ jest bezpośrednio przez mieszkańców danego powiatu¹⁰⁷⁷; kieruje lokalną administracją (dotyczy to również przygotowania i

¹⁰⁷⁰ Zob.: *Kommunalverfassung des Landes Brandenburg* (Bbg Kverf), §33, op. cit.

¹⁰⁷¹ Zob.: *Kommunalverfassung für das Land Mecklenburg-Vorpommern (Kommunalverfassung - KV M-V) vom 13. Juli 2011*, §38, http://www.lexsoft.de/cgi-bin/lexsoft/justizportal_nrw.cgi?t=157892208482993888&sessionID=21005608671534311798&templateID=chtmltopdf&xid=4471510,1, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

¹⁰⁷² Zob.: *Gemeindeordnung für das Land Brandenburg (Gemeindeordnung - GO) vom 10. Oktober 2001*, §35 Abs. 3., <https://bravors.brandenburg.de/de/gesetze-229282#35>, [ostatni odczyt: 08.07.2019].

¹⁰⁷³ Zob.: *Kommunalverfassung des Landes Brandenburg* (Bbg Kverf), §122, op. cit.

¹⁰⁷⁴ W Bawarii jest to 6 lat, Szlezwiku- Holsztynie i Hesji – 4 lata.

¹⁰⁷⁵ W Brandenburgii jest to organ wybierany przez radę powiatową.

¹⁰⁷⁶ W Turynii jest to 6-letnia kadencja. Zob.: *Thüringer Gemeinde- und Landkreisordnung (Thüringer Kommunalordnung- ThürKO) in der Fassung der Bekanntmachung vom 28. Januar 2003*, §106, <http://landesrecht.thueringen.de/jportal/portal/t/4td/page/bsthueprod.psml;jsessionid=CD25AB01805830F2D6F08A77751096D7.jp54?showdoccase=1&documentnumber=2&numberofresults=176&fromdoctodoc=yes&doc.id=jlr-KomOTH2003pG1&doc.part=X&doc.price=0.0#jlr-KomOTH2003rahmen>, [ostatni odczyt: 08.07.2019].

¹⁰⁷⁷ W landach zachodnich poza Badenią- Wirtembergią. Do 1 stycznia 2010 r. w Brandenburgii był on wybierany przez Radę Powiatu. Zob.: *Kommunalverfassung des Landes Brandenburg* (Bbg Kverf), §127, op. cit.

wykonywania uchwał Rady) oraz wykonuje zadania zlecone w zakresie administracji rządowej (jako jej najniższy szczebel)¹⁰⁷⁸. Poza tym jest to organ sprawujący formalną kontrolę nad gminami należącymi do danego powiatu w zakresie przestrzegania przez nie prawa ustrojowego (samorządowego i federalnego). Kreisverwaltung, poza kompetencjami samorządowymi, może również pełnić rolę niższego państwowego organu administracyjnego i, jako urząd nadzorczy, kontrolować działalność gminy¹⁰⁷⁹.

Na początku XXI wieku coraz więcej landów decydowało się na zniesienie tradycyjnego wzorca instytucjonalnego powiatu w charakterze niższego państwowego ciała administracyjnego, nadając mu wymiar stricte samorządowy.

Stosowne kroki prawne podjęto jeszcze na przestrzeni lat 90-tych w Meklemburgii-Pomorzu Przednim oraz Saksonii. Tradycyjnemu modelowi funkcyjnemu hołdowała w największym stopniu ustawa o gminach i powiatach Turyngii¹⁰⁸⁰. Podobnie, jak w przypadku gminy, na poziomie powiatu wprowadzono dualistyczny charakter władzy wykonawczej ze względu na usytuowanie starosty w porządku prawno-organizacyjnym. W ustroju południowoniemieckim (niem. *süddeutsche Kreisverfassung*: Turyngia, Saksonia, Saksonia-Anhalt) nadano mu względnie silną pozycję urzędową, ponieważ jego wyboru dokonują mieszkańcy, a ten z ich ramienia reprezentuje jednostkę na zewnątrz, koordynuje bieżącymi pracami powiatu, przewodniczy Radzie, pracom kolegialnych ciał samorządowych – komisji, a także Brandenburgia oraz Meklemburgia-Pomorze Przednie wykształciły system kolegialnej wobec Rady - Komisji Powiatowej (niem. *Kreisausschussverfassung*) - osłabiającej urzędową pozycję starosty. W przypadku Meklemburgii-Pomorza Przedniego instytucjonalna ranga urzędu starosty została ograniczona nie tylko formalnym wykluczeniem go ze składu osobowego posiedzeń Rady (mimo tego realizacja jej pełnomocnictw odbywa się za porozumieniem obydwu organów), ale również istnieniem mianowanego przez poprzednika Prezydenta Rady Powiatowej (niem. *Kreistagspräsident*); on też został uprawniony do jednostkowego występowania w imieniu naczelnego ciała uchwałodawczego. W Brandenburgii obowiązki związane z kierowaniem pracami Rady obejmuje Przewodniczący, wyłaniany spośród jej

¹⁰⁷⁸ Ibidem, §132.

¹⁰⁷⁹ W Niemczech istnieje trzystopniowy system kontroli nad samorządem terytorialnym. Starosta jest organem niższego rzędu (nadzór nad gminami należącymi do powiatu), Prezydent Regencji to organ wyższego rzędu, odpowiedzialny za kontrolę nad powiatami wiejskimi i miastami wyłączonymi z powiatu; najwyższym organem nadzoru, kontrolującym okręgi (regencyjne) jest Minister Spraw Wewnętrznych rządu danego kraju związkowego. Zob.: *Samorzady w Unii Europejskiej*, Broszura Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2007, s. 38.

¹⁰⁸⁰ Zob.: K. Vetzberger, *Thüringer Gemeinde- und Landkreisordnung: (Thüringer Kommunalordnung - ThürKo): Textausgabe - Mit Einführung, dem Gesetz über die kommunale Gemeinschaftsarbeit, sowie weiteren praxisrelevanten Gesetzen in Auszügen*, München 1996, s. 29.

czynnych członków. Fakt ten nie wyklucza, jak w uprzednim przypadku, bezpośredniego członkostwa starosty w gremium decyzyjnym Rady¹⁰⁸¹.

W literaturze wymienia się niekiedy trzecią, nieformalną płaszczyznę samorządu terytorialnego, wychodzącą poza obszar powiatów i miast wyłączonych z powiatu, a także gmin. Jest to tzw. związek gmin wyższego szczebla (niem. *höherer Kommunalverband*). Współpraca władz lokalnych w ramach tej platformy administracji terytorialnej mogła zatem obejmować gminy należące do sąsiednich samorządów powiatowych¹⁰⁸².

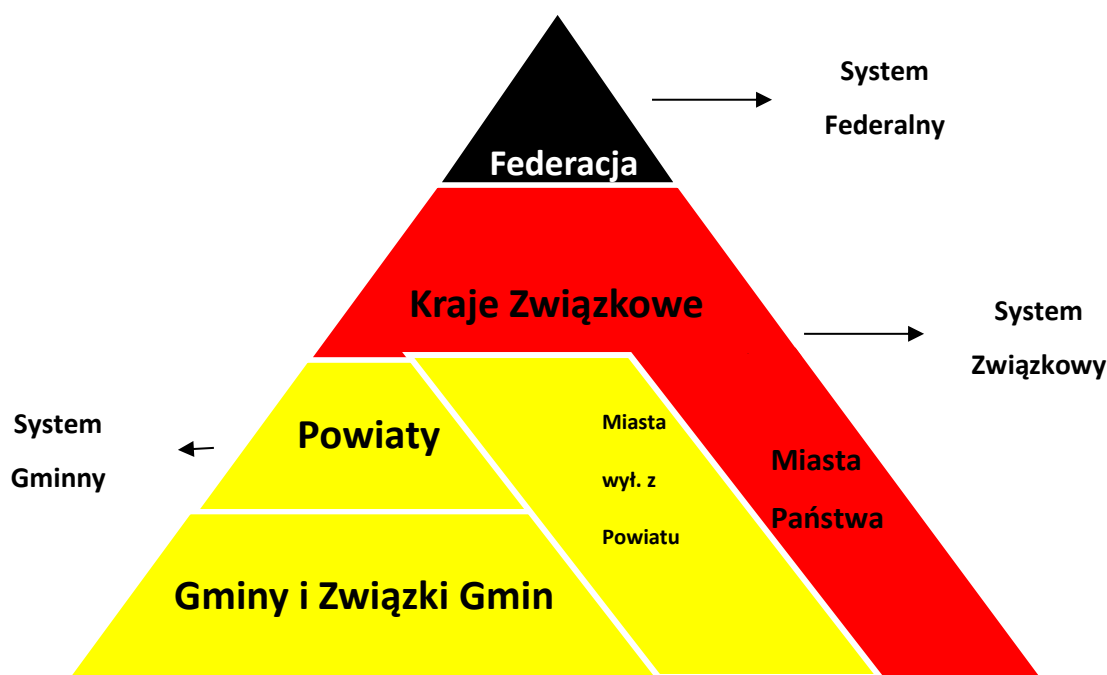
W wyniku polityki cięcia kosztów utrzymania administracji krajowej i związanej z nią reformy administracyjnej w Saksonii z lat 2008 i 2012 z ostatnich na ziemiach wschodnich Niemiec okręgów regencyjnych (w 2003 r. zniesiono je w Saksonii- Anhalt) powstały najpierw trzy dyrekcje krajowe Chemnitz, Drezno i Lipsk (samym miastom nadano status okręgów dyrekcyjnych – niem. *Direktionsbezirk* - z prezydentem na czele - niem. *Präsident der Landesdirektion*), które zespolono następnie w Dyrekcję Krajową Saksonii. W swojej pierwotnej formie regencje istnieją natomiast, jako subpłaszczyzna administracji krajowej w niektórych zachodnich landach Niemiec¹⁰⁸³. W związku z tym landy stanowią jedyny, obok organów federacji, pion administracji państwowej na terenie byłej NRD. Organem uchwałodawczym jest tu parlament krajowy (niem. *Landtag*). Jego uprawnienia ograniczają się do sfer, których nie może podważyć władza federalna, pod warunkiem, iż działa on w granicach wytyczonych federalnym porządkiem prawnym. Są to: administracja lokalna, prawo konstytucyjne, prawo finansowe, prawo komunalne (w tym typ ustroju samorządu terytorialnego), oświata (szkolnictwo podstawowe i wyższe), prawo o ochronie zabytków oraz prawo budowlane. Przygotowanie projektów ustaw związkowych odbywa się każdorazowo na szczeblu komisji, które przejmują na siebie ciężar organizacji pracy parlamentu. Instancją egzekutywy na szczeblu kraju związkowego jest rząd krajowy (niem. *Landesregierung*) wraz

¹⁰⁸¹ Zob.: *Kommunalverfassung für das Land Mecklenburg-Vorpommern (Kommunalverfassung) vom. 13. Juli 2011*, §104-106, op. cit.

¹⁰⁸² Zob.: A. Hörster, § 31 *Höhere Kommunalverbände*, [w:] *Handbuch der kommunalen Wissenschaft und Praxis*. Bd. 1: Grundlagen und Kommunalverfassung, red. T. Mann, G. Püttner, 3. Auflage, Berlin, Heidelberg 2007, s. 901–934.

¹⁰⁸³ Są to Badenia- Wirtembergia, Hesja oraz Nadrenia Północna- Westfalia. Administracja w *Regierungsbezirk* ma charakter wyłącznie rządowy. Rządem regencji (niem. *Bezirksregierung*) zawiaduje prezydent (niem. *Regierungspräsident*). Z funkcjonalnego punktu widzenia jest to instancja pośrednicząca między wyższymi i najwyższymi organami kraju związkowego a starostą powiatu. Wyjątek stanowi Bawaria, posiadająca zarówno organy rządowe (rząd krajowy oraz prezydent, stojący na czele regencji) oraz samorządowe (rada regencji oraz wybierana spośród jej członków Stała Komisja Okręgowa). W Bawarii istnieją Okręgi i odpowiadają one za zadania, których nie są w stanie realizować powiaty. Organami zarządzczymi są: Rada Okręgu, Stała Komisja Okręgowa oraz Przewodniczący Rady. Zob.: J. Bogumil, S. Kottmann, *Verwaltungsstrukturreform – die Abschaffung der Bezirksregierungen in Niedersachsen*, [w:] "Schriftenreihe der Stiftung Westfalen-Initiative", Band 11, Ibbenbüren 2006, s. 4 i nast.

ze stojącym na jego czele premierem (niem. *Premierminister*); zostali oni wyposażeni w kompetencje odpowiadające uprawnieniom burmistrza¹⁰⁸⁴. Całość struktury administracji publicznej na obszarze Niemiec Wschodnich (dot. całej RFN) została przedstawiona na poniższym schemacie. (Zob. Model 5.1.)

Model 5.1. Schemat obrazujący wertykalną strukturę administracyjną obszaru byłej NRD¹⁰⁸⁵

W drugiej połowie lat 90-tych, tj. fazie konsolidacji wschodnioniemieckich struktur administracyjnych (obejmującej okres po reformach prawa komunalnego z 1994 r.), okazało się, iż dynamika przemian systemowych daje możliwości nie tylko zniesienia formalnych dysproporcji między zachodnimi i wschodnimi krajami związkowymi w sferze zarządzania, ale również wejścia tych ostatnich na drogę innowacji. Z tego względu zintensyfikowano starania w kierunku unowocześnienia organizacji pracy samorządów lokalnych na bazie idei „nowego modelu zarządzania” - „*Neues Steuerungsmodell* (dalej: NSM). Szczegółowe założenia strategii zostały przedstawione już na początku lat 90-tych przez Komunalny Wspólnotowy Wydział ds. Uproszczenia Administracji (niem. *Kommunale Gemeinschaftsstelle für Verwaltungsvereinfachung*). Bezpośrednie nawiązanie do internacjonalnej filozofii zarządzania sektorem publicznym - *New Public Management* – pozwoliło przybliżyć trendy

¹⁰⁸⁴ Por.: W. Jaedicke, S. Lorenz, K. Wegrich, H. Wollmann, op. cit., s. 224-225.

¹⁰⁸⁵ Opracowanie własne na podstawie: D. Liuzzo, *Administrative Systeme der Bundesrepublik Deutschland: Bundesebene (schwarz), Landesebene (rot), Kommunalebene (gelb)*, 05.06.2006, https://de.wiktionary.org/wiki/Datei:Administrative_Gliederung_Deutschlands.png, [ostatni odczyt: 20.12.2019].

modernizacyjne w administracji publicznej, ukierunkowane na podniesienie efektywności zarządzania z wykorzystaniem doświadczeń sektora prywatnego oraz mechanizmów rynkowych, a także przeciwstawienia administracji zdolnej do działania reprezentacji politycznej regionu¹⁰⁸⁶. Komunalizacja techniki funkcjonowania administracji lokalnej zmierzała wobec tego do horyzontalnego podziału władzy oraz kompetencji między organami przedstawicielskimi a elitą administracyjną. W takim układzie formalnym zwierzchnicy samorządów podejmowaliby szczegółowe decyzje związane z funkcjonowaniem lokalnych struktur władzy, natomiast organy przedstawicielskie koncentrowałyby się na prowadzeniu polityki budżetowej, ogólnych zadań kierowniczych oraz kontrolnych względem całej administracji¹⁰⁸⁷.

Szczególnie na poziomie powiatu wzorcowym był model administracyjny, składający się z trzech zasadniczych płaszczyzn komunikacyjnych: kierowniczej – obejmującej członków organów przedstawicielskich, wydziałowej – ograniczonej do możliwie najmniejszej liczby komórek oraz będącej jej integralną częścią – sferze kontrolnej. Istotnym punktem ciężkości programu naprawczego uczyniono zacieśnienie współpracy między pracownikami administracji i sfery polityki oraz udoskonalenie techniki decyzyjnej (niem. *Prozesssteuerung*). W pierwszym przypadku podjęto wiele starań o charakterze nieformalnym, takie jak np. publikacja czasopism zakładowych czy organizacja warsztatów, podnoszących poziom wiedzy w zakresie kontaktów interpersonalnych. Nową jakość procesu decyzyjnego miały odtąd gwarantować m.in. specjalne komórki doradcze, tj. wewnątrzadministracyjne zespoły robocze, dążące w swym założeniu do wprowadzenia nowych koncepcji i modeli zarządzania (niem. *Projektorganisation*). Wspomniane grupy projektowe objęły gremium operacyjne – odpowiedzialne za wypracowanie ścieżki modernizacyjnej i realizację pomysłów za pośrednictwem określonego instrumentarium - oraz strategiczne kierownictwo projektu (niem. *Steuerungsgremium*), składające się m.in. z członków organów przedstawicielskich zarówno gminy, jak i powiatu oraz członków rad przedstawicieli pracowników służby publicznej. Jego zadanie sprowadzało się do podejmowania kluczowych decyzji dotyczących reform administracyjnych. Rada przedstawicieli pracowników służby publicznej mogła również zawierać indywidualne porozumienia z magistratami, dotyczące w swej treści uczestnictwa pracowników w akcie dokonywania reform, ochrony przed wypowiedzeniem czy też

¹⁰⁸⁶ Zob.: K. Möltgen, W. Pippke, *New Public Management und die Demokratisierung der öffentlichen Verwaltung*, [w:] *Die öffentliche Verwaltung in der Demokratie der Bundesrepublik Deutschland*, red. E. Czerwick, W. H. Lorig, E. Treutner, Wiesbaden 2009, s. 199 i nast.

¹⁰⁸⁷ Zob.: W. Jaedicke, S. Lorenz, K. Wegrich, H. Wollmann, op. cit., s. 233-234.

współdziału w posiedzeniach gremiów kierowniczych. Opracowanie skutecznego aparatu negocjacyjnego z przedstawicielami sfery polityki rodziło jednocześnie szanse poszerzenia kanałów rozwoju personalnego. Warunek sine qua non stanowiła jednakże trudna do utrzymania przesłanka trwałości raz uzgodnionych decyzji. Ważne było również ustanowienie formalnych porozumień o współpracy między kierownictwami administracyjnymi poszczególnych samorządów czy pogłębienie współpracy ze związkami zawodowymi oraz prywatnym sektorem usług (instytucjami dobroczynnym czy organizacjami samopomocy, skupiającymi przykładowo byłych pracowników określonego podmiotu gospodarczego). Obecność tego ostatniego w sferze polityki sprzyja de-biurokratyzacji ścieżek dostępu do świadczeń publicznych. Wzmacnianie w społecznościach lokalnych nowych krajów związkowych kanałów pomocy wzajemnej (tzw. małej demokracji) na poziomie dzielnic miejskich czy stosunków sąsiedztwa niezależnie od zakresu wsparcia instytucjonalnego ze strony władz stało się jednym z centralnych wyzwań komunalnej polityki administracyjnej w Niemczech Wschodnich po 1990 r. Komunitarne elementy reformy administracji publicznej stanowiły konieczne uzupełnienie ogólnej strategii modernizacji systemu zarządzania w samorządzie terytorialnym¹⁰⁸⁸.

Kolejnym punktem ciężkości modernizacji struktur samorządowych stała się racjonalizacja postępowań administracyjnych (niem. *Verfahrensinnovationen*) w celu zwiększenia efektywności pracy lokalnych komórek władzy¹⁰⁸⁹. Zasadniczy element wprowadzanych zmian opierał się jednak na zmianach organizacyjnych, zmierzających do skrócenia drogi administracyjnej procesu decyzyjnego. W grę wchodziła zarówno redukcja liczby urzędów, jak również reorganizacja służb cywilnych. Efektem końcowym tego procesu miała być pełna decentralizacja systemu gospodarowania zasobami (ludzkimi, rzeczowymi, w tym pieniężnymi) i odpowiedzialności za nie (niem. *Ressourcenverantwortung*). Koncernowa/holdingowa struktura zarządcza samorządów (niem. *Konzernstruktur*) przewidywała ponad to istnienie poszczególnych składowych organizacyjnych w formule przedsiębiorstw kontraktowych, rozliczanych z efektów podejmowanych działań (szczególnie w odniesieniu do jednostek oświatowych i kulturalnych)¹⁰⁹⁰.

Właściwością klasycznego, biurokratycznego schematu zarządzania, implementowanego przez wschodnie kraje związkowe była koncentracja uwagi głównie na

¹⁰⁸⁸ Zob.: J. Bogumil, *Modernisierung des Staates durch Public Management - Stand der aktuellen Diskussion*, [w:] *Modernisierung des Staates? Staatslehre und politische Verwaltung (Band 1)*, red. E. Grande, R. Prätorius, Baden-Baden 1997, s. 24 i nast.

¹⁰⁸⁹ Zob.: W. Jaedicke, S. Lorenz, K. Wegrich, H. Wollmann, op. cit., s. 215-218.

¹⁰⁹⁰ Ibidem, s. 206-207.

sferze obiegu zasobów; akcentował on hierarchiczną drogę urzędową bez kontroli sfery rezultatów (niem. *Input-Steuerung*). Wszelkie zmiany organizacyjne zmierzały w kierunku kontroli wydatków, w tym zwłaszcza redukcji kosztów osobowych, a także oceny rzeczywistych efektów działania poprzez zdefiniowanie katalogu produktów, tj. zamierzonych efektów działania władzy terenowej (niem. *Produktorientierung*), a także eliminację „rozmycia odpowiedzialności” przedmiotowej oraz odpowiedzialności za zasoby (tzw. *Output-Steuerung*)¹⁰⁹¹. Nieodłączny element omawianego modelu stanowiło uelastycznienie zależności hierarchicznych, a więc dążenie do uzyskania i utrzymania strategicznej równowagi pomiędzy odpowiedzialnością poszczególnych elementów łańcucha administracyjnego i centralą zarządczą. Wynikała z tego potrzeba standaryzacji mechanizmów wykonywania zadań publicznych dla zwiększenia efektywności kanałów przepływu dóbr i usług oraz dostarczania ich społeczeństwu, w tym również konieczność odpolitycznienia samorządów, tj. pozostawienie im większej swobody w wykonywaniu własnych czynności i unowocześnianiu własnego aparatu decyzyjnego¹⁰⁹². Zgodnie z tym założeniem, dążono do popularyzacji praktyki uzgadniania celów działań pomiędzy Radą/Zgromadzeniem - a pionem administracyjnym, z burmistrzem na czele (tzw. zarządzanie kontraktowe – niem. *Kontraktmanagement*). W ten sposób spersonalizowano działalność niższych komórek administracji publicznej. Ów „ludzki wymiar” samorządu terytorialnego oznaczał przekształcenie jego organów w instytucje stricte usługowe, mające identyfikować i w ramach możliwości spełniać specyficzne oczekiwania społeczeństwa (niem. *Kundenorientierung*), np. w kwestii przyspieszenia postępowania o uzyskanie zgody budowlanej. W jednoczesnym uskutecznieniu pracy administracji lokalnej i wyjściu naprzeciw potrzebom mieszkańców pomagały m.in. urzędy ds. obywatelskich (niem. *Bürgerämter*)¹⁰⁹³.

Szanse na uzdrowienie trudnej sytuacji finansowej wschodnioniemieckich samorządów stwarzało uelastycznienie strategii gospodarowania zasobami pieniężnymi dzięki instrumentowi tzw. budżetowania (niem. *Budgetierung*)¹⁰⁹⁴, tj. scedowania na poszczególne

¹⁰⁹¹ Por.: J. Bogumil, *Verwaltungsmodernisierung und aktivierender Staat*, „Perspektiven des demokratischen Sozialismus“, Heft 1/2002, s. 54 i nast.

¹⁰⁹² Zob.: L. Borowiec, *Controlling w realizacji usług publicznych gminy*, Kraków 2007, s. 48; *Das Neue Steuerungsmodell*, Bericht Nr. 5/1993, Köln 1993, s. 16-17.

¹⁰⁹³ Zob.: E. Młodzik, *Założenia koncepcji New Public Management*, [w] „Współczesne problemy ekonomiczne. Globalizacja. Liberalizacja. Etyka”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, nr 11(2015), Szczecin, s. 185 i nast.

¹⁰⁹⁴ Z badań przeprowadzonych przez fundację Hansa Böcklera w kooperacji z Komunalnym Wspólnotowym Wydziałem ds. Uproszczenia Administracji wynika, iż w całej RFN instrument budżetowania implementowało – ponad 67% gmin, przy czym połowa z nich wiodące narzędzie zarządzania lokalnymi finansami na obszarze całego regionu. Zob.: H. Bals, *Neues kommunales Finanz- und Produktmanagement. Erfolgreich steuern und budgetieren*, Jehle 2008, s. 35 i nast.; J. Bogumil, S. Grohs, S. Kuhlmann, *Ergebnisse und*

jednostki składowe administracji publicznej obowiązków związanych z prowadzeniem własnej polityki kontroli nakładów i przychodów. Dysponując własnym budżetem, samorządy przejęły pełną odpowiedzialność za zasoby pieniężne. Objęła ona etapy: planowania, zatwierdzania, wdrażania i wreszcie - kontrolowania całości działań finansowych. Możliwe stało się tym samym zrationalizowanie i ograniczenie skali wydatków, a finalnie – podniesienie skuteczności działań samorządów. Dodatkowo przewidywano wprowadzenie kompleksowego systemu rachunku kosztów (niem. *Kostenrechnungssystem*) w celu zrationalizowania sfery wydatków. Tradycyjny schemat zarządzania administracją gminną, wychodzący od centralnego przydziału środków, zmniejszał efektywność lokalnej polityki. Plany budżetowe gmin nie określały w sposób klarowny korelacji między stroną nakładów a stroną rezultatów, zwracając środek ciężkości prac organów wykonawczych przede wszystkim ku zachowaniu prymatu biurokracji (hierarchii przepisów prawnych) nad efektywnością narzędzi władzy. W ten sposób dochodziło do systemowego ograniczania ekonomicznego i politycznego potencjału samorządu. Zaistniała przy tym konieczność organizacji pracy szczebla gminnego, która akcentowałaby jego samodyscyplinę oraz odpowiedzialność w równym stopniu za programowanie wszystkich sfer politycznej aktywności, zatwierdzanie narzędzi wykonawczych, jak i końcowy efekt procesu decyzyjnego. Musiano w związku z tym dostosować wszystkie jego fazy do koncepcji produktu w polityce¹⁰⁹⁵.

Bieżące monitorowanie obiegu zasobów umożliwiła instytucja tzw. controllingu (kontrolingu). Według niej, pracę aparatu administracyjnego poddano weryfikacji pod kątem skuteczności w realizacji celów kontraktowych dzięki potencjałowi gromadzenia, przetwarzania i oceny dostępnych informacji w stosunku do całej organizacji (tzw. kontroling strategiczny) bądź jednostek pośrednich (kontroling operacyjny)¹⁰⁹⁶. Tylko dzięki regularnemu przepływowi danych o efektywności pracy organów administracyjnych (zgodności planów jednostkowych z ogólnymi priorytetami politycznymi samorządu, jakości świadczeń poszczególnych wydziałów etc.) możliwe było utrzymanie jednolitych standardów zarządzania w całej jednostce samorządu terytorialnego. Pomogły w tym najnowsze technologie opracowywania i przetwarzania danych. Wykonywanie specyfikacji technicznej czy też sporządzania raportów okresowych odbywało się zarówno drogą tradycyjną (papierową), jak

Wirkungen kommunaler Verwaltungsmodernisierung in Deutschland – Eine Evaluation nach zehn Jahren Praxiserfahrung, [w:] *Politik und Verwaltung*, red. J. Bogumil, W. Jann, F. Nullmeier, PVS Sonderheft 37/2006, s. 161.

¹⁰⁹⁵ Por.: *Das Neue Steuerungsmodell*, op. cit., s. 20-21.

¹⁰⁹⁶ Zob.: W. Damkowski, C. Precht, *Public Management. Neuere Steuerungskonzepte für den öffentlichen Sektor*, Stuttgart, Berlin, Köln 1994, s. 412 i nast.

również elektroniczną¹⁰⁹⁷. Dla realizacji własnych celów instytucje niższego szczebla uzyskały dostęp do środków budżetowych, a następnie były rozliczane terminowo (miesiąc, rok) nie tylko z nakładów, ale również z efektów końcowych, narzędzi przyjętych praktyk zarządczych oraz wpływu tychże na funkcjonowanie lokalnej zbiorowości (tzw. rachunek kosztów i świadczeń). Istniała tendencja do decentralizacji odpowiedzialności za gospodarowanie zasobami i indywidualnego (personalnego) rozliczania z efektów działania poszczególnych komórek organizacyjnych, bowiem tylko wtedy można było wykorzystać w pełni potencjał twórczy kadr pracowniczych¹⁰⁹⁸. Instrument controllingu pozwalał ostatecznie na większą optymalizację działań administracji publicznej, zwiększenie efektywności pracy kadr dzięki powstawaniu nowych systemów zachęt w miejscu zatrudnienia, a przede wszystkim – zwrócenie szczególnej uwagi na priorytety polityczne określone w tym przypadku przez Radę/Zgromadzenie¹⁰⁹⁹. Zainteresowanie formułą kontraktowania celów działania między stroną organizacyjną i operacyjną samorządów lokalnych w nowych krajach związkowych RFN do końca 2013 r. było jednak znikome. O zwiększeniu przejrzystości procesu decyzyjnego w okresie pierwszych 15-stu lat od zjednoczenia Niemiec postanowiono w niewiele ponad 3% gmin, przy czym są to głównie duże wspólnoty terytorialne¹¹⁰⁰.

Z początkiem lat 90-tych nowe kraje związkowe bazowały na przestarzałym modelu zarządzania, w którym wykorzystywano jedynie podstawy prawne do realizacji określonych zadań bez szczegółowego rozpoznania ich rezultatów pod kątem funkcjonowania lokalnych zbiorowości oraz ich oczekiwań względem władz. Stąd częstym efektem podejmowanych decyzji były rosnące wydatki budżetowe. Nowy model zarządzania kładł nacisk nie tylko na praktyczność rozwiązań proponowanych przez organy samorządowe, ale możliwość porównywania narzędzi i kierunków działania na szczeblu wewnątrz- oraz międzygminnym (aspekt zewnętrzny modelu). Związana z tym konkurencja rynkowa podmiotów prywatnych z publicznymi i korespondencyjna - dotycząca uczestnictwa gmin w różnego rodzaju badaniach porównawczych opartych na formule *benchmarkingu*¹¹⁰¹ - stała się

¹⁰⁹⁷ Zob.: *Bericht "Kontraktmanagement: Steuerung über Zielvereinbarungen"*, KGSt-Bericht Nr. 4/1998, Köln 1998.

¹⁰⁹⁸ Zob.: *Das Neue Steuerungsmodell*, op. cit., s. 18-19.

¹⁰⁹⁹ Por.: L. Borowiec, op. cit., s. 49 i nast.

¹¹⁰⁰ Zob.: J. Bogumil, S. Grohs, S. Kuhlmann, op. cit., s. 163.

¹¹⁰¹ Benchmarking jest pojęciem z zakresu zarządzania przedsiębiorstwem, oznaczającym zestawienie praktyk organizacyjnych danego podmiotu gospodarczego z rozwiązaniami przyjętymi w jednostce uchodzącej za wiodącą w danej branży gospodarczej. W aspekcie wewnętrznym wyszukuje się najkorzystniejsze wzorce w obrębie własnego przedsiębiorstwa i adaptuje dla wszystkich jego komórek. Zewnętrzny charakter benchmarkingu polega z kolei na konfrontowaniu indywidualnych praktyk zarządczych konkretnego przedsiębiorstwa z tymi stosowanymi u konkurencji w ramach danej dziedziny lub poza nią. Zob.: A. Bauer, *Benchmarking*, Norderstedt 2008, s. 5 i nast.

instrumentem sprzyjającym obniżaniu bieżących kosztów świadczeń oraz usług¹¹⁰²; stanowiła również dogodną platformę zbierania i wymiany doświadczeń wśród lokalnych komórek decyzyjnych, sprzyjająca doskonaleniu procesu zarządzania.

Nowoczesne narzędzia systemowe, umożliwiające efektywne wykorzystywanie zasobów ludzkich, koncentrowały się wokół rozwoju personalnego pracowników, głównie poprzez podnoszenie ich kwalifikacji zawodowych. Stąd też cały mechanizm rekrutacji kadr został zwrócony ku praktycznym umiejętnościom i predyspozycjom nadzorczym. Ponieważ w okresie pojednocienowym w nowych krajach związkowych brakowało wyspecjalizowanego zaplecza administracyjnego, ukierunkowanie naboru kadr zarządczych na element ciągłego doskonalenia zawodowego nabierało kluczowego znaczenia dla zmniejszenia rozmiarów bezrobocia nie tylko wśród elit funkcyjnych. Dużą rolę w tym względzie odgrywały seminaria i warsztaty organizowane z myślą o specjalizacji kadr zarządczych. Uwzględniając jednak trudną sytuację finansową postenerdowskich gmin w początkowym okresie przemian systemowych, tylko nieliczne samorządy mogły sobie pozwolić na oddelegowywanie personelu w celu uzupełniania, względnie podnoszenia kompetencji współpracowników. Z tego powodu ofensywa edukacyjna wyhamowała w połowie lat 90-tych, ograniczając odsetek wykwalifikowanego personelu do około 30%. Naturalną konsekwencją powyższych zmian było przesunięcie głównego etapu procesu kształcenia bezpośrednio w miejsce pracy (tzw. *learning by doing*)¹¹⁰³. Także obecnie jest to najbardziej rozpowszechniona forma specjalizacji zawodowej kadr¹¹⁰⁴, m.in. z uwagi na fakt, iż pracownicy mają możliwość przyswajania wiedzy w praktyce, pod presją czasu, w warunkach zwiększonej odpowiedzialności oraz w ramach ściśle określonego zakresu obowiązków. Wymóg ciągłego uzupełniania kwalifikacji odzwierciedla zarówno oczekiwania partnerów dla aktorów politycznych, jak również kierownictwa administracyjnego.

Zmiana zasad organizacji władzy na poziomie lokalnym w nowych krajach związkowych RFN jeszcze w latach 90-tych stanowiła ważny krok w kierunku przezwyciężenia ich stagnacji rozwojowej. Świadczy o tym wysoki - ponad 90%-owy - odsetek gmin deklarujących wówczas podjęcie środków w kierunku unowocześnienia własnych struktur zarządczych¹¹⁰⁵. Przeprowadzenie obszernej reformy strukturalnej według rozwiązań czerpiących z nowego modelu zarządzania okazało się jednak niemożliwe z uwagi na brak

¹¹⁰² Zob.: J. Bogumil, S. Grohs, S. Kuhlmann, op. cit., s. 152.

¹¹⁰³ Por.: W. Jaedicke, S. Lorenz, K. Wegrich, H. Wollmann, op. cit., s. 250-251.

¹¹⁰⁴ Por.: *Das Neue Steuerungsmodell*, op. cit., s. 29-30.

¹¹⁰⁵ Zob.: J. Bogumil, *Verwaltungsmodernisierung und aktivierender Staat*, op. cit., s. 55.

odpowiednich narzędzi prawnych, legitymujących konkretne propozycje. W związku z powyższym wielu polityków we wschodnich landach prezentowało początkowo jedynie postawę otwartości wobec inicjatyw opartych o *New Public Management (NPM)*, koncentrując swoją uwagę na wypracowaniu długofalowych strategii reform strukturalnych. Stąd też liczba miast i gmin, które dysponowały konkretnymi narzędziami do zmiany schematów organizacji pracy samorządu w połowie lat 90-tych ubiegłego wieku oscylowała jedynie w granicach 50%. W przypadku powiatów był to wskaźnik rzędu 40% (1996 r.). Niemniej współczynnik aktywności samorządowych komórek politycznych wschodnich krajów związkowych, mierzony gotowymi programami działania ze strony władz, dorównywał wartościom osiąganym w landach zachodnich¹¹⁰⁶.

Postępy w rozwoju lokalnych mechanizmów zarządczych hamowało często negatywne nastawienie osób zatrudnianych bezpośrednio w instytucjach samorządowych. To właśnie od stopnia identyfikacji aktorów politycznych z wyznacznikami strategii modernizacyjnej zależała skala wprowadzanych innowacji. Pozytywnym symbolem zmiany systemowej na terenie byłej NRD był jednak fakt, iż wśród orędowników zmiany schematów organizacji pracy samorządów – obok zachodnioniemieckiego personelu administracyjnego – znaleźli się również działacze z rodowodem enerdowskim, w tym osoby robiące kariery polityczne bez wcześniejszego doświadczenia w pracy dla organów władzy państwowej¹¹⁰⁷.

Drugim istotnym powodem problemów implementacyjnych modelu były przesłanki funkcjonalne. Wraz z upolitycznieniem potrzeby reformowania struktur administracyjnych Niemiec w połowie lat 90-tych pominięto dysproporcje rozwojowe wschodnio- i zachodnioniemieckich samorządów terytorialnych. Nowe kraje związkowe RFN nie zdążyły jeszcze wówczas w pełni przystosować się do prawideł i schematów rządzących demokracją w polityce. Poważną przeszkodą na drodze do osiągnięcia przez nie zachodnioniemieckich standardów organizacyjnych były problemy finansowe samorządów. Brak płynności finansowej utrudniał alokację zasobów budżetowych w projekty reorganizacji struktur zarządczych, zwłaszcza, jeśli zmagano się z wysokim bezrobociem i problemami demograficznymi. W tym kontekście rozwiązania proceduralne NSM zmierzały w kierunku zastąpienia tradycyjnej, urzędowej działalności samorządów biurokracją „produkcyjną”, związaną z koniecznością kosztownego katalogowania produktów procesu decyzyjnego, które w większości przypadków nie są i tak uwzględniane na etapie konstruowania budżetu. Nowy model reorganizacji władzy samorządowej wspierał ponadto niemożliwy do realizacji zamysł

¹¹⁰⁶ Zob.: W. Jaedicke, S. Lorenz, K. Wegrich, H. Wollmann, op. cit., s. 194-195.

¹¹⁰⁷ Ibidem, s. 188-191.

rozdziału sfery polityki od sfery administracji publicznej, w którym wyznaczanie priorytetów rozwoju wspólnot lokalnych oraz uprawnienia kontrolne pozostawałyby w zakresie kompetencji Rady/Zgromadzenia Gminy, natomiast szczegółowych rozstrzygnięć oraz doboru instrumentów prawnych dokonywałyby niezależnie od niej organy wykonawcze¹¹⁰⁸. W praktyce trudno było wyeliminować wpływy podmiotów politycznych na sferę operacyjną samorządu, przez co faktyczny zakres działania Rady był o wiele większy niż przewidywała to reforma administracyjna oparta o NSM.

Wymienione elementy wpływały niewątpliwie na niski odsetek samorządów, gotowych do zaadaptowania całościowego modelu nowej filozofii zarządzania w oparciu o New Public Management/Neues Steuerungsmodell. W 2005 r. na ten krok zdecydowała się jedynie co dziesiąta gmina w nowych krajach związkowych (10,3%) i co szósta w landach zachodnich (17,1%). W praktyce odsetek ten był o połowę niższy. Chociaż 95% lokalnych administracji włączyło się aktywnie w proces przebudowy własnych struktur organizacyjnych, zdecydowana większość samorządów przysposobiła jedynie wybrane elementy konceptu NSM do własnych programów naprawczych (odpowiednio: 63,8% i 66,7%). Żaden jednak nie znalazł uznania w większości gmin na każdym szczeblu zarządczym¹¹⁰⁹. Pomimo, iż NSM przyczyniła się niewątpliwie do zwiększenia odpowiedzialności i samodzielności decyzyjnej, bardziej czytelnego rozgraniczenia kompetencji poszczególnych podmiotów zarządczych, a także pewnej ekonomizacji metod gospodarowania zasobami (tzw. efekty czynników produkcji), nie można było mówić jednoznacznie o wyraźnym ograniczeniu kosztów zarządzania czy nawet realnych oszczędnościach budżetowych gmin. Należy mieć tu na uwadze przede wszystkim rachunek kosztów związanych z implementacją narzędzi NSM (w tym zwłaszcza budżetowania i raportowania), zwłaszcza, jeśli w grę wchodziły nowe kraje związkowe¹¹¹⁰.

W dłuższej perspektywie poniesione nakłady wydawały się jednak znacząco ułatwiać proces dostarczania dóbr i usług bezpośrednio do mieszkańców. Ów dysonans funkcjonalny tłumaczyłby zatem stosunkowo duży margines czasowy, w którym przewidywano ujednolicenie zasad prowadzenia polityki budżetowej przez gminy w całej RFN. Zgodnie z postanowieniami stałej Konferencji Ministerstw Spraw Wewnętrznych Krajów Związkowych, obradującej w listopadzie 2003 r., proces dostosowawczy miał zakończyć się najpóźniej do 2012 r. We wschodnich landach RFN standaryzacja zasad prowadzenia

¹¹⁰⁸ Zob.: J. Bogumil, S. Grohs, S. Kuhlmann, op. cit., s. 162.

¹¹⁰⁹ Ibidem, s. 157-158.

¹¹¹⁰ Ibidem, s. 166-168.

samorządowej polityki budżetowej w oparciu o wariant podwójnej księgowości (niem. *Doppik*)¹¹¹¹ nie została ukończona jedynie w Turynii (stan na dzień 2 kwietnia 2013 r.). Najszybciej na zmiany gotowa była Brandenburgia, która zdecydowała się wprowadzić owe rozwiązanie od 2011 r. Rok później dołączyła do niej Meklemburgia- Pomorze Przednie z projektem Nowego Komunalnego Systemu Budżetowego i Rachunkowego (niem. *Neues Kommunales Haushalts-und Rechnungswesen*)¹¹¹².

W 2013 r. reorganizacja strategii budżetowej gmin oparta na tym samym projekcie weszła w życie w Saksonii i Saksonii- Anhalt. Reforma polityki finansowej w oparciu o jeden model systemowy (poszerzony model kameralistyczny - niem. *erweiterte Kameralistik*)¹¹¹³ nie posiadała również jednolitej nomenklatury na szczeblu związkowym. I tak, Brandenburgia zdecydowała się na Nowe Zarządzanie Finansami (niem. *Neues Finanzmanagement*), Saksonia – Nowy Model Zarządzania, Saksonia- Anhalt – Nowe Instrumenty Zarządzania (niem. *Neue Steuerungsinstrumente*); w Meklemburgii- Pomorzu Przednim reorganizacja strategii budżetowej zawierała się w Krajowym Rachunku Kosztów i Świadczeń (niem. *Landes-Kosten-Leistungsrechnung Mecklenburg-Vorpommern*). Turynia nie przyjęła wówczas własnej koncepcji usprawniającej zarządzanie jej gospodarką finansową¹¹¹⁴.

Niewątpliwe korzyści dla samorządów przyniosła za to przebudowa tradycyjnej, pionowej struktury organizacyjnej. Specjalizacja oraz większa klarowność działań (dzięki instytucji controllingu i budżetowania) poszczególnych podmiotów tworzących lokalne systemy zarządcze oraz orientacja na współpracę zespołową dzięki kontraktowaniu celów działań między sferą polityczną i operacyjną pozwoliły zwiększyć efektywność działania samorządu, rozwiązać problemy związane z gromadzeniem i przetwarzaniem informacji, a w efekcie - skrócić czas wykonywania czynności urzędowych z korzyścią dla samych mieszkańców. Efekt ów wzmacniał chociażby usługowe podejście do relacji między władzą a społeczeństwem, co było niewątpliwym osiągnięciem nowego modelu zarządzania. Z drugiej strony, problemy wokół konsolidacji lokalnych budżetów mogły osłabiać realne szanse awansu zawodowego pracowników oraz indywidualny poziom motywacji zawodowej, nawet w obliczu przesłanek systemowych przemawiających za zwiększeniem się konkurencji wewnątrz- i

¹¹¹¹ Zob.: A. Burth, M. Gnädinger, *Lexikon zur öffentlichen Haushalts- und Finanzwirtschaft*, Driesen 2012, dostępny również pod adresem internetowym: <https://www.haushaltssteuerung.de/lexikon.html>, [ostatni odczyt: 26.07.2020].

¹¹¹² Ibidem.

¹¹¹³ Ibidem.

¹¹¹⁴ Eidem, *Auf einen Blick: Haushaltsreformen in Deutschland*, 2. April 2013, <http://www.haushaltssteuerung.de/dokumente/auf-einen-blick-haushaltsreformen-in-deutschland.pdf>, [ostatni odczyt: 09.07.2019].

między-samorządowej. Niemniej ambiwalentny obraz przedstawionych narzędzi modelowych nie przeczył postępowości NSM ani też nie świadczył o widocznej zmianie paradygmatu rządzenia na poziomie samorządu. Z systemowego punktu widzenia był to jednak istotny krok ku modernizacji dotychczasowego schematu funkcjonowania administracji publicznej w nowych, jak również starych krajach związkowych RFN bez względu na subiektywne przekonanie animatorów lokalnej polityki, co do skuteczności poszczególnych narzędzi NSM i New Public Management w codziennych pracach urzędniczych¹¹¹⁵.

5.2. Pojęcie demokracji w percepcji społeczeństwa wschodnioniemieckiego a ich udział w życiu politycznym

Umiedzynarodowienie problemów związanych z ochroną praw człowieka i podstawowych wolności w związku z procesem KBWE stanowiło ważny impuls do odważniej artikulacji potrzeb mieszkańców NRD w ramach dostępnych na ten czas narzędzi instytucjonalnych. Członkostwo wielu jednostek w nieformalnym ruchu obywatelskim, jak również ich uczestnictwo w demonstracjach ulicznych znajdowało ujście w demokratycznych zasadach wolności zgromadzeń i stowarzyszeń. Wraz z dekonstrukcją socjalistycznej struktury władzy państwowej rosły wewnętrzne podziały społeczne dotyczące potencjalnego kierunku reformowania NRD. Zasadniczo z tego powodu różne były powody postaw mieszkańców względem przekształceń systemowych Niemiec Wschodnich oraz samego odsuwania od władzy elit komunistycznych. Niemniej jesienią 1989 r. w NRD nie istniała ani także nie powstała żadna siła społeczna zdolna przejąć ciężar odpowiedzialności za dalsze losy państwa wschodnioniemieckiego. Opozycja była zbyt słaba organizacyjnie i ideowo, SED oraz ugrupowania Frontu Narodowego utraciły zaufanie społeczne stylizowanymi próbami „zerwania z przeszłością”; mieszkańcy nie mogli odwołać się także do proreformatorskiego autorytetu z uwagi na intelektualne czystki, sprzyjające emigracji potencjalnego „czynnika wywrotowego”, głównie do RFN. Naczelnym motorem przemian Niemiec Wschodnich po 1989 r. okazały się transgraniczne ruchy migracyjne, stanowiące bezpośrednią odpowiedź na postępujący upadek morale socjalistycznej Republiki oraz polityczną odwilż napływającą ze Związku Radzieckiego wraz z reformami M. Gorbaczowa. Mieszkańcy ulegli sile przyciągania aktora zewnętrznego w postaci Republiki Federalnej Niemiec, jej dobrobytu gospodarczego

¹¹¹⁵ Zob.: J. Bogumil, S. Grohs, S. Kuhlmann, op. cit., s. 171-173.

oraz osiągnięciom zachodniej demokracji. W przypadku pozostałych europejskich satelitów ZSRR inicjatywa rekonstrukcji systemowej pozostawała w rękach dawnego aparatu administracyjnego z wykorzystaniem starej bazy organizacyjno-prawnej; określone kraje same przejęły ciężar transformacji ustrojowej.

Zmiana systemowa naznaczona wymianą elit funkcyjnych i zaplecza prawno-instytucjonalnego odebrała lokalnej społeczności możliwość indywidualnego i zarazem moralnego współuczestnictwa w określaniu ich priorytetów rozwojowych. Znaczna część nowego potencjału kadrowego uczestniczyła jednak w demonstracjach ulicznych, posiedzeniach okrągłych stołów, publicznych debatach politycznych; wielu urzędników okresu posttransformacyjnego była aktywnymi członkami ugrupowań związanych z ruchem demokratycznym, a dzięki temu miała pierwszy kontakt z prawidłami demokracji w polityce. Ponieważ jednak inicjatywa negocjacyjna w decydującym dla NRD okresie przedwyborczym (luty-marzec 1990 r.) leżała w rękach mocarstw zachodnich, szanse przejęcia znaczących funkcji w administracji państwowej lub sektorze publicznym zostały ograniczone przez czynnik zewnętrzny. W trakcie rozmów na temat II traktatu państwowego wykluczono ponad to możliwość powołania autonomicznej instytucji chroniącej interesy mieszkańców nowych krajów związkowych. Jednocześnie można było mieć wątpliwości w zakresie perspektyw rozwojowych instytucji publicznej, reprezentującej, ujmując ogólnie, oczekiwania społeczne obywateli byłej NRD, skoro cała zbiorowość uległa poważnym podziałom jeszcze przed podpisaniem traktatu zjednoczeniowego z RFN. Punktem ciężkości stała się zarówno dekompozycja wertykalna - uwarunkowana względami socjalnymi - a więc pojawienie się tzw. zwycięzców i pokrzywdzonych projektu jedności niemieckiej, jak również kategoryzacja wynikająca wprost ze specyfiki adaptacyjnej „obozu przegranych”, do którego zaliczano socjalistyczny establishment (osoby związane z władzą partyjną i państwową), wykształconych reprezentantów ruchu opozycyjnego oraz przedstawicieli przemysłowej warstwy robotniczej¹¹¹⁶.

Uzależnienie wschodnich krajów związkowych od stałego wsparcia ze strony landów zachodnich, tudzież podporządkowanie ich regulacjom konstytucyjnym RFN, niejako z góry sankcjonowało uboczną pozycję mieszkańców byłej NRD w tworzeniu nowego zaplecza kadrowo-administracyjnego na pośrednim i najwyższym szczeblu władzy¹¹¹⁷. Z drugiej strony, zepchnięci do defensywy reprezentanci postnorderowskiego sektora zarządczego nie byli na tyle autorytatywni, aby sprostać narzuconym im zadaniom, pomimo posiadanego obycia w

¹¹¹⁶ Por.: C. Offe, op. cit., s. 237-238.

¹¹¹⁷ Ibidem.

urzędowym kontakcie ze społeczeństwem oraz wiedzy kierunkowej związanej z prowadzeniem instytucji publicznych¹¹¹⁸. Problem ów znajdował ujście przede wszystkim w braku praktycznych umiejętności zarządzania zasobami ludzkimi w nowych realiach politycznych. Dysfunkcjonalność ta przejawiała się już na wstępie w nieznaności prawa samorządowego, a także rozumienia wykładni poszczególnych zasad i przepisów. Dlatego zakorzenieni w socjalistycznych strukturach władzy reprezentanci „twardego rdzenia” SED często sami decydowali się na przejęcie mniej reprezentacyjnych funkcji w pionie administracyjnym dla zachowania formalnej bliskości ze strukturami decyzyjnymi. Częstym powodem takich decyzji było ciążące nad etatowymi współpracownikami aparatu partyjnego i bezpieczeństwa widmo zwolnień zgodnie z przyjętą praktyką dekomunizacji systemu społeczno-politycznego byłej NRD. Sprawowanie jakichkolwiek funkcji obarczone zostało mimo wszystko problemami adaptacyjnymi uzasadnionymi różnicami mentalnymi oraz wyuczonymi modelami zachowań. Bez udziału czynnika zewnętrznego – empirii urzędników z zachodnich krajów związkowych – funkcjonalny byt zaplecza kadrowego pięciu nowych landów nie byłby z pewnością wolny od błędów mogących zachwiać ich - i tak mało stabilnym - bytem gospodarczym i społecznym. Ugruntowany mandatem prawnomiędzynarodowym demontaż porządku państwowego NRD nie mógł jednak odebrać jej mieszkańcom subiektywnego poczucia identyfikacji zbiorowej. Trudności w adaptacji mieszkańców byłej NRD do nowej poźjednoczeniowej rzeczywistości wynikały nie z samego faktu zmiany systemowej, ale z nieświadomego, umotywowanego względami konsumenckimi, przyjęcia rozwiązań instytucjonalnych, funkcjonujących w RFN oraz różnic społeczno-kulturowych¹¹¹⁹. Brak indywidualnych doświadczeń z demokratyczną tradycją uczestnictwa w życiu publicznym oraz regułami wolnego rynku uaktywniły z czasem postawę sprzeciwu względem posttransformacyjnej rzeczywistości. Afirmacja ładu ekonomiczno-politycznego RFN przez mieszkańców NRD w okresie przełomu 1989/1990 szybko ustąpiła miejsca niezadowoleniu z obranej drogi przeobrażeń systemowych, ponieważ konstytutywnym miernikiem oceny procesu demokratyzacji oraz pojmowania tego, co demokracją się nazywa, były w tym przypadku względy ekonomiczne.

Specyfika przemian ustrojowych na obszarze byłej NRD zrelatywizowała rolę przymiotów demokracji w powstaniu społeczeństwa obywatelskiego. Za sprawą sprowadzenia istoty ustroju demokratycznego do siły napędzającej materialny dobrobyt jednostki, w pierwszej połowie lat 90-tych odnotowywano stosunkowo wysoki poziom zaufania

¹¹¹⁸ Zob.: M. Osterland, R. Wahsner, op. cit., s. 400-405.

¹¹¹⁹ Por.: R. Land, *Eine demokratische DDR? Das Projekt „Moderner Sozialismus”*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, Nr. 11/2010, s. 18-19.

mieszkańców nowych landów do demokracji oraz jej funkcjonowania w życiu codziennym. Niemniej przejęcie dorobku wolnorynkowego bez stosownej korekty jej założeń funkcjonalnych ujawniło rzeczywistą skalę dysproporcji rozwojowych między zachodnimi i wschodnimi krajami związkowymi oraz z drugiej strony - ograniczoną zdolność systemu kapitalistycznego do eliminacji powstałych problemów socjalnych. Różnice w systemie edukacji, wynikające z odmiennych priorytetów politycznych obu państw niemieckich, utrudniały mieszkańcom byłej NRD przejście z poziomu kształcenia zawodowego do fazy czynności zawodowej. Ponadto wyhamowanie tempa przekształceń ekonomicznych uwarunkowane spowolnieniem wzrostu gospodarczego Niemiec po 1995 r. a następnie ogólnopaństwową stagnacją gospodarczą w latach 1997 - 2001 r. niosło ze sobą rozciągnięcie w czasie deklarowanych u progu lat 90-tych scenariuszy związanych z podnoszeniem poziomu życia na terenie byłej NRD. Coraz bardziej dawały o sobie znać długofalowe następstwa terapii szokowej, jakiej poddano mieszkańców landów wschodnich, w postaci przeszacowania zdolności rynku wschodnioniemieckiego w zakresie odbudowy potencjału ekonomicznego na bazie rozwiązań wolnorynkowych; uzależnienia sektora gospodarczego i finansowego od wahań koniunktury w starych landach; powstania warunków nierównej konkurencji między wschodnimi i zachodnimi podmiotami gospodarczymi; ukształtowania się trwałych dysproporcji wzrostu PKB per capita; wzrostem jawnego bezrobocia oraz w następstwie powyższych głębokich zmian w strukturze demograficznej obszaru byłej NRD ze wszystkimi tego konsekwencjami również dla landów tzw. starej RFN. Pojawienie się wspomnianych długookresowych efektów zmiany systemowej na terenie nowych krajów związkowych wzmagало poczucie utraty oczekiwanego poziomu bezpieczeństwa socjalnego. To z kolei przejawiało się kryzysem zaufania społecznego względem nowych władz, tudzież wobec ustroju demokratycznego. W 1995 r. jedynie 16% mieszkańców byłej NRD widziało poprawę możliwości współkształtowania przezeń demokratycznego porządku w ramach tzw. wielkiej polityki (instytucji centralnego szczebla), nieco więcej – 23,5% - na poziomie władzy lokalnej. Ponad 51% ankietowanych wyraziło pogląd, iż miejsce pracy nie sprzyja umacnianiu fundamentów „władzy ludu”¹¹²⁰. Nie udało się odwrócić tych tendencji nawet w momencie poprawy koniunktury ekonomicznej nowych krajach związkowych w okresie 2002-2006. Tempo wzrostu wskaźnika PKB było wówczas wyższe niż w zachodniej części Niemiec. Również stosunkowo szybkie przezwyciężenie przez Niemców bezpośrednich następstw światowego kryzysu gospodarczego z końca pierwszej dekady XXI wieku w porównaniu z

¹¹²⁰ Zob.: *Identitätswandel in den neuen Bundesländern*, [w:] *Sozialreport 1996 (I. Quartal)*, Sonderheft, Berlin 1996, s. 6.

innymi krajami, nie przysporzyło dodatkowych punktów poparcia dla idei demokracji tak w nowych, jak i w starych krajach związkowych¹¹²¹.

W obu przypadkach bezpośrednim czynnikiem decydującym o subiektywnej ocenie jakości demokracji jest okres czterdziestoletniego podziału Niemiec. Oznaczał on z jednej strony fakt dłuższego obcowania mieszkańców zachodniej RFN z systemem demokratycznym, w tym zwłaszcza jego rozwiązaniami instytucjonalnymi, a z drugiej – sprzyjał utrwaleniu się mentalnych różnic między mieszkańcami wschodnich i zachodnich landów za sprawą rozbieżnych modeli socjalizacyjnych. W przypadku zachodnich Niemiec większego znaczenia w kontekście oceny funkcjonowania ustroju demokratycznego, jako całości nabiera subiektywna ocena pracy kolejnych rządów oraz międzynarodowe podłoże wewnętrznych problemów gospodarczych. Obywatele landów wschodnich na pierwszym miejscu stawiają jednak osobiste korzyści płynące z faktu uczestnictwa w projekcie zjednoczeniowym. Wakująca konwergencja na gruncie gospodarczym między obiema częściami Niemiec wraz ze wzrostem bezrobocia szczególnie na obszarze byłej NRD determinuje nie tyle ich dezaprobatę względem demokracji, co niedostateczną akceptację funkcjonalności reżimu demokratycznego¹¹²². Stan ten pogłębiały niewątpliwie skandale polityczne z udziałem najważniejszych przedstawicieli świata polityki, w tym zwłaszcza nadużycia współpracowników ekipy H. Kohla ujawnione po przejęciu sterów władzy przez Gerharda Schrödera w 1998 r. oraz późniejsze przypadki wykorzystywania władzy w celach pozapolitycznych, w które uwikłane były różne środowiska zawodowe. W tym kontekście prowadzone od lat 90-tych ubiegłego stulecia badania socjologiczne wykazują słabnący sukcesywnie poziom zaufania wobec sądownictwa, pośrednich instytucji władzy (media, kościół czy związki zawodowe), ale przede wszystkim instytucji partiokratycznych¹¹²³, do których zalicza się Bundestag oraz rząd federalny.

¹¹²¹ Zob.: B. Brocka- Palacz, *Zjednoczenie Niemiec – bilans po 25 latach*, "Stosunki międzynarodowe", Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula", Warszawa 2016, s. 25-40

¹¹²² Ibidem.

¹¹²³ Zgodnie z definicją Oskara Niedermayera, wyróżniającego trzy typy instytucji na poziomie państwa demokratycznego: instytucje respektujące normy państwa prawa (rechtsstaatliche Institutionen), instytucje partiokratyczne (parteistaatliche Institutionen) oraz instytucje pośrednie władzy państwowej (intermediäre Institutionen). Zob.: O. Niedermayer, *Bürger und Politik: Politische Orientierungen und Verhaltensweisen der Deutschen*, 2. Auflage, Wiesbaden 2005, s. 79.

5.3. Rola demokracji bezpośredniej w funkcjonowaniu społeczeństwa wschodnioniemieckiego

Pokojowa rewolucja w NRD sprzyjała kształtowaniu się narzędzi systemowych, uznających prawo mieszkańców do podejmowania przez nich wiążących decyzji politycznych. Dlatego lokalni decydenci musieli uwzględnić perspektywę modyfikacji lokalnego prawa. W procesie modernizacji niemieckiego systemu administracyjnego zwrócono uwagę na ścisłe sprzężenie między jakością zarządzania a bieżącym monitoringiem oczekiwań i potrzeb społeczeństwa. Problem ów niezwykle mocno wpisywał się w trwającą w RFN od ponad dwóch dekad debatę podnoszącą kwestię wzmocnienia partycypacji jednostki w procesie politycznym. Społeczeństwo obywatelskie to bowiem nie tylko działalność „członkowska”, honorowa, realizowana przez różnego rodzaju zrzeszenia czy stowarzyszenia¹¹²⁴, ale również sztuka wyważonego podziału odpowiedzialności decyzyjnej między organy przedstawicielskie i samych mieszkańców. Silniejsza niż przed 1990 r. artykulacja praw jednostki, związanych z jej stałą obecnością w życiu publicznym, wynikała głównie ze zmian mentalnych, jakie zaszły w całym społeczeństwie niemieckim wraz z upadkiem muru berlińskiego. Zakorzeniony w tradycji niemieckiej obraz obywatela uległego wobec władzy zaczął ewoluować ku podmiotowi wyemancypowanemu spod zwierzchnictwa organów rządzących. Samo uczestnictwo w periodycznym cyklu wyborczym nie wystarczało do artykulacji jednostkowego wkładu w budowę systemu państwowego.

5.3.1. Demokracja bezpośrednia na poziomie kraju związkowego

Na szczeblu landowym powstał najbardziej rozbudowany model demokracji bezpośredniej w RFN, skoncentrowany wokół ustawodawstwa społecznego. Najwcześniej

¹¹²⁴ Pod pojęciem zrzeszenia należy tu rozumieć działalność ukierunkowaną na reprezentowanie interesów i potrzeb miejscowej ludności w skali ponadregionalnej. Z jednej strony stanowią one istotną płaszczyznę wychowania obywatelskiego, pogłębiając partycypację polityczną samych obywateli, z drugiej natomiast – wzmacniają więzi wewnątrzspołeczne w relacjach z państwem. Stowarzyszenie natomiast ma na celu rozwijanie wspólnych zainteresowań jednostek głównie na płaszczyźnie lokalnej. Zob.: W. Rudzio, *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*, 8. Auflage, Wiesbaden 2011, s. 67 i nast.; H. Voelzkow, *Die Institutionalisierung der Politikbeteiligung von Interessenverbänden in Deutschland.*, [w:] *Interessenverbände in Deutschland*, red. U. Willems, T. Winter, Wiesbaden 2007, s. 144-150.

przyjęły go Bawaria oraz Hesja (1946 r.), najpóźniej – Berlin i Hamburg (odpowiednio w 1995 r. i 1996 r.). Wschodnie kraje związkowe dokonały tego ostatecznie po upływie 4 lat od zjednoczenia Niemiec. Brandenburgia, Saksonia i Saksonia Anhalt wprowadziły stosowne regulacje prawne już w 1992 r., dwa lata później dołączyły do nich Turynia i Meklemburgia-Pomorze Przednie¹¹²⁵. W ramach dostępnych narzędzi partycypacyjnych do końca 2013 r. podejmowano przede wszystkim tematy kulturalne i oświatowe (27% wszystkich społecznych inicjatyw ustawodawczych i petycji obywatelskich według raportu organizacji „Mehr Demokratie”¹¹²⁶ z 2013 r.) oraz sprawy związane z polityką wewnętrzną, porządkiem instytucjonalnym państwa czy funkcjonowaniem demokracji (1/5 przypadków). Mieszkańcy RFN często podejmowali się także rozwiązania problemów gospodarczych (13%) i socjalnych (13%); w kręgu zainteresowania lokalnych zbiorowości znajdują się ponadto: ochrona środowiska, zdrowia i konsumenta (8%) a także kwestie obejmujące transport publiczny (7%)¹¹²⁷. W ciągu pierwszej dekady XXI wieku zwiększyło się szczególnie zainteresowanie tematyką ekonomiczno-socjalną. W stosunku do okresu 1946-2003 ilość oddolnych inicjatyw legislacyjnych w tym zakresie wzrosła o ponad 52%¹¹²⁸.

W większości landów społeczna inicjatywa obywatelska jest pierwszym poziomem trójstopniowego ustawodawstwa społecznego. W zależności od regionu Volksinitiative może również stanowić samodzielne postępowanie administracyjne lub płynnie łączyć się z kolejnym szczeblem legislacji oddolnej. Przykładowo Art. 81. Verfassung des Freistaats Thüringen, jak i Art. 70. Verfassung des Freistaats Sachsen ograniczyły narzędzia prawodawstwa obywatelskiego do dwóch poziomów: Volksbegehren i Volksentscheid¹¹²⁹. W każdym przypadku obrana metoda inicjująca prowadzi do wczesnego zaangażowania Landtagu w proces ustawodawczy, ponieważ ów analizuje wniosek obywatelski pod kątem merytorycznym¹¹³⁰. Jest to niezmiernie ważne narzędzie, ponieważ pozwala inicjować dyskurs polityczny na istotne tematy związane z funkcjonowaniem lokalnej społeczności, a

¹¹²⁵ Zob.: 1. Volksentscheid-Ranking. *Die Direktdemokratischen Verfahren ...*, op. cit., s. 28 i nast.

¹¹²⁶ Największa organizacja pozarządowa, zajmująca się od 1988 r. propagowaniem narzędzi demokracji bezpośredniej na wszystkich szczeblach administracyjnych RFN, w tym zwłaszcza: wprowadzeniem społecznej inicjatywy ustawodawczej na poziomie federalnym, wzmacnianiem reform demokracji bezpośredniej w skali krajowej i komunalnej, reorganizacją prawa wyborczego czy zwiększeniem partycypacji obywateli w życiu politycznym. Zob.: strona internetowa organizacji: <http://www.mehr-demokratie.de/ueber-uns.html>, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

¹¹²⁷ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrens-Bericht 2000*, Achim/Bremen 2001, s. 7; *Volksentscheids-Ranking 2013*, red. F. Rehmet, T. Weber, Berlin, 15. August 2013, s. 10.

¹¹²⁸ Zob.: 1. Volksentscheid-Ranking. *Die Direktdemokratischen Verfahren ...*, op. cit., s. 7.

¹¹²⁹ Zob.: *Verfassung des Freistaats Sachsen*, Stand 01.01.2014, https://www.landtag.sachsen.de/dokumente/landtagskurier/SaechsischeVerfassung_Neuaufgabe2017.pdf, [ostatni odczyt: 09.07.2019].

¹¹³⁰ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrensbericht 2012*, Berlin 2012, s. 7.

jednocześnie wysondować stosunek organów władzy państwowej wobec problemów zgłaszanych przez obywateli. W wielu przypadkach zarejestrowanych do końca 2013 r. możliwe było wypracowanie wspólnego kompromisu między jedną i drugą stroną bez przeprowadzania całej procedury głosowania społecznego. Dotyczyło to szczególnie inicjatyw, których autorzy nie planowali dalszych etapów ustawodawczych. Nawet, jeśli parlament odrzucił projekt ustawy, zawsze istniała możliwość wniesienia go na drogę Volksbegehren¹¹³¹.

W krajach związkowych, w których Volksinitiative inicjuje pełną procedurę plebiscytową, zastępuje ona wymóg złożenia wniosku o wniesienie społecznej inicjatywy ustawodawczej (*Antrag auf ein Volksbegehren*). W tym przypadku weryfikuje się jedynie stronę formalno-prawną przedłożonej inicjatywy; przedmiotem dopuszczenia go do dalszych etapów legislacji społecznej nie była sfera przedmiotowa. W obu wariantach warunek konieczny przyjęcia projektu ustawy obywatelskiej stanowi zebranie w określonym terminie odpowiedniej ilości podpisów. Regulują to każdorazowo konstytucje krajowe. Minimalny próg poparcia dla inicjatywy w ujęciu ogólnoniemieckim do końca 2013 r. wynosił od 0,02% w Nadrenii Północnej-Westfalii do 3% w Hesji. W przypadku nowych krajów związkowych – od 0,2% w Turyngii (5 tys. głosów) – do 1,1% w Saksonii oraz Meklemburgii-Pomorzu Przednim. Dyscyplina czasowa była z reguły nie krótsza niż 6 miesięcy (poza Turyngią, gdzie na zebranie stosownej liczby podpisów ustawodawca przewidział jedynie 6 tygodni). W 10 landach nie została ona jednoznacznie sprecyzowana. (Zob. Tab. 5.1.)

Progi ważności społecznej inicjatywy ustawodawczej na 1 szczeblu			
Antrag auf ein Volksbegehren			
Kraj związkowy	Wymagane poparcie (%)	Wymagane poparcie (1000)	Termin uzyskania quorum
Turyngia	0,25	5	6 tygodni
Saksonia-Anhalt	0,50	10	6 miesięcy
Brandenburgia	1,00	20	1 rok
Saksonia	1,10	40	nieokreślony
Meklemburgia -PP	1,10	-	nieokreślony

Tab. 5.1. Warunki przyjęcia wniosku o wszczęcie procedury Volksbegehren¹¹³²

¹¹³¹ Zob.: 1. *Volksentscheid-Ranking. Die Direktdemokratischen Verfahren ...*, op. cit., s.15.

¹¹³² Zob.: B. M. Weixner, *Direkte Demokratie in den Bundesländern*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Nr. 10/2006, s. 20.

Jeśli Volksinitiative poparta wymaganą liczbą podpisów zostanie odrzucona przez parlament, a jego pomysłodawcy zdecydują się kontynuować procedurę legislacyjną w drodze Volksbegehren, musi dojść do powtórnego głosowania nad projektem mieszkańców danego kraju związkowego¹¹³³. Potrzebne w tym przypadku kworum wahało się w okresie 1990-2013 od 4% (w Brandenburgii) do nawet 20% (w Bremie i Saarze)¹¹³⁴ mieszkańców uprawnionych do głosowania (jest to tzw. *Einleitungsquorum* – kworum inicjujące). Rozbieżne wielkości kworum wynikają z rangi ustaw, przyjmowanych drogą głosowania społecznego. Z reguły są one nieco wyższe dla projektów legislacyjnych, zmieniających konstytucję w całości lub tylko w określonych jej punktach. Minimalny okres przeprowadzenia Volksbegehren do końca 2013 r. wahał się od 14 dni w Bawarii, Badenii-Wirtembergii, Hesji i Saarze do 12 miesięcy w Dolnej Saksonii. W przypadku wschodnich krajów związkowych RFN był to z reguły przedział od 2 do 8 miesięcy. Przepisy ustawodawstwa społecznego Meklemburgii Pomorza-Przedniego nie ujęły wprowadzić terminu wymaganego do zebrania odpowiedniej liczby głosów, niemniej na wniosek organów administracyjnych możliwe było jego urzędowe ograniczenie do dwóch miesięcy. (Zob. Tab. 5.2.)

Progi ważności społecznej inicjatywy ustawodawczej na 2 szczeblu				
Volksbegehren				
Kraj związkowy	Wymagane poparcie (%)	Wymagane poparcie (1000)	Okres przeprowadzenia (miesiące)	Droga formalna
Brandenburgia	ok. 4	80	6	urzędowo
Saksonia	ok. 13 ¹¹¹⁸	450	8	w terenie
Saksonia-Anhalt	ok. 11	250	6	w terenie
Meklemburgia -PP	8,5	120	bezterminowo	w terenie
Turyngia	8- 10	158 - 197	2 - 4	u. – w t.

Tab. 5.2. Warunki ważności Volksbegehren w nowych krajach związkowych RFN¹¹³⁵

¹¹³³ W przypadku Dolnej Saksonii, Berlina, Turyngii, Bremy oraz Nadrenii Północnej-Westfalii, odrzucenie Volksinitiative przez parlament krajowy wobec utrzymania woli jej inicjatorów do kontynuowania procesu ustawodawczego na drodze Volksbegehren, wymaga jednak powtórzenia całej procedury od pierwszego szczebla. W tym konkretnym przypadku mówi się o czteropoziomowej legislacji społecznej. Por. A. Klein, R. Schmalz, op. cit., s. 83-85.

¹¹³⁴ Zob.: B. M. Weixner, *Direkte Demokratie in den Bundesländern* (2006), op. cit., s. 20.

¹¹³⁵ Na podstawie: F. Rehmet, *Volksbegehrensbericht 2006*, Berlin 2007, s. 4; Idem, *Volksbegehrensbericht 2011*, Berlin 2012, s. 32; *Übersicht über beim Landtag Brandenburg eingegangene Volksinitiativen seit 1992*, Stand: 20. Februar 2017, https://www.landtag.brandenburg.de/media_fast/5701/Statistik-VI_Feb2017.pdf,

Zapisy konstytucji krajowych uregulowały również szczegółowo formułę gromadzenia poparcia wyborców. W omawianym okresie 1990-2013 mogły nimi być: wspomniane wcześniej terenowe zbieranie podpisów (tzw. *freie Sammlung*) bądź też droga nadzoru administracyjnego. Szczególnym rodzajem Volksbegehren stało się referendum fakultatywne (niem. *fakultatives Referendum* lub *Korrekturbegehren*), dotyczące zaopiniowania przez społeczeństwo uchwał Landtagu w przedmiocie wprowadzenia zmian do ustawy lub jej zawieszenia. W tym przypadku obowiązywało zazwyczaj o wiele niższe kworum (2%-5%) i skrócony okres gromadzenia podpisów (od 1-do 3 miesięcy). Na szczeblu krajowym było to jednak mało rozpowszechnione narzędzie demokracji bezpośredniej, ponieważ w omawianym okresie wprowadziły je tylko Hamburg i Nadrenia Palatynat, a także - w ograniczonym zakresie – Brema¹¹³⁶. Pokrewną formę wspomnianego instrumentu stanowiło bardzo rzadko spotykane referendum fakultatywno-mniejszościowe (niem. *fakultativ-minoritäres Referendum*). Jego odmiennność polegała na tym, iż stroną wnioskującą o przeprowadzenie powszechnego głosowania była mniejszość parlamentarna – przeważnie 1/3 deputowanych. Mieszkańcy nie uczestniczyli zatem we wszystkich etapach procesowych. Ta sama formuła obowiązywała w przypadku plebiscytu, które był z reguły konsultacyjną, a zatem niewiązącą, formą uczestnictwa obywateli w procesie decyzyjnym. Inicjatywa wychodziła w tym przypadku od organu egzekutywy (najczęściej prezydenta)¹¹³⁷.

Odrzucenie woli społeczeństwa w ważnym Volksbegehren otwiera jego inicjatorom drogę do wszczęcia procedury Volksentscheid. Na tym etapie rząd krajowy może jednak przedstawić własną propozycję ustawy, alternatywną do projektu obywatelskiego. Akt plebiscytowy jest wówczas kwestią wyboru między dwoma konkurencyjnymi modelami prawnymi¹¹³⁸. Głosowanie powszechne jest skuteczne, a projekt ustawy społecznej znajduje umocowanie prawne w chwili wypełnienia wymogu kworum. Może ono odzwierciedlać albo określony odsetek społeczeństwa popierającego określoną inicjatywę lokalną (wg przepisów obowiązujących na koniec 2013 r. musiało to być co najmniej 25% wszystkich mieszkańców landu uprawnionych do wzięcia udziału w wyborach), albo też jest to minimalny próg partycypacji w akcie plebiscytowym, a o dalszym losie zgłoszonej koncepcji decyduje zwykła większość. W pierwszym przypadku mówi się o tzw. kworum poparcia (niem.

[ostatni odczyt: 13.01.2020]; 1. *Volksentscheid-Ranking. Die Direktdemokratischen Verfahren*, op. cit., s. 28 i nast.

¹¹³⁶ Zob.: *Volksentscheids-Ranking 2013*, op. cit., s. 32 i nast.

¹¹³⁷ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrensbericht 2012*, op. cit., s. 43.

¹¹³⁸ Por.: M. Peters, *Volksentscheide auf Bundesebene. Ein Mittel zur Revitalisierung der deutschen Demokratie?*, Norderstedt 2005, s. 6.

Zustimmungsquorum), natomiast w drugim, rzadziej spotykanym¹¹³⁹ - kworum uczestnictwa (niem. *Erfolgs/Beteiligungsquorum*)¹¹⁴⁰. Prawomocność *Volksentscheid* jest zatem pojęciem złożonym. W przeciwieństwie do wyborów w demokracji przedstawicielskiej, sam element większości nie rozstrzyga tu o końcowej ważności głosowania. Praktyka z okresu 1990- 2013 pokazywała, iż mieszkańcom RFN niezwykle rzadko udawało się przeforsować własne koncepcje na ostatnim szczeblu ustawodawstwa społecznego i jedynie w około 30% - przy *Volksbegehren*. Winne temu były nie tyle wymagania dotyczące treści i formy projektu, ale względy proceduralne. Decydujący czynnik stanowiły zbyt wysokie progi ważności głosowania, szczególnie, jeśli w grę wchodziły zmiany zapisów konstytucyjnych. (Zob. Tab. 5.3.) Dlatego prawdopodobieństwo przegłosowania ustawy obywatelskiej i/lub wypracowania konsensusu z władzą w każdym przypadku (dot. zarówno *Volksbegehren*, jak i *Volksentscheid*) rosło co do zasady w przypadku głosowania nad ustawami zwykłymi¹¹⁴¹.

Progi ważności społecznej inicjatywy ustawodawczej na 3 szczeblu		
Volksentscheid		
Kraj związkowy	Kwora poparcia dla ustaw zwykłych (%)	Kwora poparcia dla ustaw zmieniających konstytucję (%)
Brandenburgia	25	50 + 2/3 większość
Saksonia	zwykła większość	50
Saksonia-Anhalt	25 lub zwykła większość	50 + 2/3 większość
Meklemburgia -PP	33,3	50 + 2/3 większość
Turyngia	25	40

Tab. 5.3. Warunki ważności *Volksbegehren* w nowych krajach związkowych RFN¹¹⁴²

W 2000 r. we wschodniej RFN odnotowano rekordowo wysoką - w skali ogólnoniemieckiej – aktywność polityczną mieszkańców po 1990 r., mierzoną zarówno bezwzględną ilością inicjatyw obywatelskich pierwszego i drugiego szczebla ustawodawstwa społecznego (nowych oraz tych, dla których wszczęto już wcześniej postępowanie administracyjne), a także ich wartością statystyczną na tle zachodnich landów. Spośród 27 toczących się wówczas spraw, na nowe kraje związkowe przypadło aż 12¹¹⁴³ (w tym 5 nowych),

¹¹³⁹ Stosuje się je w Nadrenii Północnej – Westfalii oraz Nadrenii – Palatynacie.

¹¹⁴⁰ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrensbericht 2012*, op. cit., s. 42.

¹¹⁴¹ Zob.: 1. *Volksentscheid-Ranking. Die Direkt-demokratischen Verfahren*, op. cit., s. 17.

¹¹⁴² Por.: B. M. Weixner, *Direkte Demokratie in den Bundesländern* (2006), op. cit., s. 20.

¹¹⁴³ Dotyczy 2007 r.

tj. przeszło 44%¹¹⁴⁴. Rok później był to udział rzędu 50%, jakkolwiek podkreślić należy, iż bezwzględna ilość tego typu inicjatyw dla całej RFN spadła o jedną trzecią¹¹⁴⁵. W późniejszym okresie tylko raz odnotowano wskaźnik na poziomie zbliżonym do 40%. W 2006 r. mieszkańcy Brandenburgii, Saksonii, Saksonii-Anhalt, Turyngii oraz Meklemburgii-Pomorza Przedniego zapoczątkowali 9 nowych postępowań administracyjnych (najwięcej w pojednociowej historii obszaru byłej NRD) w ramach pierwszego i drugiego stopnia ustawodawstwa społecznego. Dawało to odsetek rzędu 38%, po uwzględnieniu wszystkich toczących się wówczas oddolnych projektów legislacyjnych (24)¹¹⁴⁶. Wspomniany rok 2000 był przełomowy także pod względem udziału wschodnich landów w ilości procedur zapoczątkowanych na poziomie Volksbegehren. Saksonia, Saksonia – Anhalt, Brandenburgia oraz Turyngii przeprowadziły ich łącznie 4, natomiast zachodnie kraje związkowe – 3¹¹⁴⁷. Był to pierwszy i jedyny taki przypadek w pojednociowej historii Niemiec do końca 2013 r. Niemniej tylko inicjatywa „Więcej demokracji w Turyngii” (niem. „*Mehr Demokratie in Thüringen*”) zdołała przekroczyć wymagany, 14%-owy, próg podpisów wśród osób uprawnionych do głosowania (na pierwszym etapie inicjatywę obywatelską odrzucono z przyczyn formalno-prawnych). Wynik – 18,3% był zaskakująco wysoki. W pozostałych przypadkach nie osiągnięto regulaminowego kworum. Była wśród nich również zmodyfikowana inicjatywa saksońska opowiadająca się za utrzymaniem gminnych kas oszczędnościowych¹¹⁴⁸). Wynik 449.446 tys. głosów „za” projektem ustawy był zaledwie o 554 podpisy gorszy od niezbędnego kworum i

¹¹⁴⁴ 8 z nich stanowiły pośrednie inicjatywy obywatelskie. Poza Brandenburgią zgłoszono je w Meklemburgii-Pomorzu Przednim – 3 („Przyszłość kolei w Meklemburgii-Pomorzu Przednim” – dot. wsparcia ruchu kolejowego, rowerowego oraz rozwoju turystyki w landzie; „Na rzecz lepszej infrastruktury komunikacyjnej we wschodniej części Pomorza Przedniego” – dot. budowy nowych obwodnic w tym regionie; „Wstrzymujemy reformę ortografii” – dot. powrotu do dawnych zasad poprawnej pisowni) oraz Turyngii – 1 (wspomniana wcześniej inicjatywa „Więcej demokracji w Turyngii”). Zob.: *Volksbegehrens-Bericht* 2000, op. cit., s. 10-11.

¹¹⁴⁵ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrens-Bericht* 2001. *Bilanz und Perspektiven der direkten Demokratie in Deutschland*, Berlin 2002, s. 14 i nast.; Idem, *Volksbegehrensbericht* 2007, Berlin 2008, s. 23.

¹¹⁴⁶ Idem, *Volksbegehrensbericht* 2006, op. cit., s. 20.

¹¹⁴⁷ W Brandenburgii zgłoszono projekt wsparcia szkół muzycznych pod nazwą „Ustawa na rzecz wsparcia szkół muzycznych w landzie Brandenburg”. Mieszkańcy Saksonii wnieśli na drugi szczebel ustawodawstwa społecznego opracowaną rok wcześniej inicjatywę „Pro-komunalnych kas oszczędnościowych”. W Saksonii – Anhalt zainicjowano projekt: „Na rzecz przyszłości naszych dzieci” (dot. odwołania przez lokalny Landtag ogłoszonych wcześniej cięć dotacji dla placówek dziennej opieki nad dziećmi); natomiast społeczność Turyngii wszczęła procedurę legislacyjną dotyczącą ułatwień w przeprowadzaniu krajowych decyzji obywatelskich – „Więcej demokracji w Turyngii”. Ibidem, s. 8 i nast.

¹¹⁴⁸ Zgłoszona 15 marca 1999 r. inicjatywa „Pro Kommunale Sparkassen” została odrzucona przez Parlament Saksonii, wobec czego jej inicjatorzy zdecydowali się dokonać zmian w projekcie ustawy i wnieść ją na szczebel Volksbegehren („Gesetz zur Erhaltung der kommunal verankerten Sparkassen im Freistaat Sachsen”). Zob.: *Gesetz zur Erhaltung der kommunal verankerten Sparkassen im Freistaat Sachsen vom 6. Februar 2002 (SächsGVBl. S. 70)*, <https://www.revosax.sachsen.de/vorschrift/5086-G-Erhalt-kommunal-verankerter-Sparkassen>, [ostatni odczyt: 13.01.2020]. Por. także: *Informationen für Stimmberechtigte Volksentscheid im Freistaat Sachsen über den Entwurf „Gesetz zur Erhaltung der kommunal verankerten Sparkassen im Freistaat Sachsen”*, http://www.statistik.sachsen.de/wahlen/ve/ve2001/Info_Stimmber.htm, [ostatni odczyt: 09.07.2019].

został uznany za nieważny¹¹⁴⁹. Po odwołaniu się od tej decyzji mieszkańcy mogli udać się do urn w następnym roku¹¹⁵⁰. 21 października 2001 r. 85% osób biorących udział w głosowaniu (ponad 785 tys. spośród niespełna 922 tys.) opowiedziało się przeciwko fuzji 22 krajowych kas oszczędnościowych z bankiem związkowym. W ten sposób Saksonia była jedynym wschodnim landem w badanym okresie, w którym doszło do przyjęcia społecznego projektu ustawy na podstawie Volksentscheid¹¹⁵¹.

Sztandarowy przykład umiejętnego połączenia demokracji bezpośredniej i pośredniej stanowił polityczny finał inicjatywy ustawodawczej mieszkańców Brandenburgii. Pomimo, iż ich projekt gwarancji finansowych dla szkół muzycznych (niem. „*Musikschulgesetz*”) nie zdołał osiągnąć wymaganego kworum 80 tys. podpisów (zebrano jedynie 20.722 tys. głosów poparcia), parlament krajowy przyjął własną ustawę, w której zawarł kluczowe postulaty inicjatorów przedsięwzięcia¹¹⁵².

Z dotychczasowych danych wynika, iż 90% spośród 278 wniosków o wszczęcie społecznej inicjatywy ustawodawczej, odnotowanych na ziemiach niemieckich w okresie 1946 – 2012, miało miejsce już po upadku muru berlińskiego. Do końca października 2013 r. w toku znajdowało się kolejnych 12 postępowań¹¹⁵³, w tym 3 stanowiące niezależną drogę prawną (niewiążące petycje obywatelskie: 2 w Nadrenii Północnej – Westfalii oraz 1 w Dolnej Saksonii)¹¹⁵⁴. Do 3 listopada 2013 r. zakończono 80 procedur w ramach Volksbegehren. W aż 69 przypadkach właściwy proces rozpoczęto po 3 października 1990 r. W nowych krajach związkowych skorzystano z tego instrumentu 23-krotnie. Uwzględniając uśredniony wskaźnik jednostkowy, częściej po narzędzia demokracji bezpośredniej na tym poziomie administracyjnym sięgali mieszkańcy nowych (4,6), aniżeli starych (4,2) landów. W całych Niemczech do końca 2013 r. podjętych zostało ponadto 20 decyzji obywatelskich (Volksentscheid), w tym aż 16 w samej Bawarii, Hamburgu i Berlinie i zaledwie 2 – na obszarze

¹¹⁴⁹Zob.: *Kommunale Sparkassen: Volksbegehren knapp gescheitert - Finanzverband in Gründung*, „Der Tagesspiegel”, 26.07.2000, <http://www.tagesspiegel.de/wirtschaft/kommunale-sparkassen-volksbegehren-knapp-gescheitert-finanzverband-in-gruendung/155790.html>, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

¹¹⁵⁰ Zob.: *Informationen für Stimmberechtigte Volksentscheid im Freistaat Sachsen...*, op. cit.

¹¹⁵¹ W Saksonii-Anhalt do ważności Volksentscheid w sprawie zagwarantowania miejsca pobytu w przedszkolach i żłobkach (21 stycznia 2005 r.) zabrakło regulaminowego kworum uczestników. Zob.: B. M. Weixner, *Direkte Demokratie in den Bundesländern* (2006), op. cit., s. 22.

¹¹⁵² Zob.: *Volksbegehrens-Bericht 2000*, op. cit. s. 3.

¹¹⁵³ Były to wyłącznie landy zachodnie: Berlin (4 wnioski), Bawaria (3), Nadrenia Północna-Westfalia (3), Hamburg (1), Hesja (1), Szlezwik- Holsztyn (1), Dolna Saksonia (1). Zob.: F. Rehmet, *Laufende Verfahren auf Landesebene (Volksgesetzgebung und unverbindliche Volkspetitionen)*, <https://www.mehr-demokratie.de/themen/volksbegehren-in-den-laendern/laufende-verfahren/>, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

¹¹⁵⁴ Ibidem.

byłej NRD¹¹⁵⁵. W latach 1992-2013 szczególną aktywnością polityczną wśród nowych krajów związkowych wykazali się mieszkańcy Brandenburgii oraz Meklemburgii – Pomorza Przedniego. W pierwszym przypadku zgłoszono 38 inicjatyw obywatelskich (z czego 5 w 2000 r.)¹¹⁵⁶, w drugim natomiast – 25¹¹⁵⁷. (Zob. Tab. 5.4.) Uwzględniając częstotliwość postępowań w ramach ustawodawstwa społecznego, wśród trzech krajów związkowych RFN, sięgających najczęściej do narzędzi Volksbegehren i Volksentscheid, na drugim miejscu plasowała się Brandenburgia. Tuż za nią znalazła się Bawaria. Obydwa landy wyprzedzały znacząco Hamburg. Podkreślić należy przy tym fakt, iż tradycja instrumentów demokracji bezpośredniej w tym ostatnim sięga zaledwie 1996 r., z kolei w Bawarii wprowadzono ją dokładnie pół wieku wcześniej. Pierwszą ósemkę uzupełniły jeszcze Szlezwik Holsztyn, (IV) Berlin (V), Turyngia (VI), Saksonia (VII) i Saksonia-Anhalt¹¹⁵⁸. Jedynym krajem związkowym na obszarze byłej NRD, w którym aż do 2006 r. nie zainicjowano procedury Volksbegehren była Meklemburgia-Pomorze Przednie¹¹⁵⁹. Niemniej obszar byłej NRD wypadł w tym zestawieniu niezwykle korzystnie, biorąc pod uwagę jej krótki okres doświadczenia z instrumentami demokracji bezpośredniej.

¹¹⁵⁵ 14 września 2013 r. rozpoczęto kolejne Volksbegehren w Berlinie. Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehren in den deutschen Bundesländern*, <https://www.mehr-demokratie.de/themen/volksbegehren-in-den-laendern/bisherige-volksbegehren/>, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

¹¹⁵⁶ Były to następujące inicjatywy: „Za decyzją obywatelską w ustawie zasadniczej”, „Na rzecz uczciwych praw głosowania w Brandenburgii” (dot. obniżenia progów ważności głosowania w decyzjach obywatelskich na szczeblu gminy oraz kraju związkowego), „Dla naszych dzieci” (dot. nieograniczonego prawa dostępu do miejsca w placówkach dziennej opieki nad dziećmi), „Za ustawą leśną przyjazną dla koni” (dot. zwiększenia ilości tras konnych oraz dostosowania krajowych ustaw leśnych do analogicznych dokumentów na szczeblu federalnym). Piąty projekt dotyczył społecznej inicjatywy ustawodawczej „Ustawa na rzecz wsparcia szkół muzycznych w landzie Brandenburgia” (dot. zabezpieczenia środków finansowych dla 29 szkół muzycznych w landzie. Zob.: *Volksbegehrens-Bericht 2000*, op. cit., s. 8.

¹¹⁵⁷ Zob.: *Volksentscheids-Ranking 2013*, op. cit., s. 32 i nast.

¹¹⁵⁸ Obliczenia własne, dokonane w oparciu o zestawienie ilości społecznych inicjatyw ustawodawczych (SIU) oraz decyzji obywatelskich (DO) z urzędowym okresem funkcjonowania demokracji bezpośredniej na szczeblu krajowym (T), według wzoru: (SIU+DO)/T. Ibidem.

¹¹⁵⁹ Do chwili obecnej nie miała ona miejsce jedynie w Saarze. Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehren in den deutschen Bundesländern*, op. cit.

Zestawienie liczbowe poszczególnych procedur ustawodawstwa społecznego demokracji bezpośredniej w nowych i starych krajach związkowych RFN				
Kraje związkowe	Rok wprowadzenia	Szczepel ustawodawstwa		
		A-V	VB	VE
Hamburg	1996	36	14	6
Bawaria	1946	46	19	6
Szlezwik Holsztyn	1990	27	5	2
Berlin ¹¹⁴³	1995	25	9	4
Nadrenia Północna-Westfalia	1950	12	2	0
Brema	1996	10	4	0
Dolna Saksonia	1993	10	3	0
Badenia Wirtembergia	1974	9	0	0
Hesja	1946	6	0	0
Saara	1979	6	0	0
Nadrenia Palatynat	1947	5	1	0
Landy zachodnie ogółem	1946-2013	192	57	18
Brandenburgia	1992	38	10	0
Saksonia	1992	11	4	1
Turyngia	1994	9	5	0
Saksonia-Anhalt	1992	3	3	1
Meklemburgia- Pom. Prz.	1994	25	1	0
Landy wschodnie ogółem	1992-2013	86	23	2
Niemcy ogółem	1949(1946)-2013	278	80	20

Tab. 5.4. Zestawienie ilościowe postępowań w ramach ustawodawstwa społecznego w landach niemieckich w okresie 1946-2013¹¹⁶⁰

Liczba wszystkich oddolnych procesów legislacyjnych, toczących się rocznie na poziomie kraju związkowego, osiągnęła punkt zwrotny w latach 2007-2008. Na obszarze całej RFN odnotowano wówczas łącznie blisko 90 takich przypadków: 43 w 2007 r. oraz 44 w 2008 r. W 2007 r. wyrównano ponadto sumę wszystkich zainaugurowanych w skali roku społecznych projektów legislacyjnych z 1997 r. (22), a po uwzględnieniu dodatkowych 5 niewiążących petycji obywatelskich przekroczono ten rezultat o 4 projekty¹¹⁶¹. Od 2009 r. zaobserwowano widoczny spadek aktywności mieszkańców w tym wymiarze demokracji bezpośredniej, kierujących swą uwagę ku przeniesieniu procedury Volksbegehren i Volksentscheid na skalę federacji w nadziei na zwiększenie wartości decyzji podejmowanych przez władze centralne. Dotyczył to zarówno wschodnich, jak i zachodnich krajów związkowych RFN. Z końcem 2012 r. w Niemczech przeprowadzono łącznie 26 oddolnych postępowań na szczeblu kraju związkowego, tj. o 25 p. p. mniej niż w 2009 r. i aż o 40 p. p.

¹¹⁶⁰ Legenda: A-V - Antrag auf Volksbegehren, VB - Volksbegehren, VE – Volksentscheidung. Opracowanie własne na podstawie: Ibidem; *Volksentscheids-Ranking 2013*, op. cit., s. 32 i nast.

¹¹⁶¹ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrensbericht 2007*, op. cit., s. 3.

mniej w porównaniu z 2008 r. W 2013 r. suma takich projektów spadła do 15. Podkreślić należy jednak regionalne odchylenia tendencji inicjowanych projektów¹¹⁶².

Poza trzema wspomnianymi instrumentami ustawodawstwa społecznego demokracja bezpośrednia na szczeblu krajowym została również oparta o referenda, petycje obywatelskie, alternatywne do społecznych propozycje ustaw w drodze procedury *Volksentscheid*, konsultacje dotyczące inicjatywy społecznej, a także elementy promocyjne, jak np. rozsyłanie broszur informacyjnych (niem. *Abstimmungsheft/Abstimmungsbroschüre*), zawierających szczegóły głosowania na etapie *Volksbegehren*. Ze względów oszczędnościowych nie istniała jednak pełna urzędowa informacja w tym zakresie, ze szkoda dla samego społeczeństwa. Stąd prospekty trafiały jedynie do gospodarstw domowych sześciu krajów związkowych: Hamburga Bawarii, Bremy, Szlezwiku Holsztyn, Berlina oraz Turyngii. Istniała ponadto możliwość zgłoszenia przez parlamenty krajowe własnych kontrpropozycji ustawowych do tych zgłoszonych przez mieszkańców w ramach ustawodawstwa społecznego. Były to tzw. *Konkurrenzvorlage*. Udając się do urn wyborczych, mieszkańcy otrzymali możliwość wskazania jednej ze wspomnianych inicjatyw bądź też przyjęcia lub odrzucenia obu projektów. Wspomniane rozwiązanie przyjęto we wszystkich 16 krajach związkowych. Animatorzy społecznej inicjatywy ustawodawczej w Hamburgu, Szlezwiku-holsztyn, Dolnej Saksonii oraz Saksonii, Saksonii-Anhalt i Turyngii mogli z kolei liczyć na zwrot kosztów związanych z organizacją tego przedsięwzięcia (tzw. *Kostenerstattung*). Wynikało to z ich sytuacji finansowej, a instrument sam w sobie miał zrównywać szanse między bogatszymi i biedniejszymi regionami Niemiec w aranżowaniu poszczególnych dróg legislacji obywatelskiej. *Abstimmungsbroschüre*, *Konkurrenzvorlage* i *Kostenerstattung* służyły z założenia zwiększaniu stopnia uczciwości i przejrzystości procedur plebiscytowych demokracji bezpośredniej, dbając przede wszystkim o zapewnienie społeczeństwu szerokiego dostępu do informacji¹¹⁶³.

Sygnalizowanie władzom problemów związanych z funkcjonowaniem wspólnoty poprzez wniesienie niewiążącej petycji obywatelskiej (niem. *unverbindliche Volkspetition*) było rozwiązaniem stosowanym powszechnie w Hamburgu, Berlinie, Nadrenii Północnej-Westfalii, Bremie, Dolnej Saksonii oraz Saksonii-Anhalt. Społeczności Turyngii oraz Meklemburgii-Pomorza Przedniego nie skorzystały z takiej możliwości w badanym okresie pomimo istnienia odpowiednich uregulowań prawnych. Konsultacje doradcze w związku ze zgłoszeniem określonej inicjatywy społecznej (niem. *Beratung*) wprowadzono z kolei w

¹¹⁶² Idem, *Volksbegehrensbericht 2013*, Berlin 2013.

¹¹⁶³ Zob.: 1. *Volksentscheid-Ranking. Die Direktdemokratischen Verfahren*, op. cit., s. 19.

Szlezwiku Holsztyn, Berlinie, Nadrenii Północnej-Westfalii, Bremie oraz Turynгии i Meklemburgii-Pomorzu Przednim. Nowe kraje związkowe RFN nie przewidywały zastosowania instytucji referendum, chociaż z punktu widzenia jakości demokracji było to narzędzie pozwalające rozstrzygać o fundamentalnych zasadach organizacji życia społeczno-politycznego przez zdecydowaną większość obywateli. W landach zachodnich przewidziano dwie formuły referendalne, prowadzące do Volksentscheid: wspomnianą wcześniej - fakultatywną (Hamburg, Nadrenia Palatynat, Brema) oraz obligatoryjną (Bawaria, Berlin, Brema, Hesja), w przypadku zmiany konstytucji lub jej wybranych zapisów. Przytoczone tu przykłady świadczyły o większej „pluralizacji” demokracji bezpośredniej w krajach tzw. starej RFN, co rzecz jasna znajdowało przełożenie w kwalitatywnej ocenie jej funkcjonowania. Zgodnie z parametrami przyjętymi w raporcie akcji obywatelskiej „Mehr Demokratie” z 2013 r. wynikało, iż obudowanie demokracji wieloma elementami partycypacyjnymi czyniło ją w owym czasie bardziej przystępną dla obywateli¹¹⁶⁴. Wraz z ograniczeniem ilości kanałów bezpośredniego wpływu na życie polityczne regionu malała ocena stanu rozwoju demokracji. Inną sprawą była natomiast faktyczna zdolność jednostek do przeforsowania własnych postulatów na forum politycznym, a więc również szanse włączenia społecznej inicjatywy ustawodawczej do katalogu obowiązującego prawa.

Pozostałe narzędzia demokracji bezpośredniej szczebla krajowego w RFN						
Kraj związkowy	KV	VP	R	AH	B	KE
Hamburg	Tak	5	0	Tak	Nie	Tak
Bawaria	Tak	Nie	9	Tak	Nie	Nie
Szlezwik Holsztyn	Tak	Nie	Nie	Tak	Tak	Tak
Berlin	Tak	4	1	Tak	Tak	Nie
Nadrenia Północna-Westfalia	Tak	11	Nie	Nie	Tak	Nie
Brema	Tak	7	1 ¹¹⁴⁸	Tak	Tak	Nie
Dolna Saksonia	Tak	14	Nie	Nie	Nie	Tak
Badenia Wirtembergia	Tak	Nie	Nie	Nie	Nie	Nie
Hesja	Tak	Nie	9	Nie	Nie	Nie
Saara	Tak	Nie	Nie	Nie	Nie	Nie
Nadrenia Palatynat	Tak	Nie	0	Nie	Nie	Nie
Brandenburgia	Tak	Nie	Nie	Nie	Nie	Nie
Saksonia	Tak	Nie	Nie	Nie	Nie	Tak
Turyngia	Tak	0	Nie	Tak	Tak	Tak
Saksonia-Anhalt	Tak	8	Nie	Nie	Nie	Tak
Meklemburgia-Pomorze P.	Tak	0	Nie	Nie	Tak	Nie

Tab. 5.5. Pozostałe instrumenty związane z funkcjonowaniem demokracji bezpośredniej w RFN¹¹⁶⁵

¹¹⁶⁴ Zob.: *Volksentscheids-Ranking 2013*, op. cit., s. 5.

¹¹⁶⁵ Legenda: KV – Konkurrenzvorlage, VP – Volkspetition, R – Referendum, AH – Abstimmungsheft,

5.3.2. Demokracja bezpośrednia na poziomie gminy

Gmina niemiecka stała się pierwotną płaszczyzną wyznaczającą zakres funkcjonalności demokracji bezpośredniej, głównie przez wzgląd na fakt, iż stanowi ona podstawową jednostkę administracyjno-terytorialną, organizującą ludność w aspekcie politycznym i społecznym. Jako wspólnota samorządowa, gwarantuje nieprzerwane uczestnictwo mieszkańców w procesie decyzyjnym, przygotowując ich do pełnienia różnych ról społecznych. Gmina jest również pierwotnym miejscem zdobywania doświadczenia politycznego osób zainteresowanych partycypowaniem we władzy na wyższych szczeblach administracyjnych. Dlatego bywa określana „szkołą demokracji”. W takim układzie jednostka ma o wiele większy wpływ na kreację stosunków społeczno-politycznych. Samowładny charakter gminy wpływa jednocześnie na przejrzystość tych relacji, a także przewidywalność potencjalnych pól konfliktu i płaszczyzn problemowych¹¹⁶⁶. Szczegółowe regulacje prawne dotyczące narzędzi decyzyjnych przysługujących mieszkańcom na szczeblu komunalnym zawarto w ustawie o gminach każdego kraju związkowego¹¹⁶⁷. W tym względzie najdłuższe gminne tradycje demokracji bezpośredniej na obszarze byłej NRD posiadają: Saksonia i Saksonia-Anhalt¹¹⁶⁸. Wspomniane landy wprowadziły odpowiednie regulacje prawne już w 1990 r. Dopiero trzy lata później dokonały tego Brandenburgia, Meklemburgia-Pomorze Przednie oraz Turynia. W każdym przypadku podkreślono szczególne znaczenie odpowiedzialnego uczestnictwa jednostek w tworzeniu samorządu. Sprowadzono je do „prawa i jednocześnie obowiązku wszystkich obywateli”¹¹⁶⁹.

Demokracja bezpośrednia na poziomie gminy zawiera się przede wszystkim w ustawodawstwie społecznym. W przeciwieństwie do rozwiązań przyjętych na szczeblu krajowym, całe postępowanie jest tu z reguły dwustopniowe. Rozpoczyna je etap *Bürgerbegehren* (obywatelskiego żądania przeprowadzenia powszechnego głosowania w sprawie dotyczącej życia wspólnoty, najczęściej gminy, powiatu lub dzielnicy), względnie *Ratsreferendum* (*Ratsbegehren*), a kończy plebiscytowe rozstrzygnięcie w ramach *Bürgerentscheid*. Istota procedury w ramach pierwszego szczebla decyzyjnego sprowadza się

B – Beratung, KE – Kostenerstattung. Opracowanie własne na podstawie danych: *Volksentscheids-Ranking 2013*, op. cit., s. 32 i nast.

¹¹⁶⁶ Zob.: A. Kost, *Bürgerbegehren und Bürgerentscheid in Deutschland*, op. cit., s. 25.

¹¹⁶⁷ Idem, *Direkte Demokratie*, 2. Auflage, Wiesbaden 2013, s. 34.

¹¹⁶⁸ W ujęciu ogólnoniemieckim jest to Badenia-Wirtembergia. Demokracja bezpośrednia na poziomie komunalnym istnieje tu od 1956 r. Idem, *Bürgerbegehren und Bürgerentscheid in Deutschland*, op. cit., s. 26.

¹¹⁶⁹ Zob.: *Sächsische Gemeindeordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 9. März 2018 (SächsGVBl. S. 62)*, §15 pkt. 2, op. cit.

do postawienia mieszkańcom pytania, które powinno odzwierciedlać w sposób klarowny główny cel przyświecający inicjatorom przedsięwzięcia¹¹⁷⁰. W okresie 1990 - 2013 dotyczyło ono najczęściej: 1) projektów gospodarczych (blisko 1/5 inicjatyw), 2) instytucji socjalno-oświatowych, jak przedszkola czy żłobki, 3) przedsięwzięć komunikacyjnych, takich, jak: budowa obwodnic czy deptaków miejskich, 4) infrastruktury publicznej i mediów (nowe pomieszczenia administracyjne, zaopatrzenie w wodę, gaz, prąd etc.), a także 5) reform administracyjno-terytorialnych¹¹⁷¹.

Alternatywnym rozwiązaniem jest tzw. Ratsreferendum, czyli formalne upoważnienie mieszkańców wspólnoty większościową uchwałą rady (gminy lub powiatu)¹¹⁷² do podjęcia wiążącej decyzji w zakresie kompetencyjnym danej jednostki samorządu terytorialnego. Do końca 2013 r. funkcjonowało ono w dwunastu krajach związkowych¹¹⁷³, w tym w czterech (za wyjątkiem Turynгии) landach wschodnich i służyło najczęściej wyrażaniu społecznej aprobaty reform administracyjnych (terytorialnych). Trzypoziomowe ustawodawstwo społeczne wprowadziły wówczas jedynie Turynгия i Berlin. W pierwszym przypadku inicjatorzy postępowania musieli złożyć pisemny wniosek o przeprowadzenie Bürgerbegehren, w drugim natomiast – istniejące wówczas regulacje wymagały zgłoszenia takiego przedsięwzięcia do zarządu jednej z dwunastu dzielnic miasta. Ten był następnie zobligowany do ogłoszenia terminu zbierania podpisów pod wnioskiem oraz weryfikacji dopuszczalności Bürgerbegehren pod względem prawnym¹¹⁷⁴. Rozpoczęcie całej procedury decyzyjnej mogło jednak okazać się niezwykle trudnym zadaniem w przypadku wniosków kasacyjnych (niem. *kassierendes Bürgerbegehren*), tj. inicjatyw skierowanych wobec uchwał rady z racji obowiązywania krótkiego okresu uzyskiwania wymaganego kworum poparcia¹¹⁷⁵. Dla nowych landów niemieckich wynosiło ono od czterech tygodni w Turynгии, sześciu – Saksonii-Anhalt i Meklemburgii-Pomorzu Przednim, do 2 miesięcy, względnie 8 tygodni, w Saksonii i Brandenburgii¹¹⁷⁶. Wszystkie pozostałe postępowania toczyły się najczęściej w

¹¹⁷⁰ Zob.: *Kommunalverfassung des Landes Brandenburg* (Bbg Kverf), §15, op. cit.

¹¹⁷¹ Zob.: R. Geitmann, V. Mittendorf, F. Rehmet, T. Schiiller, T. Sterk, *Bürgerbegehrensbericht 2012*, Wuppertal 2012, s. 27.

¹¹⁷² W zależności od kraju związkowego większość decyzyjna do końca 2013 r. przybierała różne formuły: dla Berlina, Brandenburgii, Badenii-Wirtembergii, Nadrenii Północnej-Westfalii oraz Saksonii Anhalt był to wymóg 2/3 członków rady; w Saksonii obowiązywało kworum 2/3 radnych obecnych na posiedzeniu, w Meklemburgii-Pomorzu Przednim i Szlezvik Holsztyn - zwykła większość członków rady; Bawaria i Nadrenia-Palatynat podejmowały decyzję większością obecnych radnych.

¹¹⁷³ Poza Turyngią, Hamburgiem, Dolną Saksonią i Saarą.

¹¹⁷⁴ Zob.: R. Geitmann, *Bürgerbegehren und -Entscheide in anwendungsfreundlicher Regelung*, Positionspapier Nr. 13, Berlin 2013, s. 8.

¹¹⁷⁵ Postępowanie było równoważne z referendum fakultatywnym na szczeblu krajowym.

¹¹⁷⁶ Zob.: R. Geitmann, op. cit., s. 9.

trybie sześciotygodniowym (Brandenburgia, Saksonia-Anhalt, Meklemburgia-Pomorze Przednie) lub dwumiesięcznym (Saksonia, Turyngia). (Zob. Tab. 5.6.) Korum obowiązujące dla ważności Bürgerbegehren miało odzwierciedlać faktyczne zapotrzebowanie na zmiany w danej dziedzinie i jednocześnie gwarantować społeczną przydatność kosztów organizacji Bürgerentscheid. W związku z tym, iż zainteresowanie malało statystycznie wraz ze wzrostem liczby mieszkańców gminy, stosowano najczęściej gradacyjne progi poparcia. Dla wschodnich krajów związkowych wahały się one od 6%-7% w Turyngii (do października 2008 obowiązywał tu najwyższy dopuszczalny limit 13%, względnie 17%) do nawet 5%-15% w Saksonii i 6%-15% w Saksonii-Anhalt. W całych Niemczech występowały znaczące różnicowanie uregulowań w tym zakresie. W Meklemburgii-Pomorzu Przednim wymagano jedynie 4 tys. głosów w miastach powyżej 50 tys. mieszkańców, w Nadrenii-palatynacie aż 24 tys.¹¹⁷⁷ Zmiany prawne zmierzały jednak ku ich ujednoliceniu na wzór Turyngii¹¹⁷⁸. Na tym etapie możliwy był również kompromis między samorządowcami a inicjatorami społecznego postępowania ustawodawczego, kończący całe postępowanie decyzyjne w chwili przyjęcia Bürgerbegehren w całości przez radę gminy lub powiatu. Pojawiające się wówczas propozycje zmierzały do tego, aby Bürgerbegehren było zasądzone także wówczas, kiedy przedstawiciele inicjatywy oddolnej akceptowałyby rozwiązanie ugodowe/pośrednie, opracowane przez władze lokalne¹¹⁷⁹.

W przypadku braku porozumienia między obiema stronami, względnie odrzucenia inicjatywy przez władze samorządowe, proces legislacyjny kończy powszechne głosowanie w ramach Bürgerentscheid. Okres, jaki upływał od chwili rejestracji Bürgerbegehren (oraz wydania negatywnej opinii rady w zakresie merytorycznym wniosku) do wydania ostatecznej decyzji przez samych obywateli wynosił w omawianym okresie (1990 – 2013) zwykle od trzech - (m.in. w Saksonii i Saksonii-Anhalt) - do czterech miesięcy (Berlin) z możliwością jego wydłużenia. Gminne prawo legislacyjne Brandenburgii, Meklemburgii-Pomorza Przedniego oraz trzech zachodnich krajów związkowych: Badenii-Wirtembergii, Hesji i Nadrenii-Palatynatu nie przewidywało na tym etapie żadnego urzędowego terminu realizacji, a w Turyngii wyznaczał go urząd nadzorujący całą drogę ustawodawczą w porozumieniu z władzami samorządowymi. Koszty postępowania administracyjnego przy organizacji Bürgerentscheid ponosiła gmina¹¹⁸⁰. Korum poparcia dla projektów obywatelskich wahało

¹¹⁷⁷ Zob.: R. Geitmann, V. Mittendorf, F. Rehmet, T. Schiller, T. Sterk, op. cit., s. 7.

¹¹⁷⁸ W 2012 r. w 7,5%-owy próg ważności Bürgerbegehren przyjęto w Bremerhaven. Zob.: R. Geitmann, op. cit., s. 12.

¹¹⁷⁹ Ibidem, s. 13.

¹¹⁸⁰ Ibidem, s. 13-14.

się od 10% w Berlinie, 10%-20% w Bawarii, Nadrenii Północnej-Westfalii oraz Turynгии do nawet 30% w Saarze. W pozostałych landach (w tym wszystkie pozostałe kraje związkowe na obszarze byłej NRD) był to próg 20%, względnie 25%. Najbardziej liberalne rozwiązanie funkcjonowało w Hamburgu, gdzie nie zastosowano żadnych granicznych limitów ważności Bürgerentscheid. Stanowisko wyborców decydowało wówczas, kiedy na kartach do głosowania zaznaczono jedną z możliwych rubryk: „tak” lub „nie”. Wyjątek stanowiły wschodnie kraje związkowe: Brandenburgia, Turynгия oraz Saksonia-Anhalt, a także Dolna Saksonia, gdzie o prawomocności Bürgerentscheid rozstrzygały jedynie głosy na „tak”. Waga prawna inicjatywy przyjętej w drodze ustawodawstwa społecznego była zawsze równa uchwale rady gminy, względnie powiatu lub dzielnicy¹¹⁸¹.

Wymogi formalne postępowań w ramach komunalnego ustawodawstwa społecznego					
Kraj związkowy	Rok Wprowadzenia	Bürgerbegehren			Bürgerentscheid
		Kworum	Termin realizacji	Droga formalna	Kworum
Brandenburgia	1993	10%	6 tyg.	w terenie	25%
Saksonia	1990	5%-15%	2 mies.	w terenie	25%
Saksonia-Anhalt	1990	6%-15%	6 tyg.	w terenie	25%
Meklemburgia- PP	1993	2,5%-10%	6 tyg.	w terenie	25%
Turynгия	1993	7%(6%)	1-2 mies.	w terenie	10%-20%

Tab. 5.6. Wymogi formalne postępowań w ramach komunalnego ustawodawstwa społecznego w nowych krajach związkowych RFN¹¹⁸²

W przeciwieństwie do szczebla krajowego, na poziomie samorządowym utrzymała się wyłącznie terenowa formuła gromadzenia podpisów w postępowaniach dotyczących ustawodawstwa społecznego. Umożliwia ona dotarcie do szerszej rzeszy mieszkańców, a tym samym pogłębienie publicznej debaty nad rozwojem samorządu. Poza listami poparcia, pomysłodawcy Bürgerbegehren przed urzędową rejestracją procedury legislacyjnej są zobligowani do złożenia jej pisemnego uzasadnienia wraz z sugestią pokrycia kosztów organizacyjnych (łącznie z przewidywanym wpływem postępowania na strukturę lokalnego budżetu) oraz wskazania dwóch, względnie trzech przedstawicieli uprawnionych do

¹¹⁸¹ Zob.: A. Kost, *Bürgerbegehren und Bürgerentscheid in Deutschland*, op. cit., s. 28.

¹¹⁸² Na podstawie danych: R. Geitmann, V. Mittendorf, F. Rehmet, T. Schiller, T. Sterk, op. cit., s. 7.

reprezentowania wszystkich sygnatariuszy przez organami administracyjnymi (obowiązek ten nie dotyczył Brandenburgii oraz Turynгии)¹¹⁸³.

Inicjatorzy postępowania ustawodawczego mogą wprawdzie liczyć na urzędową pomoc w przygotowaniu kwestii formalnych, aczkolwiek do końca 2013 r. nie ustanowiono przepisów prawnych, wyznaczające jednakowy zakres takiego wsparcia dla wszystkich krajów związkowych. Orzeczenie dopuszczalności Bürgerbegehren zawierało się w stwierdzeniu czy zgłoszony wniosek spełniał wszystkie wymogi wstępne oraz, czy mieścił się zakresie kompetencyjnym danej gminy – w tym celu badano (podobnie, jak w przypadku Volksbegehren na szczeblu krajowym) przedmiot inicjatywy społecznej w tzw. pozytywnym, względnie negatywnym katalogu tematycznym. Ów określał dozwoloną problematykę legislacji społecznej bądź też sprawy pozostające poza jej zakresem formalnym, tj. zastrzeżone wyłącznie dla organów samorządowych (stosunki prawne między instytucjami, wewnętrzna organizacja systemu administracyjnego gminy)¹¹⁸⁴.

Niepowodzenie Bürgerentscheid zawsze skutkuje zawieszeniem inicjatywy oddolnej w tej samej kwestii. Jest to tzw. *Initiativsperre* i w okresie 1990 – 2013 obowiązywało ono od dwóch (m.in. w Turynгии i Meklemburgii-Pomorzu Przednim) do trzech lat (m.in. w Saksonii i Saksonii-Anhalt). Niemniej organy przedstawicielskie wschodnich krajów związkowych - poza Turyngią - oraz Badenii-Wirtembergii, Hesji, Nadrenii-Palatynatu i Szlezewiku-Holsztyn zostały wówczas zobligowane do wydania powtórnego orzeczenia w takiej sprawie. W ten sposób można było wprowadzić zmiany normatywne w gminie mimo wyczerpania przez mieszkańców urzędowej drogi legislacyjnej¹¹⁸⁵. Skuteczna Bürgerentscheid podlegała ochronie prawnej. Podczas tzw. „zakazu rewizyjnego” (niem. *Abänderungssperre*), trwającego regionalnie od 1 roku do nawet 3 lat¹¹⁸⁶, zabronione były jakiekolwiek modyfikacje treści decyzji obywatelskiej z ramienia rady/przedstawicielstwa gminy czy też unieważnienie całej procedury; naczelny organ decyzyjny mógł jednak postanowić o przeprowadzeniu w tym okresie nowej Bürgerentscheid. Tzw. Ratsbegehren stanowiło integralną część ustawodawstwa komunalnego trzynastu krajów związkowych, z wyjątkiem Turynгии, Hesji oraz Nadrenii-Palatynatu. Ponadto, regulacje prawne większości landów niemieckich nie zezwalały inicjatorom skutecznego Bürgerentscheid na rozpoczęcie kolejnej procedury ustawodawczej

¹¹⁸³ Zob.: *Sächsische Gemeindeordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 9. März 2018 (SächsGVBl. S. 62)*, §25, op. cit.

¹¹⁸⁴ Zob.: R. Geitmann, op. cit., s.11.

¹¹⁸⁵ Zob.: A. Kost, *Bürgerbegehren und Bürgerentscheid in Deutschland*, op. cit., s. 28.

¹¹⁸⁶ Dla wschodnich krajów związkowych bariera jednego roku obowiązuje w Saksonii-Anhalt; dwóch lat – w Brandenburgii, Meklemburgii-Pomorzu Przednim i Turynгии, trzyletnią Abänderungssperre przewiduje natomiast ustawodawstwo gminne Saksonii. Ibidem.

przed upływem roku, względnie dwóch lub trzech lat. Wyjątek stanowiły wówczas: Saksonia, Saksonia-Anhalt oraz Szlezwik-Holsztyn. We wspomnianych krajach związkowych decyzja obywatelska będąca następstwem Ratsbegehren nie zamykała drogi legislacyjnej pomysłodawcom pierwotnego, prawomocnego Bürgerentscheid na przestrzeni Abänderungssperre¹¹⁸⁷.

Wraz z upływem „okresu ochronnego” istnieje jednak prawdopodobieństwo podważenia wyniku głosowania mieszkańców zwykłą uchwałą rady. Ów fakt dowodzi ścisłego sprzężenia istniejącego między instrumentami demokracji bezpośredniej a parlamentaryzmem. Waga decyzji podjętej w Bürgerbegehren i Bürgerentscheid zależy ostatecznie od architektów lokalnej polityki, którzy mogą, ale nie muszą dostosować lokalnego systemu prawnoadministracyjnego do propozycji przegłosowanych przez społeczeństwo. Dotyczy to szczególnie przypadków nakładania się interesów władzy z oczekiwaniami mieszkańców. Niezależnie od skuteczności inicjatyw obywatelskich w ramach Bürgerbegehren i Bürgerentscheid, mieszkańcy gmin częściej wykorzystują sposobność uczestnictwa w procesie ustawodawstwa społecznego (jako grupy interesu bądź jednostki niezależne) niż ma to miejsce na poziomie kraju związkowego, przyczyniając się do ożywienia regionalnej sceny politycznej. Instrumenty demokracji bezpośredniej wzmacniają tym samym obywatelski wymiar funkcjonowania samorządu terytorialnego, pomimo, iż nie mogą formalnie równoważyć władzy organów administracyjnych ani też kontrolować w systematyczny sposób działań miejscowych decydentów. Komunalne ustawodawstwo społeczne uwypatnia jednak ograniczony wymiar niezależności operacyjnej polityków oraz wpływu tychże na rozwój systemu prawnoprawno-organizacyjnego gminy (regionu); stanowi w tym względzie unikatowy przykład uzależnienia efektywności sprawowanej władzy od czynnika ludzkiego¹¹⁸⁸.

Demokracja bezpośrednia jest alternatywną - wobec hermetycznych struktur administracji publicznej - sferą kontroli życia publicznego. Upowszechnienie Bürgerbegehren i Bürgerentscheid po 1990 r. nie ograniczyło wprowadzie autonomii działania lokalnych elit funkcyjnych, jednakże niesione wraz z nimi możliwości oddziaływania na opinię publiczną warunkowały pewien dystans komunalnych organów zarządczych względem instrumentów ustawodawstwa społecznego. W rzeczywistości nie istniała realna perspektywa zachwiania równowagi sił między władzą a potencjałem organizacyjnym zbiorowości lokalnej, także przez wzgląd na statystycznie niski wolumen oddolnych procedur legislacyjnych przypadających na każdy samorząd. 30 września 2013 r. na terenie nowych krajów związkowych zarejestrowano

¹¹⁸⁷ Ibidem.

¹¹⁸⁸ Ibidem, s. 29.

2738 gmin (G). W tym samym roku zainicjowano w nich łącznie 67 Bürgerbegehren (B): 21 w Saksonii, 17 w Turynгии, 13 w Brandenburgii, 10 w Saksonii – Anhalt oraz 6 w Meklemburgii – Pomorzu Przednim¹¹⁸⁹. Współczynnik B/G wyniósł zatem 0,025. W okresie od 1 stycznia 1990 r. do 31 grudnia 2012 r. mieszkańcy landów wschodnich przyczynili się do przeprowadzenia 1322 oddolnych inicjatyw w ramach pierwszego i drugiego szczebla ustawodawstwa społecznego¹¹⁹⁰, co dawało średnią 60 procedur w skali 12 miesięcy. Dla porównania, w Niemczech Zachodnich było to przeciętnie 648 projektów, przy czym Badenia-Wirtembergia wprowadziła demokrację bezpośrednią w gminach już w 1956 r., a tylko w samej Bawarii do końca 2012 r. odbyło się niemal 49% wszystkich postępowań¹¹⁹¹. W 2013 r. mieszkańcy 8456 samorządów z tzw. „starej RFN”¹¹⁹² wypowiadali się w sumie 353 razy (przy czym aż 4/10 przypadków dotyczyło wspomnianej Bawarii) pod obywatelskimi wnioskami legislacyjnymi. Był to wynik niemal dwukrotnie wyższy niż częstotliwość udziału w Bürgerbegehren i Bürgerentscheid ich wschodnich sąsiadów (współczynnik 0,041)¹¹⁹³.

Najbardziej aktywna społeczność Niemiec Wschodnich zamieszkiwała Saksonię i Saksonię-Anhalt. W okresie 1990-2013 odnotowano tu łącznie niemal 400 wniosków obywatelskich o przeprowadzenia powszechnego głosowania w ramach Bürgerentscheid – co stanowiło ponad połowę wszystkich Bürgerbegehren zarejestrowanych na obszarze byłej NRD do 2013 r. (Zob.: Tab. 5.7.) Mieszkańcy wspomnianych landów uczestniczyli również łącznie 326 razy w ostatnim etapie ustawodawstwa społecznego, co oznacza, iż jedynie w 40% przypadków Bürgerentscheid odbywało się w Turynгии, Meklemburgii-Pomorzu Przednim oraz Brandenburgii. Na takie wartości liczbowe nie wpłynęło jednak wcześniejsze przyjęcie demokracji bezpośredniej przez Saksonię i Saksonię-Anhalt, ponieważ wszystkie projekty ustawodawstwa społecznego na szczeblu komunalnym zgłaszano oficjalnie od 1993 r., tj. wtedy, kiedy Bürgerbegehren i Bürgerentscheid wprowadzono na pozostałym obszarze byłej NRD. Najniższa częstotliwość obu instrumentów demokracji bezpośredniej w skali roku dotyczyła Meklemburgii-Pomorza Przedniego. Od 1993 r. inicjowano tu rocznie zaledwie 7 oddolnych procedur ustawodawczych. Ponad dwukrotnie wyższe wskaźniki odnotowano w aż trzech innych wschodnich krajach związkowych¹¹⁹⁴.

¹¹⁸⁹ Zob.: Rehmet F., Büttner C., *Bürgerbegehrensbericht 2014*, Onlineversion vom 28. Oktober 2014, s. 16 i nast., <https://www.mehr-demokratie.de/fileadmin/pdf/bb-bericht2014.pdf>, [ostatni odczyt: 20.07.2020].

¹¹⁹⁰ Zob.: *Volksentscheids-Ranking 2013*, op. cit., s. 32 i nast.

¹¹⁹¹ Obliczenia własne na podstawie: Ibidem.

¹¹⁹² Na podstawie: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Daten aus dem Gemeindeverzeichnis. Verwaltungsgliederung in Deutschland am 30.09.2013. Gebietsstand 30.09.2013 (3. Quartal)*, Wiesbaden 2013.

¹¹⁹³ Zob.: Rehmet F., Büttner C., op. cit.

¹¹⁹⁴ Zob.: R. Geitmann, V. Mittendorf, F. Rehmet, T. Schiller, T. Sterk, op. cit., s. 18.

Ustawodawstwo społeczne na szczeblu komunalnym w nowych krajach związkowych			
Kraj związkowy	Bürgerbegehren (A)	Bürgerentscheid (B)	Częstotliwość (A+B/okres istnienia)
	1990/1993-31.12.2012	1990/1993-31.12.2012	
Brandenburgia	133	149	14,8
Saksonia	250	149	18,3
Saksonia-Anhalt	143	177	14,5
Meklemburgia- P. P.	93	44	7,2
Turyngia	148	36	9,7

Tab. 5.7. Postępowania w ramach ustawodawstwa społecznego na poziomie komunalnym w nowych krajach związkowych RFN w latach 1990-2013¹¹⁹⁵

Władze samorządowe Brandenburgii, Saksonii i Saksonii-Anhalt niezwykle często korzystały z instrumentu Ratsbegehren, cedując na społeczeństwo część własnych kompetencji decyzyjnych. Te dotyczyły w szczególności przeprowadzenia reform administracyjno-terytorialnych, a także przekształceń w sferze gospodarki i oświaty. Ogólna liczba postępowań w ramach Bürgerentscheid wzrastała przez to o połowę¹¹⁹⁶. (Zob.: Tab. 5.8.)

Bürgerbegehren i Ratsbegehren		
Kraj związkowy	Okres	
	1990/1993-2013	do 2003 r.
Saksonia	314	192
Saksonia-Anhalt	281	113
Brandenburgia	242	169
Turyngia	160	60
Meklemburgia- P.P.	122	69

Tab. 5.8. Postępowania w ramach Bürgerbegehren oraz Ratsbegehren w nowych krajach związkowych RFN w latach 1990/1993 – 2013¹¹⁹⁷

Wzmocnieniu uczestnictwa jednostek w procesie politycznym na lokalnym szczeblu władzy służy szeroka gama dodatkowych narzędzi partycypacyjnych o charakterze konsultacyjno-doradczym, poczynając od wniosku obywatelskiego (niem. *Einwohner/Bürgerantrag*), poprzez ankiety - skierowane pod adresem organów urzędniczych (niem. *Bürger/Einwohnerbefragung*), petycje – tj. wystosowane do przedstawicielstwa/rady

¹¹⁹⁵ Na podstawie danych: 1. *Volksentscheid-Ranking. Die Direktdemokratischen Verfahren*, op. cit., s. 28 i nast.; *Volksentscheids-Ranking 2013*, op. cit., s. 32 i nast.

¹¹⁹⁶ Zob.: R. Geitmann, V. Mittendorf, F. Rehmet, T. Schiller, T. Sterk, op. cit., s. 19.

¹¹⁹⁷ Por.: Rehmet F., Büttner C., op. cit.

gminy lub bezpośrednio samego burmistrza pisemne wnioski, zawierające skargę, prośbę, względnie sugestie dotyczące spraw organizacyjnych¹¹⁹⁸ - a skończywszy na zgromadzeniach mieszkańców gminy (niem. *Einwohnerversammlung*) i tzw. godzinach zapytań obywatelskich (niem. *Einwohnerfragestunde*), powiązanych z konsultacjami społecznymi (niem. *Anhörung*)¹¹⁹⁹. Poprzez wniesienie Einwohnerantrag mieszkańcy wspólnoty obligują organ przedstawicielski gminy, względnie miasta, do tego, aby w ramach otwartego posiedzenia ustosunkował się wobec zasygnalizowanego przez nich problemu. Nie zawsze jednak taki wniosek musi prowadzić do wydania rzeczowej decyzji. Do końca 2013 r. na sformułowanie swojego stanowiska i wysłuchanie racji przedstawicieli społeczeństwa (maksymalnie trzech) w większości krajów związkowych rada miała zwykle 3 miesiące¹²⁰⁰. Meklemburgia-Pomorze Przednie oraz Turynia na wschodzie, a także Szlezwik-Holsztyn, Dolna Saksonia i Nadrenia Północna-Westfalia – na zachodzie kraju, obniżyły do 14 lat bezwzględną granicę wieku osoby uprawnionej do złożenia podpisu pod inicjatywą w tym trybie administracyjnym¹²⁰¹. W Brandenburgii, Saksonii i Saksonii-Anhalt (oraz Saarze, Nadrenii-Palatynacie, Bremie i Berlinie) próg ten wynosił oficjalnie 16 lat¹²⁰², aczkolwiek w sprawach dotyczących młodzieży dopuszczano w drugim przypadku udział jednostek o dwa lata młodszych¹²⁰³. Kworum wymagane przy wnoszeniu Einwohnerantrag było bardzo zróżnicowane i wynosiło (dla wschodnich krajów związkowych) odpowiednio: od 1% w Turynii, 2%-5% w Saksonii-Anhalt, 5% w Brandenburgii i Meklemburgii-Pomorzem Przednim (tu musiało ono pokrywać się z głosami ok. 2 tys. mieszkańców), do nawet 10% w Saksonii. Dla porównania, w Niemczech Zachodnich było to przeważnie granica pomiędzy 1% a 5%¹²⁰⁴.

Istotną częścią procesu politycznego na szczeblu lokalnym są tzw. godziny zapytań obywatelskich. W ramach posiedzeń rady/przedstawicielstwa gminy/miasta, względnie dzielnicy, mieszkańcy mogą kierować własne wątpliwości związane z funkcjonowaniem wspólnoty lub też sugestie służące rozwojowi całej społeczności pod adresem konkretnych polityków lub pracowników administracyjnych. Na koniec 2013 r. w Meklemburgii- Pomoru

¹¹⁹⁸ Zob.: *Kommunalverfassung des Landes Brandenburg (BbgKVerf)*, §16, op. cit.

¹¹⁹⁹ Zob.: J. Detjen, op. cit., s. 12.

¹²⁰⁰ Zob.: *Sächsische Gemeindeordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 9. März 2018 (SächsGVBl. S. 62)*, §23, op. cit.

¹²⁰¹ Zob.: *Thüringer Gemeinde- und Landkreisordnung (Thüringer Kommunalordnung - ThürKO -) in der Fassung der Bekanntmachung vom 28. Januar 2003*, §16, op. cit. oraz *Kommunalverfassung für das Land Mecklenburg-Vorpommern (Kommunalverfassung - KV M-V) vom 13. Juli 2011*, §18, op. cit.

¹²⁰² Zob.: *Kommunalverfassung des Landes Brandenburg (BbgKVerf)*, §14, op. cit.

¹²⁰³ Zob.: *Gemeindeordnung für das Land Sachsen-Anhalt (Gemeindeordnung - GO LSA) in der Fassung der Bekanntmachung vom 10. August 2009*, §24, op. cit.

¹²⁰⁴ Zob.: Przepisy: 1144-1146.

Przednim przepisy dopuszczały do udziału w tym postępowaniu osoby, które ukończyły już 14. rok życia¹²⁰⁵.

Kolejną płaszczyznę uczestnictwa obywateli w procesie decyzyjnym na szczeblu gminnym stanowi zgromadzenie mieszkańców. Jest ono zwoływane zwyczajowo wówczas, gdy mają nastąpić lub też znajdują się w trakcie realizacji – planowe działania władz, związane z rozwojem miasta/gminy, względnie oddziałują one bezpośrednio na interesy konkretnych mieszkańców lub grup społecznych. Wyboru miejsca i terminu takiego spotkania dokonuje burmistrz, podając do publicznej wiadomości wszystkie informacje organizacyjne wraz z planowanym porządkiem obrad. Zgodnie z obowiązującymi na koniec 2013 r. regulacjami *Einvohnerversammlung* zarządzano zwyczajowo przynajmniej raz w roku¹²⁰⁶.

Specjalny status w ustawodawstwie lokalnym każdego kraju związkowego zajmuje działalność mieszkańców o charakterze honorowym. Decyzję o odmowie lub zrzeczeniu się takiego urzędu podejmuje naczelny organ ustawodawczy, najczęściej w przypadku: przekroczenia przez jednostkę wieku 65 lat; złego stanu zdrowia; jeśli praca honorowa przeszkadza w prowadzeniu działalności zawodowej lub zakłóca relacje rodzinne; wyjątek stanowią także osoby pełniące funkcje publiczne we władzach samorządowych przez okres minimum 10 lat albo obowiązki wynikające z wykonywania zadań w instytucjach publicznych nie dają się pogodzić z honorową aktywnością mieszkańca¹²⁰⁷. Formy tego rodzaju aktywności społecznej stanowią: wybór do rady gminy/miasta/dzielnicy, honorowa współpraca na wniosek, względnie pełnienie funkcji honorowych przypisanych dla danej jednostki administracyjnej¹²⁰⁸.

5.3.3. Perspektywa reform na szczeblu federalnym do 2013 r.

Wyniki badań przeprowadzane regularnie między poszczególnymi legislaturami Bundestagu ukazywały utrzymujące się niezadowolenie mieszkańców z poziomu rozwoju demokracji bezpośredniej. Wprowadzenia możliwości ogólnokrajowego głosowania nad

¹²⁰⁵ Zob.: *Kommunalverfassung für das Land Mecklenburg-Vorpommern (Kommunalverfassung - KV M-V) vom 13. Juli 2011*, § 17, op. cit.

¹²⁰⁶ Zob.: *Gemeindeordnung für das Land Sachsen-Anhalt (Gemeindeordnung - GO LSA) in der Fassung der Bekanntmachung vom 10. August 2009*, §27, op. cit.; *Sächsische Gemeindeordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 9. März 2018 (SächsGVBl. S. 62)*, §22, op. cit.

¹²⁰⁷ Zob.: *Thüringer Gemeinde- und Landkreisordnung (Thüringer Kommunalordnung - ThürKO -) in der Fassung der Bekanntmachung vom 28. Januar 2003*, §12, op. cit.

¹²⁰⁸ Zob.: *Gemeindeordnung für das Land Sachsen-Anhalt (Gemeindeordnung - GO LSA) in der Fassung der Bekanntmachung vom 10. August 2009*, §28, op. cit.

strategicznymi dla państwa obszarami tematycznymi domagało się regularnie około 80% ankietowanych oraz większość zwolenników wszystkich największych ugrupowań parlamentarnych¹²⁰⁹. Według sondażu instytutu badań opinii publicznej Emnid z listopada 2013 r. było to aż 84% mieszkańców RFN¹²¹⁰. Dla porównania, w styczniu 2012 r., odsetek ten, według danych innego wiodącego podmiotu badań ankietowych rynku niemieckiego – Forsa – wynosił 74%. Liczby te świadczyły o rosnącym zainteresowaniu społeczeństwa kwestią zwiększenia ich jednostkowego udziału w procesie decyzyjnym najwyższego szczebla¹²¹¹. Z drugiej strony, tłumaczyły one poniekąd istniejący kryzys zaufania wobec partii politycznych oraz konieczność poprawy jakości sprawowanych przez nie rządów. Niemniej zgodnie z ustawą zasadniczą, decyzje obywatelskie na poziomie federalnym mogły być podejmowane jedynie w przypadku reorganizacji podziału terytorialnego państwa¹²¹² lub jeśli w grę wchodziłoby przyjęcie konstytucji dla RFN¹²¹³. Do 2013 r. mieszkańcy skorzystali z tego przywileju tylko raz. 5 maja 1996 r. przeprowadzono głosowanie w sprawie połączenia landu Berlin z Brandenburgią. Nie przyniosło ono jednak oczekiwanego rezultatu z powodu braku wystarczającego poparcia wśród społeczności drugiego z wymienionych krajów związkowych¹²¹⁴. Za realizacją projektu opowiedział się tylko co trzeci mieszkaniec Brandenburgii (36,57%)¹²¹⁵.

Punktem zwrotnym w debacie nad przeniesieniem narzędzi demokracji bezpośredniej na poziom federacji okazał się 1998 r., kiedy SPD i Związek 90/Zieloni wprowadziły do porozumienia koalicyjnego zapis przewidujący ustanowienie konstytucyjnego

¹²⁰⁹ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrensbericht 2006*, op. cit., s. 18.

¹²¹⁰ W marcu 2013 r. była to wielkość rządu 87%. Zob.: *Badanie opinii publicznej instytutu TNS Emnid z dn. 7.03.2013*, s. 1 i nast., http://www.volksentscheid.de/fileadmin/pdf/2013-03-27_Emnid-Umfrage_zu_Volksabstimmungen.pdf, [ostatni odczyt: 27.12.2013].

¹²¹¹ Zob.: *Meinungen zu Volksbegehren und Volksentscheiden auf Bundesebene, Erhebungszeitraum 12-13. Januar 2013*, Forsa - Gesellschaft für Sozialforschung und statistische Analysen mbH (wyd.), s. 2, http://www.mehr-demokratie.de/fileadmin/pdf/2012-12-03_Forsa-Umfrage_Volksentscheide.pdf, [ostatni odczyt: 27.12.2013].

¹²¹² Zob.: *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, vom 23. Mai 1949*, Art. 29, Abs. 2, op. cit.

¹²¹³ Ibidem, Art. 146.

¹²¹⁴ Zgodnie z §50 Ustawy o postępowaniu w przypadku społecznej inicjatywy ustawodawczej i decyzji obywatelskiej z 14 kwietnia 1993 r. przyjęcie wniosku opartego na projekcie mieszkańców mogło nastąpić tylko wówczas, kiedy uzyskała on aprobatę większości spośród co najmniej 25% wszystkich głosujących obywateli uprawnionych do głosowania. Zob.: *Gesetz über das Verfahren bei Volksinitiative, Volksbegehren und Volksentscheid (Volksabstimmungsgesetz - VAbstG) in der Fassung der Bekanntmachung vom 26. Oktober 2005 (GVBl. LSA S. 657)*, §50, http://www.lexsoft.de/cgi-bin/lexsoft/justizportal_nrw.cgi?xid=148664,1, [ostatni odczyt: 09.07.2019].

¹²¹⁵ W Berlinie koncepcję poparło 765.602 tys. mieszkańców, przeciwnych było 654.840 osób. Dla Brandenburgii wyniki głosowania rozkładały się odpowiednio: 475.208 tys. oraz 814.936 tys. głosów. Zob.: W. de Gruyter, *Entscheidungen der Verfassungsgerichte der Länder (LVerfGE)*, Band 1, Berlin 1999, s. 11-12.

prawa obywateli do podejmowania wiążących decyzji w wymiarze związkowym¹²¹⁶, aczkolwiek obie partie nie wypracowały wspólnego rozwiązania w tej materii. Pierwszy formalny projekt ustawy obu ugrupowań został złożony dopiero w marcu 2002 r. Ów przepadł jednak na etapie głosowania w Bundestagu, ponieważ nie zebrano wymaganego poparcia 3/4 deputowanych, głównie za sprawą negatywnego stanowiska CDU i CSU¹²¹⁷. Po zwycięskich dla koalicji czerwono-zielonej kolejnych wyborach parlamentarnych we wrześniu 2002 r., jej przywódcy zapowiedzieli wprowadzić kontynuowanie wysiłków w zakresie dopuszczenia możliwości podejmowania przez obywateli wiążących decyzji politycznych w skali federalnej, niemniej kilkanaście miesięcy później rząd Gerharda Schrödera odrzucił zastosowanie narzędzia referendalnego w sprawie wprowadzenia eurokonstytucji¹²¹⁸, co uwidoczniło niekonsekwencję w jego działaniu.

CDU utrzymywała pozycję defensywną, wzbraniając się konsekwentnie od rozszerzenia narzędzi ustawodawstwa społecznego poza sferę landu. Wśród wyborców popierających koalicję z CSU panowało zgoła odmienne stanowisko. Zdecydowana większość – 83% - elektoratu obu partii opowiadała się za wprowadzeniem ogólnopaństwowych narzędzi demokracji bezpośredniej. Podobne stanowisko przedstawiali na koniec 2013 r. deklarowani sprzymierzeńcy innych czołowych ugrupowań parlamentarnych: SPD-88%, Związku 90/Zieloni - 83%, Die Linke - aż 95%¹²¹⁹. Sama FDP nie negowała perspektywy wprowadzenia ogólnokrajowego instrumentu decyzji obywatelskiej. W podobnym tonie wypowiadali się członkowie Lewicy, a nawet chadecy z bawarskiej CSU. W dobie negocjacji dotyczących utworzenia wielkiej koalicji po wyborach parlamentarnych w 2005 r. udało się osiągnąć pewien kompromis między dwiema kluczowymi partiami w Bundestagu. Ustępstwo ze strony chadeków polegało na aprobacie perspektywy wypróbowania elementów demokracji bezpośredniej na szczeblu federalnym. Dla SPD i jej koalicyjnego partnera z lat 1998 i 2002 - Związku 90/Zieloni - ograniczenie dyskusji do płaszczyzny eksperymentu było znaczącym

¹²¹⁶ Postulat ten Związek 90/Zieloni uczynili jednym z fundamentów swojej strategii politycznej po 1990 r. Zob.: Bundestagsfraktion Bündnis 90/Die Grünen (wyd.), *Fraktionsbeschluss vom 19.3.2013: „Direkte Demokratie auf Bundesebene einführen – Neuen Herausforderungen gerecht werden*, http://www.gruenebundestag.de/fileadmin/media/gruenebundestag_de/fraktion/beschluesse/Beschluss_Direkte_Demokratie.pdf, [ostatni odczyt: 20.12.2013].

¹²¹⁷ Propozycja koalicji bazowała na następujących kworach: 400 tys. podpisów dla Volksinitiative, 5% poparcia dla Volksbegehren (ok. 3 mln mieszkańców), 20% lub 40% - w przypadku ustaw zmieniających konstytucję (większość wymagana do przyjęcia inicjatywy: 3/4) - kworum uczestnictwa dla Volksentscheid. Dodatkowo złączono zapisy prawne wyłączające z tematyki społecznej inicjatywy ustawodawczej zagadnienia finansowe. Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrens-Bericht 2002*, Achim/Bremen 2003, s. 6.

¹²¹⁸ Miało to miejsce w listopadzie 2003 r. Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrensbericht 2004*, Berlin 2005, s. 14.

¹²¹⁹ Zob.: C. Rutz, *Umfrage: 83 Prozent der Unionswähler wollen Volksentscheid*, 17.11.2013, <https://www.mehr-demokratie.de/presse/einzelansicht-pms/news/83-prozent-der-unionswaehler-wollen-bundesweite-volksentscheide/>, [ostatni odczyt: 09.07.2019].

zawężeniem zakresu wcześniejszych postulatów. Z końcem 2005 r. pojawiły się sugestie dotyczące wprowadzenia ogólnopaństwowego Volksentscheid z jednoczesnym wydłużeniem mandatu deputowanych do Bundestagu o jeden rok. Ostatecznie nie zdecydowano się na takie rozwiązanie¹²²⁰. 15 lutego 2006 r. Związek 90/Zieloni oraz posłowie: Britta Haßelmann, Claudia Roth, Josef Philip Winkler, Irmgard Schewe-Gerigk, Hans-Christian Ströbele, Wolfgang Wieland zgłosili projekt ustawy zmieniającej ustawę zasadniczą RFN o element inicjatywy obywatelskiej, społecznej inicjatywy ustawodawczej oraz decyzji obywatelskiej na szczeblu federalnym, odwołując się do woli wyborców zwiększenia częstotliwości ich udziału w życiu politycznym kraju między cyklami wyborczymi¹²²¹. I tym razem nie zdecydowano się na zmianę istniejących przepisów prawnych w tym zakresie. W 2010 r. przepadł kolejny, opracowany przez Lewicę, wniosek dotyczący przeniesienia elementów ustawodawstwa społecznego na poziom ogólnopaństwowy. Jedynym przejawem zmian, przynajmniej organizacyjnych, ze strony samych partii politycznych było utworzenie przez niektóre ugrupowania komisji ds. demokracji, mających w zamyśle kontynuować debatę nad równouprawnieniem parlamentu i obywateli w procesie legislacyjnym. Własnego podejścia do tematu nie zmieniła jednak chadecja. W umowie koalicyjnej z FDP, spisanej 26 października 2009 r. obie opcje polityczne wyraziły wolę wzmacniania dróg „współpracy społeczeństwa w demokratycznym procesie podejmowania decyzji”¹²²². Punktem ciężkości miało być poszerzenie kanałów rozpatrywania petycji zbiorowych o plenum Bundestagu¹²²³. Działacze bawarskiej CSU udzielali również wielokrotnie głosu poparcia w sprawie przyznania mieszkańcom Niemiec prawa do decydowania o kwestii przenoszenia suwerennych uprawnień Bundestagu do Komisji Europejskiej. Deklarację taką złożył m.in. w sierpniu 2012 r. przewodniczący Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej - Horst Seehofer w wywiadzie dla „Süddeutsche Zeitung”¹²²⁴. Konieczność zmiany niemieckiej Grundgesetz o element Volksentscheid w dobie europejskiego kryzysu zadłużeniowego podkreślał ponadto na forum

¹²²⁰ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrensbericht 2005*, Berlin 2006, s. 21.

¹²²¹ Zob.: Deutscher Bundestag(wyd.), *Gesetzentwurf der Abgeordneten Wolfgang Wieland, Hans-Christian Ströbele, Irmgard Schewe-Gerigk, Claudia Roth 9Augsburg), Josef Philip Winkler, Britta Hasselmann und der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN*, Drucksache 16/680, 15.02.2006, s. 4 i nast., <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/16/006/1600680.pdf>, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

¹²²² Zob.: *Wachstum. Bildung. Zusammenhalt (...)*, op. cit.

¹²²³ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrensbericht 2010*, Berlin 2011, s. 36.

¹²²⁴ Zob.: D. Neun, *Verfassungsänderung im Bundestag angesetzt: Paneuropa-Parteien öffnen Einfallstor*, „Radio Utopie“ vom 12 Juni 2013, <http://www.radio-utopie.de/2013/06/12/verfassungsänderung-im-bundestag-angesetzt-paneuropa-parteien-offnen-einfallstor/>, [ostatni odczyt: 09.07.2019].

publicznym dwa miesiące wcześniej minister finansów, Wolfgang Schäuble¹²²⁵. W dobie parlamentarnej kampanii wyborczej, 13 czerwca 2013 r. Peer Steinbrück z SPD zgłosił w Bundestagu dwa projekty w sprawie zmiany ustawy zasadniczej RFN, przygotowywane już od grudnia 2012 r. Dopuszczały one zastosowanie instrumentów demokracji bezpośredniej w wymiarze federalnym. Socjaldemokratę wspierali przedstawiciele trzech innych ugrupowań: Związku 90/Zieloni, FDP, Lewicy, a także stowarzyszenia „Mehr Demokratie e.V.”. Proponowane rozwiązania wychodziły zdecydowanie ponad dotychczasowe inicjatywy w tej materii. Istotę obu dokumentów stanowił przede wszystkim problem poszerzenia katalogu praw obywatelskich o trójstopniowe ustawodawstwo społeczne. Poza jego obszarem tematycznym miały znaleźć się jedynie: planowanie budżetu państwa, podatków publicznych oraz uposażeń urzędniczych i innych pracowników administracji państwowej. Jako punkt odniesienia planowano zmodyfikowany art. 78 ustawy zasadniczej, wprowadzający instrumenty Volksinitiative, Volksbegehren i Volksentscheid¹²²⁶.

Koncepcja socjaldemokratów przewidywała równoległe możliwości przeprowadzenia ogólnonarodowego referendum, dzięki któremu jednostki uzyskiwałyby sposobność kontrolowania ustaw przyjmowanych przez niemiecki parlament¹²²⁷. Dotyczyło to zwłaszcza problemu zmiany zapisów ustawy zasadniczej. Propozycje SPD zmierzały w tym zakresie do rozbudowy treści art. 79 niemieckiej Grundgesetz poprzez ustanowienie obligatoryjnego Volksbegehren. Decyzja o dokonaniu jakościowych modyfikacji w dokumencie z 23 maja 1949 r. miała być uzależniona od poparcia stosownego wniosku przez minimum 2 mln mieszkańców RFN posiadających prawa wyborcze. Rozstrzygnięcie problemu na gruncie Volksentscheid miało stać się częścią obowiązującej legislacji jedynie w przypadku poparcia takiej inicjatywy przez co najmniej 33% wszystkich wyborców uprawnionych do głosowania. W przypadku ustaw zwykłych, inicjatywa obywatelska musiałaby uzyskać poparcie minimum 100 tys. mieszkańców, natomiast na szczeblu Volksbegehren – 1 mln. Podobnie 1 mln osób posiadających prawa wyborcze mogłoby poddać procedurze głosowania powszechnego (Volksentscheid) każdą ustawę uchwaloną przez Bundestag. Wszystkie

¹²²⁵ Zob.: Schäuble erwartet Volksabstimmung über neue Verfassung, Handelsblatt, 24 Juni 2012, <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/grundgesetz-schaeuble-erwartet-volksabstimmung-ueber-neue-verfassung/6792136.html>, [ostatni odczyt: 09.07.2019].

¹²²⁶ Zob.: Deutscher Bundestag (wyd.), *Entwurf eines Gesetzes über Abstimmungen des Bundesvolkes (Bundesabstimmungsgesetz)*, Drucksache 17/13874, 11.06.2013, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/17/138/1713874.pdf>, [ostatni odczyt: 15.01.2020].

¹²²⁷ Idem, *Entwurf eines Gesetzes zur Ergänzung des Grundgesetzes um Volksinitiative, Volksbegehren, Volksentscheid und Referendum*, Drucksache 17/13873, 11.06.2013, s. 2, http://www.mehr-demokratie.de/fileadmin/pdf/17-13873_SPD-Volksentscheid-Gesetzentwurf.pdf, [ostatni odczyt: 09.07.2019].

powyższe rozwiązania zmierzały w swej istocie do przełamania monopolu obu izb niemieckiego Parlamentu w zakresie określania granic „obywatelskiego wymiaru” ustawy zasadniczej¹²²⁸. „Europejski wymiar” koncepcji SPD z czerwca 2013 r. podjęto z rozmachem po uformowaniu się trzeciej w historii RFN wielkiej koalicji CDU/CSU/SPD w grudniu 2013 r. Opracowany przez grupę roboczą „sądownictwo i sprawy wewnętrzne” (niem. *Justiz und Inneres*), pod przewodnictwem Hansa-Petera Friedricha¹²²⁹ z bawarskiej CSU oraz pierwszego parlamentarnego przewodniczącego SPD, Thomasa Oppermanna, tekst „propozycji demokracji bezpośredniej” (niem. *Textvorschlag Direkte Demokratie*) włączał społeczeństwo do procesu decyzyjnego w dwóch przypadkach.

Pierwszy dotyczył płaszczyzny polityki europejskiej, a ściślej - orzecznictwa wspólnotowego, niosącego szczególne następstwa funkcjonalne dla Niemiec. W tym wymiarze projekt H. P. Friedricha i T. Oppermanna przewidywał szczególnie możliwość partycypacji społecznej w rozszerzeniu UE o kolejne państwa członkowskie, jeśli wiązałoby się ono z koniecznością dalszego ograniczania suwerenności decyzyjnej Bundestagu na rzecz organów unijnych. Mieszkańcom RFN zagwarantowano by również prawo głosu w kwestii wystosowania środków finansowych z budżetu centralnego RFN na działalność UE. Dalsze propozycje zmierzały w kierunku możliwości anulowania ważności ustaw(y) na uprzedni wniosek 2/3 składu Bundestagu lub miliona obywateli. Ci ostatni musieliby jednak złożyć stosowny podpis pod inicjatywą obywatelską w okresie do 6 miesięcy od dnia przyjęcia danej ustawy¹²³⁰. W przypadku aktów prawnych wymagających dodatkowo zgody wyższej izby Parlamentu, ryzyko działalności niezgodnej z konstytucji i zasadą federalizmu miała wykluczać zasada tzw. podwójnego kworum – ustawa traci moc prawną tylko w przypadku odrzucenia jej zarówno przez większość osób głosujących w sposób bezpośredni oraz korespondencyjną większość wszystkich mieszkańców krajów związkowych. Takie rozwiązanie było jednak konsekwentnie negowane przez chadeków wraz z kanclerz Angelą Merkel. Jako argument podnoszono obawę o osłabienie siły decyzyjnej parlamentu, czy wręcz delegitymizację władzy państwowej, a także scenariusz związany z dojściem do głosu kręgów populistycznych¹²³¹. W

¹²²⁸ Zob.: D. Neun, *Paneuropa-Parteien kündigen erwarteten Angriff auf das Grundgesetz an*, „Radio Utopie“ vom 28. Mai 2013, <http://www.radio-utopie.de/2013/05/28/s-p-d-grune-linke-f-d-p-kundigen-erwarteten-angriff-auf-das-grundgesetz-an/>, [ostatni odczyt: 09.07.2019].

¹²²⁹ Minister Spraw Wewnętrznych RFN od 3 marca 2011r. do 17 grudnia 2013 r.

¹²³⁰ Zob.: *Koalierende wollen mehr direkte Demokratie*, 12. November 2013, <http://www.freiewelt.net/nachricht/koalierende-wollen-mehr-direkte-demokratie-10015873/>, [ostatni odczyt: 19.12.2013].

¹²³¹ Zob.: R. Birnbaum, E. Simantke, *Der Ruf nach mehr Direktdemokratie*, „Der Tagesspiegel“, 12.11.2013, <http://www.tagesspiegel.de/politik/kommt-der-volksentscheid-auf-bundesebene-der-ruf-nach-mehr-direkter-demokratie/9066086.html>, [ostatni odczyt: 09.07.2019].

tym kontekście przywoływano negatywne doświadczenia Niemiec z demokracją bezpośrednią w okresie Republiki Weimarskiej, zapominając, iż w latach dwudziestych radykalne ugrupowania polityczne zręcznie manipulowały instrumentami Volksbegehren i Volksentscheid, mając na uwadze przede wszystkim akt mobilizacji swoich zwolenników, natomiast propaganda antysystemowa wykorzystywała prawo oddolnej inicjatywy ustawodawczej do pogłębiania problemów wewnątrzpaństwowych¹²³².

Presja wywierana na władzy centralnej w kierunku „sfederalizowania” narzędzi demokracji bezpośredniej wynikała z rosnących oczekiwań i problemów obywateli. Objawiała się ona malejącą obecnością jednostki w organizacjach politycznych, w tym zwłaszcza odpływem aktywnych członków partii. Brak konsensusu na szczycie władzy państwowej przedmiocie rozszerzenia zasięgu oddziaływania demokracji bezpośredniej osłabiła w rezultacie relacje między władzą a społeczeństwem¹²³³. Przyznanie obywatelom szerszego prawa do współokreślania kierunków rozwoju kraju sprzyjałoby z pewnością wzmocnieniu konkurencji decyzyjnej. Podnoszono także kwestię ścisłego związku między faktycznym poziomem uczestnictwa mieszkańców w życiu politycznym a sferą tzw. zadowolenia społecznego¹²³⁴. Z uwagi na braki systemowe w zakresie wzmocnienia udziału jednostki w realnej polityce oferowane przez tzw. społeczeństwo obywatelskie, narzędzia politycznego wyrazu skupione po stronie jednostek i grup społecznych sprowadzały się przede wszystkim do spontanicznego i wyrazistego artykułowania istniejących problemów, promowania interesów miejscowych środowisk oraz utrzymywania się od ponad dwóch dekad podziałów wewnątrz zbiorowości. Szczególnie widoczne było to w momencie tematyzacji nowych problemów społecznych w skali ogólnonarodowej oraz powstania widma wertykalnego podziału na umowną grupę zwycięzców i przegranych.

Prawdopodobieństwo przeforsowania postulatów społeczności lokalnej tradycyjnymi metodami przekazu stawało się jednak coraz mniejsze z uwagi na fakt, iż za głosem tym nie szło wsparcie liczącej się grupy nacisku. Stąd też istotną rolę w podtrzymywaniu szczególnie wschodnioniemieckiej tradycji kulturowej oraz świadomości zbiorowej stanowiły nieformalne platformy zorganizowanej aktywności społecznej, sięgające czasów realnego socjalizmu, a najbardziej nośną formą wyrażania opinii publicznej pozostawały strajki oraz manifestacje, skoncentrowane zazwyczaj wokół zdecentralizowanych,

¹²³² Zob.: P. Tiefenbach, *Die Weimarer Erfahrungen mit Volksentscheiden*, https://www.schule-in-freiheit.de/fileadmin/_migrated/content_uploads/03_Weimar_Erfahrungen_03.pdf, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

¹²³³ Zob.: *Volksbegehrens-Bericht 2000*, op. cit., s. 6-7.

¹²³⁴ Zob.: *1. Volksentscheid-Ranking. Die Direktdemokratischen Verfahren*, op. cit., s. 3-4.

nowych ruchów społecznych. Przykład stanowili alterglobaliści, ruch antynuklearny, pacyfistyczny, feministyczny, organizacje LGBT czy różnego rodzaju ruchy ekologiczne. Ich atrakcyjność wynikała przede wszystkim z ograniczenia formalnych struktur organizacyjnych do minimum, brak wyraźnego podziału ról i zadań w obrębie grona członkowskiego, zakres działań zrywający z ambitnymi planami zmian społecznych w skali makro na rzecz wybranych obszarów tematycznych, a także ich czasowy charakter¹²³⁵.

Jednoczesny postęp w obszarze technologii informacyjno-komunikacyjnej kreował media masowe na wiodących przewodników przekazu społecznego i politycznego w ogóle. Dominującą rolę w tym procesie odgrywały media elektroniczne. Powstaniu tzw. "cyberdemokracji" sprzyjała pluralizacja narzędzi wykonawczych tzw. czwartej władzy, co z kolei przyspieszało rozpad tradycyjnego audytorium, dla którego głównym nośnikiem informacji był przekaz werbalny. Wzrost znaczenia niekonwencjonalnych platform aktywności politycznej w kontekście pojawiania się nowych ruchów społecznych stawiał system polityczny przed poważnymi wyzwaniami adaptacyjnymi. Unowocześnianie społecznych kanałów partycypacji w życiu publicznym wymuszał na systemie politycznym, jego strukturach i instytucjach, w tym zwłaszcza partiach politycznych, konieczność poddania się procesom adaptacyjnym. Z drugiej strony, zanikająca przejrzystość i atrakcyjność programowa między partiami politycznymi oraz uzurpowanie przez hermetyczną klasę polityczną prawa do posiadania jedynie właściwej wiedzy w zakresie spraw ogólnospołecznych tworzyły bazę do rozwoju dyletantyzmu¹²³⁶.

5.3.4. Reformy systemowe na poziomie landu do 2013 r.

Próby empirycznej weryfikacji funkcjonowania demokracji bezpośredniej w RFN podejmowane są od 2003 r. przez akcję obywatelską „Mehr Demokratie” („więcej demokracji”). W publikowanych z jej inicjatywy „Rankingach decyzji obywatelskich” (niem. *Volksentscheids-Ranking*) dokonuje ona okresowej ewaluacji możliwości partycypacyjnych obywateli w ogóle oraz osobno na poziomie kraju związkowego i samorządu lokalnego. Oceny częściowe dla szczebla gminnego i krajowego mają tę samą wagę. Podstawę badawczą

¹²³⁵ Por.: A. Klein, R. Schmalz, op. cit., s. 31.

¹²³⁶ Ibidem, s. 25 i nast.

stanowił zarówno ilość zainicjowanych i przeprowadzonych procesów w ramach społecznej inicjatywy ustawodawczej, jak również częstotliwość wykorzystywania innych elementów demokracji bezpośredniej oraz zaangażowanie władz w przezwyciężaniu barier administracyjnych, ograniczających możliwość skutecznej, tj. zwięźdzonej przyjęciem podjętej na forum inicjatywy społecznej lub wydaniem przez lokalny parlament własnej ustawy, artykulacji poglądów jednostek.

Pierwsze oficjalne wyniki analiz, pochodzące z trzeciego kwartału 2003 r. wskazywały na istnienie znaczących braków jakościowych w funkcjonowaniu demokracji bezpośredniej w całej RFN. Aż w czternastu landach stwierdzono „słaby”, względnie „wystarczający” poziom rozwoju narzędzi systemowych, zapewniających mieszkańcom możliwość faktycznego oddziaływania na życie społeczno-polityczne regionu. (Zob. Tab. 5.9. i Tab. 5.10.) Jedynie Bawaria i Hamburg mogły uchodzić za modelowe przykłady działania rozwiązań strukturalnych, usprawniających bezpośrednio uczestnictwo jednostek w procesie decyzyjnym niższego i wyższego szczebla administracyjnego¹²³⁷.

Klasyfikacja landów w zakresie jakości funkcjonowania demokracji bezpośredniej na szczeblu krajowym i komunalnym												
Kraj związkowy	2003			2013			2003			2013		
	Land			Land			Gmina			Gmina		
	Miejsce rankingowe (ocena punktowa) ocena opisowa											
Bawaria	1	(3,2)	B	3	(3,0)	B	2	(1,7)	G	1	(1,7)	G
Hamburg	2	(3,6)	A	1	(2,0)	G	1	(1,5)	G	5	(2,3)	G
Saksonia	3	(3,7)	A	5	(3,8)	A	5/6	(3,5)	A	8	(3,5)	A
Nadrenia Północna W.	4	(3,8)	A	4	(3,5)	A	5/6	(3,5)	A	7	(2,7)	B
Saksonia-Anhalt	5	(4,0)	A	7/9	(4,0)	A	11/12	(4,7)	M	15	(4,8)	M
Dolna Saksonia	6/9	(4,2)	A	11/13	(4,3)	A	7/9	(4,0)	A	12/13	(4,3)	A
Meklemburgia- Pom.P.	6/9	(4,2)	A	10	(4,2)	A	11/12	(4,7)	M	12/13	(4,3)	A
Turyngia	6/9	(4,2)	A	7/9	(4,0)	A	14/15	(5,5)	M	2	(1,8)	G
Nadrenia Palatynat	6/ 9	(4,2)	A	11/13	(4,3)	A	14/15	(5,5)	M	9/10	(3,7)	A
Szlezwik-Holsztyn	10	(4,3)	A	6	(3,9)	A	3	(3,0)	B	3	(1,9)	G
Brandenburgia	11	(4,4)	A	11/13	(4,3)	A	7/9	(4,0)	A	11	(4,1)	A
Hesja	12	(4,5)	M	14	(4,5)	M	4	(3,3)	B	9/10	(3,7)	A
Berlin	13	(4,6)	M	7/9	(4,0)	A	16	(6,0)	M	4	(2,0)	G
Brema	14	(5,0)	M	2	(2,7)	B	7/9	(4,0)	A	6	(2,4)	G
Badenia Wirtembergia	15	(5,3)	M	16	(5,3)	M	13	(5,0)	M	14	(4,5)	M
Saara	16	(6,0)	U	15	(4,7)	M	10	(4,3)	A	16	(5,0)	M

Tab. 5.9. Funkcjonowanie demokracji bezpośredniej na szczeblu gminnym i krajowym w latach 2003-2013 według „Mehr Demokratie”¹²³⁸

¹²³⁷ Zob.: 1. *Volksentscheid-Ranking. Die Direkt-demokratischen Verfahren*, op. cit., s. 5.

¹²³⁸ Legenda: G = gut (dobrze), B (befriedigend) = zadowalająco, A (ausreichend) = wystarczająco, M (mangelhaft) = słabo, U (ungenügend) = niedostatecznie. Opracowanie własne, na podstawie danych: 1.

Wschodnie kraje związkowe zajmowały w tym zestawieniu dość odległe miejsca, szczególnie w odniesieniu do płaszczyzny samorządu lokalnego. Wyróżniające się na tym tle wskaźniki odnotowano jedynie w przypadku Saksonii, która w czerwcu 2002 r. zniosła obowiązek kworum dla decyzji obywatelskich dotyczących ustaw zwykłych, a także zrównała zakres kompetencji mieszkańców i parlamentu w procesie legislacyjnym, podejmującym kwestie związane z organizacją finansów. Ponadto, Saksonia wraz z Brandenburgią były jedynymi wschodnimi krajami związkowymi, w których praktyka odwoływania się do narzędzi demokracji bezpośredniej zarówno na szczeblu krajowym, jak i gminnym, funkcjonowała w stopniu „wystarczającym”, tj. zapewniającym niezbędne minimum do pełnoprawnego uczestnictwa lokalnej społeczności w życiu politycznym regionu. Braki systemowe obszaru postenerdowskiego generował przede wszystkim krótki okres doświadczeń z demokracją, jako formą ustrojową państwa, opóźnienie w dostosowywaniu standardów administracji publicznej do wzorców obowiązujących w zachodniej RFN, a często - bariery wewnątrzpolityczne, szczególnie dotyczące ram funkcjonalnych demokracji bezpośredniej na szczeblu krajowym i federalnym. Biurokratyzacja czynnika partycypacyjnego okazała się zresztą problemem w skali całego kraju.

Klasyfikacja landów w zakresie jakości funkcjonowania demokracji bezpośredniej									
Kraj związkowy	2003			2010			2013		
	Miejsce Rankingowe (ocena punktowa) ocena opisowa								
Bawaria	1	(2,45)	G	3	(2,55)	B	2	(2,35)	G
Hamburg	2	(2,55)	B	1	(1,90)	G	1	(2,15)	G
Saksonia	3	(3,60)	A	7/8	(3,55)	A	8	(3,65)	A
Szlezwik-Holsztyn	4/5	(3,65)	A	7/8	(3,55)	A	4/5	(2,90)	B
Nadrenia Północna W.	4/5	(3,65)	A	6	(3,45)	B	7	(3,10)	B
Hesja	6	(3,90)	A	10	(4,00)	A	10	(4,10)	A
Dolna Saksonia	7	(4,10)	A	12/13	(4,30)	A	13	(4,30)	A
Brandenburgia	8	(4,20)	A	12/13	(4,30)	A	11	(4,20)	A
Saksonia-Anhalt	9	(4,35)	A	14	(4,40)	A	14	(4,40)	A
Meklemburgia-Pomorze P.	10	(4,45)	A	11	(4,25)	A	12	(4,25)	A
Brema	11	(4,50)	M	5	(3,25)	A	3	(2,55)	B
Turyngia	12/13	(4,85)	M	4	(2,90)	A	4/5	(2,90)	B
Nadrenia Palatynat	12/13	(4,85)	M	9	(3,90)	A	9	(4,00)	A
Saara	14/15	(5,15)	M	16	(5,50)	U	15	(4,85)	M
Badenia Wirttembergia	14/15	(5,15)	M	15	(4,90)	M	16	(4,90)	M
Berlin	16	(5,30)	M	2	(2,30)	G	6	(3,00)	B

Tab. 5.10. Funkcjonowanie demokracji bezpośredniej w latach 2003-2013 według „Mehr Demokratie”¹²³⁹

Volksentscheid-Ranking. Die Direkt-demokratischen Verfahren, op. cit., s. 28 i nast; *Volksentscheids-Ranking 2010*, red. F. Rehmet, T. Weber, Berlin, September 2010, s. 28 i nast.; *Volksentscheids-Ranking 2013*, op. cit., s. 32 i nast.

¹²³⁹ Legenda: G = gut (dobrze), B (befriedigend) = zadowolająco, A (ausreichend) = wystarczająco, M (mangelhaft) = słabo, U (ungenügend) = niedostatecznie. Opracowanie własne, na podstawie danych: 1.

Każda próba reorganizacji przepisów w zakresie bezpośredniego uczestnictwa obywateli w procesie politycznym generuje konflikt interesów między władzą a społeczeństwem, stąd wszelkie modyfikacje systemowe następują niewielkimi krokami. Parlamente krajowe, lokalne rządy oraz partie polityczne nigdy nie negowały kwestii ograniczenia wymogów formalnych przy dowoływaniu się jednostek do instrumentów demokracji bezpośredniej, jakkolwiek tempo i skala wprowadzanych reform świadczyły i świadczą o braku zdecydowania w ich działaniu, a nierzadko braku woli wobec głębokich zmian. Owa niechęć ma swoje źródło również w nienajlepszej kondycji finansowej gmin. Rosnąca ilość zadań przy ograniczonych środkach budżetowych zmusza je do szukania oszczędności. Dbłość o utrzymanie wysokiej efektywności działań administracyjnych odbywa się poniekąd kosztem wprowadzania w życie społecznych postulatów politycznych. Stąd najważniejsze kwestie pozostające do rozstrzygnięcia koncentrują się od lat wokół zrównania praw ustawodawczych obywateli i naczelnych ciał legislacyjnych, zwłaszcza, jeśli w grę wchodzi zagadnienie regulacji finansowych, wprowadzenie powszechnej możliwości głosowania w terenie (niem. *Freie Sammlung*) z uwagi na ograniczoną skuteczność zbierania podpisów poparcia dla inicjatyw społecznych w trybie nadzoru administracyjnego, a także zniesienie lub wyznaczenie takiego minimalnego progu kworum dla Volks/Bürgerbegehren i Volks/Bürgerentscheid, aby zachowano konstytucyjną wykładnię zasady większości decyzyjnej oraz równocześnie przeciwdziałano rosnącemu zniechęceniu obywateli względem indywidualnego zaangażowania w rozwój demokracji¹²⁴⁰.

Wschodnie kraje związkowe RFN usiłowały z różnym skutkiem rozbudować narzędzia demokracji bezpośredniej, wpisując się w nurt zachodnioniemieckich kampanii promocyjnych i debat politycznych z końca ubiegłego wieku. Obniżono m.in. progi kworum wymaganych do ważności głosowań w poszczególnych etapach ustawodawstwa społecznego; podjęto równoległe prace nad wydłużeniem terminów zbierania ustawowej ilości podpisów pod projektem inicjatywy/ustawy obywatelskiej, a także wprowadzono znane w Niemczech Zachodnich elementy kampanii informacyjnej, które przyczyniły się do zwiększenia przejrzystości reguł rządzących demokracją bezpośrednią w skali regionalnej (broszury informacyjne, kosztorys przeprowadzenia głosowania w trybie ustawodawstwa społecznego)¹²⁴¹.

Volksentscheid-Ranking. Die Direktdemokratischen Verfahren, op. cit., s. 28 i nast.; *Volksentscheids-Ranking 2010*, op. cit. s. 28 i nast.; *Volksentscheids-Ranking 2013*, op. cit., s. 32 i nast.

¹²⁴⁰ Zob.: *Volksbegehrens-Bericht 2000*, op. cit., s. 5-6; Idem, *Volksbegehrens-Bericht 2001*, op. cit., s. 10.

¹²⁴¹ Zob.: J. Otmar, *Grundsatzfragen der direkten Demokratie*, [w:] *Direkte Demokratie in den deutschen Ländern*, red. A. Kost, Wiesbaden 2005, s. 321 i nast.

W 2000 r. mieszkańcy Turyngii mieli sposobność wypowiedzenia się pod projektem zmierzającym do złagodzenia wymogów formalnych przy organizacji Volksentscheid na szczeblu krajowym. Inicjatywa „Mehr Demokratie in Thüringen” („Więcej demokracji w Turyngii”) spotkała się wówczas z szerokim odzewem wśród mieszkańców, zwieńczonym uchwałą lokalnego parlamentu w zakresie systematycznego reformowania istniejących przepisów¹²⁴². Dwa lata później, Trybunał Konstytucyjny Saksonii uznał dopuszczalność inicjatyw obywatelskich rozpatrywanych w ramach drugiego szczebla ustawodawstwa społecznego, podejmujących zagadnienia wewnętrznej organizacji systemu finansowego landu, z wyłączeniem kwestii budżetowych¹²⁴³. W tym samym roku w Turyngii podjęto także decyzję o zmniejszeniu najwyższych w całych Niemczech kworum ważności postępowań w procesie dwustopniowego ustawodawstwa społecznego na szczeblu lokalnym. Dotychczasowe, 20%-owe kworum dla Bürgerbegehren zostało obniżone do 13% - 17% - w zależności od wielkości gminy. Prawomocność Bürgerentscheid miała zachodzić w przypadku, kiedy za projektem ustawy opowiedziało się nie mniej niż 20%-25%-osób uprawnionych do głosowania. Niemniej obydwa wskaźniki wciąż pozostawały najbardziej restrykcyjnymi wśród wszystkich krajów związkowych. Sukcesem władz politycznych Turyngii zakończyła się również wieloletnia debata o reformie krajowego ustawodawstwa społecznego, ponieważ osiągnięto kompromis w przedmiocie zmniejszenia kworum dla Volksbegehren z 14% do 10%, względnie 8%¹²⁴⁴. Parlament wprowadził wspomniane poprawki 13 listopada 2003 r., a także zredukował kworum dla Volksentscheid do 25% w przypadku projektów ustaw zwykłych. Równocześnie wydłużeniu uległ termin zbierania podpisów pod społeczną inicjatywą ustawodawczą. Wprowadzono ponadto instrument zwrotu wydatków poniesionych przy organizacji Volksbegehren¹²⁴⁵.

W listopadzie 2004 r. w Saksonii-Anhalt obniżono z kolei progi poparcia w przypadku pierwszego i drugiego szczebla krajowego ustawodawstwa społecznego, odpowiednio do 1,37% (dotychczas 1,6%, tj. 35 tys. głosów – po zmianach 30 tys.) oraz 11% (zmiana o 0,85 p. p., tj. o ok. 20 tys. podpisów z uprzednich 250 tys.). Nie zmieniało to jednak faktu, iż indeksy te były nadal wyższe niż średnie wartości dla całej RFN. Reforma ustawodawstwa społecznego nie przyniosła wówczas żadnych zmian w przedmiocie regulacji

¹²⁴² Zob.: *Volksbegehrens-Bericht 2000*, op. cit., s. 11.

¹²⁴³ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrens-Bericht 2002*, op. cit., s. 5.

¹²⁴⁴ Rozróżnienie to dotyczy trybu przeprowadzenia głosowania. Jeśli mieszkańcy Turyngii oddają swoje głosy w trybie tzw. Freie Sammlung, wymagane jest kworum 10%. W przypadku drogi nadzoru administracyjnego granica ważności Volksbegehren obniżona jest do 8% osób uprawnionych do głosowania. Zob.: B. M. Weixner, *Direkte Demokratie in den Bundesländern* (2006), op. cit., s. 20.

¹²⁴⁵ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrens-Bericht 2003*, Achim/Bremen 2004, s. 3.

Volksentscheid, a skuteczność oddziaływania mieszkańców na lokalny proces polityczny osłabiło wydłużenie kadencji parlamentu z 4 do 5 lat¹²⁴⁶. W czerwcu tego samego roku parlament Meklemburgii-Pomorza Przedniego przyjął „kosmetyczną” reformę komunalnej ordynacji dotyczącej funkcjonowania demokracji bezpośredniej. Aby przeprowadzić skuteczne Bürgerbegehren, istniejące wytyczne przewidywały konieczność zebrania pod nim 10% podpisów w gminach o liczbie ludności nieprzekraczającej 100 tys., a także 7,5 tys. - w większych miastach, tj. powyżej 100 tys. mieszkańców. Według nowych przepisów, kworum 10% przewidziano dla gmin i miast o liczbie ludności do 50 tys., powyżej tej granicy inicjatorzy postępowania musieli uzyskać przychylną minimum 4 tys. mieszkańców. W rzeczywistości narzędzie to pozostawało martwe z uwagi na bardzo szeroki wachlarz tematów wyłączonych z trybu legislacji społecznej w skali gminy¹²⁴⁷.

Dyskusje nad zmianami organizacyjnymi przy przeprowadzaniu postępowania legislacyjnego w ramach krajowego ustawodawstwa społecznego podejmowano równolegle w Saksonii, jakkolwiek nie przyniosły one wymiernych rezultatów. W październiku 2005 r. stosowny wniosek w tej materii przedłożyła w Landtagu FDP. Idea zmian bazowała na dostosowaniu wysokości kworum do malejącej liczby ludności i znalazła poparcie wśród przedstawicieli PDS. CDU i SPD nie widziały jednak potrzeby redefiniowania wymogów formalnych przy korzystaniu z poszczególnych narzędzi demokracji bezpośredniej, stąd odrzuciły wniosek przy pomocy posiadanej większości parlamentarnej. W związku z powyższym trudniej było osiągnąć wymagany, 450-tysięczny próg poparcia inicjatywy społecznej na etapie Volksbegehren z uwagi na odpływ ludności. Ten sam pułap w 2005 r. przekładał się na ok. 12,5% osób uprawnionych do głosowania. W ciągu kolejnych dwunastu miesięcy kworum poparcia zwiększyło się już do ok. 13%¹²⁴⁸.

Także w 2005 r. zmiany w organizacji głosowań dla ustawodawstwa społecznego kontynuowano w Turyngii. Frakcje parlamentarne PDS, SPD oraz Związek „Więcej demokracji w Turyngii” złożyły w listopadzie wspólny projekt ustawy, podejmujący dalszą rozbudowę demokracji bezpośredniej na szczeblu komunalnym. Ograniczał się on przede wszystkim do obniżenia wartości kworum decyzyjnego, wynoszącego po zmianach w 2002 r. 13%, względnie 17% w przypadku organizacji Bürgerbegehren¹²⁴⁹. Szczegółową analizę potencjalnych zmian kontynuowano również w 2006 r. przy utrzymującym się sprzeciwie

¹²⁴⁶ Idem, *Volksbegehrensbericht 2004*, op. cit., s. 11.

¹²⁴⁷ Ibidem, s. 12.

¹²⁴⁸ Idem, *Volksbegehrensbericht 2005*, op. cit., s. 16.

¹²⁴⁹ Ibidem, s. 20.

chadeków wobec jakichkolwiek dalszych reform demokracji bezpośredniej. Nieznaczne postępy w prospołecznym kierunku modyfikowania narzędzi demokracji bezpośredniej w skali kraju związkowego poczyniono wówczas w Meklemburgii-Pomorzu Przednim. O 1,5 p. p. obniżono wymaganą wielkość liczby podpisów do stwierdzenia ważności Volksbegehren. Od czerwca 2006 r. wynosiła ona 8,5%. W ujęciu bezwzględnym przekładało się to na 120 tys. podpisów (dotychczas 140 tys.)¹²⁵⁰. Władze były odtąd niechętne do dalszych ustępstw na rzecz obywateli. Potwierdza to fakt odrzucenia w 2008 r. projektu ustawy Lewicy, przewidującej dalszą redukcję kworum inicjującego drugi szczebel krajowego ustawodawstwa społecznego¹²⁵¹.

W maju 2007 r. przewodniczący parlamentu związkowego Saksonii, Erich Iltgen z CDU, zaproponował po wielu latach obniżenie 450-tysięcznej bariery podpisów pod społeczną inicjatywą ustawodawczą na szczeblu krajowym, mając za sobą wsparcie koalicjantów. Niemniej w ciągu kolejnych miesięcy nie podjęto żadnej wiążącej decyzji w tej materii¹²⁵². Podobnie negatywny wydźwięk dla postępu w wykorzystywaniu narzędzi demokracji bezpośredniej miały konsultacje z ekspertami w zakresie reformy konstytucji komunalnej Saksonii-Anhalt. W Brandenburgii doszła ona do skutku z końcem roku, jakkolwiek nie wniosła to niczego nowego do ustawodawstwa społecznego. W dalszym ciągu do ważności Bürgerbegehren wymagane było 10% podpisów pod projektem ustawy społecznej wśród osób uprawnionych do głosowania, co, zważywszy na rozdrobnienie terytorialne tutejszych gmin, utrudniało przeprowadzenie jakiegokolwiek postępowania w tym trybie administracyjnym. Podobnie nie podjęto się prób zmniejszenia 25%-owego kworum poparcia dla decyzji obywatelskiej mieszkańców gmin, powiększając dodatkowo katalog zagadnień merytorycznych, o których nie mogli rozstrzygać sami obywatele. Pozytywnym akcentem było wydłużenie okresu zbierania podpisów przeciwko uchwał rady gminy z 6 do 8 tygodni, wprowadzenie możliwości głosowania korespondencyjnego w przypadku Bürgerentscheid, jak również ustanowienie zasady zawieszającego skutku prawomocnego Bürgerbegehren. Ów oznaczał zakaz podejmowania jakichkolwiek decyzji przez naczelne organy samorządowe w zakresie tematyki objętej drugim szczeblem komunalnego ustawodawstwa społecznego w trakcie zbierania podpisów pod kworum inicjującym¹²⁵³.

¹²⁵⁰ Idem, *Volksbegehrensbericht 2006*, op. cit., s. 4.

¹²⁵¹ Idem, *Volksbegehrensbericht 2008*, Berlin 2009, s. 25.

¹²⁵² Idem, *Volksbegehrensbericht 2007*, op. cit., s. 17.

¹²⁵³ Ibidem, s. 19 i nast.

Przełomowym dla funkcjonowania demokracji bezpośredniej w Turynii okazał się 2008 r. Pomimo sukcesu Volksbegehren „Mehr Demokratie in Thüringer Kommunen” (w okresie od 20 marca do 19 lipca zebrano niemal 251 tys. podpisów, 55 tys. ponad wymaganą ilość)¹²⁵⁴, podejmującego problematykę reformy regulacji decyzji obywatelskiej w gminach oraz formuły zbierania podpisów pod wnioskiem obywatelskim, parlament krajowy przyjął 8 października tego samego roku pod naciskiem lokalnych działaczy CDU własny projekt ustawy zmieniającej wymogi formalne komunalnego ustawodawstwa społecznego. Inicjatywa chadeków wywołała wiele kontrowersji, ponieważ wprowadzała obowiązek administracyjnego nadzoru społecznej inicjatywy legislacyjnej. Ów nie sprzyjał rozwojowi demokratycznej kultury politycznej ze względu na konieczność oddania głosu poza dniami wolnymi od pracy. Możliwość złożenia podpisu w sprawie projektów obywatelskich przez osoby zatrudnione była w związku z tym poważnie utrudniona¹²⁵⁵. Niemniej październikowa ustawa CDU poszerzała katalog tematyczny Bürgerbegehren. Od 18 października 2008 kworum ważności mieściły się między 5% a 10%, w zależności od wielkości gminy. Podobną formułę utrzymano również dla Bürgerentscheid, jakkolwiek zmniejszono w niej dotychczasowe granice kworum z 20%-25% do 10%-20%. Równolegle trwały prace nad propozycjami opracowanymi w zakończonym wcześniej Volksbegehren. Ponieważ w 2009 r. odbywały się wybory zarówno do Bundestagu, jak i parlamentu krajowego Turynii, CDU złagodziła własne stanowisko w kwestii funkcjonowania freie Sammlung. 3 kwietnia 2009 r. Landtag przyjął w całości zmiany systemowe projektu „Mehr Demokratie in Thüringer Kommunen”. Te zaczęły obowiązywać nieco ponad miesiąc później. Przede wszystkim ujednolicono odsetek mieszkańców wymagany dla ważności Bürgerbegehren do poziomu 7% (maksymalnie 7 tys. osób) w trybie freie Sammlung, a także wydłużono do 4 miesięcy okres uzyskiwania niezbędnego kworum. Zgodnie z ustaleniami, inicjatywom społecznym mogło również towarzyszyć narzędzie nadzoru administracyjnego – decyzja w zakresie wyboru określonej procedury należała do pomysłodawców projektu. W tym przypadku dolna granica ważności Bürgerbegehren wynosiła 6%. Ostatnim novum było obniżenie wyjściowego pułapu liczby mieszkańców, niezbędnej dla zastosowania zróżnicowanego poziomu kworum aprobaty Bürgerentscheid według regulacji z 2008 r. Od 7 maja 2009 r. wynosiła ona 10 tys. (wcześniej 50 tys.) obywateli¹²⁵⁶. Turynia stała

¹²⁵⁴ Pod projektem ustawy społecznej podpisało się 12% osób uprawnionych do głosowania przy kworum wynoszącym 10%. Idem, *Volksbegehren in den deutsche Bundesländern*, op. cit.

¹²⁵⁵ Idem, *Amtseintragung versus freie Unterschriftensammlung beim Volksbegehren – Daten und Informationen zur Landesebene in Deutschland*, Berlin 2007, s. 2 i nast.

¹²⁵⁶ Idem, *Volksbegehrensbericht 2009*, Berlin 2010, s. 24-29.

się tym samym jednym z landów o najkorzystniejszych uregulowaniach procesu ustawodawstwa społecznego w całej RFN¹²⁵⁷.

Na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI wieku niektóre wschodnie landy zdecydowały się na kilka perspektywicznych zmian w przepisach dotyczących organizacji ustawodawstwa społecznego. Brandenburgia, z uwagi na istniejący tu obowiązek administracyjnego nadzoru nad Volksbegehren, wydłużyła w 2012 r. okres zbierania podpisów pod społeczną inicjatywą ustawodawczą z 4 do 6 miesięcy, wprowadzając jednocześnie instrument korespondencyjnego dostarczania listy rejestracyjnej postępowania na tym etapie (tzw. *Briefeintrag*)¹²⁵⁸. Władze landu zdecydowały się również udostępnić wyborcom dodatkowe instytucje, w których można było poprzeć obywatelski projekt legislacyjny, jeśli tylko jego pomysłodawcy zgłosili formalnie taką potrzebę. Również w 2012 r. (11 grudnia) Turyngia zainaugurowała pierwszy na skalę ogólnopaństwową model uczestnictwa jednostek w parlamentarnym procesie legislacyjnym na etapie obrad komisji eksperckich, wzorowany na inicjatywie organizacji „Mehr Demokratie” z marca 2010 r.¹²⁵⁹ Złamano w nim monopol grup interesu i środowisk lobbystycznych na zgłaszanie własnych stanowisk w sprawie konkretnego projektu ustawodawczego, a dotychczasowe konsultacje nabrały charakteru forum dyskusyjnego¹²⁶⁰. W Meklemburgii-Pomorzu Przednim opozycyjne frakcje Landtagu (Związek 90/Zieloni i Lewica) złożyły w tym samym roku wspólny wniosek o zredukowanie kworum dla krajowego ustawodawstwa społecznego. Odbywające się równoległe liczne debaty parlamentarne zaowocowały zwołaniem konsultacji eksperckich w komisji prawnej, której członkowie opowiedzieli się wyraźnie za dalszym łagodzeniem progów ważności głosowań nad Volksbegehren i Volksentscheid. Rządząca wówczas w landzie wielka koalicja nie wydała jednak żadnych stosownych aktów prawnych¹²⁶¹.

Dzięki opisanym powyżej działaniom systemowym demokracja bezpośrednia w nowych krajach związkowych zyskała niewątpliwie na wzmocnieniu pro-obywatelskich stosunków społecznych. Szczególny przeskok jakościowy dokonał się w Turyngii. W ciągu dekady od zorganizowania Volksbegehren „Mehr Demokratie in Thüringen” zakres wprowadzonych rozwiązań instytucjonalnych pozwolił jej znaleźć się w gronie pięciu

¹²⁵⁷ Por. R. Geitmann, V. Mittendorf, F. Rehmet, T. Schiller, T. Sterk, op. cit., s. 7.

¹²⁵⁸ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrensbericht 2011*, op. cit., s. 32.

¹²⁵⁹ Zob.: J. Linck, *Unmittelbare Bürgerbeteiligung am parlamentarischen Gesetzgebungsprozess*, „Zeitschrift für Gesetzgebung“, Vol. 19, No. 2/2004, s. 137 - 148.

¹²⁶⁰ Zob.: Mehr Demokratie Thüringen (wyd.), *Bürgerbeteiligung an parlamentarischen Gesetzgebungsverfahren*, s. 1-3,

<https://thueringen.mehr-demokratie.de/fileadmin/pdf/Buergerbeteiligung%20Gesetzgebung.pdf>, [ostatni odczyt: 15.01.2020].

¹²⁶¹ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehrensbericht 2012*, op. cit., s. 24-27.

najbardziej postępowych krajów związkowych RFN, tuż za Berlinem, a przed Bremą, Szlezwikiem-Holsztyn i Nadrenią północną-Westfalią. Punktem wyjścia był tu osiągnięty na koniec 2012 r. punktowy wskaźnik rozwoju demokracji bezpośredniej według raportu „Mehr Demokratie”. W przypadku Turyngii na uwagę zasługuje pragmatyzm działania lokalnych podmiotów decyzyjnych. Szczególnie znaczącym krokiem było zmniejszanie najbardziej restrykcyjnego w skali ogólnopaństwowej kworum ważności dla poszczególnych postępowań ustawodawstwa społecznego. Do końca 2013 r. do zgłoszenia inicjatywy społecznej na szczeblu krajowym wystarczyło zaledwie 0,2% osób uprawnionych do głosowania, a do zarejestrowania Volksbegehren nie więcej niż 10%. Równie istotne okazało się przyjęcie elementów systemowych, pozwalających mieszkańcom uzyskać szerszy wgląd w mechanizmy działania demokracji bezpośredniej: doręczanych do każdego gospodarstwa domowego broszur informacyjnych na temat Volksbegehren, opracowanie rachunku kosztów przeprowadzonego głosowania obywatelskiego czy chociażby możliwości odbycia wspólnych konsultacji architektów społecznej inicjatywy ustawodawczej z reprezentantami lokalnych władz politycznych. Największy progres nastąpił jednak na szczeblu komunalnym. W ciągu zaledwie trzech lat od sukcesu Volksbegehren „Mehr demokratie in Thüringer Kommunen” ocena jakości narzędzi demokracji bezpośredniej w skali gminy wzrosła z „niedostatecznej” (5,5 pkt.) w latach 2003-2007 na „dobrą” (1,8 pkt), stawiając Turyngię za modelowy wzór w gronie wszystkich 16 krajów związkowych. Innowacyjność przyjętych rozwiązań przejawiała się chociażby w obniżeniu do 14 lat wieku uprawniającego do złożenia podpisu pod Einwohnerantrag¹²⁶².

Drugim wyróżniającym się na tle byłej NRD krajem związkowym w zakresie regulacji prawnych dotyczących partycypacji jednostki w lokalnym procesie decyzyjnym pozostawała Saksonia. Niewątpliwie ważnym z punktu widzenia obywateli przymiotem lokalnej demokracji było tu pominięcie wymogu kworum dla przeprowadzenia Volkentscheid w zakresie projektów ustaw zwykłych, możliwość przeprowadzenia powszechnego głosowania odnośnie inicjatywy społecznej w skali powiatu czy chociażby wąski katalog spraw pozostających poza obszarem tematycznym Bürgerentscheid. Niemniej dużym mankamentem pozostawała trudna do uzyskania w warunkach regresu demograficznego 450-tysięczna bariera podpisów dla zatwierdzenia ważności Volksbegehren. Pod tym względem był to wówczas trzeci najwyższy próg kworum za Hesją (20%) i Badenią- Wirtembergią (16,6%)¹²⁶³. Równie sztywne regulacje wartości kworum dotyczyły demokracji bezpośredniej na poziomie gminy.

¹²⁶² Zob.: *Volksentscheids-Ranking 2010*, op. cit., s. 31.

¹²⁶³ Zob.: *1. Volksentscheid-Ranking. Die Direktdemokratischen Verfahren*, op. cit., s. 33 i 41.

Te wahały się od 5% do 15% dla pierwszego szczebla ustawodawstwa społecznego. Relatywnie duża ilość obywatelskich projektów legislacyjnych oraz decyzji podjętych przez lokalne wspólnoty w ramach Bürgerentscheid znajdowała poniekąd swoje uzasadnienie w dużym zainteresowaniu mieszkańców reformami administracyjnymi z początku lat 90-tych ubiegłego wieku. Od decyzji Trybunału Konstytucyjnego z 2002 r., zrównującej prawa legislacyjne mieszkańców i parlamentu w sprawach finansowych, nie przeprowadzono jednak gruntownych reform systemowych ukierunkowanych na zwiększenie partycypacji jednostki w procesie politycznym, np. obniżenie 25%-owego kworum poparcia przy Bürgerentscheid. Dlatego dystans Saksonii względem pozostałych krajów związkowych w procesie rozwoju narzędzi demokracji bezpośredniej rósł w kolejnych latach, sytuując ją na koniec 2012 r. w połowie stawki ze średnią oceną 3,65 pkt. (w 2003 r. - 3,6 pkt.)¹²⁶⁴.

Kolejne miejsce w raporcie „Mehr Demokratie” z 2012 r. wśród wschodnich krajów związkowych zajęła Brandenburgia z przeciętną oceną 4,2 pkt. (11 miejsce w rankingu ogólnoniemieckim) Szczególną zaletą tutejszego modelu demokracji bezpośredniej była najniższa w Niemczech granica ważności społecznej inicjatywy ustawodawczej, nieprzekraczająca 4%. Pod tym względem Brandenburgia wyprzedzała m.in. Hamburg oraz Bremę i Szlezwik- Holsztyn (wszystkie po 5%)¹²⁶⁵. Niemniej było to narzędzie martwe z uwagi na niską skuteczność przeprowadzonych dotąd akcji zbierania podpisów. Dwa razy Volksbegehren zakończyło się przyjęciem odrębnego projektu ustawy przez lokalny parlament, jednakże sama procedura nie powiodła się ze względów formalnych z uwagi na obowiązujący w całej Brandenburgii zakaz terenowej zbiórki głosów poparcia pod inicjatywą społeczną. Tylko raz, w 2012 r., udało się przekroczyć 3,8%-owe kworum pod projektem „Für Nachtflugverbot am Flughafen Berlin Brandenburg International”. Dotyczył on wprowadzenia nocnego (w godz. 22:00 - 6:00) zakazu ruchu powietrznego nad Międzynarodowym Portem Lotniczym im. Willy’ego Brandta¹²⁶⁶. Przyczyniły się do tego umiarkowane zmiany w przepisach prawnych, wydłużające do pół roku okres zbierania podpisów w trybie nadzoru administracyjnego, a także możliwość korespondencyjnego złożenia listy poparcia pod społeczną inicjatywą ustawodawczą. Nadal jednak obowiązywał selektywny katalog spraw mogących stanowić bazę procesu ustawodawstwa społecznego. Istniejące ograniczenia urzędowe już na wczesnym etapie uczestnictwa jednostki w procesie politycznym przekreślały szanse przeprowadzenia pierwszego powszechnego głosowania na szczeblu krajowym w

¹²⁶⁴ Zob.: *Volksentscheids-Ranking 2013*, op. cit., s. 40.

¹²⁶⁵ Ibidem, s. 32 i nast.

¹²⁶⁶ Zob.: F. Rehmet, *Volksbegehren in den deutschen Bundesländern*, op. cit.

pojedynczej historii Brandenburgii. Lokalni decydenci nie poszli wzorem Hamburga, Bremy, Szlezwiku- Holsztyn czy Turynii i nie zdecydowali się na wprowadzenie rozwiązań promujących demokrację bezpośrednią w mikroskali, zostawiając sobie jedynie możliwość złożenia alternatywnego wobec inicjatywy obywatelskiej projektu ustawy. Odległe miejsce w zestawieniu tłumaczył również wąski katalog problemów merytorycznych, mogących stanowić punkt wyjścia do wszczęcia procedury legislacyjnej przez mieszkańców, zarówno na szczeblu krajowym, jak i komunalnym. Postępowanie ustawodawcze w skali gminy zawodziło także z powodu zawyżonego, 25%-owego, kworum poparcia dla (Bürgerentscheid) oraz obowiązku przedłożenia sugerowanej formuły zwrotu kosztów postępowania legislacyjnego, spoczywającego na pomysłodawcach inicjatywy społecznej¹²⁶⁷.

Dalekie miejsce Meklemburgii-Pomorza Przedniego w raporcie organizacji „Mehr Demokratie” za 2013 r. tłumaczył przede wszystkim brak woli lokalnych mocodawców do zmiany przepisów prawnych, normujących sposób partycypacji jednostki w procesie politycznym poza elementem wyborów. Najwyższe w całej stawce kworum dla Volksentscheid, a także jedno z najbardziej restrykcyjnych na gminnym szczeblu ustawodawstwa społecznego, ograniczały szanse przeprowadzenia skutecznego postępowania. Dotychczas tylko raz, na przełomie 2006 r. i 2007 r., mobilizacja jednostek pozwoliła rozpocząć postępowanie decyzyjne na drugim szczeblu ustawodawstwa społecznego w skali kraju związkowego. Zbiórka podpisów pod projektem ustawy o reformie szkolnictwa nie powiodła się jednak ze względów formalnych (do przekroczenia wymaganego, 10%-owego, kworum poparcia brakło aż 4,2 p. p.)¹²⁶⁸. Dlatego funkcjonowanie demokracji bezpośredniej na tym szczeblu administracyjnym ograniczało się głównie do inicjatywy społecznej. Dotychczas miało miejsce 25 takich procedur, z których zaledwie sześć zostało zaaprobowanych przez lokalny Parlament. Animatorzy sceny politycznej Meklemburgii-Pomorza Przedniego nie czynili również starań w kierunku zreformowania komunalnego ustawodawstwa społecznego. Dotyczyło to szczególnie kwestii dwucyfrowego kworum dla Bürgerbegehren i Bürgerentscheid, wynoszącego odpowiednio 10% i 25%. Był to jednak dylemat większości landów niemieckich¹²⁶⁹.

¹²⁶⁷ Zob.: *Volksentscheids-Ranking 2013*, op. cit., s. 43.

¹²⁶⁸ Zob.: F. Rehm, *Volksbegehren in den deutschen Bundesländern*, op. cit.

¹²⁶⁹ Wskaźniki na poziomie odpowiednio 10% i 25% istnieją jeszcze w Hesji, Brandenburgii oraz Dolnej Saksonii, w Saksonii kwora wynoszą 5%-15% dla Bürgerbegehren i 25% dla Bürgerentscheid, podobnie jest w Saksonii-Anhalt (6%-15% oraz 25%), w Szlezwiku-Holsztyn progi ważności obu postępowań kształtują się na poziomie 10% i 20%, w Badenii-Wirtembergii – 5%-10% i 25%, a w Saarze jest to relacja 5%-15% oraz 30%. W pozostałych landach – poza Hamburgiem – przepisy prawne ustanawiają bardzo zróżnicowane kwora ważności pierwszego i drugiego szczebla ustawodawstwa społecznego w skali gminy. Zob.: *Volksentscheids-Ranking 2010*, op. cit., s. 28 i nast.

Równie widoczny zastój w zmianie przepisów regulujących funkcjonowanie narzędzi demokracji bezpośredniej na obu możliwych poziomach administracyjnych istniał w Saksonii – Anhalt. Podobnie, jak w większości krajów związkowych, na całokształt warunków partycypacji mieszkańców w procesie decyzyjnym rzutowały wysokie progi ważności dla Volksbegehren (11%) i Volksentscheid (25% dla ustaw zwykłych oraz 50% - zmieniających konstytucję). Podkreślić należy jednak niewielką aktywność jednostek już na wczesnym etapie ustawodawstwa społecznego, ponieważ od 1992 r. odnotowano jedynie 3 ważne Anträge auf ein Volksbegehren. Było to niewątpliwie najslabsze osiągnięcie na tle nowych krajów związkowych. Mieszkańców Saksonii-Anhalt nie motywowała nawet niska, 0,5%-owa, bariera poparcia wniosku o wszczęcie procedury drugiego szczebla legislacyjnego (szósta w skali ogólnokrajowej), uwolnienie całej procedury spod nadzoru administracyjnego oraz długi termin zbierania podpisów. Częściej jednak sięgali oni po petycję obywatelską (niem. *Volksinitiative*). Do 2013 r. z tej niezależnej drogi legislacyjnej skorzystano ośmiokrotnie. Aby sugestie mieszkańców stały się przedmiotem obrad parlamentu krajowego, na inicjatorach spoczywał obowiązek zgromadzenia 30 tys. podpisów pod oficjalnym wnioskiem o omówienie petycji (niem. *Antrag auf Behandlung der Volksinitiative*), a następnie przedłożenie go wraz z pełnym opisem sprawy Przewodniczącemu lub Przewodniczącej Landtagu. Petycje niespełniające wymogów formalnych trafiały do specjalnej komisji i rozpatrywano je w osobnym trybie. W pozostałych przypadkach Parlament miał cztery, względnie 6 miesięcy¹²⁷⁰ na ustosunkowanie wobec sugestii społeczeństwa. Na szczeblu komunalnym możliwość współkształtowania procesu decyzyjnego przez mieszkańców ograniczały: bardzo wąski katalog tematyczny, a także skrajnie wysokie kworum ustawodawstwa społecznego (w przypadku Bürgerbegehren sięgające nawet 15%). Instrumenty demokracji bezpośredniej odgrywały marginalną rolę w życiu gminnych społeczności, a zdecydowana większość spośród 143 Bürgerbegehren i 177 Bürgerentscheide dotyczyła jedynie działań podejmowanych przez jednostki w ramach obszernych reform administracyjnych z lat 1993, 2004/2005 i 2007¹²⁷¹.

Podobnie w omawianym okresie funkcjonowało krajowe ustawodawstwo społeczne. Niedostateczną siłę oddziaływania obywateli na forum politycznym oraz wątpliwy stosunek decydentów wobec poglądów samych mieszkańców ukazywała nie tylko wąska grupa projektów ustaw, nad którymi głosowano zwykle w ramach Volksentscheid oraz krajów

¹²⁷⁰ W trybie sześciomiesięcznym rozpatrywane są petycje adekwatne z przyjęciem konkretnego projektu ustawy, w czteromiesięcznym – wnioski niezawierające rozwiązań regulowanych drogą ustawową. Zob.: *Gesetz über das Verfahren bei Volksinitiative, Volksbegehren und Volksentscheid (Volksabstimmungsgesetz - VAbstG)*, op. cit., §4-9.

¹²⁷¹ Zob.: *Volksentscheids-Ranking 2013*, op. cit., s. 46.

związkowych, których one dotyczyły (zaledwie 5¹²⁷²), ale przede wszystkim liczne zabiegi proceduralne, pozwalające władzy na obchodzenie okrężną drogą kierunków zmian proponowanych przez wyborców. Istniejące wówczas rozwiązania prawno-organizacyjne nie pozwalały zwiększyć poziomu uczestnictwa mieszkańców w procesie ustawodawczym, głównie dlatego, iż nie wypracowano konsensusu politycznego, wyrażającego wolę decydentów do równouprawnienia w prawach legislacyjnych mieszkańców oraz lokalnych parlamentów. Nie wszędzie zdecydowano się również na wprowadzenie wielu dodatkowych narzędzi, pozwalających uzyskać szerszy wgląd w zasady funkcjonowania ustawodawstwa społecznego. Połowa landów utrzymywała bardzo wysokie progi ważności Bürgerentscheid (wszystkie wschodnie landy poza Turynią oraz Hesja, Dolna Saksonia i Badenia-Wirtembergia – 25%, Saara – aż 30%¹²⁷³). W 11 krajach związkowych do przeforsowania decyzji obywatelskiej dotyczącej projektu ustawy zwykłej wymagano co najmniej 15%-owego, a w przypadku zmiany zapisów konstytucyjnych – 50%-owego kworum poparcia społecznego. Niechlubną praktyką było blokowanie wniosków przez parlamenty krajowe już na etapie wniosku o wszczęcie Volksbegehren, względnie Volksinitiative (Volksantrag)¹²⁷⁴. Dowodził tego przykład Saksonii, w której 5 spośród 8 społecznych projektów ustaw nie uzyskało aprobaty naczelnego organu ustawodawczego już na początku procesu ustawodawstwa społecznego, pomimo, iż wypełniały one wszystkie kryteria prawne (kolejne trzy nie przyjęto właśnie ze względów formalnych). Fakt ten dowodził przede wszystkim braku przyzwolenia czy wręcz chęci ze strony organów władzy państwowej do akceptowania głosu wyborców wykorzystujących konstytucyjną możliwość partycypacji w życiu publicznym z wykorzystaniem instrumentów demokracji bezpośredniej. Także pozytywny wynik rozstrzygnięć plebiscytowych nie zawsze musiał prowadzić do ustanowienia wiążącego przepisu prawa. Często organy państwowe podważały treść przegłosowanych projektów, uchylały je, w najlepszym wypadku - korygowały zawarte w nich postulaty we własnym zakresie¹²⁷⁵. Stąd też liczba zgłaszanych projektów plebiscytowych spadała systematycznie od końca lat 90-tych¹²⁷⁶, stanowiąc dowód swego rodzaju zniechęcenia mieszkańców wobec tej formuły aktywności politycznej.

¹²⁷² Były to: Bawaria, Hamburg, Szlezwik-Holsztyn oraz Saksonia i Saksonia-Anhalt.

¹²⁷³ Zob.: *Volksentscheids-Ranking 2010*, op. cit., s. 34 i nast.

¹²⁷⁴ Tylko w 2000 r. Landtagi nie zaakceptowały 4 spośród 8 pośrednich inicjatyw społecznych, w trzech przypadkach trwało jeszcze zbieranie podpisów, a w jednym nie zdołano uzyskać wymaganego poparcia mieszkańców. Zob.: *Volksbegehrens-Bericht 2000*, op. cit., s. 8 i nast.

¹²⁷⁵ Zob.: B. M. Weixner, *Direkte Demokratie in den Bundesländern* (2006), op. cit., s. 23.

¹²⁷⁶ W 1997 r. wniesiono najwięcej nowych inicjatyw obywatelskich w pozejednoczeniowej historii RFN (23). Por.: *Volksbegehrens-Bericht 2000*, op. cit., s. 6.

5.4. Podsumowanie

Funkcjonowanie Niemiec Wschodnich w okresie 1949-1990 opierało się o zasadę demokratycznego centralizmu. Ów wprowadzał homogeniczny system zależności organów politycznych, wykluczając istnienie jakichkolwiek przestrzeni niezależności instytucjonalnej. W wyniku koncentracji uprawnień decyzyjnych w rękach kierownictwa politycznego SED zatarły się granice między wertykalnym i horyzontalnym podziałem władzy. Upolitycznienie wszystkich sfer organizacji życia publicznego stało w sprzeczności z ideą parlamentaryzmu i federalizmu. Zawieszono demokratyczną legitymację organów decyzyjnych na poziomie centralnym i lokalnym, odbierając narodowi możliwość i narzędzia do wyrażania subiektywnych opinii na temat stanu funkcjonowania państwa i organów podtrzymujących określony poziom relacji między władzą a społeczeństwem. Jedną z istotnych przesłanek dekoncentracji enerdowskiego monolitu ustawodawczo-wykonawczego stanowiła ustawa o samorządzie terytorialnym z 17 maja 1990 r., przywracająca funkcjonalną, choć ograniczoną niezależność lokalnej administracji publicznej. Obszerny zakres samodzielności decyzyjnej organów władzy terenowej przypieczętował dopiero drugi traktat państwowy pomiędzy RFN i NRD.

Integracja polityczna na poziomie gminy i powiatu przebiegała o wiele wolniej niż w obrębie administracji państwowej. Wynikało to zasadniczo z przyjętego formatu transformacji ustrojowej oraz tempa przenoszenia gotowych rozwiązań strukturalnych. Formuła zmiany systemowej wymuszała rozpoczęcie procesu demokratyzacji NRD „od góry”, sprzyjając przede wszystkim transferowi gotowych modeli zarządzania oraz elit funkcyjnych na wyższych poziomach organizacyjnych systemu z pominięciem składowych niższego rzędu. Problemy finansowe wschodnich landów ograniczały dodatkowo zakres i tempo wchodzenia samorządów terytorialnych na ścieżkę innowacji w przestrzeni zarządzania. Trudności w bilansowaniu budżetów lokalnych nie sprzyjały również podnoszeniu kwalifikacji zawodowych mieszkańców w oparciu o długofalowy program szkoleń zewnętrznych. Trzon nowej elity umysłowej w strukturach lokalnej administracji publicznej stanowili w dużym stopniu przedstawiciele dawnej myśli politycznej o niskim potencjale mobilności zawodowej, wobec czego ciężar edukowania i specjalizacji kierunkowej w dalszym ciągu spoczywał na podmiotach oferujących zatrudnienie. Wymienione czynniki oddalały w czasie perspektywę

pełnej adaptacji wschodnich landów niemieckich do demokratycznych imperatywów samorządności i podziału obowiązków z wykorzystaniem potencjału decentralizacji władzy.

Reorganizacja modelu zarządzania na szczeblu administracji terenowej stanowiła ważny krok w kierunku przezwyciężenia stagnacji rozwojowej nowych krajów związkowych. Była również istotna z perspektywy samorządów zachodnioniemieckich, które musiały zreorganizować pewne elementy struktury zarządczej sprawdzonej w okresie rozbicia państwowego do wyzwań wynikających z konieczności współpracy z regionami nabywającymi prawa i zdolności do samorozwoju. Wejście na drogę modernizacji struktur samorządowych w byłej NRD było jednak możliwe dopiero po opanowaniu pierwszej fali problemów generowanych transformacją ustrojową a związanych bezpośrednio z odbudową gospodarki rynkowej i liberalizacji stosunków społeczno-politycznych w oparciu o demokratyczny katalog praw i obowiązków po stronie państwa i społeczeństwa. Pomimo wielu trudności natury organizacyjnej i formalnoprawnej w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku zintensyfikowano działania zmierzające do podniesienia efektywności aparatu samorządowego w oparciu o koncepcję *New Public Management*. Biorąc pod uwagę socjalistyczny model zarządzania wykorzystujący jedynie podstawy prawne do realizacji określonych zadań bez szczegółowego rozpoznania ich rezultatów pod kątem funkcjonowania lokalnych zbiorowości oraz ich oczekiwań względem władz, nowy model zarządzania sektorem publicznym nie tylko wypełnił lukę powstałą w wyniku zarzucenia autonomiczności i podmiotowości poszczególnych składowych systemu politycznego, ale pozwalał przy tym uaktywnić ich potencjał organizacyjny z wykorzystaniem technik i doświadczeń sektora prywatnego. Sprzyjał on zacieśnianiu współpracy zespołowej między pracownikami administracji i sfery polityki w oparciu o posilkowe gremia doradcze, utrwalając nową jakość w organizacji pracy oraz komunikacji międzypodmiotowej w obrębie całego systemu. Jeden z jej kluczowych elementów polegał na racjonalizacji postępowań administracyjnych. Skrócenie procesu decyzyjnego obejmowało m.in. redukcję kadr urzędniczych oraz zasobów personelu cywilnego w celu zwiększenia odpowiedzialności przedmiotowej za prowadzone działania i dokonywane wybory już na etapie planowania. Kluczem do rozwiązania problemów finansowych samorządów okazało się wprowadzenie kompleksowego rachunku kosztów, jako fundamentu ogólnej strategii zacieśniania kontroli wydatków w oparciu o instrument budżetowania. Usankcjonowano w ten sposób istnienie zdekoncentrowanego systemu zarządzania funduszami strukturalnymi, przyznając jednostkom administracji publicznej swobodę gospodarowania kapitałem w zamian za zwiększenie przez nie poziomu samodyscypliny organizacyjnej oraz specjalizacji zadaniowej. Wtórnią korzyścią idącą za optymalizacją planowania decyzji było

podniesienie zdolności gromadzenia i przetwarzania informacji skutkujące zwiększeniem odpowiedzialności za wykorzystywane zasoby dzięki czytelnemu rozgraniczeniu kompetencji poszczególnych organów zarządczych. Racjonalizację działań administracji publicznej na poziomie monitorowania obiegu kapitału umożliwiła instytucja tzw. *controllingu* (kontrolingu). Pracę aparatu administracyjnego weryfikowano pod kątem skuteczności w realizacji celów kontraktowych dzięki potencjałowi gromadzenia, przetwarzania i oceny dostępnych informacji w perspektywie wewnętrznych strategii rozwojowych bądź na poziomie operacyjnym w kontaktach z podmiotami pośrednimi. Zamierzonym efektem końcowym przyjętej ścieżki normalizacji procesu decyzyjnego stała się ocena rezultatów prac poszczególnych komórek władzy terenowej pod kątem efektywnego i racjonalnego wykorzystania dostępnych zasobów oraz praktyczności proponowanych rozwiązań. Ekonomizacja metod gospodarowania zasobami miała sprzyjać przekształceniu organów samorządowych w instytucje stricte usługowe, identyfikujące i realizujące specyficzne oczekiwania społeczeństwa. Uczestnictwo samorządów w różnego rodzaju badaniach porównawczych opartych na formule *benchmarkingu* było gwarantem stałego postępu w ich rozwoju. W praktyce wdrożenie obszernego pakietu zmian w funkcjonowaniu samorządów terytorialnych według wyznaczników nowego modelu zarządzania wchodziło jednak w zakres długofalowych strategii reform strukturalnych z uwagi na istniejące dysproporcje rozwojowe pomiędzy krajami związkowymi. Dowodzi tego stosunkowo niski odsetek miast i gmin, które pod koniec lat 90-tych dysponowały konkretnymi narzędziami do zmiany schematów organizacji ich pracy. Poza utrudnieniami natury finansowej czy prawnej, barierę funkcjonalną wstrzymującą faktyczny progres w tej materii był niski poziom identyfikacji aktorów politycznych z wyznacznikami strategii opartej na New Public Management. Unowocześnianie praktyk administracyjno-wykonawczych na szczeblu samorządowym stanowiło przy tym wyzwanie także dla podmiotów władzy terenowej zlokalizowanych w zachodniej RFN. Potwierdzał to współczynnik aktywności lokalnych komórek politycznych mierzony gotowymi programami działania z elementami bazującymi na menedżerskim modelu zarządzania, który u progu XXI wieku osiągał porównywalne wartości w całych Niemczech. Pełne odbiurokratyzowanie administracji samorządowej zgodnie z duchem NPM powiodło się jednak tylko w co dziesiątej gminie leżącej na obszarze byłej NRD. W pozostałych krajach związkowych efektywność innowacji zarządzania szczeblem samorządowym była wprawdzie dwukrotnie wyższa, niemniej sukces ten mogło sobie przypisać nie więcej niż 1/5 samorządów. Wg pierwotnych planów stałej Konferencji Ministerstw Spraw Wewnętrznych Krajów Związkowych z 2003 r. zakończenie całego procesu standaryzacji architektury podmiotów władzy terenowej oraz

udoskonalania posiadanych przez nie instrumentów operacyjno-wykonawczych miał zakończyć się do końca 2012 r. Tak nakreślone ramy czasowe okazały się jednak nazbyt optymistyczne.

Przełamywanie barier związanych z unifikacją norm i wartości definiujących poźjednoczeniowy porządek systemowy w byłej NRD toczyło się równolegle na dwóch poziomach: organizacji aparatu administracyjnego oraz w sferze kreowania świadomości społecznej i politycznej podlegających mu mieszkańców. Powodzenie transformacji ustrojowej z perspektywy empirycznej legitymizacji reżimu demokratycznego zależało przede wszystkim od poziomu identyfikacji jednostek z tworzącymi go instytucjami, a także stanowiska zajmowanego względem funkcjonowania demokracji w ogóle. Kluczem do zrozumienia sytuacji w nowych krajach związkowych RFN była faktyczna zdolność jednostek do otwartego artykułowania postaw oceniających działania komunistycznego rządu w okresie rozbitcia państwowego Niemiec. Pierwsze doświadczenia obywateli NRD z antysystemowymi instrumentami społecznego oporu bazującymi na elementach liberalistycznego modelu interakcji między władzą a społeczeństwem były jedynie namiastką opozycji, wyrastającej w warunkach funkcjonalnego niebytu opinii publicznej.

Półoficjalny charakter inicjatyw oddolnych, wyrastających w warunkach politycznego odprężenia między Wschodem i Zachodem dzięki nieformalnemu wstawiennictwu Kościoła wschodnioniemieckiego, kształtował podwaliny poźjednoczeniowego vox populi w nowych krajach związkowych. Przejęcie porządku prawno-instytucjonalnego RFN pozbawiło lokalne społeczności możliwości aktywnego i zarazem moralnego współuczestnictwa w określaniu priorytetów rozwojowych obszaru byłej NRD, ergo wzięcia odpowiedzialności za fakt stanowienia o kierunkach przemian ustrojowych. Brak obeznania z potencjałem narzędzi społecznej kontroli działań władzy oraz kreacji porządku społeczno-politycznego oferowanego przez reżim demokratyczny w powiązaniu ze słabością organizacyjną enerdowskiej opozycji niezdolnej do przejęcia sterów władzy, przesądzały ostatecznie o quasi-roszczeniowym postrzeganiu istoty demokracji przez zbiorowość zamieszkującą obszary przyłączone do RFN w 1990 r. Przeważały względy ekonomiczne, związane z zabezpieczeniem potrzeb socjalno-bytowych w oparciu o zasadę zrównoważonego rozwoju mierzonej stałym transferem kapitału z landów zachodnich. W grę wchodziło zrównanie siły nabywczej pieniądza między nowymi i starymi krajami związkowymi, gwarancja zatrudnienia czy dostępu do dóbr i usług według standardów istniejących w starej RFN.

Podziały społeczne wewnątrz społeczności wschodnioniemieckiej zauważalne jeszcze w schyłkowym okresie istnienia reżimu SED sprzyjały utrwalaniu materialistyczno-konsumenckiej wizji demokracji, w której zaciera się proaktywny pierwiastek społeczny, a jej główny beneficjent (naród) relatywizuje własną rolę w systemie do podmiotu czerpiącego indywidualne korzyści określane jego własnymi oczekiwaniami względem państwa. U podstaw tej wykładni leżało silnie rozwinięte poczucie identyfikacji zbiorowej mieszkańców byłej NRD, które ograniczało ich obecność w przestrzeni publicznej wyłącznie do celów pasywnej legitymacji istniejącego układu politycznego. W zamian mogli liczyć na aktywną obecność państwa w każdej dziedzinie życia określającej ich codzienną egzystencję. W wyniku zjednoczenia doszło do odwrócenia powyższego schematu. Upodmiotowienie mieszkańców w ramach systemu nałożyło na nich moralny obowiązek współokreślania kierunków rozwoju lokalnej demokracji. Dla większości społeczeństwa wschodnioniemieckiego była to okoliczność, która przynajmniej początkowo przerastała ich wyobrażenia na temat roli jednostki w funkcjonowaniu państwa, jako całości. Kluczem do zrozumienia dysproporcji wewnątrzniemieckich w ocenie istoty demokracji oraz na gruncie aktywności obywatelskiej w sferze publiczno-politycznej był zatem okres czterdziestoletniego podziału narodu niemieckiego odpowiedzialnego za kreację dwóch zbiorowości o odmiennych mentalnościach. W landach zachodnich większego znaczenia w tym kontekście nabierała możliwość faktycznej i subiektywnej oceny pracy kolejnych rządów oraz międzynarodowe podłoże krajowych problemów gospodarczych. Obywatele landów wschodnich na pierwszym miejscu stawiali jednak osobiste korzyści płynące ze zmiany ustrojowej niezależnie od charakteru perturbacji ekonomicznych na własnym terenie. W ich przypadku fluktuacja nastrojów obywatelskich była uzależniona od aktualnej kondycji wschodnioniemieckiej gospodarki i postępów w znoszeniu istniejących dysproporcji rozwojowych różnych wskaźników socjoekonomicznych między wschodnimi i zachodnimi krajami związkowymi.

Uwzględniając fakt realnego uzależnienia terenów przyłączonych do RFN w 1990 r. od wahań koniunktury w starych landach niemieckich doszło do sytuacji, w której oczekiwania społeczne względem nowego systemu politycznego przerastały jego rzeczywiste zdolności do eliminacji podziałów socjalnych na warunkach określonych traktatem zjednoczeniowym. Niedoszacowane tempo i zakres adaptacji wschodnich krajów związkowych do wymogów wolnego rynku prowadziło w perspektywie długoterminowej do powstania warunków nierównej konkurencji między wschodnimi i zachodnimi podmiotami gospodarczymi; ukształtowania się trwałych dysproporcji wzrostu PKB per capita; wzrostu jawnego bezrobocia czy wreszcie utraty oczekiwanego przez mieszkańców Niemiec

Wschodnich poziomu bezpieczeństwa socjalnego. Euforyczne nastroje poparte wizją kwitnących krajobrazów stosunkowo szybko ustąpiły miejsca „ostaligizacji” życia społecznego w byłej NRD. Jego fenomen koncentrował się na przywracaniu pamięci o wybranych fragmentach codziennej egzystencji w czasach minionej dyktatury SED. Pielęgnowanie świadectwa socjalistycznej rzeczywistości osłabiło potencjał rozwoju demokracji nawet w okresie wzrostu koniunktury gospodarczej w latach 2002-2006 czy chociażby płynnego przejścia przez następstwa światowego kryzysu ekonomicznego z końca pierwszej dekady XXI wieku. Wakująca konwergencja na gruncie ekonomicznym między obiema częściami Niemiec determinowała niedostateczną akceptację funkcjonalności reżimu demokratycznego obywateli wschodnich landów niemieckich. Słabnące od końca lat 90-tych ubiegłego wieku zaufanie względem pośrednich organów władzy oraz instytucji partiokratycznych wzmocniły liczne afery polityczne z udziałem osób reprezentujących najwyższe czynniki państwowe.

Wyniki badań przeprowadzane regularnie między poszczególnymi legislaturami Bundestagu w okresie 1990-2013 ukazywały stan pogłębiającego się niezadowolenia mieszkańców z funkcjonowania demokracji bezpośredniej, pomimo istnienia w jej ramach rozbudowanego systemu narzędzi instytucjonalnych (zgromadzenia obywatelskie, plebiscyty, konsultacje społeczne, godziny zapytań obywatelskich, ankiety) oraz instrumentów niezinstytucjonalizowanych (trój- względnie dwufazowe ustawodawstwo społeczne, inicjatywa/petycja obywatelska, funkcja konsultanta/doradcy samorządowego). Powstałą sytuację warunkowało zwiększenie zainteresowania jednostkowym udziałem w procesie decyzyjnym najwyższego szczebla, ergo ustanowienia ogólnokrajowego głosowania nad strategicznymi dla państwa obszarami tematycznymi z uwagi na słabnącą wiarygodność polityków i partii politycznych, a także rosnących oczekiwań i problemów społecznych. Dowodził tego chociażby gwałtowny przyrost inicjatyw obywatelskich z zakresu tematyki ekonomiczno-socjalnej na poziomie kraju związkowego w pierwszej dekadzie XXI wieku. Zainteresowanie tego typu projektami było wówczas o ponad 50% wyższe w porównaniu ze wszystkimi analogicznymi propozycjami zgłoszonymi po 1946 r. Federalizacji instrumentów demokracji bezpośredniej domagało się regularnie ponad 80% deklarowanych zwolenników wszystkich czołowych ugrupowań zasiadających w Bundestagu.

Główna debata koncentrowała się wokół przełamania monopolu obu izb niemieckiego Parlamentu w zakresie określania granic „obywatelskiego wymiaru” ustawy zasadniczej. Jak ukazywała praktyka, mieszkańcom RFN niezwykle rzadko udawało się przeforsować własne koncepcje legislacyjne w tym zakresie przede wszystkim ze względów proceduralnych. Główną barierę stanowiły zbyt wysokie progi ważności głosowania dla ustaw

zmieniających zapisy konstytucyjne. Sami rządzący utrzymywali pozycję głęboko defensywną, blokując konsekwentnie perspektywę rozszerzenia narzędzi ustawodawstwa społecznego poza sferę kraju związkowego, mając na względzie negatywne doświadczenia z demokracją bezpośrednią na najwyższym szczeblu władzy w okresie Republiki Weimarskiej. Istniała również obawa o wzmocnienie konkurencji decyzyjnej, a więc de facto osłabienie pozycji najwyższych czynników państwowych. Stąd wszelkie propozycje zmierzające do jakichkolwiek zmian w tej materii miały charakter kosmetyczny, stając się przede wszystkim elementem walki wyborczej. Prawdopodobieństwo przeforsowania postulatów społeczności lokalnej tradycyjnymi metodami przekazu oferowanymi w ramach demokracji bezpośredniej poza poziom landu zostało zmarginalizowane z uwagi na fakt, iż za głosem tym nie szło wsparcie liczącej się grupy nacisku. Z uwagi na braki systemowe w zakresie wzmocnienia udziału jednostki w realnej polityce jej aktywność na tym obszarze sprowadzała się w dużej mierze do spontanicznego artykułowania miejscowych problemów, względnie zmierzała do promowania partykularnych interesów określonych środowisk, sprzyjając popularyzacji zdecentralizowanych ruchów społecznych. Wszystko to odbywało się w dobie rosnącego udziału mediów elektronicznych w życiu codziennym. Sprzyjały one powstaniu cyberdemokratycznego modelu opinii publicznej, którego potencjał zawierał się w masowym, niewerbalnym przekazie określonych treści o zasięgu ogólnopaństwowym. Wtórny następstwem nowego trendu był spadek ogólnej ilości rejestrowanych inicjatyw obywatelskich u progu drugiej dekady nowego tysiąclecia w całej RFN, przy czym w landach wschodnich sięgano po instrumenty ustawodawstwa społecznego w stopniu odpowiadającym poziomowi aktywności z regionów zachodnich. W okresie 1990-2013 spośród 69 wniosków w ramach Volksbegehren 23 zainicjowała wspólnota zamieszkująca obszar byłej NRD. Brandenburgia wykazywała w tym względzie największą kreatywność spośród wszystkich nowych krajów związkowych. W zakresie skuteczności zgłaszanych projektów, mierzonych przeprowadzeniem procedury Volksentscheid, przodowały jednak landy zachodnie. Pozostałe narzędzia niezinstytucjonalizowanej formuły partycypacji w akcie stanowienia prawa na szczeblu krajowym cieszyły się mniejszym zainteresowaniem przez wzgląd na niejednorodność przepisów decydujących o dostępności danego rozwiązania w konkretnym regionie. To właśnie bariery formalnoprawne rosnące wraz z kolejnymi szczeblami administracyjnymi warunkowały zwiększone zainteresowanie ustawodawstwem społecznym na poziomie gminy.

Terenowa formuła gromadzenia podpisów pod projektem uruchamiającym całą procedurę (Bürgerbegehren) wieńczonym głosowaniem obywatelskim (Bürgerentscheid) pozwalała dotrzeć do szerszej rzeszy mieszkańców, a tym samym pogłębić dialog publiczny

nad kierunkami i stanem rozwojem samorządu. Jednostki uczestniczyły ostatecznie bardziej świadomie i odpowiedzialnie w akcie współtworzenia jego struktur. Spośród nowych krajów związkowych najbardziej aktywni w tej materii pozostawali mieszkańcy Saksonii i Saksonii-Anhalt. Między 1990 r. a 2013 r. odbyła się tu ponad połowa wszystkich wniosków społecznych o przeprowadzenie Bürgerentscheid zarejestrowanych na ziemiach przyłączonych do RFN w następstwie upadku reżimu SED. Niemniej operatywność ogółu obywateli ze wskazanego obszaru na gruncie faktycznego wykorzystania potencjału ustawodawstwa społecznego była w omawianym okresie dwukrotnie niższa w odniesieniu do statystyk zebranych dla zbiorowości zachodnioniemieckiej.

Niezależnie od podziałów regionalnych władze gminne niezwykle często korzystały z alternatywnych narzędzi demokracji bezpośredniej w celu przeprowadzenia reform administracyjnych, gospodarczych czy oświatowych. Cedując nierzadko część własnych kompetencji urzędniczych na społeczeństwo, wzmacniały obywatelski wymiar samorządu terytorialnego, chociaż mieszkańcy sami w sobie nie mogli równoważyć wpływów organów administracyjnych ani też kontrolować w systematyczny sposób ich działań. W przeciwieństwie do praktyki na szczeblu krajowym popularność ustawodawstwa społecznego w skali gminy uwydatniała ograniczony wymiar niezależności operacyjnej polityków oraz wpływu tychże na rozwój systemu prawno-organizacyjnego danego regionu. Ustawodawstwo społeczne stanowiło w tym względzie unikatowy przykład uzależnienia efektywności sprawowanej władzy od czynnika ludzkiego. Demokracja bezpośrednia, jako nośnik informacji między bezpośrednim a ostatecznym podmiotem władzy, była tu alternatywą - wobec hermetycznych struktur administracji publicznej - sferą kontroli życia publicznego. Nie stanowiło to jednak gwarancji efektywnego funkcjonowania narzędzi systemowych, umożliwiających aktywny współdział mieszkańców w stanowieniu porządku społeczno-politycznego na szczeblu samorządu czy kraju związkowego.

Odzwierciedleniem negatywnych opinii społeczeństwa w tym zakresie były raporty stowarzyszenia „Mehr Demokratie”, podkreślające niewykorzystany potencjał demokracji bezpośredniej w skali całej RFN. Landy wschodnie nie wyróżniały się na tle reszty państwa, notując sukcesywny spadek w „rankingach decyzji obywatelskich” w latach 2003-2013. O skali problemu świadczył fakt, iż Saksonia wraz z Brandenburgią były jedynymi nowymi krajami związkowymi, w których praktyka odwoływania się do narzędzi demokracji bezpośredniej poniżej poziomu federacji, funkcjonowała w stopniu „wystarczającym”, tj. zapewniającym zbiorowości lokalnej niezbędne minimum do pełnoprawnego uczestnictwa w życiu politycznym danego regionu. Powstałą sytuację warunkował stosunkowo krótki okres

doświadczeń z demokracją, jako formą ustrojową oraz opóźnienie w dostosowywaniu standardów administracji publicznej do wzorców obowiązujących w zachodniej RFN. Decydującego znaczenia nabierał jednak dalece idący dystans najwyższych i pośrednich czynników państwowych w stosunku do potrzeby gruntownej rewizji istniejącej praktyki politycznej.

Swoista niechęć do zmian, szczególnie na poziomie samorządowym, miała swoje uzasadnienie w nienajlepszej kondycji finansowej gmin, będącej efektem rosnącej liczby zadań przy ograniczonych środkach budżetowych. Podejmowano jednakże starania w kierunku zwiększenia przejrzystości reguł rządzących demokracją bezpośrednią w skali makro- i mikroregionalnej głównie poprzez łagodzenie wymogów formalnych organizacji określonych działań politycznych o charakterze oddolnym: obniżania progów ważności głosowań w poszczególnych etapach ustawodawstwa społecznego czy też wydłużenie terminów zbierania ustawowej ilości podpisów pod projektem inicjatyw obywatelskich. Wymienione działania administracyjne wpisywały się w nurt zachodnioniemieckich kampanii promocyjnych i debat politycznych, zapoczątkowanych jeszcze u schyłku minionego stulecia, stąd nie zawsze odnosiły zamierzony skutek przez wzgląd na zmieniającą się sytuację demograficzną landów wschodnioniemieckich. Wspomniane wcześniej zmniejszenie wielkości kworum inicjującego niezależny proces legislacyjny na terenie gminy czy kraju związkowego ułatwiało sprawne przeprowadzenie wydarzenia jedynie w ograniczonym wymiarze z racji kurczenia się populacji wielu regionów byłej NRD. Wraz z odpływem ludności i utrwalenia tendencji do regresu demograficznego uszczuplał się potencjał osobowy, mogący przysłużyć się efektywniejszemu wykorzystaniu narzędzi demokracji bezpośredniej.

Przeciwdziałaniu politycznym następstwom negatywnych procesów ludnościowych na terenie przyłączonym do RFN po 1990 r. modelowo poradziła sobie Turynia, w której powstały de facto najkorzystniejsze uwarunkowania systemowe do materializacji vox populi. Działania lokalnych włodarzy cechował w tym względzie daleko idący pragmatyzm. Nie zmienia to jednak faktu, iż w większości landów istniejące do końca 2013 r. zabiegi proceduralne umożliwiały władzy obchodzenie określą drogą kierunków zmian proponowanych przez wyborców. Pomysłodawcy nowych projektów oddolnych mieli również do dyspozycji stosunkowo wąski katalog tematyczny, z którego wyjęto treści administrowane zwyczajowo przez władzę zwierzchnią.

6. Preferencje polityczno-wyborcze mieszkańców wschodnich krajów związkowych RFN w latach 1990-2013

6.1. Demokracja pośrednia i członkostwo partyjne w dobie przemian demograficznych

Poziom czynnego zaangażowania w życie publiczne za pośrednictwem organizacji politycznych w nowych krajach związkowych w okresie 1990-2013 był, podobnie jak w landach zachodnich, o wiele niższy niż miało to miejsce w okresie przełomu 1989/1990. Za punkt wyjścia można przyjąć ukształtowanie się w NRD ruchu demokratycznego pozbawionego centralnego ośrodka decyzyjnego. Zmiany ustrojowe zainicjowane pokojową rewolucją przewartościowały ostatecznie stosunek jednostki wobec władzy, a alternatywą dla urzędowych kanałów komunikacji między rządzącymi a rządzonymi (partii politycznych, związków zawodowych czy organizacji młodzieżowych) stały się odtąd grupy i organizacje nieformalne oraz narzędzia bezpośredniego uczestnictwa w życiu publicznym, oferowane przez współczesne demokracje, takie jak: demonstracje, pikety czy – w późniejszym okresie - ustawodawstwo społeczne. Zakorzenienie tych instrumentów w poździejoczeniowych wynikało także z rosnącego zaniku poczucia odpowiedzialności za dokonywane wybory jednostek stanowiących władzę państwową, braku realnego wpływu rządzonych na całokształt stosunków władczych za pośrednictwem instytucji wyborów czy wreszcie niezadowolenia jednostek z działalności decyzyjnej samych polityków, jak i kreowanej w ten sposób sytuacji politycznej.

Zaledwie dwa lata od zjednoczenia RFN i NRD postawę zniechęcenia polityką deklarowało aż 82% mieszkańców Niemiec Wschodnich, gotowość do działalności politycznej w ramach partii wyrażało tu zaledwie 8% badanych (przy 13% w landach zachodnich). Faktyczny poziom tego rodzaju współuczestnictwa w procesie decyzyjnym wynosił około 1%¹²⁷⁷. Szczytowy punkt zainteresowania procesem politycznym na terenach przyłączonych do RFN w 1990 r. przypadał na drugą połowę 1989 r. i pierwszy kwartał 1990 r. W związku z wyborami do ówczesnego Zgromadzenia Ludowego NRD koncentrację uwagi na wydarzeniach politycznych deklarowało ponad 80% społeczeństwa. Zdecydowaną większość stanowiły osoby poniżej 21-go roku życia. Według danych ankietowych było to aż 81,5% młodzieży w wieku 18 lat i niemal 90% 21-latków. Dwa lata wcześniej w tych samych

¹²⁷⁷ Zob.: B. Muszyński, *Die ostdeutschen Bundesländer und die kritische Masse für eine Reform des deutschen Föderalismus*, [w:] *Handbuch der deutschen Bundesländer*, red. J. Hartmann, Bonn 1994, s. 57.

kategoriach wiekowych zarejestrowano wielkości odpowiednio: 41% i 64,2%. W 1992 r. zainteresowanie procesem politycznym wśród przedstawicieli badanych grup społecznych spadło do niewiele ponad 60%, wzrósł natomiast odsetek osób dystansujących się od polityki w ogóle, z kilku procent (4,5% dla mieszkańców w wieku 18 lat i 8,6% w przypadku 21-latków) do kilkudziesięciu (odpowiednio 39% i 44%). Jednocześnie aż 80% respondentów wśród młodzieży poniżej 21 roku życia deklarujących zainteresowanie polityką było zdania, iż nie mają oni w przyszłości realnych szans na współuczestnictwo w procesie decyzyjnym¹²⁷⁸. Postawa aktywnego obywatela, postępującego na co dzień wedle pryncypiów politycznych oraz uczestniczącego w pracy partii, względnie ruchów politycznych traciła na znaczeniu wraz z wiekiem mieszkańców. Potwierdzały to badania socjologiczne z 1995 r. Wykazały one, iż tylko jedna na dziesięć osób w wieku do 16 lat oraz co dwudziesta - poniżej 21-go roku życia – traktowały wskazaną wartość społeczną za nieodłączny element ich codziennego postępowania¹²⁷⁹. Zależność ta uwidacznia w sposób jednoznaczny nagły wzrost zainteresowania wydarzeniami wewnątrzpolitycznymi Niemiec Wschodnich na krótko po upadku muru berlińskiego¹²⁸⁰. Poziom zaangażowania społeczeństwa w proces decyzyjny był mimo wszystko statystycznie większy niż w zachodnich krajach związkowych. W drugiej połowie lat 90-tych sytuacja uległa wyraźnej zmianie. Punkt zwrotny stanowił rok 1996, w którym różnica poziomu zainteresowania polityką jednostek poniżej 29. roku życia między nowymi i starymi krajami związkowymi osiągnęła odpowiednio 12,8% oraz 23,9%. Wskazaną prawidłowość potwierdzają wyniki badań Deutsches Jugendinstitut z 1997 r. dla grupy osób w przedziale 16 - 29 lat. Szczególne zainteresowanie kwestiami polityki wewnętrznej deklarowało jedynie 17% mieszkańców landów wschodnich (w 1991 r. 22%), natomiast 25% - zachodnich¹²⁸¹. Niekorzystnie na tym tle wypada aktywność w ramach stowarzyszeń i związków, uchodzących za klasyczne platformy partycypacji w procesie politycznym lokalnego szczebla władzy. W połowie lat 90-tych tylko dla około 1/3 pokolenia w wieku od 16 do 21 lat stanowiły one istotną sferę życia. Większość młodzieży z Niemiec Wschodnich przybrała postawę biernych obserwatorów wydarzeń politycznych i w swoim zachowaniu nie odbiegała znacząco od rówieśników z zachodnich landów. Przynależność do związków i

¹²⁷⁸ Zob.: P. Bischoff, C. Lang, *Ostdeutsche Jugendliche und ihr Verhältnis zur Politik in den ersten fünf Jahren nach der Wende*, [w:] *Jugendliche in den neuen Bundesländern*, red. G. Winkler, "Sozialreport – Daten und Fakten zur sozialen Lage in den neuen Bundesländern", Sonderheft 2 (1995), s. 21.

¹²⁷⁹ Ibidem, s. 22.

¹²⁸⁰ Ibidem, s. 20.

¹²⁸¹ Zob.: *Unzufriedene Demokraten. Politische Orientierungen der 16- bis 29jährigen im vereinigten Deutschland*, red. M. Gille, W. Krüger, Opladen 2000, s. 211.

stowarzyszeń ograniczała się przy tym zdecydowanie do podmiotów o charakterze sportowym (ponad 70% w 1995 r.)¹²⁸².

Spadek znaczenia polityki w życiu jednostki na obszarze postenerdowskim nie jest jednak fenomenem spotykanym wyłącznie wśród przedstawicieli najmłodszych generacji. Około 2000 r. zainteresowanie tą sferą życia społecznego deklarował tylko co czwarty mieszkaniec powyżej 30. roku życia¹²⁸³, podczas gdy w 1992 r. było to jeszcze 1/3 badanej grupy społecznej¹²⁸⁴. Co więcej, wskazuje się również na ścisłe powiązanie skali zainteresowania polityką do poziomu wykształcenia i wieku jednostki. W tym kontekście większe zainteresowanie polityką wykazują osoby z przynajmniej średnim wykształceniem oraz po 30-tym roku życia. Wyraźnie niższa niż u progu lat 90-tych skłonność jednostek do koncentracji własnej uwagi na kwestiach stricte politycznych znajduje ujście w dokonującej się od ponad dwóch dekad ewolucji struktury społecznej, systemu norm i wartości poszczególnych poziomów hierarchii społecznej, a także powstaniem, jako efektu końcowego tych przemian, nowych podziałów wertykalnych i horyzontalnych.

Z drugiej strony społeczeństwo nie chce uczestniczyć w nowej formule politycznej opartej na mass mediach oraz wakującym dialogu z obywatelem. Na podstawie ankiety przeprowadzonej przez Instytut Allensbacha we współpracy z Fundacją Bertelsmanna między 27 marca a 12 kwietnia 2013 r. odnośnie powodów niskiego poziomu zainteresowania polityką wynika, iż przeważająca część respondentów pow. 16-go roku życia (6/10 ankietowanych), którzy potwierdzili częściowy lub całkowity brak zainteresowania procesem politycznym, nie rozumie w ogóle jego istoty. 54% respondentów wskazało na fakt częstego wprowadzania w błąd opinii publicznej. 46% badanych zapytanych o przyczyny alienacji politycznej podkreśliło zainteresowanie innymi dziedzinami życia, ze szczególnym wyeksponowaniem kwestii zawodowych oraz innych spraw prywatnych¹²⁸⁵.

Równie często typowano argument wakującej perspektywy wywierania indywidualnego wpływu na proces decyzyjny oraz oddziaływania na samych decydentów i ich postanowienia. Jednocześnie 4/10 spośród 1548 ankietowanych w wieku nie mniejszym niż 16 lat czuło zawód z działalności polityków i aktualnego obrazu polityki, stąd również często

¹²⁸² Zob.: P. Bischoff, op. cit., s. 23.

¹²⁸³ Zob.: P. Förster, *Junge Ostdeutsche heute: doppelt enttäuscht*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Band 15/2003 Opladen, s. 9-10.

¹²⁸⁴ Zob.: M. Albert, K. Hurrelmann, R. Linssen, *Jugend und Politik*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Band 15/2003, op. cit., s. 3-6.

¹²⁸⁵ Zob.: *Umfrage zu den Gründen für geringes Politikinteresse*, wyd. Bertelsmann Stiftung/IfD Allensbach, Juni 2013; <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/260798/umfrage/umfrage-zu-den-gruenden-fuer-geringes-politikinteresse/>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

wskazywały one na opinię, iż potrzeby jednostkowe nie są dostrzegane przez osoby sprawujące aktualnie władzę w kraju. Co więcej ¼ respondentów utożsamiała politykę z płaszczyzną działalności państwowej, której istotą nie jest zainteresowanie samym obywatelem, a zatem po stronie mieszkańców również nie istnieje konieczność angażowania się w istotny sposób w proces polityczny. Stosunkowo niewielki odsetek ankietowanych odżegnywał się od polityki odwołując się do wykładni demokracji przedstawicielskiej, a więc faktu istnienia organów przedstawicielskich, mających działać w imieniu wyborców. W tym kontekście 1/10 badanych był zdania, iż osoby obdarzone społecznym mandatem zaufania powinny brać na siebie cały ciężar reprezentowania pozostałych obywateli na forum politycznym, a zatem nie ma potrzeby aktywizowania ogółu elektoratu¹²⁸⁶.

6.2. Skandale polityczne i ich wpływ na zachowania polityczno-wyborcze po 1990 r.

Wątek nadużyć władzy w środowisku partyjnym od lat stanowi istotny punkt debaty społecznej na temat stanu kultury politycznej w RFN. Skala zjawisk patologicznych na różnym poziomie administracji publicznej oraz wpływ tychże na zachowanie wiarygodności systemu demokratycznego w istotny sposób współkształtuje spektrum zinstytucjonalizowanej aktywności politycznej mieszkańców. Jednym z punktów ciężkości będzie w tym kontekście kształtowanie się wysokości wskaźnika frekwencji wyborczej. W latach 1990-2013 w centrum zainteresowania opinii publicznej oraz szeroko pojmowanych mediów znalazło się kilkadziesiąt spraw związanych z uprawianiem nielegalnych praktyk finansowo-podatkowych, protekcji politycznej bądź fałszowania wyników wyborów w kontekście walki o władzę, względnie utrzymania bądź poszerzenia wpływów danego ugrupowania w określonym regionie. Wiele spośród ujawnionych afer miało zasięg lokalny, inne z kolei sięgały najwyższego szczebla władzy państwowej. Do nadużyć dochodziło zarówno na terenie nowych, jak i starych krajów związkowych RFN, a główną rolę odgrywali w nich często prominentni politycy. Niezależnie od motywacji postaci uwikłanych w różnego rodzaju procedury odbiegające w swej istocie od powszechnie przyjętych norm i standardów zachowań, przyczyniły się one w sposób bezpośredni lub pośredni do przetasowań na szczeblach władzy,

¹²⁸⁶ Ibidem.

a także zrelatywizowania skali autorytatywności instytucji demokratycznego państwa prawa z punktu widzenia samych mieszkańców. W tym kontekście szczególnego znaczenia nabierają potwierdzone przypadki manipulacji przy procesie wyborczym na szczeblu samorządowym oraz w trakcie głosowania do legislatury centralnej.

Na podstawie badań przeprowadzonych przez Christiana Breuniga i Achima Goerresa w oparciu o rozkład Benforda potwierdzono istnienie ścisłego związku między wielkością partii politycznej a potencjalną skalą naruszenia przepisów prawa wyborczego. Im większe ugrupowanie, tym prawdopodobieństwo fałszowania wyników głosowania było znacznie wyższe. Analizy wyników wyborów do Bundestagu dokonane na próbie kilkudziesięciu tysięcy okręgów wyborczych dla okresu 1990-2005 wskazywały, iż zwycięstwa SPD oraz CSU w Bawarii, Nadrenii-Północnej Westfalii oraz Badenii-Wirtembergu obarczone były ryzykiem licznych nieprawidłowości podczas liczenia głosów¹²⁸⁷.

Z kolei w nowych krajach związkowych sprawa możliwego mataczenia przy urnach wyborczych dotyczyła najczęściej balansującej na granicy progu wyborczego PDS. Zakres odchyień mógł wynieść wg szacunków nawet powyżej 10% i dowodziłby uprzedmiotowienia obszaru byłej NRD w kontekście walki o władzę przy udziale członków komisji wyborczej¹²⁸⁸. Niestety analizy oparte o narzędzia statystyczne nie dały jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, jaki odsetek głosów faktycznie zmanipulowano oraz z jak wielkim problemem miały do czynienia Niemcy, co najmniej w pięciu kolejnych wyborach do izby niższej parlamentu federalnego. Uwzględniono margines błędu związany z przypadkowymi pomyłkami w trakcie zliczania głosów, stąd źródła tak znaczących różnic w teście Benforda upatrywano w innych czynnikach zewnętrznych nieobjętych analizą. Potwierdzono jednak fakt, iż rezultaty osiągnięte w wyborach federalnych przez niektóre partie polityczne mogą wprowadzać w błąd opinię publiczną¹²⁸⁹.

Podejmowany przez media niejednokrotnie wątek nieprawidłowości w pracach komisji wyborczych czy udowodnione przypadki fałszerstw ze wskazaniem na konkretne ugrupowania zdają się jednak uwierzytelniać efekty prac obojga badaczy opublikowane na łamach anglojęzycznego „Electoral Studies”.

¹²⁸⁷ Por.: C. Breunig, A. Goerres, *Applying Benford's Law tests to Bundestag elections in Unified Germany*, "Electoral Studies", Vol. 30, September 2011, s. 534-545.

¹²⁸⁸ Zob.: J. Meyer, *Wahlbetrug in Deutschland. Mögliche Manipulationen bei Bundestagswahlen*, "Internetz_Zeitung.eu" vom 16.09.2013, <http://internetz-zeitung.eu/index.php/897-wahlbetrug-in-deutschland>, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

¹²⁸⁹ Ibidem.

Najbardziej opiniotwórczym przykładem afery politycznej w zjednoczonych Niemczech, której konsekwencje rzutowały na kreację wizerunku życia polityczno-partyjnego z perspektywy makrospołecznej była sprawa dotycząca niejasności wokół źródeł finansowania CDU w latach 90-tych przez ówczesnego szefa partii i jednocześnie kanclerza federalnego H. Kohla. *CDU-Spendenaffäre* ujrzała światło dzienne kilka miesięcy po przegranych przez chadeków wyborach parlamentarnych w izbie niższej w obliczu wykrycia oszustw podatkowych ówczesnego skarbnika z ramienia CDU Walthera Leisler Kiepa. Miał on przyjąć nieopodatkowaną darowiznę na rzecz swojego ugrupowania w wysokości miliona marek niemieckich. Ostatecznie pieniądze pochodzące z zakładów Thyssen AG te nie trafiły na konta partyjne, zostając w prywatnym posiadaniu wspomnianego działacza CDU i jego dwóch zaufanych ludzi. H. Kohl zaprzeczał początkowo informacjom, jakoby wiedział o całym zdarzeniu, odrzucając jednocześnie pojawiające się zarzuty o jego rzekomych związkach z praniem brudnych pieniędzy przy realizacji zamówień na czołgi do Arabii Saudyjskiej. Wobec ujawnienia przez byłego sekretarza generalnego CDU Heinera Geißlera rewelacji na temat tajnych kont partyjnych w okresie rządów H. Kohla, kanclerz zdecydował się ulec ciężającej na nim presji zarzutów. 30 listopada 1999 r. potwierdził w wywiadzie telewizyjnym fakt istnienia partyjnych rachunków bankowych za granicą. Nie ujawnił jednak nazwisk darczyńców, odpierając równocześnie oskarżenia o uczestniczeniu w kolejnych aferach korupcyjnych z ramienia CDU, w tym zwłaszcza o branie łapówek w procesie prywatyzacji przemysłu wschodnioniemieckiego¹²⁹⁰.

W kręgu osób podejrzanych o współudział w powstaniu nieprawidłowości przy gromadzeniu środków finansowych chadeków znalazł się m.in. ówczesny przewodniczący frakcji CDU/CSU w Bundestagu Wolfgang Schäuble. Zbadaniem wątku nielegalnych praktyk finansowych za rządów chadecji zajęła się powołana w grudniu 1999 r. parlamentarna komisja śledcza. Istotnym aspektem jej prac było również wyjaśnienie kwestii domniemanego usuwania w Federalnym Urzędzie Kanclerskim akt dokumentujących wszystkie najważniejsze wydarzenia wokół *Spendenaffäre* od początku lat 90-tych, Proceder, okrzyknięty w mediach operacją *Bundeslöschtag* odbywał się w cieniu wyborów do Bundestagu 14. kadencji między 27 września a 22 października 1998 r. Z uwagi na porażkę ugrupowania H. Kohla w wyścigu o

¹²⁹⁰ Tzw. Leuna-Affäre ujawniła międzynarodowe tło denacjonalizacji przemysłu byłej NRD. W tym przypadku chodziło o upolitycznienie sprzedaży wschodnioniemieckiej rafinerii Leuna w Brandenburgii oraz koncernu Minol francuskiemu potentatowi w branży przetwórstwa ropy naftowej ELF na przełomie 1990/1991. Zob.: T. Hampel, *Gras drüber*, "Tagesspiegel" vom 1. November 2001; H. Leyendecker, *Leuna-Affäre- Gerüchte statt Beweise*, "Süddeutsche Zeitung" vom 11. Mai 2010, <https://www.sueddeutsche.de/politik/leuna-affe-geruechte-statt-beweise-1.416879> vom 11. Mai 2010, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

ławy poselskie pojawiły się wówczas podejrzenia, iż urzędnicy odchodzącego kanclerza usiłowali celowo pozbyć się wielu niewygodnych i obciążających polityka archiwaliów. Przewodniczącym komisji został Burkhard Hirsch z ramienia FDP. Działaniom gremium towarzyszyły wewnątrzpolityczne kontrowersje, ponieważ posiadający większość parlamentarną socjaldemokraci usiłowali wykorzystać medialną burzę wokół H. Kohla i wątek rzekomo celowego niszczenia akt w Urzędzie Kanclerskim do zdyskredytowania CDU¹²⁹¹.

Pomimo wykazania poważnych luk w elektronicznym systemie przetwarzania informacji, w tym zwłaszcza wątpliwego schematu aktualizowania baz danych, komisja Hirscha nie potrafiła udowodnić w sposób jednoznaczny umyślnego niszczenia dowodów nielegalnej działalności H. Kohla przez podległych mu urzędników w Urzędzie Kanclerskim. Podobnie w ekspertyzie wykonanej w 2002 r. na zlecenie prokuratury federalnej przez Towarzystwa Fraunhofer Wsparcia Badań Stosownych nie dopatrzonego się uchybień w zakresie przechowywania danych, a domniemanie ich celowego usuwania zostało obalone. W późniejszym okresie odnaleziono zresztą w wielu ministerstwach szereg kopii dokumentów dotyczących zwłaszcza procesu prywatyzacji wschodnioniemieckich zakładów przemysłowych z początku lat 90-tych, kontraktów z kanadyjskimi i tajlandzkimi liniami lotniczymi na dostawy Airbusów czy sprzedaży czołgów do Arabii Saudyjskiej w kontekście oskarżeń o zawieranie przez chadeków intratnych kontraktów z handlarzami bronią¹²⁹².

Niezależnie od efektów prac komisji w zakresie oceny źródła selektywnego usuwania danych dokumentujących rządy i decyzje polityczne H. Kohla opinia publiczna dowiedziała się o nielegalnym procederze przepływu pieniędzy w kasie CDU oraz możliwym uwikłaniu w ten proceder instytucji oraz podmiotów ze świata biznesu i polityki. Bezpośrednim następstwem wykrycia Spendenaffäre była rezygnacja H. Kohla z funkcji honorowego przewodniczącego partii oraz zamrożenie wypłaty zwrotu kosztów kampanii wyborczej poniesionych przez CDU w wyborach do Bundestagu z 2002 r. w równowartości 21 mln EUR¹²⁹³.

Wraz ze wzrostem zainteresowania mediów i opinii publicznej rewelacjami na temat rządów ekipy H. Kohla wypłynęła na jaw inna głośna sprawa związana z nielegalnymi praktykami obrotu pieniędzy w strukturach CDU. Tym razem problem dotyczył prania partyjnych pieniędzy na nielegalnych kontach szwajcarskich przy udziale lokalnych działaczy

¹²⁹¹ Zob.: G. Buchstab, *Bundeslöschtag? Wie Kanzleramt und Medien einen Skandal inszenierten*, „Die Politische Meinung”, Nr. 448/2007, s. 65-72.

¹²⁹² Ibidem.

¹²⁹³ Ibidem.

z Hesji. Bliski współpracownik H. Kohla, Manfred Kanther, wykorzystując swoją ówczesną pozycję przewodniczącego miejscowej CDU w latach 80-tych ub. wieku, wyprowadził z jej kasy kilka milionów marek, a następnie przetransferował całość w ciągu kilku kolejnych lat z powrotem na konta partyjne w formie kredytów bądź, jak pisała prasa niemiecka „żydowskich testamentów”. W międzyczasie budżet miejski CDU zasilany darowizny od koncernu cukierniczego Ferrero. Do końca 1999 r. przepływów w kwocie około 1 mln marek nie wykazano w żadnym raporcie sprawozdawczym CDU. Wątpliwe transakcje finansowe pozwoliły zaoszczędzić firmie kilkanaście milionów marek na podatku od działalności handlowej. Kolejny wątek prowadził do lobbowania lokalnego przemysłu na rzecz rozwoju politycznej kariery Rolanda Kocha. Miał on uzyskać w latach 90-tych około 2 milionów marek wsparcia od miejscowych przedsiębiorstw¹²⁹⁴.

Prasa niemiecka rozpisywała się o szerokich związkach polityka ze światem biznesu zwłaszcza w kontekście walki o władzę w lokalnych strukturach na przełomie 1998/1999, która przyniosła zwycięstwo jego ugrupowaniu, a następnie wywindowała go na stanowisko premiera landu Hesja. Z punktu widzenia kampanii wyborczej nie bez znaczenia wydawały się zatem kolejne darowizny, spływające między lipcem 1998 r. a wrześniem 1999 r. Szczególnie jeden przelew ze stycznia 1999 r. na sumę ok. 300 tys. marek od potężnego koncernu ubezpieczeniowego HDI miał ułatwić przewodniczącemu lokalnej CDU prowadzenie głośnej akcji zbierania podpisów przeciwko planowanym przez rząd federalny zmianom w zakresie przyznawania obcokrajowcom podwójnego obywatelstwa¹²⁹⁵.

Zasadność wydawania niemieckiego paszportu osobom spoza RFN była zresztą tematem numer jeden podejmowanym przez opinie publiczną w owym okresie, a sama sprawa doprowadziła do polaryzacji społeczeństwa i licznych manifestacji ulicznych, niekiedy bardzo brutalnych¹²⁹⁶. W związku z powyższym, dla co drugiej osoby głosującej na partię chadecką oraz 60% wyborców, którzy przeszli na jej stronę w tych wyborach decydującym okazało się stanowisko CDU w sprawie podwójnego obywatelstwa. Sukces ugrupowania Rolanda Kocha w wyborach krajowych niósł ze sobą dalekie konsekwencje na szczeblu federalnym. Ponieważ 5 dotychczasowych głosów Hesji w izbie wyższej przeszło na stronę opozycyjnej CDU, misja

¹²⁹⁴ Zob.: G. Mascolo, D. Pieper, W. Voigt, *Was wusste Roland Koch?*, „Der Spiegel“, Nr. 36/2000, s. 22-28; *Wie die illegalen Finanzpraktiken der CDU ans Licht kamen*, „Süddeutsche Zeitung“ vom 17. Mai 2010, <https://www.sueddeutsche.de/politik/wie-die-illegalen-finanzpraktiken-der-cdu-ans-licht-kamen-1.415299> vom 17. Mai 2010, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

¹²⁹⁵ Zob.: *Künstliche Minderheit*, „Der Spiegel“, Nr. 13-1998, s. 34; C. Mestmacher, *Verbale Stahlgewitter*, „Der Spiegel“, Nr. 36/2000, s. 26.

¹²⁹⁶ Zob.: K. Feldmeyer, *Nicht mehr eine Unterschriftensammlung gegen etwas, sondern eine Aktion »für unsere Anliegen«*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung“ vom 11.01.1999, s. 3.

Rolanda Kocha wspieranego przez lokalne środowiska biznesowe była odbierana, jako kolejna - po ustąpieniu ze stanowiska ministra finansów Oskara Lafontaine'a w marcu 1999 r. - gorzka lekcja dla rządu Gerharda Schrödera. Wobec utraty większości w Bundestacie i niekorzystnych słupek poparcia dla własnego rządu w badaniu opinii publicznej, głównie za sprawą nietrafionej obietnicy wyborczej szybkiego zredukowania bezrobocia o połowę, kanclerz musiał zweryfikować plany dotyczące nowelizacji ustawy o przynależności państwowej, przegłosowując z końcem 1999 r. jej mocno zrewidowaną wersję (tzw. *Optionsmodell*)¹²⁹⁷.

W tym czasie rządowi SPD sprzyjało jedynie 19% Niemców, a równocześnie na jaw zaczęły wychodzić niewygodne dla socjaldemokratów fakty dotyczące tzw. „afery śmieciowej” w Nadrenii-Północnej Westfalii. *Kölner-Spendenaffäre* dotyczyła ustawienia przetargu na firmy mające partycypować w budowie budzącej kontrowersje spalarni odpadów w dzielnicy miejskiej Niehl w Kolonii przez lokalną SPD w zamian za pozyskanie do kasy partyjnej wielomilionowych darowizn (na łączną kwotę ok. 9 mln EUR) w okresie 1994-1999 oraz nieudokumentowanych osobistych korzyści majątkowych miejscowych działaczy. Szczególnie głośno na gruncie lokalnym odbiła się sprawa karna jednego z kandydatów na nadburmistrza, członka lokalnej SPD, Klause Heugla, oskarżonego o przyjęcie łapówki pieniężnej w wysokości 150 tys. marek na finansowanie własnej kampanii wyborczej od jednego z szefów firm zainteresowanych udziałem w inwestycji, a także współwinnego oszustw podatkowych razem z partyjnym kolegą Karlem Wienandem oraz przedsiębiorcą Hellmutem Trienekensem¹²⁹⁸.

Skandal łapówkarski z udziałem działaczy SPD stanowił poważne wyzwanie dla całego ugrupowania w roku wyborów do Bundestagu, dlatego próbowano dezawuować aferę śmieciową jedynie do lokalnego incydentu, niemającego związku z etatowymi działaniami polityków socjaldemokracji na szczeblu federalnym. Ponieważ jednak taktyka minimalizowania skali problemu była w perspektywie walki wyborczej bardzo ryzykownym zabiegiem politycznym, zdecydowano się ostatecznie stawić czoła zaistniałej sytuacji powołując specjalną komisję w celu zbadania szczegółów skandalu korupcyjnego. Usiłowano w ten sposób wyjść z twarzą i zachować wiarygodność socjaldemokratów w oczach wyborców.

¹²⁹⁷ Zob.: *Forschungsgruppe Wahlen: Landtagswahl in Hessen. Eine Analyse der Wahl vom 7. Februar 1999*, Mannheim 1999; R. Schmitt-Beck, *Die hessische Landtagswahl vom 7. Februar 1999. Der Wechsel nach dem Wechsel*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, Nr. 1-2000, s. 3-17; H.-J. Veen, *Analyse der Landtagswahl vom 7. Februar 1999 in Hessen*, Sankt Augustin 1999, s. 178 i nast.

¹²⁹⁸ Na podstawie: B. Balzli, G. Bönisch, F. Dohmen (i in.), *Der Müll, die Partei und das Geld*, „Der Spiegel“ 11-2002, s. 22-26; P. Berger, A. Splicker, *Der Skandal. Der Müll, die Stadt und die Spenden*, Köln 2003; C. Kotowski, *Der Kölner Müllskandal. Wie aus einer kommunalen Affäre ein bundesweites Desaster wurde*, [w] *Skandal-Politik! Politik Skandal!*, Marburg 2012, s. 166-172.

Pojawiły się nawet próby obarczenia współodpowiedzialnością za wybuch afery śmieciowej w miejscowym ratuszu współrządzających koalicjantów z CDU. Stanowisko w sprawie zabrał nawet prezydent Johannes Rau, stojący wiele lat na czele SPD w Nadrenii-Północnej Westfalii. 30 maja 2002 r. przewodniczący izby niższej parlamentu niemieckiego, Wolfgang Thierse nałożył na SPD karę finansową w wysokości blisko 0,5 mln EUR, odwołując się do §23a Ust. 1 ustawy o partiach politycznych¹²⁹⁹.

W czasie, kiedy opinia publiczna dowiadywała się o kolejnych szczegółach nielegalnych praktyk finansowych chadeków w okresie rządów H. Kohla, kładących się do pewnego stopnia cieniem na etyczności politycznej jego dotychczasowych dokonań, reputację SPD po wyborach z 1998 r. poddawały z kolei w wątpliwość nasilające się w mediach doniesienia o wykryciu nieprawidłowości przy organizacji podróży służbowych drogą lotniczą. Uwaga prasy skupiła się wokół kwestii defraudowania funduszy rządowych na prywatne rejsy lotnicze przez lokalnych działaczy partii socjaldemokratycznej w Nadrenii-Północnej Westfalii. Powagi całej sytuacji dodawał fakt, iż odbywało się to na koszt lokalnego banku WestLB w Düsseldorfie (stąd nazwa *Düsseldorfer Flugaffäre*), a osoby zamieszane w ten proceder miały pomijać wszystko w zeznaniach podatkowych. Zarzuty korupcyjne w „aferze lotniczej” obciążały przede wszystkim wspomnianego przy okazji „problemu śmieciowego” premiera landu Johannes Rau, jego następcę – Wolfganga Clementa oraz lokalnego ministra finansów, Heinza Schleußera¹³⁰⁰. Ten ostatni zrzekł się zajmowanego stanowiska w styczniu 2000 r. Praktykę nieregulaminowego wykorzystywania przez posłów Bundestagu służbowych mili lotniczych na prywatne przeloty opisał dwa lata później niemiecki „Bild”. Zgodnie z jego rewelacjami w praktyce tej uczestniczyć mieli nie tylko posłowie związani z obozem ekipy rządzącym w RFN od 1998 r. Nagłośnienie *Bonusmeilen – Affäre* zbiegło się jednak bezpośrednio z walką wyborczą do izby niższej, czyniąc z przedstawionych przez opiniotwórczą prasę niemiecką nadużyć posłów jeden z zasadniczych tematów kampanii na jesieni 2002 r.¹³⁰¹

¹²⁹⁹ Zob.: *Bundestagspräsident Thierse: SPD muss wegen Kölner Spendenaffäre 492,997 € zahlen*, Pressemitteilung, http://webarchiv.bundestag.de/archive/2006/0404/bic/presse/2002/pz_0205305.html vom 30. Mai 2002, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

¹³⁰⁰ Zob.: *Eine Chronologie Die Flugaffäre von Anfang an*, „Spiegel Online“ vom 26.01.2000, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/eine-chronologie-die-flugaffaere-von-anfang-an-a-61980.html>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]; J. Roth, *Der Deutschland-Clan. Das skrupellose Netzwerk aus Politikern, Top-Managern und Justiz*, Frankfurt 2006, s. 38.

¹³⁰¹ Por.: P. Beucker, *Düsseldorfer Flug-Affäre: NRW-SPD vor Bauchlandung?*, „Kölner Woche“, 16.12.1999, <http://www.beucker.de/1999/KW-16-12-99.htm>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]; Idem, *In den Niederungen der Flugaffären-Aufklärung*, „Die Tageszeitung“, 22.01.2000, s. 7, <http://www.beucker.de/artikel/taz00-01-22.htm>, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

Początkowo nie znano jednak nazwisk żadnych polityków uwikłanych w proceder, przez co środowisko polityczne skupione wokół kanclerza Gerharda Schrödera uznało wyciek informacji z Lufthansy za świadomą prowokację prasową, ukierunkowaną na zniesławienie obozu większościowego w Bundestagu¹³⁰². Sekretarz generalny SPD Franz Müntefering wytoczył nawet Bildowi głośne powództwo sądowe w związku z ujawnieniem przez tabloid informacji wrażliwych bez wskazania osób mających dopuścić się nadużyć. Wycofał się z niego ostatecznie po tym, jak wewnętrzne śledztwo linii lotniczych doprowadziło do osoby odpowiedzialnej za przeciek danych osobowych¹³⁰³ oraz kiedy zarzuty prokuratorskie o oszustwo sformułowano łącznie pod adresem 9 przedstawicieli najważniejszych ugrupowań politycznych zasiadających w izbie niższej parlamentu, z czego aż 5 dotyczyło koalicji rządzącej SPD/Związek 90/Zieloni¹³⁰⁴. Opozycja usiłowała wykorzystać wątek obu afer lotniczych do odwrócenia uwagi od swoich problemów wizerunkowych związanych z eskalacją afery wokół H. Kohla i jego urzędników, a także własnej niechlubnej aktywności w skandalu lotniczym.

Biorąc pod uwagę podział mandatów poselskich po wyborach do Bundestagu na jesieni 2002 r. można stwierdzić, iż wszystkie wspomniane afery korupcyjno-obyczajowe z udziałem chadeków i ich głównego rywala w walce o władzę nie tyle zaszkodziły samej CDU (między listopadem 1999 a styczniem 2000 r. partia utraciła 17 p. p. parcia – z 49% do 32%), co nie przysporzyły socjaldemokratom dodatkowych zwolenników, doprowadzając w rezultacie do wzmocnienia nastrojów antysystemowych w kontekście efektywności i przejrzystości funkcjonowania aparatu państwowego oraz zniechęcenia polityką w ogóle. Po raz kolejny niewymierną rolę w kształtowaniu nastrojów społecznych odegrały instytucje tzw. czwartej władzy.

W szczytowym okresie zainteresowania aferą wokół nielegalnych źródeł finansowania działalności politycznej CDU do wiadomości publicznej trafiało wiele niezwyfikowanych informacji. Prasa, radio i telewizja uważnie śledziły przepływ wiadomości między komisją śledzą a Urzędem Kanclerskim, dbając przede wszystkim o własne interesy poparte odpowiednimi wskaźnikami oglądalności tudzież słuchalności. Brak

¹³⁰² Zob.: *Bonusmeilen. Schröder und Thierse attackieren Lufthansa*, „Spiegel Online“ vom 01.08.2002, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/bonusmeilen-schroeder-und-thierse-attackieren-lufthansa-a-207784.html>, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

¹³⁰³ Zob.: *Bonusmeilen-Affäre. Müntefering zieht Strafanzeigen zurück*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung“, 11.08.2002, <http://www.faz.net/aktuell/politik/bonusmeilen-affaere-muentefering-zieht-strafanzeigen-zurueck-170406.html>, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

¹³⁰⁴ Zob.: *Fliegende Abgeordnete. Staatsanwalt beschäftigt sich mit Bonusmeilen*, Spiegel Online vom 06.08.2002, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/fliegende-abgeordnete-staatsanwalt-beschaefigt-sich-mit-bonusmeilen-a-208426.html>, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

niezbitych dowodów przeciwko administracji rządowej H. Kohla, manipulowanie faktami i utrzymujący się chaos medialny skutecznie dezorientowały wyborców. Potwierdzeniem tej sytuacji były kolejne wyborcze porażki socjaldemokratów na szczeblu krajów związkowych.

Co istotne, niekorzystny wpływ medialnych donosów wokół Spendenaffäre oraz zeznań członków CDU z H. Kohlem na czele, a także doniesienia medialne o niejasnych praktykach finansowych jego naturalnego koalicjanta (FDP) w Nadrenii-Północnej Westfalii ujawnione po wyborach krajowych w 2000 r. nie niosły ze sobą drastycznych konsekwencji politycznych w kontekście poparcia społecznego. Jeszcze na miesiąc przed wyborami do Bundestagu w sierpniu 2002 r. notowania chadeków na poziomie 42% wskazywały na jej potencjalne zwycięstwo w całym głosowaniu. Przed muszącą mierzyć się z własnymi problemami SPD z ówczesnym poparciem na poziomie 35% czekało zatem poważne wyzwanie poprawy swojej wartości rynkowej w kontekście walki o utrzymanie władzy zdobytej w 14. kadencji izby niższej¹³⁰⁵. Ostatecznie rzeczywiste wotum zaufania dla obu największych ugrupowań politycznych w RFN wyklarowane na jesieni 2002 r. było niemal identyczne, a różnica wyniosła zaledwie 0,01 p. p. na korzyść socjaldemokratów.

W porównaniu z rozstrzygnięciami z 1998 r. SPD utraciła 47 parlamentarzystów, natomiast CDU przybyło trzech nowych reprezentantów. Okoliczności towarzyszące kampanii poprzedzającej finalne głosowanie z dn. 22.09.2002 r. doprowadziły w rezultacie do zrównoważenia potencjału osobowego obu partii, a korzystny podział puli reszty miejsc poselskich w przypadku pozostałych ugrupowań, które przekroczyły 5%-owy próg wyborczy, pozwoliły na kontynuację współpracy partii Gerharda Schrödera w ramach koalicji "czerwono-zielonej".

Sytuacja obozu rządzącego nadal nie była jednak na tyle łatwa, aby móc myśleć o przedłużeniu rządów w skali kraju bądź federacji. Kilkanaście miesięcy po wygranych wyborach do Bundestagu SPD ponownie znalazła się w centrum zainteresowania mediów. Wszystko za sprawą udokumentowanych przypadków nadużyć w związku z wykonywaniem funkcji publicznych przy wydawaniu wiz przez pracowników niemieckich przedstawicielstw zagranicznych w okresie pierwszego rządu Gerharda Schrödera. W celu odbiurokratyzowania procesu przyznawania zezwoleń na pobyt w RFN oraz rozładowania kolejek ubiegających się o przyznanie im dokumentu, Joschka Fischer podpisał z końcem 1999 r. tzw. Rozporządzenie Volmera (niem. *Volmer-Erlass*). Urzędnicy odpowiedzialni za przyjmowanie stosownej dokumentacji w konsulatach i ambasadach niemieckich mieli w razie wątpliwości kierować się

¹³⁰⁵ Zob.: G. Buchstab, op. cit., s. 65-72.

zasadą swobody podróżowania i działać na korzyść wnioskującego. Uproszczenie procedury wizowej doprowadziło nie tylko do gwałtownego wzrostu liczby wydanych pozwoleń na pobyt w Niemczech, ale równocześnie sprzyjało rozkwitowi nielegalnych procederów, w tym przyjmowania łapówek, handlu ludźmi czy fałszowania dokumentów, w które uwikłani byli m.in. pracownicy biur podróży i agencji ubezpieczeniowych. Przyjęte jeszcze w okresie H. Kohla tzw. *Reisebüroverfahren* cedowało na ten przykład ciężar biurokratycznych procedur wizowych na firmy wycieczkowe, organizujące grupowe przejazdy do Niemiec, o ile posiadały one stosowną akredytację w danej ambasadzie. Niektóre biura podróży wykorzystywały ten fakt do aranżowania sfingowanych programów pobytu w RFN i przerzucania ludzi przez niemiecką granicę¹³⁰⁶.

Kolejny przykład nadużyć stanowił handel formularzami dotyczącymi ubezpieczenia kosztów podróży, w który uwikłani byli nierzadko sami pracownicy niemieckich ambasad. Większość zarzutów dotyczyło pracowników placówek dyplomatycznych na Ukrainie oraz Kosowie. W 2010 r. zasięg afery wizowej rozszerzył się również na placówki dyplomatyczne w Afryce oraz Ameryce Południowej, a główne oskarżenia dotyczyły przyjmowania wysokich łapówek w zamian za wystawienie stosownych zezwoleń na pobyt w RFN¹³⁰⁷. Afera wizowa stała się tematem numer jeden w przypadających na 2005 r. wyborach parlamentarnych w Nadrenii-Północnej Westfalii oraz Szlezwiku-Holsztyn. Wysiłki zepchniętej do defensywy CDU zmierzające ku obarczeniu odpowiedzialnością za wzrost liczby nielegalnych migrantów na terenie Niemiec i Europy ekipę Gerharda Schrödera okazały się skuteczne, bowiem w obu landach doszło do zmiany sił w lokalnej legislatywie w porównaniu do rezultatów głosowania z 2000 r. Przetasowania na pozycji regionalnego lidera politycznego w przypadku pierwszego z wymienionych krajów związkowych były tym bardziej bolesne dla SPD, iż przeszła ona na stronę opozycji pierwszy raz od 1966 r.

W Szlezwiku-Holsztyn przewaga głosów CDU nad SPD nie pozwalała wprowadzić uformować chadekom niezależnego składu gabinetowego, niemniej impas polityczny związany z brakiem porozumienia w przedmiocie wyboru nowego premiera na kolejną kadencję landtagu przerwał rządy wyklarowanej w 1996 r. koalicji czerwono-zielonej. Zwycięstwo partii

¹³⁰⁶ Por.: Y. Musharbash, *Strafrabatte wegen Volmer-Erlass*, „Der Spiegel“ vom 10.03.2005, <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/visa-affaere-strafrabatte-wegen-volmer-erlass-a-345536.html>, [ostatni odczyt: 01.09.2020].

¹³⁰⁷ Zob.: *Antwort der Bundesregierung auf die Große Anfrage der Abgeordneten Dr. Hans-Peter Uhl, Eckart von Klaeden, Matthias Sehling, weiterer Abgeordneter und der Fraktion der CDU/CSU*, Drucksache 15/3670, 02.09.2004, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/15/036/1503670.pdf>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]; *Visa-Vergabe Neue Schmiergeld-Affäre im Auswärtigen Amt*, „Spiegel Online“ vom 18.12.2010, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/visa-vergabe-neue-schmiergeld-affaere-im-auswaertigen-amt-a-735435.html>, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

chadeckiej na terenie Nadrenii-Północnej Westfalii można uznać za niewątpliwy sukces polityczny, zwłaszcza w obliczu oskarżeń o aktywnym uczestnictwie tego ugrupowania w „aferze RWE” (niem. RWE-Affäre). Na Sekretarzu Generalnym CDU w regionie, Donatusie Meyerze oraz jego współpracowniku w miejscowych strukturach prezydium partii, Hermannie-Josefie Arentz ciążyły zarzuty uprawiania lobbingu politycznego. Główną stroną w sprawie był koncern energetyczny RWE, od którego nazwę wzięła cała sprawa. Jako byli pracownicy przedsiębiorstwa, wspomniani działacze mieli nadal korzystać z intratnych umów na prywatne dostawy energii. Naciski ze strony mediów i opinii publicznej spowodowały, iż oboje zrezygnowali z zajmowanych funkcji politycznych, a w obozie chadeków pojawiły się nie bezpodstawne obawy, co do wyników partii w zbliżających się wyborach krajowych¹³⁰⁸.

Jedną z bardziej głośnych spraw związanych z nadużyciem władzy w celu uzyskania korzyści majątkowych na szczeblu regionalnym była szeroko komentowana w mediach publicznych *Gehälteraffäre* z 1993 r. Dotyczyła ona rzekomych wyłudzeń w uposażeniach kilku chadeckich członków landtagu Saksonii-Anhalt wraz z jego przewodniczącym Wernerem Münch. Politycy mieli wówczas wykorzystywać fakt swojego zachodnioniemieckiego pochodzenia do zawyżenia wysokości otrzymywanych świadczeń z tytułu sprawowanego mandatu w oparciu o tzw. *Besitzstandswahrung*, tj. regulacje prawne chroniące pracobiorców przed pogorszeniem warunków socjalnych w związku ze zmianą miejsca zatrudnienia lub przepisów prawnych. Odwołano się tu bezpośrednio do przyjętej w 1991 r. pod naciskiem Müncha regulacji specjalnej, która przyznawała politykom pochodzącym ze starych krajów związkowych dodatki do wynagrodzeń, odpowiadające ich wcześniejszym poborom. Burza medialna rozpetana wokół całego wydarzenia doprowadziła wówczas do upadku gabinetu Müncha. Upatrywano się w niej również przyczyn ogólnopaństwowej porażki wyborczej FDP w 1994 r.¹³⁰⁹

Mniej więcej tym samym czasie w Szlezwiku – Holsztyn światło dzienne ujrzały kulisy wątku łapówkarskiego z udziałem szefa lokalnej SPD, Günthera Jansena. W 1993 r. polityk wyznał opinii publicznej, iż pięć lat wcześniej wręczył dużą kwotę pieniędzy Reinerowi Pfeiferowi, obserwatorowi medialnemu w lokalnym rządzie, odpowiedzialnemu za wywołanie jednego z najgłośniejszych politycznych trzęsień ziemi w całej RFN. Od okoliczności

¹³⁰⁸ Por.: *Gehaltsaffäre. RWE soll 40 weitere Politiker auf Lohnliste haben*, „Spiegel Online“ vom 21.12.2004, <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/gehaltsaffaere-rwe-soll-40-weitere-politiker-auf-lohnliste-haben-a-333845.html>, [ostatni odczyt: 01.09.2020]; *Meyer Affäre: CDU und FDP befürchten Wählerdenkzettel*, „Spiegel Online“ vom 23.12.2004, <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/meyer-affaere-cdu-und-fdp-befuerchten-waehlerdenkzettel-a-334156.html>, [ostatni odczyt: 01.09.2020].

¹³⁰⁹ Na podstawie: *Alles augegeben*, „Der Spiegel“, Nr. 47/1995, s. 69-71.

towarzyszących przekazaniu łapówki całą sprawę okrzyknięto mianem afery szufladowej (niem. *Schubladenaffäre*). Wspomniany publicysta nagłośnił w prasie kwestię rzekomego zlecenia przez Uwe Barschela (CDU) szeregu akcji mających osłabić jego kontrkandydata w walce o fotel premiera w wyborach samorządowych z 1987 r., socjaldemokratę Björna Engholma (tzw. Afera Barschela-Pfeiffera), która doprowadziła ostatecznie do samobójstwa chadeckiego polityka. W atmosferze skandalu socjaldemokraci zdobyli absolutną większość w wyborach rozpisanych ponownie w maju następnego roku, a główny rozgrywający w aferze sam utracił piastowaną funkcję i nie mógł znaleźć zatrudnienia w zawodzie. Pomocną dłoń do Reiner Pfeiffera miał wyciągnąć w owym czasie właśnie Günther Jansen z żoną, gromadząc w kuchennej szufladzie prywatnego domu ok. 50 tys. marek darowizn od różnych przedstawicieli lokalnego świata polityki¹³¹⁰ i przekazując je „poszkodowanemu” za pośrednictwem rzecznika prasowego SPD Klausa Niliusa. Pikanterii w całej sprawie dodawał fakt, iż o całym procederze mataczenia w aferze z 1987 r., jak również o przekazywaniu pewnych sum pieniędzy Pfeifferowi, miał wiedzieć swojego czasu kontrkandydat Uwe Barschela w wyścigu o fotel premiera landu Szlezwik Holsztyn. To właśnie ta kwestia wzbudziła największe kontrowersje, co do faktycznej roli CDU w spisku z 1987 r. Ponieważ Björnowi Engholmowi udowodniono w 1993 r. poświadczanie nieprawdy w zeznaniach dotyczących afery Barschela, polityk zrzekł się wszystkich sprawowanych przez siebie funkcji publicznych, a okres pięcioletnich rządów socjaldemokratów w Szlezwiku-Holsztynie pod jego wodzą położył się cieniem na ich wiarygodności, jak również zachwiał zaufaniem obywateli wobec polityki w ogóle¹³¹¹.

Innym przykładem ilustrującym możliwe wahania nastrojów wyborczych w kontekście oskarżeń o nieuczciwy proces wyłaniania władz lokalnych była *Müncher CSU Affäre*. Punkt ciężkości afery wykrytej w 2003r. stanowiły powiązania bawarskich chadeków z młodzieżówką koalicyjną CDU/CSU w zakresie obsady stanowisk funkcyjnych na szczeblu samorządowym. Od 2001 grupa młodych działaczy z zaplecza partyjnego miała bezpośrednio wpływać na decyzje personalne w lokalnych władzach drogą fałszowania dokumentów oraz ingerencji w wyniki wyborów do landtagu. Sprawę odmładzania kadry politycznej nagłośniły lokalne media oraz *Süddeutsche Zeitung*, pisząc o „szmuglowaniu” członków partyjnych oraz

¹³¹⁰ Zob.: *Ende der Schubladen-Affäre in Sicht*, „Die Welt” vom 24.10.1995, <https://www.welt.de/print-welt/article663238/Ende-der-Schubladen-Affaere-in-Sicht.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

¹³¹¹ Zob.: O. Christ, „*Schubladenaffäre*“ bringt Engholm zu Fall, „NDR.info” vom 03.09.2012, <https://www.ndr.de/kultur/geschichte/chronologie/Schubladenaffaere-bringt-Engholm-zu-Fall,schubladenaffaere101.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]; *Das Jahr Pfeiffer*, „Zeit Online” vom 22.11.2012, <https://www.zeit.de/1987/53/das-jahr-pfeiffer>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]; N.F. Pötzl, *Untergang an der Waterkant*, Spiegel Online vom 03.05.2018, <http://www.spiegel.de/einestages/schubladenaffaere-warum-bjoern-engholm-1993-zuruecktrat-a-1205133.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

kupowaniu głosów w środowisku bawarskich polityków. W toku śledztwa ze stanowiska lokalnej minister kultury oraz okręgowego zrzeszenia CSU ustąpiła Monika Hohlmeier, która miała wiedzieć o manipulacjach wyborczych oraz świadomie zatajać fakty z tym związane¹³¹². Kwestia matactw członkowskich w CSU elektryzowała lokalnych polityków, stając się przedmiotem walki partyjno-wyborczej między elitą Unii Chrześcijańsko-Społecznej a opozycyjną SPD i partią Zielonych praktycznie do lutego 2007 r. Wtedy właśnie upubliczniono raport końcowy powołanej w tym celu komisji śledczej¹³¹³. Choć nie ma bezpośrednich dowodów na to czy i w jakim stopniu cała sprawa zaważyła na wyborach do parlamentu krajowego Bawarii w 2008 r., to jednak ubytek ponad 17% głosów w porównaniu z wcześniejszym rezultatem partii sprzed 5 lat daje podstawy do wyciągnięcia takich przypuszczeń.

Rok przed wybuchem afery monachijskiej ujawniono również jeden z największych przypadków fałszerstw wyborczych na szczeblu samorządowym w historii RFN, w którym ponownie uczestniczyła bawarska chadecja. Uważany za głównego pretendenta do objęcia funkcji nadburmistrza Dachau, Kurt Piller z ramienia lokalnej SPD poniósł sensacyjną porażkę w bezpośrednim starciu z kandydatem CSU Peterem Bürglem różnicą zaledwie kilkudziesięciu głosów. Już kilka dni po ogłoszeniu wyników drugiej tury wyborów pojawiły się medialne doniesienia o możliwych nieprawidłowościach w przebiegu marcowego głosowania. Członkowie lokalnego komitetu „Bündnis für Dachau” przedłożyli kopie kart do głosowania, które pokrywały się charakterem pisma. W toku dalszego śledztwa nad *Wahlfälschungskandal* ujawniono zagadkowe zniknięcie ok. 3,5 tys. kart wyborczych, inne odnajdywano w koszach na śmieci. Istotną przesłanką sfalszowania wyborów były skrajne różnice między poszczególnymi okręgami. Z tego względu zaczęto poddawać w wątpliwość również wyniki głosowania do rady powiatowej i rady miejskiej, w których także zwyciężyli przedstawiciele CSU. Rosło niezadowolenie mieszkańców w efekcie pojawiających się doniesień medialnych o możliwej mistyfikacji wyborczej¹³¹⁴.

¹³¹² Zob.: J. Schallenberg, *Papiere in Sicherungsverwahrung*, „Die Tageszeitung” vom 28.02.2003, s. 6, dostępny również pod adresem internetowym: <http://www.taz.de/!807801/> vom 28.02.2003, [ostatni odczyt: 20.07.2019]; B. Neff, *Die seltsamen Methoden des CSU-Nachwuchses*, „Süddeutsche Zeitung” vom 7. Mai 2004, <https://www.sueddeutsche.de/muenchen/prozess-die-seltsamen-methoden-des-csu-nachwuchses-1.756629>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

¹³¹³ Por.: *Schlagabtausch im Landtag. Wahlfälschung bei CSU*, „Süddeutsche Zeitung” vom 11. Mai 2010, <https://www.sueddeutsche.de/muenchen/wahlfaelschung-bei-csu-schlagabtausch-im-landtag-1.749030>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

¹³¹⁴ Por.: *Die Kommunalwahl in Dachau war gefälscht*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” vom 10. Mai 2002, s. 4.

Powołany do życia Sojusz Demokracja dla Dachau (niem. *Aktionsbündnis Demokratie für Dachau*) w bardzo krótkim czasie zebrał kilka tysięcy podpisów pod wnioskiem o rozpoznanie ponownych wyborów. Pierwszemu posiedzeniu świeżo ukonstytuowanej rady miejskiej towarzyszyły demonstracje z hasłami „obrońców mafii” skierowanych pod adresem nowych członków gremium. Nawet wówczas, kiedy udowodniono machinacje wyborcze kilku radnym miejskim z CSU, partia ta skutecznie blokowała przeprowadzenie powtórnego głosowania, marginalizując przestępczy proceder do skali jednostkowego problemu, torpedując także późniejszy wniosek opozycji o wyłonienie nowych kandydatów w wyścigu o fotel nadburmistrza. Opór polityków miejscowej chadecji skutecznie utrudnił działaczom opozycyjnej SPD wypromowanie własnego ugrupowania na szczeblu lokalnym w zbliżających się wyborach do Bundestagu 15. kadencji. Co więcej, brak niezbitych dowodów uniemożliwił Kurtowi Pillerowi udowodnienie faktu istnienia sieci pośredników partyjnych w procedurze fałszowania kart do głosowania. Próba zdyskredytowania bawarskiej frakcji na forum ogólnopolskim z Edmundem Stoiberem na czele, nie powiodła się. Dlatego wrześniowe wybory uzupełniające do obu rad przyniosły niewielkie starty personalne po stronie CSU. Zarówno w radzie miasta, jak i radzie powiatu Dachau utrzymała ona dwukrotnie większe poparcie społeczne niż obóz socjaldemokratyczny, tracąc w tej pierwszej jedynie 2 przedstawicieli w stosunku do wcześniejszego rezultatu. Wart odnotowania jest fakt, iż wrześniowa runda wyborcza zmobilizowała aż o 20 p. p. więcej osób niż podczas plebiscytu z początku roku. Można stwierdzić, iż ujawnienie faktu zewnętrznej ingerencji w przebieg marcowych wyborów samo w sobie nie przesądzało o ostatecznym układzie sił w samorządzie, jakkolwiek przysłużyło się wzrostowi zainteresowania głosowaniem z września 2002 r. Status quo w podziale władzy w regionie potwierdziła dogrywka w rywalizacji o fotel nadburmistrza Dachau. Kandydat SPD ponownie musiał uznać wyższość Petera Bürgla¹³¹⁵.

Przytoczone powyżej przykłady patologii władzy na różnym szczeblu organizacyjnym stanowią dogodny punkt wyjścia w ocenie związku tychże zjawisk z poziomem dynamizacji życia politycznego w RFN na przestrzeni ostatnich dwudziestu kilku lat. Jeżeli przyjąć założenie o ciągłości procesu transformacji postulatów płynących bezpośrednio od otoczenia systemu politycznego w kierunku ośrodków nim zarządzających, decyzja polityczna, będąca naturalną konsekwencją tych zależności oraz oddająca istotę procesu politycznego, stanowiła w tym konkretnym przypadku wypadkową oczekiwań mieszkańców związanych z głęboką zmianą relacji między nimi a określającą charakter

¹³¹⁵ Zob.: *Viele Lokalpossen, keine Affären*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung” vom 10. Mai 2002, op. cit., s. 3; *Verdächtige Schriftzeichen*, „Süddeutsche Zeitung” vom 23. März 2002, s. 63.

stosunków społeczno-politycznych władzą państwową oraz realnych wyzwań stojących przed mocodawcami w kontekście realizacji własnego programu wyborczego.

Ponieważ najbardziej miarodajnym narzędziem oceny potencjału procesu politycznego jest kadencyjność organów odpowiedzialnych za stanowienie norm i zasad regulujących stosunki wewnątrzspołeczne, występowanie anormatywnych zachowań po stronie władzy państwowej może prowadzić do zniekształcenia obrazu reprezentacji politycznej w kontekście funkcjonowania pierwotnych kanałów komunikacji jej przedstawicieli z wyborcami. Stąd też jednym z krytycznych czynników nadających kierunek procesowi wyborczemu jest poziom transparentności aktorów politycznych na gruncie podejmowanych decyzji. Nadużywanie przez nich zaufania społecznego w celu realizacji celów pozapolitycznych skutkuje w większości przypadków reorganizacją układu sił partyjnych w danym regionie lub nawet na centralnym szczeblu władzy.

6.3. Członkostwo w partii politycznej, jako miernik społecznego zainteresowania polityką

Jednym z istotnych barometrów rozwoju demokracji jest rejestrowana przynależność partyjna. W kilkudziesięciu krajach z ukształtowaną demokracją przedstawicielską partie polityczne stanowią główny punkt ciężkości życia politycznego w sferze mikro- i makroregionalnej. Do tego grona zalicza się również Republika Federalna Niemiec. Porównując aktywność obywatelską na gruncie działalności w formalnych strukturach partyjnych przed oraz po zjednoczeniu RFN i NRD należy stanowczo podkreślić wzmocnienie trendu osłabienia się popularności tej formy partycypacji jednostek w życiu publicznym. Partyjna demokracja parlamentarna przeżywa głęboki kryzys, który zwłaszcza dla tradycyjnych ugrupowań politycznych stał się poważnym wyzwaniem w walce o zachowanie legitymacji społecznej. Zauważalna zmiana podejścia mieszkańców RFN do kwestii czynnego angażowania się w tworzenie struktur partyjnych pojawiła się już na przełomie lat 70-tych i 80-tych ubiegłego stulecia.

Wcześniej, w okresie 1968-1976 szeregi czterech głównych ugrupowań parlamentarnych: SPD, FDP oraz frakcji CDU/CSU zasilala coraz większa ilość osób. W roku bazowym wynosiła ona niespełna 1,2 mln, natomiast 8 lat później liczba mieszkańców o

zdeklarowanej przynależności partyjnej wzrosła do ok 1,9 mln. Przyrost rządu sześćdziesięciu kilku procent w ciągu niespełna dekady był jedynym tego rodzaju przypadkiem w ostatnim półwieczu istnienia RFN. Po okresie swoistego renesansu zainteresowania tą formą uczestnictwa w życiu politycznym nastąpiło widoczne wyhamowanie trendu. W ciągu kilku kolejnych lat zaplecze partyjne socjaldemokratów, chadeków i liberałów zwiększyło się o niewiele ponad 2 p. p. i w 1983 r. osiągnęły swój szczyt na poziomie niespełna 1,95 mln członków. Dalej nastąpiła faza nieznacznego, kilkuprocentowego regresu. Polityczny przełom związany ze zjednoczeniem obu państw niemieckich przyczynił się wymiennie do ponownego wzrostu zainteresowania członkostwem partyjnym w ujęciu ogólnokrajowym. Ożywienie to było jednak krótkookresowe i uwarunkowane przede wszystkim przejściem przez system partyjny RFN zaplecza osobowego partii wschodzących w skład ernerdowskiego Bloku Demokratycznego. Po 1992 r. deklarowana przynależność do ugrupowania politycznego, jako formy uczestnictwa w życiu publicznym zaczęła systematycznie spadać¹³¹⁶. Z problemem tym skonfrontowane zostały zarówno wschodnie, jak i zachodnie kraje związkowe. W 1995 r. w Niemczech ubyłó ćwierć miliona działaczy partyjnych, przez co ich ogólna liczba była zbliżona do stanu z 1975 r. Trudno jest wskazać właściwe motywy stojące za decyzją mieszkańców o wystąpieniu ze struktur politycznych, ponieważ nie istnieje oficjalna ewidencja byłych członków partyjnych. W związku z powyższym przeprowadzenie wiarygodnych badań empirycznych weryfikujących ogólnospołeczną wagę przesłanek, stojących za rezygnacją z działalności w ugrupowaniach politycznych, jest w tym przypadku utrudnione. Problem ten podjęto w ramach Niemieckiego Studium Członkostwa Partyjnego, projektu badawczego Uniwersytetu Heinricha-Heinego w Düsseldorfie z 2009 r., z wykorzystaniem metody screeningu telefonicznego. Wstępne wyniki badań legitymowały decyzję o wystąpieniu z partii przede wszystkim zmiennymi społeczno-psychologicznymi. Okoliczności czerpiące bezpośrednio z wykładni struktury społecznej odgrywały przy tym drugorzędną rolę. Dla zdecydowanej większości osób pozostawanie w strukturach organizacyjnych ugrupowań politycznych było kwestią faktycznego wpływu na ich codzienną działalność. Perspektywa exitu była w tym przypadku wprost proporcjonalna do skali subiektywnie postrzeganych szans realnego współdecydowania w danej partii. Im mocniejsze przeświadczenie o skuteczności jej działania, tym to prawdopodobieństwo stawało się mniejsze. Powyższa zależność znajdowała uzasadnienie szczególnie w przypadku osób zaangażowanych w rozwój społeczeństw lokalnych. Jeśli partia zapewniała swoim członkom efektywne prawo głosu już na poziomie

¹³¹⁶ Por.: A. Klein, R. Schmalz, op. cit., s. 350 i nast.

samorządu terytorialnego, skuteczniej mogła skuteczniej przeciwdziałać następstwom zniechęcenia procesem politycznym w postaci dekompozycji struktury członkowskiej własnego zaplecza również na wyższym poziomie decyzyjnym. Bodźce sprzyjające wystąpieniu ze struktur formalnych danego ugrupowania miały jednocześnie charakter mocno selektywny. Osoby decydujące się wejść do świata polityki z pobudek czysto subiektywnych, wynikających bądź to z chęci objęcia stanowisk funkcyjnych, bądź też z perspektywy długofalowego czerpania innych korzyści natury osobistej, były mniej podatne na rezygnację z obranej drogi aktywności politycznej niż jednostki, które wstępowały do danego ugrupowania pod presją otoczenia¹³¹⁷.

Jednym z punktów ciężkości przeprowadzanego w 2009 r. projektu badawczego było zidentyfikowanie najczęstszych przyczyn rezygnacji z członkostwa partyjnego w oparciu o przygotowane wcześniej propozycje odpowiedzi. Aż jedna trzecia osób wskazała na powody pozapolityczne. Wśród najczęstszych odpowiedzi pojawiały się względy osobiste, takie jak: niedyspozycyjność, zmiana miejsca zamieszkania czy względy chorobowe. Co dziesiąty badany typował okoliczności odwołujące się do środowiska politycznego. Nie były one jednak związane bezpośrednio z samą instytucją partii, ale głównie z mentalnością jednostki decydującej się swego czasu reprezentować określony światopogląd polityczny, w tym także subiektywnym spojrzeniem na kwestię miejsca i roli jednostki w szeregach partyjnych¹³¹⁸.

W tym obszarze motywami skutkującymi wystąpieniem z jej struktur formalnych były najczęściej zmieniające się indywidualne postawy względem podmiotów polityki i podejmowanych przez nie działań, rozczarowanie przebiegiem realizacji wyznaczonych sobie celów politycznych oraz, będące konsekwencją powyższego, ogólne zniechęcenie obszarem polityki. Przeważająca większość typów dotyczyła jednak problemów wewnątrzpartyjnych. Najczęstszymi punktami zapalnymi prowadzącymi do politycznego wycofania działaczy partyjnych były konkretne rozstrzygnięcia merytoryczne, nierzadko również postawy jednostkowe, odbiegające od obowiązujących w danym ugrupowaniu norm czy obranej niegdyś linii politycznej. Dekompozycję struktur członkowskich potęgowały ponad to prywatne konflikty między działaczami oraz osobiste antypatie względem czołowych przedstawicieli partyjnych. Szczególnie mocno krytykowane były niektóre decyzje elity władzy na szczeblu federalnym. Ekspozowanie błędów wewnątrzpartyjnych miało jednak przeważnie charakter

¹³¹⁷ Por.: M. Klein, T. Spier, *Parteimitglieder in Deutschland. Empirische Befunde der Potsdamer Parteimitgliederstudie 1998 und der Deutschen Parteimitgliederstudie 2009*, [w:] *Parteiensystem im Wandel. Perspektiven, Strategien und Potentiale der Volksparteien*, red. R. T. Baus, 2. Auflage, Sankt Augustin/Berlin 2013, s. 54-56.

¹³¹⁸ Ibidem.

konstruktywny. Oznacza to, iż wraz z krytyką pojawiały się propozycje reform wewnętrznych w zakresie obowiązujących kanonów postępowania czy schematów decyzyjnych. Członkowie partyjni bardzo chętnie opowiadali się za takimi zmianami, które scalają ugrupowanie u podstaw. Ich postulaty koncentrowały się na wzmocnieniu pozycji opiniotwórczej większości członkowskiej spoza elity partyjnej w kontaktach z mniejszością decyzyjną. Równie entuzjastycznie wypowiedziano się na temat ograniczenia liczby urzędów partyjnych, które może sprawować jeden przedstawiciel danej opcji politycznej oraz skrócenie kadencyjności tychże stanowisk. Jednocześnie bardzo powściągliwie odnoszono się do kwestii poszerzenia grona osób współpracujących ze strukturami partyjnymi bez formalnej przynależności politycznej z obawy o uszczuplenie przywilejów należących do kręgów członkowskich¹³¹⁹.

Istnienie ogniw zapalnych w obrębie partii politycznych oraz formacji mniejszościowych artykułujących odmiennosc poglądów w pewnych obszarach, nie zawsze musiało prowadzić do uszczuplenia zaplecza politycznego. Co więcej tylko 14% aktywnych członków partyjnych deklaroowało w trakcie projektu niejednoznaczne bądź stanowcze niezadowolenie z partii, którą reprezentowało na forum publicznym. Pod tym względem przodowali reprezentanci tzw. partii ludowych, przy czym największy odsetek oponentów deklaroowało przynależność do SPD (18%). Na drugim biegunie znalazła się CDU z 12%. W przypadku chadeków z Bawarii wskaźnik ten wynosił 16%. Dla porównania, udział procentowy osób niezadowolonych wśród mniejszych ugrupowań parlamentarnych wyniósł zaledwie 6% po stronie liberałów z FDP oraz 4% dla działaczy Lewicy. O skali dysproporcji między partiami walczącymi o zwycięstwo wyborcze a ich potencjalnymi partnerami koalicyjnymi wydawały się decydować względy systemiczne, tj. ukierunkowanie partii ludowych na szersze spektrum wyborców, reprezentujących większy wachlarz światopoglądowy oraz wywodzących się z różnych grup i warstw społecznych. To z kolei zwiększało konfliktogenność ideologiczną w obrębie jej członków, a tym samym prawdopodobieństwo pojawienia się szerszego grona działaczy mogących zakwestionować obraną strategię funkcjonowania partii w przestrzeni publicznej¹³²⁰.

W ramach Studium Członkostwa Partyjnego kontynuowano również badania z lat 90-tych w zakresie motywacji po stronie osób chcących wstąpić w szeregi partyjne. W celu zrozumienia przesłanek stojących za formalizacją członkostwa w określonym ugrupowaniu

¹³¹⁹ Por.: M. Klein, *Partizipation in politischen Parteien. Eine empirische Analyse des Mobilisierungspotenzials politischer Parteien sowie der Struktur innerparteilicher Partizipation in Deutschland*, [w:] "Politische Vierteljahresschrift", Bd. 47 (2006), H. 1, s. 35–61.

¹³²⁰ Ibidem.

politycznym wykorzystano typologię czynników sprawczych nawiązujących do teorii korzyści dwóch angielskich uczonych: Patricka Seyd'a oraz Paula Whiteley'a. Punktem ciężkości zaproponowanej przez nich wykładni było założenie, iż partia polityczna rośnie w siłę personalną wówczas, kiedy jej zwolennicy oczekują profitów przewyższających materialne i niematerialne koszty formalnego członkostwa. Te, mogły różnić się w zależności od umiejscowienia jednostki w strukturach reprezentowanego ugrupowania oraz zakresu jej działania. W przypadku biernych aktywistów jedynym ponoszonym przez nich nakładem rzeczywistym będą składki członkowskie. U osób czynnie angażujących się w życie politycznego należy uwzględnić także koszty niematerialne. Najczęściej jest to czas, poświęcony na działalność publiczną oraz aspekty psychologiczne. Uwagę zwraca się chociażby na trudności w przełamywaniu wewnętrznych barier jednostki do postępowania według pewnych schematów politycznych odbiegających od przyjętych przez nią norm i wartości moralnych np. w ramach realizacji niektórych obowiązków wpisanych w codzienność pracy polityka¹³²¹.

Indywidualne nastawienie do pracy w ramach struktur partyjnych odgrywało zasadniczą rolę w umiejscowieniu jednostki w środowisku partyjnym. Istnienie różnego poziomu operatywności członków partyjnych pozwala zdefiniować kilka typów działaczy politycznych. Podstawową i największą zarazem grupę tworzą osoby zdystansowane od jakichkolwiek inicjatyw aktywizujących wszystkich reprezentantów danej frakcji politycznej. W 2009 r. zaliczało się do tego grona aż 47% badanych. Kolejną zreszta członków partycypujących w zjazdach walnego zgromadzenia partyjnego na szczeblu lokalnym, aczkolwiek nie ma wśród nich osób zajmujących wiodące pozycje w strukturach organizacyjnych. Uosabia się z nią co drugi aktywista. Trzecią subkategorię cechuje znaczący poziom aktywności w obrębie danego ugrupowania. Poza obecnością na posiedzeniach plenarnych partii jej przedstawiciele uczestniczą regularnie w spotkaniach towarzyskich środowiska partyjnego. Tę formułę aktywności członkowskiej propagowało wówczas jedynie 14% działaczy partyjnych. Ostatni typ tworzy właściwy trzon każdego ugrupowania politycznego, ponieważ ich zaangażowanie przejawia się zarówno sprawowaniem różnych funkcji w strukturach wewnątrzpartyjnych, jak również obejmowaniem urzędów publicznych poza własnym środowiskiem partyjnym. W 2009 r. stanowili oni jedną piątą wszystkich przedstawicieli zaplecza politycznego niemieckich ugrupowań¹³²².

¹³²¹ Por.: M. Klein, T. Spier, *Parteimitglieder in Deutschland...*, op. cit. s. 57-58.

¹³²² Por.: M. Klein, *Partizipation in politischen Parteien...*, op. cit.

Od chwili opublikowania Poczdamskiego Studium Członkostwa Partyjnego w 1998 r. liczba osób zorientowanych na zdobywanie kolejnych szczebli kariery politycznej poprzez sprawowanie różnych stanowisk funkcyjnych wzrosła o kilka punktów procentowych. Schemat ten dotyczył zarówno największych partii ludowych, jak i mniejszych formacji politycznych. Nie zawsze oznaczało to przejście pewnego odsetka biernej części zaplecza partyjnego na stronę jednostek prowadzących aktywną działalność polityczną. Tendencja ta była uwarunkowana przede wszystkim regularnym spadkiem liczby ludności obecnej w strukturach partyjnych oraz czynnikami socjokulturowymi w następstwie zmiany pokoleniowej¹³²³.

Kryterium zakresu zaangażowania w rozwój danej frakcji politycznej determinowało również rezerwuar potencjalnych korzyści dla tworzących ją jednostek. Od tego, w jakim stopniu dana osoba angażowała się w działalność wewnątrzpartyjną zależał w dużej mierze dostęp do urzędów, perspektywa rozwoju zawodowego w i poza strukturami danej formacji politycznej, rozwój relacji koleżeńskich czy wreszcie odczuwalna subiektywnie satysfakcja z pełnionych ról w danym środowisku politycznym. Należały one do tzw. bodźców twardych, zwanych też selektywnymi, gdyż stanowiły naturalną konsekwencję wysokiego poziomu operatywności członków partyjnych. Pierwsze dwa z wymienionych należały do subkategorii motywów ukierunkowanych na konkretny, bezpośredni rezultat (niem. *selektive ergebnisbezogene Anreize*); kolejne wpisywały się z kolei w podgrupę czynników twardych procesowych (niem. *selektive prozessbezogene Anreize*), stanowiących naturalną konsekwencję współpracy wewnątrzpartyjnej opartej na kontaktach z pewną grupą ludzi¹³²⁴.

W przypadku osób dystansujących się od proaktywnego kreowania wizerunku własnego ugrupowania fakt przynależności partyjnej stanowił cel sam w sobie. Najczęściej wynikał z potrzeby zaspokojenia oczekiwań najbliższego otoczenia, dając samemu zainteresowanemu poczucie spełnionego obowiązku obywatelskiego. Mógł być także świadectwem bezinteresownego solidaryzowania się z określoną partią i jej programem wyborczym. Tak definiowane korzyści członkostwa partyjnego określono kategorią impulsów miękkich, gdyż nie wiązały się z nimi konkretne oczekiwania jednostki wstępującej do struktur ugrupowania politycznego. Te dzieliły się dalej na bodźce kolektywne (przekonanie, iż członkostwo przyczynia się do realizacji treści programowych postrzeganych za pożądanie dla

¹³²³ Por.: M. Klein, T. Spier, *Parteimitglieder in Deutschland...*, op. cit., s. 52-53.

¹³²⁴ Eidem, *Parteibeitritt und Parteimitgliedschaft im Wandel*, [w:] "Aus Politik und Zeitgeschichte", 61 (2011), Z. 44-45, Hannover 2011, <http://www.bpb.de/apuz/59716/parteibeitritt-und-parteimitgliedschaft-im-wandel>, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

szerszych grup społecznych), normatywne (wynikające z pewnych oczekiwań najbliższego otoczenia), altruistyczne (przeświadczenie o pozytywnym wpływie własnego zaangażowania w rozwój demokracji), ideologiczne (chęć formalnego ujawnienia własnych wartości ideologicznych) oraz ekspresywne, mające potwierdzić gotowość do niesienia wymiernej pomocy dla danej formacji politycznej¹³²⁵.

Pierwsze pełne dane dotyczące zmian liczebności aktywnych członków w poszczególnych obozach politycznych na obszarze nowych landów niemieckich pochodzą z drugiej połowy 1991 r.¹³²⁶ Analizując ostatnią dekadę XX wieku dla pięciu wiodących ugrupowań w Bundestagu: CDU, SPD, FDP, Lewicy (PDS/Die Linke) oraz Związku90/Zieloni tylko ten ostatni zanotował bardzo wyraźny przyrost stanu osobowego. (Zob. Tab. 6.1.) Liczba zarejestrowanych zwolenników tego ugrupowania do 2000r. wzrosła o ponad 15%. Socjaldemokraci zdołali utrzymać stan wyjściowy z 1991 r., odnotowując lekki przyrost członków partyjnych o niespełna 2 p. p. Dla pozostałych opcji politycznych pierwsza dekada występowania w roli ogólnoniemieckiego przedstawiciela interesów społecznych była dużo bardziej dotkliwa, bowiem przyniosła poważne straty w zewidencjonowanych zasobach ludzkich.

Członkostwo partyjne dla pięciu głównych partii politycznych na terenie byłej NRD					
NL*	CDU	SPD	FDP	Grüne	Linke**
1991	109.709	27.214	68.916	2.340	140.807
2000	57.630	27.742	11.122	2.693	65.075
2013	42.412	21.729	7.006	4.385	31.167
2000/1991 (%)	52,5	101,9	16,1	115,1	46,2
2013/1991 (%)	38,7	79,8	10,2	187,4	22,1

Tab. 6.1. Członkostwo w partiach politycznych w latach 1991-2013 w nowych krajach związkowych RFN dla pięciu głównych ugrupowań w Bundestagu (tys.)¹³²⁷

¹³²⁵ Ibidem.

¹³²⁶ Do końca grudnia 1990 r. nie zdołano zebrać wystarczających danych dotyczących członkostwa we wszystkich partiach politycznych. Sytuacja dotyczyła zwłaszcza osób utożsamiających się z programem CDU. Pierwszymi wiarygodnymi danymi dla partii chadeckiej dysponowano w październiku 1991 r., kiedy to zakończono wstępną rejestrację działaczy. W przypadku Związku 90/Zieloni do 1993 r. nie istniało krajowe zrzeszenie partii na Saksonię. Zob.: O. Niedermayer, *Parteimitglieder seit 1990*, "Arbeitshefte aus dem Otto-Stammer-Zentrum", Nr. 20, Berlin 2013, s. 4.

¹³²⁷ *Wartości dla nowych landów nie uwzględniają danych dla Berlina. **W 1990r. PDS posiadała 230 tys. zarejestrowanych członków partyjnych na terenie landów wschodnich oraz 50.281 tys. członków w Berlinie. Na podstawie: Idem, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2017. Arbeitshefte a. d. Otto-Stammer-Zentrum*, Nr. 27, FU Berlin 2017, s. 12, <https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/21944/P-PMIT17.pdf?sequence=1>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]; *Statistiken zu Parteien in Deutschland*, veröffentlicht am 05.11.2019, <https://de.statista.com/themen/589/parteien/> [ostatni odczyt: 17.11.2019].

Porównując zmiany wartości liczbowych dla dwóch największych konkurentów politycznych w izbie niższej Parlamentu RFN, tj. CDU i SPD, w teoretycznie korzystniejszej sytuacji wyjściowej u progu lat 90-tych znajdowała się pierwsza z wymienionych partii, głównie dzięki lepszej kondycji personalnej poszczególnych zrzeszeń krajowych oraz zasileniu jej szeregów przez byłych aktywistów partii Bloku Demokratycznego. O ile jednak w zestawieniu wartości bezwzględnych partia chadecka była w 1990r. ponad trzykrotnie bardziej liczna niż SPD, tak w ciągu pierwszych dziesięciu lat po zjednoczeniu to CDU musiała walczyć z dwukrotnym spadkiem liczby członków na terenie wschodnich krajów związkowych. Do 2000 r. uszczuplała o 47,5% osób. Straty ilościowe po stronie wschodnioniemieckiej SPD nie były wprawdzie dostrzegalne we wspomnianym okresie, niemniej, uwzględniając tendencje dla Berlina oraz zachodnich landów, również w tym przypadku zapanowała tendencja regresywna w skali ogólnokrajowej. Do końca 2013 r. ze struktur Socjaldemokratycznej Partii Niemiec wyrejestrowano nieco ponad 1/5 składu osobowego w odwołaniu do wartości z początku lat 90-tych.

FDP była z kolei tą organizacją polityczną, której liczebność jeszcze w okresie dwupaństwowości niemieckiej uzależniona była szczególnie od zmian koalicyjnych w niższej izbie parlamentu niemieckiego. Faktem jest, iż wraz z upadkiem muru berlińskiego liberałowie przejęli znaczący, bo ponad stutysięczny wschodnioniemiecki kontyngent Bloku Demokratycznego, jakkolwiek dziedzictwo enerdowskiej Liberalno-Demokratycznej Partii Niemiec (skrót niem. LDPD) oraz Narodowo-Demokratycznej Partii Niemiec (niem. NDPD) nie było na tyle stabilne, aby przekształcić się w trwały fundament członkowski. Dlatego też w ciągu pięciu pierwszych lat od przyłączenia NRD do RFN partia ta utraciła 55% swojego deklarowanego zaplecza personalnego, z czego aż 78% w nowych krajach związkowych. Do 2000 r. w szeregach wschodnioniemieckich liberałów utrzymało się zaledwie 16% stanu osobowego z 1991 r., a na koniec grudnia 2013r. zarejestrowanych było już tylko 7 tys. osób.

Z podobną skalą zjawiska musiała zmierzyć się postenerdowska lewica. W tym przypadku samorozwiązanie zaplecza personalnego osiągnęło największy wymiar w odniesieniu do wszystkich organizacji członkowskich aktywnych przed 1990 r. po obu stronach muru berlińskiego. Spośród 2,3 mln członków ówczesnej SED, w strukturach nowo powołanej PDS na terenie nowych krajów związkowych RFN znalazło się oficjalnie 280.282 tys. osób, wliczając w to również Berlin. Tak gwałtowna redukcja zasobów ludzkich spowodowana była odpływem tych aktywistów, dla których członkostwo w strukturach partii socjalistycznej wynikało niegdyś jedynie z przymusu państwowego bądź sposobności awansowania na szczeblu zawodowym. Tylko do końca 1991 r. szeregi partii zostały uszczuplone o niemal 108,3

tys. osób. Oznacza to, iż w ciągu pierwszych czternastu miesięcy od ratyfikowania traktatu zjednoczeniowego przez parlamenty RFN i NRD partię lewicową opuściło dalszych 6/10 aktywistów. Z końcem 1995 r. we wschodnioniemieckich strukturach Partii Demokratycznego Socjalizmu pozostało już tylko 40% członków w porównaniu ze stanem liczebnym w 1990 r. (112.953 tys. osób), a przez następne 5 lat ubył dodatkowo co dziesiąty działacz.

Pomimo tak znaczącego regresu zarejestrowanych zwolenników Partii Demokratycznego Socjalizmu była ona najliczniejszym ugrupowaniem na wschodnioniemieckiej arenie politycznej w ostatniej dekadzie XX wieku¹³²⁸. Sytuacja uległa zmianie dopiero z początkiem kolejnego dziesięciolecia. Już w 2002 r. liczba członków ówczesnej PDS w nowych krajach związkowych spadła do poziomu 54.827 tys., osiągając wartość zbliżoną do stanu liczebnego struktur personalnych CDU (54.103 tys.). Rok później partia chadecka stała się według tego kryterium pierwszą siłą polityczną również we wschodnich landach. Wprawdzie i ona borykała się z problemem odpływu własnego zaplecza członkowskiego, niemniej na dzień 31.12.2003 r. wszystkie krajowe zrzeszenia tej formacji politycznej na obszarze byłej NRD (wyjąwszy Berlin) posiadały łącznie niemal 2 tys. osób stowarzyszonych więcej niż Partia Demokratycznego Socjalizmu. Na koniec grudnia 2013 r. szeregi Die Linke zasilalo już tylko 31.167 tys. członków, czyli aż o ponad 10 tys. mniej niż liczyła wówczas CDU. Odpowiadało to jedynie 13,9% wartości liczbowych dla Lewicy w odniesieniu do stanu sprzed 23 lat¹³²⁹.

Ponieważ od 1991 r. PDS posiadała swoje krajowe reprezentacje również we wszystkich landach zachodnich, warto przyjrzeć się rozwojowi aktywnego uczestnictwa w jej szeregach także na tym terenie. Okazuje się, iż pierwsze kilka lat po zjednoczeniu Niemiec spadkobierczyni SED cieszyła się bardzo znaczącym wzrostem poparcia, wyrażanym przynależnością formalną do struktur partyjnych. Według oficjalnych danych za 1991 r. na całym obszarze tzw. starej RFN (nie licząc Berlina) PDS liczyła tylko 572 osoby. W ciągu kolejnych czterech lat ów stan posiadania zwiększył się trzyipółkrotnie do 1905 członków (wzrost o 70 p. p.) Pozytywny trend utrzymał się także w kolejnych latach. W 2000 r. ilość członków partyjnych uległa dalszemu podwojeniu w odniesieniu do 1995 r. Mimo tego, głównie ze względu na swoje polityczne pochodzenie partia ta nadal nie była w stanie odgrywać znaczącej roli politycznej w makroskali¹³³⁰. Tym bardziej, iż w 2002 r. PDS udało się

¹³²⁸ Por.: A. Klein, R. Schmalz, op. cit., s. 350-354.

¹³²⁹ Zob.: O. Niedermayer, *Die Entwicklung der Parteimitgliedschaften von 1990 bis 2009*, "Zeitschrift für Parlamentsfragen", Vol. 41, No. 2 (2010), s. 421-437.

¹³³⁰ Por.: G. Schaub, *Politische Meinungsbildung in Deutschland. Wandel und Kontinuität der öffentlichen Meinung in Ost und West*, Bonn 1998, s. 29.

wprowadzić jedynie 2 posłanki do Bundestagu, przez co popularność tej formacji politycznej spadła również w landach zachodnich. PDS pozostawała de facto graczem regionalnym aż do wyborów parlamentarnych w 2005 r., kiedy ilość jej reprezentantów wprowadzona do izby niższej parlamentu federalnego za sprawą nawiązania koalicji z Alternatywą Wyborczą Praca i Sprawiedliwość Społeczna (niem. WASG) czyniła ją formalnie czwartą siłą polityczną w RFN. Perspektywa wyjścia poza „bastion” byłej NRD przysporzyła jej zresztą dodatkowo poparcia w strukturach formalnych. Liczba członków Lewicy na dzień 31.12.2005 r. wzrosła półtorakrotnie w porównaniu do wartości z 2000 r. – tj. do 5956. Co więcej, tylko w ciągu całego 2005 r. partia odnotowała ponad siedemdziesięcioprocentowy skok badanego współczynnika. Pierwsza dekada XXI wieku zakończyła się dla zachodnioniemieckiego obozu Linkspartei bardzo korzystnie, bowiem liczył on blisko 27,5 tys. osób. Tak gwałtowny przyrost stanu osobowego miał swoje źródło przede wszystkim w ostatecznej fuzji Linkspartei.PDS z WASG w 2007 r. O skali zjawiska świadczy fakt, iż na dzień 31.12.2006 r. zachodnioniemieckie struktury partyjne Lewicy liczyły oficjalnie 7257 osób. Niemniej jednak po 2010 r. Die Linke notowała systematycznie ujemny bilans na koniec każdego roku kalendarzowego. Z końcem 2013 r. jej szeregi opuścił jeden na dziesięciu zarejestrowanych mieszkańców w odniesieniu do danych za 2010 r.

Porównując siłę zaplecza personalnego postsocjalistycznej partii lewicowej po stronie wschodnich i zachodnich krajów związkowych RFN w całym okresie 1991-2013 należy odnotować, iż przyrost wskaźnika przynależności członkowskiej w przypadku landów z tzw. starej RFN był wprost proporcjonalny do upływu lat od chwili wejścia w życie traktatu zjednoczeniowego między dwoma państwami niemieckimi, przy czym największy progres w tej materii można zauważyć między 2006 r. a 2007 r. W 1991 r. udział członkowski PDS „West” (wliczając Berlin) w ogólnej liczbie aktywistów tej partii wynosił 0,3%. Cztery lata później było to 1,7%, w 2000 r. przyrost wyniósł 3 p. p., natomiast w 2005 r. kolejne 5 p. p. Linkspartei z terenu dawnej NRD po raz pierwszy przekroczyła 10%-wy wskaźnik liczebności działaczy partyjnych w strukturach ogólnopństwowych w 2006 r. (12,1%). W następstwie połączenia z WASG dysproporcje między wschodnimi i zachodnimi krajami związkowymi uległy widocznemu zmniejszeniu na niekorzyść terenów nowoprzyłączonych do RFN w 1990 r., co oznacza, iż fuzja obu ugrupowań przyczyniła się przede wszystkim do zasilenia szeregów Lewicy z zachodnich Niemiec. Dzięki temu na koniec grudnia 2007 r. odsetek członków wschodnioniemieckiej Die Linke na tle ogólnopartyjnych zasobów osobowych stopniał z nieco ponad 90% w 2005 r. do 71%. Trzy lata później dysproporcja ta była jeszcze mniejsza i

wyniosła na dzień 31.12.2010 r. poniżej 63%. W 2013 r. było to finalnie 61,2%¹³³¹. Jeśli pominiemy statystyki notowane łącznie dla Berlina i landów wschodnich, różnica w przynależności partyjnej między Linkspartei „Ost” i „West” będzie jeszcze mniejsza, szczególnie od 2007 r. Do wartości odsetkowych opisanych powyżej należy dodać każdorazowo ok. 5 p. p. po stronie landów zachodnich. Oznacza to, iż rzeczywisty stosunek zarejestrowanych zwolenników Linkspartei pod koniec pierwszej dekady XXI wieku wynosił 2:3.

Poniższe dane liczbowe odzwierciedlają odsetek działaczy pięciu najważniejszych ugrupowań politycznych, pozostających w formalnych strukturach partyjnych z końcem grudnia 2013 r., na tle informacji zebranych do dnia 31.12.1991 r. dla każdego z pięciu wschodnich krajów związkowych. Już na wstępnym etapie analizy można zauważyć zbieżność tendencji charakterystycznych dla całego obszaru byłej NRD, z niewielkimi różnicami wartości procentowych dotyczących stanu reprezentacji socjaldemokratów w Saksonii-Anhalt czy dynamiki wzrostu zaplecza kadrowego Związku90/Zieloni na przełomie XX i XXI wieku. Istnienie niewielkich odchyłeń między nowymi landami nie wpływa ostatecznie na wartość mediany przypisanej dla poszczególnych formacji politycznej.

Kraj związkowy	Partia polityczna				
	CDU	SPD	<u>Linke</u>	FDP	Zw.90/Zieloni
	Ilość członków partyjnych w 2013 r. na tle 1991 r. (%)				
SN	37,5	95,2	21,3	13,1	136,5
ST	32,8	54,4	19,0	10,0	242,0
TH	41,7	80,3	21,3	6,2	174,5
MV	38,1	86,8	20,6	10,2	233,2
BB	45,5	90,3	29,4	15,0	256,0
Ogółem nowe landy	38,7	79,8	22,1	10,2	187,4

Tab. 6.2. Przynależność partyjna w pięciu największych ugrupowaniach politycznych wschodnich krajów związkowych RFN. 2013 r. na tle danych za 1991 r.¹³³²

¹³³¹ Na podstawie: O. Niedermayer, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2017*, op. cit. s. 12-13.

¹³³² Wspólnym punktem wyjścia z wyjątkiem Związku 90/Zieloni będzie pierwszy pełny rok po zjednoczeniu Niemiec (1991 r.). Obliczenia własne na podstawie danych: *Mitgliederverteilung nach Bundesländern. Im Bundestag vertretene Parteien, in absoluten Zahlen*, 2012, Wiesbaden 2013, s. 1-2; https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKEwi3ycalwIHnAhXil4sKHedIBW0QFjAAegQIAhAC&url=https%3A%2F%2Fwww.bpb.de%2Fsystem%2Ffiles%2Fdokument_pdf%2Fbpb_parteiendossier_grafik_text_09_0.pdf&usg=AOvVaw3EGzsetKMntEnyEx0clACP, [ostatni odczyt: 13.01.2020]; O. Niedermayer, *Parteimitglieder seit 1990*, op. cit., s. 4-13; Idem, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2017*, op. cit., s. 14; *Statistiken zu Parteien in Deutschland*, op. cit.

Kluczowymi ośrodkami pozyskiwania aktywnych zwolenników programu Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej pozostają południowe landy byłej NRD: Saksonia oraz Turynia. W obu przypadkach liczba działaczy zewidencjonowanych na dzień 31 grudnia 2013 r. przekraczała 10 tys. Łącznie w ich szeregach znajdowało się wówczas ponad 23 tys. osób, czyli o 4 tys. więcej niż wykazywały ogółem rejestry członkowskie trzech pozostałych składowych federacji przyłączonych do RFN po 1990 r. Takie zainteresowanie przynależnością do lokalnych komórek partyjnych CDU przekładało się w konsekwencji na wyniki głosowania do obu legislatur krajowych, w których największą pulę mandatów zdobywali każdorazowo reprezentanci owej formacji politycznej. Dwa wspomniane kraje związkowe miały równie istotne znaczenie w perspektywie utrzymania zaplecza personalnego ponadregionalnych struktur organizacyjnych SPD, ustępując miejsca jedynie Brandenburgii, a przyjmując za punkt wyjścia początek lat 90-tych ubiegłego wieku, również Saksonii-Anhalt. Znaczenie tej ostatniej w utrzymaniu odpowiedniego osobostanu w lokalnych komórkach organizacyjnych partii na przestrzeni dwóch kolejnych dekad uległo znaczącej deprecjacji. Z końcem 2013 r. odsetek jednostek legitymujących się paszportem partyjnym z ramienia SPD spadł do nieco ponad 54%. Był to zdecydowanie najniższy wynik spośród wszystkich krajów związkowych powstałych w następstwie rozpadu terytorialnego Niemieckiej Republiki Demokratycznej.

Członkostwo partyjne w Turynii (w tys.)					
Rok/Partia	CDU	SPD	FDP	Grüne	Linke
1991	26.983	5.459	20.950	0.424	25.301
1995	18.180	5.769	5.401	0.470	14.748
2000	14.832	5.694	2.639	0.468	11.002
2005	12.808	4.674	2.068	0.504	7.681
2010	11.920	4.357	1.614	0.638	6.360
2013	11.249	4.382	1.298	0.740	5.387

Tab. 6.3. Liczba członków partyjnych w kraju związkowym Turynia w latach 1991-2013 dla pięciu głównych ugrupowań wchodzących w skład Bundestagu¹³³³

Kluczowy ośrodek życia politycznego postkomunistycznej partii lewicowej znajduje się w Saksonii. Jest to jedyny w stawce land, gdzie liczba deklarowanych zwolenników do końca 2013 r. kształtowała się w granicach 10 tys. osób. Także wielkość reprezentacji centrolewicowej FDP oraz Związku90/Zieloni utrzymuje się na

¹³³³ Dane roczne z aktualizacją na dzień 31.12. Na podstawie: Idem, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2017*, op. cit., s. 13 i nast.; *Statistiken zu Parteien in Deutschland*, op. cit.

ponadprzeciętnym poziomie z zachowaniem kierunku zmian odnotowywanych również dla pozostałych regionów. Chociaż przyrost zwolenników wpisanych do krajowego rejestru partyjnego najmłodszego w całej stawce Bündnis90/Grüne na dzień 31.12.2013 r. wzrósł tutaj zaledwie o 35% w porównaniu do wartości z 1991 r., mając 1365 działaczy partia na obszarze Saksonii dysponowała dwukrotnie liczniejszym potencjałem personalnym niż jej przedstawicielstwa w Meklemburgii-Pomorzu Przednim, Saksonii-Anhalt oraz Turyngii. Do Wolnej Partii Demokratycznej należało tu niecałe 2,2 tys. mieszkańców, średnio o około tysiąc więcej niż w pozostałych wschodnich krajach związkowych.

Członkostwo partyjne w Saksonii (w tys.)					
Rok/Partia	CDU	SPD	FDP	Grüne	Linke
1991	32.082	4.713	16.758	1.000	45.425
1995	21.043	5.178	5.690	1.007	29.910
2000	16.630	5.198	2.851	0.951	20.871
2005	14.622	4.523	2.481	0.959	14.607
2010	12.531	4.314	2.612	1.182	11.614
2013	12.046	4.486	2.196	1.365	9.686

Tab. 6.4. Liczba członków partyjnych w kraju związkowym Saksonia w latach 1991-2013 dla pięciu głównych ugrupowań wchodzących w skład Bundestagu¹³³⁴

Brandenburgia wyróżnia się na tle landów wschodnioniemieckich w zakresie tempa odpływu zaplecza personalnego obecnej Die Linke. Na początku drugiej dekady XXI wieku w jej strukturach na tym terenie wciąż pozostawało około 30% reprezentacji, która zaangażowała się w działalność programową tuż po zniesieniu wewnętrznej granicy państwowej między RFN i NRD. Był to rezultat o kilka p. p. lepszy niż na pozostałym obszarze należącym niegdyś do Niemieckiej Republiki Demokratycznej, bowiem czynnej praktyki członkowskiej zaniechało tam około 80% składu ilościowego sprzed 22 lat. W porównaniu z Saksonią, największy spośród pięciu nowych części składowych federacji obszar gromadzi jednak dopiero drugie pod względem wielkości zaplecze zewidencjonowanych działaczy wspomnianej opcji politycznej. Jest to również jeden z kluczowych bastionów wschodnioniemieckich delegatur Związku90/Zieloni.

¹³³⁴ Dane roczne z aktualizacją na dzień 31.12. Na podstawie: Ibidem.

Członkostwo partyjne W Brandenburgii (w tys.)					
Rok/Partia	CDU	SPD	FDP	Grüne	Linke
1991	13.713	6.858	8.925	0.366	24.998
1995	8.678	6.746	3.109	4.092	17.950
2000	7.609	7.518	1.758	0.504	13.427
2005	6.951	6.745	1.572	0.632	10.178
2010	6.485	6.348	1.564	0.845	8.481
2013	6.238	6.257	1.275	0.971	7.171

Tab. 6.5. Liczba członków partyjnych w kraju związkowym Brandenburgia w latach 1991-2013 dla pięciu głównych ugrupowań wchodzących w skład Bundestagu¹³³⁵

Poziom zaangażowania mieszkańców w rozwój reprezentacji partyjnych na terenie Meklemburgii-Pomorza Przedniego wyraźnie ustępuje pozostałym regionom Niemiec Wschodnich. Jeśli spojrzeć na zaplecze personalne, jakim dysponowały najważniejsze ugrupowania rozdzielające między siebie mandaty poselskie w kolejnych cyklach parlamentarnych, w tej części składowej federacji były one wyraźnie niedoreprezentowane. Niemniej jednak odsetek przedstawiający udział osób widniejących w rejestrze członkowskim danej opcji politycznej na początku drugiej dekady XXI wieku w odniesieniu do ewidencji za 1991 r. nie odbiega od wartości średnich charakteryzujących zjawisko w makroskali.

Członkostwo partyjne w Meklemburgii-Pomorzu Przednim (w tys.)					
Rok/Partia	CDU	SPD	FDP	Grüne	Linke
1991	14.707	3.287	7.994	0.250	21.903
1995	9.653	3.341	2.528	0.375	13.246
2000	7.959	3.462	1.354	0.311	9.455
2005	6.652	2.929	1.073	0.288	6.793
2010	6.013	2.802	1.044	0.446	5.417
2013	5.596	2.854	0.812	0.583	4.522

Tab. 6.6. Liczba członków partyjnych w kraju związkowym Meklemburgia-Pomorze Przednie w latach 1991-2013 dla pięciu głównych ugrupowań wchodzących w skład Bundestagu¹³³⁶

Saksonia-Anhalt znajduje się w gronie trzech postenerdowskich składowych federacji, które stanowią o sile kadrowej reprezentacji Wolnej Partii Demokratycznej na całym obszarze nowoprzyłączonym do RFN w 1990 r. Z początkiem lat 90-tych ubiegłego wieku

¹³³⁵ Dane roczne z aktualizacją na dzień 31.12. Ibidem.

¹³³⁶ Dane roczne z aktualizacją na dzień 31.12. Ibidem.

należało tu do niej 14.289 tys. osób, o niespełna 2,5 tys. mniej niż zarejestrowano wówczas na terenie krajowych przedstawicielstw w Saksonii oraz 30% mniej w porównaniu z zapleczem personalnym zewidencjonowanym w tym czasie na terenie Turynгии. Gwałtowny odpływ obywateli stowarzyszonych w ponadregionalnych strukturach partyjnych ostatniego z wymienionych krajów związkowych sprawił, iż w grudniu 2013 r. drugim w kolejności filarem aktywistów w szeregach FDP stał się właśnie region ze stolicą w Magdeburgu.

Członkostwo partyjne w Saksonii-Anhalt (w tys.)					
Rok/Partia	CDU	SPD	FDP	Grüne	Linke
1991	22.224	6.897	14.289	0.300	23.180
1995	14.250	6.143	4.688	0.483	15.726
2000	10.600	5.870	2.520	0.459	10.321
2005	9.405	4.623	2.264	0.470	6.576
2010	7.977	4.067	1.919	0.598	5.427
2013	7.283	3.750	1.425	0.726	4.401

Tab. 6.7. Liczba członków partyjnych w kraju związkowym Saksonia-Anhalt w latach 1991-2013 dla pięciu głównych ugrupowań wchodzących w skład Bundestagu¹³³⁷

O ile ubytek liczby członków CDU można wiązać w pewnym zakresie z głośnym skandalem wokół finansowania partii w okresie rządów H. Kohla oraz ambiwalentną oceną jego polityki wyrównywania szans rozwojowych między wschodnimi i zachodnimi krajami związkowymi, względna trwałość obozu działaczy SPD jest efektem świadomej strategii kadrowej. Koncentruje się ona nie tylko na pozyskiwaniu nowych twarzy politycznych. Wychodząc niejako naprzeciw oczekiwaniom społecznym, partia socjaldemokratyczna jest otwarta na osoby postronne, niezwiązane formalnie z jej strukturami organizacyjnymi. Istotnym elementem tej strategii jest umożliwienie wszystkim osobom chętnym współdecydowania o ważnych sprawach kadrowych i merytorycznych. Wprowadzono również alternatywne formy przynależności partyjnej na zasadzie stowarzyszeń czy członkostwa tymczasowego (niem. *Gastmitgliedschaft*)¹³³⁸. Jednak spośród wszystkich ugrupowań politycznych, które zdołały przetrwać upadek państwowości NRD, tylko Związek 90/Zieloni podwoił statystycznie własne zaplecze członkowskie¹³³⁹. Taki rozwój sytuacji dowodzi nie tyle samej słabości funkcjonalnej systemu partyjnego, ale nieefektywnej zdolności rekrutacyjnej

¹³³⁷ Dane roczne z aktualizacją na dzień 31.12. Ibidem.

¹³³⁸ Zob.: A. Klein, R. Schmalz, op. cit., s. 30.

¹³³⁹ Por.: O. Niedermayer, *Bürger und Politik...*, op. cit., s. 224 i nast.

(niem. *Rekrutierungsfähigkeit*) niemieckich partii politycznych pomimo ich centralnej roli w życiu politycznym RFN. Wskaźnik ten odzwierciedla odsetek działaczy partyjnych w gronie wszystkich osób spełniających formalne wymogi wstąpienia do ugrupowania politycznego. Ponieważ poszczególne ugrupowania zabiegają o poparcie różnych grup społecznych, wyznaczając umowną, dolną granicę wieku uprawniającą do współdziałania w ramach własnych struktur organizacyjnych, wielkości miernika zdolności rekrutacyjnej różnią się zarówno w zestawieniu partyjnym, jak również pomiędzy krajami związkowymi oraz na poziomie regionalnym¹³⁴⁰.

Z punktu widzenia systemu partyjnego, od chwili pojawienia się w polityce RFN Związku90/Zieloni liczba osób zrzeszonych w strukturach członkowskich niemieckich partii politycznych zmniejszyła się o połowę. W 1980 r. było to niespełna 4% wszystkich mieszkańców landów zachodnich, w 1989 r. 3,6%. W wyniku procesu zjednoczeniowego obu państw niemieckich i przejęciu elektoratu enerdowskiej lewicy, wszystkie ugrupowania reprezentowane w Bundestagu rekrutowały w 1990 r. łącznie 3,65% obywateli. W kolejnych latach tendencje spadkowe przybrały na sile. Każdy rok przynosił dalsze niekorzystne dla systemu partyjnego spadki wartości liczbowych. Tylko w rok od przejścia przez landy wschodnie modelu ustrojowego Republiki Federalnej Niemiec zdolność rekrutacyjna niemieckich ugrupowań politycznych zmniejszyła się o 0,3 p. p. W 1993 r. wskaźnik ten pierwszy raz nie przekroczył 3%. Do osiągnięcia tego progu zabrakło 0,04 p. p. Ubiegły wiek zakończył się wartością 2,49%. Ostatni raz dwuprocentową zdolność rekrutacyjną niemieckich ugrupowań reprezentowanych w izbie niższej parlamentu federalnego odnotowano w grudniu 2007 r., kiedy to wspomniana wartość została przekroczona tylko o 0,01 p. p. Na dzień 31.12.2013 r. legitymację członkowską mogło okazać zaledwie 1,81% osób uprawnionych do jej otrzymania. Niski i malejący permanentnie odsetek mieszkańców o rejestrowanej przynależności politycznej wpisał się zatem trwale w tradycję niemieckiego systemu partyjnego po 1990 r.¹³⁴¹

¹³⁴⁰ Wstąpienie w szeregi frakcji CDU/CSU oraz FDP jest możliwe z chwilą ukończenia 16 lat. Do momentu połączenia się z WASG, ta sama bariera wiekowa obowiązywała również w Linkspartei. Od 2007 r. jest to 14 lat. Nieco wcześniej, bo w 1998 r. identyczne wymagania wiekowe wprowadzono w SPD. (wcześniej było to 16 lat). Partia Zielonych jest pod tym względem najbardziej liberalna i obniżyła minimalny próg wieku, uprawniający do otrzymania legitymacji członkowskiej do 13 lat. Por.: K. Winkler, *Demokratische Praxis und Pragmatismus. Partizipation und Repräsentation auf Bundes- und Berliner Landesebene*, Potsdam 2017, s. 329 i nast.

¹³⁴¹ Zob.: *Nachlassende Bindungskraft der Volksparteien. Ursachen und Handlungsmöglichkeiten*, Dokumentation WD 1 - 3000 - 020/16, s. 4, <https://www.bundestag.de/blob/435464/985f9c8eb87f7d7e547ba6491fbef988/wd-1-020-16-pdf-data.pdf>, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

Relatywnie największy poziom naboru nowych członków partyjnych występuje u trzech czołowych graczy politycznych reprezentowanych w Bundestagu. Należy jednak podkreślić, iż dolna granica wieku upoważniająca do wejścia w szeregi obu ugrupowań chadeckich jest o dwa lata wyższa niż w przypadku SPD. Ponad CDU musi koncentrować się na pozyskiwaniu elektoratu poza Bawarią, będącej kolebką jej siostrzanej CSU. Uwzględniając powyższe, liczba mieszkańców uprawnionych do nabycia legitymacji członkowskiej w obu ugrupowaniach chadeckich jest potencjalnie mniejsza, a wskaźnik zdolności rekrutacyjnej mierzony dla identycznej bezwzględnej liczby członków wyższy niż po stronie partii socjaldemokratycznej. Niemniej aż do 1999 r. rekrutacyjność SPD przewyższała wartości osiągane przez CDU. W 2000 r. doszło do odwrócenia trendu, który utrzymał się przez kolejne lata. Na przełomie 2002/2003 oba ugrupowania po raz pierwszy nie potrafiły przekroczyć poziomu 1%, a dystans dzielący je w tym zakresie był o wiele bardziej zauważalny niż straty CDU do SPD w latach 90-tych ubiegłego stulecia. Uwzględniając połączone wartości obu partii chadeckich, frakcja CDU/CSU była w stanie pozyskać nieco większą ilość osób niż jej polityczny konkurent, przy czym do 1994 r. różnice między nimi były minimalne, a w latach 1993-1994 rekrutacyjność kształtowała się na identycznym poziomie. W przypadku pozostałych partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu poziom rekrutacyjności był kilku(nasto)krotnie mniejszy. Zarówno Lewica, jak i liberałowie z FDP najwyższy, średni współczynnik naboru nowych członków partyjnych posiadały w latach 90-tych, odpowiednio 0,2% oraz 1,4%. W pierwszej dekadzie nowego stulecia można z kolei zauważyć nie tylko spadek przeciętnego odsetka osób zrzeszonych w obu ugrupowaniach, ale również jego zrównanie do poziomu ok. 0,1%. Jedyną partią obecną w ławach poselskich izby niższej parlamentu niemieckiego, która zdołała utrzymać poziom rekrutacyjności z lat 90-tych również u progu drugiej dekady XXI wieku, jest najmłodszy rodowodem politycznym w tym gronie Związek90/Zieloni. Charakterystyczne dla tej formacji jest okresowe występowanie wzrostów i spadków wielkości wskaźnika naboru nowych działaczy partyjnych, przy czym charakteryzuje je constans danego odsetka. Od 2008 r. do 2013 r. jego wartość końcowa wzrosła o 30 p. p., z poziomu 0,06% do 0,09%¹³⁴².

¹³⁴² Na podstawie: O. Niedermayer, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2018. Arbeitshefte a. d. Otto-Stammer-Zentrum*, Nr. 29, FU Berlin 2018, s. 8, https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/22698/PMIT18_Nr_29.pdf?sequence=1&isAllowed=y, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

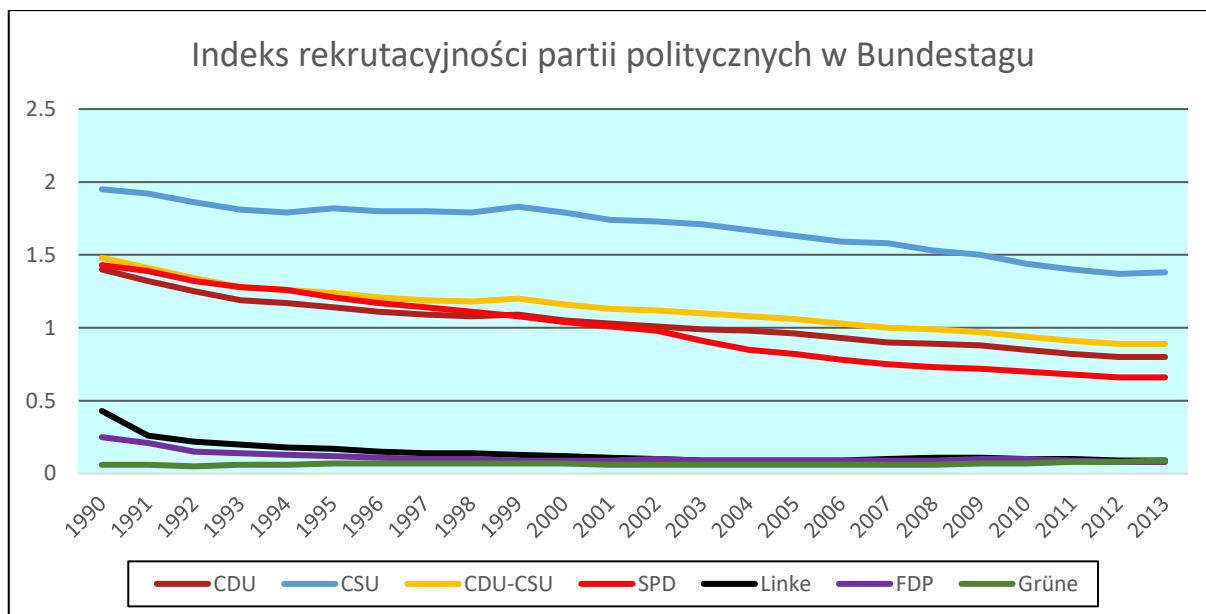

Diagram 6.1. Poziom wskaźnika rekrutacyjności niemieckich ugrupowań politycznych reprezentowanych w Bundestagu w latach 1990-2013. Stan na dzień 31 grudnia każdego roku¹³⁴³

Zdolność partii politycznych do pozyskiwania nowych członków różni się w zależności od regionu, a zasadnicza oś podziału przebiega wzdłuż byłej granicy państwowej między RFN i NRD. Każde ugrupowanie posiada zarówno wieloletnie ostoje poparcia elektoratu, jak również regiony, w których ich potencjał polityczny jest niedoreprezentowany. W przypadku najważniejszych partii reprezentowanych w Bundestagu zdecydowana większość może jednak liczyć na kluczowe wsparcie wyborców z landów zachodnich. Dotyczy to głównie przedstawicieli dwóch najsilniejszych ugrupowań rywalizujących każdorazowo o końcowe zwycięstwo wyborcze na szczeblu centralnym oraz Związku 90/Zieloni. Do krajowych związków partyjnych SPD, CDU oraz centrolewicy na obszarze byłej NRD należy kilkakrotnie mniejszy wolumen osób niż ma to miejsce w przypadku ich siostrzanych odpowiedników w części tzw. starej RFN. W stosunkowo lepszej sytuacji wyjściowej znajduje się chadecja, ponieważ zdołała zyskać popularność mieszkańców upadającego reżimu SED jeszcze przed definitywnym rozwiązaniem jego struktur politycznych. Dlatego wschodnioniemieckie związki krajowe CDU są „jedynie” dwukrotnie mniej liczebne niż przedstawicielstwa partyjne w landach zachodnich.

W trudniejszej sytuacji znalazła się socjaldemokracja oraz Zieloni. W tym przypadku dystans dzielący rejestrowany potencjał polityczny nowych i starych krajów związkowych jest już znaczący. Zapleczem członkowskim Linkspartei, z racji jej pochodzenia politycznego, pozostają niezmiennie wschodnioniemieckie kraje związkowe. Odsetek osób

¹³⁴³ Opracowanie własne na podstawie: Ibidem.

zaangażowanych w działalność partii lewicy na pozostałym obszarze jest marginalny. W latach 1999-2013 oscylował on między 0,03% a 0,06%, przy czym do obliczenia końcowej wartości uwzględniono dane dla Berlina. Porównując przy tym wielkości w przedziale 0,28% - 0,59%, odnotowane w analogicznym okresie na obszarze byłej NRD, można wykazać wciąż wysoce regionalny charakter tego ugrupowania.

Ograniczenie zakresu głównej aktywności politycznej Lewicy do pięciu nowych landów niemieckich nie idzie w parze z wysokim indeksem naboru nowych twarzy politycznych. Nawet na swoim pierwotnym terenie spadkobierczyni enerdowskiej SED nie jest w stanie wypracować wskaźnika rekrutacyjności na poziomie zbliżonym do wielkości notowanych przez bastiony członkowskie CDU i SPD. W podobnej sytuacji znajduje się FDP. Mimo, iż ugrupowanie zaczęło swoją działalność formalnie w 1948 r., nie zbudowała na tyle silnej pozycji politycznej w zachodniej RFN, aby nawet po wcześniejszej fuzji z enerdowską F.D.P. w lutym 1990 r. zwiększyć swój potencjał polityczny na obszarze starych krajów związkowych już po upadku reżimu ustrojowego NRD. Stąd liczba członków partii liberalnej w stosunku do ogółu osób w wieku co najmniej 16 lat była porównywalna niemal we wszystkich krajach związkowych. Według danych z 1999 r. głównymi centrami politycznej aktywności zwolenników FDP były: Turyngia, Kraj Saary oraz Nadrenia-Palatynat. Indeks rekrutacyjności każdego z wymienionych landów wynosił wówczas 0,15%. W pozostałych krajach związkowych wartości te oscylowały między 0,08% a 0,12%. Brandenburgia, Saksonia, Saksonia-Anhalt oraz Meklemburgia-Pomorze Przednie z odsetkiem wynoszącym odpowiednio: 0,09%, 0,09%, 0,12% oraz 0,10% sytuowały się w połowie stawki. Wyjątkiem była Bawaria, która z potencjałem czterokrotnie niższym niż pierwsza trójka, zamykała zestawienie¹³⁴⁴. W ujęciu całkowitym współczynnik naboru zaplecza partyjnego w Niemczech Wschodnich i Niemczech Zachodnich był identyczny (0,1%). Sytuacja uległa widocznej zmianie w kolejnych latach. Indeks rekrutacyjności FDP na terenie wschodnich krajów związkowych do 2013 r. spadł o 40% w stosunku do wartości z 1999 r. Wielkość zaplecza partii liberalnej w landach zachodnich miała charakter inwariantny. W ten sposób pozycja wschodnich krajów związkowych w perspektywie długofalowego budowania rezerw politycznych zostaje zdeprecjonowana przez samych wyborców.

Polaryzacja w przedmiocie rozwoju potencjału osobowego poszczególnych partii politycznych utrwalana jest nie tylko tradycyjną osią podziału wyznaczaną była wewnątrzniemiecką granicą państwową. O istnieniu wyraźnych różnic w tej dziedzinie

¹³⁴⁴ Idem, *Bürger und Politik...*, op. cit., s. 192-193.

świadczy fakt, iż zarówno CDU, SPD, jak i Zieloni nie mogą liczyć na równie silne reprezentacje polityczne we wszystkich zachodnich krajach związkowych RFN. Wyjątek stanowi Saara, która skupia największy odsetek obywateli identyfikujących się z każdym ugrupowaniem reprezentowanym w Bundestagu. Na drugim biegunie znajduje się Bawaria. Jej mieszkańcy większość swojej inicjatywy członkowskiej cedują na CSU, stąd zainteresowanie udziałem w innych projektach politycznych jest tutaj stosunkowo niskie. Poza wspomnianą Saarą, w gronie dwóch wiodących ośrodków życia politycznego CDU jest Nadrenia-Palatynat. Poziom rekrutacyjności przewyższa w jej przypadku trzykrotnie wartości dla Berlina i Bremy. Na równie silne wsparcie działaczy z tego regionu może liczyć również socjaldemokracja. Ponad to wysoki nabór nowych twarzy politycznych wykazują regionalne komórki partyjne ulokowane na terenie Hesji. Wymienione wyżej landy rekrutują dwukrotnie więcej osób w wieku co najmniej 14 lat niż ma to miejsce w Badenii-Wirtembergii, Bawarii czy Berlinie. Jeszcze większa rozpiętość procentowa indeksu rekrutacyjnego powstanie przy uwzględnieniu wskaźnika dla Saary. Czołową trójkę ośrodków życia politycznego Związku⁹⁰/Zieloni uzupełniają z kolei Berlin oraz Brema. Na drugim krańcu zestawienia plasują się Nadrenia-Palatynat i Nadrenia Północna-Westfalia. Te same kraje związkowe, obok Saary oraz Hesji, budują z kolei trzon kadr politycznych FDP. Najmniej liczebne grono członków partii liberalnej, wyznaczane dolną barierą 14-go roku życia, występuje natomiast w regionie Bremy. Razem z Bawarią potencjał polityczny każdego z wymienionych landów jest dwukrotnie niższy niż średnia dla całych Niemiec Zachodnich. W 2013 r. wyniosła ona 0,09%, podczas gdy w obu wspomnianych regionach odsetek ten wyniósł 0,5%¹³⁴⁵.

Rok	Region	Indeks rekrutacyjności największych ugrupowań w RFN				
		CDU	SPD	FDP	Grüne	Linke
1999	NL	0,53	0,24	0,10	0,02	0,59
	SL	1,25	1,47	0,10	0,08	0,06
2005	NL	0,43	0,20	0,08	0,02	0,37
	SL	1,10	0,95	0,10	0,07	0,03
2013	NL	0,39	0,20	0,06	0,04	0,28
	SL	0,89	0,76	0,09	0,10	0,05

Tab. 6.8. Indeks rekrutacyjności czołowych partii politycznych w nowych (NL)i starych (SL - razem z Berlinem) krajach związkowych RFN w latach 1999-2013¹³⁴⁶

¹³⁴⁵ Na podstawie: Idem: *Bürger und Politik...*, op. cit., s. 193; Idem, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2007. Arbeitshefte a. d. Otto-Stammer-Zentrum*, Nr. 11, FU Berlin 2007, s. 2 i nast., https://www.uni-trier.de/fileadmin/fb3/prof/POL/VRR/Dokumente/Mitgliederdaten_Niedermayer_11.pdf, [ostatni odczyt: 18.07.2019]; Idem, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2017*, op. cit. s. 17; Idem, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2018*, op. cit. 22. 8.

¹³⁴⁶ NL-nowe kraje związkowe, SL-landy niemieckie sprzed 1990 r. Na podstawie: Idem: *Bürger und Politik...*, op. cit., s. 193; Idem, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2007*, op. cit., s. 14; Idem, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2018*, op. cit., s. 8.

Obserwując wskaźniki popularności członkostwa partyjnego wśród mieszkańców Niemiec po 1990 r. można wysunąć twierdzenie, iż w następstwie redefinicji strukturalnej roli i miejsca jednostki w procesie politycznym na tle zmieniającego się otoczenia (około)politycznego, ewolucji struktury społecznej RFN oraz zmieniającymi się stylami życia, decyzję o wstąpieniu do ugrupowania politycznego motywują głównie stymulanty selektywne. Na skutek rozwoju społeczeństwa informacyjnego, rozpadu tradycyjnych środowisk i więzi społecznych, dezideologizacji oraz indywidualizacji systemów wartości zanika dominujący niegdyś altruistyczny obraz działalności partyjnej zarówno na szczeblu lokalnym, jak i ponadregionalnym. Zmalała także wrażliwość jednostkowa na oczekiwania środowiska społecznego. Jej miejsce zajęła wola zaspakajania własnych potrzeb, która predestynuje mieszkańców do inwestowania własnego czasu w rozwój osobisty motywowany zarówno względami ekonomicznymi, jak i wolą wyjścia z cienia najbliższego otoczenia. Obniża się efektywność decyzyjna i negocjacyjna ugrupowań obecnych w polityce centralnej i samorządowej w konfrontacji z oczekiwaniami społecznymi. Maleje zbiorowe zaufanie względem organizacji politycznych oraz siła instytucjonalnych powiązań obywateli z władzą państwową, ponieważ upada mit prawnej reprezentacji interesów społecznych przez te podmioty. Odływ zaplecza członkowskiego nie kompensuje zdolność ugrupowań do pozyskiwania nowych twarzy politycznych. Utrwalaniu negatywnych tendencji w tym zakresie sprzyjają przypadki uwikłania kluczowych osobistości świata polityki w różnego rodzaju afery korupcyjne bądź skandale obyczajowe. Uwzględniając powyższe, fakt bycia w strukturach partii politycznej wyłącznie z powodów ideologicznych stanowić może obecnie mało atrakcyjną perspektywę samorozwoju, szczególnie w przypadku reprezentantów najmłodszych generacji. Z drugiej strony, dokonująca się na przestrzeni ostatnich lat zmiana pokoleniowa w zakresie postrzegania roli polityki w życiu jednostki nie do końca musi oznaczać deprecjację wartości miękkich w dolnych grupach wiekowych. Abstrahując od struktury wiekowej, może okazać się, iż rzeczywiste motywacje sterujące potencjalnymi członkami partyjnymi ujawniają się dopiero w momencie uzyskania społecznego mandatu zaufania do pełnienia funkcji członkowskich w konkretnym ugrupowaniu politycznym. Słuszność tej teorii nie jest jednak potwierdzona empirycznie. Faktem jest natomiast ewoluujące podejście do znaczenia motywatorów niematerialnych w spajaniu społeczeństwa na poziomie życia politycznego. Młodsze generacje od pokoleń wstępnych dzieli w tym przypadku kilka szczebli w hierarchii

wartości społecznych, podobnie, jak stosunek do tradycyjnych kanałów komunikacji społecznej¹³⁴⁷.

Analiza porównawcza Poczdamskiego Studium Członkostwa Partyjnego z 1998 r. oraz Studium Członkostwa Partyjnego z 2009 r. dowiodła, iż wśród badanych osób, które nie zmieniły swojej orientacji politycznej w okresie 1998-2009 wzrosła rola motywów selektywnych w podtrzymaniu postanowienia o dalszej działalności partyjnej. Osłabienie drugiej grupy czynników sprawczych jest jeszcze bardziej widoczne w przypadku mieszkańców RFN, którzy zaczęli angażować się w życie polityczne stosunkowo niedawno¹³⁴⁸. Potwierdzenie ewolucji zapatrywań społecznych w kwestii priorytetyzacji powodów członkostwa partyjnego znajduje ostateczne potwierdzenie w analizie porównawczej różnych grup wiekowych. Im starsze pokolenie, tym mniejszy odsetek osób przedkładających bodźce twarde nad motywacjami miękkimi. Aż co trzecia osoba pomiędzy 18. a 24. rokiem życia deklarowała w 2009 r. dalszą działalność partyjną tylko z uwagi na zainteresowanie wykonywaniem urzędu publicznego. Wśród osób w wieku powyżej 65 lat odsetek ten wynosił zaledwie 8%. Podobne dysproporcje wystąpiły także w przypadku pozostałych selektywnych bodźców członkostwa partyjnego. Argumentacja o przewadze niematerialnych impulsów rozpoczynania aktywności politycznej w ramach partii pozostała, co do zasady, domeną osób z górnych przedziałów wiekowych.

Okazuje się, iż problemem większości ugrupowań politycznych jest nie tylko utrzymanie w swych strukturach wysokiej liczby zarejestrowanych zwolenników, ale również kwestia równoważenia parytetów osobowych dla przedstawicieli obu płci. Jak wskazuje analiza danych statystycznych od 1991 r., na dziesięciu członków partyjnych wśród sześciu wiodących ugrupowań politycznych w RFN przypadały średnio niespełna 3 kobiety. Należy przy tym podkreślić znaczące różnice między poszczególnymi ugrupowaniami. Między chadekami z Bawarii a Lewicą czy Związkiem90/Zieloni istniała dwukrotna różnica w liczbie aktywnych członkiń partyjnych. W latach 90-tych ubiegłego wieku w szeregach CSU zasiadało sześciokrotnie mniej kobiet niż mężczyzn. Do 2013 r. udało się ten wskaźnik znacząco polepszyć, dzięki czemu co piąta osoba zapisana do tej partii była płci żeńskiej. Partia Zielonych zdołała utrzymać w ciągu 15 lat od chwili publikacji pierwszych danych i tak wysoki, jak na warunki niemieckie, odsetek kobiet w strukturach członkowskich.

¹³⁴⁷ Por.: M. Klein, T. Spier, *Parteibeitritt und Parteimitgliedschaft im Wandel*, op. cit.

¹³⁴⁸ Por.: W. Bürklin, *Die Potsdamer Parteimitgliederstudie 1998. Ein empirischer Test des Rational-Choice-Modells innerparteilicher Partizipation*, [w:] *Parteien ohne Mitglieder?, Schriften zum Parteienrecht und zur Parteienforschung*, red. U. von Alemann, M. Morlok, T. Spier, T. 46, Baden-Baden 2013, s. 29 i nast.

Kobiety w partiach politycznych						
	CDU	SPD	CSU	FDP	Grüne	Linke
1991	25,6	27,4	15,4	-	-	43,9
1995	24,9	28,3	15,8*	25,0**	35,9***	45,4 [°]
2000	25,2	29,4	17,4	24,4	37,4 ⁱ	45,6
2005	25,3	30,4	18,2	23,2	37,1	44,9
2010	25,6	31,3	19,1	22,8	37,1	37,3
2013	25,7	31,6	19,9	23,0	38,2	37,3

Tab. 6.9. Udział kobiet w szeregach członkowskich sześciu głównych partii politycznych Bundestagu w latach 1991-2013 (%)¹³⁴⁹

W 1998 r. było to niespełna 35,9%, natomiast z początkiem drugiej dekady XXI wieku odsetek ów wzrósł jeszcze o kilka p. p., do poziomu 38,2%. Dzięki temu wspomniane ugrupowanie posiadało najwyższy w całej Republice Federalnej Niemiec udział kobiet pośród osób deklarujących przypisaną przynależność partyjną. Drugie miejsce w tym zestawieniu zajmowała partia lewicowa wywodząca się ze struktur enerdowskiej SED, przy czym w okresie 1991 – 2013 procentowy udział mężczyzn pośród wszystkich zarejestrowanych działaczy partyjnych systematycznie wzrastał, z 56,1% w roku bazowym do 62,7% w 2013 r. Spośród pozostałych dużych ugrupowań obecnych również na wschodnioniemieckiej scenie politycznej po 1990 r. tylko SPD udało się wzmocnić odsetek żeńskiej części szeregów partyjnych w ciągu dwóch kolejnych dekad. W 1991 r. było to 27,4%, natomiast 22 lata później - 31,6%. Zdolności rekrutacyjne CDU w tym zakresie nie uległy znaczącej zmianie od lat 90-tych ubiegłego wieku. W dalszym ciągu, co czwarty zarejestrowany działacz partyjny był płci żeńskiej. W zestawieniu procentowym różnica między 1991 r. a 2013 r. wyniosła zaledwie 0,1 p. p. Liberalowie natomiast zanotowali lekki spadek aktywności po stronie żeńskiej części własnego zaplecza partyjnego. Wyniósł on 2 p. p. w odniesieniu do 1991 r.

¹³⁴⁹ Stan na dzień 31.12. każdego roku. *Dane za 1994 r.; **Dane dostępne dopiero od 1996 r.; ***Dane dostępne dopiero od 1998 r.; ⁱ Wartość dla 2001 r.; [°]Wartość dla 1994 r. Na podstawie: O. Niedermayer, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2017*, op. cit. s. 15.

6.4. Ewolucja aktywności polityczno-wyborczej w ramach członkostwa partyjnego

Wzrost przeciętnej długości trwania życia znajduje poniekąd odzwierciedlenie w strukturze wiekowej niemieckich ugrupowań parlamentarnych. Systematyczny spadek odsetka osób z najmłodszych roczników, organizujących swoją działalność publiczną w formie członkostwa partyjnego jest zjawiskiem obserwowanym od wczesnych lat 90-tych ub. wieku. Towarzyszył mu równoległy wzrost znaczenia starszych grup wiekowych. Najważniejszy problem stanowi niedobór zaplecza członkowskiego poniżej 30-go roku życia. Dla porównania, w skali całej RFN, odsetek osób poniżej 30 lat, które stanowiły o sile SPD w latach 1991-2013 spadł z wyjściowych 9,9% do 7,8%; po stronie CDU wskaźnik ten zmniejszył się z 6,8% r. do 5,8%, a jej siostrzanej odpowiedniczce w Bawarii ubyło 2,3 p. p. (7% vs. 4,7%). W przypadku FDP pierwsze pełne dane pochodzą dopiero z 1996 r. W przeciwieństwie do poprzednich frakcji liberałowie zanotowali jednak wzrost ogólnej liczby zwolenników wstępujących do partii przed trzydziestym rokiem życia. W okresie 1996-2013 wartości te zmieniły się o 2,4 p. p., odpowiednio z 7,9% do 10,3%. Podobny trend zaistniał również po stronie Lewicy, dla której pierwsze pełne dane pochodzą jednak dopiero z 1999 r. W tym przypadku o dodatnim bilansie zarejestrowanych członków partyjnych decydowało przede wszystkim przejęcie elektoratu WASG w 2007 r. Stąd w okresie 1999 – 2013 doszło do bardzo wyraźnego skoku w danych liczbowych dla badanej grupy społecznej. Z końcem 1999 r. było to zaledwie 2,3%. Z dniem 31.12.2006 r. odsetek ów wzrósł do poziomu 3,9%, a w ciągu kolejnych 12 miesięcy do 6,1%. W grudniu 2013 r. już co dziesiąty zarejestrowany zwolennik Lewicy nie przekraczał 30-go roku życia. W przypadku ugrupowania Zielonych najwcześniejsze dane pochodzą z 2007 r., stąd trudno o jednoznaczne wnioski dla całego okresu po 1991 r. Niemniej warto nadmienić, iż była to jedyna spośród wszystkich opisywanych tu partii politycznych, która z końcem grudnia 2013 r. posiadała w swych strukturach formalnych największy procentowy udział stronników w wieku nieprzekraczającym 30 lat. Było to blisko 15%¹³⁵⁰. Jeśli spojrzeć dokładniej na dane za lata 2007-2013 można dostrzec wyraźny skok odsetka badanej grupy społecznej do końca 2010 r. - z 13,3% do 16,7%. W kolejnych miesiącach nastąpił jednak zwrot tendencji ku wartościom spadkowym, charakterystycznym dla pozostałych ugrupowań, mających swych

¹³⁵⁰ Idem, *Die soziale Zusammensetzung der Parteimitgliederschaften*, "Bundeszentrale für politische Bildung" vom 07.10.2017, <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/zahlen-und-fakten/140358/soziale-zusammensetzung>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

reprezentantów w Bundestagu. Do końca 2013 r. procentowy udział mieszkańców w wieku do 30 lat zmalał o 1,9 p. p. Niemniej, uwzględniając fakt, iż Związek90/Zieloni był w owym czasie jedyną opcją polityczną z dodatnim rocznym przyrostem liczby członków, fakt pikującego odsetka najmłodszej grupy działaczy politycznych w strukturach formalnych partii nie był równoznaczny ze zmniejszeniem się rzeczywistego stanu posiadania tychże osób. W latach 2010-2013 różnica w liczbach całkowitych wyniosła 236 osób na korzyść 2013 r. Było to możliwe dzięki temu, iż w ciągu trzech kolejnych lat wielkość ugrupowania mierzona przynależnością członkowską zwiększyła się o 8,4 tys. osób, z niespełna 53 tys. do ponad 61,3 tys. Oznacza to, iż w 2010 r. w strukturach partyjnych znajdowało się łącznie 8.849 tys. osób przed trzydziestym rokiem życia, natomiast w 2013 r. było ich 9.085 tys. Podobna analiza przeprowadzona dla Lewicy prowadzi do zgoła odmiennych prawidłowości. W tym przypadku zwiększenie procentowego udziału jednostek badanego przedziału wiekowego z 9,9% do 10,4% przy jednoczesnym spadku ogólnej liczebności ugrupowania między 2010 r. a 2013 r. (73.594 tys. osób wobec 63.710 tys. osób) skutkowało ubytkiem faktycznego potencjału partyjnego dla grupy do 30-go roku życia na poziomie 9 p. p.¹³⁵¹ Mając jednak na uwadze znikomy udział młodego pokolenia w tworzeniu struktur formalnych PDS/Linkspartei w latach 90-tych, fuzja z WASG i przejęcie jej elektoratu dała pozytywny bodziec ku odmłodzeniu struktur partyjnych zjednoczonej niemieckiej lewicy.

	Liczba członków partyjnych w wieku poniżej 30 lat					
	CDU	CSU	SPD	FDP	Linke	Grüne
1991	6,8	6,5	9,9	-	-	-
1995	5,2	5,3	7,4	7,9(1996 r.)	-	-
2000	5,5	5,7	4,4	9,3	2,3(1999 r.)	-
2005	5,6	5,7	5,6	11,8	3,3	13,3(2007 r.)
2010	6,1	4,7	7,4	12,6	9,9	16,7
2013	5,8	4,7	7,8	10,3	10,4	14,8

Tab. 6.10. Liczba członków partyjnych w wieku poniżej 30 lat (%)¹³⁵²

Niski poziom zaangażowania w działalność partyjną po stronie najmłodszego pokolenia ma swoje źródła u podstaw i wynika po części z malejącego zainteresowania działalnością w strukturach organizacji młodzieżowych. Przykładowo w 1995 r. zaplecze frakcji CDU/CSU stowarzyszone w Junge Union liczyło 157 tys. osób, tracąc od 1983 r. ponad 105 tys. aktywistów. Do końca 2015 r. Federalne Zrzeszenie JU liczyło już tylko 110.3 tys.

¹³⁵¹ Idem, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2017*, op. cit. s. 12-13.

¹³⁵² Na podstawie: Ibidem, s. 12-13.

osób, w tym jedynie 4.470 tys. członków w samych landach wschodnich¹³⁵³. Równie masowy charakter przybrał ubytek zwolenników młodzieżówki SPD. W omawianym okresie ilość młodych demokratycznych Socjalistów pod egidą Jusos (niem. *Jungsozialistinnen und Jungsozialisten in der SPD*) zmalała o ponad 40%, do nieco powyżej 128 tys.¹³⁵⁴ W ciągu dwóch kolejnych dekad tendencja regresywna nie uległa zmianie. W następstwie powyższego na koniec 2015 r. liczebność zaplecza politycznego SPD wynosiła już tylko ok. 70 tys. osób. Zarówno środowiska polityczne, jak również organizacje typu think tank i pokrewne im instytucje non profit, podejmujące się analizy i doradztwa w zakresie spraw publicznych, usiłują w związku z powyższym przeciwdziałać negatywnym skutkom osłabienia zainteresowania młodzieży w tradycyjnych formach współkształtowania życia politycznego RFN. Uwzględniając zmianę pokoleniową nie tylko w znaczeniu demograficznym, ale przede wszystkim światopoglądowym, podejmowane są próby efektywniejszego pozyskiwania nowych członków dla organizacji politycznych. Niektóre rozwiązania przewidują konieczność wypracowania formuły pośredniej, łączącej faktyczną przynależność do struktur partyjnych z członkostwem para-deklaratywnym.

Związek90/Zieloni oferuje przykładowo swoim potencjalnym sympatykom tzw. członkostwo próbne, bez konieczności podpisywania deklaracji stowarzyszeniowej. Inne z kolei postulują nawet odejście od tradycji przypisywania działaczy politycznych do lokalnych struktur partyjnych, bowiem zmiana przynależności do związku miejscowego danego ugrupowania jest możliwa w niewielu przypadkach. Jednym z punktów ciężkości nowego myślenia w dziedzinie aktywizacji politycznej kolejnych generacji jest w związku z tym zwrócenie się ku rozwiązaniom wykorzystującym popularność mediów społecznościowych. Rzeczywistość wirtualna stała się nieodłącznym elementem życia publicznego, stąd prowadzenie działalności politycznej online jest o wiele bardziej zachęcające niż perspektywa wiązania się z konkretnymi, lokalnymi strukturami partyjnymi w celu sformalizowania własnej tożsamości politycznej. Niestety, mimo nagłośnienia problemu w środkach masowego przekazu oraz obecności polityków w świecie wirtualnym, trudno znaleźć ugrupowanie, które wypracowałoby klarowny i skuteczny koncept odmładzania własnego zaplecza członkowskiego z wykorzystaniem potencjału, jaki daje cyberprzestrzeń. Alternatywne modele partycypacji politycznej wciąż nie są w stanie zastąpić tradycyjnych formuł gromadzenia aktywu politycznego w postaci wieców czy zjazdów partyjnych. Nawet, jeśli przedstawiciele

¹³⁵³ Na podstawie: *Mitgliederentwicklung 2016 nach Landesverbänden*, <http://data.junge-union.de/documents/2016/06/17/4713-57642101dea6d.pdf>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

¹³⁵⁴ Por.: A. Klein, R. Schmalz, op. cit., s. 357.

dolnych grup wiekowych wchodzą do świata polityki, zostają skonfrontowane z przyjętymi jeszcze w ubiegłym stuleciu schematami funkcjonowania partii oraz sieciami powiązań i zależności instytucjonalnych między poszczególnymi podmiotami ustrojowymi, które sprzyjają biernemu przyjmowaniu rzeczywistości politycznej¹³⁵⁵.

Ograniczone zdolności adaptacyjne tradycyjnych partii politycznych do zmieniającego się otoczenia sprawiają, iż nie są one na tyle atrakcyjne, aby przyciągnąć uwagę pokolenia uzewnętrzniającego własne poglądy polityczne za pośrednictwem narzędzi oferowanych przez tzw. świat wirtualny. Niedostateczna obecność przedstawicieli najmłodszego pokolenia w strukturach partyjnych implikuje w konsekwencji funkcjonalną słabość ugrupowań rządzących w RFN po 1990 r. Prognozy dla struktury wiekowej partii politycznych nie są optymistyczne i zwracają się ku rosnącej z roku na rok funkcjonalnej roli starszych grup wiekowych. Pierwszym zauważalnym efektem tego procesu jest zauważalny wzrost ogólnej średniej wieku obywateli, będących członkiem partii. Jeszcze pod koniec lat 90-tych ubiegłego wieku o sile osobowej niemieckich partii politycznych stanowiły osoby będące średnio około 55-tego roku życia. W 2013 r. próg ten wzrósł o kolejne półtora roku, jeśli punktem odniesienia będzie średnia ważona przeciętnego wieku członków sześciu głównych ugrupowań politycznych w RFN. Poza faktem niskiego odsetka działaczy wstępujących do struktur partyjnych przed trzydziestym rokiem życia, powyższa zależność to efekt przede wszystkim wejścia w wiek emerytalny najmłodszych aktywistów z okresu największego rozkwitu partycypacji polityczno-partyjnej w latach 1960/1970. Skutkiem tego jest wzmocnienie przedstawicielstwa osób, które ukończyły 60 lat oraz osłabienie udziału polityków z pośrednich grup wiekowych¹³⁵⁶. Obie partie chadeckie wraz z SPD odnotowały w tym względzie najbardziej widoczną zmianę trendu po 1990 r. Odsetek osób reprezentujący członków partyjnych pomiędzy 30. a 60. rokiem zmalał do 2013 r. średnio o 20 p. p. Do około 1995 r. była to wielkość rzędu 60% i więcej. Z początkiem pierwszej dekady XXI w. udział ten wynosił nieco ponad 50%, a następnie zmalał do czterdziestu kilku procent. W niemal identycznym tempie wzrastał udział reprezentantów politycznych po 60-tym roku życia, z niespełna 30% w 1991 r. do 40% w 2000 r. Na dzień 31.12.2013 r. wszystkie trzy ugrupowania przekroczyły bądź bardzo zbliżyły się do granicy 50%. Przekształcenia w obrębie struktury wiekowej FDP oraz Związku 90/Zielonych na niekorzyść młodszych grup wiekowych postępują nieco wolniej, jakkolwiek przeciętna wieku działaczy po 1990 r. systematycznie

¹³⁵⁵ Por.: Stiftung für die Rechte zukünftiger Generationen (wyd.), *Jahresbericht 2017*, Stuttgart, 2018, s. 6 i nast, <https://generationengerechtigkeit.info/publikationen/jahresberichte/>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

¹³⁵⁶ Zob.: M. Klein, T. Spier, *Parteimitglieder in Deutschland...*, op. cit., s. 47 i nast.

wzrasta. W 2008 r. wynosiła ona w partii liberalnej 51 lat, w 2013 r. zwiększyła się o kolejne 24 miesiące. Po stronie Związku90/Zieloni było to odpowiednio 47 lat oraz 48 lat. Mediana wieku socjaldemokratów oraz osób zrzeszonych w strukturach CDU rozwijała się paralelnie, od 58 lat w 2008 r. do 59 lat w 2013 r. Chadece z Bawarii również zbliżyli się o rok od bariery 60-ego roku życia. Lewica natomiast osiągnęła tę wartość już w 2010 r.¹³⁵⁷

		Członkowie partyjni według grup wiekowych (%)								
		30-59	>59	31-60	>60		30-59	>59	31-60	>60
CDU	1991	63,4	29,7			FDP				
	1995	60,0	34,6				66,5 ⁱⁱ	25,7		
	2000	52,0	42,6				58,7	32,0		
	2005	48,1	46,4				54,2	34,0		
	2010			45,8	48,1				54,9	32,7
	2013			43,7	50,4				52,4	37,2
SPD	1991	65,0	25,2			Grüne				
	1995	65,2	27,4							
	2000	57,6	38,1							
	2005	50,8	43,6				75,3 ⁱⁱⁱ	11,4		
	2010			44,7	47,8				70,4	12,8
	2013			41,2	51,1				67,7	17,3
CSU	1991			66,7	26,8	Linke				
	1995 ⁱ			64,5	30,1					
	2000			56,3	38,0				31,2	67,0
	2005			52,8	41,5				26,3	70,4
	2010			49,1	46,1				42,1	47,9
	2013			47,4	47,9				39,6	50,1

Tab. 6.11. Członkowie partyjni największych ugrupowań parlamentarnych w RFN według grup wiekowych w latach 1991-2013¹³⁵⁸

W 2013 r. Związek 90/Zieloni był jedynym ugrupowaniem, w którym liczba członków w wieku co najmniej 60 lat była zdecydowanie najniższa i wynosiła 17,3%. Było to ponad dwukrotnie mniej niż w FDP (37,3%). W przypadku pozostałych ugrupowań reprezentowanych w izbie niższej parlamentu niemieckiego 60-ty rok życia ukończyła już co druga osoba. W bawarskiej CSU odsetek ten nie przekraczał, co prawda 50% (47,9%), niemniej było to czwarte najbardziej starzejące się ugrupowanie polityczne w RFN. SPD znalazła się na szczycie tego niechlubnego zestawienia z wartością 51,1%. W tym kontekście proces starzenia się niemieckich partii politycznych postępuje znacznie szybciej niż wzrost przeciętnej długości życia ogółu społeczeństwa. Struktura wiekowa mieszkańców Niemiec oraz osób udzielających

¹³⁵⁷ Na podstawie: O. Niedermayer, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2018*, op. cit., s. 27-28.

¹³⁵⁸ Dane na dzień 31.12 każdego roku. ⁱCSU-dane za 1994 r.; ⁱⁱFDP- dane za 1996 r.; ⁱⁱⁱGrüne- dane za 2007 r. Na podstawie: Ibidem, s. 25-29.

się w różnych ugrupowaniach politycznych różnią się od siebie bardzo wyraźnie. Starsi działacze partyjni są wyraźnie nadreprezentowani w stosunku do potencjału ich rówieśników w ogólnej liczbie ludności. Młodsze generacje z kolei borykają się z problemem niedostatecznej obecności w życiu politycznym¹³⁵⁹. Równocześnie należy nadmienić, iż jedynym spośród wymienionych powyżej ugrupowań, które odnotowało względną poprawę wartości statystycznych w górnych grupach wiekowych jest Lewica. Jeszcze w 2000 r. ponad 2/3 jej członków (67%) miała co najmniej 60 lat. Między 2005 r. a 2010 r. nastąpił wyraźny spadek tego odsetka, do czego wymiennie przyczyniła się wspomniana już wielokrotnie fuzja z WASG. Niemniej nie uchroniło to partii od wydłużenia średniej wieku zaplecza członkowskiego.

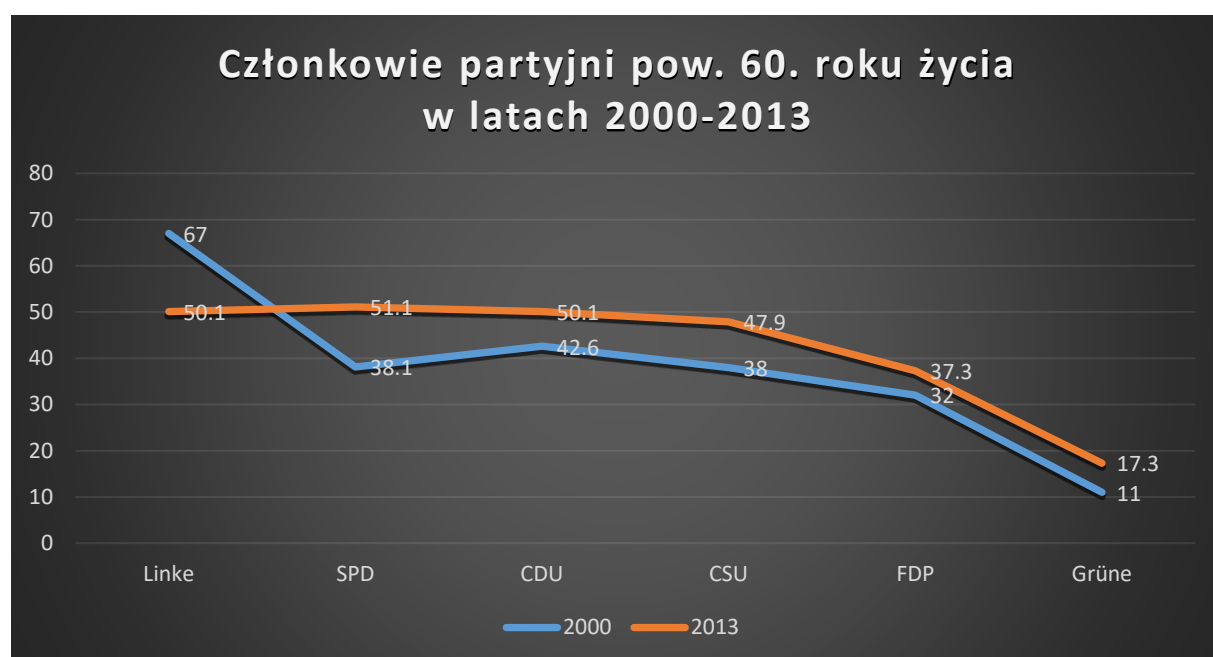

Diagram 6.2. Udział członków partyjnych powyżej 60-tego roku życia w strukturach partii politycznych w RFN¹³⁶⁰

Wraz z wydłużaniem się średniej wieku członków partii politycznych wzrasta także mediana dla niemieckich parlamentarzystów. Z tego względu w środkach masowego przekazu mówi się niekiedy o tzw. „władzy seniorów” (niem. *Opakratie*), na określenie kondycji personalnej Bundestagu¹³⁶¹. Niemniej jednak przeciętny poseł jest młodszy niż wskazują na to dane statystyczne dla ugrupowania, które reprezentuje na najwyższym szczeblu polityki

¹³⁵⁹ Por.: S. Menning, *Wahlverhalten und politische Partizipation älterer Menschen*, Report Altersdaten GeroStat 03/2009, Berlin 2010, s. 15-16.

¹³⁶⁰ Na podstawie: O. Niedermayer, *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2017*, op. cit., s. 19-22.

¹³⁶¹ Por.: C. Schmergal, *Die Jungen halten still*, WirtschaftsWoche, 02.11.2012, <https://www.wiwo.de/politik/deutschland/demografie-die-jungen-halten-still/7304386.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

państwowej. Począwszy od dwunastej, a skończywszy na wyłonieniu 18 kadencji Bundestagu, średnia wieku deputowanych nigdy nie przekroczyła 50 lat, wzrosła jednak z 48,7 lat w 1990 r. do 49,7 lat w 2013 r. Najstarsi posłowie urzędowali między 1998 r. a 2002 r. Wówczas mediana wieku polityków w izbie niższej osiągnęła poziom 49,9 lat. W pierwszych ogólnoniemieckich wyborach do Bundestagu od upadku muru berlińskiego najmłodszy posłowie należeli do struktur Związku90/Zieloni. Średnia wieku polityków centrolewicy nie przekraczała wówczas 41 lat i 4 miesięcy. Równie dwa lata starsi posłowie wywodzili się z ówczesnej PDS. Różnica między SPD, frakcją chadecką a FDP wynosiła zaledwie 2,5 miesiąca, niemniej wahała się od 48,8 lat w przypadku socjaldemokratów do 49 lat wśród parlamentarzystów z CDU/CSU. Biorąc pod uwagę reprezentantów obu płci, zdecydowanie starsze kadry tworzyła męska część członków izby niższej parlamentu. Przeciętna wieku wynosiła dla nich 49,5 lat. Kobiety były młodsze o niespełna 4 lata.

W chwili ukonstytuowania się siódmego składu Bundestagu po zjednoczeniu RFN i NRD dysproporcje między posłami a parlamentarzystkami zmniejszyły się do nieco ponad jednego miesiąca, osiągając indeks odpowiednio: 49,7 lat oraz 49,6 lat. Najstarszą partią polityczną na tym szczeblu władzy została wówczas Lewica, która zanotowała największy przyrost średniej wieku spośród wszystkich ugrupowań partycypujących wówczas w podziale mandatów poselskich (blisko 7,5 roku). Z wartością 50 lat i 8 miesięcy parlamentarzyści należący do Die Linke byli starsi od socjaldemokratów o ponad 7 miesięcy, a od chadeków o niemal 10 miesięcy. Status najmłodszego ugrupowania parlamentarnego utrzymała centrolewica, chociaż przeciętny reprezentant Związku90/Zieloni był starszy od poprzedników z kadencji 1990-1994 o ponad 5 lat. Inną charakterystyczną zmianą na przestrzeni pierwszych sześciu pełnych okresów urzędowania niemieckiego Bundestagu jest fakt, iż od 2005 r. w gronie trzech najstarszych partii politycznych, obok CDU/CSU i SPD, na stałe zagościli członkowie Lewicy, natomiast osłabienie tempa wzrostu średniej wieku liberałów z FDP, wybieranych na kolejne kadencje poselskie, pozwoliła tej partii stać się drugą opcją polityczną pod względem najniższej średniej wieku w Bundestagu¹³⁶².

¹³⁶² Na podstawie: Deutscher Bundestag (wyd.), *Das Datenhandbuch zur Geschichte des Deutschen Bundestages*, Kapitel 3.2. Durchschnittsalter, Stand 30.11.2017, https://www.bundestag.de/blob/272474/4a216913aff5f5c25c41572257a57e4a/kapitel_03_02_durchschnittsalter-pdf-data.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019]; *Die Mitglieder des Deutschen Bundestages 1.-13. Wahlperiode*, Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages Nr. 127, Bonn, April 1998, <http://webarchiv.bundestag.de/cgi/show.php?fileToLoad=627&id=12>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

Średni wiek członków Bundestagu (w latach)

Kadencja	Bundestag	M	K	SPD	CDU/CSU	Zieloni	FDP	Lewica
12. 1990-1994	48,7	49,5	45,7	48,8	49,0	41,3	48,9	43,3
13. 1994-1998	49,1	50,0	46,7	49,9	49,4	41,7	51,6	48,5
14. 1998-2002	49,9	50,9	47,6	50,4	50,9	43,3	50,9	47,0
15. 2002-2005	49,2	50,1	47,4	50,7	48,5	45,0	50,6	-
16. 2005-2009	49,4	49,9	48,2	50,3	49,8	46,3	47,7	48,5
17. 2009-2013	49,3	49,4	49,2	51,7	49,5	46,7	47,6	48,6
18. 2013-2017	49,7	49,7	49,6	50,1	49,9	46,4	-	50,7

Tab. 6.12. Średni wiek członków Bundestagu według kadencji parlamentarnych, przynależności partyjnej oraz płci (M- mężczyźni, K- kobiety) w latach 1990-2013¹³⁶³

Struktura wiekowa reprezentantów Bundestagu odzwierciedla tendencje demograficzne widoczne dla zaplecza członkowskiego najważniejszych niemieckich ugrupowań politycznych. Wzrosła przede wszystkim obecność parlamentarzystów po 60-tym roku życia, z 10,7% w 1990 r. do 18% w kadencji 2013-2017. Równocześnie zmalał odsetek osób w wieku 30-59 lat, odpowiednio z 87,5% do 79,3%. Choć jest to nadal najbardziej liczna grupa reprezentantów, dla uzyskania bardziej wnikliwego obrazu sytuacji należy wziąć pod uwagę wyszczególnienie dynamiki zmian z uwzględnieniem dziesięcioletnich przedziałów wiekowych. W takim ujęciu za podwyższeniem wartości środkowej wieku posłów na przestrzeni pierwszych siedmiu kadencji Bundestagu po zjednoczeniu RFN i NRD odpowiada znaczący ubytek czterdziestolatków (zmiana o 10,9 p. p.) przy zachowaniu stabilnego, ale stosunkowo wysokiego, bo blisko 40%-owego, odsetka polityków w grupie 50-59 lat. Mocno niedoreprezentowane grono tworzą parlamentarzyści przed czterdziestym rokiem życia, mimo, iż między 12. a 17. kadencją izby niższej ich odsetek w puli poselskiej zwiększył się o blisko 40 p. p. Wśród nich szczególnie niedowartościowaną grupą są nadal politycy, którzy nie ukończyli jeszcze 30 lat.

Struktura wiekowa członków Bundestagu (%)

Wiek/Kadencja	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.
<30	1,8	1,4	2,2	3,8	2,2	1,9	2,9
30-39	11,3	12,7	10,0	13,1	15,5	17,6	15,2
40-49	38,8	32,0	30,1	26,4	26,9	28,9	27,9
50-59	37,4	45,4	48,0	45,3	41,5	34,5	36,2
>60	10,7	8,5	9,7	11,5	14,0	17,1	18,0

Tab. 6.13. Struktura wiekowa członków Bundestagu wg kadencji (%)¹³⁶⁴

¹³⁶³ Na podstawie: Deutscher Bundestag (wyd.), *Das Datenhandbuch zur Geschichte des Deutschen Bundestages*, Kapitel 3.2 ..., op. cit.

¹³⁶⁴ Na podstawie: Ibidem. Kapitel 3.1 Altersgliederung, Stand 28.02.2018,

6.5. Dynamika frekwencji wyborczej w kontekście zainteresowania polityką mieszkańców nowych krajów związkowych RFN w latach 1990-2013

Analiza zaangażowania politycznego mieszkańców nowych krajów związkowych została dokonana w oparciu o miarę frekwencji nazywaną uczestnictwem wyborczym. *Voting age population turnout* wyraża odsetek wyborców głosujących w ogólnej liczbie osób uprawnionych do głosowania i pozwala uzyskać bardziej precyzyjny obraz faktycznego uczestnictwa obywateli w życiu politycznym własnego kraju¹³⁶⁵. Głównym punktem ciężkości będą preferencje partyjne w oparciu o grupy wiekowe oraz dysproporcje w uczestnictwie wyborczym między kobietami i mężczyznami. Kontekst społeczno-polityczny tworzą różnice socjokulturowe między landami zachodnimi RFN a obszarem byłej NRD.

6.5.1. Frekwencja w wyborach do Bundestagu

W ujęciu całościowym, Niemcy najchętniej uczestniczą w wyborach do Bundestagu, niezależnie od reprezentowanego przez nich regionu. Niższa mobilizacja widoczna jest w przypadku głosowania do parlamentów krajów związkowych. Najniższa frekwencja wyborcza dotyczy Eurowyborów. Sytuacja ta ma związek bezpośrednio z nomenklaturą polityczną stosowaną w RFN dla rozróżnienia rangi aktu wyborczego. Według terminologii posiłkowej wyróżnia się *Haupt-* i *Nebenwahlen*, co w wolnym tłumaczeniu oznacza wybory główne i poboczne. A zatem plebiscyt na szczeblu centralnym jest odbierany przez mieszkańców RFN, jako ten najważniejszy, przez co wybory do Landtagów siłą rzeczy mają niższą rangę niż Bundestagswahl¹³⁶⁶. Nie oznacza to jednak deprecjonowania ich roli w kształtowaniu świadomości politycznej obywateli.

Frekwencja wyborcza na szczeblu centralnym w RFN należy do jednej z najwyższych w Europie. W przeciwieństwie do pozostałych krajów pokomunistycznych, w

https://www.bundestag.de/blob/272472/845a43854fa9800086b66825b7d5cd73/kapitel_03_01_altersgliederung-pdf-data.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

¹³⁶⁵ Zob.: J. Kohl, *Zur langfristigen Entwicklung der politischen Partizipation in Europa*, [w:] *Vergleichende europäische Wahlgeschichte*, red. O. Büsch, P. Steinbach, Berlin 1983, s. 386.

¹³⁶⁶ Por.: I. Krumpal, *Ökonomische, bundespolitische und sozialstrukturelle Determinanten des Wahlverhaltens bei Landtagswahlen in der BRD*, Konstanz 2004, s. 10 i nast.

których dominuje wysoka „chwiejność wyborcza”¹³⁶⁷, związana z nieustannymi podziałami lokalnej sceny politycznej oraz powstawaniem nowych ugrupowań, wschodnioniemiecką sceną polityczną charakteryzuje pewna przewidywalność zachowań wyborców z uwagi na istnienie dwóch silnych partii, wokół których koncentruje się uwaga opinii publicznej. Jest to cecha typowa dla dojrzałych demokracji, w których wyborcy mają zazwyczaj zadeklarowane poglądy polityczne, a obszar walki wyborczej dotyczy maksymalnie kilkunastoprocentowego grona niezdecydowanego elektoratu. Do tego wskazać trzeba na wysoką stabilność porządku politycznego oraz systemu partyjnego, przez co nie dochodzi do fluktuacji ugrupowań politycznych między poszczególnymi elekcjami parlamentarnymi oraz masowej „wędrowki” elektoratu podczas głosowania. Ostatecznie poziom bierności wyborczej w RFN jest również jednym z najniższych w Europie, a jak wiadomo ma to niebagatelny wpływ na rozkład poparcia dla poszczególnych partii politycznych¹³⁶⁸.

Biorąc za punkt odniesienia okres sprzed 1990 r. społeczeństwo RFN bardzo aktywnie uczestniczyło w kolejnych wyborach do izby niższej parlamentu. Począwszy od 1953 r. odsetek osób, które skorzystały z przysługującego im czynnego prawa wyborczego przekraczał 85%. W latach 70-tych do urn udawało się nawet 9/10 osób do tego uprawnionych¹³⁶⁹. Wraz ze zjednoczeniem Niemiec doszło do widocznej zmiany trendu. (Zob. Tab. 6.14.) W 1990 r. ogólny odsetek wyborców, którzy wyrazili swoje poparcie względem polityków i partii politycznych w ramach Bundestagswahl spadł do 77,8%. Cztery lata później wzrósł nieznacznie do 79%. W plebiscycie z dn. 27 września 1998 r., frekwencja wyborcza po raz pierwszy i, jak dotychczas, jedyny raz, przekroczyła pułap 80% (82,2%). W następnych latach utrwały się tendencje regresywne. W 2002 r. legitymację polityczną względem władz federalnych wyraziło 79,1% wyborców, w 2005 r. było to już nieco ponad 77% uprawnionych do tego osób. Przełomowym okazał się 2009 r., kiedy to odnotowano najniższą frekwencję wyborczą w całej historii RFN: 70,8%. Kolejne wybory w 2013 r. nie przyniosły widocznej zmiany ukształtowanego trendu (71,5%). W tym kontekście można dostrzec jednak wyraźną polaryzację postaw wyborczych w Niemczech wschodnich i zachodnich.

Przeciętny odsetek mieszkańców nowych krajów związkowych, spełniających kryteria formalne w celu udania się do lokali wyborczych w latach 1990 – 2013 wynosił

¹³⁶⁷ Por.: J. J. Wiatr, *Europa pokomunistyczna...*, op. cit., s. 241.

¹³⁶⁸ Por.: M. Migalski, *O przyczynach niestabilności polskiego systemu partyjnego*, [w:] „De Doctrina Europea. Roczniki Instytutu Europeistyki”, red. A. Wentkowska, Rok II/2005, Sosnowiec s. 67-78.

¹³⁶⁹ Por.: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Ergebnisse früherer Bundestagswahlen*, Wiesbaden 2018, s. 49 i nast., https://www.bundeswahlleiter.de/dam/jcr/397735e3-0585-46f6-a0b5-2c60c5b83de6/btw_ab49_gesamt.pdf, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

zaledwie 72,1% wobec 78,9% w zachodnich krajach związkowych RFN. Wg danych *Bundeswahlleiter* w zestawieniu uśrednionych wartości frekwencji wyborczej dla poszczególnych landów wspomnianego okresu, najwyższy wskaźnik 74% zarejestrowano na terenie Turyngii, niewiele mniej, bo 73,5% w Saksonii oraz 72,4% w Brandenburgii. W Meklemburgii-Pomorzu Przednim było to nieco ponad 70,5%, natomiast mieszkańcom Saksonii Anhalt do przekroczenia progu 70% zabrakło 1 p. p.

Frekwencja wyborcza na szczeblu federacji									
Rok	BB*	MV	SN	SA	TH	SL	NL	RFN	Berlin
1990	73,8	70,9	76,2	72,2	76,4	78,4	74,3	77,8	80,5
1994	71,5	72,8	72,0	70,4	74,9	80,6	72,2	79,0	78,6
1998	78,1	79,4	81,6	77,1	82,3	87,1	79,9	82,2	81,1
2002	73,7	70,6	73,7	68,8	74,8	84,2	72,6	79,1	77,6
2005	74,9	71,2	75,7	71,9	75,5	78,5	74,1	77,7	77,4
2009	67,0	63,0	65,0	60,5	65,2	69,6	64,3	70,8	70,9
2013	68,4	65,3	69,5	62,1	68,2	72,4	67,2	71,5	72,4

Tab. 6.14. % wyborców wśród osób uprawnionych do głosowania w latach 1990-2013 dla nowych(NL) i starych (SL) krajów związkowych RFN¹³⁷⁰

Swoistym fenomenem pozostaje fakt, iż w żadnych wyborach do Bundestagu po 1990 r. frekwencja wyborcza na terenie pięciu nowych landów (z wyłączeniem Berlina) nie przewyższała rezultatów odnotowanych w dziewięciu pozostałych krajach związkowych RFN. Co więcej, nigdy nie osiągnięto pułapu 80%. Bardzo blisko uzyskania tego progu było jedynie w 1998 r. (79,9%) W tym kontekście warto odnotować sytuację, w której trzy kolejne plebiscyty: z 1994 r., 1998 r. oraz 2002 r. przyniosły o wiele większe dysproporcje w poziomie partycypacji wyborczej między wschodnimi i zachodnimi regionami RFN niż w przypadku pozostałych głosowań po upadku muru berlińskiego. O ile jeszcze w 1990 r. różnica ta wynosiła około 4 p. p., tak w okresie 1995-2002 wartości te uległy podwojeniu. Sytuacja wróciła do stanu wyjściowego wraz z wyborami w 2005 r. i utrzymała się również w następnych głosowaniach. Aktywność wyborcza berlińczyków mierzona procentowym udziałem wyborców w ogólnej liczbie osób uprawnionych do głosowania odwzorowywała w tym kontekście wielkości odnotowywane w landach zachodnich. Z wyjątkiem lat 1998 oraz 2002 frekwencja wyborcza była niemal identyczna lub nawet nieco wyższa niż w zachodnich regionach RFN. Odwzorowuje to poniższe zestawienie.

¹³⁷⁰ *Statystyka nie uwzględnia Berlina. Na podstawie: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Ergebnisse früherer Bundestagswahlen*, Wiesbaden 2018, s. 49 i nast., https://www.bundeswahlleiter.de/dam/jcr/397735e3-0585-46f6-a0b5-2c60c5b83de6/btw_ab49_gesamt.pdf, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

Mimo widocznych różnic na gruncie uczestnictwa w Bundestagswahl, zachowania wyborcze na obszarze nowych krajów związkowych RFN odwzorowywały trendy ogólnokrajowe oraz tendencje panujące w landach zachodnich. Wyjątek stanowiły jedynie wybory z 2005 r. Mieszkańcy wschodniej RFN z wyjątkiem Berlina wykazali wówczas nieznacznie większą mobilizację w porównaniu z 2002 r. aniżeli Niemcy z landów zachodnich. Sytuację potęguje fakt, iż liczba osób uprawnionych do wzięcia udziału w wyborach w landach zachodnich wzrosła w tym czasie o blisko 2,5 mln. Z zamieszczonych w tabeli 6.15. danych wynika ponad to, iż mimo nieznacznego wzrostu ogólnej frekwencji wyborczej między 2009 r. a 2013 r., ubytek elektoratu we wschodnich krajach związkowych postępował szybciej niż zmiany w statystykach osób głosujących. I tak w Brandenburgii, Meklemburgii-Pomorzu Przednim oraz Saksonii-Anhalt plebiscyt z 2013 r. zainteresował wprawdzie mniej mieszkańców niż cztery lata wcześniej, jakkolwiek końcowa frekwencja wyborcza była wyższa niż w 2009 r. Nie była to jednak tendencja charakterystyczna wyłącznie dla regionu byłej NRD. Podobne odchylenia wystąpiły także w zachodnich landach. Całościowo odsetek partycypacji w Bundestagswahl był jednak większy niż w 2009 r.

Wyborcy w landach wschodnich i zachodnich w latach 1990-2013 (mln)						
Rok	BB*	MV	SN	SA	TH	Landy Zachodnie
1990	1.444,148	1.015,043	2.825,162	1.615,723	1.534,654	36.517,291
1994	1.383,467	1.004,208	2.587,963	1.518,973	1.464,137	37.808,793
1998	1.587,152	1.117,517	2.941,359	1.657,621	1.618,779	39.044,142
2002	1.547,957	0.996,580	2.632,297	1.451,093	1.470,341	38.588,177
2005	1.594,983	1.010,887	2.695,532	1.481,671	1.477,829	37.895,835
2009	1.425,302	0.882,176	2.285,953	1.226,721	1.247,764	35.184,820
2013	1.412,785	0.881,718	2.368,758	1.198,248	1.251,403	35.381,598

Tab. 6.15. Ilość wyborców w wyborach do Bundestagu w latach 1990-2013 (mln)¹³⁷¹

¹³⁷¹ Statystyka nie uwzględnia Berlina. Na podstawie: Ibidem.

6.5.2. Frekwencja w wyborach do parlamentów krajów związkowych

Landtagswahlen cieszą się znacznie mniejszym zainteresowaniem wyborców w porównaniu z głosowaniem do izby niższej parlamentu Niemiec. Jest to trend, który dotyczy wszystkich krajów związkowych i odzwierciedla poniekąd formalną rangę wydarzenia, jaką nadaje mu nieoficjalna nomenklatura wyborcza. Podobnie, jak w przypadku głosowania do parlamentu federalnego, również na poziomie legislatur krajowych odnotowuje się dysproporcje pomiędzy partycypacją mieszkańców ze wschodnich i zachodnich regionów RFN. Różnice te wynoszą około 6 p. p. dla okresu 1990-2014 i odzwierciedlają zarazem lokalne odchylenia charakterystyczne dla cykli wyborczych Bundestagu. Przeciętna frekwencja podczas Landtagswahlen na obszarze nieistniejącego już państwa wschodnioniemieckiego, w sześciu kolejnych rundach plebiscytowych sięgała 60,5%. Dla porównania, średnia ważona poziomu aktywizacji elektoratu w landach zachodnich oscylowała w granicach 66%.

Zbliżone odchylenia wartości pomiędzy poszczególnymi częściami składowymi federacji istniały w trakcie wyborów parlamentarnych na szczeblu centralnym, z tą jednak różnicą, iż w głosowaniu do izby niższej brało udział na ogół ponad 70% mieszkańców uprawnionych do głosowania. (Zob. Diagram 6.3.) W przypadku terenów obejmujących byłą NRD skala uśrednionego uczestnictwa przekraczała 72%, natomiast na pozostałym obszarze ocierała się o barierę 80%. Na podstawie tych danych można wywnioskować, iż następujące po sobie rundy wyborcze na poziomie krajowym gromadziły przy urnach o ponad 10 p. p. mniej osób niż na szczeblu federacji. Zachowana została jednak tendencja spadkowa parametru uczestnictwa obywateli w następujących po sobie cyklach wyborczych po 1998 r. z niewielkimi odchyleniami skorelowanymi bezpośrednio z długością okresu urzędowania legislatur krajowych.

W latach 1990-2011 odsetek mieszkańców Meklemburgii-Pomorza Przedniego oraz Saksonii-Anhalt, którzy zdecydowali się wziąć udział w Landtagswahlen spadł odpowiednio z 64,7% i 65,1% do 51,5% względnie 51,2%. Na pozostałym obszarze wchodzącym w skład byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej wybory krajowe pomiędzy 1990 r. a 2014 r. przyciągnęły nieco większą uwagę elektoratu w roku bazowym. W Turyngii i Saksonii frekwencja wyniosła wówczas ponad 70%, w Brandenburgii do uzyskania tego progu zabrakło niespełna 3 p. p. W okresie 2011-2013, kiedy poziom partycypacji wyborczej w zachodnich krajach związkowych utrzymał się na przeciętnym poziomie ok. 60%, atrakcyjność tego głosowania w przypadku terenu obejmującego niegdyś NRD spadła do nieco ponad 50%.

W samej Saksonii i Brandenburgii odnotowano rekordowo niskie uczestnictwo w wyborach od chwili upadku muru berlińskiego. Swojego obywatelskiego obowiązku nie wypełniła tu ponad połowa mieszkańców posiadających czynne prawo wyborcze. Skorzystało z niego jedynie 49,1% względnie 47,9% społeczeństwa. Warto również podkreślić fakt, iż w Meklemburgii-Pomorzu Przednim oraz Saksonii-Anhalt bezpośrednia bliskość Bundestagswahl z 1998 r. wpłynęła na okresowe zwiększenie odsetka osób, które udały się do lokali wyborczych także w związku z koniecznością wyłonienia trzeciej już kadencji landtagu. W pierwszym z wymienionych krajów związkowych terminy głosowania do obu parlamentów zbiegły się w dniu 27 września. O składzie naczelnego organu przedstawicielskiego z siedzibą w Magdeburgu zadecydowano wprawdzie pod koniec kwietnia 1998 r., niemniej atmosfera trwającej kampanii politycznej do jesiennych wyborów na szczeblu centralnym również w tym przypadku wywindowała zainteresowanie Landtagswahlen do rekordowego poziomu w całej pojednoczeniowej historii regionu.

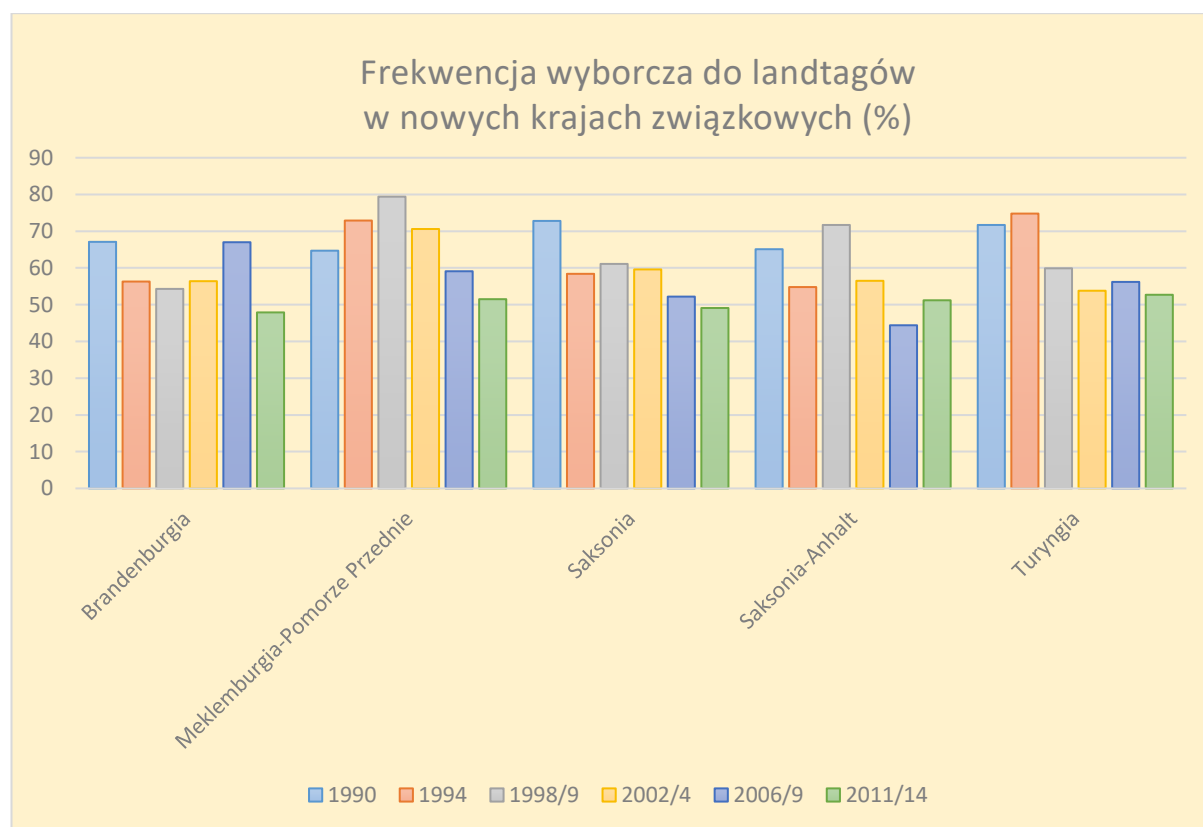

Diagram 6.3. Frekwencja wyborcza podczas Landtagswahlen w nowych krajach związkowych w latach 1990-2014 (%)¹³⁷²

¹³⁷² Na podstawie: Ibidem, s. 23 i nast.

6.5.3. Frekwencja w wyborach do Parlamentu Europejskiego

Fenomen malejącej aktywności wyborczej mieszkańców RFN potęguje niezwykle niska, jak na warunki niemieckie, frekwencja podczas eurowyborów. W głosowaniach do Parlamentu Europejskiego pierwszych czterech kadencji (1979-1994) uczestniczyło średnio 6/10 osób do tego uprawnionych¹³⁷³. Po raz ostatni taka sytuacja miała miejsce w 1994 r. Pięć lat później odsetek ów przekroczył już tylko niewiele ponad 45,2%. Utrzymanie tej tendencji także w kolejnych czterech plebiscytach wyznaczyło niejako nowe standardy w zakresie korzystania przez społeczeństwo z przysługującego im czynnego prawa wyborczego. Dysproporcje w zakresie wysokości wskaźnika partycypacji w głosowaniu do europarlamentu a głosowaniem do Bundestagu utrzymuje się niezmiennie na poziomie kilkunastu p. p. Największe rozbieżności pochodzą z okresu 1999-2004. Plebiscyt europejski zgromadził wówczas przy urnach wyborczych czterech na dziesięciu obywateli uprawnionych do głosowania. Na szczeblu federalnym poziom mobilizacji wzrósł w tym czasie do prawie 80%. W kolejnych latach doszło do względnego zmniejszenia korespondencyjnych różnic badanego wskaźnika podczas obu głosowań. Odbyło się to głównie za sprawą spadku zainteresowania Niemców wyborami do izby niższej parlamentu RFN. Dysproporcje te nadal jednak wynoszą około 25p.p.

Frekwencja w wyborach do Parlamentu UE									
Rok	BB*	MV	SN	ST	TH	NL*	SL*	RFN	Berlin
1994	41,5	65,8	70,2	66,1	71,9	64,1	59,4	60,0	53,5
1999	30,0	50,8	53,6	49,5	58,1	48,9	44,6	45,2	39,9
2004	26,9	45,1	46,1	42,0	53,7	42,9	43,2	43,9	38,6
2009	29,9	46,6	47,6	37,8	53,0	43,2	43,7	43,3	35,1
2014	46,7	46,8	49,2	43,0	51,6	47,7	48,3	48,1	46,7

Tab. 6.16. Frekwencja wyborczy podczas głosowania do Europarlamentu w latach 1994-2014¹³⁷⁴

Kluczową rolę w kształtowaniu wskaźników partycypacji w eurowyborach odgrywały i nadal odgrywają – inaczej niż w perspektywie głosowania do legislatyw krajowych

¹³⁷³ Por.: Der Bundeswahlleiter (wyd.), Ergebnisse früherer Europawahlen, Wiesbaden 2019, s. 7-11, https://www.bundeswahlleiter.de/dam/jcr/0872e1f8-935a-45d6-a0f1-a3352fb4bc69/ew_ergebnisse_gesamt.pdf, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

¹³⁷⁴ *Statystyka dla nowych (NL) i starych (SL) krajów związkowych nie uwzględnia Berlina. Na podstawie: Der Bundeswahlleiter (wyd.), Ergebnisse früherer Europawahlen, Wiesbaden 2019, s. 12 i nast., https://www.bundeswahlleiter.de/dam/jcr/0872e1f8-935a-45d6-a0f1-a3352fb4bc69/ew_ergebnisse_gesamt.pdf, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

bądź współdecydowania przez obywateli o składzie osobowym Bundestagu - środki masowego przekazu. Podkreślić należy na ogół nieprzychylnie czy wręcz krytyczne w swoim całokształcie opinie roztaczane wokół wizerunku całej UE oraz pracy wykonywanej przez Parlament Europejski i jego deputowanych. Działania tych ostatnich bywają często relatywizowane, określane, jako mało efektywne i niemające większej wartości politycznej, przez co można mieć wrażenie, iż całokształt wiedzy roztaczanej wokół ciężaru gatunkowego instytucji europejskich nie ma podstaw rzeczowych. Nie przeszkadza to jednak samym partiom politycznym w powielaniu negatywnych komentarzy na temat funkcjonowania ponadnarodowych struktur organizacyjnych Unii Europejskiej w trakcie kampanii wyborczych do jej organu prawodawczego¹³⁷⁵.

U podstaw takiego podejścia tkwi przede wszystkim brak zainteresowania ze strony samych ugrupowań walczących o nominacje poselskie dostatecznym i klarownym przekazem wiedzy w zakresie spraw europejskich i przełożenia tychże na funkcjonowanie państwa niemieckiego. Powstały w ten sposób obraz niewydolnego mechanizmu nadzorującego władze narodowe stanowi właściwe tło agitacji przedwyborczej, determinujące określone zachowania elektoratu w dniu głosowania, a przede wszystkim poziom motywacji do wzięcia udziału w tym przedsięwzięciu. Demobilizacyjna strategia niemieckich partii politycznych przyczynia się w ten sposób do osłabienia wskaźników frekwencji wyborczej. Z drugiej strony sam plebiscyt europejski zostaje zdegradowany do swego rodzaju miernika nastrojów społecznych w przededniu walki o zwycięstwo polityczne na szczeblu narodowym¹³⁷⁶.

Próby sterowania nastrojami społecznymi z wykorzystaniem tematyki unijnej są szczególnie zauważalne każdorazowo po stronie polityków opozycji. Poprzez budowanie strategii wyborczej z wykorzystaniem narracji antyeuropejskiej uzyskują oni niezwykle mocny i opiniotwórczy argument, mający przyciągnąć uwagę elektoratu właśnie na ich program polityczny. Równocześnie jest to także jeden z głównych powodów powstrzymywania się wyborców od uczestnictwa w wyborach do Parlamentu Europejskiego. Retoryka negacji czy podważania idei wspólnotowych była szczególnie widoczna w trakcie kampanii z 1999 r. Prowadzono ją w cieniu rozmów nad pakietem Santera, dotyczącym przyjęcia kolejnych państw do struktur wspólnotowych oraz wprowadzeniem pakietu reform usprawniających funkcjonowanie Unii m.in. w niezwykle dyskusyjnej kwestii polityki finansowej¹³⁷⁷.

¹³⁷⁵ Zob.: J. Döhner, *Die Europawahlen 1994 und 1999 in Deutschland, Eine Studie über die meinungsbildende Kraft der Printmedien und deren Einfluss auf das Wählerverhalten*, Stuttgart 2005, s. 12-13, <https://core.ac.uk/download/pdf/56342539.pdf>, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

¹³⁷⁶ Ibidem.

¹³⁷⁷ Ibidem.

Także kwestia rezygnacji z walut narodowych nie pozostała bez wpływu na całokształt nastrojów społecznych w kontekście zapatrywań nad przyszłością integracji ponadpaństwowej Starego Kontynentu. Niemcy musiały przecież zrzec się rodzimego środka płatniczego będącego symbolem odbudowy gospodarki wewnętrznej po drugiej wojnie światowej. Z początkiem 1997 r. wiarę w powodzenie konceptu integralności polityk krajowych pod egidą instytucji UE reprezentowała tylko co trzecia osoba w RFN¹³⁷⁸. Mimo nieznacznej poprawy danych na ten temat w 1998 r. wciąż dominujący głos w debacie europejskiej zajmowała grupa sceptyków. Wg badań Eurobarometru z 1999 r. ponad połowa ankietowanych z terenu państw członkowskich (61%), jako uzasadnienie powstrzymania się od głosu w trakcie tego wydarzenia podawała właśnie niski poziom wiedzy o mechanizmach sterujących władzą ponadnarodową w ramach struktur europejskich, a przede wszystkim roli, jaką odgrywa UE w życiu przeciętnego obywatela. Wśród argumentacji pojawiło się także stwierdzenie, iż absencja wyborcza jest konsekwencją przekonania o niewielkim potencjale organów unijnych w kwestii rozwiązywania problemów ważnych dla ludzi spoza sfery politycznej¹³⁷⁹.

W 2003 r. poziom zaufania względem parlamentu Europejskiego w skali makro kształtował się na poziomie 54%, a sam ciężar gatunkowy wyboru deputowanych na jego kolejną kadencję za istotny uznało sześciu na dziesięciu respondentów mieszkających na obszarze UE. Ponadto 44% badanych przyznało wówczas, iż nie miało żadnej wiedzy o osobach zasiadających w ławach europarlamentu¹³⁸⁰. Raport narodowy sporządzony w ramach Eurobarometru dla Niemiec na początku 2008 r. wykazał z kolei, iż ufność do naczelnego organu ustawodawczego UE żywiło wprowadzie tylko 50% obywatel RFN, niemniej zaledwie jedna na dziesięć osób czuła się dostatecznie poinformowana w temacie istoty aktywności PE. Sumarycznie poziom wiarygodności Parlamentu Europejskiego w ocenie samych Niemców był nieco większy niż mandat zaufania, jakim obdarzali oni wówczas rodzimy Bundestag¹³⁸¹. Co więcej, nakreślona prawidłowość nie była przypadkowa, bowiem potwierdzały ją analizy traktujące o sympatiach europejskich podczas wcześniejszych plebiscytów. Sytuacja ta nie

¹³⁷⁸ Por.: *Wegweiser gesucht? Zur Europawahl am 13. Juni 1999*, "PU aktuell", Nr. 10/1999, s.4, <http://www.politikundunterricht.de/euwahl99/puaktu10.pdf>, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

¹³⁷⁹ Por.: "Eurobarometer", Report Number 51, July 1999, s. 81-83, https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb51/eb51_en.pdf, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

¹³⁸⁰ Por.: "Eurobarometer 60", Autumn 2003, s. 96-97, https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb60/eb60_rapport_standard_en.pdf, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

¹³⁸¹ Por.: "Eurobarometer 69", Frühjahr 2008, s. 27 i nast., https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb69/eb69_de_nat.pdf, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

uległa zmianie również w kolejnych miesiącach¹³⁸². Niezależnie od stopnia wiarygodności unijnego organu ustawodawczego wśród mieszkańców Niemiec, trudno jest doszukiwać się bezpośredniego przełożenia tych opinii na statystyki uwzględniające poziom zainteresowania głosowaniem nad kształtem politycznym europarlamentu w 2009 r. i 2014 r. Nie zmienił się również znacząco zakres oraz charakter akcji informacyjnej na temat eurowyborów prowadzonej w niemieckich mediach.

W ujęciu ogólnopaństwowym plebiscyt do europarlamentu cieszy się podobną uwagą społeczeństwa z landów wschodnich i zachodnich. W dwóch przypadkach na całostkowym wyniku frekwencji wyborczej zaważyły in plus głosy elektoratu z Niemiec Wschodnich. Dotyczyło to Europawahl z 1994 r. oraz 1999 r. Do urn wyborczych udało się wówczas każdorazowo o około 5 p. p. więcej osób z obszaru byłej NRD niż mieszkańców cieszących się prawami wyborczymi w landach zachodnich. Powodem takiej sytuacji było odbywające się w tym samym czasie na większości obszaru byłej NRD głosowanie do rad powiatowych i gminnych. Z faktem tym wiąże się pewna prawidłowość: poziom zainteresowania mieszkańców Niemiec wyznaczeniem nowych władz legislacyjnych na szczeblu europejskim jest proporcjonalnie większy, jeśli towarzyszą mu wybory do Bundestagu, landtagu lub parlamentów lokalnych. Widać to szczególnie wyraźnie na przykładzie Brandenburgii.

Wskaźnik uczestnictwa w plebiscycie europejskim w latach 1994-1999 odbiegał tu poziomem od rezultatów odnotowanych w pozostałych landach wschodnioniemieckich, ponieważ zabrakło czynnika lokalnego, zwiększającego tradycyjnie stopień mobilizacji społecznej. Tym impulsem były trwające równoległe wybory samorządowe w Saksonii, Saksonii-Anhalt, Meklemburgii-Pomorzu Przednim oraz Turyngii. Podobnie wyglądała sytuacja w zachodnich częściach RFN. Stąd powstające dysproporcje między regionami. Przykładowo, w landach wyłaniających w 1999 r. reprezentantów naczelnego organu ustawodawczego UE oraz równocześnie deputowanych do parlamentu na rodzimym terenie, odsetek wyborców wahał się od 49,5% w Saksonii-Anhalt do 63,8% w Nadrenii-Palatynacie. Na przeciwnym biegunie znajdowała się wówczas Brandenburgia z rekordowo niską frekwencją nieprzekraczającą 30%, względnie Bawaria, gdzie do lokali wyborczych udało się nieco ponad czterech na dziesięciu uprawnionych członków miejscowej społeczności

¹³⁸² Por.: "Eurobarometer 70", Herbst 2008, s. 34 i nast., https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb70/eb70_full_en.pdf, [ostatni odczyt: 13.01.2020]; "Standard Eurobarometer 77", Spring 2012, s. 12 i nast., https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb77/eb77_first_en.pdf, [ostatni odczyt: 13.01.2020].

(44,8%)¹³⁸³. W dwóch ostatnich krajach związkowych wyborom do europarlamentu nie towarzyszyło analogiczne wydarzenie na szczeblu lokalnym. Spośród wszystkich części składowych współtworzących RFN od 1990 r., największy poziom aktywności społecznej w dniu wyłaniania przedstawicieli do Parlamentu Europejskiego wyróżnia Turyngię oraz Saksonię. Wymienione landy zdecydowanie przodują w stosownych statystykach. Najniższy indeks frekwencji wyborczej w przekroju całego okresu 1990-2014 pochodzi z Brandenburgii. Wysokość odchylenia na tle pozostałych wschodnich krajów związkowych w następujących po sobie cyklach wyborczych oscylowała w jej przypadku między 20-30 p. p. Wyjątek stanowiło głosowanie z 25 maja 2014 r. Swoją obecność potwierdził wtedy średnio co drugi mieszkaniec każdego z pięciu nowych krajów związkowych RFN.

6.6. Preferencje partyjne mieszkańców wschodnich krajów związkowych RFN 1990-2013

Analiza preferencji politycznych społeczeństwa wschodnioniemieckiego została dokonana w oparciu o zasięg terytorialny aktu wyborczego, z uwzględnieniem zarówno szczebla międzynarodowego, jaki i krajowego. W pierwszym przypadku punkt ciężkości stanowią wybory do Europarlamentu, natomiast wymiar wewnątrzpaństwowy realizuje się poprzez uczestnictwo mieszkańców w głosowaniu do Bundestagu oraz Landtagów. W tym miejscu należy podkreślić, iż do 1990 r. umiejscowieniu przestrzenno-społecznemu mieszkańców RFN nie nadawano bezpośredniego znaczenia politycznego z uwagi na istnienie porównywalnych warunków bytowych we wszystkich regionach kraju. Upadek muru berlińskiego, skutkujący podziałem Niemiec na dwa obszary o różnym poziomie i dynamice rozwoju, stanowił punkt zwrotny w kontekście przesuwania niepisanych wewnątrzpaństwowych granic wpływów partyjnych. Tym samym walka o utrzymanie lub zdobycie władzy na szczeblu lokalnym i ponadregionalnym doprowadziła do wzmocnienia dysproporcji kwantytatywno-przestrzennych w rozkładzie głosów poparcia poszczególnych ugrupowań politycznych.

¹³⁸³ Por.: *Statistische Sonderhefte Mecklenburg-Vorpommern*, 10. Jahrgang, Heft 1, 2000, Schwerin 2008, s. 7; <https://www.laiv-mv.de/static/LAIV/Wahlen/Dateien/Publikationen/B751/B751R%201999%2001.pdf>, [ostatni odczyt: 18.07.2019].

6.6.1. Preferencje partyjne w wyborach do Bundestagu

Wszelkie zmiany w zakresie rozwoju liczby ludności determinują wielkość potencjału społecznego uprawnionego do głosowania w wyborach różnego szczebla. Jest to istotne szczególnie w kontekście wyborów do izby niższej parlamentu niemieckiego z uwagi na fakt, iż wszystkie części składowe federacji dzielone są na okręgi wyborcze, uwzględniające aktualną sytuację populacyjną danego regionu. Zmniejszająca się od wielu już lat liczba mieszkańców wschodnich krajów związkowych skutkuje zmniejszeniem przysługujących im mandatów bezpośrednich w Bundestagu. W okresie 1990-2013 łączna suma miejsc poselskich wybieranych drogą Erststimme zmalała z 67 do 50. Uwzględniając jednak zmiany ordynacji wyborczej z 2002 r., ograniczające pulę jednomandatowych okręgów wyborczych do 299, w ciągu jedenastu lat od wprowadzenia nowego limitu miejsc w obsadzie izby niższej parlamentu niemieckiego reprezentacja byłej NRD została uszczuplona o 4 parlamentarzystów, przez co wzrosło automatycznie kwantum poselskie przewidziane dla polityków pochodzących z zachodnich landów. Dla porównania, stan liczebny deputowanych występujących w imieniu społeczności zachodnioniemieckiej na podstawie głosowania większościowego w osiemnastej kadencji Bundestagu stanowił 95% kwoty mandatów, jaka przypadła im w udziale na okres 1990-1994. Na obszarze byłej NRD odsetek ten wynosił niespełna 75%, a zatem odbiegał znacząco od zdolności utrzymania potencjału personalnego przypadającego na parlamentarzystów oddelegowanych przez mieszkańców starych krajów związkowych. Fakt ten jest ściśle związany z problemami demograficznymi, z którymi zmaga się obszar byłej NRD od chwili upadku muru berlińskiego.

Niekorzystne zmiany w statystykach mieszkańców widać zwłaszcza na przykładzie mandatów pierwotnych Meklemburgii-Pomorza Przedniego. Obecnie przypada na nią zaledwie sześć takich stanowisk. W 1990 r. land ten mógł wprowadzić do izby niższej o $\frac{1}{3}$ polityków więcej z racji podziału jego terytorium administracyjnego na 9 okręgów wyborczych. Drugim w kolejności krajem związkowym, którego kurcząca się populacja determinuje ograniczenie puli mandatów pierwszych jest Saksonia-Anhalt. W głosowaniu do Bundestagu 18. kadencji było ich dziewięć, podczas gdy 23 lata wcześniej wyborcy decydowali o obsadzie trzynastu takich wakatów. Najmniejsze zmiany w tym zakresie zaszły w Brandenburgii, która pierwotnie dysponowała dwunastoma posłami mianowanymi bezpośrednio przez samych wyborców. Od 2002 r. reprezentacja landu w wyborach większościowych wynosi niezmiennie 10 osób.

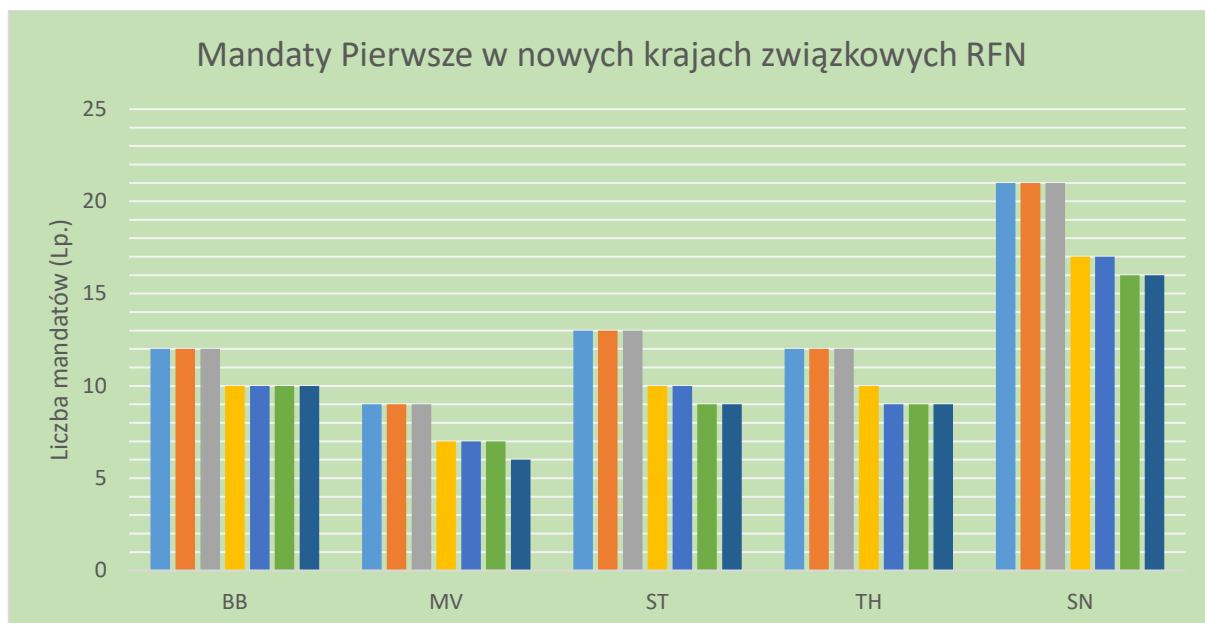

Diagram 6.4. Liczba Direktmandate nowych krajów związkowych w latach 1990-2013¹³⁸⁴

W głosowaniu proporcjonalnym trudniej jest dostrzec wpływ czasu i związane z nim regresywne tendencje w rozwoju potencjału populacyjnego, z uwagi na nieustannie rotującą pulę posad poselskich. Ma to bezpośredni związek z istnieniem mandatów wiszących oraz wyrównawczych, które nie są wielkością stałą. W dalszym ciągu zauważalne są jednak dysproporcje w układzie horyzontalnym wschód-zachód. Mediana ilości parlamentarzystów wybranych według ordynacji proporcjonalnej w latach 1990-2013 na obszarze podporządkowanemu nieistniejącemu już reżimowi SED wynosi 10, natomiast dla zachodnich krajów związkowych wartość środkowa to 17. Udział landów wschodnich w ogólnej kwocie przedstawicieli list krajowych, zasiadających w ławach Bundestagu pomiędzy jego dwunastą a osiemną kadencją, sięga 16,4%. Oznacza to, iż zaledwie jeden na sześciu posłów wywodził się z byłej NRD. W takim ujęciu uwidacznia się przede wszystkim siła reprezentacji politycznych poszczególnych regionów. Niedoszacowany jest natomiast parytet mieszkańców nowych i starych części składowych federacji w ogólnej liczbie ludności RFN. Według danych Federalnego Urzędu statystycznego, na dzień 31 grudnia 2013 r. Niemcy zamieszkiwało 80,767 mln osób, z czego tylko nieco ponad 19,7% (15,919 mln) pochodziło z terenu byłej NRD¹³⁸⁵. Uwzględniając relację mandatów pierwszych dla wschodnich i zachodnich krajów związkowych w całej dostępnej puli za okres 1990-2013 (18,8% wobec 81,2%), będzie ona

¹³⁸⁴ Na podstawie: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Ergebnisse früherer Bundestagswahlen*, op. cit., s. 93 i nast.

¹³⁸⁵ Na podstawie: Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales*, Band 2015, op. cit., s. 26.

bardziej odwzorowywała realne dysproporcje w liczbie ludności RFN niż analogiczny parametr obliczony dla przedstawicielstwa parlamentarnego wyłonionego głosami drugimi.

Diagram 6.5. Podział mandatów na podstawie list krajowych w nowych krajach związkowych RFN w latach 1990-2013¹³⁸⁶

W pierwszych ogólnokrajowych wyborach do Bundestagu w 1990 r. zdecydowano się w drodze wyjątku na rozdzielenie RFN i byłej NRD na dwa osobne obszary wyborcze. Zastosowanie tej zasady w praktyce oznaczało, iż dane ugrupowanie polityczne uczestniczyło w rozdziale puli mandatów poselskich po przekroczeniu wymaganego pięcioprocentowego progu wyborczego jedynie w jednym z dwóch mega-obwodów. Zabieg ten służył przede wszystkim ułatwieniu wschodnioniemieckim partiom politycznym, niemającym swoich odpowiedników w starych krajach związkowych bądź też aktywnych szczególnie na obszarze byłej NRD, wprowadzenia swoich przedstawicieli do niższej izby parlamentu. Skorzystał na tym przede wszystkim Związek 90/Zieloni, który w przeciwieństwie do swoich partyjnych kolegów z nowych krajów związkowych nie zdołał uzyskać wymaganych klauzulą zaporową 5% Zweitstimme w zachodniej strefie wyborczej bądź też oddelegować minimum 3 posłów wyłonionych „głosami pierwszymi”. Ponieważ przedstawiciele tej frakcji nie porozumieli się

¹³⁸⁶ Ibidem, s. 93 i nast.

w przedmiocie wystawienia wspólnych list wyborczych, cała pula delegatów Bündnis 90/Die Grünen w Bundestagu 12. kadencji reprezentowała wschodnie regiony Niemiec¹³⁸⁷.

Przejęciowy charakter ordynacji wyborczej z 1990 r. wprowadził również do ław poselskich reprezentantów Partii Demokratycznego Socjalizmu, mimo iż na listy krajowe zgłosowało ogółem 2,4% mieszkańców. Niemniej w 1994 r. na mocy ujednolicenia progów wyborczych w skali całej federacji, PDS podtrzymało swoją obecność w Bundestagu tylko dzięki mandatом bezpośrednim, gdyż na listy krajowe ponownie oddano niewystarczającą ilość głosów. Tym razem do przekroczenia progowych 5% zabrakło jednak tylko 0,6%.

Na przykładzie rezultatów głosowania pierwotnego osiągniętych przez ugrupowanie lewicowe można stwierdzić, iż Erststimme odgrywały rolę quasi-pomostu między nowymi i starymi krajami związkowymi, szczególnie w latach 90-tych ubiegłego wieku, przesądzając o politycznym niebycie jednych lub wzmocnieniu reprezentacji osobowej innych ugrupowań na najwyższym szczeblu władzy państwowej. W dalszej mierze optymalizowały skalę różnorodności programowej w Bundestagu. Niemniej istnienie zapisu ustawy wyborczej zakazującej wykluczania z podziału mandatów parlamentarnych ugrupowań, które zdołały uzyskać minimalną ilość głosów pierwszych ma z założenia sprzyjać lokalnym reprezentacjom politycznym, walczącym o prawo do reprezentowania swojego regionu, a które nie są w stanie wyrównać klauzuli zaporowej. Zamysł ten jest jednak często krytykowany przez konstytucjonalistów, ponieważ uważa się, iż sankcjonuje on niejednolite zasady procesu wyborczego¹³⁸⁸.

Ponieważ mieszkańcy RFN mają prawo podwójnego głosu w wyborach parlamentarnych, warto rozgraniczyć skalę zainteresowania partyjnego oddzielnie dla Erst- i Zweitstimme. W przypadku mandatów pierwszych oddawanych na kandydatów partii ludowych odsetek poparcia mieszkańców jest na ogół o kilka punktów procentowych wyższy niż poparcie w wyborach pośrednich. Ma to swoje konsekwencje w rozkładzie mandatów nadwyżkowych w Bundestagu. Dotychczasowa praktyka wyborcza sprzyja obsadzeniu Überhangmandate głównie reprezentantami najsilniejszych reprezentacji, tj. CDU i SPD. Jak widać na załączonym wykresie, socjaldemokraci zdołali czterokrotnie uzyskać przewagę procentową nad swoimi przeciwnikami politycznymi z obozu chadeckiego w ogólnej liczbie oddanych głosów ważnych przypadających na Erststimme. Scenariusz ten dotyczył kolejnych Bundestagswahl w okresie 1994-2005. CDU zgromadziła natomiast większe poparcie całłościowe w 1990 r. oraz w głosowaniach z 2009 r. i 2013 r. Podobne rozstrzygnięcia zapadły

¹³⁸⁷ Zob.: K.-R. Korte, *Wahlen in Deutschland, Zeirbilder*, op. cit., s. 45-49.

¹³⁸⁸ Por.: K. Kociubiński, *Systemy polityczne Austrii, Niemiec i Szwajcarii*, Wrocław 2003, s. 54-55.

w głosowaniu na listy krajowe. Ostatecznie przełożyło się to tylko na dwie koalicje rządowe pod wodzą SPD oraz współrządy w ramach tzw. wielkiej koalicji po plebiscycie w 2005 r. CDU natomiast zdołała czterokrotnie utworzyć własny gabinet, ale tylko dzięki tworzeniu stałej frakcji parlamentarnej z bawarską CSU.

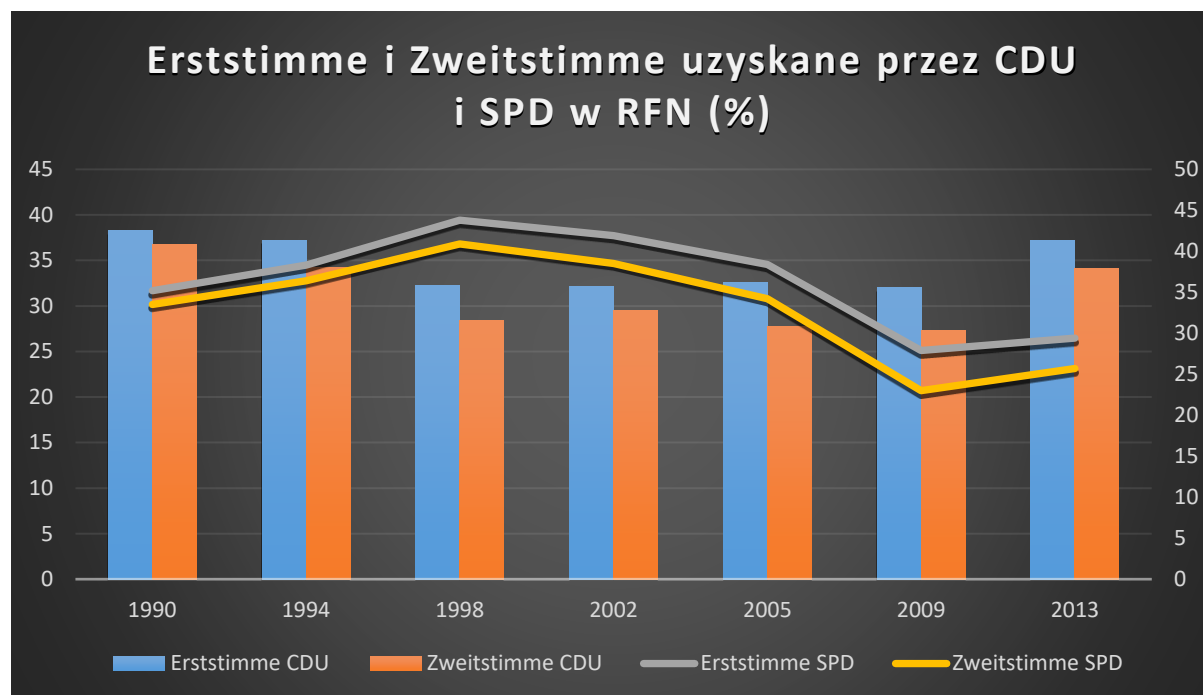

Diagram 6.6. Rozkład wielkości Erst- i Zweitstimme dla SPD i CDU w latach 1990-2013 (%)¹³⁸⁹

Wotum zaufania wyborców dla mniejszych partii politycznych jest przeważnie większe w głosowaniu na listy krajowe, przy czym skala rozpiętości odsetka poparcia dla Erst- i Zweitstimme różni się między poszczególnymi ugrupowaniami.

Poparcie dla pozostałych ugrupowań w Bundestagu – Erststimme									
Kadencja	RFN			Landy Wschodnie			Landy Zachodnie		
	Linke	Grüne	FDP	Linke	Grüne	FDP	Linke	Grüne	FDP
12.	2,3	5,6	7,8	11,7	6,2	11,7	0,0	5,5	6,8
13.	4,1	6,5	3,3	20,5	3,8	2,9	0,4	7,1	3,4
14.	4,9	5,0	3,0	22,4	3,3	2,8	0,7	5,4	3,1
15.	4,3	5,6	5,8	19,2	3,6	6,0	1,0	6,1	5,7
16.	8,0	5,4	4,7	25,4	4,0	5,1	4,0	5,7	4,6
17.	11,1	9,2	9,4	29,1	6,3	8,1	7,2	9,8	9,7
18.	8,2	7,3	2,4	24,4	4,7	1,8	4,7	7,8	2,5

Tab. 6.17. Rozkład Erststimme dla Die Linke, Grüne oraz FDP w latach 1990-2013¹³⁹⁰

¹³⁸⁹ Na podstawie: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Ergebnisse früherer Bundestagswahlen*, op. cit., s. 22-23.

¹³⁹⁰ Landy wschodnie przedstawiono razem z Berlinem Wschodnim, landy zachodnie razem z Berlinem Zachodnim. Na podstawie: Ibidem.

Wyjątek w rozkładzie głosów pierwotnych dla kandydatów z grona potencjalnych koalicjantów dwóch największych frakcji parlamentarnych stanowi Lewica i bawarska CSU. Oba ugrupowania mają charakter regionalny, każde z nich jest związane z jednym z dwóch historycznych obszarów reprezentujących niegdyś dwa przeciwstawne obozy polityczno-państwowe. W związku z tym treści programowe same w sobie nie odgrywają kluczowej roli w procesie wyborczym. Większe znaczenie ma tu transparentność oraz charyzma konkretnych kandydatur, a w przypadku Unii Chrześcijańsko-Społecznej dodatkowo znajomość lokalnych problemów. W 2009 r. chadecy z Bawarii zdołali w ten sposób wprowadzić trzech dodatkowych posłów do Bundestagu. Sztuka ta nie udała się z kolei pozostałym ugrupowaniom z „drugiego koszyka”, pomijając następstwa reformy prawa wyborczego z 2013, mającej neutralizować negatywną wagę głosów nadwyżkowych w formie mandatów wyrównawczych. Swoich reprezentantów nadliczbowych mogły oddelegować wówczas dwa kolejne ugrupowania: Lewica oraz Związek 90/Zieloni. Niemniej wyjątkowe położenie CSU w ordynacji wyborczej sprawia, iż zwycięzcy poszczególnych okręgów wyborczych w Bawarii niemal w komplecie reprezentują ów land na centralnym szczeblu władzy. Wydaje się również, iż pozycji Unii Chrześcijańsko-Społecznej na jej rodzimym terenie nie były w stanie zagrozić nawet potwierdzone przypadki korupcyjne z lat 1993-2013, które ze względu na swoją etymologię zyskały potoczne określenie *Amigo Affäre*. Pierwsza z „afery przyjacielskich” koncentrowała się wokół premiera Bawarii Maxa Streibla oraz jego kolegów z CSU. Polityk miał przyjmować wsparcie finansowe od lokalnego przemysłu w czasie sprawowania teki ministra finansów w latach 1977-1988. Punktem wyjścia w sprawie ujawnionej w 1993 r. było osobiste zaangażowanie Streibla w pozyskiwanie funduszy na rozwój firmy jego przyjaciela Burkharda Groba. Następca Franza Josefa Straussa interweniował m.in. w Federalnym Ministerstwie Obrony odnośnie dotacji do zamówienia realizowanego przez Grob Aircraft AG. Wcześniej polityk miał dwukrotnie spędzić wczasy zagraniczne na koszt wspomnianego przedsiębiorstwa. Ostatecznie polityk zrzekł się zajmowanego stanowiska w maju 1993 r.¹³⁹¹ Ukuta w ten sposób praktyka powiązań świata polityki z biznesem utrwaliła się w lokalnej świadomości społecznej pod pojęciem „afery przyjacielskiej”, wracając jak bumerang dwie dekady później. W 2013 r. opinią publiczną wstrząsnęły liczne przypadki nepotyzmu wśród posłów bawarskiego landtagu, w związku z łamaniem wykładni przepisów ograniczających zatrudnianie członków rodziny przez lokalnych parlamentarzystów na mocy Ustawy Zmieniającej Ustawę o Posłach z 1 grudnia 2000 r. W roli głównej ponownie wystąpili

¹³⁹¹ Zob.: A. Kießling, *Die CSU. Machterhalt und Machterneuerung*, Wiesbaden 2004, s. 210 i nast.; *Staatlicher Umfang*, „Der Spiegel“, Nr. 8/1993, s. 26-27.

przedstawiciele lokalnej chadecji, którzy kontynuowali praktyki protekcyjnych w oparciu o przepisy przejściowe obowiązujące jedynie w przypadku umów zawieranych do 1 grudnia 2000 r. Zarzuty usłyszało w sumie 79 bawarskich parlamentarzystów, z czego 56 reprezentowało wspomnianą CSU. Kolejnych 21 posłów pochodziło z opozycyjnej SPD. Dwóch pozostałych działaczy należało do Zielonych i obozu bezpartyjnego¹³⁹².

Z 39 mandatami bezpośrednimi Lewica notowała w tym aspekcie czwarty wynik wyborczy do 2013 r. włącznie, cały czas notując większe poparcie w głosowaniu pierwotnym na swoim rodzimym terenie – na potwierdzenie reguły zrównywania wartości politycznych partii lokalnych z wizerunkiem określonego kandydata. Liberalowie z FDP mieli wówczas zaledwie jednego parlamentarzystę po 1990 r. wyłonionego drogą Erststimme. Było to dokładnie w pierwszym roku wyborczym po zjednoczeniu Niemiec. Związek 90/Zieloni miał pięciu takich posłów, licząc od Bundestagu 15. kadencji. Utworzona w 2013 r. Alternatywa dla Niemiec uzyskała 1,9% wszystkich ważnych głosów pierwotnych, co nie dało wówczas żadnemu z jej kandydatów automatycznego prawa do zasiadywania w izbie niższej niemieckiego parlamentu, natomiast odsetek Zweitstimme, który premiowałby eurosceptyków miejscami w Bundestagu był niewystarczający tylko o 0,3 p. p.

Rozkład Erststimme i Zweitstimme dla pozostałych ugrupowań w Bundestagu (%)								
Rok/Partia	1CSU	2CSU	1DieLinke	2DieLinke	1Grüne	2Grüne	1FDP	2FDP
1990	7,4	7,1	2,3	2,4	5,6	5,1	7,8	11,0
1994	7,8	7,3	4,1	4,4	6,5	7,3	3,3	6,9
1998	7,3	6,7	4,9	5,1	5,0	6,7	3,0	6,2
2002	9,0	9,0	4,3	4,0	5,6	8,6	5,8	7,4
2005	8,2	7,4	8,0	8,7	5,4	8,1	4,7	9,8
2009	7,4	6,5	11,1	11,9	9,2	10,7	9,4	14,6
2013	8,1	7,4	8,2	8,6	7,3	8,4	2,4	4,8

Tab. 6.18. Procentowy rozkład poparcia dla małych ugrupowań reprezentowanych w Bundestagu w kadencjach 1999-2013 (1-Erststimme vs. 2-Zweitstimme ogółem dla całej RFN)¹³⁹³

Spośród największych potencjalnych partii koalicyjnych dla CDU i SPD tylko CSU oraz Związek 90/Zieloni był reprezentowany w każdym kolejnym cyklu urzędowania izby niższej. Niedostateczne poparcie dla list krajowych, względnie niedomiar mandatów

¹³⁹² Zob.: *Beschäftigungsaffäre in der CSU. Bayerische Minister zahlen Geld zurück*, faz.net vom 04. Mai 2013, <http://www.faz.net/aktuell/politik/inland/beschaeftigungsaffaere-in-der-csu-bayerische-minister-zahlen-geld-zurueck-12172347.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]; *Gehaltsaffäre in Bayern Landtag veröffentlicht Namen der 79 Amigo-Abgeordneten*, "Spiegel Online" vom 03.05.2013, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/job-affaere-bayerns-landtag-legt-namen-aller-amigo-abgeordneten-offen-a-897942.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

¹³⁹³ Zob.: A. Kießling, op. cit., s. 22-23.

bezpośrednich, zdecydowały z kolei o wykluczeniu Lewicy oraz liberałów na okres jednej kadencji, odpowiednio w 2002 r. oraz 2013 r. Z drugiej strony, kampania wyborcza w 2009 r. wywindowała poparcie obu wspomnianych ugrupowań oraz Partii Zielonych do najwyższego poziomu w całym okresie ich pozejednoczeniowej działalności w Bundestagu. Każda z wymienionych opcji politycznych przekroczyła wówczas symboliczną granicę 10% głosów w wyborach proporcjonalnych¹³⁹⁴.

Wstępna analiza wyników wyborczych na przykładzie Erst- i Zweitstimme pozwala dostrzec regularną zależność między preferencjami partyjnymi mieszkańców a miejscem ich zamieszkania. Brak koherentności w tym zakresie nie jest wprawdzie niczym szczególnym, co wyróżniałoby Niemcy na tle innych krajów, jakkolwiek źródła tego fenomenu nie da się przypisać żadnym innym podmiotom państwowym. Zasadnicza linia podziału na regiony sprzyjające w mniejszym lub większym zakresie konkretnej opcji politycznej przebiega wzdłuż byłej wewnątrzpaństwowej granicy pomiędzy NRD a RFN. Czynnikiem decydującym każdorazowo o przesunięciach preferencji politycznych były kwestie związane bezpośrednio wokół rynku zatrudnienia. W przeciwieństwie do landów zachodnich, praca – zgodnie z teorią dobrobytu – w o wiele większym stopniu decydowała o utrzymaniu statusu socjalnego jednostek skumulowanej w regionach wschodnich. Prawdopodobieństwo degradacji społecznej w o wiele większym stopniu implikowało tu tzw. dojrzałość obywatelską, wyrażającą się m.in. w rozkładzie preferencji wyborczych¹³⁹⁵.

Podkreślić należy, iż system partyjny Niemiec po zjednoczeniu ewoluował dosyć mocno w kierunku zabezpieczenia politycznego bytu wszystkich ugrupowań liczących się w wyścigu o najwyższe cele polityczne. Dla największych graczy wiązało się to z przeniesieniem własnego zaplecza kadrowego na nowe kraje związkowe z wykorzystaniem już istniejących komórek partyjnych (CDU) bądź konieczność utworzenia lokalnych struktur organizacyjnych i oddelegowania do nich własnych reprezentantów (SPD). Mniejsze partie polityczne, szczególnie te, które nie uczestniczyły bezpośrednio w wydarzeniach przełomu lat 80/90 ubiegłego wieku lub nie odgrywały wówczas kluczowego znaczenia w rozmowach na temat warunków zjednoczenia obu państw niemieckich musiały w pierwszej kolejności wydostać się ze strefy politycznego niebytu, podyktowanej głównie lokalnym charakterem własnej działalności bądź też w konsekwencji brakiem politycznego odpowiednika po drugiej stronie (PDS). Ugrupowaniem regionalnym był także początkowo wywodzących się z NRD Związek90, gdyż jego mocodawcom nie udało się porozumieć w kwestiach programowych z

¹³⁹⁴ Zob.: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Ergebnisse früherer Bundestagswahlen*, op. cit., s. 23.

¹³⁹⁵ Zob.: M. Häder, S. Häder, op. cit., s. 163-171.

zachodnioniemiecką Partią Zielonych w wyborach do Bundestagu 12. kadencji. Liberalowie z FDP mieli nieco ułatwione zadanie, gdyż stali się reprezentacją ogólnoniemiecką jeszcze przed oficjalnym rozpadem NRD, przejmując pomniejsze ugrupowania byłego enerdowskiego Bloku Demokratycznego¹³⁹⁶.

Istniejącego w następstwie podziału terytorialnego Niemiec dysonansu kulturowego i światopoglądowego ograniczanego granicą mentalną między oboma społeczeństwami nie można było ustandaryzować według wzorców istniejących w zachodniej RFN - nawet w roztaczanej perspektywie zrównoważonego rozwoju jednej i drugiej zbiorowości po 1990 r. Również z tego powodu działalność niektórych partii politycznych ograniczyła się w mniejszym lub większym zakresie do wymiaru regionalnego. Widać to bardzo wyraźnie na przykładzie wzmocnienia obecności programowej Partii Demokratycznego Socjalizmu poza nowymi krajami związkowymi. Mimo sukcesywnego wzrostu poparcia dla tego ugrupowania w kolejnych cyklach wyborczych na terenie landów zachodnich, nie udało się ono, nawet w zmienionej formule prawno-organizacyjnej, zyskać tu takiej ilości głosów poparcia społecznego, które pozwoliłoby zbudować alternatywę polityczną dla chadeków i socjaldemokratów¹³⁹⁷.

Inną kwestią pozostaje natomiast sam fakt wzrastającego poparcia Lewicy w kontekście budowania ogólnopaństwowej reprezentacji politycznej. Pod tym względem odnotowała ona największy skok jakościowy spośród wszystkich partii politycznych z „drugiego koszyka”, przez co w 1998 r. po raz pierwszy uzyskała ogólnoniemiecki mandat zaufania społecznego, przekraczając próg wyborczy zaledwie o 0,1 p. p. O ile w latach 1990-2002 poparcie dla PDS „West” wahało się zaledwie między 0,3% a 1,1%, w okresie kampanii przedwyborczej do Bundestagu XV kadencji Die Linkspartei zyskała w sondażach na tyle, aby móc realnie myśleć o uzyskaniu korzystnego wyniku także na terenie zachodnich krajów związkowych. Na jesieni 2005 r. partia pod współprzewodnictwem Oskara Lafontaine i Gregora Gysi zebrała w starej RFN 4,9% głosów, a 4 lata później, już jako Die Linke, osiągnęła na tym terenie de facto samodzielny pułap wyborczy (8,3%). W 2013 r. udało się powtórzyć rezultat powyżej 5%, niemniej wynik na poziomie 5,6% był o niemal 3 p. p. odczuwalnie niższy niż w 2009 r., co przy odpływie głosów także w landach wschodnich uszczupliło ilość miejsc poselskich w Bundestagu przejętych przez przedstawicieli Lewicy. (Zob. Tab. 6.19.) Nie ulega

¹³⁹⁶ Por.: *Parteien und politische Bewegungen im letzten Jahr der DDR (Oktober 1989 bis April 1990)*, red. B. Musiolek, C. Wuttke, Berlin 1991, s. 13-24.

¹³⁹⁷ Por.: S. Benzler, *Chancen der Zivilgesellschaft in den neuen Bundesländern*, [w:] *Deutschland – Ost vor Ort...*, op. cit., s. 13 i nast.

wątpliwości, iż popularność wspomnianej partii w landach zachodnich determinuje wymiar jej sukcesu w skali ogólnokrajowej, a także jest ona istotna w kontekście przełamywania politycznego statusu ugrupowania regionalnego. Świadczy o tym wciąż widoczny kontrast przestrzennego rozkładu notowań Die Linke. Na obszarze byłej NRD spadkobierczyni wschodnioniemieckiej SED posiada niepodważalną pozycję kluczowego gracza politycznego, a swój Zweitstimme przekazuje na nią średnio co piąty obywatel. Od 2009 r. na listy krajowe tej partii oddaje się drugą w kolejności liczbę głosów w wyborach powszechnych do Bundestagu, zaraz za frakcją CDU/CSU. Dzięki tak silnemu wsparciu płynącemu z terenów byłej NRD reprezentanci Lewicy osiągają lepsze wyniki wyborcze w skali federacji niż centrolewica skupiona wokół Związku 90/Zieloni. Na terenie landów zachodnich końcowe rezultaty głosowania do Bundestagu są natomiast zgoła odmienne, bowiem zarówno FDP, jak i Zieloni notują tu lepsze rezultaty niż polityczni konkurenci z Die Linke. Wyjątek dotyczy tylko wyborów z 2013 r., w których to liberałowie znaleźli się poza ławami poselskimi izby niższej.

Poparcie dla pozostałych ugrupowań w Bundestagu – Zweitstimme									
Kadencja	RFN			Landy Wschodnie			Landy Zachodnie		
	Linke	Grüne	FDP	Linke	Grüne	FDP	Linke	Grüne	FDP
12.	2,4	5,1	11,0	11,1	6,2	12,9	0,3	4,8	10,6
13.	4,4	7,3	6,9	19,8	4,3	3,5	1,0	7,9	7,7
14.	5,1	6,7	6,2	21,6	4,1	3,3	1,2	7,3	7,0
15.	4,0	8,6	7,4	16,9	4,7	6,4	1,1	9,4	7,6
16.	8,7	8,1	9,8	25,3	5,2	8,0	4,9	8,8	10,2
17.	11,9	10,7	14,6	28,5	6,8	10,6	8,3	11,5	15,4
18.	8,6	8,4	4,8	22,7	5,1	2,6	5,6	9,2	5,2

Tab. 6.19. Rozkład Zweitstimme dla Die Linke, Grüne oraz FDP w latach 1990-2013¹³⁹⁸

W bezpośrednim pojedynku dwóch głównych ugrupowań parlamentarnych w RFN konkurujących o wpływy w nowych krajach związkowych tradycyjnie, w ujęciu całościowym, silniejsze wsparcie obywateli uzyskuje CDU. Wartość średniego odsetka Zweitstimme uzyskiwana przez chadeków i socjaldemokratów w siedmiu kolejnych plebiscytach do Bundestagu wynosi odpowiednio 32,8% i 28,1%. Wahania tego wskaźnika w poszczególnych cyklach wyborczych można wiązać bezpośrednio z wydarzeniami wokół polityczno-

¹³⁹⁸ Landy wschodnie razem z Berlinem Wschodnim, Landy zachodnie razem z Berlinem Zachodnim. Na podstawie: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Ergebnisse früherer Bundestagswahlen*, op. cit., s. 22-23.

ekonomicznego Wende 1989/1990, jak również z nastrojami mieszkańców towarzyszącymi realizacji planu równych szans, rozpoczętego kampanią wyborczą do Bundestagswahl z 1990r.

Z perspektywy socjaldemokratów bardziej istotne okazały się jednak perturbacje wokół oceny planu naprawczego systemu świadczeń społecznych oraz usprawnienia efektywności mechanizmu kształtowania podaży i popytu na siłę pracowniczą w ramach pakietu Hartza z lat 2003-2005. W pierwszym przypadku wprowadzenie radykalnych rozwiązań systemowych na obszarze byłej NRD mogło budzić wiele uzasadnionych wątpliwości już na gruncie strukturalnym we wczesnej fazie realizacji projektu, a dochodzące do głosu trudności w realizacji pierwotnego konceptu kwitnących krajobrazów musiały przekładać się na wahania nastrojów wyborczych i słupków poparcia frakcji chadeckiej.

Reformy socjalne, powiązane z restrukturyzacją rynku zatrudnienia opracowane przez rząd Gerharda Schrödera i ich niewątpliwie korzystny wpływ na gospodarkę niemiecką w skali makroekonomicznej, chociażby w postaci trwałego spadku stopy bezrobocia z niespełna 11% w 2005 r. do około 5,5% w 2012 r., nie przekładał się natomiast na pozytywny odbiór ze strony ogółu społeczeństwa. Podobnie, jak w następstwie ambitnego planu zjednoczeniowego, także po uruchomieniu programu naprawczego z inicjatywy koalicji SPD/Zieloni pojawiły się strony, które odczuły realne korzyści z faktu dokonujących się przeobrażeń. Jeśli chodzi o beneficjentów zmian zainicjowanych w okresie rządów Gerharda Schrödera były to przede wszystkim osoby mające stałe zatrudnienie, ponieważ zmalała wielkość składek na ubezpieczenie społeczne odprowadzanych przez pracodawców¹³⁹⁹. Inaczej jednak wyglądał problem z perspektywy osób, które pewne zmiany strukturalne odczuwały negatywnie. W trakcie prac nad przeniesieniem porządku prawno-ustrojowego na nowe kraje związkowe brakowało wywiadu na temat faktycznego stanu gospodarki wschodnioniemieckiej czy planu awaryjnego na wypadek niepowodzenia pierwotnego konceptu gabinetu H. Kohla. Dlatego nieprzychylne opinie kierowane pod adresem chadeków i ich flagowego projektu znajdują poniekąd swoje uzasadnienie.

Największym paradoksem reform Hartza był fakt, iż wśród jej krytyków znajdowały się także jednostki, które nie poniosły odczuwalnej zmiany własnego statusu bytowego. Grupę tą tworzyły w głównej mierze osoby krótkotrwale bezrobotne. Powodem takiego nastawienia było przekonanie, iż potencjalne wydłużenie w czasie okresu bez pracy zarobkowej skutkowałoby obniżeniem kwoty wypłacanego im ubezpieczenia. Dokonujące się

¹³⁹⁹ Por.: T. Krebs, M. Scheffel, *Reformy niemieckiego rynku pracy – niepopularny sukces*, Obserwatorfinansowy.pl z dn. 24.09.2013, <https://www.obserwatorfinansowy.pl/forma/rotator/reformy-niemieckiego-ryнку-pracy-niepopularny-sukces/>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

w kolejnych latach zmiany nie odbierały jednak nikomu dotychczasowej wielkości przysługujących mu świadczeń. W tym kontekście o reformach z lat 2003-2005 zwykło się mówić w kategorii niepopularnego sukcesu. Powodzenie koncepcji jednoczenia Niemiec z pewnością jest sprawą o wiele bardziej dyskusyjną. Wspólny mianownik obu projektów naprawczych stanowiła jednak walka o siłę nabywczą pieniądza. Niemniej proces równoważenia wielkości wynagrodzeń między wschodnimi i zachodnimi krajami związkowymi trwa do dziś. Reformy Hartza z kolei niosły ze sobą solidarny spadek płacy realnej u wszystkich osób, co w przypadku i tak niższych uposażeń mieszkańców byłej NRD stanowiło szczególną okoliczność sprzyjającą negowaniu całego konceptu¹⁴⁰⁰.

Niewygodne kwestie regulacji rynku pracy spowodowały w konsekwencji drastyczny odpływ wyborców sprzyjających socjaldemokratom w skali całej federacji. Między 2002 r. a 2009 r. była to wielkość rzędu 15 p. p. Mniej więcej tyle wynosił również ubytek głosów po stronie obywateli zamieszkujących landy zachodnie. Na krajowe listy wyborcze SPD w kadencji 2009-2013 zagłosowało aż o 22 p. p. mniej osób niż miało to miejsce siedem lat wcześniej. Drugim istotnym czynnikiem implikującym historyczną migrację elektoratu po 2005 r. był z pewnością globalny kryzys na rynkach finansowych. Frakcja CDU/CSU pod wodzą Angeli Merkel potrafiła skutecznie ograniczyć negatywny wpływ wydarzeń wokół światowego załamania koniunktury monetarnej w latach 2007-2009 bezpośrednio na kondycję rodzimej gospodarki, co przyniosło wymierny efekt w postaci zwycięstwa w wyborach federalnych w 2009 r.¹⁴⁰¹

Nie bez znaczenia na okresowe odchylenia wskaźników poparcia po stronie chadeków, jak i socjaldemokratów, wpływały z pewnością czynniki okołopolityczne. W obu przypadkach związane były one głównie z wychodzącymi sukcesywnie na jaw podejrzeniami korupcyjnymi, udowodnionymi przypadkami prowadzenia nieczytelnych praktyk finansowych z wykorzystaniem wizerunku partii, mataczenia w procesie wyborczym, nadużywania zajmowanych funkcji w celach osobistych czy także skandali obyczajowych. Nie zawsze jednak musiały one ważyć na końcowych rozstrzygnięciach wyborczych, chociaż z pewnością przyczyniały się do weryfikacji rzeczywistej wielkości poparcia obu ugrupowań. Przejawy patologii funkcjonalnej osiągały w równym stopniu także pomniejszych konkurentów walczących o utrzymanie swojej popularności w stopniu gwarantującym zachowanie reprezentacji na centralnym szczeblu władzy państwowej. Niemniej jednak to rywalizacja

¹⁴⁰⁰ Ibidem.

¹⁴⁰¹ Zob.: J. Michalak, *Niemcy w procesie integracji europejskiej na tle kryzysu greckiego*, [w:] *Rocznik Integracji Europejskiej*, red. B. Koszel, Poznań, nr 6/2012, s. 313 i nast.

między chadekami i socjaldemokratami zawsze znajdowała się w centrum zainteresowania opinii publicznej. W trakcie toczących się kampanii wyborczych próby osłabienia strony przeciwnej przybierały różną formułę. Zazwyczaj wiązały się one z wykorzystywaniem niewygodnych dla konkurenta faktów na temat uprawianych przez niego praktyk pozapolitycznych, w których kluczową rolę odgrywały nierzadko przedstawiciele tzw. elity władzy. Biorąc pod uwagę powyższe, poparcie dla frakcji CDU/CSU przybrało postać regularnej amplitudy z dwoma okresami poparcia szczytowego. (Zob. Tab. 6.20.)

Pierwszy z nich przypadał okres 1990-1998, stojący pod znakiem realizacji planu zjednoczeniowego. Wówczas dystans dzielący chadeków i socjaldemokratów wynosił odpowiednio ok. 10 p. p. i 5 p. p. Następnie przyszedł okres spadku wiarygodności ugrupowania kanclerza jedności i jednocześnie zwrot ku programowi oferowanemu przez polityczną konkurencję skupioną wokół SPD. Straty wizerunkowe nie były jednak na tyle poważne, aby trwale odsunąć chadeków od władzy. W 1998 r. widmo wyborczej porażki CDU złagodziły wprowadzie głosy oddane na koalicjantów z Bawarii, przez co dystans do zwycięskiej SPD wyniósł „zaledwie” 6 p. p. Wybuch afery łąpówkarskiej i jego przebieg w kontekście wyborów parlamentarnych w 2002 r. nie przysporzył jednak socjaldemokratom dodatkowego wzmocnienia własnej pozycji w izbie niższej parlamentu, przez co oba obozy polityczne uzyskały w 2002 r. po 38,5% głosów wyborców.

Korzystny wynik pozostałych ugrupowań zapewnił jednak kontynuację polityki Gerharda Schrödera. W czasie, kiedy SPD odnotowywała de facto regularny spadek notowań wyborczych po przejściu władzy w 1998 r., frakcja chadecka, zdołała utrzymać stały poziom poparcia mieszkańców RFN. Dzięki temu trzy lata później to ona wyszła zwycięsko z potyczki w Bundestagswahl niewielkim stosunkiem głosów, a Angela Merkel stanęła po raz pierwszy na czele niemieckiego rządu w ramach tzw. wielkiej koalicji. Pozycja CDU nie została zachwiana nawet w obliczu światowego kryzysu gospodarczego, a wobec społecznej krytyki programu reform rynku zatrudnienia w ramach konceptu Hartza pozwoliła zachować ciągłość myśli politycznej Angeli Merkel w trzech kolejnych kadencjach Bundestagu. Przewaga nad stałym konkurentem politycznym była już bardzo wyraźna, przekraczając każdorazowo kilkanaście punktów procentowych.

Na pierwsze korespondencyjne zwycięstwo nad SPD w landach zachodnich CDU musiała czekać aż do wyborów w 2009 r. Wygrała wówczas stosunkiem głosów 26,7% do 24,1%. Swoją passę chadecy podtrzymali tu również w następnej rundzie obsadzania stanowisk poselskich w 2013 r. Co więcej, jego wielkość ponownie zbliżyła się do poziomu popularności z okresu 1990-1994. Nie mniej jednak w połączeniu sił z Unią Chrześcijańsko-Społeczną

ugrupowanie pod przewodnictwem Angeli Merkel zdecydowanie zdominowało wybory federalne na terenie starych krajów związkowych po 1989 r. Świadczy o tym zaledwie jedna porażka poniesiona przez tę koalicję w głosowaniu do Bundestagu 14. kadencji. Bez swojego politycznego współpartnera z Bawarii CDU traci na głosach wyborców zachodnioniemieckich w konfrontacji z SPD niecałe 4 p. p. na przestrzeni całego badanego okresu. Ponad to popularność frakcji chadeckiej w cyklach wyborczych jest wyższa na obszarze byłej NRD średnio o 2 p. p. Trzykrotnie większa jest natomiast strata socjaldemokratów z landów wschodnich względem poparcia odnotowywanego na obszarze RFN sprzed zjednoczenia. Wartości procentowe rozkładają się w stosunku 28,1% do 34,3%.

Poparcie dla CDU/CSU i SPD – Zweitstimme									
Kadencja	RFN			Landy Wschodnie			Landy Zachodnie		
	CDU	CSU	SPD	CDU	CSU	SPD	CDU	CSU	SPD
12.	36,7	7,1	33,5	41,9	-	24,3	35,5	8,8	35,7
13.	34,2	7,3	36,4	38,5	-	31,5	33,2	8,9	37,5
14.	28,4	6,7	40,9	27,3	-	35,1	28,7	8,4	42,3
15.	29,5	9,0	38,5	28,3	-	39,7	29,8	11,0	38,3
16.	27,8	7,4	34,2	25,3	-	30,4	28,4	9,1	35,1
17.	27,3	6,5	23,0	29,8	-	17,9	26,7	7,9	24,1
18.	34,1	7,4	25,7	38,5	-	17,9	33,2	9,0	27,4
Wartość Średnia	31,1	7,3	33,2	32,8	-	28,1	30,8	9,0	34,3

Tab. 6.20. Poparcie dla CDU/CSU oraz SPD w okresie 1990-2013¹⁴⁰²

Dysproporcje w rozdziale wysokości poparcia na drodze Erst- oraz Zweitstimme są nieco bardziej wydatne w landach zachodnich. Jakkolwiek powstające w ten sposób różnicowanie odsetka lokalnej skali zaufania społecznego względem Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej oraz partii socjaldemokratycznej jest bardzo zbliżona. Wynosi ona przeciętnie około 3,5 p. p. Na obszarze byłej NRD wspomniane ugrupowania odnotowują natomiast niemal identyczne wyniki wyborcze zarówno w bezpośrednim głosowaniu na ich reprezentantów, jak również kandydatów z list krajowych. Wartość odchyień sięga 2% (CDU) względnie 1% (SPD).

¹⁴⁰² Landy wschodnie razem z Berlinem Wschodnim, Landy zachodnie razem z Berlinem Zachodnim. Na podstawie: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Ergebnisse früherer Bundestagswahlen*, op. cit., s. 22-23.

Poparcie dla CDU/CSU i SPD – Erststimme									
Kadencja	RFN			Landy Wschodnie			Landy Zachodnie		
	CDU	CSU	SPD	CDU	CSU	SPD	CDU	CSU	SPD
12.	38,3	7,4	35,2	42,8	-	25,4	37,2	9,2	37,5
13.	37,2	7,8	38,3	40,0	-	31,8	36,6	9,5	39,7
14.	32,2	7,3	43,8	29,7	-	37,9	32,9	9,1	45,2
15.	32,1	9,0	41,9	30,3	-	39,1	32,4	11,0	42,6
16.	32,6	8,2	38,4	28,8	-	31,8	33,5	10,1	39,9
17.	32,0	7,4	27,9	32,1	-	20,2	32,0	9,0	29,6
18.	37,2	8,1	29,4	40,5	-	19,6	36,5	9,9	31,5
Wartość Średnia	34,5	7,9	36,4	34,9	-	29,4	34,4	9,7	38,0

Tab. 6.21. Poparcie dla kandydatów CDU/CSU oraz SPD w okresie 1990-2013¹⁴⁰³

Przekładając rezultaty głosowania do izby niższej parlamentu Niemiec na liczbę deputowanych zasiadających w niej z ramienia poszczególnych opcji politycznych w latach 1990-2017 można dostrzec wyraźne dysproporcje uwarunkowane rodzajem ordynacji wyborczej. Zdecydowanie największą ilość mandatów pierwszych zgromadziła w tym okresie Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna (245), przed Socjaldemokratyczną Partią Niemiec (151) oraz Lewicą (12) i FDP (1). Chadeacy zdominowali głosowanie większościowe w Saksonii, Turyngii oraz Meklemburgii-Pomorzu Przednim. Socjaldemokraci ta udało się tylko na terenie Brandenburgii. Zwyciężyli również przewagą zaledwie jednego posła w Saksonii-Anhalt. Wszystkie mandaty bezpośrednie obecnej Die Linke pochodzą z wyborów w 2009 r. Partycypowały w nich odpowiednio: Saksonia-Anhalt (5), Brandenburgia (4), Turyngia (2) oraz Meklemburgia-Pomorze Przednie (1). Zupełnie odwrotnie wyglądają statystyki dla parlamentarzystów wprowadzonych do Bundestagu z list krajowych. Wynika to wyłącznie z konieczności dopełnienia puli stanowisk określonej dla każdego ugrupowania właśnie na podstawie Zweitstimme. W tym zestawieniu 129 miejsc obsadzili politycy z ramienia wschodnioniemieckiej partii lewicowej. Kolejne 95 wakatów przypadło SPD. Koalicji chadeckiej do wypełnienia przysługującego jej limitu na okres 1990-2013 przypadło 59 mandatów wtórnych. Wolna Partia Demokratyczna oraz Zieloni z racji nieuzyskania dostatecznego poparcia podczas wyborów większościowych otrzymały odpowiednio 51 oraz 39 etatów poselskich na podstawie sporządzonych list krajowych. Szczegółowy podział miejsc z rozróżnieniem systemu dwugłosu wyborczego przedstawiają poniższe tabele¹⁴⁰⁴.

¹⁴⁰³ Landy wschodnie razem z Berlinem Wschodnim, Landy zachodnie razem z Berlinem Zachodnim. Na podstawie: Ibidem.

¹⁴⁰⁴ Na podstawie: Ibidem, s. 93 i nast.

Tab. 6.22. Mandaty Pierwsze/Mandaty Drugie w Saksonii					
	CDU/CSU	SPD	FDP	Grüne	Die Linke
1990	21/0	0/8	0/5	0/2	0/4
1994	21/0	0/9	0/1	0/2	0/6
1998	13/0	8/4	0/2	0/2	0/8
2002	13/0	4/8	0/2	0/2	0/0
2005	14/0	3/5	0/4	0/2	0/8
2009	16/0	0/5	0/4	0/2	0/8
2013	16/1	0/6	0/0	0/2	0/8

Tab. 6.23. Mandaty Pierwsze/Mandaty Drugie w Turynii					
	CDU/CSU	SPD	FDP	Grüne	Die Linke
1990	12/0	0/5	0/3	0/1	0/2
1994	12/0	0/6	0/1	0/1	0/4
1998	1/6	11/0	0/1	0/1	0/5
2002	1/5	9/0	0/1	0/1	0/0
2005	3/2	6/0	0/1	0/1	0/5
2009	7/0	0/3	0/2	0/1	2/3
2013	9/0	0/3	0/0	0/1	0/5

Tab. 6.24. Mandaty Pierwsze/Mandaty Drugie w Meklemburgii-Pomorzu Przednim					
	CDU/CSU	SPD	FDP	Grüne	Die Linke
1990	8/0	1/3	0/1	0/1	0/2
1994	7/0	2/2	0/1	0/0	0/3
1998	2/2	7/0	0/0	0/0	0/4
2002	2/2	5/0	0/1	0/0	0/0
2005	3/1	4/0	0/1	0/1	0/3
2009	6/0	0/2	0/1	0/1	1/3
2013	6/0	0/3	0/0	0/1	0/3

Tab. 6.25. Mandaty Pierwsze/Mandaty Drugie w Saksonii-Anhalt					
	CDU/CSU	SPD	FDP	Grüne	Die Linke
1990	12/0	0/6	1/4	0/1	0/2
1994	10/0	3/4	0/1	0/1	0/4
1998	0/6	13/0	0/1	0/1	0/5
2002	0/6	10/0	0/1	0/1	0/0
2005	0/5	10/0	0/2	0/1	0/5
2009	4/1	0/3	0/2	0/1	5/1
2013	9/0	0/4	0/0	0/1	0/5

Tab. 6.26. Mandaty Pierwsze/Mandaty Drugie w Brandenburgii					
	CDU/CSU	SPD	FDP	Grüne	Die Linke
1990	7/1	5/2	0/2	0/2	0/3
1994	0/6	12/0	0/1	0/0	0/4
1998	0/5	12/0	0/1	0/1	0/4
2002	0/4	10/0	0/1	0/1	0/0
2005	0/4	10/0	0/1	0/1	0/5
2009	1/4	5/0	0/2	0/1	4/2
2013	9/0	1/4	0/0	0/1	0/5

Analiza porównawcza wielkości reprezentacji poszczególnych opcji politycznych w kolejnych okresach urzędowania izby niższej parlamentu federalnego pozwala wyodrębnić landy, stanowiące swego rodzaju bastiony poparcia konkretnych ugrupowań niezależnie od

przetasowań zachodzących w składzie gabinetu federalnego. W odniesieniu do obszaru byłej NRD najbardziej stabilny elektorat chadecki w latach 1990-2013 zamieszkiwał Saksonię. Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna wygrała tu wszystkie rundy wyborcze po zjednoczeniu obu państw niemieckich, chociaż w 1998 r. i 2002 r. była to przewaga zaledwie jednego głosu. Brandenburgia uchodziła w tym czasie za ostoję socjaldemokratów, jakkolwiek SPD nie była w stanie ugruntować tu swojej dominującej pozycji politycznej na przestrzeni całego badanego okresu. Preferencje polityczne obywateli z pozostałych landów wschodnich odpowiadały w dużym stopniu wahaniom tendencji dla Niemiec, jako całości. Pierwsze dwa głosowania po zjednoczeniu Niemiec przyniosły triumf chadeków. Wybory krajowe do czternastej i piętnastej kadencji Bundestagu zakończyły się sukcesem socjaldemokratów. Niezwykle wyrównane wyniki wyborcze dwóch głównych obozów politycznych w całej RFN odnotowano w 2005 r. W skali federacji chadecy zebrali o 1 p. p. Zweitstimme więcej, co dało im 226 miejsc w 614-osobowym składzie Bundestagu. O czterech przedstawicieli mniej oddelegowała SPD. W Turynii, oraz Saksonii-Anhalt wybory te zakończyły się jednakże przegraną CDU, względnie rezultaty vox populi przyniosły obu konkurentom politycznym identyczną wagę głosów w izbie niższej parlamentu (Meklemburgia-Pomorze Przednie). Od 27 września 2009 r. niezachwianą pozycję lidera głosowania większościowego we wspomnianych regionach ponownie przejęli chadecy. Polityczny rodowód Lewicy determinował z kolei stabilne notowania tego ugrupowania w każdym kraju związkowym na przestrzeni całego badanego okresu po upadku muru berlińskiego, chociaż najliczniejszą grupę posłów wybierano zawsze w Saksonii. Analogiczna sytuacja zachodziła w odniesieniu do liberałów z FDP oraz partii Zielonych. Wyjątkiem okazał się tu jedynie 2002 r., kiedy ówczesna PDS znalazła się poza Bundestagiem nie przekraczając bariery zaporowych 5% Zweitstimme bądź trzech mandatów pierwszych.

6.6.2. Preferencje partyjne w wyborach krajowych

Nebenwahlen, wbrew stosowanej kategoryzacji, w istotny sposób wpływają na bieżącą politykę Berlina. Politycy rządzący uważnie śledzą rezultaty głosowań w poszczególnych krajach związkowych, ponieważ to od nich zależy bezpośrednio układ sił w Bundesracie. Ponadto Landtagswahlen stanowią bezpośrednią przepustkę do polityki na szczeblu federalnym, torując drogę awansu politycznego działaczy lokalnych struktur

przedstawicielskich. Warunkiem uzyskania szansy na walkę o mandat w Bundestagu i niejako gwarantem rozwoju kariery politycznej na szczeblu federalnym jest odniesienie sukcesu właśnie na szczeblu parlamentu krajowego. W przypadku wschodnich krajów związkowych trudno jednak mówić o swobodzie awansu pionowego na gruncie politycznym z uwagi na ograniczenia formalnoprawne usankcjonowane jeszcze w czasie omawiania warunków traktatu zjednoczeniowego obu państw niemieckich. Świadczy o tym chociażby niezwykle precyzyjny schemat podziału mandatów w Bundesracie. Reprezentanci nowych landów mogą obsadzić w nim jedynie 25% miejsc, ponieważ tyle mniej więcej wynosi udział ich populacji w ogólnej liczbie ludności Republiki¹⁴⁰⁵.

Głosowanie do parlamentów krajowych odbywa się obecnie w pięcioletnim odstępie czasowym, jednak w przeszłości obowiązywał czteroletni cykl wyborczy. W Brandenburgii, Turynii oraz Saksonii zniesiono go jeszcze w latach 90-tych¹⁴⁰⁶, natomiast w Saksonii-Anhalt oraz Meklemburgii-Pomorzu Przednim utrzymał się do 2006 r. Wynikająca w ten sposób nieregularność głosowań sprawia, iż w niektórych landach niemieckich dochodziło do skumulowania się wyborów parlamentarnych na szczeblu federalnym, krajowym oraz głosowania nad składem naczelnego organu ustawodawczego Unii Europejskiej w jednym roku kalendarzowym. Ostatni raz taki przypadek miał miejsce w 2009 r. i dotyczył łącznie sześciu krajów związkowych RFN. Obok Brandenburgii, Turynii i Saksonii były to: Hesja, Szlezwik-Holsztyn oraz Saara. Głosowanie na poziomie kraju związkowego sprzyja ugrupowaniom zasiadającym w Bundestagu.

W podziale mandatów poselskich uczestniczy również kilka innych partii regionalnych, jakkolwiek ich reprezentantom nie przypadała zwykle znacząca rola w procesie decyzyjnym. Dotyczy to szczególnie landów wschodnioniemieckich, gdzie poza tradycyjną już walką o poparcie elektoratu sprzyjającego dwóm obozom politycznym skupionym wokół chadeków i socjaldemokratów wraz z ich potencjalnymi koalicjantami, mają miejsce próby uzyskania względów lokalnych społeczności ze strony Alternatywy dla Niemiec (AfD), Narodowodemokratycznej Partii Niemiec (NPD) oraz Niemieckiej Unii Ludowej (DVU). Reprezentanci wspomnianych ugrupowań zdołali minimum raz po 1990 r. zasiąść w legislaturach krajowych. Stawkę otwiera najmłodsza spośród wymienionych Alternatywa dla Niemiec. Założona w kwietniu 2013 r. partia odnosi od tego czasu spektakularne rezultaty. W 2014 r. dostała się do trzech landtagów wschodnioniemieckich, uzyskawszy każdorazowo czwarty rezultat spośród wszystkich opcji politycznych biorących wówczas udział w

¹⁴⁰⁵ Zob.: C. Offe, op. cit., s. 237-238.

¹⁴⁰⁶ Por.: U. Bullmann, W. Schwanengel, op. cit., s. 198-201.

głosowaniu. Po jedenaście mandatów posiadała w landtagu Turyngii oraz Brandenburgii, natomiast w Saksonii było ich o trzy więcej. Pozytywny trend w przedmiocie poszerzania kręgu zwolenników programowych AfD kontynuowała w kolejnych latach, doprowadzając do gruntownych przetasowań na scenie politycznej w Saksonii-Anhalt oraz Meklemburgii-Pomorzu Przednim.

Ludowcom z DVU sztuka uzyskania dostatecznego mandatu zaufania społecznego, dającego prawo do podziału puli mandatów w parlamencie krajowym, udało się jak dotąd tylko w 1998 r. Uzyskane 12,9% głosów przełożyło się nie tylko na 16 miejsc w Landtagu Saksonii-Anhalt, ale pozwoliło tej partii stać się również realną siłą polityczną w regionie, obok PDS (25 mandatów), CDU (28) oraz zwycięskiej wówczas SPD (47). Drugim krajem związkowym, w którym Deutsche Volksunion wprowadziła swoich reprezentantów do ponadregionalnych struktur parlamentarnych była Brandenburgia. Tutaj udało się to dwukrotnie: w 1999 r. delegacja liczyła 5 posłów, natomiast na czas kadencji 2004-2009 z ramienia tej partii działało 6 polityków. Rezultatu z 1998 r. nie udało się jednak powtórzyć w kolejnych cyklach wyborczych.

Największe osiągnięcia "narodowców" pochodzą natomiast z początku XXI wieku. W latach 2004-2016 NPD partycypowała w podziale mandatów Landtagu Meklemburgii-Pomorza Przedniego oraz Saksonii. Niewątpliwie pomyślnie dla tego ugrupowania zakończyły się wybory z 2004 r. w drugim z wymienionych landów. W drodze porozumienia międzypartyjnego z DVU ugrupowanie to zdobyło 9,2% poparcia mieszkańców. Był to czwarty rezultat w gronie sześciu partii, które ostatecznie znalazły się w parlamencie. Z dwunastoma posłami reprezentacja powstałej koalicji klubowej ustępowała w tym kontekście trzeciej sile landtagu (SPD) zaledwie jednym delegatem. Niestety współpraca obu sojuszników nie przetrwała całej kadencji. Rozpad porozumienia nie przeszkodził jednak partii narodowej w zbudowaniu swojego przedstawicielstwa w krajowej legislatywie Saksonii pięć lat później. Swój głos na NPD oddał wówczas co dwudziesty wyborca. W przeliczeniu na mandaty ugrupowanie zdobyło 8 miejsc w 132-osobowym parlamencie. O połowę mniej reprezentantów partia ta skupiała w naczelnym organie ustawodawczym Meklemburgii-Pomorza Przedniego, jakkolwiek również tu jej działacze zasiadali przez dwie kadencje z rzędu. W 2006 r. na pięć ugrupowań, które znalazły się w szeregach poselskich, NPD dysponowała 6 głosami w gronie 71 deputowanych. W 2011 r. jej liczebność zmniejszyła się o jedną osobę¹⁴⁰⁷.

¹⁴⁰⁷ Na podstawie: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Ergebnisse früherer Landtagswahlen*, Wiesbaden 2019, s. 23 i nast., https://www.bundeswahlleiter.de/dam/jcr/a333e523-0717-42ad-a772-d5ad7e7e97cc/ltw_erg_gesamt.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

Pozostałe partie polityczne o charakterze lokalnym, jak chociażby założona w 2006 r. w Berlinie Niemiecka Partia Piratów (Piratenpartei Deutschland), Republikanie (REP), Niemiecka Unia Socjalna (DSU), Partia Ochrony Zwierząt (Tierschutzpartei) czy Wolni Wyborcy, nie mają realnego wpływu na proces ustawodawczy w ramach krajowych legislatyw z obszaru byłej NRD, ponieważ wielkość ich poparcia w cyklach wyborczych oscyluje w granicach ok. 2%.

Preferencje mieszkańców zarysowujące się w trakcie wyborów do landtagów nie zawsze odwzorowywały rozkład poparcia udzielanego poszczególnym komitetom wyborczym na szczeblu federalnym w kolejnych cyklach urzędowania Bundestagu. Zdecydowanym liderem w zestawieniu ilości mandatów zebranych w lokalnych legislatywach pozostawała CDU. W pierwszych sześciu kadencjach, przypadających na okres 1990-2014 chadecy zgromadzili łącznie 1181 miejsc, o 397 więcej niż druga w zestawieniu SPD. Trzecią siłą w landach wschodnioniemieckich była postenerdowska partia lewicowa z 638 posłami. FDP oraz Związek90/Zieloni uzyskały w ciągu pierwszych sześciu kadencji bardzo zbliżoną ilość stanowisk poselskich, odpowiednio 108 i 94, jakkolwiek nie brały one regularnego udziału w tworzeniu koalicji rządowych. W 1990 r. ugrupowania centrolewicowego zabrakło w strukturach legislacyjnych Meklemburgii-Pomorza Przedniego. Cztery lata później w składzie landtagu Saksonii-Anhalt zabrakło z kolei przedstawicieli Wolnej Partii Demokratycznej. Między trzecią i piątą kadencją włącznie w podziale mandatów liczniej partycypowali jednak liberałowie. Potencjalną porażkę FDP na szczeblu centralnym zapowiadały natomiast wybory do lokalnych legislatyw W Saksonii-Anhalt oraz Meklemburgii-Pomorzu Przednim w 2011 r. FDP nie zdołała wówczas przekroczyć pięcioprocentowego progu wyborczego. Podobne rozstrzygnięcia zapadły ponad to w pięciu landach zachodnich: Saarze (2012 r.), Nadrenii-Palatynat (2011 r.), Bremie (2011 r.), Berlinie (2011 r.) oraz Bawarii (2013 r.). Spadek zaufania społecznego względem „wolnych demokratów” potwierdziły Bundestagswahl na jesieni 2013 r. Pula stanowisk poselskich została rozdzielona bez udziału ich przedstawicieli. Był to pierwszy taki przypadek w całej dotychczasowej działalności politycznej tego ugrupowania. Podobne sytuacje zdarzały się, jak dotąd, tylko na szczeblu ponadregionalnym, w większości krajów związkowych, zarówno przed, jak również po 1990 r.

Jednym z trzech kluczowych graczy na wschodnioniemieckiej, ponadregionalnej arenie politycznej pozostaje niezmiennie ideowa spadkobierczyni Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec. Obecna Partia Lewicy zdołała nie tylko przetrwać okres burzliwych przemian personalno-organizacyjnych swojej poprzedniczki w okresie politycznego przełomu lat 80-tych i 90-tych ubiegłego wieku, ale również skutecznie przejąć poparcie części elektoratu

socjaldemokratycznego i chadeckiego. Parlamentarzyści z ramienia PDS/Linkspartei w stosunkowo krótkim czasie zyskali miano drugiej siły politycznej w regionie Turyngii i Saksonii. W obu przypadkach odsetek głosów oddanych przez mieszkańców przewyższał wynik osiągnięty przez SPD w 1999 r. W Dreźnie rezultat ten był jednak bardziej spektakularny, gdyż dysponując 30 deputowanymi lewica dystansowała reprezentację najstarszego ugrupowania działającego na terenie RFN aż o 16 osób.

Wybory do Landtagu Saksonii (%)						
	1990	1994	1999	2004	2009	2014
CDU	53,8	58,1	56,9	41,1	40,2	39,0
SPD	19,1	16,6	10,7	9,8	10,4	12,4
PDS / DIE LINKE	10,2	16,5	22,2	23,6	20,6	18,9
B*90 / GRÜNE	5,6	4,1	2,6	5,1	6,4	5,7
FPD	5,3	1,7	1,1	5,9	10,0	3,8
AfD	-	-	-	-	-	9,7
NPD	0,7	-	1,4	9,2	5,6	4,9
PIRATEN	-	-	-	-	1,9	1,1
REP	-	1,3	1,5	-	0,2	-
DSU	3,6	0,6	0,4	0,5	0,2	0,2
Pro DM	-	-	2,1	-	-	-
Die Tierschutzpartei	-	-	-	1,6	2,1	1,1

Tab. 6.27. Wyniki głosowania do Landtagu Saksonii (%)¹⁴⁰⁸

W przeciwieństwie do umów koalicyjnych, jakie sondowano podczas rozmów przedwyborczych na terenie Saksonii po upadku muru berlińskiego, w 2014 r. w Turyngii pierwszy raz zwyciężyła alternatywna opcja współpracy politycznej dla obozu CDU/FDP względnie CDU/SPD, włączająca Linkspartei w prace nowego trójstronnego gabinetu krajowego. Stawkę uzupełnił Związek 90/Zieloni oraz właśnie reprezentanci socjaldemokratów. Pomimo protestów części mieszkańców niechętnych nominacji Bodo Ramelow na premiera landu, to właśnie reprezentant Lewicy został wybrany na historycznego szefa rządu kraju związkowego. Nigdy wcześniej żaden polityk spoza duetu CDU-SPD nie zdołał wspiąć się na szczyty władzy na poziomie ponadregionalnym. Chadeacy stracili tym samym decydujący głos w polityce tego regionu po raz pierwszy od 1990 r.

¹⁴⁰⁸ Na podstawie: *Ergebnisse der Landtagswahlen in Sachsen*, <https://www.wahlrecht.de/ergebnisse/brandenburg.htm>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

Wybory do Landtagu Turyngii (%)						
	1990	1994	1999	2004	2009	2014
CDU	45,4	42,6	51,0	43,0	31,2	33,5
SPD	22,8	29,6	18,5	14,5	18,5	12,4
PDS / DIE LINKE	9,7	16,6	21,4	26,1	27,4	28,2
B'90 / GRÜNE	6,5	4,5	1,9	4,5	6,2	5,7
FPD	9,3	3,2	1,1	3,6	7,6	2,5
DVU	-	-	3,1	-	-	-
AfD	-	-	-	-	-	10,6
NPD	-	-	-	1,6	4,3	3,6
PIRATEN	-	-	-	-	-	1,0
FREIE WÄHLER	-	-	-	2,6	3,9	1,7
REP	0,8	1,3	0,8	2,0	0,4	0,2
DSU	3,3	0,2	0,2	-	-	-
NEUES FORUM	-	1,1	0,3	-	-	-

Tab. 6.28. Wyniki głosowania do Landtagu Turyngii (%)¹⁴⁰⁹

O możliwych przetasowaniach sił w regionie byłej NRD świadczy sytuacja, jaka miała miejsce w latach 1994-2002 w landtagu Saksonii-Anhalt. PDS odgrywała wówczas kluczową rolę w tzw. „modelu magdebskim”. Jego trzon stanowiły rządy mniejszościowe socjaldemokratów, tolerowane właśnie przez reprezentantów Partii Demokratycznego Socjalizmu. Po nieudanych dla Związku 90/Zieloni wyborach z 1999 r. wariant ten został wprowadzić zmodyfikowany do jednopartyjnego gabinetu skonstruowanego z posłów SPD, jakkolwiek zgodę na utrzymanie takiej formacji po raz kolejny wyrazili działacze postenerdowskiej lewicy. W 2002 r. późniejsza Linkspartie zdobyła w legislaturze krajowej Saksonii-Anhalt identyczną ilość mandatów wraz z socjaldemokracją, niemniej możliwość powołania nowego chadecko-liberalnego gabinetu przerwała ośmioletni okres jej nieformalnego udziału w monitorowaniu zmian w ponadregionalnym porządku ustawodawczym. W kolejnym rozdaniu stanowisk poselskich Lewica zdołała wprowadzić wywalczyć o dwa miejsca więcej niż SPD (26 vs. 24), ale ponownie nie weszła do koalicji rządowej.

Swoistą sinusoidę poparcia elektoratu wschodnioniemieckiego doświadczała Wolna Partia Demokratyczna. Po niewątpliwym sukcesie wyborczym w 1990 r., kiedy w skali całej federacji zgromadziła 11% głosów, stanowiąc tym samym czwartą siłą polityczną w RFN, w kolejnej kadencji parlamentarnej partia straciła ponad 1/3 miejsc w Bundestagu, a na obszarze byłej NRD nie zdołała wprowadzić chociażby jednego przedstawiciela do

¹⁴⁰⁹ Na podstawie: *Ergebnisse der Landtagswahlen in Thüringen*, <https://www.wahlrecht.de/ergebnisse/brandenburg.htm>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

któregokolwiek landtagu. Suponuje się, iż krytyczną przesłankę zaistniałej prawidłowości stanowiła m.in. nagłośniona przez media Gehälteraffäre, w której kluczową rolę odegrali lokalni działacze chadecji z Saksonii-Anhalt, współrządzający landem razem z liberałami od 1990 r., a także głośna „aferą listowna” z udziałem ministra gospodarki i wicekanclerza z ramienia FDP w rządzie H. Kohla, Jürgena W. Möllemanna. Na przełomie 1992/1993 polityk wykorzystał pełniony urząd do rozesłania kilku sieciom handlowym reklamy żetonów do wózków zakupowych produkowanych przez jego kuzyna z zaleceniem ich nabycia. Podobnie uczynił w swoim okręgu wyborczym. Pod naciskiem mediów i politycznych konkurentów Möllemann zrzekł się obu urzędów publicznych z początkiem stycznia 1993 r., a sama *Briefbogenaffäre* stanowiła pierwszy tak głośny przypadek nepotyzmu politycznego, upubliczniony na terenie byłej NRD¹⁴¹⁰. Wiarygodność zachodnich ideałów politycznych propagowanych we wschodnich krajach związkowych została w ten sposób bardzo mocno nadszarpnięta, tym bardziej, kiedy uwzględni się skomplikowaną sytuację społeczno-gospodarczą nowych landów tuż po zjednoczeniu.

Bez wątpienia na zmianach układu lokalnych sił politycznych w tym regionie skorzystały opozycyjne SPD oraz PDS, za którymi opowiedziało się więcej obywateli niż w trakcie pierwszego rozdania wschodnioniemieckiej puli mandatów po upadku muru berlińskiego. Blamaż wyborczy liberałów z 1994 r. rozprzestrzenił się na wszystkie landy, które decydowały w tym czasie o losach swojego regionu na następną kadencję. Kolejne porażki FDP odnotowała więc w Saarze, Dolnej Saksonii, Hamburgu, Bremie, Bawarii oraz Berlinie. Ciągłość reprezentacji politycznej wspomnianego ugrupowania miała miejsce jedynie w czterech zachodnich krajach związkowych: Badenii-Wittenberdze, Szlezwiku-Holsztyn, Hesji oraz Nadrenii-Palatynat. Wspólnym mianownikiem odmiennego położenia politycznego FDP na tych terenach stanowić mogła jednak cezura czasowa, ponieważ pierwsze wybory parlamentarne po upublicznieniu Gehälteraffäre przypadały w nich na 1996 r. lub 1995 r.¹⁴¹¹

¹⁴¹⁰ Zob.: *Dringlicher Fall*, „Der Spiegel” Nr. 53/1992, s. 21-23; U. Leuschner, *Die Geschichte der FDP: Metamorphosen einer Partei zwischen rechts, sozialliberal und neokonservativ*, Münster 2005, s. 226-227; A. Niesmann, O. Sallet, *Da bin ich wieder!*, „Spiegel Online” vom 01.03.2011, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/politiker-comebacks-da-bin-ich-wieder-a-748437-6.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

¹⁴¹¹ Por.: S. Weiland, *Partei in Auflösung*, „Spiegel Online” z dn. 23.09.2013r., <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/fdp-christian-lindner-kann-nachfolger-von-roessler-als-partiechef-werden-a-923987.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

Wybory do Landtagu Saksonii-Anhalt						
	1990	1994	1998	2002	2006	2011
CDU	39,0	34,4	22,0	37,3	36,2	32,5
SPD	26,0	34,0	35,9	20,0	21,4	21,5
PDS / DIE LINKE	12,0	19,9	19,6	20,4	24,1	23,7
B'90 / GRÜNE	5,3	5,1	3,2	2,0	3,6	7,1
FPD	13,6	3,6	4,2	13,3	6,7	3,8
DVU	-	-	12,9	-	3,0	-
AfD	-	-	-	-	-	24,3*
NPD	0,1	-	-	-	4,6	1,9
PIRATEN	-	-	-	-	1,9	0,5
REP	0,6	1,4	0,7	-	0,5	-
DSU	1,7	0,2	-	-	0,3	-
SCHILL	-	-	-	4,5	-	-

Tab. 6.29. Wyniki głosowania do Landtagu Saksonii-Anhalt (%)¹⁴¹²

Kwestia dopuszczenia Lewicy do współrządów w Brandenburgii przesądzała się praktycznie do końca pierwszej dekady XXI wieku. Pomimo osiągnięcia drugiego pod względem wielkości poparcia mieszkańców w 2004 r., przedstawiciele tej partii aż do wyborów krajowych w 2009 r. znajdowali się poza lokalnymi strukturami gabinetowymi. Ówczesny prezes rady ministrów Brandenburgii Matthias Platzeck zdecydował się zakończyć dziesięcioletnią współpracę z chadekami, podpisując umowę o utworzeniu wspólnego gabinetu razem z reprezentantami Die Linke. Odszedł tym samym od linii politycznej wyznaczonej przez kolegów partyjnych na szczeblu federalnym po przeprowadzonych na jesieni tego samego roku Bundestagswahl. Potwierdzeniem tego trendu było ponowienie umowy koalicyjnej obu ugrupowań również pięć lat później. Z punktu widzenia Lewicy utrzymanie statusu partii współrządzającej było spektakularnym tryumfem zwłaszcza w kontekście korespondencyjnej walki o prymat w regionie z przedstawicielami CDU.

Wybory do Landtagu Brandenburgii (%)						
	1990	1994	1999	2004	2009	2014
CDU	29,4	18,7	26,6	19,4	19,8	23,0
SPD	38,2	54,1	39,3	31,9	33,0	31,9
PDS / DIE LINKE	13,4	18,7	23,3	28,0	27,2	18,6
B'90 / GRÜNE	9,3	2,9	1,9	3,6	5,7	6,2
FDP	6,6	2,2	1,9	3,3	7,2	1,5
DVU	-	-	5,3	6,1	1,1	-
AfD	-	-	-	-	-	12,2
NPD	-	-	-	-	2,6	2,2
PIRATEN	-	-	-	-	-	1,5
BVB	-	-	-	-	1,7	2,7

Tab. 6.30. Wyniki głosowania do Landtagu Brandenburgii (%)¹⁴¹³

¹⁴¹² *Wartość w 2016 r. Na podstawie: *Ergebnisse der Landtagswahlen in Sachsen-Anhalt*, <https://www.wahlrecht.de/ergebnisse/brandenburg.htm>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

¹⁴¹³ Na podstawie: *Ergebnisse der Landtagswahlen in Brandenburg*, <https://www.wahlrecht.de/ergebnisse/brandenburg.htm>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

Pomimo dogodnej sytuacji wyjściowej w wyborach do parlamentu Meklemburgii-Pomorza Przedniego w 1994 r., dającej przedstawicielom PDS realną możliwość współtworzenia gabinetu razem z SPD, nie doszło wówczas do powołania pierwszej koalicji „czerwono-czerwonej” w tym regionie. Koncept ówczesnego krajowego przewodniczącego socjaldemokratów i głównego kandydata na premiera landu Haralda Ringstorffa został skutecznie zablokowany przez federalną centralę polityczną partii. Realizację pomysłu ułatwiło zwycięstwo wyborcze socjaldemokratów w kolejnych wyborach naczelnego organu ustawodawczego z 1998 r. Koalicja SPD/PDS była kontynuowana aż do 2006 r., kiedy to powrócono do współpracy gabinetowej w ramach wielkiej koalicji z okresu 1994-1998. Okres ośmiu lat współrządów ugrupowania z rodowodem wschodnioniemieckim przypieczętował jednak jego lokalną pozycję polityczną, którą osłabił dopiero sukces wyborczy AfD w kolejnej odsłonie głosowania do krajowej legistatywy w 2016 r.

Wybory do Landtagu Meklemburgii Pomorza Przedniego (%)						
	1990	1994	1998	2002	2006	2011
CDU	38,3	37,7	30,2	31,4	28,8	23,0
SPD	27,0	29,5	34,3	40,6	30,2	35,6
PDS / DIE LINKE	15,7	22,7	24,4	16,4	16,8	18,4
B'90 / GRÜNE	6,4	3,7	2,7	2,6	3,4	8,7
FPD	5,5	3,8	1,6	4,7	9,6	2,8
DVU	-	-	2,9	-	-	-
AFD						20,8*
NPD	0,2	0,1	1,1	0,8	7,3	6,0
PIRATEN	-	-	-	-	1,9	0,5
REP	0,9	1,0	0,5	0,3	-	0,1

Tab. 6.31. Wyniki głosowania do Landtagu Meklemburgii-Pomorza Przedniego (%)¹⁴¹⁴

Na przykładzie wyników głosowania do parlamentów krajowych potwierdza się reguła powstawania regionalnych bastionów poparcia konkretnych ugrupowań politycznych, widoczna w czasie rozstrzygnięć wyborczych zapadających na poziomie Bundestagu. Pomimo sukcesu kampanii programowej chadeków w okresie politycznego przełomu 1989/1990 na terytorium byłej NRD, CDU nigdy nie zdołała zyskać poparcia zbliżonego do poziomu zaufania SPD w landtagu Brandenburgii. W 1994 r. socjaldemokraci zdystansowali Unię Chrześcijańsko-Demokratyczną różnicą ponad 35 p. p. W ten sposób zagwarantowali sobie samodzielne rządy na wspomnianym terenie aż do 1998 r. W pozostałych kadencjach o władzy

¹⁴¹⁴ *Wartość w 2016 r. Na podstawie: *Ergebnisse der Landtagswahlen in Mecklenburg-Vorpommern*, <https://www.wahlrecht.de/ergebnisse/brandenburg.htm>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

wykonawczej landu stanowiły przede wszystkim wspólne gabinety socjaldemokratów w ramach wielkiej koalicji oraz kooperacji z Die Linke.

Wybory do lokalnych ciał ustawodawczych uwydatniały regionalną pozycję chadeków w dwóch południowych krajach związkowych należących niegdyś do obszaru państwowego NRD. W każdym z sześciu kolejnych głosowań dotyczącym układu sił w regionie Saksonii CDU zdobywała średnio 48%-owe poparcie wyborców, zdecydowanie górując nad obozem socjaldemokratów. Dwukrotnie, w 1994 r. oraz 1999 r. skala zaufania społecznego względem tej reprezentacji politycznej pozwoliła zgromadzić jej reprezentantom blisko 60% miejsc w parlamencie krajowym. W następnych kadencjach do kontynuowania rządów potrzebne było każdorazowo zawarcie porozumienia koalicyjnego. Kilkunastopunktowy ubytek głosów wyborczych w latach 1999-2004 przypadał na okres kryzysu wizerunkowego chadeków związanego z rewelacjami na temat praktyk pozapolitycznych ekipy H. Kohla. Zniżka notowań CDU zbiegła się również w czasie wyjścia na jaw nieprawidłowości wokół prywatyzacji Centrum Mikroelektroniki w Dreźnie. Zwolnieni pracownicy placówki mieli uzyskiwać nowe kwalifikacje zawodowe w powstałym na jego miejsce Towarzystwie Doskonalenia Mikroelektroniki oraz Techniki Pojazdowej (niem. niem. *Qualifizierungs-Gesellschaft für Mikroelektronik und Fahrzeugtechnik - QMF*), współfinansowanym ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego. W rzeczywistości rząd Saksonii przeznaczył pozyskane pieniądze na utrzymanie dotychczasowych miejsc pracy, o czym opinia publiczna dowiedziała się w wyniku ogłoszenia upadłości QMF-u w 2004 r.¹⁴¹⁵

Passę kolejnych zwycięstw wyborczych partia chadecka odnotowała również w Turyngii, chociaż w tym przypadku aż czterokrotnie zawiązywała sojusze niezbędne do powołania rządu. Niemniej w poszczególnych okresach urzędowania landtagu w ławach parlamentarnych zasiadało około dwukrotnie mniej przedstawicieli SPD w porównaniu z potencjałem personalnym CDU. W rzeczywistości, tradycyjna, bipolarna oś podziału walki politycznej w RFN uległa tutaj dekompozycji strukturalnej jeszcze w latach 90-tych ubiegłego wieku. Pozycję drugiego gracza w Turyngii przejęła postenerdowska Lewica, która od wyborów w 2009 r. stanowiła realną alternatywę dla partii chadeckiej.

W dwóch pozostałych krajach związkowych preferencje polityczne mieszkańców odpowiadały po części rezultatom głosowania do izby niższej parlamentu Niemiec. Zarówno

¹⁴¹⁵ Zob.: R. Burger, *Subventionsbetrug. Sickergruben für Fördermittel*, "Frankfurter Allgemeine Zeitung" vom 02.06.2004, <http://www.faz.net/aktuell/politik/inland/subventionsbetrug-sickergruben-fuer-foerdermittel-1160467.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]; S. Heitkamp, U. Müller, *EU-Fördergeld-Skandal in Sachsen*, "Die Welt" vom 05.05.2004, <https://www.welt.de/print-welt/article311466/EU-Foerdergeld-Skandal-in-Sachsen.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

w Saksonii-Anhalt, jak również Meklemburgii-Pomorzy Przednim wyróżnić można okresowe wahania orientacji programowej obu społeczności lokalnych, z zastrzeżeniem, iż dotyczyło to jedynie trzech pierwszych cykli wyborczych, przypadających na ostatnią dekadę XX wieku, względnie zakończonych w 2002 r. W obu wspomnianych regionach do utworzenia stabilnej większości parlamentarnej zawsze konieczne było utworzenie koalicji: formalnej bądź powołanie gabinetu mniejszościowego z poparciem innej frakcji parlamentarnej.

Warto w tym miejscu nadmienić, iż w przekroju pierwszych sześciu cykli wyborczych na obszarze byłego państwa wschodniemieckiego SPD tylko raz osiągnęła poparcie wyborców gwarantujące możliwość samodzielnego rządzenia bez konieczności poszukiwania partnera do rozmów koalicyjnych. Taki rząd zawiązał się w 1994 r. w Brandenburgii. Wprawdzie socjaldemokraci dwukrotnie powołali do życia rząd mniejszościowy w Saksonii-Anhalt, jakkolwiek do przegłosowania swoich pomysłów potrzebowali rekomendacji posłów PDS-u, pozostającej oficjalnie poza strukturami gabinetowymi. Pięciokrotnie sztuki ukonstytuowania niezależnego gabinetu dokonał z kolei największy polityczny konkurent SPD. Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna zdobywała absolutną większość w Turyngii (1999 r., 2004 r.) oraz Saksonii (1990 r., 1994 r. i 1999 r.). Najpopularniejszym wariantem współpracy ponadpartyjnej była tzw. wielka koalicja, a świadczy o tym fakt, iż stosowną umowę o utworzeniu wspólnego gabinetu między CDU i SPD podpisywano na okres jedenastu okresów działalności legislatur krajowych. Z porozumienia tego skorzystały bez wyjątku wszystkie wschodniemieckie kraje związkowe. Z opcji zbudowania stabilnej większości parlamentarnej wykorzystującej potencjał kadrowy SPD oraz Lewicy zrobiono użytek w Brandenburgii (dwukrotnie, w latach: 2009 i 2014), Turyngii (2014 r., przy nieodzownym wsparciu trzeciego współkoalicjanta w postaci Związku90/Zieloni), a także Meklemburgii-Pomorza Przedniego (1998 r. i 2002 r.). Czwartym landem, w którym proces decyzyjny zależał w istotny sposób od stanowiska PDS była wspomniana Saksonia-Anhalt w okresie istnienia tzw. modelu magdeburskiego w latach 1994-2004. Innym skutecznym wariantem podtrzymania władzy chadeków w regionie poza sojuszem z socjaldemokratami lub samodzielnymi rządami była alternatywa z liberałami (FDP). Miało to miejsce w 1990 r. (Turyngia, Saksonia-Anhalt, Meklemburgia-Pomorze Przednie) oraz w 2002 r. na terenie Saksonii-Anhalt i w 2009 r. w Saksonii. Tzw. „świetlna koalicja“ (niem. *Ampelkoalition*) - nazywana od barw partyjnych tworzących ją ugrupowań: SPD, FDP, Związek 90/Zieloni - została jak dotychczas powołana do życia jeden raz, podczas historycznego rozdania mandatów poselskich do parlamentu Brandenburgii w 1990 r.

6.6.3. Preferencje partyjne w wyborach do Parlamentu Europejskiego

Zanim obywatele NRD uzyskali możliwość współdecydowania o krajobrazie politycznym Wspólnoty Europejskiej, obywatele RFN trzykrotnie wzięli udział w wyborach do Parlamentu Europejskiego, oddając każdorazowo zdecydowaną większość swojego poparcia reprezentantom frakcji CDU/CSU. W historycznym, pierwszym głosowaniu do Europarlamentu (1979 r.) SPD zgromadziła 40,8% głosów, pokonując w bezpośrednim starciu CDU o niespełna 2 p. p. CSU poparł wówczas co dziesiąty wyborca. Pięć lat później socjaldemokraci i chadecy z CDU odnotowali niemal identyczne rezultaty (37,5% wobec 37,4%). Różnica zaledwie 0,1 p. p. zdecydowała jednak o korespondencyjnym zwycięstwie Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej. Jej siostrzaną odpowiedniczkę z Bawarii poparło wówczas 8,5% osób uprawnionych do wzięcia udziału w głosowaniu. W 1989 r. partie Unii ponownie wprowadziła więcej przedstawicieli w szeregi Europarlamentu, chociaż chadecy z CDU utracili 8 p. p. głównie na rzecz Partii Republikańskiej założonej przez dwóch byłych członków Unii Chrześcijańsko-Społecznej. Ostatecznie koalicjanci z CDU i CSU zebrali łącznie tylko o 0,5 p. p. głosów więcej niż ich polityczni konkurenci z SPD. Wolna Partia Demokratyczna cieszyła się stałym poparciem na poziomie ok. 5%. Zieloni mogli liczyć na co dwunastego wyborcę z wyjątkiem plebiscytu w 1979 r., w którym uzyskali najslabszy rezultat spośród wszystkich opcji politycznych.

Poparcie partyjne w głosowaniu do Parlamentu Europejskiego w RFN w latach 1979-2014								
	1979	1984	1989	1994	1999	2004	2009	2014
CDU	39,1	37,5	29,5	32,0	39,3	36,5	30,7	30,0
CSU	10,1	8,4	8,3	6,8	9,4	8,0	7,2	5,4
SPD	40,8	37,4	37,3	32,2	30,7	21,5	20,8	27,3
FDP	6,0	4,8	5,6	4,1	3,0	6,1	11,0	3,4
Zw.90/Zieloni	3,2	8,2	8,4	10,1	6,4	11,9	12,1	10,7
Republikanie	-	-	7,1	3,9	1,7	1,9	1,3	0,4
PDS/Lewica	-	-	-	4,7	5,8	6,1	7,5	7,4
AfD	-	-	-	-	-	-	-	7,1
Inne	0,8	3,7	3,8	6,2	3,7	8,0	9,4	8,3

Tab. 6.32. Wyniki głosowania do Europarlamentu w RFN w latach 1979-2014 (%)¹⁴¹⁶

Wraz z upadkiem muru berlińskiego elektorat mogący uczestniczyć w eurowyborach powiększył się o mieszkańców Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Preferencje partyjne społeczności wschodnioniemieckiej nie różniły się w zasadzie tylko w

¹⁴¹⁶ Na podstawie: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Ergebnisse früherer Europawahlen*, op. cit., s. 8; K.-R. Korte, *Wahlen in Deutschland*, op. cit., s. 76.

odniesieniu do poparcia udzielanego CDU, uzyskującej sumarycznie największą liczbę głosów drugich. Pomimo niepodważalnej pozycji frakcji chadeckiej w wyścigu o miejsca poselskie na szczeblu unijnym we Wschodniej i Zachodniej RFN, przewaga tego ugrupowania w poszczególnych landach nie zawsze była jednoznaczna. Dalszy układ sił politycznych sankcjonowany osobno dla nowych i starych krajów związkowych wynikał przede wszystkim z lokalnych tradycji historycznych. Związek 90/Zieloni znalazł się w gronie trzech wiodących sił politycznych w Zachodniej RFN tuż za dwiema partiami ludowymi, natomiast Lewica skutecznie konkurowała z SPD o miano drugiego ugrupowania gromadzącego zasadniczą część poparcia społecznego na szczeblu ponadnarodowym. FDP nie była w stanie zbudować trwałego wizerunku w skali federacji, dwukrotnie wypadając z walki o podział miejsc w Europarlamencie (w kadencji 1994-1999 oraz 1999-2004). Od wizerunkowej zapaści w 2014 r. uratowała liberałów zmiana ordynacji wyborczej, znosząca pięcioprocentową klauzulę zaporową. Większość jej wyborców przeszło na stronę nowopowstałej Alternatywy dla Niemiec. Miało to miejsce zarówno w nowych, jak i starych krajach związkowych RFN. Sumarycznie, w pięciu kolejnych okresach urzędowania naczelnego organu prawodawczego Unii zasiadało łącznie 225 reprezentantów CDU/CSU, 146 socjaldemokratów, 57 deputowanych centrolewicy, 28 polityków PDS/Die Linke oraz 22 „wolnych demokratów”, na co wpłynął przede wszystkim potencjał ludnościowy części RFN w granicach z okresu dwupaństwowości niemieckiej. Polityczną świeżość wniosła wspomniana AfD, osiągając w 2014 r. piąty w skali federacji wynik wyborczy. Zrównała się tym samym wielkością mandatów przedstawicielskich w Parlamencie Europejskim, którą dysponowała Die Linke.

Wyniki wyborów do Europarlamentu w RFN w latach 1994-2014 (%)								
1994	CDU/CSU	SPD	Grüne	Die Linke	FDP	AfD	Piraten	Freie Wähler
SL	40,3	33,9	11,2	0,6	4,2	0	0	0
NL	32,9	25,3	5,8	20,6	3,3	0	0	0
1999								
SL	50,7	32,6	7,4	1,3	3,6	0	0	0
NL	40,6	23,6	2,9	23,0	2,2	0	0	0
2009								
SL	39,6	21,9	13,2	3,9	11,5	0	0	0
NL	30,2	15,9	7,3	23,3	8,4	0	0	0
2014								
SL	36,5	28,9	11,6	4,5	3,6	6,8	1,4	1,5
NL	30,1	20,1	6,4	20,6	2,3	8,3	1,7	1,3

Tab. 6.33. Wyniki głosowania do Europarlamentu w landach wschodnich (NL) i zachodnich (SL) z uwzględnieniem rozdziału głosów Berlina na część wschodnią i zachodnią w latach 2009-2014 (%)¹⁴¹⁷

¹⁴¹⁷ Na podstawie: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 7. Juni 2009*, Heft 4. Wahlbeteiligung und Stimmabgabe der Männer und Frauen nach Altersgruppen, Wiesbaden 2009, s. 16, https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEHeft_derivate_00016109/EW09_Heft4.pdf

Pierwszą okazją mieszkańców nowych krajów związkowych do współdecydowania o krajobrazie politycznym Parlamentu Europejskiego było głosowanie z 12 czerwca 1994 r. Rozkład ówczesnych preferencji politycznych w ich przypadku nie odbiegał zasadniczo od poparcia udzielonego najważniejszym ugrupowaniom na pozostałym terenie. Podobnie, jak w głosowaniach do parlamentów krajowych czy podczas wyborów federalnych, frakcja chadecka zgromadziła zdecydowanie większą ilość głosów niż socjaldemokracja w Saksonii, Saksonii-Anhalt, Turyngii oraz Meklemburgii-Pomorzu Przednim. Jedynie w Brandenburgii szala zwycięstwa przechyliła się tradycyjnie na korzyść lokalnej SPD, którą jako lidera do końcowego triumfu wskazało niemal 37% mieszkańców posiadających aktywne prawo głosu. Na terenie Meklemburgii-Pomorza Przedniego porażka wyborcza najstarszej działającej w Niemczech partii politycznej dotyczyła również korespondencyjnej rywalizacji z postenerdowską lewicą, na którą wskazało 27,3% osób. SPD uzyskała 5 p. p. mniej. Sytuacja nie zmieniła się także po piątej rundzie selekcji niemieckich deputowanych do PE. Latem 1999 r. wzmocnieniu uległy nastroje pro-chadeckie. Na partię pod ówczesnym przewodnictwem Wolfganga Schäuble zagłosowało ostatecznie ponad 40% obywateli wschodnich landów, podczas gdy obóz socjaldemokratów wsparło nieco ponad 20% jednostek partycypujących w głosowaniu.

Pozostałe ugrupowania nie otrzymały tak wysokiego kredytu zaufania w landach wschodnich w trakcie obu plebiscytów europejskich w latach 90-tych ubiegłego wieku. W nieco lepszej sytuacji wyjściowej znajdował się Związek90/Zieloni, który w nowych krajach związkowych osiągnął w 1994 r. samodzielny wynik nieznacznie przekraczający wymagany wówczas dla całej federacji pułap 5%. Pięć lat później jego poparcie na tym terenie spadło niemal dwukrotnie. Analogiczną amplitudę wahań popularności w trakcie wyborów do PE w ostatniej dekadzie XX wieku zaobserwowano w przypadku FDP, jakkolwiek liberałowie na swoich pierwszych reprezentantów na forum unijnych musieli czekać aż do 2004 r. PDS sztuka ta udała się już w 1999 r., mimo, że skalą popularności regionalnej w Brandenburgii, Saksonii, Saksonii-Anhalt, Turyngii i Meklemburgii-Pomorzu Przednim dorównywała SPD. Niemniej wynik wyborczy w eurowyborach był lepszy niż podczas Bundestagswahl w 1994 r. i 1998 r. O tym, czy ugrupowanie lewicowe znajdzie się na europejskich salonach politycznych decydowały każdorazowo głosy mieszkańców z landów zachodnich, mających statystyczną

f, [ostatni odczyt: 20.07.2019]; Idem, *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 25. Mai 2014*, Heft 4. Wahlbeteiligung und Stimmabgabe der Männer und Frauen nach Altersgruppen, Wiesbaden 2014, s.19, https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEHeft_derivate_00016099/EW14_Heft4.pdf%3Bjsessionid%3DB92090616A03A4016137952288CA16B3, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

przewagę nad pozostałym obszarem RFN w wielkości potencjalnego elektoratu każdego z ugrupowań walczących o wyborczą promocję.

Wyniki wyborów do Europarlamentu w landach wschodnich 1994-1999 (%)										
	CDU/CSU		SPD		Grüne		PDS		FDP	
	Odsetek przypadający na każde 100 ważnych głosów dla danej partii politycznej									
	1994	1999	1994	1999	1994	1999	1994	1999	1994	1999
MV	33,6	45,4	22,5	20,3	4,8	2,5	27,3	24,3	2,3	1,3
BB	23,4	29,1	36,9	31,5	4,6	3,3	22,6	25,8	2,7	2,3
ST	30,1	39,7	27,9	26,7	5,7	2,1	18,9	20,9	4,7	2,9
TH	35,8	42,4	26,0	25,6	6,0	2,3	16,9	20,6	4,3	2,1
SN	39,2	45,9	21,0	19,6	5,6	2,7	16,6	21,0	3,8	2,3

Tab. 6.34. Wyniki głosowania do Europarlamentu w nowych krajach związkowych RFN w plebiscytach z 1994 r. i 1999 r. (%)¹⁴¹⁸

Wraz z upływem lat słabło poparcie udzielane socjaldemokratom, przez co w 2004 r. doszło do bezprecedensowego zwycięstwa chadeków nad SPD również na terenie jej głównego bastionu poparcia społecznego. Uszczuplenie wyników poparcia najstarszej partii niemieckiej wykorzystała jednak postenerdowska Lewica, ugruntowując lokalną rolę wicelidera politycznego w pierwszej dekadzie XXI wieku nie tylko w perspektywie głosowania do Parlamentu Europejskiego. Rezultaty odnotowane wówczas w Brandenburgii pozwoliły PDS cieszyć się największą estymą wśród lokalnej społeczności. W 2014 r. socjaldemokracja odbudowała swoją regionalną pozycję w części wschodnich krajów związkowych, za wyjątkiem Turyngii oraz Saksonii.

Centrolewica działająca w nowych krajach związkowych zdołała podnieść się po porażce, jakiej doznała w 1999 r. i skalą popularności przebić pięć lat później własne rezultaty z pierwszych wyborów do europarlamentu po 1990 r. Dzięki temu jej poparcie ustabilizowało się zarówno na obszarze byłej NRD, jak również w ujęciu ogólnopolskim. W nowych krajach związkowych udzielane jej wotum zaufania było jednak niemal dwukrotnie niższe niż na terenie RFN w granicach państwowych sprzed 1990 r. O tym, iż zachowania wyborcze charakteryzujące głosowanie do Bundestagu determinowały bezpośrednio rezultaty osiągnięte przez poszczególne partie polityczne na szczeblu europejskim, świadczy ciąg spektakularnych porażek liberałów w okresie 2013-2014. Po tym, jak FDP znalazła się poza ławami poselskimi

¹⁴¹⁸ Na podstawie: *Ergebnis der Europawahl 1999*, red. W. Schneider [w:] *Statistische Nachrichten der Stadt Nürnberg, Nürnberg 1999*, s. 6, https://dokumente.nuernberg.de/statistik/wahlberichte/euw1999_ergebnis.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

w izbie niższej parlamentu niemieckiego na osiemnastą kadencję, nie zdążyła odbudować się również do wyborów ponadnarodowych struktur ustawodawczych w 2014 r. Sytuację mniejszych ugrupowań startujących w ósmym z kolei wyborach europejskich uratowały werdykty Federalnego Trybunału Konstytucyjnego (FTK) kolejno z 9 listopada 2011 r. oraz 26 lutego 2014. Uznano w nich za niezgodne z Ustawą Zasadniczą RFN zarówno dalsze utrzymywanie pięcioprocentowej klauzuli zaporowej, jak również zmniejszenie progu wyborczego do 3%, postulowanego w efekcie pierwszego orzeczenia FTK przez największe reprezentacje Bundestagu¹⁴¹⁹.

Wyniki wyborów do Europarlamentu w landach wschodnich 2009-2014 (%)										
	CDU/CSU		SPD		Grüne		Linke		FDP	
	Odsetek przypadający na każde 100 ważnych głosów dla danej partii politycznej									
	2009	2014	2009	2014	2009	2014	2009	2014	2009	2014
MV	32,3	34,6	16,7	21,2	5,5	5,1	23,5	19,6	7,6	1,9
BB	22,5	25,0	22,8	26,9	8,4	6,1	26,0	19,7	7,4	2,1
ST	29,1	30,7	18,1	21,7	5,4	4,8	23,6	21,8	8,6	2,6
TH	31,1	31,8	15,7	18,4	5,8	5,0	23,8	22,5	8,2	2,1
SN	35,3	34,5	11,7	15,6	6,7	6,0	20,1	18,3	9,8	2,6

Tab. 6.35. Wyniki głosowania do Europarlamentu w nowych krajach związkowych RFN w plebiscytach z 2009 r. i 2014 r. (%)¹⁴²⁰

¹⁴¹⁹ Zob.: Bundesverfassungsgericht (wyd.), *Urteil vom 09. November 2011*, 2 BvC 4/10, https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2011/11/cs20111109_2bvc000410.html, [ostatni odczyt: 20.07.2019]; *Fünfprozentklausel bei Europawahl ist verfassungswidrig*, "Spiegel Online", 9.11.2011, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/wahlrecht-fuenfprozentklausel-bei-europawahl-ist-verfassungswidrig-a-796718.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]; *Fünf-Prozent-Sperrklausel im Europawahlrecht verfassungswidrig*, Pressemitteilung Nr. 70/2011 vom 9. November 2011, <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/DE/2011/bvg11-070.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

¹⁴²⁰ Na podstawie: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 7. Juni 2009*, op. cit., s. 16; Idem, *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 25. Mai 2014*, op. cit., s.19.

6.7. Frekwencja wyborcza i zachowania wyborcze w ujęciu demograficznym

Tempo zmniejszania się populacji wschodnich krajów związkowych w okresie 1990-2013 było większe niż ubytek mieszkańców mogących wziąć czynny udział w wyborach, co tłumaczyłoby proces systematycznego wzrostu przeciętnej długości trwania życia. Najlepszym tego przykładem jest Brandenburgia. Pomimo regresu ludnościowego zanotowanego na jej terenie w ciągu 23 lat od upadku muru berlińskiego, potencjał po stronie osób uprawnionych do głosowania w 2013 r. był tu większy niż ten z 1990 r. Przejściowe wzmocnienie części zbiorowości z czynnymi prawami wyborczymi widoczne w okresie 1998-2009 nawiązywało bezpośrednio do nasilającego się procesu starzenia społeczeństwa. Na pozostałym obszarze byłej NRD zależność między odpływem stałej liczby mieszkańców a zasobem osób mogących brać udział w głosowaniu była o wiele bardziej zauważalna. Niemniej jednak wymiar zmian dokonujących się na poziomie demograficznym zdecydowanie przerastał sytuację mającą miejsce w kontekście mobilizacji pełnej puli elektoratu. Jeśli wziąć pod uwagę kwestię zaangażowania obywateli w życie polityczne federacji, decydującą rolę odgrywała jednak nie wielkość lokalnej społeczności mogącej współdecydować o układzie sił na scenie politycznej, co ranga samych wyborów. Poziom mobilizacji mieszkańców w liczbach bezwzględnych wzrastał wyraźnie na jesieni 1990 r., 1998 r., oraz 2005 r. Za każdym razem dochodziło wówczas do zmiany na szczytach władzy federalnej, skutkującej rozsadami w składzie rządu odpowiedzialnego za całokształt polityki państwowej na kolejny cykl, względnie cykle wyborcze. Dotyczyło to zarówno Brandenburgii i Meklemburgii-Pomorza Przedniego, z dodatnim wartościami przyrostu zaplecza osób uprawnionych do głosowania, jak również Turynii, Saksonii i Saksonii-Anhalt, gdzie ów wskaźnik systematycznie spadał.

	Uprawnieni do głosowania/Wyborcy aktywni w nowych krajach związkowych RFN									
	BB-U	BB-W	MV-U	MV-W	SN-U	SN-W	ST-U	ST-W	TH-U	TH-W
1990	1956684	1444148	1432336	1015043	3707677	2825162	2237790	1615723	2009711	1534654
1994	1934963	1383467	1379175	1004208	3591962	2587963	2156706	1518973	1955586	1464137
1998	2032303	1587152	1407661	1117517	3602158	2941359	2149785	1657621	1968023	1618779
2002	2101025	1547957	1412019	996580	3571995	2632297	2108941	1451093	1965378	1470341
2005	2128352	1594983	1418790	1010887	3561357	2695532	2088108	1481671	1657755	1477829
2009	2128715	1425302	1400298	882176	3518195	2285953	2028572	1226721	1913559	1247764
2013	2065944	1412785	1350705	881718	3406430	2368758	1930880	1198248	1834259	1251403

Tab. 6.36. Osoby uprawnione do głosowania oraz wyborcy w nowych krajach związkowych RFN w okresie 1990-2013¹⁴²¹

¹⁴²¹ Objasnienia: U-osoby uprawnione do głosowania, W-wyborcy, którzy oddali głos w dniu wyborów. Obie kategorie zastosowane dla każdego nowego kraju związkowego z osobna. Przykład: BB-U/W (Brandenburgia –

6.7.1. Preferencje polityczne w wyborach federalnych

Poziom uczestnictwa w głosowaniu do Bundestagu na obszarze byłego państwa wschodnioniemieckiego wraz z regionalnymi preferencjami politycznymi został przedstawiony w formie reprezentatywnej statystyki wyborczej. Pozwala ona dokonać analizy wspomnianych wskaźników z uwzględnieniem płci oraz różnych grup wiekowych. Estymacja ta dostarcza tym samym informacji na temat poziomu partycypacji wyborczej mężczyzn i kobiet po ukończeniu osiemnastego roku życia oraz nakreśla schemat poparcia ugrupowań w obrębie obu płci. Procent zainteresowania głosowaniem nad składem osobowym izby niższej parlamentu niemieckiego dotyczy obywateli widniejących w spisie wyborców wraz z zaświadczeniem uprawniającym do podjęcia decyzji politycznej w lokalu wyborczym. Dane dotyczą okresu 2005-2013 z uwagi na fakt, iż w latach 90-tych ubiegłego wieku nie dysponowano odpowiednimi badaniami w tym zakresie. W celach porównawczych odwołano się również do informacji zebranych wśród mieszkańców zachodnich krajów związkowych RFN. Punkt ciężkości analizy danych demograficznych dla frekwencji wyborczej koncentruje się na dziesięciu grupach wiekowych. Celem takiej kategoryzacji jest wydobycie pewnej dynamiki zachodzących przemian populacyjnych na gruncie aktywności społecznej podczas głosowania nad strukturą personalno-polityczną Bundestagu w możliwie szerokiej perspektywie porównawczej.

Cechą charakteryzującą wszystkie kraje związkowe przyłączone do RFN w 1990 r. jest niepisana linia podziału wyznaczana umownie czterdziestym rokiem życia, odzwierciedlająca średnie wartości frekwencji wyborczej na przestrzeni następujących po sobie cykli wyborczych. Dzieliła ona całą badaną zbiorowość na kohorty o realnie wysokiej i względnie niskiej partycypacji w procesie selekcji elit politycznych na szczeblu władzy centralnej. Poniżej tej bariery znajdowały się grupy demograficzne rzadziej biorące udział w głosowaniu na szczeblu federalnym, chociaż tendencje dla poszczególnych subkategorii nie były jednoznaczne. Niemniej jednak poziom świadomości politycznej wśród obywateli wzrastał z wiekiem mieszkańców, zwłaszcza, jeśli uwzględnić poziom frekwencji dla zbiorowości w przedziale 50-60 lat oraz część społeczeństwa, która ocierała się o wiek emerytalny. W ich przypadku wartości badanego współczynnika oscylowały początkowo w granicach 80%. Wraz ze spadkiem ogólnego poziomu zainteresowania wyborami także wśród

osoby uprawnione do głosowania/ Brandenburgia – wyborcy, którzy oddali głos w dniu wyborów. Na podstawie: Idem, *Ergebnisse früherer Bundestagswahlen*, op. cit., s. 6-9.

tych obywateli ubyło jednostek podtrzymujących wolę głosowania. Punktem zwrotnym okazuje się bariera siedemdziesiątego roku życia, a osoby, które znalazły się w tym gronie zachowują aktywność polityczną przy urnach wyborczych na równi z trzydziestolatkami.

Wśród nowych krajów związkowych o najwyższym poziomie zaangażowania w proces wyborczy w 2005 r. znalazły się Saksonia oraz Turynia i Brandenburgia. Meklemburgia-Pomorze Przednie oraz Saksonia-Anhalt zachowały względnie porównywalne wyniki dla poszczególnych kategorii wiekowych. Ta ostatnia zanotowała jednak skrajnie niski odsetek frekwencji w przypadku najmłodszej generacji, która w dniu wyborów nie ukończyła jeszcze 21 lat. Między głosowaniem w 2005 r. a plebiscytem z 2009 r. poziom aktywnego uczestnictwa elektoratu wyraźnie osłabł. Jest to widoczne na przykładzie wszystkich wyodrębnionych grup wiekowych z terenu byłej NRD. Tendencje regresywne szczególnie dotknęły osoby do około 50-go roku życia, przybierając na sile w zależności od regionu i kategorii pośrednich. Z problemem znacznego odpływu aktywnych wyborców musiała zmierzyć się przede wszystkim Saksonia-Anhalt, która w 2009 r. miała najniższe wskaźniki frekwencji wyborczej. W ujęciu szczegółowym, osób biorących udział w głosowaniu upływało najczęściej wśród roczników ze środkowych kohort wiekowych. W ten sposób między 2005 r. a 2009 r. przy urnach wyborczych ubyło dwóch na dziesięciu mieszkańców landu przed trzydziestym rokiem życia (ponad 23% zbiorowości) oraz 15% obywateli uprawnionych do głosowania w przedziale 30-40 lat. Podobny rozmiar problemu odnotowano w Saksonii, mimo, iż lokalna zbiorowość społeczna była jedną z najbardziej zaangażowanych w udział procesie wyborczym na poziomie ogólnopaństwowym. W tym przypadku świadomość polityczna wśród dolnych grup wiekowych była znacznie wyższa niż w Saksonii-Anhalt, o czym świadczy fakt, iż z udziału w wyborach parlamentarnych na szczeblu federalnym pomiędzy piętnastą a szesnastą kadencją Bundestagu wycofało się ok 15% wyborców, którzy nie ukończyli jeszcze trzydziestu lat. Ubytek osób partycypujących w głosowaniu do izby niższej w wieku od trzydziestu do sześćdziesięciu lat wynosił z kolei około 14 p. p. Drugim, po Saksonii, wschodnim krajem związkowym z największym poziomem spadku zainteresowania wyborami federalnymi wśród młodzieży do 21-go roku życia była Turynia. W 2005 r. przy urnach do głosowania stawiało się w tym przypadku niespełna 69% wszystkich osób uprawnionych do wskazania własnych faworytów politycznych za pomocą Erststimme i Zweitstimme. Jesienią 2009 r. obywatelski obowiązek wyborczy spełniło już tylko niespełna 57% populacji ze wskazanej grupy wiekowej. Czteroletni odstęp w głosowaniu między piętnastym a szesnastym cyklem urzędowania Bundestagu wpłynął równie negatywnie na poziom mobilizacji mieszkańców w wieku od 25-ciu do 60-ciu lat. Skala problemu mieściła się w granicach 12-13

p. p. dla każdej kolejnej jednostki badawczej. Absencja wyborcza na terenie Brandenburgii oraz Meklemburgii-Pomorza Przedniego przybrała znacznie łagodniejszy wymiar niż wskazują statystyki dla pozostałego obszaru przyłączonego do RFN w 1990 r. W obu landach spadek frekwencji na szczeblu federalnym wśród najmłodszych członków lokalnych zbiorowości mieścił się w granicach 10 p. p. Dotyczyło to społeczności przed trzydziestym rokiem życia na obszarze Brandenburgii oraz w przedziale 18-25 lat dla drugiego z wymienionych krajów związkowych. Równie korzystnie wypadały dalsze grupy wiekowe. Największe deficyty w ilości mieszkańców biorących udział w plebiscycie poselskim na szczeblu państwowym występowały po stronie czwartej i piątej kohorty demograficznej w największym landzie wydzielonym po rozpadzie struktur państwowych NRD oraz w zakresie 25-40 lat w Meklemburgii-Pomorzu Przednim. Skala problemu obejmowała swym zasięgiem średnio jednego wyborcę w próbie dziesięciu osób, które oddały swoje głosy w 2005 r., a następnie zdecydowały o nieangażowaniu się w wybór kolejnej obsady ław poselskich izby niższej parlamentu niemieckiego. Dla reszty społeczności partycypacja w tym wydarzeniu nadal stanowiła ważny element funkcjonowania demokratycznego państwa prawa, gdyż w okresie 2005-2009 poziom ich frekwencji spadł stosunkowo nieznacznie, od około 1-5 p. p. wśród części społeczeństwa zgrupowanego w dwóch górnych zakresach wieku do 7-9 p. p. w przypadku mieszkańców, które ukończyły 40 lat a nie obchodziły jeszcze sześćdziesiątych urodzin.

Do wyborów osiemnastej kadencji Bundestagu stawilo się statystycznie więcej osób niż w 2009 r. Niemniej również w tym przypadku panowała zmienność odchylenia zachowań elektoratu dla poszczególnych grup wiekowych. Najbardziej pozytywna zmiana trendu z wcześniejszych lat wyróżnia Saksonię. Był to jedyny kraj związkowy na obszarze byłej NRD, gdzie odnotowano regularny wzrost wskaźnika frekwencji w każdym zakresie wieku. Oscylował on w granicy 4-5 p. p. W Brandenburgii sytuacja nie uległa zasadniczym zmianom wśród populacji w zakresie 30-45 lat. Wyborcy zgrupowani w pozostałych próbach badawczych dolnego i górnego zakresu wykazali się wówczas wyższym poziomem uczestnictwa w akcie mianowania nowych reprezentantów Bundestagu niż podczas głosowania z dnia 27 września 2009 r. Trzecim landem, którego obywatele chętniej partycypowali w wyborach centralnych w 2013 r. niż na jesieni 2009 r. była Turynia. Jedyną kohortę, która zmniejszyła swój wkład w wybór kolejnej kadencji izby niższej parlamentu niemieckiego, tworzyli mieszkańcy między dwudziestym pierwszym a dwudziestym piątym rokiem życia. Bardzo nieznacznie zmieniły się statystyki dla Saksonii-Anhalt. W większości prób badawczych różnica w wysokości frekwencji balansowała w okolicach 1 p. p.

Czteroprocentowy wzrost odnotowano jedynie w grupie powyżej 70 lat. Mniejszą niż w 2009r. obecnością przy urnach wyborczych na terenie Meklemburgii-Pomorza Przedniego wykazali się członkowie zbiorowości przed ukończeniem dwudziestego piątego roku życia, aczkolwiek nie miała ona wyraźnego charakteru skokowego, mieszcząc się w granicy 2 p. p. W gronie reszty osób z czynnym prawem wybierania znalazły się jednostki, które swoim udziałem przyczyniły się do lekkiego wzrostu frekwencji na poziomie pozostałych kategorii wiekowych. Wyniósł on od dwóch do trzech p. p.

Frekwencja wyborcza w nowych krajach związkowych wg grup wiekowych w latach 2005 - 2013										
2005	18-21	21-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-60	60-70	70-
MV	61,0	55,3	61,6	67,9	72,9	73,4	73,9	77,7	80,3	68,3
BB	68,5	62,1	63,5	71,6	76,9	78,9	77,9	80,8	81,2	70,5
SN	71,5	65,3	69,9	74,2	78,1	79,1	79,1	80,5	82,2	70,9
ST	52,1	60,5	63,5	67,3	72,5	74,9	75,6	77,5	77,6	65,4
TH	68,9	65,5	67,5	71,5	76,5	78,4	79	80,8	82,1	72,1
2009										
MV	51,3	47,8	47,4	55,2	60,3	64,5	65,3	67,8	74,1	67,2
BB	59,5	54,7	54,3	60,9	66,3	70,6	70,5	71,7	75,8	66,4
SN	58,0	55,4	58,2	61,4	64,1	65,9	65,9	67,7	73,6	64,8
ST	48,8	46,9	46,7	52,0	57,8	62,6	62,3	65,4	70,1	61,1
TH	56,6	63,1	53,9	59,5	63,3	65,2	67	69,7	74,8	66,2
2013										
MV	50,5	45,6	51,5	56,7	60,5	67,1	67,3	69,0	74,6	69,6
BB	61,3	55,2	55,8	60,6	66,2	70,2	72,4	72,2	77,2	68,9
SN	63,5	60,3	62,5	65,5	69,0	71,2	71,9	72,4	76,2	69,3
ST	49,7	46,8	47,8	52,0	57,1	62,1	63,3	65,9	71,3	65,1
TH	60,1	56,1	59,5	60,7	64,4	70,2	70	71,9	76,0	69,5

Tab. 6.37. Frekwencja wyborcza w nowych krajach związkowych RFN wg grup wiekowych w trakcie głosowania do Bundestagu 16 - 18 kadencji (%)¹⁴²²

Poziom uczestnictwa w wyborach federalnych wśród kobiet i mężczyzn zamieszkujących obszar nowo przyłączony do RFN w 1990 r. odbiegał znacząco od rezultatów

¹⁴²² Na podstawie: Idem, *Wahl zum 16. Deutschen Bundestag am 18. September 2005*, Heft 5, Textliche Auswertung der Wahlergebnisse, s. 46, https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEHeft_derivate_00016115/Heft_5.pdf%3Bsessionid%3D10BE8E10AA14EDBB8B1EA16A882B4B22, [ostatni odczyt: 20.07.2019]; Idem, *Wahl zum 17. Deutschen Bundestag am 27. September 2009*, Heft 4, Wahlbeteiligung und Stimmabgabe der Männer und Frauen nach Altersgruppen, s. 11, https://www.bundeswahlleiter.de/dam/jcr/8f7f1dd0-674e-4696-ae13-b42dc2137aa9/btw09_heft4.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019]; Idem, *Wahl zum 18. Deutschen Bundestag am 22. September 2013*, Heft 4, Wahlbeteiligung und Stimmabgabe der Männer und Frauen nach Altersgruppen, s. 12, https://www.bundeswahlleiter.de/dam/jcr/cd805e63-c083-4f8b-ad7a-561b2fa110fd/btw13_heft4.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

odnotowywanych w landach zachodniej RFN, jakkolwiek głównym trzonem populacji współdecydującej globalnie o składzie kolejnych kadencji Bundestagu na przestrzeni badanego okresu była płeć żeńska. Potencjał mieszkanek uprawnionych do głosowania, jak i udających się do lokali wyborczych w obu subregionach był każdorazowo większy niż faktyczne zdolności uczestnictwa mężczyzn. Niemniej występowało jego zróżnicowanie w zależności od grupy wiekowej, a rzeczywiste różnice na niekorzyść przedstawicieli męskiej społeczności istniały de facto w górnych przedziałach demograficznych, wyznaczanych barierą 50-tego roku życia. Stąd też odchylenia frekwencji wyborczej występujące między obiema płciami w zestawieniu kohortowym z przewagą reprezentantów jednej bądź drugiej populacji nie zawsze przekładały się na porównywalną wielkość dysproporcji generowanych kwantytatywnymi statystykami partycypacji w głosowaniu na szczeblu federalnym po stronie obu płci. Przekrój demograficzny odsetka mieszkańców w prawami wyborczymi, które udały się do lokali wyborczych lepiej prezentował jednak tempo rozwoju określonych trendów zachowań wśród Niemców.

Wiodącą rolę w kształtowaniu zakresu słupków frekwencji wyborczej w zachodniej i wschodniej RFN stanowili mieszkańcy po czterdziestym roku życia. W 2005 r. różnice pomiędzy kolejnymi grupami demograficznymi z obu części Niemiec sięgały 3 p. p. w przypadku płci żeńskiej i były zarazem o 2 p. p. mniejsze niż po stronie płci przeciwnej. Wzrastały one niemal dwukrotnie w przypadku mieszkańców, którzy ukończyli 60 lat. Powstałe dysproporcje uległy dalszemu pogłębieniu cztery lata później. Zwiększył się także dystans pomiędzy ogólnym odsetkiem aktywnych wyborców z terenu byłej NRD i RFN w granicach sprzed 1990 r., z ok. 3 p. p. do ok. 8 p. p. Widoczne jest także w tym przypadku zachowanie schematu zachowań wyborczych dla poziomu uczestnictwa w głosowaniu między jedną a drugą płcią. Mieszkanki Brandenburgii, Turyngii, Saksonii, Saksonii-Anhalt oraz Meklemburgii-Pomorza Przedniego nie dorównywały wprawdzie poziomowi aktywności kobiet z pozostałych regionów Niemiec, niemniej w przypadku mężczyzn różnice te były jeszcze bardziej zauważalne niż w 2005 r. Wybory na jesieni 2013 r. ponownie zmniejszyły zakres biegunowości frekwencyjnej między wschodnimi i zachodnimi krajami związkowymi, przy czym odbyło się to głównie dzięki poprawie wskaźników generowanych aktywnością obywateli byłej NRD.

Cechą łączącą wszystkie regiony RFN jest wyższy poziom świadomości polityczno-wyborczej lokalnych społeczności w górnych przedziałach wiekowych. Najwyższą frekwencję w głosowaniu do Bundestagu zachowują osoby zgrupowane powyżej piątej kohorty. Szczególnie aktywni na tym polu pozostają mężczyźni, którzy osiągnęli lub

przekroczyli barierę 70 lat. W ich przypadku odsetek biernych wyborców w 2013 r. zatrzymał się na poziomie 25% w landach wschodnich oraz niespełna 20% w zachodnich krajach związkowych. Pasywność w głosowaniu federalnym dotyczyła wówczas 1/3 mieszanek byłej NRD i co czwartej kobiety z zachodniej RFN. Skala zaangażowania płci żeńskiej jest natomiast nieco wyższa dla pozostałych kategorii wiekowych. Dotyczy to zwłaszcza mieszanek nowych landów niemieckich w wieku od 25-ciu do 60 lat. Mężczyźni należący do wskazanego przedziału pozostają mniej aktywni.

Frekwencja wyborcza w nowych i starych krajach związkowych wg płci i grup wiekowych w latach 2005 - 2013										
2005	18-21	21-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-60	60-70	70-
NL+BO	67,5	63,0	66,8	71,7	76,1	77,5	77,7	79,8	81,0	70,1
AL+BW	70,7	67,5	70,9	75,1	78,9	80,2	80,8	83,2	86,1	78,2
MNL+BO	67,7	61,8	65,0	68,9	73,5	75,4	75,7	78,6	81,3	77,3
KNL+BO	67,4	64,4	69,0	74,8	78,8	79,7	79,7	81,0	80,7	66,0
MAL+BW	71,7	67,3	70,1	74,0	77,7	79,6	79,9	82,7	86,6	83,9
KAL+BW	70,3	67,6	71,7	76,1	80,1	80,8	81,7	83,6	85,6	74,8
2009										
NL+BO	55,7	52,9	55,0	60,3	63,7	66,6	66,7	68,6	73,8	65,2
AL+BW	64,5	60,7	62,7	66,2	70,1	73,5	74,7	76,4	81,6	74,6
MNL+BO	56,0	53,1	53,5	58,3	61,7	64,6	65,0	67,2	73,6	71,5
KNL+BO	55,4	52,7	56,7	62,5	65,9	68,7	68,4	70,0	73,9	61,1
MAL+BW	64,8	61,1	62,1	65,8	69,4	73,0	74,4	76,2	82,1	80,1
KAL+BW	64,2	60,4	63,2	66,7	70,8	74,1	75,0	76,5	81,1	71,0
2013										
NL+BO	58,4	55,0	58,5	61,9	65,7	69,4	70,0	70,8	75,3	68,9
AL+BW	64,9	61,3	63,3	66,4	69,4	73,0	75,6	76,7	80,9	76,3
MNL+BO	58,8	54,0	57,6	59,9	64,1	67,0	68,2	69,2	74,9	74,1
KNL+BO	57,9	56,0	59,5	64,2	67,5	71,9	71,8	72,3	75,7	65,3
MAL+BW	65,0	61,0	62,4	65,7	68,7	72,1	75,1	76,6	81,2	81,4
KAL+BW	64,8	61,6	64,2	67,1	70,1	74,0	76,1	76,7	80,7	72,8

Tab. 6.38. Frekwencja wyborcza w nowych i starych krajach związkowych RFN wg płci i grup wiekowych w trakcie głosowania do Bundestagu 16 - 18 kadencji (%)¹⁴²³

Główną rolę w podtrzymaniu wskaźników partycypacji wyborczej na terenie nowych krajów związkowych wśród mężczyzn odgrywają regiony o najwyższej całościowej frekwencji w trakcie głosowania do izby niższej parlamentu niemieckiego. Zgodnie z generalnymi tendencjami, decydującą rolę odgrywa w tym przypadku gotowość udziału w

¹⁴²³ Oznaczenia: NL+BO (Nowe landy z Berlinem Wschodnim), AL+BW (landy zachodnie z Berlinem Zachodnim), MNL/AL+BO/BW (Mężczyźni w nowych/zachodnich landach oraz Berlinie Wschodnim/Zachodnim), KNL/AL+BO/BW (Kobiety w nowych/zachodnich landach oraz Berlinie Wschodnim/Zachodnim). Na podstawie: Idem, *Wahl zum 16. Deutschen Bundestag am 18. September 2005*, op. cit., s. 46; Idem, *Wahl zum 17. Deutschen Bundestag am 27. September 2009*, op. cit., s. 11; Idem, *Wahl zum 18. Deutschen Bundestag am 22. September 2013*, op. cit., s. 12.

głosowaniu mieszkańców powyżej czterdziestego roku życia. Poniżej tej bariery gromadzi się młodzież męska o statystycznie najniższej frekwencji wyborczej. Na terenie Saksonii, Brandenburgii oraz Turynгии wyniosła ona w 2005 r. średnio około 65% w. Pozostałe landy wschodnie zanotowały znacznie słabsze rezultaty. Przy urnach wyborczych znalazło się wówczas 6/10 obywateli Meklemburgii-Pomorza Przedniego oraz Saksonii-Anhalt. Istniejące dysproporcje zacierały się jednak wśród starszych pokoleń. W trakcie wyborów Bundestagu szesnastej kadencji swój obywatelski obowiązek spełniło o około 5 p. p. więcej mężczyzn w wieku od 25-ciu do 45-ciu lat, pochodzących z największego kraju związkowego wyodrębnionego po rozpadzie NRD oraz dwóch najmniejszych landów przyłączonych do RFN w 1990 r. niż na pozostałych obszarze podległym niegdyś władzy SED. Najwyższa aktywność wyborcza w stosunku do potencjału populacyjnego dotyczyła z kolei mężczyzn po 50-tym roku życia. Różnice pomiędzy trzema regionami przodującymi w statystykach uczestnictwa wyborczego a Saksonią-Anhalt oraz Meklemburgią-Pomorzem Przednim wahały się od 3 p. p. wśród sześćdziesięciolatków oraz osób zbliżających się do granicy 50-tego roku życia do nieco ponad 4 p. p. w gronie pięćdziesięciolatków oraz seniorów powyżej 70-ciu lat.

W głosowaniu do Bundestagu siedemnastej kadencji poziom aktywności wyborczej mężczyzn zmalał w ujęciu całościowym od kilku do kilkunastu punktów procentowych w zależności od regionu i grupy wiekowej. Odsetek biernych wyborców zwiększył się szczególnie wśród elektoratu męskiego od 25-go do 40-go roku życia. Dla grupy wiekowej 35-40 lat regresja osiągnęła wartość 12,66 p. p., niemal tyle samo, co w przypadku mężczyzn mających nie mniej niż 25 lat i nie więcej niż 30 lat. Ci ostatni tworzyli wówczas najmniej aktywne grono wyborcze pośród mężczyzn z obszaru byłej NRD. Przeciętna wielkość partycypacji w głosowaniu spadła w ich przypadku z 60,5% w 2005 r. do nieco ponad 52% na jesieni 2009 r. Przesunięciu uległa również górna granica wieku dla odsetka zachowującego najwyższą aktywność wyborczą na szczeblu centralnym. W lokalach wyborczych pojawiło się minimum 7/10 mężczyzn po 60-tym roku życia, podczas gdy cztery lata wcześniej jedną z dwóch wiodących w tym zakresie badawczym grup wiekowych byli pięćdziesięciolatkowie.

Tendencje w rozwoju statystyk wyborczych ukształtowane do jesieni 2009 r. nie uległy zasadniczym zmianom w ciągu czterech kolejnych lat. Zwiększyła się jedynie liczba męskiego elektoratu, która zadecydowała o składzie personalno-frakcyjnym Bundestagu na okres 2013-2017. Wartości te były niewielkie. W dwóch pierwszych subkategoriach wiekowych balansowały na granicy 0,5 p. p. W pozostałych przypadkach mieściły się w zakresie od nieco ponad 1 p. p. wśród sześćdziesięciolatków do maksymalnie 3,7 p. p. w grupie trzeciej. Meklemburgia-Pomorze Przednie nadal utrzymywała krańcową pozycję w zestawieniu

frekwencji wyborczej. Nieformalny ranking najaktywniejszych krajów związkowych z byłej NRD otwierała Saksonia.

Frekwencja wyborcza wśród mężczyzn w nowych krajach związkowych wg grup wiekowych w latach 2005 - 2013										
2005	18-21	21-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-60	60-70	70-
MV	61,9	52,9	59,8	64,9	69,5	71,2	71,4	75,5	80,3	74,9
BB	68,6	61,2	61,6	68,2	74,0	77,2	75,4	79,5	81,4	77,1
SN	72,5	64,6	68,6	71,4	75,7	77,3	77,0	79,8	82,5	78,9
ST	61,8	58,6	61,5	65,1	70,2	72,3	74,8	76,2	78,2	72,5
TH	69,0	65,4	66,0	69,4	74,0	76,5	77,3	79,7	82,7	78,9
2009	Ogółem: 64,9									
MV	51,0	48,9	45,9	53,1	56,8	62,6	63,3	66,2	73,7	72,3
BB	59,8	55,3	53,7	58,6	63,1	68,2	68,6	70,2	75,8	73,2
SN	59,0	56,2	57,1	59,8	62,8	64,2	64,4	66,3	73,6	71,7
ST	49,2	46,3	45,3	49,2	55,5	60,6	60,3	63,8	69,7	67,1
TH	56,3	53,7	52,3	57,2	61,9	62,4	65,9	68,7	74,9	72,6
2013	Ogółem: 67,8									
MV	52,3	44,9	49,8	53,5	59,1	64,9	65,0	67,6	73,9	74,2
BB	60,8	54,5	55,0	58,1	64,9	67,2	70,7	70,8	76,6	74,4
SN	63,6	59,8	62,1	63,9	66,9	69,0	70,2	70,7	75,5	74,8
ST	51,5	45,8	46,9	50,0	54,5	59,4	62,0	63,9	70,8	70,1
TH	60,3	55,1	58,8	58,2	63,3	67,8	67,3	70,9	76,1	74,7

Tab. 6.39. Frekwencja wyborcza wśród mężczyzn w nowych krajach związkowych RFN wg grup wiekowych w trakcie głosowania do Bundestagu 16 - 18 kadencji¹⁴²⁴

Charakter aktywności wyborczej mieszkanki z terenów byłej NRD w perspektywie głosowania do izby niższej parlamentu federalnego nie odbiegał zasadniczo od tendencji wyznaczanych przez męską część społeczeństwa wschodnioniemieckiego na przestrzeni plebiscytów z lat 2005 - 2013. Najbardziej mobilny elektorat rekrutował się w związku z tym powyżej umownej granicy czterdziestu lat. Pod tym względem szczególnie zauważalną różnicą w odniesieniu do mężczyzn jest wyraźny spadek aktywności po osiągnięciu przez kobiety progu 70 lat. Nieco większym wahaniom podlegały również zmiany wielkości odchylenia wskaźnika frekwencji dla niższych grup wiekowych pomiędzy kolejnymi cyklami urzędowania Bundestagu. Krańcowy regres uczestnictwa w wyborach ogólnopaństwowych przypadający na głosowanie do Bundestagu siedemnastej kadencji dotyczył wprawdzie wszystkich kohort demograficznych bez względu na płeć, aczkolwiek stosunek frekwencji z 2009 r. wobec wartości notowanej w 2005 r. wypadał na niekorzyść kobiet poniżej 40-go roku życia. Zasięg

¹⁴²⁴ Na podstawie: Idem, *Wahl zum 16. Deutschen Bundestag am 18. September 2005*, op. cit., s. 46; *Wahl zum 17. Deutschen Bundestag am 27. September 2009*, op. cit., s. 11; *Wahl zum 18. Deutschen Bundestag am 22. September 2013*, op. cit., s. 12.

negatywnych przemian w kontekście wzmacniania aktywności polityczno-wyborczej objął tym samym dużo większą część reprezentantek płci żeńskiej niż miało to miejsce w przypadku pełnoletnich mężczyzn. Ilość biernego elektoratu wzrosła najszybciej po stronie części populacji do 30-go roku życia, jednak były to jednostki w wieku minimum 25 lat. Różnica faktycznego zainteresowania powołaniem składu osobowego piętnastej i szesnastej kadencji Bundestagu okazała się tutaj o 1 p. p. wyższa niż w przypadku mężczyzn. Odchylenie wskaźnika frekwencji wyborczej dla wspomnianej subkategorii przekroczyło 13,6 p. p. Porównywalnie mniejszą aktywność polityczną w odstępie zaledwie czterech lat wykazały mieszkanki należące do piątej kohorty wiekowej. W populacji przed czterdziestym rokiem życia wyróżniały się kobiety, które ukończyły 30 lat i jednocześnie nie miały więcej niż 34 lata. W okresie 2005-2009 z możliwości wzięcia udziału w wyborach parlamentarnych szczebla państwowego zrezygnowało około 10% przedstawicielek tej grupy. Wskaźnik frekwencji utrzymał się powyżej granicy 60%. Porównywalną poziom uczestnictwa w Bundestagswahl z 2005 r. utrzymały obywatelki po przekroczeniu 60-go roku życia.

Frekwencja wyborcza wśród kobiet w nowych krajach związkowych wg grup wiekowych w latach 2005 – 2013 (% na każde 100 ważnych głosów)										
2005	18-21	21-25	25-30	30-35	35-40	40-45	45-50	50-60	60-70	70-
MV	60,1	58,1	63,8	71,3	76,4	75,8	76,4	80,1	80,3	64,4
BB	68,4	63,0	65,9	75,2	79,7	80,8	80,7	82,1	81,0	66,2
SN	70,5	66,1	71,3	77,5	80,6	81,0	81,2	81,2	81,9	66,5
ST	62,4	62,6	65,8	69,7	74,9	77,5	76,5	78,9	77,1	61,5
TH	68,7	65,6	69,2	74,1	79,1	80,3	80,7	81,9	81,6	68,3
2009	Ogółem: 65,4									
MV	51,6	46,5	49,2	57,6	64,1	66,4	67,3	69,3	74,6	63,9
BB	59,1	54,0	55,1	63,4	69,6	73,0	72,4	73,2	75,7	61,8
SN	56,8	54,4	59,3	63,1	65,5	67,7	67,5	69,1	73,7	60,4
ST	48,3	47,5	48,4	55,3	60,3	64,7	64,4	67,0	70,5	57,4
TH	56,8	52,5	55,9	62,1	65,0	68,0	68,1	70,7	74,8	62,1
2013	Ogółem: 68,3									
MV	48,7	46,4	53,4	60,0	62,2	69,4	69,6	70,4	75,3	66,4
BB	61,8	56,1	56,6	63,1	67,6	73,5	74,1	73,6	77,7	65,0
SN	63,4	60,9	63,0	67,3	71,6	73,8	73,7	74,1	76,8	65,6
ST	47,7	47,8	48,9	54,2	59,9	64,9	64,7	68,0	71,8	61,7
TH	59,8	57,1	60,3	63,5	65,7	72,9	72,8	72,9	75,8	66,0

Tab. 6.40. Frekwencja wyborcza wśród kobiet w nowych krajach związkowych RFN wg grup wiekowych w trakcie głosowania do Bundestagu 16 - 18 kadencji¹⁴²⁵

¹⁴²⁵ Na podstawie: Idem, *Wahl zum 16. Deutschen Bundestag am 18. September 2005*, op. cit., s. 46; *Wahl zum 17. Deutschen Bundestag am 27. September 2009*, op. cit., s. 11; *Wahl zum 18. Deutschen Bundestag am 22. September 2013*, op. cit., s. 12.

Na jesieni 2013 r. ilość wydanych kart wyborczych wzrosła przeciętnie o 2,25 p. p. W zestawieniu przyrostów odsetka dla poszczególnych kategorii wiekowych najkorzystniejsze zmiany dotyczyły zbiorowości kobiet, które przekroczyły czterdzieści lat. W analogicznym momencie wśród mężczyzn z czynnego prawa wyborczego skorzystało więcej osób pomiędzy 25-tym a 60-tym rokiem życia. Innym czynnikiem odróżniającym męską i żeńską część społeczeństwa wschodnioniemieckiego jest zauważalnie mniejsze zainteresowanie wyborami federalnymi wśród kobiet mających ukończone 70 lat. Jest to tendencja stała, wpisująca się w krajobraz wyborczy na obszarze byłej NRD. Niemniej dzięki zachowaniu odpowiednio wysokich wskaźników udziału w głosowaniu młodszych mieszkanki landów wschodnich to mężczyźni stanowią część lokalnych społeczności, wśród których istnieje większa szansa odnalezienia jednostek omijających lokale wyborcze.

Łączne poparcie udzielone partiom ludowym przez mieszkańców i mieszkanki wschodnich krajów związkowych nie odbiegało zasadniczo od końcowych wyników osiągniętych przez frakcję chadecką oraz SPD w latach 2005-2013 w skali całej RFN. Istniejące odchylenia w przypadku głosów oddanych na CDU zwłaszcza w plebiscycie z 2005 r. wynikały z braku możliwości wskazania na jej stałego koalicjanta z Bawarii. Za zwycięstwem Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej opowiedziało się wówczas 25% kobiet i mężczyzn, natomiast na socjaldemokrację wskazało 28,4% obywateli oraz niemal $\frac{1}{3}$ żeńskiej części społeczności wschodnioniemieckiej. Podobne różnice między odsetkami poparcia dwóch czołowych graczy w polityce państwowej Niemiec ukształtowały się na terenie landów zachodnich. Całościowo Unia wypadła jednak lepiej na tym terenie dzięki zaliczeniu głosów kobiet i mężczyzn oddanych na Unię Chrześcijańsko-Społeczną. Dzięki temu przerwana została passa dwóch kolejnych sukcesów SPD na szczeblu federalnym. Wygrana ugrupowania Angeli Merkel na jesieni 2009 r. była niepodważalna także z wyszczególnieniem całego obszaru przyłączonego do RFN na mocy traktatu zjednoczeniowego z 1990 r. Kobiety przejęły jednak wyraźnie inicjatywę w głosowaniu, przyczyniając się do uwydatnienia końcowego tryumfu frakcji chadeckiej, podobnie, jak uczyniły to cztery lata wcześniej, wspierając socjaldemokrację. Z drugiej strony odpływ elektoratu SPD nie zmienił wysokości poparcia chadeków wśród mężczyzn. Ostatecznie najstarszemu ugrupowaniu na niemieckiej scenie politycznej zabrakło około 2 p. p. do przekroczenia granicy 20% głosów tak wśród obywateli, jak i obywateli wschodnich krajów związkowych. Polityczna reprezentacja CDU wygrała natomiast z bardzo wyraźną przewagą nad swoimi konkurentami w walce o prawo do utworzenia własnego gabinetu na kolejną kadencję Bundestagu. Zwycięski marsz chadeków w landach zachodnich bez głosów oddanych na CSU nie był już tak przekonujący. Świadczy o tym niemal

identyczny odsetek poparcia wśród mężczyzn obu największych partii ludowych, nieznacznie przekraczający 24%. Na ugrupowanie przewodniczącej Angeli Merkel wskazało jednakże 29% kobiet. W orientacyjnej próbie czterech mieszkanki jedna typowała zwycięstwo SPD.

Kolejne głosowanie nad układem sił politycznych w parlamencie federalnym potwierdziło status quo osiągnięty plebiscytem z 27 września 2009 r. SPD straciła po raz kolejny część żeńskiego poparcia na obszarze przyłączonym do federacji po rozpadzie NRD. Z 17,5% do 18,2% wzrósł natomiast odsetek mężczyzn, wspierających aktywnie program polityczny socjaldemokratów, którzy osiągnęli tym samym większą zdolność przenoszenia głosów wyborczych na to ugrupowanie. CDU wzmocniła swoją lokalną pozycję o niemal 10 p. p. Na jesieni 2013 r. popierało ją 34,8% mieszkańców oraz 41,7% mieszkanki byłej NRD. Pozycja chadeków nie uległa zachwianiu również na terenie RFN w granicach sprzed 3 października 1990 r. Niezależnie od rezultatu wyborczego osiągniętego wówczas przez Unię Chrześcijańsko-Społeczną, CDU zebrała niespełna 31% głosów wśród mężczyzn oraz ponad 35% po stronie kobiet. Tradycyjnie wysoki na tym obszarze odsetek zwolenników SPD zatrzymał się odpowiednio na 28,3% oraz 26,9%.

Zweitstimme w nowych i starych krajach związkowych wg partii i płci w latach 2005 – 2013 (% na każde 100 ważnych głosów)					
2005	SPD	CDU	Grüne	FDP	Die Linke
MNL+BO	28,4	25,2	4,7	8,4	26,2
KNL+BO	32,3	25,4	5,6	7,7	24,4
MAL+BW	33,9	28,0	8,0	11,3	6,1
KAL+BW	36,3	28,7	9,5	9,3	3,8
2009					
MNL+BO	17,5	26,8	6,1	11,5	29,6
KNL+BO	18,2	32,7	7,5	9,8	27,5
MAL+BW	24,1	24,3	10,1	17,1	9,8
KAL+BW	24,1	29,0	12,9	13,8	7,0
2013					
MNL+BO	18,9	34,8	4,5	2,9	22,9
KNL+BO	17,4	41,7	5,7	2,4	22,5
MAL+BW	28,3	30,6	7,9	6,0	6,2
KAL+BW	26,9	35,3	10,4	4,5	5,0

Tab. 6.41. Głosy drugie w nowych i starych krajach związkowych wg partii i płci w trakcie głosowania do Bundestagu 16 - 18 kadencji¹⁴²⁶

¹⁴²⁶ Oznaczenia: MNL+BO (Mężczyźni z nowych landów i Berlina Wschodniego); KNL+BO (Kobiety z nowych landów i Berlina Wschodniego); MAL+BO (Mężczyźni z landów zachodnich i Berlina Zachodniego); KAL+BO (Kobiety z landów zachodnich i Berlina Zachodniego). Na podstawie: Idem, *Wahl zum 16. Deutschen*

Zestawiając rezultaty partii ludowych osiągnęte na przestrzeni trzech kolejnych kadencji izby niższej parlamentu niemieckiego w landach wschodnich, poczynając od plebiscytu z 2005 r., na uwagę zasługuje rosnąca rola kobiet w kształtowaniu poparcia poszczególnych ugrupowań. Dotyczyło to przede wszystkim wzrostu popularności frakcji chadeckiej. Pozostałe partie walczące o mandaty poselskie w ławach Bundestagu do 2013 r. również zyskały na głosach płci żeńskiej, jakkolwiek żelaznym elektoratem FDP oraz Die Linke pozostawała męska część społeczności.

Przekrój wiekowy wyborców na przestrzeni głosowania w 2005 r., 2009 r. oraz 2013 r. potwierdzał wszystkie dotychczasowe spostrzeżenia dotyczące preferencji partyjnych w przekroju całościowym. Kobiety były wyraźnie nadreprezentowaną częścią elektoratu obu partii ludowych oraz Związku90/Zieloni. Większy poziom mobilizacji mężczyzn miał z kolei miejsce po stronie Die Linke i Wolnej Partii Demokratycznej.

Zasadniczą różnicą dzielącą SPD od exenerdowskiej Lewicy i CDU był rozkład poparcia w poszczególnych kohortach zgrupowanych poniżej i powyżej granicy 45-lat. Nadwyżka populacyjna w stosunku do wyniku uzyskanego przez Unię Chrześcijańsko-Demokratyczną i PDS/Die Linke w skali makro dotyczyła osób przekraczających tę umowną barierę wiekową. W przypadku socjaldemokracji nie można było natomiast jednoznacznie stwierdzić, po której stronie jej wyborców powstała klarowna przewaga oddanych głosów na tle mediany regionalnej. Analogiczne zależności odwzorowywały statystyki uwzględniające podział na elektorat męski i żeński. Biorąc pod uwagę średnią wartość odsetka głosów każdej z płci, popularność chadeków rosła z wiekiem statystycznego obywatela posiadającego prawo wybierania. Niewielka nadreprezentacja męska klarowała się już powyżej 35-ciu lat, z kolei wśród kobiet dopiero po 60-tym roku życia. Preferencje populacyjne obywateli i obywaterek byłej NRD w stosunku do Die Linke pozostawały zbieżne z ogólną tendencją wyznaczaną barierą 45-ciu lat. Podobnie było w przypadku SPD, uzyskującej zbliżone do wielkości średniej wotum zaufania obu płci zgrupowanych poniżej i powyżej wyznaczonej linii niepisanego podziału wiekowego zbiorowości głosującej. Niemniej ponadprzeciętny rezultat socjaldemokratów powstał w dwóch skrajnych grupach wiekowych.

Dwie pozostałe partie polityczne liczące się w podziale puli mandatów na szczeblu federalnym uzyskiwały bardzo jednoznaczne wotum zaufania młodszej i starszej grupy wiekowej dzielonej 45-tym rokiem życia, zarówno w ujęciu ogólnym, jak i po uwzględnieniu wyróżnika płciowego. Główna tendencja sprzyjała nadreprezentacji kobiet i mężczyzn w wieku

Bundestag am 18. September 2005, op. cit., s. 79; *Wahl zum 17. Deutschen Bundestag am 27. September 2009*, op. cit., s. 13; *Wahl zum 18. Deutschen Bundestag am 22. September 2013*, op. cit., s. 14.

od 18-tu do 45-ciu lat. Przewaga wspomnianej grupy demograficznej zaznaczała się również osobno dla każdej pośredniej, określającej ją subkategorii.

Wybory do Bundestagu według grup wiekowych w 2005 r. (%)						
	18-25	25-35	35-45	45-60	+ 60	Ogółem
CDU	18,6	23,2	24,7	25,2	28,4	25,3
SPD	33,1	28,7	27,4	27,6	34,4	30,4
FDP	10,8	11,8	9,3	7,6	5,5	8,0
Linke	19,8	19,9	24,9	29,8	25,3	25,3
Grüne	7,1	7,8	6,7	4,4	3,4	5,2
Mężczyźni						
CDU	18,2	23,4	25,9	25,7	27,4	25,2
SPD	31,8	26,6	25,5	25,5	32,6	28,4
FDP	11,5	12,6	9,8	7,6	5,4	8,4
Linke	19,2	19,4	24,3	30,8	28,5	26,2
Grüne	6,5	7,3	6,0	3,9	3,0	4,7
Kobiety						
CDU	19,0	23,0	23,4	24,6	29,2	25,4
SPD	34,5	30,9	29,2	29,6	35,8	32,3
FDP	10,1	11,1	8,8	7,6	5,6	7,7
Linke	20,5	20,5	25,5	28,8	22,8	24,4
Grüne	7,7	8,4	7,3	4,8	3,8	5,6

Tab. 6.42. Wybory do Bundestagu w nowych krajach związkowych RFN w 2005 r.¹⁴²⁷

W 2009 r. nie doszło do zmiany rozkładu poparcia CDU oraz Die Linke w ujęciu granicznym między reprezentacją wyborców poniżej i powyżej 45-go roku życia. Widoczny wśród społeczeństwa proces wydłużania oczekiwanej długości życia spowodował jednak, iż na tle poszczególnych kohort demograficznych zdecydowanie wzmoćnił się odsetek głosów w grupie osób przekraczających 60 lat. Było to widoczne zwłaszcza w przypadku partii chadeckiej. Cechy statystyczne wartości poparcia wśród kobiet i mężczyzn poza wielkością ogólnego wyniku wyborczego dla każdego z wymienionych ugrupowań były w tym względzie bardzo zbliżone. Zgodnie z prawidłowością obserwowaną wśród zwolenników CDU, zmieniła się ponad to alokacja wartości badanej zmiennej między poszczególnymi grupami wiekowymi głosującymi na SPD. Najstarsze niemieckie ugrupowanie polityczne było widocznie niedoreprezentowane wśród wyborców poniżej 45-ciu lat, co stanowiło istotną zmianę w odniesieniu do wyborów w 2005 r. Wśród reszty zbiorowości zarysowała się lekka nadwyżka odsetka głosów w stosunku do średniej, jakkolwiek zdecydowanie większe, tj. wykraczające wyraźnie ponad medianę regionalną, wsparcie elektoratu socjaldemokratycznego

¹⁴²⁷ Rozkład procentowy w grupach wiekowych w próbie 1000 osób, które oddały ważny głos. Na podstawie: Idem, *Wahl zum 16. Deutschen Bundestag am 18. September 2005*, op. cit., s. 81.

zarejestrowano, podobnie, jak w przypadku jej głównego politycznego konkurenta, w skrajnie górnej kohorcie, zawierającej jednostki w wieku co najmniej 60-ciu lat.

Wybory parlamentarne na jesieni 2009 r. nie przyniosły większych zmian w statystykach odzwierciedlających poparcie śródpopulacyjne liberałów i centrolewicy. Obie partie były w dalszym ciągu nadreprezentowane przez elektorat poniżej 45-go roku życia. Wyklarowała się jednak także wśród nich tendencją do pozyskiwania starszego grona wyborców. Świadczyły o tym zwłaszcza rezultaty FDP w grupie osób płci żeńskiej między 45-tym a 60-tym rokiem życia. Wolna Partia Demokratyczna otrzymała dzięki niej nieco większe wotum zaufania w skali całej NRD niż wskazywał na to uśredniony wskaźnik oddanych głosów.

Wybory do Bundestagu według grup wiekowych w 2009 r. (%)						
	18-25	25-35	35-45	45-60	+ 60	Ogółem
CDU	24,4	27,5	29,3	28,3	33,4	29,8
SPD	14,3	13,2	14,2	15,6	23,9	17,9
FDP	13,9	16,4	13,6	10,8	6,5	10,6
Linke	20,9	20,1	24,9	33,4	30,6	28,5
Grüne	10,4	11,4	10,1	6,2	3,5	6,8
Mężczyźni						
CDU	21,7	25,0	27,0	26,1	29,2	26,8
SPD	14,3	12,8	13,7	15,4	24,1	17,5
FDP	15,7	17,8	15,0	11,2	6,5	11,5
Linke	19,0	19,7	24,8	34,5	34,2	29,6
Grüne	8,5	9,9	9,2	5,6	2,9	6,1
Kobiety						
CDU	27,3	30,2	31,6	30,3	36,8	32,7
SPD	14,2	13,7	14,6	15,8	23,7	18,2
FDP	11,9	14,9	12,2	10,5	6,4	9,8
Linke	23,0	20,5	25,1	32,4	27,6	27,5
Grüne	12,7	13,0	11,0	6,8	3,9	7,5

Tab. 6.43. Wybory do Bundestagu w nowych krajach związkowych RFN w 2009 r.¹⁴²⁸

Wybór składu członkowskiego Bundestagu osiemnastej kadencji podtrzymał, z pewnymi wyjątkami, status quo z 2009 r. Elektorat exenerdowskiej partii lewicowej pozostał niedoreprezentowany wśród wyborców, którzy nie ukończyli 45-ciu lat. Chadeccy cieszyli się niezmiennie bardzo stabilnym poparciem zbiorowości osiągającej 45-ty rok życia, pozwalającym uzyskać im stan widocznej nadreprezentacji w skrajnej górnej kohorcie. Konsekwentny odpływ elektoratu kobiecego, wspierającego dotychczas SPD, przyczynił się jednak, poza aspektem kwantytatywnym, do spłaszczenia ogólnego poparcia CDU dla

¹⁴²⁸ Rozkład procentowy w grupach wiekowych w próbie 1000 osób, które oddały ważny głos. Na podstawie: Idem, *Wahl zum 17. Deutschen Bundestag am 27. September 2009*, op. cit., s. 71.

poszczególnych grup wiekowych w perspektywie dążenia do wyrównania uśrednionego wskaźnika głosowania w regionie. W związku z powyższym aktywność wyborcza kobiet po 35-tym roku życia nabrała cech statystycznych charakterystycznych dla męskiej części społeczeństwa.

Wybory do Bundestagu według grup wiekowych w 2013 r. (%)							
	18-25	25-35	35-45	45-60	60-70	+70	Ogółem
CDU	28,9	34,4	39,2	38,0	38,4	43,8	38,5
SPD	17,4	16,4	14,2	16,3	19,5	22,3	17,9
FDP	3,1	3,3	3,3	2,7	2,2	2,0	2,7
Linke	15,7	16,3	18,4	24,4	27,5	24,9	22,7
Grüne	9,3	7,9	7,9	5,0	3,0	2,5	5,1
Mężczyźni							
CDU	26,4	32,0	36,4	35,6	33,7	37,7	34,8
SPD	18,6	16,6	14,7	16,9	20,9	24,9	18,8
FDP	3,7	3,5	3,6	3,1	2,5	2,1	2,9
Linke	14,9	15,7	17,8	23,9	29	27,4	22,9
Grüne	6,7	6,5	6,9	4,6	2,8	2,2	4,5
Kobiety							
CDU	31,6	36,9	42,2	40,2	42,8	48,5	42,0
SPD	16,2	16,1	13,7	15,7	18,2	20,4	17,0
FDP	2,6	3,1	2,9	2,3	2,0	1,9	2,4
Linke	16,6	16,9	19,0	24,9	26,2	22,9	22,5
Grüne	12,0	9,4	9,0	5,4	3,3	2,6	5,7

Tab. 6.44. Wybory do Bundestagu w nowych krajach związkowych RFN w 2013 r.¹⁴²⁹

Symptomy pozyskiwania przez FDP i Związek90/Zieloni coraz starszego grona zwolenników potwierdziły się na jesieni 2013 r. Spośród obu ugrupowań najbardziej zauważalna zmiana odwzorowująca postępujący proces starzenia się społeczeństwa niemieckiego nastąpiła w gronie wyborców centrolewicy, która otarła się o regionalną wartość medialny wśród społeczności mającej od 45-ciu do 60-ciu lat. Liberałowie nie uczestniczyli wprawdzie w podziale mandatów izby niższej parlamentu, ale uzyskany przez nich rezultat w nowych krajach związkowych także dowodził symptomu „Opakratie” (z niem. „władza starszozny”) - terminu ukutego w socjologii niemieckiej na określenie rosnącej roli osób starszych w społeczeństwie¹⁴³⁰.

Preferencje polityczne kobiet i mężczyzn zamieszkujących wschodnie kraje związkowe odzwierciedlały regionalną pozycję partii politycznych, w szczególności tych, które uczestniczyły bezpośrednio w procesie przemian systemowych po upadku muru berlińskiego.

¹⁴²⁹ Rozkład procentowy w grupach wiekowych w próbie 1000 osób, które oddały ważny głos. Na podstawie: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Wahl zum 18. Deutschen Bundestag am 22. September 2013*, op. cit., s. 75.

¹⁴³⁰ Por.: W. Gründinger, *Der demografische Wandel festigt die Machtstellung der Generation 60plus: es droht eine Opakratie*, „Curaviva“, Band 86(2015), Heft 3, Zürich 2015, s. 46-47, <https://www.e-periodica.ch/cntmng?pid=cuv-008:2015:86::715>, [ostatni odczyt: 15.11.2019].

Niemniej szczegółowe informacje na temat głosów oddawanych w Brandenburgii, Saksonii, Turynii oraz Saksonii-Anhalt i Meklemburgii-Pomorzu Przednim świadczą o pewnych odchyleniach zwycięskich typów politycznych wskazywanych przez mieszkańców i mieszkanki każdego z wymienionych regionów. Brak spójności w głosach drugich dotyczył przede wszystkim plebiscytu na jesieni 2005 r. Powstała tendencja wydaje się jednak znajdować swoje uzasadnienie w bardzo zbliżonych odsetkach Zweitstimme zgromadzonych przez dwóch największych graczy politycznych w ujęciu ogólnopolskim. W przypadku Brandenburgii wyniki wyborów parlamentarnych w skali makro nie przekładały się na zachowania wyborcze lokalnej społeczności aż do września 2013 r., ponieważ land ten długo stanowił główne zaplecze polityczne socjaldemokracji na obszarze byłej NRD. Sukcesy wyborcze frakcji chadeckiej w innych krajach związkowych nie miały w zasadzie większego wpływu na jej końcowy rezultat we wspomnianym kraju związkowym. Pomimo, iż w 2009 r. pojawiły się pierwsze symptomy osłabienia pozycji SPD w regionie, ugrupowanie to zdołało utrzymać miano pierwszej siły politycznej głosami lokalnej zbiorowości.

Mieszkańcy i mieszkanki nowych krajów związkowych okazali niemal identyczne poparcie względem CDU we wrześniu 2005 r. ze wskazaniem na reprezentantki płci żeńskiej w trzech z pięciu regionów. Najmniejsza zanotowana różnica głosów w rozłożeniu na płeć wyniosła zaledwie 0,1 p. p. na terenie Turynii oraz Saksonii-Anhalt. Półtoraprocentowe odchylenie odnotowane w Saksonii było natomiast największym, jakie ukształtowało się dokonanym wyborem lokalnych społeczności z byłej NRD. Nieco większe rozbieżności pomiędzy wskazaniami kobiet i mężczyzn można dostrzec w ilości Zweitstimme oddane na głównych politycznych konkurentów chadecji w wyścigu o stanowiska poselskie w Bundestagu. Mediana wyniku wyborczego SPD po stronie żeńskiej części czynnego elektoratu z landów wschodnich była wówczas o około 4 p. p. większa niż miało to miejsce w przypadku średniej dla mężczyzn. Sukcesem dla tego ugrupowania zakończyło się głosowanie w Brandenburgii, Saksonii-Anhalt oraz Turynii, gdzie typy mieszkank i mieszkańców były zbliżone. Jedynym regionem, w którym podwójne zwycięstwo mogła przypisać sobie CDU okazała się Saksonia. W Meklemburgii-Pomorzu Przednim nastąpił podział głosów. Mężczyźni opowiedzieli się za zwycięstwem chadeków, kobiety natomiast preferowały na ogół partię socjaldemokratyczną. Z informacji zebranych w poniższej tabeli wynika także, iż przeważającą część elektoratu, która przekonała się do programu politycznego opracowanego przez SPD w każdym z pięciu nowych krajów związkowych tworzyła płeć żeńska. Dodatkowo sprzyjała ona również w większym zakresie partii, z którą związana była kanclerz Angela Merkel. Taka sytuacja miała miejsce w Saksonii, Saksonii-Anhalt oraz Turynii.

Drugi po Brandenburgii najlepszy rezultat najstarszej partii politycznej w RFN wg typów obu płci zanotowano w Saksonii-Anhalt. SPD popierało 34,9% obywaterek oraz 30,5% obywateli. Niewiele mniejszym poparciem obdarzono to ugrupowanie w Meklemburgii-Pomorzu Przednim (33,8% vs. 29,5%) oraz Turyngii (31,9% vs. 27,6%). W Saksonii na socjaldemokratów zagłosował co czwarty wyborca niezależnie od rozgraniczenia płci. W żadnym z pozostałych landów przyłączonych do RFN w 1990 r. wspomniana partia nie miała tak niekorzystnych wskaźników poparcia na jesieni 2005 r.

Mało optymistyczne dla socjaldemokratów rozstrzygnięcia w Saksonii utorowały wówczas drogę do lokalnego sukcesu chadecji. Program polityczny oferowany przez Unię Chrześcijańsko-Demokratyczną przyniósł jej w ten sposób zdecydowanie najlepszy rezultat w głosowaniu kobiet pochodzących ze wschodniej RFN (30,8%) oraz drugi w kolejności wynik wśród męskiej części społeczności. Porażką tej partii zakończyła się natomiast kampania przeprowadzona w Brandenburgii, Turyngii i Saksonii-Anhalt. Drugim ugrupowaniem, na które przekazywano w tych landach największą ilość Zweitstimme bez względu na płeć była Die Linke. W każdym z nowych krajów związkowych cieszyła się ona większym uznaniem męskiej części elektoratu. W plebiscycie z 18 września 2005 r. partia pod ówczesnym przewodnictwem Lothara Bisky'ego zebrała wśród nich od 23,5% głosów wtórnych w Saksonii do 27,9% na terenie Saksonii-Anhalt. Odsetek kobiet głosujących na to ugrupowanie w poszczególnych regionach był średnio o ok. 2 p. p. niższy, a programowi politycznemu tej partii zaufało najwięcej mieszkanki Brandenburgii (25,6%). W Saksonii rezultat Die Linke wygenerowany uczestnictwem wyborczym płci żeńskiej był wprawdzie najmniej korzystny (22,2%), aczkolwiek nie odbiegał znacząco od skali poparcia istniejącego w pozostałych landach wschodnich.

W przypadku dwóch najslabszych w stawce partii politycznych widoczna była polaryzacja w kwestii rozdziału poparcia między kobiety i mężczyzn. Mieszkanki wschodnich krajów związkowych częściej oddawały swoje poparcie na rzecz Związku90/Zieloni, natomiast główny trzon aktywnego elektoratu FDP w tych regionach stanowili mężczyźni. Najwięcej głosów kobiecych pierwsze z wymienionych ugrupowań uzyskało w Brandenburgii (5,6%), najmniej – w Saksonii-Anhalt (4,4%). Wolna Partia Demokratyczna cieszyła się w tym kontekście poparciem co dziesiątego mężczyzny w Saksonii, względnie jednego na piętnastu głosujących w Meklemburgii-Pomorzu Przednim.

Trendy wyznaczone głosowaniem z września 2009 r. w całej RFN tylko częściowo odzwierciedlały rozkład preferencji wyborczych wśród obywateli landów wschodnich. *Nożyce poparcia* rozwierały się zgodnie z trendem w skali federacji, na korzyść Unii Chrześcijańsko-

Demokratycznej. W dalszym ciągu wzmacniały się jednak notowania Die Linke, która dzięki fuzji i przejęciu elektoratu WASG skutecznie walczyła o końcowy tryumf w dwóch z pięciu landów. Była to Saksonia-Anhalt oraz główny bastion zaplecza politycznego SPD na obszarze postenerdowskim – Brandenburgia. Historyczna zmiana wyborczego lidera była szczególnie dotkliwa dla socjaldemokratów, którzy w ciągu zaledwie jednej kadencji utracili tę pozycję we wszystkich nowych krajach związkowych. Tylko w największym landzie przyłączonym do Republiki Federalnej Niemiec w październiku 1990 r. przewaga SPD nad chadekami, jaką wypracowała sobie w wyborach z 2005 r. stopniała wówczas z kilkunastu punktów procentowych: do jednego - wśród mężczyzn, względnie dwóch - w przypadku kobiet. Bez względu na różnicę zmalała w konsekwencji do zaledwie 1,5 p. p. Wyraźny spadek odsetka osób oddających głosy na socjaldemokrację doprowadził równocześnie do wyrównania wielkości poparcia tego ugrupowania wśród mieszkanki i mieszkańców poszczególnych landów wschodnich, a nawet całkowitego odwrócenia trendu na korzyść mężczyzn. Druga z wymienionych sytuacji miała miejsce w Saksonii oraz Saksonii-Anhalt). Podstawowe odchylenie było najmniejsze z możliwych (0,1 p. p. w Meklemburgii-Pomorzu Przednim oraz Saksonii-Anhalt), maksymalne wzrastało do 2,9 p. p. na terenie Brandenburgii. Wyłączając obszar największego z nowych krajów związkowych, poziom ogólnego potwierdzonego kredytu zaufania na pozostałym terenie byłej NRD wahał się w przedziale od 14,6% w Saksonii do 17,6% w Turyngii. Podobne rozłożenie skali poparcia partyjnego między poszczególnymi landami ukształtowało się oddzielnie dla płci męskiej i żeńskiej.

Rozpiętość procentowa Zweitstimme przekazywanych przez mieszkanki i mieszkanki na rzecz CDU we wrześniu 2009 r. wzrosła z mniej niż jednego p. p. w 2005 r. do nieco ponad 6 p. p. na niekorzyść płci męskiej. Dysproporcje z dolnego zakresu charakteryzowały zachowania wyborcze obywateli Brandenburgii, górne rozbieżności odnotowano w typach głosujących w Meklemburgii-Pomorzu Przednim. Na terenie tej ostatniej zarejestrowano ponad to jedno z dwóch najwyższych wartości wyniku wyborczego partii chadeckiej w ujęciu ogólnym. Grupę otwierała Saksonia. W okręgach wyborczych zlokalizowanych właśnie w tym kraju związkowym na CDU oddano 35,6% głosów. Tym samym był to rezultat o 2,5 p. p. lepszy niż w Meklemburgii-Pomorzu Przednim. Na drugim biegunie, obok Brandenburgii, uplasowała się Saksonia-Anhalt, przy czym jej wynik także przekraczał pułap 30%. Analogiczne zależności w stosunku do partii ludowych w perspektywie wyborów z 2009 r. zachodziły z wyszczególnieniem preferencji politycznych obu płci.

Kampanie wyborcze prowadzone przez największe partie polityczne w perspektywie wyborów na osiemną kadencję Bundestagu nie przyniosły zmiany

zasadniczych tendencji, wyklarowanych na bazie wyborów z września 2009 r. Zweryfikowaniu uległa jedynie wcześniejsza skala zaufania społecznego, jaką obdarzono Die Linke. Przekonywujące wygrane partii chadeckiej w poszczególnych landach wschodnich odebrały Lewicy wywalczone uprzednio korespondencyjne zwycięstwa wyborcze w Brandenburgii i Saksonii-Anhalt. Niemniej w głosowaniu męskiej i żeńskiej części mieszkańców druga w kolejności liczba Zweitstimme w dalszym ciągu należała do tej formacji politycznej. Na największą przychylność mieszkank i mieszkańców nowych landów Die Linke wciąż mogła liczyć w Saksonii-Anhalt. Drugim krajem związkowym o największej ilości oddanych głosów wtórnych w trakcie Bundestagswahl osiemnastej kadencji właśnie na wspomnianą formację polityczną była Turyngia. Lewicy nie udało się ponownie poprawić najslabszego rezultatu uzyskiwanego regularnie w Saksonii za sprawą zarówno męskiej, jak i żeńskiej części populacji wyborczej, a zakres rzeczywistego poparcia tego ugrupowania uległ regresji zgodnie z trendem obowiązującym na terenie całej RFN. W głosowaniu mężczyzn obszarami o dominującym wsparciu programu politycznego Die Linke pozostały niezmiennie Saksonia-Anhalt oraz Turyngia. Mimo przejścia jednej piątej jej elektoratu partyjnego na inne ugrupowania, maksymalne wartości odsetka poparcia Lewicy utrzymały się w tym przypadku na stosunkowo wysokim poziomie, sięgając odpowiednio 24,5% i 24%. O 4 p. p. mniej uzyskała ostatnia w tym zestawieniu – Saksonia. Istotny w przypadku tego ugrupowania był fakt rosnącej zależności pomiędzy wysokością odsetka poparcia Die Linke a umacnianiem lokalnej pozycji CDU na przestrzeni badanych cykli wyborczych. Im lepszy był wynik chadecji w regionie, tym korzystniejszy odsetek poparcia kierowano pod adresem Lewicy bez względu na płeć. W wyniku tego słabła reprezentatywność Socjaldemokratycznej Partii Niemiec.

Rozwarcie nożyc poparcia w kierunku Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej po 2009 r. przyniosło dalsze zwiększenie dysproporcji pomiędzy głosami oddawanymi przez kobiety i mężczyzn w poszczególnych krajach związkowych. Rozpiętość procentowa Zweitstimme we wrześniu 2013 r. wzrosła w ogólnym zestawieniu o kolejne 2 p. p. Adekwatnie zmieniły się odchylenia lokalne w Meklemburgii-Pomorzu Przednim, Brandenburgii, Saksonii, Saksonii-Anhalt oraz Turyngii. W dolnym zakresie utrzymała się Brandenburgia, chociaż przewaga głosów żeńskich nad męskimi wzrosła tu niemal dwukrotnie. Najmniej spójne wartości zanotowano ponownie wśród mieszkank i mieszkańców Meklemburgii-Pomorza Przedniego (różnica 8,6 p. p.) oraz Saksonii (różnica 8 p. p.). Dwukrotnie większa niż jesienią 2009 r. niesymetryczność charakteryzowała rezultaty głosowania na SPD pomiędzy żeńską oraz męską częścią aktywnych wyborców. Wciąż jednak były to niewielkie odchylenia, wynoszące przeciętnie 2 p. p. Regionem o najbardziej zbliżonych wartościach poparcia wśród

lokalnych mieszkank i mieszkańców była tym razem Brandenburgia, natomiast wykazujące uprzednio śladową asymetrię rozkładu głosów: Meklemburgia-Pomorze Przednie i Saksonia-Anhalt zanotowały dwuipółprocentowe zróżnicowanie tego parametru.

Zweitstimme w nowych krajach związkowych wg partii i płci															
	2005					2009					2013				
	SPD	CDU	Grüne	FDP	Linke	SPD	CDU	Grüne	FDP	Linke	SPD	CDU	Grüne	FDP	Linke
MVM	29,5	29,8	3,4	6,7	24,5	16,5	29,2	4,9	10,8	30,1	19,1	38,1	3,8	2,5	21,8
MVK	33,8	29,4	4,5	5,8	22,9	16,6	36,8	6,1	8,9	28,0	16,6	46,7	4,8	1,9	21,3
MV	31,7	29,6	4,0	6,3	23,7	16,6	33,1	5,5	9,8	29,0	17,8	42,5	4,3	2,2	21,5
BBM	33,5	21,1	4,6	7,2	27,5	23,6	21,7	5,3	10,3	29,5	23,5	31,4	4,1	2,9	22,6
BBK	38,0	20,0	5,6	6,6	25,6	26,5	25,4	6,8	8,5	27,6	22,8	37,9	5,2	2,2	22,2
BB	35,8	20,6	5,1	6,9	26,5	25,1	23,6	6,1	9,3	28,5	23,1	34,8	4,7	2,5	22,4
SNM	23,1	29,3	4,4	10,5	23,5	14,8	31,8	6,3	14,2	25,7	15,7	38,4	4,4	3,3	20,2
SNK	25,8	30,8	5,1	9,9	22,2	14,4	39,2	7,1	12,4	23,3	13,6	46,6	5,4	2,8	19,8
SN	24,5	30,0	4,8	10,2	22,8	14,6	35,6	6,7	13,3	24,5	14,6	42,6	4,9	3,1	20,0
STM	30,5	24,6	3,8	8,1	27,9	16,9	26,8	4,4	10,8	33,9	19,6	37,2	3,4	2,9	24,5
STK	34,9	24,7	4,4	8,0	25,4	16,8	33,2	5,9	9,9	31,0	17,0	45,0	4,5	2,4	23,4
ST	32,8	24,7	4,1	8,1	26,6	16,9	30,1	5,1	10,3	32,4	18,2	41,2	4,0	2,6	23,9
THM	27,6	25,6	4,5	8,4	26,8	17,1	27,9	5,2	10,5	30,2	17,2	34,9	4,4	2,8	24,0
THK	31,9	25,7	5,1	7,5	25,4	18,1	34,2	6,7	9,1	27,5	15,1	42,4	5,4	2,4	22,9
TH	29,8	25,7	4,8	7,9	26,1	17,6	31,2	6,0	9,8	28,8	16,1	38,8	4,9	2,6	23,4

Tab. 6.45. Głosy drugie w nowych krajach związkowych wg partii i płci w trakcie głosowania do Bundestagu 16 - 18 kadencji¹⁴³¹

6.7.2. Preferencje polityczne w wyborach do Landtagów

Większość krajowych systemów głosowania w RFN odwołuje się do regulacji zawartych w federalnym prawie wyborczym. W przypadku landów wschodnioniemieckich pewne różnice dotyczą zasadniczo dolnej granicy wiekowej uprawniającej do współdecydowania o rozkładzie sił politycznych w naczelnym organie prawodawczym danego kraju związkowego. W Brandenburgii głosować można już po ukończeniu szesnastego roku życia. Stosowne zmiany legislacyjne obniżające obowiązującą wówczas barierę pełnoletności, wprowadzono decyzją posłów miejscowego parlamentu 26 stycznia 2012 r.¹⁴³² Na pozostałym

¹⁴³¹ Oznaczenia: MVM/K (Meklemburgia-Pomorze Przednie Mężczyźni/Kobiety); BBM/K (analog. dla Brandenburgii); SNM/K (analog. dla Saksonii); STM/K (analog. dla Saksonii-Anhalt); THM/K (analog. dla Turynii); Na podstawie: Idem, *Wahl zum 16. Deutschen Bundestag am 18. September 2005*, op. cit., s. 79; Idem, *Wahl zum 17. Deutschen Bundestag am 27. September 2009*, op. cit., s. 13; Idem, *Wahl zum 18. Deutschen Bundestag am 22. September 2013*, op. cit., s. 14.

¹⁴³² Zob.: *Erstes Gesetz zur Änderung des Brandenburgischen Landeswahlgesetzes vom 1. Februar 2012, Art.1 Änderung des Brandenburgischen Landeswahlgesetzes*, [w:] Gesetz- und Verordnungsblatt für das Land

obszarze byłej NRD czynne i bierne prawo wyborcze przysługuje obywatelom, którzy w dniu plebiscytu ukończyli minimum osiemnaście lat.

Federalny Urząd Statystyczny nie dysponuje reprezentatywnymi danymi, dotyczącymi głównych aspektów demograficznych każdego głosowania do legislatur krajowych z obszaru byłej NRD. Wynika to z lokalnych rozbieżności w zakresie opracowywania stosownych zestawień zbiorczych, oddających całokształt relacji zachodzących pomiędzy elektoratem a ugrupowaniami w trakcie wyborów. Pierwsze szczegółowe informacje na temat wysokości frekwencji i zachowań wyborczych pochodzą z 1994 r. i dotyczą jedynie głosowania do parlamentu krajowego Saksonii oraz Saksonii-Anhalt. Urząd Statystyczny dla Berlina-Brandenburgii opublikował wprawdzie obszerne dane w dziedzinie rozkładu preferencji politycznych wśród kobiet i mężczyzn od 1990 r.¹⁴³³, inaugurującego pierwszą kadencję Landtagu po zjednoczeniu Niemiec¹⁴³⁴, aczkolwiek opracowanie, uwzględniające także poziom partycypacji wyborczej lokalnej społeczności z wyszczególnieniem poziomu aktywizacji różnych kategorii wiekowych odnosi się dopiero do wyników głosowania z 5 września 1999 r. Stosowne przeliczenia dla Turynгии także mają swój początek z końca ostatniej dekady XX wieku. Można w nim znaleźć zarówno dane liczbowe w zakresie frekwencji wyborczych, jak również poparcia udzielanego poszczególnym ugrupowaniom. Jedyne zestawienie obrazujące upodobania polityczne społeczeństwa oraz poziom faktycznego uczestnictwa w wyborach na terenie Meklemburgii-Pomorza Przedniego z rozróżnieniem wieku oraz płci elektoratu dotyczy 2002 r. Od 2006 r. nie prowadzono w tym landzie dalszych badań uwzględniających wspomniane cechy statystyczne. Dodatkową trudność w przeprowadzeniu analizy porównawczej sprawiają różne terminy przeprowadzania wyborów. Dotyczy to zarówno odchyień w długości trwania kadencji lokalnych parlamentów, jak również miesięcy przypadających na kolejne głosowania. Fakt ten sprawia, iż preferencje partyjne elektoratu były współkształtowane nieco odmiennymi uwarunkowaniami (około)politycznymi. Sąsiedztwo wyborów szczebla centralnego powodowało zazwyczaj

Brandenburg, Nr. 8, Potsdam, den 2. Februar 2012,

http://bravors.brandenburg.de/br2/sixcms/media.php/76/GVBl_I_08_2012.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

¹⁴³³ Zob.: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Wahlbeteiligung*,

https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=ff3a155b-c99e-ac66-2299-a9d06268274f&groupId=252038, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

¹⁴³⁴ Historyczne wybory do landtagu Brandenburgii miały miejsce 20 października 1946 r., a więc jeszcze w okresie poprzedzającym powstanie Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Przetrwał on do 25 lipca 1952 r., kiedy to Ustawą o dalszej demokratyzacji organizacji i funkcjonowaniu organów władzy państwowej w Brandenburgii, miejscowy Front jedności Narodowej uchylił status prawny landu, dzieląc ten obszar na trzy niezależne okręgi. Zob.: M. Lübker, S. Schüttemeyer, *Der Brandenburgische Landtag*, [w:] *Länderparlamentarismus in Deutschland: Geschichte – Strukturen – Funktionen*, red. Reutter W., S. Mielke, Wiesbaden 2004, s. 139.

większą mobilizację lokalnych społeczności w wyłanianiu składu parlamentu związkowego. Zbieżność czasowa głosowania z pojawiającymi się doniesieniami medialnymi na temat nadużyć władzy godzących w ideały demokracji także do pewnego stopnia stymulowała wahania wysokości wskaźnika frekwencji wyborczej i poparcia udzielanego konkretnym ugrupowaniom. Uwzględniając powyższe realia, główny punkt ciężkości dalszej eksplikacji został osadzony na przedstawieniu korespondencyjnych tendencji w zachowaniach wyborczych oraz poziomu uczestnictwa w głosowaniu nad obsadą personalną lokalnych legislatur na przestrzeni 1998 r. i 2014 r. z wyłączeniem Meklemburgii-Pomorza Przedniego. Niemniej jednak wnioski płynące z analizy danych liczbowych dla Saksonii, Saksonii-Anhalt, Turyngii oraz Brandenburgii posłużyły za punkt odniesienia do kwalitatywnej oceny dostępnych wiadomości ilościowych dla drugiego pod względem wielkości landu przyłączonego do RFN w 1990 r.

W okresie 1999-2009 frekwencja wyborcza obu płci na terenie największego z landów wydzielonych po rozpadzie struktur państwowych Niemieckiej Republiki Demokratycznej wzrosła z wyjściowych 51,4% do 66,6%. W dwóch z trzech przeprowadzonych w tym czasie głosowań, decydujących o układzie lokalnych sił politycznych, większą aktywność zachowywały mieszkanki Brandenburgii. 5 września 1999 r. zmobilizowało się 51,6% uprawnionych kobiet, co stanowiło wynik lepszy od rezultatu mężczyzn o 0,4 p. p. Dodatkowe 0,1 p. p. przybyło dekadę później. Frekwencja wyborcza płci żeńskiej zatrzymała się wtedy na poziomie 66,8%. Panowie przejęli nieznacznie inicjatywę w trakcie Landtagswahlen z dn. 19 września 2004 r. Swoje poparcie polityczne wyraziła wówczas ponad połowa tworzonego przez nich elektoratu (53,5%), a różnica w stosunku do wartości współczynnika odnotowanej dla płci przeciwnej zamknęła się w 0,5 p. p. Głosowanie na szóstą kolejną kadencję parlamentu krajowego spotkało się z najniższym w poźjednoczeniowej historii regionu zainteresowaniem społeczeństwa, przerywając tym samym trend progresyjny zainicjowany piętnaście lat wcześniej. W dniu 14.09.2014 r. lokale wyborcze odwiedził niespełna co drugi obywatel i obywatelka landu. Ostatecznie plebiscyt zakończył się korespondencyjnym sukcesem kobiet, jakkolwiek ich statystyczna przewaga była najmniejszą z możliwych do odnotowania. Większa gotowość do wzięcia współodpowiedzialności za polityczne losy regionu reprezentowana postawą obywatelską kobiet nie dotyczyła jednakże wszystkich grup wiekowych. Mężczyźni zamieszkujący Brandenburgię głosowali częściej do około dwudziestego piątego roku życia, a jeśli uwzględnić dane za 1999 r., także częściowo w gronie osób w wieku do trzydziestu lat. Stanowili oni główny elektorat wyborczy pośród młodszych kohort - w przeciwieństwie do szczebla federalnego, na którym męska część

populacji osiągała ogólnie większą aktywność jedynie w obrębie pierwszej kategorii demograficznej. Zachowali oni również wyższy poziom motywacji politycznej po ukończeniu 60-ciu lat, chociaż na przestrzeni piątego i szóstego cyklu parlamentarnego doszło do nieznacznego przesunięcia tej granicy ponad barierę wieku emerytalnego. Frekwencja wyborcza mieszkanek Brandenburgii utrzymywała się tym samym ponad wartościami kształtowanymi przez mężczyzn w środkowych przedziałach wiekowych, tj. między 30-tym a 60-tym rokiem życia. W dolnych grupach demograficznych (do trzydziestu lat) szczególnie aktywna pozostawała młodzież od chwili osiągnięcia pełnoletności do ukończenia 21-go roku życia niezależnie od reprezentowanej płci. Przewaga tej populacji generowana wartościami frekwencji nad wskaźnikami osiąganymi w dwóch kolejnych grup wiekowych wahała się średnio od 5 p. p. w 2009 r. do około 8 p. p. w 1999 r. i 2014 r. Wraz ze wzrostem średniej wieku kolejnych części populacji zwiększał się również rzeczywisty odsetek partycypacji w głosowaniu po stronie obojga płci. Szczytową granicą powstałego trendu na jesieni 2009 r. i 2013 r. było 70 lat. W tym względzie zachowania polityczne mieszkańców i mieszkanek Brandenburgii na szczeblu krajowym pokrywały się, co do zasady, z danymi liczbowymi wyznaczającymi trend badanej cechy statystycznej podczas wyborów parlamentarnych do Bundestagu. Potwierdziła się także prawidłowość zaobserwowana przy okazji plebiscytu federalnego, zgodnie z którą po przekroczeniu umownej granicy czterdziestego roku życia udział w wyborach krajowych wyraźnie wzrasta niezależnie od rozpatrywanej płci i słabnie po osiągnięciu przez społeczeństwo wieku siedemdziesięciu lat.

Frekwencja w wyborach do landtagu Brandenburgii (%)									
Wiek	1999			2009			2014		
	Ogółem	M	K	Ogółem	M	K	Ogółem	M	K
18-21	38,2	38,6	37,7	58,4	59,0	57,8	34,0	36,2	31,7
21-25	30,1	31,0	28,9	54,0	54,6	53,3	26,2	27,8	24,5
25-30	32,8	33,2	32,4	53,4	52,3	54,5	30,1	29,6	30,6
30-35	40,8	38,4	43,3	59,8	57,3	62,4	34,6	32,7	36,7
35-40	47,6	46,6	48,8	65,1	61,8	68,7	41,7	40,9	42,6
40-45	50,6	48,8	52,4	69,5	66,9	72,1	45,3	44,1	46,6
45-50	54,7	54,2	55,2	69,5	67,7	71,5	48,6	47,3	49,9
50-60	60,1	59,5	60,7	70,9	69,4	72,4	51,0	50,0	52,0
60-70	66,6	68,0	65,4	75,1	75,0	75,2	59,1	59,1	59,2
70-	55,7	65,0	51,5	65,5	72,6	60,9	58,0	63,7	54,0
Ogółem	51,4	51,2	51,6	66,6	66,3	66,8	48,5	48,5	48,6

Tab. 6.46. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w Brandenburgii w latach 1999-2014 wg płci (M- mężczyźni, K- kobiety) i grup wiekowych¹⁴³⁵

¹⁴³⁵ Na podstawie: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Ergebnisse früherer Landtagswahlen*, op. cit., s. 124-125.

Cechy szczegółowe frekwencji wyborczej na terenie Saksonii nieco odbiegały od standardów brandenburskich. Grupą społeczną chętniej biorącą udział w kolejnych głosowaniach byli na ogół mężczyźni, a odchylenia poszczególnych wartości procentowych mieściły się w przedziale od 0,3 p. p. w 1999 r. do maksymalnie 1,7 p. p. w 2009 r.; były zatem większe niż dysproporcje między mieszkankami i mieszkańcami na terenie największego z nowych krajów związkowych RFN. Nie zmieniła się natomiast generalna tendencja aktywności podczas głosowania osób w dolnych, środkowych oraz górnych grupach wiekowych. Również w tym kraju związkowym większą świadomość obywatelską prezentowała populacja po ukończeniu czterdziestego roku życia. Najaktywniejsi poniżej wskazanej granicy pozostawali mężczyźni w przedziale 18-21 lat, z kolei rosnący odsetek partycypacji wśród osób powyżej trzeciego zbioru populacyjnego zatrzymywał się na poziomie wieku emerytalnego, niezależnie od płci. Dominujący wskaźnik uczestnictwa w wyborach mieszkanek Saksonii zawężał się do zbiorowości w przedziale 25-50 lat. Kohorty tworzone poniżej i powyżej wspomnianej subkategorii były domeną głosowania wśród mężczyzn. Inaczej niż w Brandenburgii prezentował się całkowity rozkład frekwencji. Najwyższy poziom mobilizacji obywateli i obywaterek Saksonii od historycznego głosowania w 1990 r. odnotowano 19 września 1999 r. Wyniósł on dokładnie 58,5% i był niższy od górnego poziomu zanotowanego w Brandenburgii aż o 8,1 p. p. W kolejnych latach odsetek aktywnych wyborców w Saksonii sukcesywnie malał, zatrzymując się na poziomie 39,7% w 2014 r. W Brandenburgii natomiast tendencja zwykła po obu stronach utrzymała się do wyborów piątej kadencji.

Frekwencja w wyborach do landtagu Saksonii (%)									
	1999			2009			2014		
	Ogółem	M	K	Ogółem	M	K	Ogółem	M	K
18-21	46,1	47,4	44,6	37,9	39,4	36,4	33,5	35,8	31,1
21-25	39,8	40,7	38,6	31,5	33,8	28,9	26,7	27,6	25,6
25-30	43,1	42,7	43,7	32,8	32,5	33,0	30,5	31,1	29,8
30-35	50,5	48,5	52,9	38,2	37,2	39,4	34,0	33,5	34,5
35-40	55,7	54,5	57,0	43,7	42,5	45,1	38,2	37,4	38,9
40-45	59,2	58,3	60,2	46,8	45,6	48,0	41,1	39,9	42,4
45-50	60,9	60,4	61,4	46,7	46,5	47,0	43,5	42,2	44,9
50-60	64,7	64,9	64,6	48,0	48,2	47,8	42,8	43,0	42,6
60-70	70,8	71,9	69,8	51,4	52,2	50,6	44,8	45,3	44,2
70-	61,8	70,1	57,7	45,3	51,6	41,1	39,9	44,8	36,6
Ogółem	58,5	58,6	58,3	44,4	45,3	43,6	39,7	40,5	39,0

Tab. 6.47. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w Saksonii w latach 1999-2014 wg płci (M- mężczyźni, K- kobiety) i grup wiekowych z wyłączeniem głosów oddawanych korespondencyjnie¹⁴³⁶

¹⁴³⁶ Na podstawie: Ibidem, s. 154-155.

Skala zainteresowania społecznego wyborami krajowymi w Turynii w okresie 1999-2014 przybrała charakter sinusoidy z czteroletnim cyklem wahań wskaźników procentowych. Po okresie wzmożonej partycypacji w Landtagswahlen wśród mieszkańców, utrzymującego się na przestrzeni dwóch pierwszych cykli urzędowania lokalnego parlamentu, jesienią 1999 r. nastąpił zauważalny odpływ elektoratu. We wrześniu 2004 r. ubył kolejny wyborca w próbie dziesięciu uprzednio głosujących osób. W 2009 r. frekwencja wyborcza zbliżyła się ponownie do poziomu z 1999 r. na dystans 2,2 p. p. Na przestrzeni piątej kadencji lokalnego parlamentu po raz kolejny zwiększyło się zaplecze społeczeństwa powstrzymującego się od uczestnictwa w następnych wyborach. W rezultacie ilość biernych wyborców była porównywalna z mieszkańcami, którzy zdecydowali się zagłosować 14 września 2014 r. Przebieg plebiscytu w poszczególnych kohortach demograficznych na dystansie piętnastoletniego okresu funkcjonowania Landtagu, licząc od 1999 r., doprowadził do zaktywizowania kobiecej części populacji również w dolnych grupach wiekowych, w których tradycyjnie wyższe uczestnictwo wyborcze osiągalni mężczyźni. W 1999 r. mieszkanki Turynii uzyskały nad nimi dwupunktową przewagę odsetka frekwencji między 25-tym a 45-tym rokiem życia. Pozostałe kohorty charakteryzował zwiększony udział procentowy płci męskiej w ogólnej liczbie osób obecnych w lokalach wyborczych. W ciągu kolejnej dekady mieszkanki Turynii przejęły inicjatywę również między 45-tym a 60-tym rokiem życia i na tym etapie bliżej im było do statystyk obecności podczas głosowania krajowego kobiet żyjących na terenie Brandenburgii.

Frekwencja w wyborach do landtagu Turynгии (%)									
		1999		2009			2014		
	Ogółem	M	K	Ogółem	M	K	Ogółem	M	K
18-21	42,3	44,4	39,9	39,0	40,4	37,4	34,1	33,8	34,4
21-25	37,0	38,6	35,3						
25-30	39,9	39,5	40,3						
30-35	47,3	45,7	49,1						
35-40	53,3	51,8	54,9	41,5	40,4	42,7	38,1	37,1	39,2
40-45	58,2	57,7	58,8						
45-50	62,1	62,4	61,9						
50-60	65,5	65,7	65,3						
60-70	70,8	72,1	69,8	58,7	58,1	59,4	54,7	53,9	55,4
70-	61,9	69,6	58,1						
Ogółem	57,4	57,5	57,2						
				55,3	55,2	55,0	52,1	52,5	51,7

Tab. 6.48. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w Saksonii-Anhalt w latach 1999-2014 wg płci (M- mężczyźni, K- kobiety) i grup wiekowych¹⁴³⁷

¹⁴³⁷ Na podstawie: Ibidem, s. 160.

Na jesieni 2014 r. wybory parlamentarne w Turynii odwróciły schemat frekwencji wyborczej z 1999 r. Wprawdzie całościowo mężczyźni reprezentowali wyższy poziom aktywnej partycypacji w procesie decyzyjnym na tle płci żeńskiej, to jednak kobiety przewodziły statystykom przypisanym kolejnym kohortom demograficznym od 18-tego do 60-tego roku życia. Podtrzymana została tylko prawidłowość związana z obniżeniem frekwencji w skali makroregionalnej dla osób od liczących około siedemdziesiąt i więcej lat.

Dla mieszkańców Saksonii-Anhalt najważniejszym głosowaniem do parlamentu krajowego był plebiscyt z kwietnia 1998 r. Trwająca równolegle kampania przedwyborcza do Bundestagu podciągnęła istotnie wskaźnik frekwencji także na szczeblu krajowym, przez co był on wyższy nawet od poziomu mobilizacji społecznej w październiku 1990 r. różnica między tymi dwoma głosowaniami wyniosła nieco ponad 6 p. p. Charakterystyka generalnych zachowań wyborczych w odniesieniu do kształtowania się wskaźnika frekwencji odzwierciedlała najważniejsze wnioski opisane uprzednio dla pozostałych krajów związkowych w obrębie terytorialnym byłej NRD. Po raz kolejny wystąpił skokowy wzrost odsetka aktywnej części elektoratu po czterdziestym roku życia. Mężczyźni nieprzekraczający wieku 21 lat byli z kolei najbardziej zmobilizowaną politycznie grupą społeczną w obrębie trzech dolnych kohort. W pierwszej dekadzie XXI wieku głosowali również częściej niż ich rówieśniczki z drugiej grupy wiekowej. Mieszkanek Saksonii-Anhalt ograniczały sukcesywnie swoją obecność w lokalach wyborczych po 1998 r. W trakcie głosowania do landtagu piątej kadencji zakres kohort o przewadze kobiecego wskaźnika frekwencji zawężił się do przedziału 3-7. Ubyła w związku z tym jedna grupa wiekowa poniżej i powyżej wyznaczonego zbioru populacyjnego. Taki schemat głosowania obowiązywał również w 2011 r. W ten sposób całościowa frekwencja wyborcza wśród męskiej części lokalnej społeczności przewyższała stopień mobilizacji kobiet w 2006 r. Pięć lat później, 20 marca 2011 r., ilość mieszkańców i mieszkanek regionu, którzy wskazali swoje typy polityczne na kolejną pięcioletnią kadencję Landtagu, osiągnęła jednolity poziom, choć sumarycznie większa część wyborców pozostała tego dnia w domach. Stąd zainteresowanie wyborami do parlamentu krajowego w pierwszej i na początku drugiej dekady XXI wieku wśród obu płci było jednym z najniższych w gronie nowych krajów związkowych.

Frekwencja w wyborach do landtagu Saksonii-Anhalt (%)									
	1998			2006			2011		
	Ogółem	M	K	Ogółem	M	K	Ogółem	M	K
18-21	60,9	63,5	57,9	31,5	33,2	29,7	33,3	33,5	33,1
21-25	56,2	55,7	56,9	25,6	27,1	23,9	29,2	30,4	27,9
25-30	57,4	56,8	58,0	27,2	26,7	27,7	30,9	30,2	31,7
30-35	62,7	60,6	64,9	30,6	29,0	32,4	35,2	32,8	38,1
35-40	67,9	64,7	71,2	36,5	35,0	38,0	42,0	40,5	43,6
40-45	71,8	70,4	73,1	40,5	40,2	40,8	48,8	47,0	49,8
45-50	74,9	73,7	76,2	41,9	41,7	42,1	49,7	48,6	50,9
50-60	77,4	77,0	77,7	45,1	45,2	45,1	51,7	51,1	42,3
60-70	79,9	81,1	79,0	51,3	51,6	51,0	58,6	58,2	58,9
70-	69,6	75,3	66,9	42,5	50,5	38,0	51,5	57,4	47,6
Ogółem	70,3	69,9	70,7	40,5	41,1	39,9	47,7	47,7	47,7

Tab. 6.49. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w Saksonii-Anhalt w latach 1998-2011 wg płci (M- mężczyźni, K- kobiety) i grup wiekowych¹⁴³⁸

Na podstawie analizy danych frekwencji wyborczej, zebranych w Saksonii, Saksonii-Anhalt, Turyngii oraz Brandenburgii można dostrzec pewne analogie podczas głosowania parlamentarnego na szczeblu krajowym w Meklemburgii-Pomorzu Przednim. Pomimo braku wystarczających informacji dla całego badanego okresu 1998-2014, statystyka wyborcza sporządzona za 2002 r. oddaje najważniejsze prawidłowości dotyczące uczestnictwa w Landtagswahl poszczególnych subkategorii wiekowych wśród mężczyzn i kobiet zamieszkujących pozostały obszar byłej NRD. Przede wszystkim widoczny jest zwiększony udział w wyborach populacji powyżej 40-go roku życia, a także załamanie tendencji zwykłej powyżej granicy siedemdziesięciu lat. Mieszkanki Meklemburgii-Pomorza Przedniego przeważają w głosowaniu na szczeblu krajowym od trzeciej do ósmej kohorty demograficznej. Większą liczbę mężczyzn można zaobserwować z kolei w zakresie 18-25 lat oraz w zbiorowości, która ukończyła minimum sześćdziesiąty rok życia. Ogólny poziom frekwencji wyborczej obu płci na terenie landu w 2002 r. był znacznie wyższy niż podczas czwartego głosowania na pozostałym terenie przyłączonym do RFN w 1990 r., co wiązało się jednak z nałożeniem dat wyborów krajowych oraz federalnych. Podobna bliskość Bundestagswahl i trwających kampanii politycznych poszczególnych ugrupowań przyczyniła się do podbicia poziomu frekwencji wyborczej obu płci w Brandenburgii oraz Turyngii w 2009r. Fakt, iż w 1998 r. na udział w Landtagswahl zdecydowało się 8/10 obywateli Meklemburgii-Pomorza Przedniego pozwala przypuszczać, że również wskaźniki partycypacji dla mieszanek i mieszkańców były wówczas na adekwatnie wysokim poziomie z

¹⁴³⁸ Na podstawie: Ibidem, s. 156-157.

zachowaniem porównywalnych odchyleń, co w 2002 r. Podobne analogie należałoby powiązać również z zainteresowaniem społeczeństwa wyłonieniem składu personalnego lokalnego parlamentu na jego drugą kadencję, której początek urzędowania przypadał na 1994 r.

Frekwencja w wyborach do landtagu Meklemburgii-Pomorza Przedniego (%)			
2002			
	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety
18-21	56,2	57,5	54,9
21-25	53,1	53,3	53,0
25-30	56,4	55,6	57,5
30-35	64,0	60,8	67,5
35-40	68,4	64,5	72,6
40-45	69,8	68,2	71,4
45-50	70,6	67,5	73,9
50-60	75,0	73,6	76,5
60-70	77,2	77,4	77,1
70-	65,4	72,7	61,6
Ogółem	68,1	67,2	68,9

Tab. 6.50. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w Meklemburgii-Pomorzu Przednim w latach 1999-2014 wg płci (M- mężczyźni, K- kobiety) i grup wiekowych¹⁴³⁹

Preferencje partyjne mieszkańców wschodnich krajów związkowych w wyborach krajowych wśród mężczyzn i kobiet odzwierciedla reprezentacyjna statystyka wyborcza, uwzględniająca pięć kohort demograficznych. Jednostką bazową jest dziesięcioletni przedział wiekowy dla osób pomiędzy 25-tym a 45-tym rokiem życia. Pierwszą subkategorię tworzą mieszkańcy od osiągnięcia ustawowego progu pełnoletności wyborczej do dwudziestu czterech lat włącznie. Czwarta zbiorowość mieści się w przedziale 45-60 lat, natomiast ostatnia kategoria dotyczy obywateli wschodnich krajów związkowych po przekroczeniu 60-go roku życia.

Skala wotum zaufania prezentowanego przez kolejne kohorty wiekowe podczas wyboru składu parlamentarnego trzeciej kadencji landtagu Brandenburgii odwzorowywała ogólne poparcie kierowane pod adresem czołowych partii politycznych w przeprowadzonych rok wcześniej wyborach do Bundestagu. W związku z tym najchętniej oddawano głosy na socjaldemokrację, przed chadecją oraz PDS. Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna przyciągnęła uwagę większości wyborców w 1999 r., będąc najczęściej wybieranym ugrupowaniem w przedziale 25-45 lat. Poparcie udzielane przez mężczyzn w pozostałych kohortach wahało się w granicach 26-27%, natomiast wśród kobiet było to 24-27%. SPD

¹⁴³⁹ Na podstawie: Ibidem, s. 160.

natomiast gromadziła najwyższe wyniki wyborcze wśród mieszkańców i mieszkanek powyżej 45-go roku życia. Warto podkreślić, iż wotum zaufania zbierane przez najstarsze ugrupowanie polityczne w RFN rosło wraz z wiekiem wyborców. Sumarycznie sukces socjaldemokracji w wyborach do landtagu Brandenburgii z 1999 r. był w większości zasługą kobiet (42,7% vs. 36,4%), z kolei posłów reprezentujących chadecję wybierali przede wszystkim mężczyźni, choć z przewagą zaledwie jednego p. p. Główna linia podziału wyborców w przypadku PDS przebiegała na granicy trzeciej i czwartej kohorty demograficznej. W dolnej części wiodącą rolę odgrywały głosy płci żeńskiej, w górnej natomiast dominowali mężczyźni.

W 2004 r. zmienił się regionalny układ sił w landtagu, który przetrwał do głosowania z 27 września 2009 r. Jego najważniejszym następstwem było przesunięcie odsetka poparcia między CDU a byłą PDS. SPD nadal otrzymywała większość stanowisk poselskich. Drugą siłą polityczną w parlamencie krajowym pozostawała Die Linke, uzyskawszy wówczas głosy 27% wyborców. Bariera wiekowa dzieląca zbiorowość na grupy z przewagą głosów męskich i żeńskich tworzyła się ponownie między trzecią a czwartą kohortą. Chadecja plasowała się na trzeciej pozycji w zestawieniu. Dystans istniejący między obiema partiami ludowymi wzrósł do ponad 12 p. p. na korzyść SPD, jakkolwiek przejście znacznej części potencjału wyborczego na stronę liberalną oraz lewicową implikowało poważny ubytek zwolenników obu wspomnianych ugrupowań parlamentarnych. Mieszkanki zapewniały w dalszym ciągu kluczowy dopływ głosów dla najstarszej partii politycznej działającej na terenie Niemiec, a także przejęły inicjatywę po stronie swojego głównego politycznego konkurenta także na szczeblu centralnym. Program polityczny socjaldemokracji zyskiwał nieprzerwanie większą popularność wraz z rosnącym wiekiem elektoratu. Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna mogła z kolei liczyć na porównywalne wsparcie wszystkich osób po 25-tym roku życia.

Nowela prawa wyborczego, obowiązująca podczas kolejnego głosowania 14 września 2014 r., pozwalała wziąć udział w głosowaniu osobom od 16-go roku życia. Nie wpłynęło to jednak na ogólny schemat oddawania poparcia na poszczególne ugrupowania pomiędzy kobietami a mężczyznami. Zasadniczy impuls do udzielania wotum zaufania przede wszystkim dla SPD płynął od mieszkanek. Żeńska społeczność landu utrzymała także przewagę nieco ponad 1 p. p. pośród wyborców skoncentrowanych wokół chadecji. Zasadniczy trzon elektoratu CDU przesunął się jednak powyżej drugiej kohorty, przy czym zdecydowanie dominującą grupą społeczną w skali całego landu byli mieszkańcy i mieszkanki w wieku od 35-ciu do 45-ciu lat. Nie zmienił się trend głosowania na Die Linke, chociaż można było zaobserwować spłaszczenie dysproporcji między odsetkiem jej zwolenników wśród dolnych

kohort męskich oraz żeńskich. Zmieniły się zachowania wyborcze zwolenników socjaldemokracji. Nastąpił bardzo wyraźny odpływ głosów od osób do 45-go roku życia. Wartości poparcia w stosunku do 2009 r. cechował ponad 25%-owy regres, który nie tyle pozwolił chadekom wzmocnić własne poparcie w tej części populacji, ale przypieczętować drugi wynik głosowania w skali całego landu.

Alter von ... bis unter ... Jahren	Insgesamt						Männer						Frauen					
	CDU	SPD	FDP	GRÜ- NE	DIE LIN- KE	Sons- tige	CDU	SPD	FDP	GRÜ- NE	DIE LIN- KE	Sons- tige	CDU	SPD	FDP	GRÜ- NE	DIE LIN- KE	Sons- tige
5. September 1999																		
18 - 25	25,1	28,8	3,1	3,4	23,1	16,5	25,6	25,0	3,0	2,9	22,9	20,6	24,4	33,5	3,2	3,9	23,4	11,6
25 - 35	28,7	35,0	2,3	3,4	18,3	12,5	29,3	32,6	2,4	3,0	16,7	16,0	28,1	37,2	2,2	3,8	19,8	9,0
35 - 45	27,9	35,6	2,0	3,1	22,3	9,2	29,4	33,5	1,7	2,8	20,9	11,7	26,3	37,7	2,2	3,5	23,8	6,6
45 - 60	26,5	39,5	2,1	1,5	24,0	6,3	27,5	36,2	2,1	1,3	24,6	8,4	25,6	42,8	2,2	1,7	23,5	4,3
60 und mehr	26,3	46,2	1,3	0,5	22,4	3,2	25,6	42,9	1,4	0,4	25,2	4,4	26,9	48,9	1,3	0,6	20,1	2,3
Insgesamt	26,9	39,6	1,9	1,9	22,4	7,3	27,4	36,4	1,9	1,7	22,9	9,7	26,4	42,7	1,9	2,0	21,9	5,0
27. September 2009																		
18 - 25	17,6	27,4	10,4	9,5	23,1	12,0	16,8	26,8	12,1	7,7	21,5	15,0	18,6	28,0	8,4	11,5	25,0	8,5
25 - 35	19,9	28,1	11,6	6,5	21,7	12,2	19,1	27,4	12,1	5,1	21,5	14,8	20,8	28,9	11,1	7,8	22,0	9,4
35 - 45	21,5	29,9	10,6	8,0	22,2	7,8	21,5	27,6	11,9	7,3	22,0	9,6	21,4	32,0	9,4	8,6	22,4	6,2
45 - 60	19,2	30,8	7,5	5,5	30,2	6,8	19,0	28,7	8,0	5,0	31,5	7,8	19,5	32,8	7,0	5,9	29,0	5,8
60 und mehr	20,1	40,6	4,2	2,5	29,3	3,3	19,0	36,9	4,2	2,1	33,8	4,0	21,2	43,8	4,2	2,9	25,4	2,7
Insgesamt	19,8	33,2	7,7	5,4	27,0	6,9	19,2	30,7	8,4	4,8	28,5	8,4	20,5	35,5	7,0	6,0	25,6	5,4
14. September 2014																		
16 - 25	20,6	19,0	2,1	16,2	15,3	26,7	19,4	18,5	1,9	13,3	15,3	31,5	22,0	19,6	2,5	19,5	15,2	21,2
25 - 35	22,1	22,3	2,0	8,9	15,9	28,8	21,2	20,5	2,0	6,2	16,2	33,9	23,0	24,0	2,0	11,6	15,6	23,7
35 - 45	25,9	23,9	2,3	10,5	13,3	24,1	25,3	21,5	2,8	8,6	13,0	28,8	26,5	26,2	1,9	12,4	13,6	19,3
45 - 60	23,5	28,6	1,3	7,0	18,2	21,3	23,6	25,9	1,6	6,1	17,8	25,0	23,4	31,3	1,1	7,8	18,6	17,7
60 - 70	21,7	35,8	1,2	3,3	20,7	17,3	21,7	30,8	1,2	3,2	22,0	21,0	21,6	40,6	1,1	3,5	19,6	13,7
70 und mehr	22,5	43,9	1,0	1,8	21,8	9,0	20,6	40,0	0,9	1,9	25,1	11,6	24,1	47,2	1,2	1,7	19,0	6,8
Insgesamt	23,0	31,9	1,5	6,2	18,6	19,0	22,4	28,5	1,6	5,4	19,3	22,9	23,6	35,2	1,4	6,9	17,9	15,1

Tab. 6.51. Głosowanie według płci (Insgesamt- ogółem, Männer- mężczyźni, Frauen- kobiety) i grup wiekowych w wyborach do Landtagu Brandenburgii w latach 1999-2014 (%)¹⁴⁴⁰

Dwa pozostałe ugrupowania, które liczyły się również w wyborach do izby niższej parlamentu federalnego gromadziły niewielki odsetek głosów lokalnej społeczności. W okresie 1999-2014 na FDP częściej głosowali mężczyźni, natomiast kobietom odpowiadał bardziej program polityczny Zielonych. Większe dysproporcje między preferencjami politycznymi obu płci zachodziły w przypadku drugiej z wymienionych partii parlamentarnych, z kolei podczas wyborów w 1999 r. poparcie na rzecz liberałów rozkładało się równomiernie pomiędzy obiema częściami lokalnej zbiorowości z nieznacznie wyższym procentem głosów wśród kobiet w pierwszej, trzeciej oraz czwartej kohorcie demograficznej. W obu przypadkach zasadnicza część elektoratu skoncentrowała się jednak w dolnych grupach wiekowych, szczególnie między pierwszą a trzecią subkategorią. Procent osób wspierających oba ugrupowania malał przez to

¹⁴⁴⁰ Na podstawie: Ibidem, s. 171.

wraz z wiekiem uczestników głosowania. W przeciwieństwie do FDP, która w 2014 r. utraciła niemal całe poparcie wypracowane w 2009 r., sukcesem Związku90/Zieloni było pozyskanie nowej rzeszy zwolenników własnego programu politycznego wśród kobiet i mężczyzn na przestrzeni kolejnych kadencji landtagu Brandenburgii.

Wybory krajowe w Saksonii z 19 września 1999 r. przyniosły zdecydowane zwycięstwo Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej. Zdobywając nieco ponad 57% głosów poparcia lokalnej społeczności, miała ona niemal dwuipółkrotną przewagę posłów w parlamencie nad drugą PDS (22%) i trzecią socjaldemokracją (10,6%). CDU poparło średnio 6/10 kobiet z każdej kohorty. Odsetek zwolenników wśród mężczyzn był o 5,5 p. p. mniejszy, natomiast największy rozkład wielkości procentowych mieścił się tu w przedziale wiekowym 25-45 lat i zmniejszał wraz z wiekiem elektoratu. Próg 60% odnotowano jedynie wśród osób między 25-tym a 35-tym rokiem życia. Mieszkańcy, którzy ukończyli 60 lat, stanowili z kolei najmniej aktywną zbiorowość sprzyjającą wówczas partii chadeckiej, jednakże dzięki wysokiej mobilizacji płci żeńskiej jej ogólny rezultat przewyższał znacząco statystyki dla samych mężczyzn. Udział tych ostatnich w głosowaniu sięgał 51%, podczas gdy w skali makro wyniósł 56,8%. Niewielka przewaga wśród zwolenników ówczesnej PDS zarysowała się po stronie męskiej części społeczeństwa. Elektorat kobiecy był zaledwie o 0,9 p. p. mniejszy. W obu przypadkach ugrupowanie wsparł przeciętnie co piąty ówczesny wyborca. Zasadniczy trzon zbiorowości głosującej na wspomnianą partię lewicową znajdował się w górnych grupach wiekowych i rósł wraz z wiekiem obywateli, szczególnie w gronie mężczyzn. Potwierdzone poparcie ponad ¼ osób uczestniczących w Landtagswahl miało miejsce powyżej 45-go roku życia. Poziom wotum zaufania skierowany od mieszkanki był bardziej wyrównany. Program wyborczy PDS wspierała co szósta kobieta znajdująca się w przedziale wiekowym od 18-tu do 35-tu lat. Nieco większa część populacji sprzyjająca temu ugrupowaniu skoncentrowała się natomiast wokół jednostek sklasyfikowanych powyżej drugiej kohorty. Wartości liczbowe wyniosły w tym przypadku minimum 21% w gronie seniorek od 60-tego roku życia do maksymalnie 23,7% w czwartej grupie demograficznej. Dwukrotnie mniejsze poparcie niż PDS zgromadziła SPD. 19 września 1999 r. głosowała na nią jedna na dziesięć osób z regionu Saksonii. Odsetek kobiet i mężczyzn, biorących wówczas udział w procesie wyłaniania składu trzeciej kadencji lokalnego parlamentu wynosił każdorazowo 10,6%. Dynamika rozkładu procentowego między poszczególnymi kohortami wykazywała tendencję rosnącą wraz ze wzrostem średniej wieku mieszkanki i mieszkańców landu. Stąd zasadniczy trzon ówczesnego elektoratu socjaldemokracji koncentrował się w grupach wiekowych powyżej 45-go roku życia niezależnie od płci. Kobiety tworzyły przy tym nieznacznie większą część populacji

wybierającą program polityczny tego ugrupowania w pierwszej i drugiej kohorcie. Łącznie na SPD oddało swój głos 16% obywaterek i 13,4% obywateli Saksonii w wieku do 35-ciu lat. Powyżej tej granicy liczniejszą reprezentację tworzyli mężczyźni. Różnica na ich korzyść wyniosła dokładnie 2,4 p. p. Pozostałe dwa ugrupowania startujące w wyborach nieprzerwanie od 1990 r. także na szczeblu federalnym zgromadziły łącznie 3,3% głosów, z czego 2,2% uzyskali Zieloni. W takim samym stosunku rozkładało się poparcie pomiędzy kobietami i mężczyznami. Ci ostatni nie zdobyli jednak większości głosującej zarówno na rzecz FDP, jak i Bündnis90/Die Grünen. Udział procentowy członków kolejnych kohort populacji męskiej i żeńskiej w całościowym wyniku partii miał charakter regresyjny. Dolna kategoria wiekowa obu płci sprzyjająca FDP była trzykrotnie mniej liczna niż górna. W przypadku Zielonych dysproporcje te miały bardziej wyrazisty charakter, głównie po stronie rozkładu preferencji politycznych mieszanek landu. Poniżej 35-go roku życia rzeczywiste wotum zaufania kształtowało się tu między 4,2% a 4,6%, natomiast skala zainteresowania wspomnianą formacją polityczną wśród kobiet, które ukończyły minimum 60 lat, spadała poniżej 1%.

Odstęp czasowy dziesięciu lat przyniósł znaczącą poprawę rezultatów wyborczych FDP i Związek90/Zieloni. Na Wolną Partię Demokratyczną swoje poparcie oddał jeden na dziesięciu głosujących, co oznaczało dziesięciokrotny wzrost liczby zwolenników w stosunku do 1999 r. Wyklarowała się wtedy jednopunktowa przewaga odsetka mężczyzn, którzy częściej niż kobiety wskazali na zwycięstwo tej partii. Zasadnicza część odsetka aktywnego elektoratu wśród obu płci koncentrowała się dalej w dolnych kohortach, z nieco bardziej zróżnicowanymi odchyleniami między pierwszą a trzecią grupą demograficzną. Mieszkańcy w wieku powyżej sześćdziesięciu lat oddali dwukrotnie mniej głosów na FDP niż młodszy członkowie społeczności lokalnej. Podobny, choć nie tak spektakularny napływ elektoratu można zaobserwować w przypadku Zielonych. Wybory z 2009 r. pozwoliły im uzyskać ponad 6%-owe poparcie wyborców, które tradycyjnie w znacznej mierze było zasługą mieszanek landu. Uwzględniając podejście kohortowe, wiodący odsetek głosów pochodził od mieszkańców i mieszanek między 25-tym a 45-tym rokiem życia z naciskiem na drugą grupę wiekową. Chadecja, mimo zdecydowanego zwycięstwa, straciła najwięcej stanowisk poselskich w parlamencie krajowym piątej kadencji przy uwzględnieniu wielkości jej reprezentacji w 1999 r. Odnosząc się do rezultatów z września 2004 r., powyższa sytuacja dotyczyła także ówczesnego rozdania mandatów w lokalnych strukturach ustawodawczych. W obu przypadkach poparcie CDU spadło o jedną trzecią - do nieco ponad 40%. Za Unią Chrześcijańsko-Demokratyczną wciąż opowiadało się więcej mieszanek niż mieszkańców regionu (43,7% vs. 36,7%). Status quo sprzed dziesięciu lat został zatem podtrzymany.

Wzorcem brandenburskim, kohorty męskie o najwyższym poziomie poparcia programu politycznego partii zgrupowały się powyżej 25-go roku życia. Podobne przesunięcie nastąpiło także w przypadku głosowania płci żeńskiej. Dużo większą dynamikę zmian zaobserwowano po stronie elektoratu SPD. Między trzecim a piątym okresem urzędowania parlamentu Saksonii ubyło przede wszystkim głosów mieszkańców i mieszkanki w obrębie drugiej, trzeciej i czwartej grupy wiekowej, przy czym całościowe poparcie utrzymało się w granicach 10%. Obserwowany już od 2004 r. nieznaczny przyrost wyborców płci żeńskiej ponad wielkość odsetka przypadającego na mężczyzn charakteryzował układ wyników głosowania na to ugrupowanie również we wrześniu 2009 r. Mobilizacja mieszkanki Saksonii skutkowałą przejmowaniem kolejnych grup wiekowych, w których poparcie płci żeńskiej przekroczyło wskaźniki uzyskiwane głosami męskimi. Die Linke w dalszym ciągu utrzymywała nieznacznie obniżony udział głosów kobiecych. Spadek frekwencji wyborczej w całym landzie również w tym przypadku nie doprowadził do gwałtownej zmiany wielkości poparcia udzielanego przez lokalną społeczność. Elektorat Lewicy był stabilny, podobnie, jak w 2004 r. i 1999 r., głosował na nią co piąty mieszkaniec i mieszkanka Saksonii. W grupach demograficznych skoncentrowanych powyżej 45-go roku życia liczba osób wybierających to ugrupowanie była dwukrotnie większa niż w pierwszej czy drugiej kohorcie.

Głosowanie do lokalnego parlamentu, przeprowadzone 31 sierpnia 2014 r., utrzymało polityczny status quo sprzed piętnastu i pięciu lat. Ogólny odsetek mieszkańców, którzy udali się do lokali wyborczych odbiegał od poprzedniego o niespełna 1 p. p., stąd generalny rozkład poparcia udzielonego trzem pierwszym ugrupowaniom uległ jedynie kosmetycznym zmianom. Program partyjny chadecji zebrał ponownie nieco ponad 1/3 ogółu głosów lokalnej społeczności, przy czym zasadniczy trzon głosujących zawęził się do zbiorowości powyżej 35-go roku życia wśród kobiet i mężczyzn. Mieszkanki landu w wieku minimum 60-ciu lat były zdecydowanie najaktywniejszą reprezentacją w obrębie całej populacji. Swoje zapatrywania polityczne ukierunkowane na program CDU ujawniła co druga obywatelka uczestnicząca w wyborach i niespełna 4/10 członków męskiej społeczności, którzy ukończyli 35 lat. Elektorat socjaldemokracji dzielił się symetrycznie pomiędzy poszczególne kohorty. Porównując wcześniejsze tendencje rozkładu badanej wartości statystycznej, przybyło całościowo zwolenników SPD między drugą a czwartą subkategorią, w których ostatecznie dominowały głosy żeńskie. Z 0,2 p. p. do 1,7 p. p. na korzyść płci żeńskiej wzrósł dystans dzielący zwolenników i zwolenniczki wskazanej partii. W odniesieniu do rezultatu uzyskanego przez PDS w 1999 r., wybory na szóstą kadencję parlamentu krajowego Saksonii potwierdziły 15%-owy odpływ głosów tego ugrupowania, który przyspieszył zasadniczo pod szyldem Die

Linke po 2009 r. Bardziej niekorzystne statystyki pod tym względem kształtowały się po stronie głosów kobiet, ponieważ na dystansie piętnastu lat elektorat ów uszczuplał o 16%. Grono zwolenników Lewicy wśród mężczyzn było mniejsze o 13%. Taki stan rzeczy sprzyjał zmniejszaniu dystansu pomiędzy liczbą zwolenników programu partyjnego Die Linke w dolnych kohortach obu płci. Największym przegranym wyborów z 2014 r. we wszystkich wschodnich krajach związkowych była FDP. Liberalowie zostali praktycznie wyparci z lokalnej sceny politycznej, podobnie, jak nie zdołali osiągnąć progu mniejszościowego na szczeblu federalnym w 2013 r. W przypadku Saksonii ich elektorat został wchłonięty w większości przez Sojusz dla Niemiec, który zebrał w ten sposób poparcie co dziesiątego głosującego. Losu Wolnej Partii demokratycznej uniknęli Zieloni, chociaż stracili jedno miejsce w landtagu z dziewięciu, jakimi dysponowali w okresie 2009-2014. Cechy rozkładu poparcia między kohortami męskimi i żeńskimi nie uległy zmianie.

Alter von ... bis unter ... Jahren	Insgesamt						Männer						Frauen					
	CDU	SPD	FDP	GRÜ- NE	DIE LIN- KE	Sons- tige	CDU	SPD	FDP	GRÜ- NE	DIE LIN- KE	Sons- tige	CDU	SPD	FDP	GRÜ- NE	DIE LIN- KE	Sons- tige
19. September 1999																		
18 - 25	58,1	6,7	2,0	3,6	15,6	14,0	55,9	5,9	2,0	3,1	15,7	17,3	60,7	7,7	1,9	4,2	15,5	10,0
25 - 35	60,7	7,9	1,1	4,4	16,4	9,4	60,0	7,5	1,1	4,1	15,8	11,5	61,5	8,3	1,2	4,6	17,1	7,3
35 - 45	58,2	8,2	1,2	3,0	21,0	8,4	57,5	8,5	1,1	2,9	19,7	10,3	58,8	7,9	1,3	3,1	22,4	6,5
45 - 60	55,1	10,3	1,1	2,0	24,5	7,0	52,8	10,3	1,1	2,0	25,3	8,7	57,4	10,4	1,1	1,9	23,7	5,4
60 und mehr	56,8	14,0	0,8	0,9	24,0	3,5	51,0	15,0	0,7	0,9	28,1	4,4	61,3	13,2	0,8	0,9	21,0	2,7
Insgesamt	57,2	10,6	1,1	2,2	22,0	6,9	54,4	10,6	1,0	2,2	22,9	8,9	59,8	10,6	1,1	2,2	21,1	5,1
30. August 2009																		
18 - 25	29,7	10,0	13,1	8,4	11,2	27,7	27,5	10,0	13,9	6,4	10,9	31,4	32,5	10,0	12,0	10,9	11,6	23,1
25 - 35	34,8	8,7	15,3	11,3	11,3	18,6	31,8	8,6	15,5	9,7	11,9	22,5	38,1	8,9	15,1	13,0	10,6	14,3
35 - 45	39,4	7,9	13,4	9,6	15,0	14,7	37,0	7,5	14,0	9,0	15,3	17,2	41,9	8,3	12,9	10,3	14,8	11,9
45 - 60	39,2	8,6	10,9	6,4	21,9	13,1	37,4	8,2	11,0	5,9	22,5	14,9	40,9	9,0	10,8	6,9	21,3	11,2
60 und mehr	44,9	13,4	5,7	3,3	26,3	6,3	39,5	13,9	5,9	3,0	30,1	7,5	49,6	12,9	5,5	3,6	23,1	5,3
Insgesamt	40,2	10,4	10,0	6,4	20,6	12,4	36,7	10,3	10,4	5,8	21,9	14,9	43,7	10,5	9,5	6,9	19,3	10,1
31. August 2014																		
18 - 25	26,7	11,0	In	10,3	14,2	37,8	25,5	10,0	In	8,1	14,1	42,3	28,2	12,0	In	12,9	14,3	32,6
25 - 35	30,3	11,4	Sons-	9,6	14,6	34,1	28,4	9,8	Sons-	8,4	15,0	38,4	32,5	13,2	Sons-	10,9	14,1	29,2
35 - 45	38,8	12,0	tigen	9,5	12,6	27,2	37,2	10,1	tigen	8,4	12,9	31,5	40,5	14,0	tigen	10,6	12,3	22,5
45 - 60	38,9	11,3	ent-	6,2	18,0	25,5	36,6	10,2	ent-	6,0	18,2	28,9	41,3	12,3	ent-	6,5	17,8	22,1
60 und mehr	44,1	13,8	hal-	2,4	23,5	16,2	37,8	13,7	hal-	2,3	26,5	19,7	49,7	13,8	hal-	2,5	20,9	13,0
Insgesamt	39,4	12,4	ten.	5,7	18,9	23,5	35,6	11,5	ten.	5,3	20,0	27,6	43,2	13,2	ten.	6,1	17,8	19,6

Tab. 6.52. Głosowanie według płci (Insgesamt- ogółem, Männer- mężczyźni, Frauen- kobiety) i grup wiekowych w wyborach do Landtagu Saksonii w latach 1999-2014 (%)¹⁴⁴¹

Turyngia była drugim, obok Saksonii, wschodnim krajem związkowym, którego mieszkańców charakteryzowały najbardziej stabilne zachowania wyborcze w stosunku do obu partii ludowych oraz PDS (Die Linke). W okresie 1999-2014 regionalnym liderem w liczbie

¹⁴⁴¹ Na podstawie: Ibidem, s. 191.

obsadzonych stanowisk poselskich w parlamencie krajowym była każdorazowo Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna, przed ex-enerdowską Lewicą i Socjaldemokracją. Wybory na trzecią z kolei kadencję landtagu uwidoczniły zrównoważone poparcie chadecji pośród wszystkich grup wiekowych, sięgające około 50%. Nieznacznie wyższe od pozostałych kohort wartości procentowe odnotowano w drugiej i piątej subkategorii, głównie za sprawą wyższego odsetka głosów mieszkank Turynгии. Uwidaczniało się to zwłaszcza w gronie wyborców powyżej 60-go roku życia. CDU mogła tu liczyć na wsparcie 6/10 mieszkank oraz niespełna 50% mężczyzn, którzy partycypowali wówczas w plebiscycie krajowym. Głosowanie z 31 sierpnia 2009 r. wykazało wzmocnienie poparcia w grupie sześćdziesięciolatków oraz osób powyżej wieku emerytalnego w stosunku do pozostałych części społeczeństwa. Różnice między czwartą a piątą kohortą mężczyzn i kobiet były ponad dwukrotnie większe wśród mieszkank regionu. Odsetek płci żeńskiej między 45-tym a 60-tym rokiem życia, który przekazał swoje poparcie na partię chadecką, kształtowała się na poziomie 27%, natomiast w gronie najstarszej grupy demograficznej udział w wyborach z potwierdzonym poparciem CDU dotyczył 4/10 przypadków. W gronie mężczyzn dysproporcje te wynosiły ok 4 p. p. Program polityczny Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej przypadł do gustu ok 28% obywateli i obywaterek w wieku od osiemnastu do 60-ciu lat. W porównaniu do rozstrzygnięć wyborczych z 12 września 1999 r. formacja ta zebrała jednak aż 40% mniej głosów lokalnej społeczności. Jej poparcie spadło z niespełna 51% do 30,2%, jednak w dalszym ciągu z lekką przewagą odsetka po stronie kohort żeńskich. Podczas kolejnej rundy wyłaniającej reprezentacje polityczne do parlamentu krajowego Turynгии chadecy zyskali 5,6 p. p., a główny trzon zwolenników ewoluował w kierunku grupy wiekowej 35-45 lat oraz 45-60 lat. Średnie poparcie programu partyjnego CDU wśród mężczyzn dla obu wskazanych zbiorowości wyniosło 37,5% i było ono tylko o ok. 0,5 p. p. niższe od odsetka głosów kobiet. Mieszkanki landu zawyżyły także wyniki chadecji w najstarszej kategorii wiekowej. Sumarycznie elektorat żeński stracił 1,3 p. p. z przewagi, jaką wypracował w czasie plebiscytu z 1999 r. Wciąż jednak generował większą ilość głosów w rozkładzie kohortowym. Jediną grupę wiekową z wyższym poparciem wśród mężczyzn tworzyły osoby z przedziału 35-45 lat.

Analiza preferencji politycznych w skali całego regionu na przestrzeni trzeciego i szóstego okresu urzędowania parlamentu krajowego uwydatnia rosnące poparcie wschodnioniemieckiej partii lewicowej. W 1999 r. głosowało na nią nieco ponad 20% mieszkańców i mieszkank Turynгии z tradycyjnie niewielką przewagą odsetka kohort męskich z górnego przedziału - w tym przypadku powyżej granicy 45-ciu lat. Kobiety w związku z tym częściej decydowały się oddać swoje poparcie temu ugrupowaniu pomiędzy 18-tym a 45-tym

rokiem życia. Dekadę później popularność Die Linke zrównała się niemal z rezultatem wyborczym uzyskanym przez lokalne struktury CDU, a różnica między obiema frakcjami wynosiła dokładnie 2,2 p. p. w skali całego landu. Rosła jednocześnie dynamika rozkładu procentowego między poszczególnymi kohortami z dolnych i górnych zakresów wiekowych. Na podstawie danych za 2009 r. można zauważyć, iż nożyce *poparcia* rozwierały się wówczas dwukrotnie szybciej ku zbiorowości mężczyźni i kobiet, którzy ukończyli 45-ty rok życia, niż wskazywała na to tendencja istniejąca przed dziesięcioma laty. W konsekwencji swój głos na Lewicę podczas plebiscytu na piątą kadencję parlamentu krajowego Turyngii oddał co trzeci wyborca i co czwarta wyborczyni. Notowania Die Linke wśród obywateli zgrupowanych pomiędzy pierwszą a trzecią grupą populacyjną nie uległy zasadniczo żadnym zmianom, aczkolwiek globalny rezultat partii uzyskany wśród przedstawicieli męskiej zbiorowości był najlepszym w stawce wszystkich ugrupowań walczących o mandaty poselskiej w regionalnych strukturach ustawodawczych. Głosowanie z września 2014 r. potwierdzało ogólnie wcześniejsze zachowania wyborcze społeczności lokalnej. Nie doszło do gruntownej reorientacji poparcia dla programu politycznego Lewicy. Niemniej jednak wzorem innych krajów związkowych kobiety nie generowały widocznej większości głosów w najmłodszych grupach wiekowych. W dalszym ciągu umacniała się za to pozycja górnych kohort demograficznych. Swoje Zweitstimme dla Lewicy oddało już 4/10 głosujących mężczyzn oraz nieco ponad 30% reprezentantek płci żeńskiej w wieku minimum sześćdziesięciu lat (38,6%). Dzięki temu, iż CDU odzyskała 6 p. p. w stosunku do wcześniejszego rezultatu, ponownie była najczęściej wybieraną partią polityczną w regionie. Die Linke straciła niewielki dystans dzielący ją do politycznej konkurencji sprzed pięciu lat i z poparciem rządu 29,5% plasowała się o 6,3 p. p. za Unią Chrześcijańsko-Demokratyczną. W obliczu spadku frekwencji wyborczej w całym landzie, Lewicy udało się mimo wszystko podtrzymać fazę całościowego wzrostu poparcia zarówno wśród kobiet, jak i mężczyzn. W okresie 2009-2014 rozkład poparcia wzrósł odpowiednio z 26,3% do 28,1% oraz z 29,7% do 31%. W skali całego kraju związkowego pozwoliło to partii uzyskać przyrost odsetka głosujących na poziomie 1,5 p. p.

Polityczne losy SPD w Turyngii na przestrzeni trzeciego i szóstego cyklu wyborczego w perspektywie zachowań wyborczych różnych grup wiekowych cechowała sinusoidalna zmiana poziomu poparcia wśród wyborców. Wartości międzyszczytowe dla całego landu sięgały od 15,2% w 2004 r. do 19,5% w 2009 r. Podobna dynamika zmian cechowała również rozłożenie wartości odsetka w populacji mężczyzn oraz kobiet. Głosowanie z 12 września 1999 r. ukazało znaczącą poprawę poziomu mobilizacji elektoratu socjaldemokratycznego wraz ze wzrostem średniej wieku mieszkańców i mieszanek regionu.

Podobnie, jak to miało miejsce w przypadku PDS, SPD zebrała największe poparcie powyżej drugiej kohorty demograficznej. Najstarsze niemieckie ugrupowanie polityczne mogło również liczyć na porównywalną liczbę oddanych głosów w dolnych grupach wiekowych niezależnie od płci. W wyborach do trzeciej kadencji lokalnego parlamentu na SPD zdecydowało się ponad to nieco więcej mężczyzn powyżej granicy 45-go roku życia. Dziesięć lat później rozkład procentowy mieszkańców i mieszanek popierających program wyborczy Socjaldemokratycznej Partii Niemiec przybrał charakter klepsydrowy, gdzie pierwsza i piąta kohorta dostarczały wartości granicznych, a osoby w wieku 35-45 lat oddały na tę partię zdecydowanie najmniejszą ilość głosów. Sumarycznie kobiety częściej wspierały SPD w jej dążeniach do zdobycia władzy w lokalnych strukturach parlamentarnych. Trendy opisane powyżej można dostrzec również w 2014 r. mimo odpływu niemal 1/3 całego elektoratu wspierającego to ugrupowanie.

Alter von ... bis unter ... Jahren	Insgesamt						Männer						Frauen					
	CDU	SPD	FDP	GRÜ- NE	DIE LIN- KE	Sons- tige	CDU	SPD	FDP	GRÜ- NE	DIE LIN- KE	Sons- tige	CDU	SPD	FDP	GRÜ- NE	DIE LIN- KE	Sons- tige
12. September 1999																		
18 - 25	49,8	11,9	1,6	4,1	19,0	13,6	49,6	11,1	1,7	3,1	18,1	16,3	50,0	12,9	1,4	5,3	20,1	10,3
25 - 35	51,0	15,1	1,3	3,3	19,3	10,0	50,9	15,2	1,3	2,9	18,5	11,2	51,1	15,0	1,3	3,8	20,0	8,7
35 - 45	49,8	15,7	1,1	2,9	22,4	8,1	50,1	15,7	1,1	2,4	21,6	9,1	49,6	15,7	1,1	3,4	23,1	7,2
45 - 60	49,4	18,8	1,0	1,2	23,9	5,8	47,4	18,9	1,2	1,1	24,4	7,0	51,3	18,6	0,8	1,3	23,4	4,5
60 und mehr	52,7	23,0	0,8	0,5	20,3	2,6	47,3	24,1	0,8	0,5	24,0	3,4	56,8	22,3	0,8	0,5	17,5	2,1
Insgesamt	50,8	18,6	1,0	1,8	21,5	6,3	48,6	18,6	1,1	1,6	22,4	7,7	52,9	18,6	1,0	2,0	20,6	5,0
30. August 2009																		
18 - 25	26,2	19,2	10,8	9,6	22,0	12,3	26,1	18,8	10,9	8,3	21,5	14,5	26,2	19,6	10,7	11,3	22,5	9,7
25 - 35	29,2	17,7	11,5	9,0	19,6	13,0	28,4	16,4	12,0	8,0	19,2	16,1	30,1	19,3	11,0	10,2	20,0	9,5
35 - 45	28,8	17,4	10,7	9,0	23,0	11,1	29,2	16,0	11,3	7,6	22,5	13,5	28,5	18,8	10,1	10,3	23,5	8,7
45 - 60	27,2	17,7	6,1	8,7	31,0	9,4	26,5	16,6	8,4	5,0	32,6	10,9	27,9	18,7	9,0	7,1	29,5	7,9
60 und mehr	34,0	22,2	5,2	3,4	30,6	4,7	30,3	21,0	5,0	3,1	35,0	5,6	37,0	23,1	5,4	3,7	26,9	3,9
Insgesamt	30,2	19,5	8,1	6,0	28,0	8,4	28,5	18,2	8,2	5,3	29,7	10,2	31,9	20,7	8,0	6,7	26,3	6,6
14. September 2014																		
18 - 25	29,4	17,5	3,2	13,1	21,7	15,1	29,3	17,4	4,2	9,8	22,4	16,8	29,6	17,6	2,1	16,3	21,0	13,4
25 - 35	33,7	14,7	2,9	9,6	22,2	17,0	33,0	13,7	2,9	7,7	23,3	19,4	34,4	15,7	3,0	11,6	20,9	14,4
35 - 45	38,8	13,1	3,6	9,4	22,2	13,0	38,9	12,8	3,2	7,4	21,6	16,0	38,6	13,4	3,9	11,6	22,8	9,6
45 - 60	36,6	13,9	2,8	7,7	28,3	10,7	36,2	13,0	2,6	6,7	28,7	12,9	37,1	14,8	3,1	8,7	27,9	8,5
60 - 70	33,1	16,2	2,8	4,7	36,2	7,0	31,0	15,4	2,7	3,8	38,6	8,6	35,1	17,0	2,9	5,5	34,0	5,4
70 und mehr	37,3	20,2	2,0	3,1	33,9	3,3	33,2	19,5	1,9	2,6	38,6	4,3	40,7	20,9	2,2	3,6	30,1	2,6
Insgesamt	35,8	16,0	2,7	6,6	29,5	9,3	34,3	15,2	2,6	5,5	31,0	11,4	37,3	16,9	2,9	7,6	28,1	7,2

Tab. 6.53. Głosowanie według płci (Insgesamt- ogółem, Männer- mężczyźni, Frauen- kobiety) i grup wiekowych w wyborach do Landtagu Turynii w latach 1999-2014 (%)¹⁴⁴²

Statystyki wyborcze Wolnej Partii Demokratycznej oraz Zielonych wpisywały się w schemat wyklarowany preferencjami politycznymi mieszkańców i mieszanek pozostałych

¹⁴⁴² Na podstawie: Ibidem, s. 196.

landów wschodnich. W związku z powyższym wartości słupków poparcia rosły ku dolnym grupom wiekowym. Między trzecią a szóstą kadencją parlamentu krajowego na FDP nieco częściej głosowali również mężczyźni, natomiast kobiety były bardziej przychylnie programowi wyborczemu Die Grüne na poziomie każdej kohorty. W 2009 r. obie partie doświadczyły ponad to skokowego wzrostu liczby zwolenników. Progresji tej nie obroniła FDP, zaliczając polityczną klęskę podczas kolejnego plebiscytu przeprowadzonego jesienią 2014 r. Przepływ elektoratu na stronę AfD nie wpłynął w tym przypadku na dekoncentrację rzeszy zwolenników Zielonych, która potrafiła zwiększyć do 6,6% własny wynik wyborczy z 2009 r. Po raz kolejny o całłościowym osiągnięciu partii przesądziły reprezentantki płci żeńskiej, które wygenerowały 30% więcej głosów w stosunku do mężczyzn.

Statystyki wyborcze zebrane w Saksonii-Anhalt potwierdzają założenie bezpośredniego wpływu bliskości wyborów federalnych na preferencje polityczne lokalnej społeczności ujawniane podczas głosowania nad składem personalnym parlamentu krajowego. Obserwacja odnosi się zarówno do rezultatów całłościowych osiągniętych przez poszczególne ugrupowania polityczne, jak również znajduje odzwierciedlenie w zachowaniach wyborczych kobiet i mężczyzn. Zbieżność czasowa Landtagswahl oraz kampanii poprzedzającej wybory do Bundestagu z 1998 r. skutkowała nie tylko przyrostem liczby uczestników kwietniowej walki o miejsca w parlamencie Saksonii-Anhalt, ale także wydatnie podkreśliła sukces SPD. Ugrupowanie to zebrało większość mandatów poselskich i było najczęściej typowaną partią polityczną wśród przedstawicieli obu płci z nieznacznym wskazaniem na mieszkanki landu. Dynamika wzrostu poparcia procentowego kierowała się od dolnych kohort demograficznych ku górnym grupom społecznym bez względu na płeć. Zasadnicza część elektoratu socjaldemokracji koncentrowała się już niemal tradycyjnie po stronie mieszkanek i mieszkańców regionu powyżej 45-go roku życia. Kobiety tworzyły przy tym - wzorem Turynii i Saksonii - nieco większą część populacji wybierającą program polityczny SPD w gronie osób, które ukończyły 18 lat i nie osiągnęły jeszcze wieku 60 lat. Z dwóch do trzech p. p. wzrosła przewaga ich głosów nad odsetkiem poparcia mężczyzn podczas wiosennych wyborów z marca 2006 r. Socjaldemokracja utraciła jednak całłościowo 40% sprzymierzeńców sprzed dekady. Reorientacja zapatrywań politycznych lokalnej zbiorowości była widoczna już w 2002 r., kiedy termin Landtagswahl ponownie nałożył się z kampanią poprzedzającą plebiscyt na szczeblu federalnym, a naród niemiecki podzielił scenę polityczną na niemal dwie równe części. Ostatecznie czwarta kadencja urzędowania lokalnych struktur legislacyjnych Saksonii-Anhalt przerwała samodzielne rządy socjaldemokracji w ramach modelu magdeburskiego, a nowy układ polityczny promował CDU do zawierania kolejnych

porozumień koalicyjnych. O ile jednak sytuacja wyklarowana w 2002 r. nie wymagała od niej negocjacji z najgroźniejszymi konkurentami w walce o władzę, wiosną 2006 r. koalicja chadecko-liberalna straciła większość parlamentarną. Teoretycznie najbardziej realnym scenariuszem wydawał się projekt kooperacji SPD z PDS. Ci jednak ułatwili nieco zadanie politykom CDU, już wcześniej wykluczając możliwość porozumienia z postenerdowską Lewicą. Najstarsza niemiecka partia polityczna znalazła się zatem ponownie na szczytach władzy krajowej, choć nie dzierżyła już palmy pierwszeństwa w liczbie posiadanych mandatów poselskich. SPD utraciła poparcie wśród mężczyzn i kobiet. Partię tę wybrał jeden na pięciu głosujących. Podobny regres poparcia wystąpił po stronie płci żeńskiej (zmiana z 36,1% do 22,7%). Rozkład wielkości odsetka wyborczego przybrał wówczas formułę klepsydrową, zaobserwowaną nieco później także podczas wyborów krajowych w Turynii i Saksonii. Wartości spinające pierwszą i piątą kohortę w ujęciu całościowym zamykały się w przedziale od 22,9% dla osób w wieku 18-25 lat do 25,1% w przypadku zbiorowości powyżej 60-go roku życia. Po upływie kolejnych pięciu lat środkowe kohorty zyskały większą liczbę zwolenników, przez co poziom głosowania na SPD w poszczególnych grupach wiekowych był bardziej stabilny. Wzorem innych landów wschodnich, dominującą grupą społeczną, oddającą poparcie na socjaldemokratów w dobie wyborów na szóstą kadencję landtagu, byli przedstawiciele płci żeńskiej i męskiej w wieku powyżej 59-ciu lat. W ich przypadku poziom mobilizacji politycznej był o około 10 p. p. wyższy na tle wszystkich pozostałych subkategorii demograficznych. W odniesieniu do całego badanego okresu 1999-2011 to jednak kobiety chętniej wspierały program polityczny SPD w obrębie Saksonii-Anhalt.

Przegrana partii H. Kohla na szczeblu centralnym w 1998 r. musiała znaleźć przełożenie na wynik głosowania do krajowych struktur parlamentarnych Saksonii-Anhalt. CDU wsparło nieco ponad 20% osób, którzy 26 kwietnia pojawili się przy urnach wyborczych. Układ poparcia w rozłożeniu kohortowym układał się rosnąco wraz ze wzrostem średniej wieku mieszkańców i mieszkańek regionu. W porównaniu z SPD oraz PDS, elektorat chadecki do 45-go roku życia w najmniejszym stopniu sprzyjał tej partii w uzyskaniu jak najlepszego wyniku w skali całego kraju związkowego. O tym, iż Partia Demokratycznego Socjalizmu wprowadziła o trzech reprezentantów mniej do landtagu niż Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna zadecydowali ostatecznie reprezentanci czwartej i piątej grupy wiekowej. Gruntowna reorganizacja składu parlamentu po wyborach z 2002 r. przetrwała na przestrzeni kolejnych kadencji. Jej następstwem było przesunięcie politycznego środka ciężkości na stronę centroprawicową. W 2006 r. elektorat CDU wzrósł o 2/3 w porównaniu z rezultatem osiągniętym osiem lat wcześniej, przy czym wśród mężczyzn nastąpiła stabilizacja głosów

między drugą a piątą kohortą na poziomie 35%. Rozkład poparcia procentowego ukształtowanego udziałem kobiet w dalszym ciągu miał charakter mocno progresywny z kilkunastoprocentową nadwyżką generowaną przez dwie górne grupy demograficzne. Minimalne wsparcie płynące na rzecz chadecji od reprezentantek płci żeńskiej wynosiło wówczas 24,4%, maksymalne – 42,4%. Jeśli zestawieć te dane ze statystykami opracowanymi dla 2011 r. okaże się, iż tendencja do spłaszczania dysproporcji zachodzących wśród wyborców z różnych przedziałów wiekowych dosięgnęła również populację kobiet, ponieważ ubyło zwolenniczek programu politycznego CDU od 45-ego do 60-ego roku życia przy jednoczesnym zmniejszeniu rozproszenia głosów istniejącego między dwiema skrajnymi kohortami. Najbardziej stabilny elektorat wśród mężczyzn stanowili przedstawiciele trzeciej kohorty. Ubytek 1/10 głosujących w całym landzie tylko nieznacznie obniżył poparcie wytwarzane przez reprezentantów tej części zbiorowości, co nie udało się reszcie grup. W całym przekroju wyborczym między 1999 r. a 2011 r. mieszkanki Saksonii-Anhalt ponownie niosły większe wsparcie dla programu partyjnego czołowego ugrupowania zasiadającego w strukturach parlamentarnych na poziomie regionalnym i ogólnopolskim. Decyzje podejmowane wówczas przez obywateli i obywatelki wykazywały także wiele punktów wspólnych z tymi charakteryzującymi populację zamieszkującą Turynię oraz Saksonię. Jest to o tyle istotne, iż odstępstwo czasowe głosowań na trzecią i czwartą kadencję Bundestagu oraz lokalnych struktur ustawodawczych w dwóch wspomnianych regionach było mniejsze niż pół roku. Ponad to okres przeprowadzania wyborów krajowych z 1998 r. i 2002 r. na terenie Saksonii i Turynii pozwalał wszystkim ugrupowaniom zweryfikować nastroje społeczne przed Hauptwahlen.

Specyfika głosowania poszczególnych grup wiekowych elektoratu PDS/Die Linke nie odbiegała znacząco od tej obserwowanej w pozostałych regionach przyłączonych do RFN w 1990 r. Zmieniała się zasadniczo jedynie wartości poparcia dla owej partii w ujęciu globalnym. Saksonia-Anhalt była tym samym kolejnym landem, w którym to mężczyźni stanowili zasadniczy trzon elektoratu wyborczego wspomnianego ugrupowania. Przysłużyła się temu zwiększona mobilizacja społeczeństwa w górnych kohortach demograficznych, sięgającej niespełna 30% w 2006 r. i 2011 r. Wraz z upływem lat zmniejszał się również odsetek kobiet wspierających program polityczny Lewicy między 25-tym a 45-tym rokiem życia. Jedyną grupą społeczną, która częściej opowiadała się za tym ugrupowaniem były mieszkanki w wieku od 18-tu do 25-ciu lat.

Elektorat Zielonych i FDP w Saksonii-Anhalt stanowiły głównie kobiety, co zwłaszcza w przypadku drugiej z wymienionych partii politycznych wyróżniało ten land na tle

pozostałych krajów związkowych. Nie była to jednak tendencja stała, o czym świadczy rezultat wyborczy zanotowany przez liberałów wśród mężczyzn w 2006 r. Dana zebrane dla obu ugrupowań w okresie 1998-2011 potwierdziły ponad to progresywny wymiar rozkładu odsetka poparcia w poszczególnych grupach wiekowych ku dolnym kohortom.

Alter von ... bis unter ... Jahren	Insgesamt						Männer						Frauen					
	CDU	SPD	FDP	GRÜ- NE	DIE LIN- KE	Sons- tige	CDU	SPD	FDP	GRÜ- NE	DIE LIN- KE	Sons- tige	CDU	SPD	FDP	GRÜ- NE	DIE LIN- KE	Sons- tige
26. April 1998																		
18 - 25	16,5	24,9	4,3	5,4	17,2	31,8	15,3	21,7	4,3	5,0	16,8	36,8	17,8	28,8	4,3	5,8	17,6	25,8
25 - 35	17,2	28,0	4,4	4,8	19,6	26,0	16,7	27,0	4,1	4,2	18,2	29,7	17,7	28,9	4,8	5,5	20,9	22,2
35 - 45	19,3	31,2	5,0	3,8	20,6	20,0	18,9	30,5	4,3	3,1	19,5	23,8	19,7	31,9	5,6	4,6	21,8	16,5
45 - 60	21,7	36,5	4,5	2,5	20,7	14,2	21,1	35,7	3,8	2,4	20,1	16,9	22,3	37,2	5,1	2,6	21,2	11,6
60 und mehr	28,8	42,9	3,7	1,4	17,8	5,5	25,3	43,8	3,2	1,2	19,8	6,7	31,2	42,2	4,1	1,5	16,3	4,7
Insgesamt	22,2	35,2	4,3	3,0	19,4	15,9	20,5	34,1	3,9	2,7	19,3	19,4	23,8	36,1	4,8	3,2	19,4	12,7
26. März 2006																		
18 - 25	27,1	22,9	8,5	7,8	18,4	15,3	29,3	20,4	9,2	6,9	18,5	15,7	24,4	26,1	7,6	8,8	18,3	14,8
25 - 35	34,2	19,0	10,0	6,4	17,1	13,4	33,9	17,1	11,9	5,5	16,9	14,7	34,5	20,9	8,0	7,3	17,3	12,0
35 - 45	34,6	18,8	7,6	5,1	22,4	11,4	35,5	17,0	8,1	4,8	23,2	11,4	33,8	20,6	7,0	5,4	21,7	11,5
45 - 60	36,2	17,9	6,8	3,2	27,3	8,6	35,3	16,6	7,0	2,6	29,2	9,3	37,2	19,3	6,7	3,7	25,4	7,8
60 und mehr	39,3	25,1	5,1	1,7	25,2	3,5	35,5	24,3	4,9	1,4	29,7	4,1	42,4	25,7	5,3	2,0	21,5	3,0
Insgesamt	36,2	21,4	6,7	3,6	24,1	8,1	34,8	19,8	7,0	3,2	26,4	8,8	37,8	22,7	6,3	3,9	22,1	7,2
20. März 2011																		
18 - 25	24,2	16,8	5,1	12,4	15,8	25,7	25,9	16,2	5,4	9,2	14,4	29,0	22,2	17,7	4,7	16,2	17,4	21,8
25 - 35	30,1	17,4	5,3	11,3	16,4	19,5	28,7	16,2	5,1	10,6	16,4	23,0	31,5	18,8	5,5	12,1	16,4	15,8
35 - 45	33,7	16,9	5,0	11,1	19,4	14,0	34,9	15,1	4,3	10,0	19,5	16,2	32,4	18,6	5,7	12,3	19,3	11,7
45 - 60	30,6	17,8	4,0	7,9	27,3	12,4	30,2	16,8	3,4	7,1	28,6	13,9	30,9	18,8	4,6	8,7	26,0	11,0
60 und mehr	33,7	27,5	2,9	4,2	25,9	5,8	30,5	26,7	2,5	3,8	29,9	6,6	36,4	28,3	3,2	4,6	22,5	5,0
Insgesamt	31,9	21,7	3,8	7,3	24,1	11,1	30,6	20,4	3,4	6,6	26,0	13,0	33,2	22,9	4,2	8,0	22,4	9,3

Tab. 6.54. Głosowanie według płci (Insgesamt- ogółem, Männer- mężczyźni, Frauen- kobiety) i grup wiekowych w wyborach do Landtagu Saksonii-Anhalt w latach 1998-2011 (%)¹⁴⁴³

6.7.3. Zachowania polityczno-wyborcze w wyborach do Parlamentu Europejskiego

Przeprowadzenie analizy porównawczej zachowań wyborczych mieszkańców wschodnich krajów związkowych w głosowaniu do Parlamentu Europejskiego z wyszczególnieniem prawidłowości zachodzących pomiędzy różnymi grupami wiekowymi oraz preferencjami politycznymi kobiet i mężczyzn możliwe było w oparciu o statystyki dla okresu

¹⁴⁴³ Na podstawie: Ibidem, s. 192.

2004-2014. Dla uzyskania zarysu sytuacyjnego na gruncie frekwencji wyborczej z zachowaniem powyższych schematów badawczych pomocne okazały się z kolei wiadomości zgromadzone dla reprezentatywnej grupy wyborców z terenu całej RFN z lat 1994-2014. Główny punkt ciężkości stanowią jednak szczegółowe dane zebrane z 2009 r. i 2014 r. Wcześniejsze dane są niepełne bądź nie wszystkie landy gromadziły stosowne informacje od lat 90-tych ubiegłego wieku.

Rozkład frekwencji wyborczej kobiet i mężczyzn w wyborach do Europarlamentu przedstawia podział kohortowy osób biorących udział w głosowaniu, uwzględniający pięcioletnie przedziały wiekowe. Bliskie analogie istniejące wśród mieszkańców między 50-tym a 60-tym rokiem życia oraz zbiorowości w wieku 60-70 lat pozwoliły poszerzyć zakres analizy dla tej części wyborców w perspektywie dziesięcioletniej. W okresie 1994-2014 większe zainteresowanie Eurowyborami przejawiali reprezentanci starszych kategorii wiekowych, a umowna linia, rozdzielająca mniej i bardziej aktywne części elektoratu znajdowała się pomiędzy 40-tym a 45-tym rokiem życia. W tym przypadku nie odzwierciedlała ona wartości maksymalnej dla całej RFN w danym czasie, ponieważ ta osiągnięta była dopiero przez mieszkańców i mieszkanki w wieku minimum 50-ciu lat. W odróżnieniu od wyborów szczebla federalnego czy krajowego wyznaczony punkt zmiany trendu oznaczał zrównanie lub kwantytatywny przeskok poziomu zaangażowania odnotowanego dla przedstawicieli najmłodszej generacji głosujących kobiet i mężczyzn z pierwszej grupy wiekowej. W przypadku mężczyzn różnica między oboma ekstremami sięgała 25 p. p. Różnica między najniższą i najwyższą skalą partycypacji wyborczej wśród kobiet była o 2 p. p. niższa. Lokale wyborcze częściej odwiedzały kobiety między trzydziestym a sześćdziesiątym rokiem życia. Przewaga płci męskiej zaznaczała się poniżej i powyżej wspomnianego przedziału wiekowego.

W okresie dwóch dekad dzielących czwarty i siódmy plebiscyt europejski ewoluowała aktywność wyborcza najmłodszej części elektoratu niemieckiego. Wzrosło całociowe uczestnictwo kobiet w pierwszej, drugiej i trzeciej kohorcie, przez co dysproporcje w rozdziale frekwencji między jedną a drugą płcią uległy wyraźnemu ujednoliceniu. Analogicznie do wyborów na szczeblu federalnym i krajowym poziom ogólnonarodowego zaangażowania w wybór posłów do europejskich struktur ustawodawczych wyhamowywał po 70-tym roku życia, na co wpływało przede wszystkim znaczące obniżenie wskaźnika frekwencji wśród kobiet. Był on każdorazowo o ok. 10 p. p. niższy w porównaniu z wartościami notowanymi wśród mężczyzn. Wyraźne osłabienie aktywności wyborczej społeczeństwa na przestrzeni dwóch kolejnych dekad pociągało za sobą adekwatne korekty zakresu zainteresowania głosowaniem między kohortami, które nie wpływały ostatecznie na zmianę

układu aktywizacji poszczególnych grup wiekowych w RFN. Poprawa koniunktury podczas wyborów do Parlamentu w 2014 r. odpowiadała nieznacznemu wzrostowi wskaźników uczestnictwa w głosowaniu ustalającym nowy porządek polityczny na szczeblu federalnym w 2013 r.

Frekwencja wyborcza do Parlamentu Europejskiego według płci i grup wiekowych w RFN w latach 1994-2014 (%)												
	RFN				Mężczyźni				Kobiety			
	1994	1999	2009	2014	1994	1999	2009	2014	1994	1999	2009	2014
18-21	52,9	34,4	35,2	39,6	53,9	35,6	35,1	40,0	51,9	33,1	35,2	39,2
21-25	47,2	29,1	30,1	35,3	47,9	30,2	30,6	35,3	46,5	28,0	29,7	35,4
25-30	47,7	29,8	30,7	36,2	47,7	30,1	30,4	35,8	47,7	29,4	30,9	36,6
30-35	50,9	32,5	34,6	38,5	49,9	32,1	34,1	37,8	52,0	32,9	35,0	39,2
35-40	54,8	35,5	38,7	42,3	53,6	34,9	38,0	41,9	55,9	36,2	39,5	42,7
40-45	58,0	38,6	41,7	45,8	57,0	37,9	41,2	44,9	59,1	39,3	42,3	46,6
45-50	59,6	41,8	43,7	49,2	59,2	41,5	42,9	48,6	60,0	42,2	44,4	49,9
50-60	63,7	46,3	46,4	51,5	63,2	45,9	46,2	51,0	64,1	46,6	46,7	51,9
60-70	68,5	54,4	54,0	58,2	69,8	55,2	54,2	58,6	67,5	53,7	53,8	57,8
70-	57,9	48,6	51,5	56,8	64,0	55,5	56,9	61,8	54,9	45,1	47,9	53,2

Tab. 6.55. Frekwencja wyborcza w głosowaniu do Parlamentu w RFN w latach 1994-2014 według płci i grup wiekowych (%)¹⁴⁴⁴

Dostrzegalny w skali ogólnopolskiej przyrost frekwencji wyborczej między głosowaniem na siódmą a ósmą kadencją Parlamentu Europejskiego to efekt jednoczesnej mobilizacji społeczeństwa zachodnio- i wschodnioniemieckiego. Na obszarze nowych krajów związkowych największy, bo ponad 50%-owy progres, zanotowano w Brandenburgii. Różnica międzykohortowa w pięcioletniej perspektywie czasowej wynosiła minimum 10,1 p. p. wśród mieszkańców od 21 lat do 25 lat i wzrastała jednostajnie wraz z wiekiem lokalnej zbiorowości. Przyrost procentowy wskaźnika aktywizacji wyborczej dla mieszkańców pomiędzy 50-tym a 70-tym rokiem życia był niemal dwukrotnie wyższy. Górną granicę zarysowującej się tendencji wyznaczała dziewiąta kohorta, jakkolwiek stosunek obu wielkości w przekroju społecznym przesunął faktyczną zmianę na korzyść trzeciej i piątej subkategorii demograficznej. Zgodnie z tendencją wyznaczaną również przez Bundestagswahl i Landtagswahl, po przekroczeniu bariery wieku emerytalnego zainteresowanie wydarzeniem zaczęło słabnąć. Poziom ogólnego

¹⁴⁴⁴ 1994-1999: bez osób z zaświadczeniem o uprawnieniu do głosowania. 2004-2014: także osoby z zaświadczeniem o uprawnieniu do głosowania widniejące w rejestrze wyborców (dla okręgów z klasycznymi lokalami wyborczymi). Na podstawie: Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 25. Mai 2014*, op. cit., s.12.

zaangażowania w wybór parlamentarzystów na szczeblu ponadnarodowym postępował dwukierunkowo. Pierwszy trend wyznaczały landy o progresywnej zmianie odsetka partycypacji wyborczej: Brandenburgia, Saksonia i Saksonia-Anhalt. Kolejną grupę tworzyły kraje związkowe o neutralnej, względnie regresywnej aktywności elektoratu, głównie z uwagi na kilkupunktowy spadek frekwencji wśród mieszkańców i mieszkank powyżej 30-tego roku życia. Takie realia miały miejsce w Meklemburgii-Pomorzu Przednim oraz Turyngii. Na pozostałym terenie przyłączonym do RFN w 1990 r. świadomość polityczna jednostek w poszczególnych grupach wiekowych wyrażana aktywnym udziałem w eurowyborach na przestrzeni 2009 r. i 2014 r. była widocznie wyższa, aczkolwiek zamykała się maksymalnie w 6 p. p. Uwzględniając powyższe okoliczności, mieszkańcy Saksonii-Anhalt po raz pierwszy od 1994 r. okazali się najmniej zmobilizowaną społecznością w gronie wschodnich krajów związkowych, przejmując niechlubną pozycję rankingową od Brandenburgii. W selekcji niemieckich deputowanych do Parlamentu Europejskiego uczestniczyła tu na ogół co trzecia osoba z czynnym prawem wybierania. Na drugim biegunie ponownie znalazła się Turyngia, mimo ogólnego odpływu liczby wyborców. Swoje poparcie oddawało tu przeciętnie 40% obywateli do 35-go roku życia i co drugi członek starszych grup wiekowych. Zbliżone wartości frekwencji uzyskała Saksonia.

Frekwencja wyborcza do PE według grup wiekowych w landach wschodnich za okres 2009-2014 (%)										
	2009	2014	2009	2014	2009	2014	2009	2014	2009	2014
	BB	BB	MV	MV	SN	SN	ST	ST	TH	TH
18-21	25,8	38,5	34,6	38,1	42,1	44,0	28,1	31,3	44,6	43,9
21-25	20,4	30,5	29,6	29,9	36,8	40,0	25,4	31,2	37,7	38,0
25-30	18,9	32,3	27,8	33,1	36,5	41,6	25,4	31,2	39,1	39,5
30-35	21,4	34,8	35,7	34,9	40,7	42,2	28,9	34,6	44,3	41,8
35-40	24,8	41,5	45,4	40,6	44,8	46,6	33,9	37,8	49,5	47,0
40-45	29,2	46,3	47,6	45,4	47,8	48,3	37,2	42,2	52,3	50,9
45-50	30,9	48,2	48,9	49,3	49,4	51,1	38,2	43,7	54,9	53,1
50-60	31,7	49,7	51,5	49,8	50,6	51,6	40,6	45,7	58,0	54,6
60-70	38,1	56,4	58,8	56,3	56,2	56,4	46,8	51,2	63,9	60,8
70-	35,6	53,1	53,1	53,1	51,0	52,8	43,1	47,7	57,6	56,8

Tab. 6.56. Frekwencja wyborcza w głosowaniu do Parlamentu Europejskiego w landach wschodnich w latach 2009-2014¹⁴⁴⁵

¹⁴⁴⁵ Udział wyborców z zaświadczeniem uprawniającym do głosowania i widniejących w rejestrze wyborców spośród wszystkich osób uprawnionych do wzięcia udziału w głosowaniu. Na podstawie: Idem, *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 7. Juni 2009*, op. cit., s.

Cechy rozkładu frekwencji wyborczej w poszczególnych kohortach populacyjnych nowych i starych krajów związkowych dokładnie odwzorowują właściwości statystyki sporządzonej dla całej RFN. Dwie główne różnice sprowadzały się do wysokości faktycznego zainteresowania wyborami na szczeblu ponadnarodowym w ujęciu subregionalnym oraz z wyszczególnieniem odsetka partycypacji wyborczej osobno dla kobiet i mężczyzn. Na obszarze byłej NRD większą aktywnością w tym zakresie wykazywał się elektorat żeński, natomiast w landach zachodnich niewielką przewagą odsetka głosujących zachowywali przedstawiciele płci przeciwnej. Pomimo tych zasadniczych różnic poziom koncentracji uwagi na plebiscycie europejskim – inaczej niż miało to miejsce w trakcie Bundestagswahl - wśród przedstawicieli jednej i drugiej zbiorowości był porównywalny. Różnice istniejące na poziomie poszczególnych grup wiekowych nie odbiegały znacząco od siebie i wpisywały się w ogólny trend predestynujący społeczność Niemiec Zachodnich do większego uczestnictwa w głosowaniu z początkiem XXI wieku. W trakcie głosowania z 2009 r. między pierwszą a szóstą kohortą skala odchylenia mieściła się w zakresie mniej niż jednego p. p. na korzyść landów zachodnich. Pięć lat później sytuacja uległa zmianie. Większy odsetek osób w wieku do 45-ciu lat, które dokonały wyboru europosłów na ósmą kadencję parlamentarną generowały wschodnie kraje związkowe. Starsi wyborcy zainteresowani plebiscytem europejskim rekrutowali się częściej spoza obszaru byłej NRD. Wśród reprezentantów skrajnej górnej kohorty frekwencja wyborcza malała jednak niezależnie od regionu pochodzenia. Tak było zarówno przed, jak i po wejściu w życie Traktatu Lizbońskiego.

Mężczyźni do 45-go roku życia zamieszkujący wschodnie kraje związkowe RFN wypracowali wyższy pułap zainteresowania wyborami do Parlamentu Europejskiego w 2014 r. niż adekwatna społeczność z landów zachodnich. Była to zauważalna różnica w odniesieniu do danych za 2009 r., gdzie całościowo lepsze statystyki wypracowali reprezentanci płci męskiej z regionów RFN w granicach sprzed traktatu zjednoczeniowego. Wzorem głosowania do Bundestagu oraz parlamentów krajowych w gronie mężczyzn przed trzydziestym rokiem życia najaktywniejszą zbiorowość tworzyła pierwsza kohorta. Powyżej granicy 30-tu lat zainteresowanie eurowyborami systematycznie rosło. Najbardziej widoczne różnice pomiędzy wschodnimi i zachodnimi regionami Niemiec klarowały się dopiero dla poziomu dziewiątej i dziesiątej kategorii wiekowej. Średnie odchylenie w 2009 r. i 2014 r. sięgało nieco ponad 5 p. p. na niekorzyść obszarów przyłączonych do RFN w 1990 r.

10; Idem, *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 25. Mai 2014*, op. cit., s.13.

Niezależnie od wzrostu ogólnego poziomu frekwencji wyborczej na przestrzeni pięciu lat od wyodrębnienia składu Parlamentu Europejskiego siódmej kadencji, mieszkanki Zachodniej i Wschodniej RFN częściej rezygnowały z uczestnictwa w plebiscycie na szczeblu ponadnarodowym po osiągnięciu wieku okołoemerytalnego niezależnie od reprezentowanego regionu. Taka sama sytuacja powtórzyła się zarówno w wyborach federalnych, jak i krajowych. Kobiety pochodzące z landów wschodnich generowały równocześnie nieznacznie większość głosów w środkowych przedziałach wiekowych niż ich rówieśniczki z pozostałych regionów Niemiec, co w perspektywie Bundestagswahl 2013 stanowiło pewne novum. Analiza porównawcza trendów frekwencji wyborczej dla obu płci pozwala dostrzec dwie niezmiennie płaszczyzny zbieżności z głosowaniem nad reprezentacją parlamentu federalnego. Przede wszystkim koncentracja zainteresowania jednym i drugim wydarzeniem w przypadku kobiet osiąga wyższe wartości powyżej drugiej kohorty. Mężczyźni natomiast częściej odwiedzają lokale wyborcze po osiągnięciu wieku emerytalnego. Wśród osób przekraczających 60-ty rok życia kobiety zamieszkujące nowe kraje związkowe wciąż jednak pozostają nieznacznie bardziej zaangażowane w proces wyborczy na tle pozostałej społeczności niż ich rówieśniczki z zachodniej RFN.

Frekwencja wyborcza do PE według płci i grup wiekowych w landach wschodnich oraz zachodnich za okres 2009-2014 (%)												
	2009						2014					
	42,6	44,3	42,2	44,7	43,0	43,9	48,1	49,4	47,9	49,8	48,2	49,1
	NL	SL	MNL	MSL	KNL	KSL	NL	SL	MNL	MSL	KNL	KSL
18-21	34,4	35,3	34,9	35,2	33,7	35,5	39,6	39,7	40,3	40,0	38,9	39,3
21-25	29,9	30,2	30,6	30,6	29,2	29,8	35,3	35,3	35,1	35,3	35,5	35,4
25-30	30,3	30,8	29,7	30,6	31,0	30,9	36,9	36,0	36,7	35,6	37,2	36,4
30-35	34,5	34,6	33,2	34,4	36,0	34,8	38,8	38,4	37,3	37,9	40,5	38,9
35-40	38,9	38,7	37,6	38,1	40,3	39,4	43,6	42,0	42,4	41,7	45,0	42,3
40-45	41,8	41,7	40,3	41,4	43,3	42,0	46,9	45,5	45,6	44,7	48,4	46,3
45-50	43,2	43,8	41,5	43,2	45,0	44,3	49,0	49,3	47,8	48,8	50,2	49,8
50-60	45,4	46,7	44,3	46,7	46,5	46,8	49,8	51,8	48,8	51,6	50,9	52,1
60-70	51,4	54,7	50,9	55,1	51,8	54,3	55,5	58,9	55,3	59,5	55,7	58,3
70-	47,4	52,4	52,1	58,0	44,3	48,7	52,0	58,0	56,5	63,1	48,9	54,3

Tab. 6.57. Frekwencja w wyborach do Parlamentu Europejskiego według płci i grup wiekowych na terenie landów wschodnich i zachodnich (ogółem) w latach 2009-2014¹⁴⁴⁶

¹⁴⁴⁶ Udział wyborców z zaświadczeniem uprawniającym do głosowania i widniejących w rejestrze wyborców spośród wszystkich osób uprawnionych do wzięcia udziału w głosowaniu. NL/SL (Nowe Landy/Stare Landy odpowiednio z: Berlinem Wschodnim/Berlinem Zachodnim); MNL/KNL oraz MSL/KSL (Mężczyźni/Kobiety z nowych landów oraz Mężczyźni/Kobiety z terenu landów zachodnich). Na podstawie: Idem, *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 7. Juni 2009*, op. cit., s. 10-11; Idem, *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 25. Mai 2014*, op. cit., s. 13-14.

Biorąc pod uwagę tylko wschodnie kraje związkowe, najwyższe wartości frekwencji wyborczej wśród mężczyzn w 2009 r. odnotowano w Turynii. Najniższa mobilizacja podczas głosowania wystąpiła w Brandenburgii. Jeden i drugi region dzielił około dwudziestu punktów procentowych różnicy, co oznaczało, iż zainteresowanie mężczyzn zamieszkujących największy z pięciu nowych landów było dwukrotnie wyższe. W 2014 r. dystans między dwoma skrajnymi przypadkami zmniejszył się niemal czterokrotnie, a miejsce Brandenburgii przejęła Saksonia-Anhalt. Analiza kohortowa pozwala dostrzec porównywalne wielkości frekwencji ukształtowane w trakcie wyborów na ósmą kadencję Parlamentu Europejskiego w systemie parowym: pomiędzy Turynią i Saksonią oraz Meklemburgią-Pomorzem Przednim a Brandenburgią. W skali makroregionalnym Turynia wciąż podtrzymywała strategiczne wartości partycypacji w wyborach europejskich.

Frekwencja wyborcza do PE według grup wiekowych mężczyzn w landach wschodnich za okres 2009-2014 (%)										
	2009	2014	2009	2014	2009	2014	2009	2014	2009	2014
	BB	BB	MV	MV	SN	SN	ST	ST	TH	TH
18-21	24,9	38,5	35,2	37,9	43,3	45,9	29,2	30,6	45,1	45,8
21-25	21,7	31,6	29,9	31,9	38,3	40,1	25,2	30,5	38,1	36,2
25-30	18,8	31,7	26,0	32,8	36,5	41,7	24,9	30,6	37,5	39,2
30-35	20,5	32,7	33,3	33,2	39,0	41,1	26,8	33,4	43,0	40,2
35-40	24,4	40,5	42,4	38,4	43,1	45,6	32,9	35,8	47,0	46,0
40-45	28,0	44,1	45,8	44,8	46,3	47,1	35,8	39,7	49,6	49,4
45-50	29,8	47,4	47,3	47,6	47,1	50,1	36,6	41,8	53,5	51,9
50-60	30,8	48,2	50,1	48,5	49,4	50,5	39,4	44,4	56,5	54,1
60-70	37,7	56,7	58,2	55,3	55,9	56,2	45,8	50,2	63,4	60,1
70-	40,3	57,3	57,4	57,2	56,4	57,8	47,0	51,6	62,5	61,2

Tab. 6.58. Frekwencja wyborcza do parlamentu Europejskiego według grup wiekowych mężczyzn w landach wschodnich za okres 2009-2014¹⁴⁴⁷

Wnioski zgromadzone dla zbiorowości płci męskiej w zakresie zmiany ogólnego odsetka zainteresowania głosowaniem nad reprezentacją polityczną Europarlamentu pomiędzy landami wschodnimi o skrajnym położeniu na przestrzeni dwóch cykli wyborczych korespondują z ogólną obserwacją wskaźników frekwencji wśród kobiet. W tym przypadku dynamika rozwarcia nożyc liczebności uczestniczek Europawahl z poziomu grup wiekowych

¹⁴⁴⁷ Udział wyborców z zaświadczeniem uprawniającym do głosowania i widniejących w rejestrze wyborców pośród wszystkich osób uprawnionych do wzięcia udziału w głosowaniu. Por.: Na podstawie: Idem, *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 7. Juni 2009*, op. cit., s. 10; Idem, *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 25. Mai 2014*, op. cit., s. 13.

dla dwóch regionów o wartościach krańcowych była nieco niższa. Mężczyźni zanotowali w związku z tym zauważalnie wyższy progres w kwestii wzmocnienia swojej obecności przy urnach wyborczych. W okresie 2009-2014 nie zmieniła się za to reguła rozdziału odsetków frekwencji między mieszkankami i mieszkańcami obszarów przyłączonych do RFN w 1990 r. W każdym z landów wschodnich zainteresowanie wyborami wśród kobiet pomiędzy 25-tym a 70-tym rokiem życia przewyższało potwierdzony udział kohort męskich. W gronie seniorów powyżej dziewiątej grupy wiekowej aktywność płci żeńskiej bardzo wyraźnie słabła.

Frekwencja wyborcza do PE według grup wiekowych kobiet w landach wschodnich za okres 2009-2014 (%)										
	2009	2014	2009	2014	2009	2014	2009	2014	2009	2014
	BB	BB	MV	MV	SN	SN	ST	ST	TH	TH
18-21	26,8	38,3	33,9	38,3	40,9	41,9	26,9	32,1	43,9	41,9
21-25	18,7	29,4	29,2	27,9	35,2	39,8	25,6	32,0	37,3	39,9
25-30	19,0	33,0	29,9	33,4	36,6	41,4	26,0	32,1	41,0	39,9
30-35	22,3	37,1	38,5	36,8	42,6	43,4	31,4	35,9	45,8	43,5
35-40	25,3	42,5	48,6	42,9	46,8	47,8	34,8	40,1	52,3	48,2
40-45	30,4	48,4	49,6	46,1	49,3	49,7	38,7	45,0	55,0	52,6
45-50	32,0	49,0	50,6	50,9	51,8	52,1	40,1	45,6	56,4	54,3
50-60	32,6	51,2	53,0	51,2	51,8	52,6	41,8	46,9	59,5	55,1
60-70	38,5	56,1	59,4	57,3	56,6	56,6	47,7	52,1	64,3	61,4
70-	32,4	50,1	50,3	50,4	47,5	49,5	40,5	45,0	54,3	53,7

Tab. 6.59. Frekwencja wyborcza do parlamentu Europejskiego według grup wiekowych kobiet w landach wschodnich za okres 2009-2014¹⁴⁴⁸

Preferencje partyjne kobiet i mężczyzn w okresie 2004-2014 ewoluowały głównie w zakresie poparcia udzielanego SPD oraz PDS/Die Linke. Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna na fali wzrostu zwolenników po uprzednich wyborach do Bundestagu notowała każdorazowo bardzo pewne zwycięstwo na tle pozostałych ugrupowań walczących o miejsca ich reprezentantów w Parlamencie Europejskim. W 2004 r. co czwarty mieszkaniec i mieszkanka typował posła ówczesnej PDS. Trzeci rezultat głosowania odnotowała Socjaldemokratyczna Partia Niemiec. Ponad 6%-owe poparcie obywateli obu płci przypadło Związkowi90/Zieloni, natomiast wynik FDP był ostatecznie słabszy od osiągnięcia liberałów o półtora p. p. W Saksonii, Brandenburgii oraz Turyngii wybory do ponadnarodowych struktur

¹⁴⁴⁸ Udział wyborców z zaświadczeniem uprawniającym do głosowania i widniejących w rejestrze wyborców spośród wszystkich osób uprawnionych do wzięcia udziału w głosowaniu. Por.: Na podstawie: Idem, *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 7. Juni 2009*, op. cit., s. 11; Idem, *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 25. Mai 2014*, op. cit., s. 14.

ustawodawczych poprzedzały głosowanie na szczeblu krajowym. Stąd też rezultaty uzyskane przez partie polityczne w czerwcu 2004 r. stanowiły dla nich dogodny punkt odniesienia przed walką o jak najlepszy wynik w landtagu. Preferencje polityczne poszczególnych grup wiekowych ujawnione w trakcie plebiscytu europejskiego determinowały w istotny sposób trendy zaobserwowane później podczas Nebenwahlen. CDU cieszyła się równym poparciem 1/3 kobiet i mężczyzn, przy czym w skali całego obszaru obejmowanego przez landy wschodnie nieco wyższym zaufaniem darzyły chadeków reprezentantki płci żeńskiej. Mężczyźni częściej wotowali jednak za posłami tego ugrupowania pomiędzy 25-tym a 60-tym rokiem życia. Sytuacja odmieniła się dopiero na jesieni podczas wyborów krajowych. Liczba osób typujących parlamentarzystów wschodnioniemieckiej PDS rosła wraz z wiekiem społeczeństwa. Siła trendu, podobnie jak w wyborach związkowych, była wyższa w górnych grupach wiekowych mężczyzn, zwłaszcza w gronie zbiorowości powyżej 45-ciu lat. Partia Demokratycznego Socjalizmu, a później Die Linke, zdobywała większe grono zwolenniczek w dolnych kohortach demograficznych. Całościowo mieszkanki landów wschodnich stanowiły nieznacznie słabsze grono osób optujących za programem wyborczym tego ugrupowania. Struktura wielkości poparcia SPD przybierała formę klepsydry, gdzie wartości graniczne wahały się w przedziale od około 15% w pierwszej – do 16% w piątej kohorcie. Całościowo mężczyźni dostarczali o niespełna 1 p. p. mniej głosów niż kobiety, co przekładało się również na stosownie mniejsze udziały ich kohort w ostatecznym wyniku partii. Aprobata kandydatów FDP oraz Bündnis90/Die Grünen w układzie kohortowym rosła ku dolnym grupom wiekowym. Tendencja ta utrzymywała się wśród mężczyzn i kobiet, przy czym w 2004 r. za przedstawicielami obu partii w europejskich strukturach ustawodawczych opowiadało się nieznacznie mniejsze grono mieszanek wschodnich krajów związkowych.

Preferencje partyjne w wyborach europejskich (nowe kraje związkowe według płci i grup wiekowych w 2004 r.)															
2004	Nowe Landy Ogółem (%)					Mężczyźni (%)					Kobiety (%)				
	CDU	SPD	Grüne	Linke	FDP	CDU	SPD	Grüne	Linke	FDP	CDU	SPD	Grüne	Linke	FDP
18-25	29,3	14,8	10,8	16,4	8,6	29,1	14,6	11,8	16,3	9,8	29,7	15,1	9,7	16,6	7,3
25-35	34,5	10,6	12,7	15,9	7,3	35,6	10,3	11,4	15,7	8,2	33,3	10,9	14,1	16,2	6,4
35-45	35,5	12,0	9,2	21,6	5,2	37,1	11,2	9,6	21,5	5,2	33,9	12,7	8,8	21,6	5,1
45-60	35,0	13,4	5,7	27,8	4,7	35,8	12,7	5,7	27,9	4,8	34,2	14,1	5,7	27,7	4,5
60-	35,4	21,1	2,8	29,1	3,1	33,2	21,8	2,9	31,7	2,8	37,2	20,6	2,8	26,9	3,4
Razem	34,8	15,9	6,3	25,1	4,7	34,6	15,6	6,5	25,8	4,9	35,0	16,3	6,1	24,5	4,5

Tab. 6.60. Preferencje partyjne mieszkańców nowych landów według płci i grup wiekowych w 2004 r.¹⁴⁴⁹

¹⁴⁴⁹ Nowe Landy łącznie z Berlinem Wschodnim. Dane szacunkowe - % poparcia przypadający na każde 100 ważnych oddanych głosów. Na podstawie: Idem, *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der*

Przejęcie dorobku politycznego NRD przez wschodnie kraje związkowe powodowało, iż zasadniczy układ sił politycznych w wyścigu wyborczym do europejskich struktur ustawodawczych w tym regionie odpowiadał rozkładowi popularności partyjnej podczas lokalnego głosowania nad reprezentacją partyjną Bundestagu oraz krajobrazowi politycznemu na poziomie legislatur krajowych niż analogicznym wydarzeniom w ujęciu ogólnopaństwowym. W 2009 r. nastąpiło kilka widocznych przesunięć w zakresie preferencji ideologiczno-programowych elektoratu wschodnioniemieckiego.

Preferencje partyjne w wyborach europejskich (nowe kraje związkowe według płci i grup wiekowych w 2009 r.)															
2009	Nowe Landy Ogółem (%)					Mężczyźni (%)					Kobiety (%)				
	CDU	SPD	Grüne	Linke	FDP	CDU	SPD	Grüne	Linke	FDP	CDU	SPD	Grüne	Linke	FDP
18-25	24,2	17,7	10,0	15,0	11,0	24,5	17,4	8,2	14,6	12,4	23,8	18,0	12,1	15,6	9,5
25-35	27,2	14,2	13,4	13,3	12,6	27,0	13,3	12,1	13,5	14,0	27,4	15,1	14,9	13,1	11,0
35-45	29,2	13,2	12,1	17,1	11,4	28,7	12,3	11,7	17,9	12,7	29,7	14,1	12,5	16,3	10,0
45-60	28,9	14,1	7,2	25,4	9,1	28,0	13,4	6,8	27,2	9,4	29,7	14,7	7,5	23,8	8,7
60-	33,5	18,6	3,4	28,1	5,2	30,4	18,7	3,0	32,2	5,4	36,1	18,5	3,7	24,7	5,0
Razem	30,2	15,9	7,3	23,3	8,4	28,6	15,4	6,9	25,0	9,2	31,6	16,4	7,7	21,5	7,7

Tab. 6.61. Preferencje partyjne mieszkańców nowych landów według płci i grup wiekowych w 2009 r.¹⁴⁵⁰

Podobnie, jak w późniejszym głosowaniu wyłaniającym skład personalny niektórych landtagów oraz deputowanych izby niższej parlamentu RFN, kobiety głosy oddawane na chadeków stanowiły większość w niemal każdej grupie wiekowej. Spadło jednak ogólne wotum zaufania wobec kandydatów z ramienia CDU. Na tle słabnących notowań całego ugrupowania utrzymały się wskaźniki procentowe generowane głosami mieszkanki i mieszkańców w wieku powyżej 60-ciu lat. Odnosząc się do wrześniowego plebiscytu na szczeblu federalnym, liczba zwolenników przedstawicieli SPD na forum europejskie w gronie mężczyzn i kobiet do 35-go roku życia przewyższała ówczesne poparcie, jakim cieszyli się potencjalni delegaci z ramienia Die Linke. Mieszkanki nowych landów przejęły jednak pozycję kluczowego elektoratu aprobującego program wyborczy Zielonych na forum europejskim, co potwierdziło się na drodze Haupt- i Nebenwahlen. Udział ich poparcia w odniesieniu do głosów sprzed pięciu lat wzrósł na tym etapie o 1/4, z 6,1% do 7,7%. Przybyło również zwolenników po stronie mężczyzn, jakkolwiek tempo zmiany w ich przypadku było czterokrotnie słabsze niż

Bundesrepublik Deutschland am 13. Juni 2004, Wiesbaden 2004, s. 31,
https://m.braunschweig.de/politik_verwaltung/politik/wahlen/ew/repwahlstatistikeu04.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019].

¹⁴⁵⁰ Nowe Landy łącznie z Berlinem Wschodnim. % poparcia na każde 100 ważnie oddanych głosów wśród wyborców z zaświadczeniem uprawniającym do głosowania i zewidencjonowanych w spisie wyborców. Na podstawie: Idem, *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 7. Juni 2009*, op. cit., s. 24-25.

progres u kobiet. Bardzo widoczny wzrost notowań wyborczych zanotowała Wolna Partia Demokratyczna. Jej kandydaci do objęcia stanowisk poselskich w Parlamencie Europejskim cieszyli się zaufaniem niemal co dziesiątego mieszkańca i jednej na trzynaście kobiet. Dzięki temu całociowy rezultat polityków FDP przewyższał faktyczną popularność Bündnis90/Die Grünen.

2014 r. utrzymał partyjny status quo ukształtowany w 2009 r. oraz potwierdzony Hauptwahlen w 2013 r. Kandydatury wystawione przez Unię Chrześcijańsko-Demokratyczną do europejskich struktur parlamentarnych nadal akceptowało 30% społeczeństwa z przewagą głosów żeńskich. Różnica rozkładu głosów między mężczyznami a kobietami wzrosła jednak w ciągu dekady z 0,4 p. p. do 5,3 p. p. Wzorem wyborów krajowych wydatnie zwiększyło się zaufanie względem programu politycznego CDU kierowane przez społeczeństwo osiągające wiek emerytalny. Ponownie kluczową rolę w potwierdzeniu trendu wykrystalizowanego w czasie poprzedniego głosowania odegrały mieszkanki landów wschodnich. O ile dystans dzielący młodsze grupy wiekowe obu płci utrzymywał się w granicach około 1 p. p., pogłębiał się on do 6 p. p. po ukończeniu przez wyborców 60-ego roku życia. SPD oraz Die Linke osiągnęły bardzo zbliżony rezultat plebiscytowy nieznacznie wskazujący na Lewicę. Na wymienione ugrupowania wotował co piąty obywatel i obywatelka spośród całej społeczności uprawnionej do wzięcia udziału w wyborach. Lewica nie zdołała jednak powtórzyć wyniku z poprzedniego plebiscytu, podobnie, jak to miało miejsce już w jesiennych wyborach do Bundestagu w 2013 r. Żeńska część elektoratu zaznaczyła ponad to pewną przewagę głosów między 35-tym a 60-tym rokiem życia, co stanowiło pewien punkt zwrotny w podtrzymaniu dominacji kohort męskich w gronie wszystkich zwolenników tej partii.

Preferencje partyjne w wyborach europejskich (nowe kraje związkowe według płci i grup wiekowych w 2014 r.)															
2014	Nowe Landy Ogółem (%)					Mężczyźni (%)					Kobiety (%)				
	CDU	SPD	Grüne	Linke	FDP	CDU	SPD	Grüne	Linke	FDP	CDU	SPD	Grüne	Linke	FDP
18-25	22,0	14,4	12,8	15,8	2,5	20,8	14,3	9,2	15,0	2,8	23,2	14,5	16,6	16,5	2,1
25-35	25,5	14,6	11,7	14,9	2,6	24,5	14,4	9,3	14,6	3,0	26,7	14,7	14,3	15,2	2,2
35-45	30,2	15,4	11,2	14,9	2,8	28,3	15,4	9,5	14,4	3,2	32,1	15,5	13,1	15,3	2,4
45-60	29,7	18,0	6,9	20,8	2,5	28,3	17,8	6,3	20,3	2,5	31,1	18,2	7,6	21,3	2,4
60-70	29,8	22,4	3,2	25,1	2,1	26,5	22,5	3,0	26,2	2,2	32,8	22,3	3,5	24,2	2,0
70+	34,5	26,9	1,9	24,0	1,7	29,4	28,2	1,6	26,8	1,7	38,5	25,8	2,1	21,8	1,8
Razem	30,1	20,1	6,4	20,6	2,3	27,4	20,0	5,6	21,0	2,4	32,7	20,1	7,2	20,3	2,1

Tab. 6.62. Preferencje partyjne mieszkańców nowych krajów związkowych RFN według płci i grup wiekowych w 2009 r.¹⁴⁵¹

¹⁴⁵¹ Nowe Landy łącznie z Berlinem Wschodnim. Udział (%) wyborców z zaświadczeniem uprawniającym do głosowania i widniejących w rejestrze wyborców pośród wszystkich osób uprawnionych do głosowania (dla

Największym przegranym eurowyborów w 2014 r. była FDP, która nie zdążyła jeszcze odbudować się po historycznej klęsce poniesionej pół roku wcześniej na szczeblu centralnym. Uzyskując 2,3% głosów znalazła się w tyle stawki walczącej o nominacje poselskie w parlamencie UE. Wyprzedzali ją nie tylko Zieloni, ale przede wszystkim Alternatywa dla Niemiec, która z poparciem 8,4% społeczeństwa landów wschodnich uzyskała na tym terenie czwarty rezultat wyborczy. W perspektywie kolejnych kampanii o różnej randze politycznej AfD mogła stanowić dla ugrupowań drugiego szeregu bardzo silną konkurencją ze względu na równomierne rozłożenie odsetka poparcia w rozkładzie kohortowym.

6.8. Podsumowanie

Regresywna tendencja frekwencji wyborczej wschodnich krajów związkowych RFN rejestrowanej w okresie 1990-2013/2014 wpisywała się w ogólnokrajowy trend słabnącego zainteresowania polityką w związku z ewolucją pojmowania tego, co polityczne oraz tego, co do tej pory uważano za sferę polityczną. Nie chodzi tu bynajmniej o fenomen związany z wąską grupą społeczną. Pierwowzorem były niekonwencjonalne formy partycypacji w życiu politycznym RFN w granicach państwowych sprzed 1990 r. Nie stały się one z dnia na dzień akceptowalną przez rządzących metodą walki o interesy społeczne. Począwszy od lat 60-tych wszelkie alternatywne metody politycznego wyrazu, wychodzące poza ramy zinstytucjonalizowanego członkostwa w partii bądź zrzeszeniu tudzież uczestnictwa w wyborach sprowadzano do swego rodzaju patologii politycznej. Stawiano je na równi z puczem czy działalnością anarchistyczną, zagrażającą stabilności wewnętrznej kraju. Dopiero dzięki empirical research opartych na wywiadach jakościowych i ilościowych w zakresie deklarowanego poparcia dla różnych form uczestnictwa obywateli w życiu publicznym zaprzeczono stereotypowi mieszkańca, który poprzez udział w protestach ulicznych kwestionuje instytucję wyborów organów przedstawicielskich do struktur samorządowych czy centralnych. Za wykreowanym u progu lat 90-tych pojęciem „rewolucji uczestnictwa” przemawiały dynamicznie zmieniające się w ciągu trzech poprzednich dekad wskaźniki

okręgów z klasycznymi lokalami wyborczymi). Na podstawie: Idem, *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 25. Mai 2014*, op. cit., s. 63.

poparcia dla nowych kanonów aktywności politycznej obywateli. Punktem wyjścia były otwarte demonstracje uliczne, inicjatywy obywatelskie w ramach ustawodawstwa społecznego czy chociażby tradycyjne zbieranie podpisów¹⁴⁵². Ich autentyczność wynikała wówczas z potrzeb emancypacyjnych społeczeństw, stąd wysoka popularność akcji protestacyjnych, organizowanych przez ruchy ekologiczne, kobiece pacyfistyczne względnie antynuklearne. Z czasem, kiedy społeczeństwo zaczęło sygnalizować również pozaekonomiczne potrzeby zmian, punkt ciężkości nowych ruchów społecznych został skierowany ku giddensowskiej polityce życia¹⁴⁵³, zakładającej emancypację totalną w warunkach postępującej globalizacji, tj. zerwanie ze stałością tradycji oraz powszechną hierarchizacją i ukierunkowanie na wymiar potrzeb jednostkowych. Rozwój tzw. społeczeństwa obywatelskiego w nowych krajach związkowych został przez to wtórnie uzależniony od czynnika ekonomicznego, w bezpośredniej odpowiedzi na załamanie rynku pracy w pierwszych latach od upadku muru berlińskiego.

Ewolucji świadomości politycznej obywateli towarzyszyła paralelnie erozja dawnych ruchów społecznych. Ugrupowaniom politycznym coraz trudniej było dotrzeć do wyborców, ponieważ doszło do zeszytywnienia i wyczerpania ich dotychczasowej formuły bycia wiodącym przekąznikiem woli politycznej społeczeństwa. Partie polityczne musiały również mierzyć się z demobilizacją tradycyjnego elektoratu¹⁴⁵⁴. Stanowiła ona bezpośrednią odpowiedź mieszkańców na zanik poczucia odpowiedzialności za dokonywane decyzje jednostek stanowiących władzę państwową, wprowadzania w błąd opinii publicznej, braku realnego wpływu rządzonych na całokształt stosunków władczych za pośrednictwem instytucji wyborów, marginalizacji potrzeb jednostkowych w perspektywie funkcjonowania całego społeczeństwa czy wreszcie niezadowolenia jednostek z działalności decyzyjnej samych polityków, jak i kreowanej w ten sposób sytuacji politycznej. Istotnym powodem takiej oceny rzeczywistości w 2013 r. przez znaczną część społeczności wschodnioniemieckiej była subiektywna wykładnia polityki, spychająca na margines zainteresowanie samym obywatelem, dostarczając argumentu na usprawiedliwienie spadku zaangażowania w bieżące życie polityczne. Nadrzędnym priorytetem dla mieszkańców stały się przede wszystkim kwestie rozwoju osobistego na gruncie zawodowym oraz przedkładanie innych spraw prywatnych nad działalność publiczną.

¹⁴⁵² Por.: A. Klein, R. Schmalz, op. cit., s. 220-222.

¹⁴⁵³ Zob.: A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość: „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Warszawa 2006, s. 292.

¹⁴⁵⁴ Zob.: A. Cechanowicz, M. Zawilska-Florczuk, *Jeden kraj, dwa społeczeństwa. Niemcy 20 lat po zjednoczeniu*, Prace OSW, Numer 35, Warszawa 2011, s. 36.

W dobie popularyzacji nowych stylów życia, ukierunkowanych na potrzeby jednostkowe coraz większe znaczenie zyskiwała zatem semipolityczna działalność społeczna niż aktywne członkostwo w partiach politycznych, przez co ulegały zerwaniu tradycyjne więzi kontaktu władzy ze społeczeństwem. W następstwie słabnącej umiejętności długofalowego przyciągania zwolenników przez ugrupowania polityczne, realną alternatywą dla urzędowych kanałów komunikacji między rządzącymi a rządzonymi stały się narzędzia demokracji bezpośredniej oraz grupy i organizacje nieformalne. Niemniej istnienie skostniałego systemu partyjnego było wciąż na tyle skuteczne w tworzeniu podwalin życia społecznego, iż potencjał nowych inicjatyw ukierunkowanych na przeprowadzenie określonej zmiany społecznej pozostawał niewykorzystany. Ich obecność sprowadzała się przede wszystkim do przeciwdziałania izolacji zewnętrznej tradycyjnych środowisk politycznych, dawaniu impulsów do zmian proceduralnych i instytucjonalnych czy wreszcie bycia alternatywnym, ożywiającym demokrację potencjałem w tzw. kulturze dyskursu krytycznego (niem. *Streitkultur*). W strukturach instytucjonalnych państwa oddolne ruchy społeczne odgrywały jednak podrzędną rolę.

Jednym z dwóch, obok instytucji demokratycznych wyborów, płaszczyzn odzwierciedlających aktualny poziom rozwoju demokracji pozostała rejestrowana przynależność partyjna. W przypadku Niemiec szczytowy okres zainteresowania tą formą działalnością polityczną przypadał na przełom lat 70-tych i 80-tych ubiegłego wieku. Istniejące wówczas ugrupowania zrzeszały łącznie około 4% obywateli spełniających wymogi formalne. Zjednoczenie RFN i NRD przyniosło wprawdzie czasowy wzrost aktywnych członków partii politycznych, jakkolwiek był to trend warunkowany zasadniczo wchłonięciem zaplecza osobowego wschodnioniemieckiego Bloku Demokratycznego. Po 1992 r. partyjna demokracja parlamentarna znalazła się w kryzysie. Zdolność rekrutacyjna niemieckich stronnictw politycznych spadła sumarycznie poniżej granicy 3%, a pod koniec pierwszej dekady XXI wieku nie wykroczyła już poza barierę 2%. Słabnący wskaźnik łącznego zewidencjonowanego zaplecza personalnego czołowych reprezentacji politycznych w RFN wpisał się trwale w tradycję systemu partyjnego tego kraju po 1990 r. Dla ugrupowań obecnych w Bundestagu zaistniała prawidłowość oznaczająca walkę o zachowanie legitymacji społecznej między kolejnymi cyklami wyborczymi na poziomie związkowym i federalnym. W relatywnie najkorzystniejszej sytuacji znajdował się obóz chadecki oraz socjaldemokratyczny, zachowując każdorazowo kilkunastokrotnie wyższą zdolność pozyskiwania nowych członków na tle pozostałych frakcji. Żadne inne ugrupowanie poza Związkiem90/Zieloni nie potrafiło jednak obronić się przed negatywnymi konsekwencjami malejącego zainteresowania działalnością

partyjną i zachować w zaistniałych okolicznościach względnie trwałą wartość indeksu rekrutacyjności na przestrzeni dwudziestu trzech lat od upadku reżimu SED. Zależność ta dotyczyła zarówno nowych, jak i starych krajów związkowych. Wolna Partia Demokratyczna, z racji uzależnienia od zdolności tworzenia koalicji rządzących w Bundestagu przed 1990 r., musiała pogodzić się z rolą outsidera w grze o utrzymanie trwałej nadbudowy politycznej w ramach struktur wewnętrznych pomimo swojej wieloletniej obecności na najwyższym poziomie władzy państwowej. Dowiodła tego skutecznie nieudana próba wzmocnienia rejestrowanego stanu osobowego zasobami NDPD oraz LDPD w pierwszych miesiącach od upadku muru berlińskiego czy jeszcze wcześniejsza fuzja z enerdowską F.D.P. Spośród obu największych partii rządzących niemiecką sceną polityczną, kryzys personalny lepiej przetrwali socjaldemokraci, którzy z końcem ostatniej dekady XX wieku odnotowali nawet nieznaczny przyrost zewidencjonowanych zasobów ludzkich pomimo mniejszego wskaźnika rekrutacyjności niż ich główny konkurent w walce o zwycięstwo wyborcze. Chadekom nie pomogła natomiast stosunkowo lepsza kondycja osobowa w zrzeszeniach krajowych oraz połączeniowy zastrzyk aktywistów z partii tworzących enerdowski Blok Demokratyczny. Masowe odejścia z partii spotęgowało dodatkowo osłabienie wizerunku ekipy H. Kohla po nagłośnieniu sprawy nielegalnego finansowania CDU. Na ograniczenie tego trendu w przypadku SPD wpłynęła po części świadoma strategia kadrowa oparta na pozyskiwaniu nowych twarzy politycznych spoza środowiska partyjnego. Samorozwiązanie zaplecza personalnego osiągnęło szczególnie skrajny poziom w przypadku wschodnioniemieckiej lewicy, która z początkiem pierwszej dekady XXI wieku utraciła status najliczniejszego ugrupowania w nowych krajach związkowych na rzecz Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej. Źródło tego zjawiska wynikało bezpośrednio z kultury politycznej obowiązującej w NRD. Poza przymusem państwowym wyróżniała ją potencjalna sposobność awansu społeczno-zawodowego. Upadek reżimu komunistycznego zweryfikował faktyczny potencjał przyciągania elektoratu lewicowego na jej tradycyjnym terenie, podczas gdy w landach zachodnich lokalne struktury PDS i jej późniejszych odsłon parlamentarnych cieszyły się rosnącą popularnością. Apogeum tego zainteresowania utrzymało się przez kilkanaście miesięcy poprzedzających fuzję Die Linkspartei z WASG, jak również w okresie bezpośrednio po formalizacji tego sojuszu w 2007 r.

Istotny punkt ciężkości nowego myślenia w dziedzinie aktywizacji politycznej kolejnych generacji stanowił zwrot ku rozwiązaniom wykorzystującym popularność mediów społecznościowych. Niektóre rozwiązania przewidywały również pośrednią formułę kooperacji partyjnej, łączącej faktyczną przynależność do struktur organizacyjnych z

działalnością para-deklaratywną. Skorzystała tego socjaldemokracja, oferując potencjalnym współpracownikom możliwość uczestnictwa w procesie decyzyjnym dotyczących kwestii statutowych i merytorycznych, a przede wszystkim alternatywne platformy obecności formalnej oparte o stowarzyszenia lub członkostwo tymczasowe (próbne). Nowe modele partycypacji politycznej nie były jednak na tyle atrakcyjne, aby móc zastąpić popularne niegdyś, oficjalne formuły gromadzenia aktywu politycznego w postaci wieców czy zjazdów partyjnych. Nawet, jeśli przedstawiciele dolnych grup wiekowych wchodzili do świata polityki, zostali skonfrontowani z przyjętymi jeszcze w ubiegłym stuleciu schematami funkcjonowania partii oraz sieciami powiązań i zależności instytucjonalnych między poszczególnymi podmiotami ustrojowymi, które sprzyjają biernemu przyjmowaniu rzeczywistości politycznej¹⁴⁵⁵. Potencjalny elektorat stał się wobec tego bardziej aformalny, uzewnętrzniając swoje preferencje programowe za pośrednictwem narzędzi oferowanych przez tzw. świat wirtualny. Ugrupowania zakorzenione w tradycyjnym systemie partyjnym utraciły tym samym ważny argument w drodze do poszerzenia własnej nadbudowy politycznej.

Proces starzenia się niemieckich partii politycznych korespondował ze zmianami demograficznymi odpowiedzialnymi za wydłużanie przeciętnej długości trwania życia w RFN. Spadek zainteresowania członkostwem partyjnym dotyczył w szczególności przedstawicieli dolnych grup wiekowych, reprezentowanych przez zbiorowość, która nie ukończyła trzydziestu lat. W ostatniej dekadzie ub. wieku stanowili oni nie więcej niż 10% rezerw personalnych dwóch największych ugrupowań zasiadających w izbie niższej niemieckiego parlamentu. W 2013 r. wartości te uległy blisko dwukrotnej redukcji. Partie regionalne, względnie formacje posiadające najmniejsze reprezentacje w Bundestagu notowały co do zasady dodatni bilans przepływu zasobów ludzkich, przy czym statystyki procentowe nie zawsze odzwierciedlały rzeczywisty kierunek zmian w tym zakresie. Dowodził tego przykład centrolewicy. W okresie 2010-2013 szeregi Związku90/Zieloni poszerzyły się wprawdzie o nowych działaczy w wieku do 30 lat, niemniej w przekroju całościowym wartość procentowa ich udziału w zasobach partyjnych spadła z uwagi na dodatni bilans zmiany zasobów ludzkich w ogóle oraz większe tempo zmian w górnych przedziałach populacyjnych. Z drugiej strony zwiększenie procentowego udziału jednostek w wieku do trzydziestu lat w ogólnej liczbie członków partyjnych wschodniemieckiej Lewicy przy jednoczesnym spadku ogólnej liczebności ugrupowania między 2010 r. a 2013 r. nie oznaczał, iż ugrupowanie to zyskało na popularności

¹⁴⁵⁵ Por.: Stiftung für die Rechte zukünftiger Generationen (wyd.), *Jahresbericht 2017*, op. cit., s. 6 i nast.

wśród zwolenników młodszego pokolenia. W tym przypadku fuzja z WASG i przejęcie jej elektoratu zatężyły jednak faktyczny obraz dokonujących się w tym zakresie zmian.

Niski poziom zaangażowania w działalność partyjną po stronie najmłodszego pokolenia miał swoje źródła u podstaw i wynikał po części z malejącego zainteresowania działalnością w strukturach organizacji młodzieżowych. Patrząc obiektywnie przez pryzmat byłego państwa wschodnioniemieckiego, w którym ten rodzaj aktywności społecznej miał charakter powszechny i obligatoryjny, po 1990 r. formacje polityczne działające szczególnie w nowych krajach związkowych traciły główne źródło przepływu zasobów ludzkich. W związku z powyższym największe i najstarsze ugrupowania działające na niemieckiej scenie politycznej mierzyły się z wejściem w wiek emerytalny najmłodszych aktywistów z okresu największego rozkwitu partycypacji polityczno-partyjnej w latach 1960/1970, którego nie równoważył żaden skuteczny mechanizm przysposabiania nowego pokolenia polityków. Skutkiem tego było wzmocnienie przedstawicielstwa osób, które ukończyły 60 lat, osłabienie udziału polityków ze środkowych grup wiekowych, a w konsekwencji wzrost średniej wieku członków partyjnych. Jeszcze pod koniec lat 90-tych ubiegłego stulecia o sile osobowej sześciu największych niemieckich partii politycznych stanowiły osoby będące średnio około 55-tego roku życia. W 2013 r. próg ten wzrósł o kolejne półtora roku. Partie ludowe odnotowały w tym względzie najbardziej widoczną zmianę trendu po 1990 r. W okresie 1991-2013 udział rejestrowanych członków CDU, CSU i SPD w wieku co najmniej sześćdziesięciu lat zwiększył się z niespełna 30% do 50%. Przekształcenia w obrębie struktury wiekowej FDP oraz Związku90/Zieloni na niekorzyść młodszych grup wiekowych postępowały nieco wolniej, przez co miały one najmniejszą średnią wieku osób stowarzyszonych w gronie wszystkich reprezentacji Bundestagu. Na koniec 2013 r. wynosiła ona 53 lata wśród liberałów i 48 lat wśród członków centrolewicy. Mediana wieku socjaldemokratów oraz chadeków ustabilizowała się w tym czasie na poziomie 59 lat. Najstarszą partią polityczną na tym szczeblu władzy została zjednoczona Lewica, której działacze już w 2010 r. osiągnęli statystyczny pułap 60-tego roku życia. W tym kontekście proces starzenia się niemieckich partii politycznych postępuje znacznie szybciej niż wzrost przeciętnej długości życia ogółu społeczeństwa. Postępujący proces wydłużania średniej wieku zaplecza członkowskiego partii politycznych przekładał się na kondycję osobową izby niższej niemieckiego parlamentu. Między dwunastą a osiemną kadencją Bundestagu mediana wieku tworzących go osób wzrosła z 48,7 lat do 49,7 lat. Zdecydowanie starsze kadry tworzyła męska grupa posłów. W 1990 r. statystyczny wiek deputowanego wynosił 49,5 lat. Kobiety były młodsze o niespełna 4 lata. W chwili ukonstytuowania się siódmego składu parlamentu federalnego po od chwili upadku muru

berlińskiego dysproporcje między posłami a parlamentarzystkami zmniejszyły się do nieco ponad jednego miesiąca, osiągając indeks odpowiednio: 49,7 lat oraz 49,6 lat. Z wartością 50 lat i 8 miesięcy parlamentarzyści należący do Die Linke byli starsi od socjaldemokratów o ponad 7 miesięcy, a od chadeków o niemal 10 miesięcy. Status najmłodszego ugrupowania parlamentarnego utrzymała centrolewica (46,4 lat). Struktura wiekowa reprezentantów Bundestagu odzwierciedla tendencje demograficzne widoczne dla zaplecza członkowskiego najważniejszych niemieckich ugrupowań politycznych. Wzrosła przede wszystkim obecność parlamentarzystów po 60-tym roku życia, z 10,7% w 1990 r. do 18% w kadencji 2013-2017. Ubyło jednocześnie polityków z zakresu 40-49 lat. Mocno niedoreprezentowane grono tworzyli parlamentarzyści, których wiek nie przekraczał 39 lat.

Umiejętność pozyskiwania nowych członków przez największe ugrupowania polityczne wprowadzające swoich przedstawicieli do ław poselskich Bundestagu w okresie 1990-2013 różniła się w zależności od regionu, a zasadnicza oś podziału przebiegała wzdłuż byłej granicy państwowej między RFN i NRD. Liczba działaczy zrzeszona w zachodnioniemieckich związkach krajowych największych partii ludowych była wyraźnie większa niż w landach wschodnich. W stosunkowo lepszym położeniu u progu lat 90-tych znajdowali się chadecy, którzy jeszcze przed upadkiem muru berlińskiego zdołali zyskać szerokie grono sympatyków wśród mieszkańców Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Budowanie zaufania społecznego względem sukcesorki wschodnioniemieckiej lewicy w zachodniej RFN było natomiast procesem długotrwałym, zależnym od fuzji z partią WASG w 2007. Był to jedyny przykład udanej, aczkolwiek ograniczonej w statystykach wyborczych, adaptacji ugrupowania postnorderowskiego na terenie landów zachodnich. Nawet na swoim pierwotnym terenie nie było ono jednak w stanie wypracować równie wysokiego indeksu rekrutacyjności, jak wspomniane wcześniej SPD oraz CDU na terenie RFN w granicach sprzed 1990 r. Z powyższego schematu wyłamywali się jedynie liberałowie z FDP, którzy w tym korespondencyjnym zestawieniu osiągnęli zbliżone, aczkolwiek bardzo niskie, wartości odsetka rekrutacyjności w nowych, jak i starych krajach związkowych, co samo w sobie stanowiło w rezultacie wartość dodaną jedynie dla obszaru byłej NRD. Niemniej pozycja landów wschodnich w perspektywie długofalowego budowania rezerw politycznych została zdeprecjonowana przez samych wyborców.

Potencjał personalny poszczególnych ugrupowań parlamentarnych odzwierciedlał także wertykalny podział RFN na część wschodnią i zachodnią. W tym aspekcie można wyróżnić tzw. bastiony poparcia społecznego na przestrzeni kolejnych cykli wyborczych oraz obszary, które sprzyjały niedoreprezentowaniu danej opcji politycznej w strukturach

terytorialnych partii. Jednocześnie preferencje programowe lokalnych zbiorowości odzwierciedlane w statystykach wyborczych odzwierciedlały zazwyczaj skalę rejestrowanej działalności mieszkańców w konkretnych formacjach politycznych. Wybory federalne nie oddawały jednak całkowicie regionalnej pozycji konkretnych partii między kolejnymi cyklami parlamentarnymi. W tym kontekście Landtagswahlen zwiększały szanse zachowania samodzielnej bądź koalicyjnej ciągłości rządów.

Na obszarze przyłączonym do RFN w 1990 r. główne ośrodki zaplecza członkowskiego Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej tworzyły Saksonia oraz Turynia, co przekładało się na rezultat wyborczy chadeków w tym regionie zwłaszcza podczas głosowania do legislatur krajowych. Wspomniane landy gwarantowały ponad to stabilność członkowską SPD, ustępując miejsca jedynie Brandenburgii. Szczególna aktywność partyjna zwolenników najstarszego ugrupowania politycznego Niemiec w największym z nowych krajów związkowych również wpływała na lokalne wyniki wyborcze osiągane przez socjaldemokratów w porównaniu z resztą landów wschodnich. W Saksonii koncentrowało się główne ogniwo potencjału politycznego FDP, postkomunistycznej lewicy i najmłodszego w całej stawce Związku90/Zieloni. Land ten odnotował jednocześnie skrajny spadek aktywnych działaczy PDS/Die Linke do końca 2013 r., co jednak nie przeszkadzało samemu ugrupowaniu w notowaniu regularnie drugiego wyniku wyborczego w granicach terytorialnych byłej NRD, począwszy od głosowania do lokalnych ciał ustawodawczych w 2004 r. i Bundestagswahl w 2005 r. Istotne wsparcie lokalnych struktur partyjnych liberałów napływało równolegle z Saksonii-Anhalt. Znaczenie tego obszaru uwidoczniło się głównie w pierwszej dekadzie XXI wieku, kiedy w tym aspekcie osłabła regionalna pozycja Turynii. Bezpośrednie zaangażowanie lokalnej społeczności Meklemburgii- Pomorza Przedniego w rozwój zaplecza kadrowego wszystkich czołowych reprezentacji partyjnych ustępowało wyraźnie statystykom osobowym notowanym dla pozostałych regionów Niemiec Wschodnich. Niemniej jednak odsetek mieszkańców widniejących w rejestrze członkowskim głównych formacji parlamentarnych na przestrzeni dwudziestu trzech lat od zniesienia wewnątrzpaństwowej granicy między RFN a NRD nie odbiegał od wartości średnich w makroskali przez wzgląd na najmniejszą w stawce pięciu nowych landów liczbę ludności. Utrzymanie stałego, a przynajmniej odpowiednio wysokiego osobostanu obu wiodących partii ludowych okazało się najtrudniejsze na terenie Saksonii-Anhalt. Dotyczyło to w szczególności SPD, gdzie liczebność członków w lokalnych strukturach ugrupowania na koniec 2013 r. spadła do niewiele ponad 50% w odniesieniu do wartości z 1991 r. Brandenburgia dystansowała w tej dziedzinie pozostałe kraje związkowe Wschodniej RFN. Tradycja mobilizacji politycznej lokalnej

społeczności z wykorzystaniem formalnych struktur członkowskich była tu szczególnie silna w perspektywie rozwojowej wszystkich czołowych reprezentacji parlamentarnych.

Zgodnie z teorią korzyści Patricka Seyd'a oraz Paula Whiteley'a, uzależniając wielkość zaplecza personalnego ugrupowań politycznych od bilansu zysków i strat płynących z formalnego członkostwa partyjnego, skala zaangażowania w tego rodzaju działalność publiczną jest warunkowana poziomem operatywności osób tworzących dane struktury frakcyjne. Zgodnie z powyższym zakres zaangażowania w działalność partyjną zostaje umotywowany każdorazowo czynnikami twardymi (selektywnymi) bądź miękkimi. Pierwszą grupę cechuje duża aktywność jednostek, które w ramach danego ugrupowania dążą do samorealizacji zawodowej w aspekcie materialnym i interpersonalnym. W drugim przypadku mniejsza operatywność funkcyjna wynika zasadniczo z niskiego poziomu oczekiwań osobistych. Ich miejsce zajmuje wola zaspokojenia potrzeb najbliższego otoczenia, dająca samemu zainteresowanemu poczucie spełnionego obowiązku obywatelskiego. Może również stanowić akt bezinteresownego solidaryzowania się z określonym programem wyborczym. Zgodnie z tym u podstaw słabnącej popularności członkostwa partyjnego w RFN znajdowały się z reguły względy społeczno-psychologiczne. Dla zdecydowanej większości mieszkańców nieprzerwaną obecność w strukturach formalnych partii warunkowało przekonanie o faktycznych możliwościach współdecydowania o priorytetach jej dalszego rozwoju. Perspektywa exitu rosła w tym przypadku wraz z ograniczeniem poziomu otwartości danego ugrupowania na kooperację z jego elektoratem. Była to jednocześnie zależność pionowa, gdyż zakres dekompozycji personalnej wyższego poziomu decyzyjnego współkształtuje z reguły efektywność głosu jego członków już na szczeblu samorządowym. Rezygnacja z działalności partyjnej w badanym okresie miała najczęściej podłoże okołopolityczne. Sytuację tę potęgował fakt zdeprecjonowania dominującego niegdyś altruistycznego, popartego względami ideologicznymi, obrazu działalności partyjnej na skutek rozwoju społeczeństwa informacyjnego, rozpadu tradycyjnych środowisk i więzi społecznych, zaniku jednostkowej wrażliwości na oczekiwania środowiska społecznego czy też dezideologizacji oraz indywidualizacji systemów wartości. Selektywność bodźców skutkujących opuszczeniem struktur formalnych danego ugrupowania sprowadzała się zasadniczo do dwóch obszarów: zakresu samorealizacji oraz innych względów osobistych związanych z dyspozycyjnością. Demobilizacja zaplecza partyjnego w oparciu o kulturę organizacyjną samego środowiska politycznego miała znaczenie trzeciorzędne. Niemniej jednak zasadniczym katalizatorem dla tej grupy czynników pierwotnych okazywały się problemy wewnątrzpartyjne, nawiązujące do miejsca i roli jednostki w szeregach partyjnych, jak chociażby różnice poglądowe w zakresie

realizacji konkretnych postulatów. Konfliktogenność ideologiczna względnie obyczajowa, nawiązująca bezpośrednio do przyjętej strategii funkcjonowania partii w przestrzeni publicznej, rzutowała przede wszystkim na zwiększenie odsetka oponentów w obrębie największych partii ludowych: SPD, CDU i CSU. Decydowały względy systemiczne, tj. ukierunkowanie wspomnianych ugrupowań na szersze w porównaniu z ich potencjalnymi koalicjantami spektrum wyborców, reprezentujących większy wachlarz światopoglądowy oraz wywodzących się z różnych grup i warstw społecznych. To z kolei obniżało efektywność negocjacyjną i decyzyjną ugrupowań w ogóle, wobec czego ucierpiał mit prawnej reprezentacji interesów społecznych przez te podmioty. W rezultacie osłabło znacząco zbiorowe zaufanie wyborców względem organizacji politycznych oraz siła instytucjonalnych powiązań obywateli z władzą państwową. W tym względzie osoby wstępujące do określonej reprezentacji politycznej z uwagi na posiadane uznanie najbliższego otoczenia nie wiązały się z działalnością publiczną dłużej niż jednostki motywowane względami subiektywnymi, choć w dłuższej perspektywie czasowej na znaczeniu zyskiwały na ogół bodźce twarde. Podobna zależność dotyczyła osoby o niewielkim stażu w środowisku partyjnym. Dokonująca się jednocześnie zmiana pokoleniowa w zakresie postrzegania roli polityki w codziennym życiu jednostki nie zawsze musiała oznaczać deprecjację wartości miękkich w dolnych grupach wiekowych, ponieważ rzeczywiste motywacje sterujące potencjalnymi członkami partyjnymi mogły ujawniać się dopiero po uzyskaniu przez nich oddolnego mandatu zaufania. Niemniej ewoluowało postrzeganie motywatorów niematerialnych w spajaniu społeczeństwa na poziomie życia politycznego. Młodsze generacje od pokoleń wstępnych dzieliło w tym przypadku kilka szczebli w hierarchii wartości społecznych, podobnie, jak stosunek do tradycyjnych kanałów komunikacji społecznej. Argumentacja o przewadze impulsów miękkich w identyfikacji partyjnej pozostaje, co do zasady, domeną mieszkańców z górnych przedziałów wiekowych.

Odwrot od członkostwa partyjnego w latach 1990-2013 korespondował z upadającą kondycją instytucji wyborów przedstawicielskich. Pomimo spadającej frekwencji w lokalach wyborczych możliwość głosowania na reprezentantów władz regionalnych, federalnych czy ponadnarodowych pozostała głównym miernikiem aktywności politycznej społeczeństwa. Mniejsza niż w Zachodniej RFN aktywność polityczna obywateli wschodnich krajów związkowych nie zaburzała ogólnych korelacji między poziomem mobilizacji elektoratu a skalą zaufania społecznego, jakim cieszyły się poszczególne partie w tamtym regionie oraz na poziomie federacji. Najsłabszą frekwencję odnotowywano tradycyjnie w trakcie kolejnych głosowań do Parlamentu Europejskiego. Sytuacja ta wiązała się bezpośrednio z nomenklaturą polityczną stosowaną w RFN dla rozróżnienia rangi procesu wyborczego. Zgodnie z obowiązującą

terminologią posiłkową kluczowe dla sytuacji w państwie rozstrzygnięcia zapadają podczas selekcji reprezentantów w Bundestagu (*Hauptwahlen*), nieco mniejszym prestiżem cieszą się wybory na szczeblu landowym, stąd ich potoczna nazwa *Nebenwahlen*. Decyzje na poziomie ponadnarodowym są najmniej istotne z punktu widzenia mieszkańców, co przekłada się na jeszcze niższy odsetek osób wybierających skład organu ustawodawczego Unii Europejskiej.

Pomimo niższego niż przed 1990 r. uczestnictwa w Bundestagswahl frekwencja w RFN po zjednoczeniu z NRD wciąż należała do najwyższych w Europie, a decydowały o tym przede wszystkim korzystne uwarunkowania instytucjonalno-prawne, ekonomiczne oraz wynikająca z tego faktu silna pozycja rządu federalnego dbającego o tzw. interes narodowy. Czynnikiem wyróżniającym niemiecki system partyjny na tle innych państw europejskich była jego funkcjonalna stabilność, a tym samym pewna przewidywalność zachowań wyborczych mieszkańców. Uwaga obywateli koncentrowała się wokół dwóch silnych obozów politycznych tworzonych przez socjaldemokratów i chadeków, przez co istotą głosowania w Bundestagswahl stawała się de facto walka o poparcie niewielkiego odsetka niezdecydowanego elektoratu. Trwałość porządku politycznego zapobiegała przy tym masowej fluktuacji ugrupowań między kolejnymi cyklami wyborczymi oraz labilności decyzyjnej wyborców. Odpowiedź na pytanie o liczne uczestnictwo Niemców w wyborach parlamentarnych zawierała się ostatecznie w kulturze politycznej wypracowanej w okresie istnienia muru berlińskiego. Cechowała ją zasadniczo otwartość władzy państwowej na dialog z obywatelami za pośrednictwem formalnych kanałów przepływu informacji, a jednocześnie włączenie ogółu społeczeństwa w proces stanowienia rządów prawa dzięki rozwiniętemu poczuciu przynależności do wspólnoty ogólnopaństwowej i narzędziom demokracji bezpośredniej. Wymienione elementy wzmacniały poczucie zaufania do władzy państwowej oraz ustroju demokratycznego na różnych szczeblach organizacyjnych.

Wysokość frekwencji wyborczej na szczeblu centralnym w nowych krajach związkowych odbiegała każdorazowo o kilka punktów procentowych od wskaźników notowanych w landach zachodnich. Największe dysproporcje między nimi wystąpiły w latach 1994-2002, a skrajne odchylenie rezultatów głosowania z 2002 r. wyniosło 11,6 p. p. na niekorzyść obszaru byłej NRD. Najmniejsza strata wschodnich landów do reszty RFN miała miejsce w trakcie pierwszego wyboru przedstawicieli izby niższej od upadku muru berlińskiego. Do urn wyborczych udało się wówczas odpowiednio 74,3% i 78,4% osób uprawnionych do głosowania. Wahania aktywności elektoratu wschodnio-i zachodnionieemieckiego odzwierciedlały przy tym dwie główne tendencje: przyrost odsetka frekwencji wyborczej między 1990 r. a 1998 r. oraz jego spadek po 1998 r. Poziom mobilizacji

obywateli na terenie nowych krajów związkowych nigdy nie przekroczył pułapu 80%, natomiast mieszkańcy tzw. starej RFN nie powtórzyli swoją postawą historycznych wartości zainteresowania Bundestagswahl z lat siedemdziesiątych ub. wieku, sięgających dziewięćdziesięciu- i więcej procent. Wyrazem powrotu na ścieżkę wznoszącą z ostatniej dekady XX wieku były wybory na jesieni 2013 r., w których udział wzięło nieznacznie więcej osób uprawnionych do głosowania niż cztery lata wcześniej. W przypadku wschodnich krajów związkowych dynamika odpływu elektoratu postępowała na ogół szybciej niż zmiany w statystykach osób oddających swój głos w trakcie Bundestagswahl. W rezultacie mniejsza liczba aktywnych wyborców nie zawsze przekładała się na niższą frekwencję w skali całego regionu.

Na szczeblu landowym szczególnego znaczenia w perspektywie kształtowania się wskaźników frekwencji wyborczej nabierała bliskość głosowania do izby niższej parlamentu niemieckiego. Kumulacja wyborów na szczeblu centralnym i regionalnym sprzyjała na ogół zwiększaniu się odsetka osób współdecydujących o kształcie sceny politycznej w poszczególnych krajach związkowych, jakkolwiek poziom uczestnictwa w Landtagswahlen był niższy średnio o ponad 10 p. p., co odzwierciedlało formalną rangę wydarzenia w życiu politycznym kraju. Dysproporcje między wschodnimi i zachodnimi landami oscylowały w granicach 6 p. p. na niekorzyść obszaru byłej NRD. Różnice w długości okresu urzędowania legislatur krajowych nie odgrywały jednocześnie większej roli w kształtowaniu poziomu zainteresowania kolejnymi wyborami na przełomie XX i XXI wieku, dlatego pierwsza i początek drugiej dekady nowego tysiąclecia przynosiły na ogół spadek mobilizacji elektoratu. Wyjątkiem w tym gronie była Brandenburgia, dla której zanotowano regularny wzrost frekwencji wyborczej po 1999 r. W całym okresie 1990-2013 cechy aktywności wyborczej mieszkańców byłej NRD na poziomie landu korespondowały z amplitudą wahań notowaną na przestrzeni kolejnych Bundestagswahl.

Najniższą frekwencję miały wybory do Europarlamentu. W latach 1979-1994 uczestniczyło w nich przeciętnie 6/10 osób uprawnionych do głosowania. Każde nowe rozdanie stanowisk poselskich w PE, licząc od 1999 r., przyciągało w RFN już tylko czterdzieści kilka procent ogółu elektoratu. W związku z powyższym zainteresowanie eurowyborami wynosiło minimum 2/3 odsetka osób współkształtujących układ sił politycznych w Bundestagu na przestrzeni jego kolejnych kadencji. Szczytowe odchylenie między jednym a drugim głosowaniem pochodzi z okresu 1998/1999 – 2004/2005. W lokalach wyborczych otwartych na okoliczność reorganizacji składu w Parlamencie Europejskim piątej i szóstej kadencji pojawiło się wówczas niemal dwukrotnie mniej obywateli niż odpowiednio rok wcześniej w

związku z jesiennymi Bundestagswahl. W przeciwieństwie do plebiscytów na szczeblu federalnym i związkowym, Europawahl aktywizowały porównywalną ilość elektoratu z landów wschodnich i zachodnich. W latach 1994-1999 odsetek frekwencji na obszarze byłej NRD był nawet wyższy niż ten odnotowany w krajach związkowych starej RFN, głównie w związku z odbywającym się w tym samym czasie głosowaniem do rad powiatowych i gminnych. Poziom zainteresowania mieszkańców Niemiec wyznaczeniem nowych władz legislacyjnych na szczeblu europejskim wzrastał także w przypadku rozgrywającej w bliskiej perspektywie czasowej korespondencyjnej rywalizacji o poparcie polityczne w landtagach lub Bundestagu. Element kumulacji aktów wyborczych sprzyjał zatem wydawaniu większej ilości kart do głosowania w ogóle. Pod tym względem najbardziej aktywny elektorat zamieszkiwał Turynię oraz Saksonię. Najniższy indeks frekwencji wyborczej w przekroju całego badanego okresu 1990-2013/2014 posiadała Brandenburgia. Wysokość odchylenia w następujących po sobie cyklach wyborczych oscylowała tu między 20 p. p. a 30 p. p.

Decydujący wpływ na wielkość frekwencji wyborczej na szczeblu ponadnarodowym miała antyeuropejska narracja medialna. Podkreślić należy krytyczne w swoim całokształcie opinie roztaczane przez środki masowego przekazu wokół wizerunku całej UE oraz pracy wykonywanej przez Parlament Europejski i jego deputowanych, relatywizujące wagę działań instytucji wspólnotowych. Atmosfera obecna w massmediach udzielała się poszczególnym komitetom wyborczym. Demobilizacyjna strategia niemieckich partii politycznych bazowała na przekonaniu, iż efektywne funkcjonowanie ich państwa jest w stanie zapewnić wyłącznie władza na poziomie lokalnym (narodowym). Stąd też swoje źródło czerpał mało klarowny przekaz wiedzy w zakresie spraw europejskich, degradacja procesu decyzyjnego na forum UE w perspektywie rozwoju RFN, w tym zwłaszcza rozwiązywania problemów dotyczących bezpośrednio samych mieszkańców. Próby sterowania nastrojami społecznymi z wykorzystaniem tematyki unijnej były szczególnie widoczne każdorazowo po stronie polityków opozycji. Orientacja na język antyeuropejski miała przyciągnąć uwagę elektoratu właśnie na ich program polityczny. W rzeczywistości częściej przesądzała ona o powstrzymaniu się zdecydowanej większości wyborców od uczestnictwa w Europawahl. Preferencje ujawniane w trakcie tego głosowania stały się jednakże strategicznym miernikiem nastrojów społecznych przed decydującymi rozstrzygnięciami do izby niższej parlamentu niemieckiego. Paradoksalnie, poziom wiarygodności organu prawodawczego UE nie był niższy od zaufania, jakim mieszkańcy Niemiec darzyli rodzimy Bundestag. Wydaje się zatem, iż w podjęciu decyzji o oddaniu głosu na szczeblu narodowym i ponadnarodowym decydował każdorazowo postrzegany subiektywnie czynnik efektywności działania organów

administracyjnych w rozwiązywaniu problemów uznanych za priorytetowe przez samych obywateli. Jednocześnie każdy przejaw nadużywania władzy przez rządzących szkodził wizerunkowi systemu demokratycznego, umniejszając skalę autorytatywności instytucji państwa prawa z perspektywy samych mieszkańców. Występowanie anormatywnych zachowań po stronie przedstawicieli władzy państwowej doprowadziło do zniekształcenia obrazu reprezentacji politycznej w kontekście funkcjonowania pierwotnych kanałów komunikacji jej przedstawicieli z wyborcami. Stąd też jednym z krytycznych czynników nadających kierunek procesowi wyborczemu jest poziom transparentności aktorów politycznych na gruncie podejmowanych decyzji. Nadużywanie zaufania społecznego w celu realizacji celów innych, niż wynika to z pełnionej przez nich roli w ramach systemu, mogło w wielu przypadkach przyspieszać reorganizację układu sił partyjnych w danym regionie lub nawet na centralnym szczeblu władzy. Najbardziej opiniotwórczymi przykładami odejścia od standardów działalności politycznej w zjednoczonych Niemczech, której konsekwencje rzutowały na makrospołeczną kreację wizerunku życia polityczno-partyjnego, były m.in.: kwestia nielegalnego finansowania CDU w latach 90-tych ub. wieku, okrzyknięta „afērą darowiznową” (*CDU-Spendenaffäre*); powiązanie socjaldemokratów z procederem łapówkarskim wokół budowy spalarni odpadów w Kolonii (*Kölner-Spendenaffäre*) w latach 1994-1999 czy chociażby defraudacja funduszy rządowych na prywatne rejsy lotnicze lokalnych działaczy SPD w Nadrenii-Północnej Westfalii (*Düsseldorfer Flugaffäre/Bonusmeilen – Affäre*). Wspomniane skandale korupcyjno-obyczajowe nie zburzyły wprawdzie istniejącego podziału sił politycznych w Bundestagu, niemniej echem tych wydarzeń było wzmocnienie nastrojów antysystemowych w kontekście efektywności i przejrzystości funkcjonowania aparatu państwowego. Konsekwencje zbaczania z kursu wyznaczanego mandatem społecznego zaufania były bardziej dotkliwe dla reprezentacji partyjnych na szczebli regionalnym. Bezpośrednim katalizatorem zmiany obozu rządzącego w skali federacji były jednak zawsze sprawy z pogranicza ekonomii i polityki społecznej, dotyczące bezpośrednio samych obywateli. Jakkolwiek nagłaśnianie przez media wynaturzeń władzy pogłębiało stan zniechęcenia polityką w ogóle. W ten sposób niemiecką kulturę polityczną pierwszej dekady XXI wieku cechował niski poziom zainteresowania procesem wyborczym oraz zinstytucjonalizowaną aktywnością polityczną.

Pogorszenie wskaźnika frekwencji wyborczej widoczne szczególnie od końca lat 90-tych ub. wieku korespondowało ze zmianami demograficznymi odpowiedzialnymi za osłabienie wielkość reprezentacji politycznej z landów wschodnich na centralnym szczeblu władzy. Obowiązujący podział na okręgi wyborcze, uwzględniający aktualną sytuację

populacyjną danego regionu działał na niekorzyść obszaru przyłączonego do RFN w 1990 r. Depopulacja mieszkańców wschodnich krajów związkowych skutkowałą redukcją przysługujących im mandatów bezpośrednich w Bundestagu z 67 w 1990 r. do 50 w 2013 r. Tu jednak należy wziąć pod uwagę zmiany ordynacji wyborczej z 2002 r., ograniczające pulę jednomandatowych okręgów wyborczych do 299, przez co w ciągu jedenastu lat od wprowadzenia nowego limitu miejsc na bazie Erststimme reprezentacja byłej NRD została uszczuplona o 4 parlamentarzystów. Zdolność utrzymania przez nowe kraje związkowe zasadniczej kwoty mandatów w głosowaniu większościowym między pierwszą a siódmą kadencją Bundestagu w poźniejszej historii RFN spadła do zaledwie 75%, podczas gdy na pozostałym obszarze odsetek ten zmniejszył się tylko o 5 p. p. Zmiany te były szczególnie dotkliwe dla Meklemburgii-Pomorza Przedniego oraz Saksonii-Anhalt, które utraciły 1/3 pierwotnej puli miejsc pierwszych w Bundestagu. W głosowaniu proporcjonalnym trudniej było dostrzec upływ czasu i związane z nim regresywne tendencje w rozwoju potencjału populacyjnego. Miało to swoje uzasadnienie w rotującej puli posad poselskich warunkowanej istnieniem mandatów wiszących, jakkolwiek procesy depopulacyjne również w tym przypadku odpowiadały za dysproporcje w układzie horyzontalnym wschód-zachód. Mediana parlamentarzystów wybieranych według ordynacji proporcjonalnej do 2013 r. na obu obszarach wynosiła odpowiednio 10 i 17. Udział byłej NRD w ogólnej kwocie przedstawicieli list krajowych, którzy zasiadali w ławach Bundestagu pomiędzy jego dwunastą a osiemną kadencją, sięgał 16,4%. Wskaźnik ten nie oddawał jednak rzeczywistego potencjału ludnościowego między regionami w kolejnych cyklach wyborczych, stąd bardziej miarodajnym parametrem była relacja mandatów pierwotnych na tle zmieniającej się wielkości populacji Niemiec Wschodnich i Zachodnich. Tym bardziej, iż o politycznym bycie lub niebycie ugrupowań działających na terenie byłej NRD kilkakrotnie decydowały głosy oddawane na kandydatów reprezentujących ugrupowania regionalne.

Umotywowany względami historycznymi, wertykalny i mentalny podział Niemiec na landy wschodnie i zachodnie decydował pierwotnie nie tylko o lokalnym rozmieszczeniu bastionów członkostwa partyjnego poszczególnych ugrupowań politycznych, ale również o skali ich popularności w trakcie wyborów parlamentarnych. Wtórny czynnik kształtującym preferencje polityczne po obu stronach granicy wewnątrzpaństwowej była w tym kontekście socjalizacja pierwotna, odpowiadająca ostatecznie za powstanie dysonansu kulturowego i światopoglądowego między społeczeństwami niemieckimi. Zainteresowanie kierowane pod adresem konkretnej formacji politycznej, szczególnie w latach 90-tych ub. wieku, wiązało się ponad to nieodzownie z urzędowym umocowaniem jej obecności na danym

terenie. Z przeniesieniem własnego zaplecza kadrowego na nowe kraje związkowe, względnie odtworzeniem na ich terenie lokalnych struktur organizacyjnych lepiej poradziły sobie dwie wiodące siły programowe w RFN, stąd już w trakcie pierwszych ogólnoniemieckich wyborów do izby niższej były one w stanie uzyskać dwucyfrowe wotum zaufania mieszkańców byłej NRD. Partie nieuczestniczące bezpośrednio w wydarzeniach politycznego przełomu lat 80/90 ub. wieku lub te, które nie odegrały większego znaczenia w rozmowach nad wewnętrznieniecką strategią zjednoczeniową, musiały w pierwszej kolejności wydostać się ze strefy politycznego niebytu, podyktowanej lokalnym charakterem własnej działalności bądź wynikającej z braku ideologicznego odpowiednika po drugiej stronie. Wschodnioniemiecki Związek⁹⁰ posiadał wprowadzić potencjalnego sojusznika w landach zachodnich, ale ze względów programowych nie zdołał porozumieć się z Partią Zielonych w kwestii wystawienia wspólnej listy kandydatów do Bundestagu na jesieni 1990 r. Problemy z wyniesieniem własnej reprezentacji na szczebel centralny miała początkowo walcząca ze swoją polityczną przeszłością PDS. Co więcej, mimo sukcesywnego wzrostu poparcia dla jej programu politycznego w landach zachodnich i historycznego przekroczenia progu zaporowego 5% w wyborach parlamentarnych do izby niższej z 1998 r. nie zdołała ona zbudować na tyle silnej alternatywy politycznej dla chadeków i socjaldemokratów, który mógłby sformułować własny gabinet na szczeblu centralnym lub wejść w koalicję rządową. Od tego zależało w rezultacie przełamanie statusu terytorialnego Lewicy, jako ugrupowania regionalnego. Wielkim sukcesem tej partii już pod zmienionym szyldem było natomiast stopniowe przejmowanie odpowiedzialności za politykę regionalną w nowych krajach związkowych w ramach koalicji z SPD bądź samodzielnie, jak miało to miejsce w 2014 r. w Turynгии. Lewicy udało się zbudować skuteczną przeciwwagę dla partii chadeckiej po okresie jej wieloletniej dominacji w tym regionie.

Niemniej jednak w nowych krajach związkowych największym sumarycznym poparciem wyborców podczas plebiscytu na szczeblu centralnym do 2013 r. włącznie cieszyła się CDU. Oddawano na nią średnio około 33% głosów, natomiast na socjaldemokratów przekazywano nieco ponad 28% Zweitstimme. Chadeccy zdołali przy tym czterokrotnie uzyskać lepszy rezultat wyborczy niż ich największy polityczny konkurent, który z kolei tryumfował w tym korespondencyjnym pojedynku trzy razy z rzędu, począwszy od 1998 r. Popularność Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej na obszarze byłej NRD była wyższa średnio o 2 p. p. w porównaniu z końcowymi wynikami uzyskanymi przez nią w landach zachodnich. Strata socjaldemokratów generowana przez głosowanie na listy krajowe w nowych krajach związkowych względem poparcia SPD na obszarze RFN w granicach po 1949 r. była już

znaczna i oscylowała każdorazowo w okolicy 6 p .p. (28,1% vs. 34,3%). Stąd też ostoją poparcia najstarszej niemieckiej partii politycznej były landy zachodnie. Osłabienie pozycji SPD w tym regionie, a zatem również w skali ogólnopolskiej, przyniosły dopiero Bundestagswahl z 2009 r. Podkreślić należy jednak zachowawczą ciągłość sukcesów wyborczych obu ugrupowań, warunkowaną w przypadku chadeków poparciem społecznym dla programem zjednoczeniowym w latach 1990-1998, negatywnym odbiorem pakietu reform Hartza wdrażanych przez rząd Gerharda Schrödera od 2003 r. do 2005 r. oraz stosunkowo łagodnym przejściem Niemiec przez następstwa światowego kryzysu finansowego z końca pierwszej dekady XXI wieku. Wyższe wskaźniki poparcia wyborców uzyskiwane przez SPD r. w okresie 1998-2002 ugruntowane były paradoksalnie narastającymi problemami gospodarczymi RFN, w tym zwłaszcza wzrostem bezrobocia na obszarze przyłączonym do RFN w 1990 r. oraz osłabieniem wizerunku partii H. Kohla w związku z nielegalnymi źródłami jej finansowania. Sztampowy program SPD mający uzdrowić niemiecki rynek zatrudnienia oraz politykę socjalną nie przyczynił się do wzrostu odsetka zwolenników jej programu wyborczego, prowadząc do utraty samodzielnej władzy w 2005 r.

Pozostałe partie polityczne walczące o miejsca poselskie w Bundestagu cieszyły się na ogół większym zainteresowaniem elektoratu w ramach głosowania na listy krajowe, co oddawały sumarycznie wielkości reprezentacji poszczególnych komitetów w ławach Bundestagu. W nowych krajach związkowych centrolewica nie zdobyła ani jednego mandatu pierwotnego do 2013 r., FDP swój jeden jedyny głos większościowy promujący go na szczeblu centralnym pozyskała w 1990 r. dzięki mieszkańcom Saksonii-Anhalt. Wyjątek w tym zestawieniu stanowiła bawarska chadecja, dla której kluczowego znaczenia nabiera transparentność oraz charyzma konkretnych kandydatur zaznajomionych z lokalnymi problemami aniżeli ogólne treści programowe samego ugrupowania. Szczególne położenie CSU w ordynacji wyborczej z uwagi na jej regionalny charakter sprawia, iż zwycięzcy poszczególnych okręgów w Bawarii niemal w komplecie reprezentują ów land na centralnym szczeblu władzy. Podobna zależność kształtowała z pozoru końcowe wyniki głosowania na Lewicę w obrębie nowych krajów związkowych, jakkolwiek nie przekładała się ona na wielkość potencjału osobowego tej partii w ramach wyborów większościowych. Zasadniczy trzon potencjału parlamentarnego PDS/Die Linke w siedmiu kolejnych kadencjach Bundestagu w erze pozjednoczeniowej tworzyli dzięki temu posłowie wybrani na podstawie klucza partyjnego z list krajowych. Fakt posiadania ogólnoniemieckiej delegacji politycznej przez opcję ideologiczno-programową spoza systemu partyjnego zachodniej RFN można jednak

oceniać w kategoriach sukcesu, który ułatwił Lewicy wejście na drogę przełamania statusu ugrupowania regionalnego.

Najbardziej stabilny elektorat chadecki w przypadku byłej NRD zamieszkiwał Saksonię. Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna wygrała tu wszystkie rundy wyborcze łącznie z plebiscytem na jesieni 2013 r. Najsilniejszą pozycję polityczną SPD posiadało w Brandenburgii, chociaż nie gwarantowała ona regularnych sukcesów wyborczych. Preferencje polityczne obywateli z pozostałych landów wschodnich odpowiadały w dużym stopniu wahaniom tendencji dla Niemiec, jako całości. O Zakończeniu zwycięskiego marszu socjaldemokratów w 2005 r. na poziomie federacji przeczyły jednak rezultaty głosowania w Turyngii oraz Saksonii-Anhalt, gdzie podtrzymano status quo na korzyść SPD. Nierozstrzygniętym pozostał natomiast korespondencyjny pojedynek obu partii ludowych w Meklemburgii-Pomorzu Przednim. Polityczny rodowód Lewicy determinował stabilne notowania tego ugrupowania w każdym kraju związkowym na przestrzeni całego badanego okresu, chociaż najliczniejszą grupę posłów wybierano zawsze w Saksonii. Od 2009 r. do 2017 r. Die Linke reprezentująca vox populi byłej NRD stanowiła potencjalnie liczniejszą reprezentację w Bundestagu niż delegacja obecna z ramienia SPD. Ponad to w 2009 r. elektorat Lewicy w Saksonii-Anhalt oraz Brandenburgii zdecydował o tym, iż żadna z partii ludowych nie odniosła lokalnego zwycięstwa w głosowaniu.

Wybory do ciał ustawodawczych krajów związkowych, chociaż nie miały bezpośredniego wpływu na obsadę miejsc w izbie niższej Parlamentu niemieckiego z uwagi na nieregularność terminów głosowania we wszystkich landach, stanowiły punkt odniesienia przed kluczowym starciem na szczeblu centralnym, a także decydują o politycznej szachownicy w Bundesracie. Przekonała się o tym bardzo dotkliwie Wolna Partia Demokratyczna: po raz pierwszy już w 1994 r., kiedy żaden z jej reprezentantów nie znalazł się w rekonstruowanych wówczas lokalnych organach władzy ustawodawczej większości landów niemieckich, co pociągnęło za sobą zmniejszenie jej politycznej reprezentacji w izbie niższej o jedną trzecią. Kolejna taka sytuacja miała miejsce niespełna dwie dekady później. Tym razem jednak kolejne porażki ponoszone w wyborach regionalnych na terenie całej RFN w 2011 r., 2012 r. oraz na początku 2013 r. skutkowały wydaleniem tego ugrupowania poza ławy poselskie izby niższej niemieckiego parlamentu na lata 2013-2017.

Landtagswahlen sprzyjały również podtrzymywaniu politycznego statusu quo w Niemczech Wschodnich naznaczonego przemianami ustrojowymi po upadku muru berlińskiego, pomimo zmian zachodzących w skali całej federacji. Pod tym względem utrzymanie ciągłości gabinetowej chadeków w nowych krajach związkowych było o wiele

bardziej prawdopodobne niż rozszady w Bundestagu wywołane dochodzeniem do głosu ugrupowań regionalnych na szczeblu landowym. Potwierdzały to nieprzerwane rządy lub współrządy CDU w Saksonii i Turyngii na przestrzeni całego badanego okresu po 1990 r. Bardzo ważny w tym względzie był zazwyczaj kredyt zaufania społecznego względem konkretnych osobowości niż sam fakt przynależność partyjnej. Powyższą zależność potwierdzała rola, jaką w kreowaniu lokalnej polityki odegrała wschodnioniemiecka PDS i jej kolejni polityczni sukcesorzy. Podtrzymanie władzy socjaldemokratów w Saksonii-Anhalt dzięki kluczowemu wsparciu Partii Demokratycznego Socjalizmu w ramach tzw. modelu magdeburskiego, powołanie rządu koalicyjnego w Brandenburgii w 2009 r. razem z SPD i jego kontynuacja w kolejnej kadencji czy chociażby zawiązanie trwałej współpracy przez oba ugrupowania w Meklemburgii-Pomorzu Przednim na okres 1998 – 2006 ponownie umocowały mandat społeczny tego ugrupowania na byłym terytorium Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Będąc de facto drugą siłą polityczną w landach wschodnich w zasadzie od połowy pierwszej dekady XXI wieku, Die Linke udało się również m.in. zdobyć historyczną tekę premiera w Turyngii w 2014 r. Z punktu widzenia Lewicy utrzymanie statusu współkoalicjanta i przejęcie realnej odpowiedzialności za rozwój nowych krajów związkowych było spektakularnym tryumfem zwłaszcza w kontekście korespondencyjnej walki o prymat w regionie z przedstawicielami CDU i SPD już od wczesnych lat 90-tych.

Najpopularniejszym wariantem współpracy ponadpartyjnej na szczeblu regionalnym w landach wschodnich stała się tzw. wielka koalicja, a świadczy o tym fakt, iż stosowną umowę o utworzeniu wspólnego gabinetu między CDU i SPD w latach 1990-2013 podpisywano aż jedenaście razy. Ośmiokrotnie budowanie stabilnej większości odbyło się w drodze umowy koalicyjnej socjaldemokratów i postenerdowskiej Lewicy. Trzecią alternatywną konstelacją gwarantującą rządzenie w stabilnej przewadze politycznej poza samodzielną władzą była kooperacja chadeków z FDP.

Za plecami wspomnianych obozów politycznych trwały równoległe próby uzyskania mandatu społecznego zaufania przez ugrupowania, które nie liczyły się wówczas w walce o podział stanowisk poselskich w Bundestagu lub dopiero pojawiły się na scenie politycznej. W nowych krajach związkowych były to dobrze znane także w zachodniej RFN ugrupowania prawicowo-ekstremistyczne: Niemiecka Unia Ludowa (DVU) i Narodowodemokratyczna Partia Niemiec (NPD) oraz dodatkowo Wolni Wyborcy (Freie Wähler). Zdołały one kilkakrotnie zasiąść w legislaturach krajowych, choć ich obecność w tych strukturach nie była stała, ograniczona przede wszystkim do pierwszej dekady XXI wieku. Wspomniane partie nie uczestniczyły również bezpośrednio w tworzeniu lokalnych gabinetów

pomimo niekiedy wysokiego odsetka zgromadzonego poparcia. W 2014 r. dołączyła do tego grona założona rok wcześniej Alternatywa dla Niemiec (AfD), zaliczając od razu swój pierwszy sukces wyborczy w każdym z trzech landów, które wybierały wówczas nowe składy osobowe lokalnego parlamentu: Brandenburgii, Saksonii oraz Turynгии. Pozostali lokalni aktorzy polityczni, jak chociażby założona w 2006 r. w Berlinie Niemiecka Partia Piratów (Piratenpartei Deutschland), Republikanie (REP), Niemiecka Unia Socjalna (DSU), Partia Ochrony Zwierząt (Tierschutzpartei) nie mieli realnego wpływu na proces ustawodawczy, ponieważ z poparciem oscylującym maksymalnie w granicach 2% nie stanowili potencjalnej przeciwwagi dla największych sił politycznych, dzierżących stery władzy również na szczeblu federalnym.

Zachowania wyborcze Niemców w głosowaniu do Parlamentu Europejskiego różniły się zasadniczo od preferencji politycznych manifestowanych w ramach Haupt- i Nebenwahlen. Cechowała je przede wszystkim konsekwencja w typowaniu partyjnego trzonu federalnego przedstawicielstwa na forum unijnym. Od chwili powołania pierwszego składu PE ugrupowania chadeckie tworzyły każdorazowo najliczniejszą reprezentację polityczną RFN, choć w 1989 r. była to przewaga jedynie pół punktu procentowego nad drugą w kolejności SPD. To między tymi dwoma ugrupowaniami toczył się zawsze korespondencyjny pojedynek o końcowy tryumf wyborczy w skali ogólnopaństwowej, jakkolwiek układ sił politycznych sankcjonowany procesem decyzyjnym mieszkańców landów wschodnich i zachodnich nie odwzorowywał już dokładnie tych zależności. Sympatie wyborców były tak samo skorelowane z lokalną tradycją historyczną systemu partyjnego, jak w przypadku głosowania do Bundestagu czy parlamentów krajowych.

Biorąc pod uwagę powyższe Brandenburgia pozostawała jedynym regionem w obszarze byłej NRD, w którym CDU nigdy nie zdobyła większości w wyborach europejskich. Bardzo blisko tego osiągnięcia była w 1999 r. i 2014 r., przegrywając każdorazowo decydujące starcie z socjaldemokratami różnicą około dwóch punktów procentowych. W cieniu korespondencyjnego pojedynku obu partii ludowych o prymat w wyborach europejskich rosła lokalna pozycja Lewicy. Wykorzystując spadające notowania SPD, zyskała status drugiej siły politycznej, wyznaczonej przez mieszkańców wschodniej RFN do reprezentowania ich interesów na szczeblu unijnym w 2004 r. i 2009 r. Socjaldemokraci zdołali odbudować częściowo swoją regionalną pozycję w kolejnych wyborach europejskich, w tym również na terenie Brandenburgii, ale w przekroju wszystkich wschodnich landów niemieckich ponownie uzyskali gorszy wynik od poparcia, jakim obdarzono Die Linke. Skala ówczesnej porażki oscylowała jednak tylko w granicach 0,5 p. p. Z uwagi na słabszy ogólnoniemiecki wynik

wyborczy, ilość europarlamentarzystów tego ugrupowania była zawsze kilkakrotnie mniejsza niż dwóch czołowych aktorów politycznych w istniejącym układzie sił partyjnych RFN. Wprawdzie sztuka wprowadzenia własnych przedstawicieli do wspólnotowych ław poselskich udało się Lewicy już w 1999 r., niemniej w porównaniu ze wszystkimi formacjami, które uzyskiwały bezpośrednie mandaty zaufania społecznego w europejskich strukturach prawodawczych, osiągnięcie ówczesnej PDS plasowało ją na ostatnim miejscu w tym gronie.

W landach zachodnich pozycja wicelidera na liście ugrupowań walczących o wejście do europejskich struktur ustawodawczych należała jednak niezagrożenie do SPD. Trzecią formacją polityczną, na którą najchętniej głosowano w tym regionie był z kolei Związek 90/Zieloni. FDP nie była w stanie dorównać centrolewicy w przekroju całego badanego okresu po 1990 r., także w skali federacji, wypadając przez to dwukrotnie z walki o podział miejsc w Europarlamencie (w kadencji 1994-1999 oraz 1999-2004). Wotum zaufania uzyskiwane przez liberałów w landach wschodnich było przy tym bardzo zbliżone do wartości notowanych w starej RFN. Od wizerunkowej zapaści Wolnej Partii Demokratycznej w 2014 r. uratowała ją jedynie zmiana ordynacji wyborczej, znosząca pięcioprocentową klauzulę zaporową. Większość wyborców bliskich temu ugrupowaniu przeszło w międzyczasie na stronę nowopowstałej Alternatywy dla Niemiec. Miało to miejsce zarówno w nowych, jak i starych krajach związkowych RFN.

Zgłębiając analizę uczestnictwa w wyborach parlamentarnych i samorządowych mieszkańców wschodnich krajów związkowych w latach 1990-2013/2014, uwzględniając zmiany w przedmiocie lojalności wyborczej i politycznej z zachowaniem regionalnych różnic w obszarze struktury wiekowej oraz płciowej, zawierała reprezentatywna statystyka wyborcza. Oddawała ona jednocześnie najważniejsze zależności w kształtowaniu się frekwencji wyborczej pomiędzy kolejnymi cyklami urzędowania ciał ustawodawczych na szczeblu krajowym i związkowym. W tym kontekście wymiar przeobrażeń jakościowych w sferze demograficznej zdecydowanie przerastał skalę spadku zdolności mobilizacyjnych elektoratu. Tempo zmniejszania się populacji na ziemiach obejmujących byłą NRD w okresie 1990-2013 było większe niż ubytek społeczności mogącej wziąć czynny udział w wyborach. Miało to bezpośredni związek z negatywnymi zjawiskami demograficznymi, takimi, jak nasilenie ruchów migracyjnych do końca lat 90-tych minionego wieku, sukcesywnego spadku podstawowych wskaźników decydujących o strukturze wiekowej społeczeństwa (współczynnik płodności kobiet, wskaźnik przyrostu naturalnego), a także czynnikami strukturalnymi związanymi ze zmianą systemową. Zanikająca rola młodszych generacji w procesie wyborczym w związku z nasileniem procesu starzenia się społeczeństwa znajdowała

bezpośrednie przełożenie na ogólne rezultaty głosowania do izby niższej niemieckiego parlamentu. Niepisana linia podziału wyznaczana umownie czterdziestym rokiem życia, dzieliła całą zbiorowość na kohorty o wysokiej i relatywnie niskiej aktywności wyborczej w stosunku do średniej odnotowanej dla całego obszaru byłej NRD względnie Zachodniej RFN. Według tego schematu cechą łączącą wszystkie kraje związkowe było wyższe uczestnictwo w głosowaniu wśród mieszkańców z górnych i środkowych kohort demograficznych. Tym samym o zjawisku bierności wyborczej można było mówić przede wszystkim w kontekście najmłodszych generacji bez względu na płeć. Szczególną aktywność na gruncie współkształtowania centralnej sceny politycznej zachowywali mężczyźni po osiągnięciu wieku emerytalnego, jakkolwiek kolejne cykle wyborcze zacierały przewagę płci przeciwnej w obszarze zdolności mobilizacyjnych sąsiednich grup wiekowych. Pomimo tego przewaga odsetka mieszkanki Niemiec biorących udział w Bundestagswahl zarysowywała się początkowo pomiędzy 25-tym a 60-tym rokiem życia. Do 2013 r. granica ta została definitywnie przesunięta pod granicę siedemdziesięciu lat, po czym następowało obustronne załamanie trendu. Skala frekwencyjnego ubytku elektoratu była jednak zdecydowanie większa po stronie płci żeńskiej i dochodziła do kilkunastu punktów procentowych. Obniżka partycypacji wyborczej po stronie przeciwnej sięgała w tym czasie kilku p. p. W przekroju ogólnospołecznym to kobiety napędzały ostatecznie wartości statystyczne ilustrujące poziom zainteresowania plebiscytem parlamentarnym na szczeblu ogólnopaństwowym niezależnie od badanego trendu. Ogólna ilość mieszkanki nowych i starych krajów związkowych mogących wziąć udział w głosowaniu, jak i oddających ostatecznie swoje głosy poparcia na poszczególne formacje polityczne była ponad to każdorazowo większa niż statystyki ukazujące analogiczne dane dla płci przeciwnej. Niemniej występowało zróżnicowanie tego parametru w zależności od grupy wiekowej, a rzeczywiste różnice na niekorzyść przedstawicieli męskiej społeczności istniały de facto w górnych przedziałach demograficznych. W związku z powyższym zestawienie odchyłeń wskaźników frekwencji wyborczej populacji w określonych kohortach dla danej płci w perspektywie porównawczej nie zawsze odzwierciedlało rzeczywiste dysproporcje w wielkości obu elektoratów, który udał się do lokali wyborczych. Dotyczyło to głównie mężczyzn z Zachodniej RFN. W ich przypadku korzystniejszy procent partycypacji w Bundestagswahl powyżej czterdziestego piątego roku życia znajdował tylko częściowe potwierdzenie w kwantytatywnej reprezentacji osób zgrupowanych w obrębie tej subkategorii.

Poziom uczestnictwa w wyborach federalnych zarówno wśród mieszkanki, jak i mieszkańców RFN na obszarze przyłączonym do federacji w 1990 r. odbiegał znacząco od zakresu zaangażowania występującego w landach zachodnich. Główną rolę w podtrzymaniu

wskaźników udziału w głosowaniu z uwzględnieniem horyzontalnego podziału na kohorty demograficzne odgrywały regiony o najwyższym całościowym uczestnictwie w procesie mianowania kolejnych reprezentacji politycznych do Bundestagu, ergo Saksonia-Anhalt oraz Meklemburgia-Pomorze Przednie notowały w tym gronie najsłabsze rezultaty w przypadku kobiet, jak i mężczyzn. Saksonia otwierała w tym względzie nieformalne zestawienie najaktywniejszych krajów związkowych z byłej NRD.

Przenosząc trendy kształtowania się wschodnioniemieckiej frekwencji wyborczej między 2005 r. a 2009 r. na grunt ogólnopolskiego problemu malejącego zainteresowania demokracją przedstawicielską po wyborach federalnych z 1998 r., wpływ aktywnej części elektoratu w większym stopniu dotyczył kobiet przed 40-tym rokiem życia. Stosunkowo lepszą relację obu frekwencji zachowały one dopiero w kolejnych grupach wiekowych. W analogicznym okresie w Niemczech Zachodnich panował dość jednostajny trend na korzyść męskiej części społeczeństwa, która była w stanie utrzymać wyższy odsetek udziału w wyborach do siedemnastej kadencji Bundestagu na tle poprzedniej frekwencji. W ujęciu całkowitym, okres przechodzenia Niemiec przez następstwa światowego kryzysu finansowego motywował do głosowania znacznie większą część elektoratu z tzw. starej RFN niż obszarów byłego państwa wschodnioniemieckiego. Wybory na jesieni 2013 r. zmniejszyły zakres biegunowości partycypacji wyborczej między nowymi i starymi landami, przy czym odbyło się to głównie dzięki poprawie poziomu zaangażowania w proces selekcji elit politycznych na terenie wschodnich krajów związkowych. Inicjatywa odbudowy skrajnie niskich, jak na Niemcy, wartości frekwencji wyborczej po głosowaniu z 2009 r., należała jednak do kobiet, które w przekroju populacyjnym zyskiwały każdorazowo lepszą zdolność mobilizacji swojego elektoratu.

W wyborach do Bundestagu preferencje partyjne kobiet i mężczyzn zamieszkujących wschodnie kraje związkowe odzwierciedlały regionalną pozycję ugrupowań politycznych zaangażowanych bezpośrednio z procesem zjednoczenia Niemiec lub tych, które zdołały przetrwać okres zmiany systemowej w NRD. Do tego grona w ujęciu całkowitym nie zaliczała się formalnie SPD, na którą relatywnie chętniej głosowano w landach zachodnich, aczkolwiek jej pozycja polityczna w nowych krajach związkowych do wyborów federalnych z 2013 r. zależała w głównej mierze od wzrostu lub spadku notowań exenerdowskiej Lewicy. Wprawdzie głosowanie na jesieni 2005 r. przyniosło chadekom największy globalny mandat społeczny, inicjujący zmianę na stanowisku kanclerza federalnego i zawiązanie tzw. wielkiej koalicji w Bundestagu, to jednak socjaldemokracja zdołała przedłużyć nieformalne pasmo zwycięstw wyborczych nad CDU na obszarze byłej NRD, chociaż nie był to jednoznaczny

sukces. Niemniej uwzględniając rozkład głosów oddawanych oddzielnie na każde z obu ugrupowań chadeckich, wskazania wyborców z byłej NRD nie odbiegały od struktury partyjnej parlamentu federalnego szesnastej kadencji. Między poszczególnymi okresami urzędowania izby niższej wystąpiła jednak zauważalna migracja elektoratu żeńskiego popierającego partie ludowe. Odbyła się ona na niekorzyść wspomnianych socjaldemokratów, którzy po wyborach z 2005 r. utracili pokaźny odsetek ogółu zwolenników w makroskali. O ile jednak w eks-NRD rewizja poglądów politycznych w perspektywie potencjalnego zwycięstwa wyborczego któregoś z dwóch największych ugrupowań parlamentarnych skutkowała automatycznie wzmocnieniem lokalnej pozycji strony przeciwnej oraz rzutowała na końcowy wynik procentowy Lewicy, zmiany w zakresie lojalności politycznej mieszkańców Niemiec Zachodnich sprzyjały dodatkowo w większym stopniu budowie wizerunku partii uchodzących za potencjalnych koalicjantów obu wiodących bloków programowych. Niezależnie od tego kobiety mieszkające w nowych krajach związkowych cechowała znaczna chwiejność wyborcza, co dowodzi masowe przejście zwolenniczek SPD na stronę CDU między głosowaniem w 2005 r. i 2009 r. Największe zmiany w tym względzie odczuł szeregowy bastion SPD w Brandenburgii, utraciwszy do 2013 r. $\frac{1}{3}$ poparcia elektoratu żeńskiego, co w konsekwencji rzutowało na gruntowną przebudowę lokalnego układu sił politycznych. Wyraźny spadek odsetka osób oddających głosy na socjaldemokrację w wyborach parlamentarnych u progu drugiej dekady XXI wieku doprowadził równocześnie do wyrównania wielkości wotum zaufania tego ugrupowania wśród mieszkanki i mieszkańców poszczególnych landów wschodnich, a nawet całkowitego odwrócenia trendu na korzyść mężczyzn w 2013 r. Docelową formacją polityczną, na którą oddawał swoje głosy elektorat męski w przekroju kolejnych cykli wyborczych była natomiast Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna. Skala posiadanego przez tę partię wotum zaufania wśród mieszkanki byłej NRD znacznie przewyższała jej popularność po stronie mężczyzn. Rozwarcie nożyc poparcia dla partii chadeckich pomiędzy 2005 r. a 2013 r. pozwoliło im odzyskać poziom zaufania obywateli z początku lat 90-tych. Obrazuje to rozkład głosów wszystkich ugrupowań parlamentarnych w próbie dziesięciu reprezentantów płci męskiej i żeńskiej udających się do lokali wyborczych między szesnastą a osiemnastą kadencją izby niższej niemieckiego parlamentu. W 2005 r. CDU zaufało zgodnie 3/10 wyborców. Osiem lat później program polityczny chadecji poparło w przybliżeniu czterech mężczyzn i co druga kobieta. Regionami, w których obie grupy wyborców cieszyły się szczytowym wsparciem głosujących były Saksonia wraz z Meklemburgią-Pomorzem Przednim.

Najbardziej ustabilizowany elektorat partyjny w kontekście wyborów federalnych według preferencji mieszkańców i mieszkanki byłej NRD posiadała PDS/Die Linke. W każdym z pięciu krajów związkowych zasadniczy odsetek osób, które opowiedziały się za zwycięstwem wyborczym partii lewicowej pochodził od mężczyzn, chociaż udział procentowy po stronie kobiet był mniejszy maksymalnie o 2 p. p. Największym uznaniem męskiej grupy wyborców wspomniane ugrupowanie cieszyło się w Saksonii-Anhalt i Turyngii. Z czasem były to również kluczowe ośrodki poparcia społecznego z ramienia kobiet. Pozycja wschodnioniemieckiej Lewicy w lokalnym układzie sił politycznych na potrzeby Bundestagswahl była przy tym współzależna od stabilności wizerunku Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej, a ściślej ujmując: głosów kobiet, które wcześniej wotowały za SPD. Niemniej nawet ze wsparciem płci żeńskiej rezultaty Lewicy osiągnęte w Saksonii zdecydowanie odstawały od skali jej popularności w pozostałych landach wschodnich.

Dwie najsłabsze w stawce partie polityczne, podobnie, jak Lewica, miały swój stały elektorat. Mieszkanki wschodnich krajów związkowych częściej opowiadały się na rzecz Związku90/Zieloni, natomiast FDP zasadniczy mandat zaufania społecznego uzyskiwała głosami mężczyzn. Dla jednego, jak i drugiego ugrupowania elementem charakteryzującym rozkład wielkości odsetka wyborczego na przestrzeni kolejnych cykli wyborczych był regularny proces migracji elektoratu między landami. W ten sposób zmieniał się lokalny układ bastionów poparcia obu partii. Był to zazwyczaj proces jednokierunkowy dla obu płci i zarazem bardziej wyrazisty dla zachowań wyborczych zwolenników centrolewicy. Docelowe poparcie Związku90/Zieloni w latach 2009-2013 wśród męskiej i żeńskiej części społeczności pochodziło z Saksonii i Turyngii, podczas gdy w 2005 r. statystycznie największy odsetek oddanych głosów zarejestrowano w Brandenburgii. Stałym punktem oparcia dla liberałów były niezmiennie Saksonia wraz z Saksonią-Anhalt. Na jesieni 2013 r. procentowy rozkład stronników FDP między poszczególnymi krajami związkowym na terenie byłej NRD uległ wyraźnemu spłaszczeniu, pomijając fakt, iż Wolni Demokraci nie znaleźli się ostatecznie w ławach Bundestagu osiemnastej kadencji.

Wraz ze wzrostem średniej wieku populacji zamieszkującej wschodnie kraje związkowe wzmacniał się również rzeczywisty odsetek partycypacji w głosowaniu do parlamentów regionalnych po stronie obojga płci. W Brandenburgii częściej do lokali wyborczych udawały się kobiety. W Saksonii i Turyngii większy odsetek osób głosujących odnotowano każdorazowo wśród mężczyzn. Bardzo wyrównany poziom frekwencji wyborczej między obiema płciami panował w Saksonii-Anhalt, a jego charakterystyczną cechą była nieustanna zmiana trendu. Najważniejsze kierunki zaangażowania w proces wyborczy

pomiędzy różnymi grupami wiekowymi, co do zasady nie uległy poważnym przewartościowaniom. Podobnie, jak na szczeblu centralnym, dominujące wskaźniki uczestnictwa w głosowaniu krajowym wśród mieszkank i mieszkańców wschodnich krajów związkowych RFN zaczynały się w przypadku zbiorowości po czterdziestym roku życia. Była to graniczna wartość frekwencji osiągnięta przeciętnie przez obie reprezentacje w skali całego landu w danym cyklu wyborczym. Szczegółowe porównanie rozkładu odsetków partycypacji w wyborach do izby niższej parlamentu federalnego oraz regionalnych ciał przedstawicielskich dla kolejnych przedziałów wiekowych pozwala zauważyć obniżenie dolnej granicy wiekowej powyżej umownej bariery 40 lat, w której to mężczyźni wykazywali statystycznie większy poziom zaangażowania w Landtagswahlen niż przedstawicielki płci przeciwnej. Był to margines ósmej kohorty w Saksonii i Turynгии oraz dziewiątej – w Brandenburgii i Saksonii-Anhalt. Załamanie tendencji zwykłej niezależnie od płci następowało zwyczajowo około 70-tego roku życia. Pod tym względem mobilizacja społeczności w wyborach parlamentarnych na szczeblu krajowym nie różniła się od specyfiki rozkładu frekwencji wyborczej dla Bundestagswahl. Powyżej tej granicy malała liczba wyborców wśród mężczyzn i kobiet, chociaż skala odpływu elektoratu w tym ostatnim przypadku była kilkakrotnie wyższa niż u płci przeciwnej. Mieszkanki byłej NRD zachowały również całościowo wyższe możliwości mobilizacji swojego elektoratu w stosunku do zdolności uczestnictwa w wyborach przejawianej przez zbiorowość męską.

Regionalny pejzaż polityczny kształtowany wyborami do parlamentów krajowych nie sprzyjał utrwalaniu kluczowej pozycji obu partii ludowych w perspektywie stanowienia władzy lokalnej. Mieszkańcy i mieszkanki byłej NRD głosowali zgodnie z pojednocieniowym porządkiem partyjnym ukształtowanym w dużej mierze ówczesnymi wpływami zachodnioniemieckich chadeków oraz postnenderowskiej PDS. O ile jednak społeczny mandat zaufania, jakim cieszyła się CDU w landach wschodnich, nie podlegał żadnym wątpliwościom, SPD do uzyskania niezbędnej większości głosów w drodze do przejęcia lub utrzymania sterów władzy na szczeblu krajowym bardzo często potrzebowała wejścia w koalicję rządową z Lewicą. W tym kontekście Turynгия była drugim, obok Saksonii, wschodnim krajem związkowym, którego mieszkańców charakteryzowały najbardziej stabilne zachowania wyborcze w stosunku do obu partii ludowych oraz Die Linke. W okresie 1999-2014 regionalnym liderem w liczbie obsadzonych stanowisk poselskich w parlamencie krajowym była każdorazowo Unia Chryścijańsko-Demokratyczna, przed Lewicą i Socjaldemokracją. Zrównoważone poparcie na przestrzeni cykli wyborczych dotyczyło wszystkich grup wiekowych.

Statystyka odzwierciedlająca udział poszczególnych kohort demograficznych w głosowaniu do landtagów w okresie 1998 – 2014 jednoznacznie wskazywała na rosnące zaangażowanie w proces decyzyjny starszego pokolenia w gronie zarówno reprezentantów, jak i reprezentantek zbiorowości lokalnych. Uwzględniając zatem postępujący proces starzenia się społeczeństwa niemieckiego w makroskali, przesunięcie zasadniczego odsetka frekwencji wyborczej na stronę starszych roczników, w tym zwłaszcza z pogranicza i powyżej wieku emerytalnego decydowało o tym, iż ostateczny układ sił politycznych w niewielkim stopniu był udziałem najmłodszego pokolenia. Zjawisko bierności politycznej dotyczyło w takim samym stopniu mieszkańców, jak i mieszkanki byłej NRD. Niemniej jednak, biorąc pod uwagę statystycznie większy udział płci żeńskiej w akcie wyborczym, skala absencji obu grup społecznych nie była równoważna.

Program polityczny socjaldemokracji w wyborach krajowych zyskiwał nieprzerwanie większą popularność wraz z rosnącym wiekiem elektoratu. Najwyższe wyniki wyborcze SPD posiadała wśród mieszkańców i mieszanek powyżej 45-go roku życia z tendencją do wzmocnienia końcowego rezultatu w grupie wiekowej powyżej 60-ciu lat. W poszczególnych regionach mężczyźni stanowili jednak mniejszość głosującą globalnie na reprezentantów tego najstarszego niemieckiego ugrupowania politycznego, co również nie odbiegało od trendu widocznego na szczeblu federalnym. Pomimo odpływu znaczącej kwoty elektoratu obu płci po 1994 r. Socjaldemokratyczna Partia Niemiec od chwili upadku muru berlińskiego nie utraciła pozycji lokalnego lidera partyjnego w landtagu Brandenburgii. Wschodnioniemiecka partia lewicowa nie zdołała wprawdzie wygrać głosowania w bastionie SPD, jak miało to miejsce podczas Bundestagswahl w 2009 r., jakkolwiek ostateczne rozstrzygnięcia w odbywających się wówczas równolegle wyborach krajowych doprowadziły do zawiązania czerwono-czerwonej koalicji i kontynuowania jej z powodzeniem również po 2014r.

Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna cieszyła się porównywalnym wsparciem wszystkich osób poniżej 45-go roku życia, a w przekroju ogólnym swojego elektoratu miała najbardziej stabilną frekwencję spośród wszystkich ugrupowań zasiadających w regionalnych organach władzy ustawodawczej. Kluczowe dla poszczególnych wyników wyborczych tej partii poparcie zawierało się ponownie wśród głosów oddawanych przez kobiety. Mobilizacja mieszanek miała przy tym charakter postępowy i skutkowała stopniowym przejmowaniem kolejnych grup wiekowych, w których główna siła wotum zaufania była przez długi okres czasu generowana udziałem mężczyzn. W ten sposób doszło do naturalnego wzmocnienia pozycji piątej kohorty populacyjnej w globalnym wyniku CDU na terenie każdego z pięciu landów

wschodnich. Proces ten, tak samo, jak w wyborach do Bundestagu, przybrał na sile w pierwszej dekadzie XXI wieku.

Zasadniczy trzon zbiorowości głosującej na lokalnych działaczy exenerdowskiej Lewicy znajdował się w górnych grupach wiekowych. Średnia wieku osób popierających to ugrupowanie wzrastała systematycznie od końca lat 90-tych ub. wieku. W grupach demograficznych skoncentrowanych powyżej 45-go roku życia vox populi był dwukrotnie większy niż w pierwszej czy drugiej kohorcie. Analogicznie do wyborów szczebla centralnego, największe wotum zaufania w stosunku do osób mogących udać się do lokali wyborczych w danym momencie pochodziło od przedstawicieli płci męskiej. Pod tym względem elektorat Lewicy był bardzo stabilny. W ujęciu szczegółowym istniał wyraźny podział na kohorty demograficzne o tradycyjnie większym odsetku oddanych głosów drugich przez jedną ze zbiorowości. Początkowo granicę tę stanowił 45-ty rok życia. Młodszą część elektoratu partia lewicowa zyskiwała pośród kobiet, starsza natomiast w gronie reprezentantów płci męskiej.

Zachowania wyborcze społeczności wschodnioniemieckiej w pespektywie porównawczej obu płci nie zmieniły się także w przypadku FDP oraz Związku90/Zieloni. Podobnie jak na szczeblu federalnym, kobiety stanowiły, co do zasady, główny odsetek wyborców wspierających centrolewicę, mężczyźni natomiast wotowali częściej za Wolną Partią Demokratyczną. Wyjątkiem była Saksonia-Anhalt, gdzie zasadniczy głos elektoratu obu partii należał do mieszkanki landu. W odróżnieniu do największych aktorów politycznych walczących o prymat w regionie, liberałowie i centrolewica byli popierani głównie przez ludność z dolnych grup wiekowych, poniżej 45-go roku życia. Mieszkańcy i mieszkanki w przedziale populacyjnym powyżej sześćdziesięciu lat oddawali w obu przypadkach niemal dwukrotnie mniej głosów niż pozostali członkowie społeczności lokalnej biorącej udział w wyborach.

Reprezentatywna statystyka wyborcza w zakresie uczestnictwa w wyborach parlamentarnych na szczeblu europejskim w układzie wertykalnym ukazywała dwie zasadnicze różnice między grupą landów wschodnich i zachodnich. Pierwszy kontrast sprowadzał się do wysokości faktycznego zainteresowania wyborami na szczeblu ponadnarodowym w każdym z subregionów, kolejna rozbieżność dotyczyła natomiast kształtowania się globalnej wartości odsetka partycypacji wyborczej osobno wśród kobiet i mężczyzn. Na obszarze byłej NRD większą aktywnością w tym zakresie wykazywał się elektorat żeński, natomiast w landach zachodnich niewielką przewagę w gronie wszystkich głosujących zachowywali przedstawiciele płci przeciwnej. O końcowym rezultacie obu stron decydowała każdorazowo aktywność elektoratu po 40-tym roku życia. Nie były to jednak aż tak widocznie różnice, jak w przypadku

wyborów federalnych czy regionalnych, przez co przedstawiciele jednej i drugiej zbiorowości wykazywali w tym względzie porównywalny poziom udziału w głosowaniu, także w przekroju kohortowym. Niemniej rozłożenie globalnej frekwencji wyborczej wśród mieszkańców i mieszanek RFN w układzie Wschód-Zachód wpisywało się w ogólny trend predestynujący społeczność Niemiec Zachodnich do większego uczestnictwa w głosowaniu z początkiem XXI wieku. Była to istotna zmiana w porównaniu z okresem 1994-1999.

Zainteresowanie Eurowyborami rosło wraz z wiekiem głosujących, a umowna linia, rozdzielająca mniej i bardziej aktywne części elektoratu znajdowała się każdorazowo pomiędzy 40-tym a 45-tym rokiem życia. W tym przypadku nie odzwierciedlała ona jednak maksymalnej wartości frekwencji dla całego regionu, ponieważ ta znajdowała się po osiągnięciu minimum 50-ciu lat niezależnie od płci. Inaczej niż w wyborach na szczeblu federalnym czy krajowym, wyznaczony punkt zmiany trendu był równoznaczny ze zrównaniem lub kwantytatywnym przeskokiem poziomu zaangażowania odnotowanego dla przedstawicieli najmłodszej generacji, oznaczającej osoby maksymalnie dwudziestojednoletnie. Wzorem głosowania do Bundestagu oraz parlamentów regionalnych w gronie mieszkańców i mieszanek przed trzydziestym rokiem życia to właśnie oni tworzyli najaktywniejszą część młodego elektoratu, aczkolwiek globalnie większy poziom zaangażowania wyborczego w tym gronie wykazywali mężczyźni. W przekroju makrospołecznym lokale wyborcze w landach wschodnich i zachodnich częściej odwiedzały reprezentantki płci żeńskiej między trzydziestym a sześćdziesiątym rokiem życia, z kolei przewaga płci męskiej zaznaczała się poniżej i powyżej wspomnianego przedziału wiekowego. Częstsza rezygnacja kobiet z uczestnictwa w plebiscycie na szczeblu ponadnarodowym po osiągnięciu wieku okołoemerytalnego niezależnie od reprezentowanego regionu wpisywała się w prawidłowość odnotowywaną również w wyborach federalnych, jak i krajowych. Z biegiem kadencji Europarlamentu wzrosło całociowe uczestnictwo kobiet przed trzydziestym rokiem życia, przez co dysproporcje w rozdziale frekwencji między jedną a drugą płcią uległy wyraźnemu ujednoliceniu z tendencją do nadwyżki odsetka głosujących kobiet. Potwierdziła się również zależność maksymalizacji wartości frekwencji wyborczej na granicy 70-tego roku życia bez podziału na płeć. Po przekroczeniu tego progu wiekowego następował spadek aktywności elektoratu. Był to jednak przede wszystkim efekt gwałtownego ubytku głosów żeńskich. Poziom ogólnego zaangażowania wschodnich krajów związkowych w wybory parlamentarne na szczeblu UE ewoluował przy tym dwukierunkowo. Pierwszy trend wyznaczały landy o progresywnej zmianie odsetka partycypacji wyborczej: Brandenburgia, Saksonia i Saksonia-Anhalt. Kolejną grupę tworzyły kraje związkowe o neutralnej, względnie regresywnej aktywności elektoratu,

głównie z uwagi na kilkupunktowy spadek frekwencji wśród mieszkańców i mieszkank powyżej 30-tego roku życia. Takie realia miały miejsce w Meklemburgii-Pomorzu Przednim oraz Turyngii, która zdecydowanie liderowała w poziomie mobilizacji lokalnej społeczności na tle pozostałych nowych landów niemieckich. Złożyły się na to zarówno wskaźniki dla zbiorowości męskiej, jak i żeńskiej.

Wotum zaufania udzielane poszczególnym formacjom politycznym w wyborach europejskich przez reprezentacje płci męskiej i żeńskiej w skali ogólnopaństwowej sankcjonowało status quo z wyborów do parlamentów regionalnych i federalnego organu przedstawicielskiego. Główna rywalizacja przebiegała zatem między obiema partiami ludowymi. Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna notowała każdorazowo bardzo pewne zwycięstwo nad SPD nie tylko w rezultacie korzystnych wyników osiąganych w izbie niższej parlamentu federalnego, ale również w okresie sprawowania władzy państwowej przez socjaldemokratyczny gabinet Gerharda Schrödera. Częstotliwość oddawania głosów na kandydatów najstarszej partii politycznej w RFN oddawała jednak następstwa terytorialnego podziału Niemiec w okresie 1949-1990. Progresywny przyrost poparcia udzielanego exenerdowskiej Lewicy w landach wschodnich odbywał się zwykle na niekorzyść słupków poparcia SPD. W tym kontekście vox populi na szczeblu europejskim miał tu większość punktów styczności między kolejnymi cyklami Nebenwahlen niż Hauptwahlen, aczkolwiek ostateczny układ sił politycznych w jednym i drugim przypadku predestynował ostatecznie Die Linke do miana drugiej siły politycznej cieszącej się największą popularnością wśród mieszkańców i mieszanek byłej NRD.

Z uwagi na zwiększony odsetek kobiet biorących udział w wyborach przedstawicielskich różnego szczebla, głosowanie na reprezentantów Niemiec w Parlamencie Europejskim podtrzymało pewne standardy widoczne już a poziomie regionalnym i federalnym. Reprezentantki płci żeńskiej darzyły chadeków nieco wyższym zaufaniem niż mężczyźni, a wzrost tendencji był zauważalny po wyborach z 2004 r. Główne przesunięcie głosów kobiet dotyczyło przedziału 25-60 lat, który wcześniej gromadził większy odsetek populacji mężczyzn. Z uwagi na bardzo wyraźną klarowność poparcia, jakim cieszyła się frakcja chadecka wśród mieszanek wschodnich landów niemieckich, zachowywały one również większą aktywność wyborczą po osiągnięciu wieku emerytalnego, co stanowiło swego rodzaju novum w perspektywie Haupt- i Nebenwahlen. Liczba osób typujących parlamentarzystów Die Linke rosła tradycyjnie wraz z wiekiem społeczeństwa. Siła trendu, podobnie jak w wyborach związkowych, była wyższa w górnych grupach wiekowych mężczyzn, zwłaszcza w gronie mieszkańców powyżej 45-ciu lat. Lewica zdobywała większe

grono zwolenniczek na ogół do około 35-go roku życia, jakkolwiek nie była to jednoznaczna i stała tendencja. Całościowo mieszkanki landów wschodnich stanowiły nieznacznie słabsze grono osób optujących za programem wyborczym tego ugrupowania, a odchylenie wartości procentowych było podobnie, jak w przypadku wyborów regionalnych i federalnych. Wybory europejskie uwidaczniały również migrację żeńskiego elektoratu między obiema partiami ludowymi, przez co wzrastał stosunkowo odsetek mężczyzn wybierających przedstawicieli SPD w poszczególnych przedziałach populacyjnych. Status quo utrzymywał się także dla statystyk odzwierciedlających zachowania wyborcze wśród zwolenników liberałów i centrolewicy. Poziom zaufania społecznego wobec kandydatów obu ugrupowań w układzie kohortowym zwiększał się ku dolnym grupom wiekowym niezależnie od płci. Mieszkanki nowych landów przejęły wzorem federalnych i krajowych wyborów parlamentarnych pozycję kluczowego elektoratu aprobującego program wyborczy Związku90/Zieloni, natomiast program polityczny FDP na forum europejskie częściej zyskiwał zwolenników mężczyzn.

Uczestnictwo wyborcze mieszkańców i mieszanek wschodnich krajów związkowych podczas Hauptwahlen i Nebenwahlen w okresie 1990-2013/14 zawierało w sobie wiele elementów wspólnych. Na gruncie rozkładu preferencji politycznych uwidaczniała się przede wszystkim rosnąca rola czynników demograficznych w kształtowaniu rzeczywistej wielkości poparcia poszczególnych grup wiekowych. Przede wszystkim wzrosła zauważalnie rola, jaką w systemie partyjnym zaczęła odgrywać generacja powyżej 45-go roku życia, a w szczególności osoby, które osiągały granicę wieku poprodukcyjnego. Z tego względu niezwykle popularnym hasłem przewodnim niemieckiego nurtu nauk społecznych stało się określenie „Opakratie”, co w wolnym tłumaczeniu oznacza „władzę starszizny”. Pojęcie to odnosiło się pierwotnie do postępujących zmian w układzie pośrednim struktury wiekowej niemieckiego społeczeństwa na przestrzeni dekad i wynikających z tego faktu koniecznych działań w sferze socjalnej, wywołując ogólnonarodową debatę na temat rosnących potrzeb społeczeństwa. Jednocześnie stało się ono również synonimem kondycji personalnej niemieckiego parlamentu oraz ciał ustawodawczych niższego szczebla. Wystąpiła ścisła zależność między zmniejszaniem się globalnego udziału generacji poniżej 45-go roku życia w strukturze społecznej wschodnich krajów związkowych RFN a jej udziałem w życiu politycznym. Istotną zmianą była w tym względzie nadreprezentacja kobiet w stosunku do ogólnej liczby obywateli posiadających prawo czynnego wybierania, w związku z czym o końcowym wyniku wyborów decydowała w znacznym stopniu aktywność tej grupy społecznej bez względu na rangę wydarzenia w nomenklaturze posiłkowej. Różnica przeciętnej wieku mieszanek i mieszkańców byłej NRD, generująca znaczną nadwyżkę frekwencji w stosunku

do mediany regionalnej, wynosiła minimum pięć lat na korzyść mężczyzn. Ważne jest przy tym założenie, iż wyrównanie wartości średniej w środkowych i górnych kohortach pogłębiało proces starzenia się społeczeństwa. W grupie osób powyżej umownej granicy 45-go roku życia, wzrosła tym samym wartość statystyczna jednostek kończących 60 lat, ponieważ utrzymujący się w ich przypadku równy, wyższy niż mediana regionalna poziom partycypacji w wyborach wzmacniał kwantytatywny przyrost liczby ludności osiągającej lub przekraczającej wiek poprodukcyjny.

Rozkład poparcia udzielanego pięciu głównym ugrupowaniom politycznym niemieckiego systemu partyjnego w toku wyborów europejskich, federalnych i regionalnych ewoluował wraz ze zmieniającym się układem struktury społecznej na rzecz górnych kohort demograficznych. Odpływ elektoratu kobiecego popierającego SPD przyczynił się zarówno do powstania wyraźnej nadreprezentacji zwolenników tej partii powyżej 60-go roku życia w ujęciu globalnym, jak również wzmocnienia poziomu zaufania społecznego Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej w środkowych i górnych grupach wiekowych. O ile jednak na przykładzie CDU nie można było mówić początkowo o zdecydowanej nadreprezentacji próby poniżej lub powyżej granicy 45-ciu lat, wybory z okresu 2009-2014 potwierdziły również w tym przypadku tendencję do przyrostu ogólnego odsetka głosujących po ukończeniu 60-go roku życia. Die Linke była ugrupowaniem permanentnie niedoreprezentowanym w najmłodszych kohortach demograficznych, co można było wytłumaczyć nieprzerwaną obecnością tej formacji politycznej na scenie partyjnej również po formalnym demontażu struktur państwowych NRD i związaną z tym faktem migracją poparcia starszych roczników. Na ogólny wynik głosowania partii lewicowej wpływały przede wszystkim zachowania wyborcze społeczności męskiej, nadreprezentowanej w gronie osób powyżej bariery 45-ciu lat. Kobiety wzmacniały zasadniczo dolne przedziały wiekowe, chociaż wraz z upływem czasu ich aktywność przyjęła schemat charakteryzujący rozkład poparcia płci przeciwnej. Niezwykle klarowny podział elektoratu w okresie 1990-2013/14 był również domeną FDP oraz Związku90/Zieloni. Obie partie gromadziły największe poparcie osób młodych. Rosnąca średnia wieku mieszkańców wschodnich krajów związkowych nie odwróciła wprawdzie mapy wiekowej stronników centrolewicy i liberałów, aczkolwiek przełom dwóch pierwszych dekad nowego stulecia usankcjonował kierunek zmian demograficznych, przesuwając ponadprzeciętny odsetek sprzymierzeńców obu wspomnianych partii na korzyść środkowych i górnych części struktury wiekowej. W tym przypadku był to zakres od 45-ciu do 60-ciu lat.

Prymarnym uwarunkowaniem nastawienia mieszkańców wschodnich krajów związkowych RFN do kwestii uczestnictwa w wyborach pozostała socjalizacja pierwotna.

Dopiero na bazie efektów procesu zmiany systemowej wzmacnianych powtórным przyswajaniem całej zbiorowości do realnego uczestnictwa w życiu publicznym doszedł element uspołecznienia wtórnego, kształtujący niezależne postawy obywatelskie jednostek i grup społecznych. Naturalną konsekwencją powyższego było kształtowanie się innego podłoża wartości życiowych w pokoleniu urodzonym przed wzniesieniem muru berlińskiego oraz każdej kolejnej generacji zstępných. Niemniej okres rozbitcia państwowego determinował proces socjalizacji wszystkich członków społeczeństwa socjalizacyjnego. Dominacja partyjnej myśli społecznej podporządkowywała życie codzienne rodziców i ich dzieci. Z upływem lat rosło znaczenie sytuacji okołopolitycznej warunkowanej okresem względnego odprężenia w relacjach politycznych za żelazną kurtyną, która sprzyjała zmianie podstaw uspołecznienia wtórnego zwłaszcza wśród najmłodszych grup wiekowych. Nie zmieniło to jednak pozjednoczeniowych wskaźników ukazujących poziom zaangażowania dolnych kohort demograficznych w kreację systemu partyjnego na poziomie lokalnym i federalnym między poszczególnymi cyklami wyborczymi. Odpowiedź na pytanie o przyczynę zróżnicowania poziomu frekwencji w głosowaniu przedstawicielskim między reprezentantami poszczególnych grup wiekowych nie jest jednoznaczna, jakkolwiek pewne sugestie dostarcza teoria cyklu życia oraz indywidualnego starzenia się. W pierwszym przypadku przejście do kolejnych jego faz i zmiany pełnionych funkcji społecznych mogło sprzyjać rosnącej roli starszych generacji w kształtowaniu wskaźników aktywności wyborczej i politycznej w ogóle, podczas gdy na niższym szczeblu struktury wiekowej ważniejsza niż wybory stawała się stabilizacja własnej pozycji w społeczeństwie. Jednocześnie wraz z wiekiem jednostka nabywająca praktyczną wiedzę na temat prawidłowości zachodzących między systemem politycznym a jego podmiotami stawała się pełnoprawnym uczestnikiem życia politycznego. Obeznanie z cnotami obywatelskimi, mechanizmem wyborów, sprzyjało wzrostowi świadomości politycznej, ergo podejmowaniu decyzji o wzięciu udziału w kolejnych głosowaniach. Powtarzalność tego zachowania prowadziła z czasem do wyrobienia indywidualnej rutyny wyborczej, będącej nieodłączną częścią współistnienia całej społeczności. W konsekwencji prawdopodobieństwo rezygnacji z demokratycznego prawa wybierania malało, co do zasady, na korzyść każdej kolejnej grupy wiekowej niezależnie od pokolenia, z którego wyrosła. Rozróżnienie poziomu aktywności wyborczej w rozkładzie płciowym było natomiast wtórnym efektem pełnionych ról społecznych, wynikających także z fazy życiowej. Przekładając to na grunt praktyki wyborczej w nowych krajach związkowych, wraz z wiekiem można było obserwować rosnącą rolę wartości konserwatywnych, co tłumaczyłoby wysoki odsetek popularności partii chadeckich w przekroju całego badanego

okresu. Pojawiające się na lokalnej scenie politycznej nowe ugrupowania były w tym kontekście przejawem manifestacji zmiany pokoleniowej, której sprzyjały na ogół jednostki zgrupowane w dolnych kohortach demograficznych. W tym kontekście zjednoczenie Niemiec nie zachwiało systemem partyjnym opartym na układzie dwóch wielkich bloków politycznych skupionych wokół CDU/CSU i SPD. Niemniej pojawienie się trzeciego dużego gracza w postaci wschodnioniemieckiej PDS sprzyjało osłabieniu wyników wyborczych chadeków i socjaldemokratów, czego efektem było rosnące prawdopodobieństwo zawierania sojuszy ponadpodziałowych.

Wyniki i wnioski

Przedmiotem niniejszej rozprawy była analiza praktyki uczestnictwa politycznego na obszarze wschodnich krajów związkowych RFN w okresie 1990-2013. Badanie koncentrowało się na analizie kwantytatywnych i kwalitatywnych zmian partycypacji politycznej w ramach demokracji bezpośredniej i przedstawicielskiej oraz członkostwa partyjnego. Na poziomie demokracji pośredniej analizie porównawczej poddano głosowanie do izby niższej niemieckiego parlamentu, wybory do krajów związkowych oraz Parlamentu Europejskiego. Zasadniczy problem badawczy sprowadzał się do eksploracji i wyjaśnienia zależności między aktywnością polityczno-wyborczą społeczeństwa byłej NRD a toczącymi się równolegle procesami demograficznymi.

Przyjętą na początku główną cezurę czasową płaszczyzny badawczej ograniczały daty od 20 września 1990 r. (ratyfikacja traktatu między RFN a NRD o ustanowieniu jedności Niemiec przez parlamenty krajowe obu państw) do 22 września 2013 r. (wybory do Bundestagu 18. kadencji). Zawężenie górnego krańca cezury czasowej do jesienno-głosowania na szczeblu federalnym było umotywowane symboliczną zmianą zachodzącą w systemie partyjnym RFN. Historyczny brak mandatu społecznego dla reprezentacji parlamentarnej FDP w izbie niższej oznaczał faktyczne poszerzenie obszaru systemowych wpływów partii średnich o nowe ugrupowania, przeważnie o charakterze antysystemowym, przez co ograniczał się krąg potencjalnego elektoratu dwóch najsilniejszych graczy na niemieckiej scenie politycznej.

Przejęcie elektoratu przez AfD kosztem innych reprezentacji w Bundestagu, było złamaniem dotychczasowej praktyki politycznej dotyczącej realnych perspektyw walki o udział we władzy nowych stronnictw, wyrastających w dużej mierze z aktualnych potrzeb społecznych. Niemniej wprowadzoną cezurę końcową badań określono, jako nieostrą ze względu na charakter podjętej analizy porównawczej. Fakt istnienia umownej nomenklatury wyborczej, wyróżniającej Hauptwahlen i Nebenwahlen powoduje, iż przebieg głosowania przedstawicielskiego o nieformalnie niższej randze politycznej w bezpośredniej bliskości wyborów głównych determinuje wiele jego cech jakościowych, w tym zwłaszcza rozkład preferencji partyjnych czy wielkość frekwencji w lokalach wyborczych. Ponieważ po wyborach federalnych z 2013 r. miały miejsce głosowania do landtagów Saksonii, Brandenburgii i Turyngii, a także plebiscyt europejski, górna data zamykająca właściwy przedmiot badań została przesunięta o niespełna rok, do dnia 14 września 2014 r. (wybory regionalne w Brandenburgii i Turyngii). Włączenie wymienionych wydarzeń w zakres przedmiotowy rozprawy okazało się ważnym potencjałem badawczym, głównie przez wzgląd na tezy odwołujące się do korelatów między wyborami różnego szczebla administracyjnego.

Prace analityczne koncentrowały się wokół sześciu pytań badawczych. Pierwsze z nich dotyczyło wyjaśnienia unikalności procesu transformacji systemowej NRD z wyszczególnieniem jego wpływu na kondycje generacyjną wschodnioniemieckiej zbiorowości w kontekście uczestnictwa politycznego. Analiza potwierdziła słuszność przyjętej hipotezy o tym, że bezprecedensowy w skali światowej charakter przekształceń systemowych Niemieckiej Republiki Demokratycznej stanowiła formuła rozwiązania jej struktur państwowych, oparta o sterowany z zewnątrz, kontraktowy mechanizm zastąpienia, odpowiedzialny za wzmocnienie niekorzystnych tendencji w strukturze wiekowej społeczeństwa byłej NRD w długim okresie.

Podstawę zmiany systemowej w Niemczech Wschodnich tworzyło urzędowe przyłączenie całego obszaru Niemiec Wschodnich pod jurysdykcję RFN w drodze jednokierunkowego, transregionalnego transferu prawno-instytucjonalnego w efekcie którego samodzielny podmiot prawa międzynarodowego przejął gotowe modele regulacji stosunków społeczno-politycznych, stając się integralną częścią demokratycznego ładu państwowego. Przepływ schematów organizacyjnych przybrał wymiar egzo- i endogeniczny. Zewnętrzny charakter nowego ładu oznaczał w tym przypadku przejęcie w nowych krajach związkowych zachodnioniemieckiego modelu demokracji, wewnętrzny - jego wpływ na strukturę organizacyjną i społeczną byłej NRD, poczynwszy od nowego podziału administracyjnego, poprzez reorganizację systemu partyjnego, powstanie samorządu terytorialnego, zaszczerpienie mechanizmów społeczeństwa obywatelskiego, a skończywszy na powtórnej, historycznej

zmianie uwarstwienia społecznego wraz z wymianę elit. Uwzględniając powyższe, nie była to transformacja w klasycznym, pierwotnym wydaniu, obejmującym ciąg zdarzeń o charakterze postępowym, z wyraźnie wydzieloną fazą liberalizacji i tranzycji, zmierzających do zainstalowania demokracji. W upadającej NRD, w przeciwieństwie do pozostałych państw bloku socjalistycznego, zabrakło czynnika ewolucyjnego, gdzie utrwalanie nowego ładu społeczno-politycznego i idących z nim wartości powinno wyrażać się poprzez świadome zaangażowanie jednostek w proces decyzyjny, a także jednostkową i zbiorową manifestacją woli działań w sferze polityki, której towarzyszyłyby rozłożone w czasie zmiany kulturowe. Poza tym, świadectwem unikatowego charakteru zmiany systemowej, jako odrębnej jednostki procesowej, była specyfika i zakres zaangażowania zewnętrznych i wewnętrznych aktorów politycznych w przebieg wydarzeń związanych z samym zastąpieniem. Akt urzędowego wchłonięcia NRD przez RFN dokonał się nie tylko za przyzwoleniem społecznym, ale również – i przede wszystkim - w drodze kompromisu między czterema światowymi mocarstwami: USA, Wielką Brytanią, Francją i ZSRR. Wyróżnikiem określającym odmienną przypadku NRD była również bardzo słaba siła nurtu reformatorskiego w obrębie partii komunistycznej oraz jednoczesna słabość ugrupowań opozycyjnych, którym brakowało przywódcy oraz wypracowanego, wspólnego stanowiska w kwestii politycznych losów kraju. Ponieważ jedyna inicjatywa polityczna należała do konserwatywnych i nieelastycznych działaczy funkcyjnych pod przywództwem E. Honeckera, z formalnego punktu widzenia nie było przesłanek, mogących zainicjować przemianę „od wewnątrz”, jak miało to miejsce chociażby w Polsce czy na Węgrzech. Ostatecznym argumentem, przemawiającym o wyjątkowości przypadku transformacji systemowej NRD jest fakt, iż poza nią, wszystkie dawne kraje demokracji ludowej stanowią obecnie samodzielny podmiot prawa międzynarodowego, a zachodzące w nich zmiany poprzez pewne analogie dadzą się sprowadzić do określonych modeli zachowań.

Zastąpienie systemu komunistycznego demokratycznym ładem społeczno-politycznym nie wpłynęło samo w sobie na pojawienie się nowych zjawisk demograficznych, które zaważyłyby w istotny sposób na kwantytatywnym i jakościowym wymiarze ewolucji uczestnictwa politycznego. Niemniej charakter, zakres oraz następstwa obranej drogi transformacji Niemiec Wschodnich wzmocniły negatywne trendy demograficzne, współokreślające ostatecznie wielkość frekwencji w głosowaniu przedstawicielskim oraz rozkład wiekowy zachowań wyborczych. Zmiany w obrębie struktury wiekowej społeczeństwa dowodziły postępującego procesu starzenia się społeczeństwa. Przede wszystkim spadły wyraźnie wskaźniki dzietności odpowiedzialne za dostarczanie informacji na temat poziomu zastępowalności pokoleniowej. Proces ten korelował z wydłużeniem naturalnego okresu, jaki

upływał do momentu wydania na świat pierwszego potomstwa przez kobiety. Tendencja przybrała na sile w związku ze zmianami na rynku pracy oraz w strategii zarządzania zasobami ludzkimi, prowadzącymi do wzrostu ruchliwości przestrzennej o charakterze ekonomicznym, a wśród mieszkanki, które odłożyły decyzję o wyjeździe do RFN - długookresowego wykluczenia z życia zawodowego, reorientacji państwowych priorytetów w wydatkach na politykę społeczną, odcinającą strumień niekontrolowanych subwencji i świadczeń na wsparcie masowego zatrudnienia matek z dziećmi czy ponowne wejście na ścieżkę edukacji zawodowej. Pogłębienie ubytków naturalnych w efekcie wzmożonego procesu migracji zarobkowych zmieniło radykalnie obraz lokalnej struktury społecznej w układzie wertykalnym i horyzontalnym, pozbawiając wschodnie kraje związkowe przedstawicieli najbardziej mobilnej i wartościowej z perspektywy ekonomicznej części społeczeństwa w wieku produkcyjnym sprzyjając dalszej depopulacji oraz dekompozycji struktury wiekowej zbiorowości. Zjawiska ludnościowe o tendencjach obserwowanych po 1990 r. istniały dużo wcześniej, a dowodem na to był fakt, iż permanentny ubytek ludności występował od pierwszych miesięcy po powstaniu NRD.

Drugie pytanie badawcze odnosiło się do koncepcyjnych założeń idei społeczeństwa socjalistycznego o centralnym znaczeniu w kreowaniu świadomości politycznej mieszkańców Niemiec Wschodnich po zmianie systemowej w 1990 r. Rezultaty badań potwierdziły przyjętą hipotezę o tym, iż kreacja zdepersonalizowanych relacji między władzą a społeczeństwem oraz centralistyczny model zarządzania tymi zależnościami odgrywała kluczowe znaczenie w kształtowaniu posttransformacyjnej świadomości politycznej mieszkańców Niemiec Wschodnich.

Wizja nowego społeczeństwa w Niemczech Wschodnich była nośnikiem haseł dezawuuujących w praktyce prawo jednostki do indywidualnego, niezależnego określania priorytetów życiowych oraz oceny rzeczywistości poprzez artykulację niezależnych opinii na temat stanu funkcjonowania państwa, uczestnictwa w procesie decyzyjnym, a także bieżącego i okresowego monitorowania działań władz w ramach ogólnosystemowych mechanizmów kontrolnych. Ukształtowany ostatecznie dzięki homogenizacji struktury społecznej zamknięty charakter społeczeństwa wschodnioniemieckiego, ograniczał do minimum prawa obywatelskie i podstawowe wolności przy użyciu aparatu represji, nadając fasadowego charakteru wszelkim instytucjom demokracji pośredniej i bezpośredniej. W ten sposób wyeliminowana potencjał pierwiastka ludzkiego na gruncie współokreślania priorytetów politycznych, gwarantujących zrównoważony rozwój państwa i jego członków, sprowadzając go do roli biernego uczestnika procesu legitymacji wizję politycznej państwa. Paradygmat o wiodącej roli partii

socjalistycznej w określaniu charakteru relacji między państwem i jego obywatelami osłabił dodatkowo możliwości samodzielnego podejmowania racjonalnych decyzji przez jednostki i grupy społeczne. Paternalistyczny wymiar państwa pozbawił ich ostatecznie umiejętności ponoszenia odpowiedzialności za dokonywane wybory ukierunkowane na indywidualny rozwój własnej osobowości. Modelowanie umysłu jednostki na etapie socjalizacji pierwotnej i wtórnej zgodnie z jednolitymi kanonami nauczania i wychowania, zmierzające do pozyskania obywateli lojalnych wobec państwa, było rozstrzygającą przesłanką wykształcenia socjalistycznej świadomości zbiorowej. Wtórne upodmiotowienie jednostki w procesie zmian systemowych uwydatniło brak umiejętności w korzystaniu z narzędzi wartościujących ocenę rzeczywistości, zawężając jej gotowość do udziału w życiu politycznym głównie przez pryzmat statusu posiadania, określanego zakresem państwowych narzędzi pomocowych.

Konstrukcja społeczeństwa socjalistycznego, zrównująca całą zbiorowość poniżej szczebla establishmentu, wyróżniała się generacyjnym uprzedmiotowieniem zmiennych zależnych (m.in. wykształcenia, dostępu do dóbr materialnych) i niezależnych (w tym pochodzenia społecznego), które określały potencjalne perspektywy uczestnictwa politycznego. Istota uspołecznienia w dobie reżimu SED, wymuszająca posłuch w zamian za gwarancje socjalne, przyczyniała się bezpośrednio do powstania potencjalnych warstw i grup skłonnych w mniejszym lub większym stopniu interesować się sceną polityczną, pomimo faktu unifikacji kanałów przekazu informacyjnego, eliminującej pluralizm polityczny i niezależną opinię publiczną. W rzeczywistości powszechna ideologizacja życia, ograniczająca sferę prywatną członkostwem w organizacjach masowych, pozwalała de facto osiągnąć w NRD poziom domniemanej mobilizacji politycznej przewyższający teoretyczną lojalność wobec systemu demokratycznego mieszkańców landów zachodnich. Zamknięty charakter społeczeństwa socjalistycznego decydował jednak o tym, iż potencjał kręgów postępowych mogących stanowić o sile regionalnej reprezentacji politycznej był skutecznie tłumiony na skutek braku doświadczenia z instrumentami oddolnej kontroli oraz praktyki uczestnictwa w realnej polityce. Depersonalizacja stosunków społecznych prowadziła w ostateczności do alienacji środowisk o stosunkowo wysokim poziomie aktywności, dla których jedynym narzędziem obrony przed reżimem była działalność niejawna. Grupy niszowe, obejmujące, zgodnie z modelem stratyfikacyjnym Pierre’a Bourdieu, habitusy o nowatorskim podejściu do otaczającej ich rzeczywistości stanowiły najbardziej produktywne i zaangażowane siły społeczne NRD. Niemniej jednak w społeczeństwie zamkniętym o nieograniczonej kontroli politycznej nie istniały warunki do artykulacji potencjału sił społecznych symbolizujących przełom generacyjny. Socjalistyczny establishment wykształcił dzięki temu mechanizm

zarządzania społeczeństwem oparty na przeciwstawianiu państwu policyjnemu zbiorowości niszowej oraz podziale między środowiska klientelistyczne a wyizolowane z publicznej sfery młode środowiska dążące do zreformowania reżimu SED. W ten sposób, u progu lat 90-tych obóz ruchów odśrodkowych gromadził oportunistyczne oraz hedonistyczne środowiska robotnicze, reprezentujące tzw. odłam „ideologicznie postępowy”. To właśnie one składały najwięcej wniosków o pozwolenie na wyjazd do RFN i również najwcześniej opuściły NRD po upadku muru berlińskiego. Tłumaczyło to również słabość anty-enerdowskiego ruchu opozycyjnego, który nie posiadał argumentów w walce o przejęcie sterów władzy w momencie upadku muru berlińskiego oraz

W gronie osób, które mogły stanowić o potencjalnym wymiarze polityki regionalnej w nowych krajach związkowych znajdowała się przede wszystkim ludność z wyższym wykształceniem i nabytymi umiejętnościami praktycznymi, zajmująca stanowiska pracy, wymagające od nich odpowiednio wysokiego poziomu odpowiedzialności. Największa gotowość do uczestnictwa w życiu społeczno-politycznym występowała siłą rzeczy po stronie politycznego establishmentu, co ukazywała pojednociowa praktyka zmiany systemowej, utrzymująca dawne zależności administracyjne na szczeblu samorządowym i regionalnym, utrudniając wymianę generacyjnej myśli politycznej.

Odideologizowanie procesu kształcenia po 1990 r. sprzyjało kreacji świadomości politycznej mieszkańców nowych krajów związkowych. System demokratyczny umożliwiał wywieranie aktywnej presji na struktury administracyjno-zarządcze, a tym samym współdecydowanie na bazie bezpośrednich lub pośrednich narzędzi demokracji o najbliższym otoczeniu, tj. w sposób, który do tej pory stanowił wyłączną domeną elity władzy. Na gruncie uwolnienia potencjału opiniotwórczego społeczeństwa Niemiec Wschodnich zmieniła się współzależność między egzystencją poszczególnych grup społecznych a stabilnością systemu politycznego. W drodze kształtowania nowego ładu instytucjonalno-prawnego musiano uwzględnić realne potrzeby społeczeństwa, podlegające dotychczas socjalistycznemu paradygmatowi „Nivellierung nach unten”. Uprzedmiotowienie jednostki w ramach istniejącego porządku ustrojowego ustąpiło miejsca powtórnemu upodmiotowieniu obywatela w procesie utrzymania równowagi systemu politycznego. W ten sposób przewartościowano zasadniczo system sprzężeń zwrotnym na linii-obywatel państwo. Demokratyzacja Niemiec Wschodnich spowodowała w konsekwencji, iż przemiany wewnątrzustrojowe były również skutkiem, a nie wyłącznie przyczyną zmiany schematu interakcji pomiędzy władzą a społeczeństwem.

Upadek społeczeństwa socjalistycznego obnażył jednak wakującą niezależność jednostek w stanowieniu o samym sobie, co skutkowało przenoszeniem winy za problemy strukturalne na nowe władze państwowe i osłabieniem ich gotowości do udziału w życiu politycznym. Dla zdecydowanej większości osób trudności generowane okresem transformacji oraz brak obeznania z instrumentarium demokratycznego uczestnictwa politycznego działał jak terapia szokowa, skutkująca wybielaniem socjalistycznej przeszłości, czego kolejnym przejawem było osłabianie społecznego mandatu dla demokratycznego systemu politycznego, w tym zwłaszcza władzy państwowej i instytucji gwarantujących obecność obywateli w życiu publicznym. Spadek aktywności politycznej był w konsekwencji wyrazem dezaprobaty względem efektów procesu jednoczenia dwóch odrębnie różnych ustrojowo i kulturowo podmiotów prawa międzynarodowego.

Trzecie pytanie badawcze dotyczyło czynników strukturalnych zmiany systemowej odpowiedzialnych za społeczną definicję demokracji oraz wykładnię społeczeństwa obywatelskiego w nowych landach niemieckich. Wyniki analizy również w tym przypadku pozwoliły pozytywnie zweryfikować słuszność przyjętej hipotezy. Społeczne rozumienie istoty demokracji oraz procesu kształtowania świadomego i zaangażowanego politycznie społeczeństwa obywatelskiego determinowały czynniki socjoekonomiczne, odwołujące się bezpośrednio do sytuacji materialnej jednostki, a także determinanty kulturowe, naznaczone konfrontacją zachodnioniemieckiego modelu społeczeństwa usługowego z kanonami społeczeństwa socjalistycznego.

Eksperyment przejścia od dyktatury do demokracji pozostawił żywy ślad w posttransformacyjnej kulturze politycznej nowych krajów związkowych. Dotoczyło to w szczególności: usposobienia mieszkańców względem nowego ładu instytucjonalnego, ich wyobrażenia na temat prawidłowości zachodzących w świecie polityki, stosunku rządzonych do elit rządzących, zapatrywań i preferencji politycznych czy wreszcie poglądów wartościujących działanie aparatu władzy państwowej. Bezkompromisowy, jednokierunkowy transfer wartości, styli życia oraz metod definiujących całokształt relacji władzy ze społeczeństwem zrelatywizował charakter tych zależności. Wyłączenie czynnika ewolucyjnego z procesu adaptacji mieszkańców NRD do nowej, posttransformacyjnej rzeczywistości mocno ograniczył czy wręcz zdeprecjonował ich udział w tworzeniu podwalin społeczeństwa zaangażowanego, uczestniczącego w życiu państwa w sposób świadomy. Dotyczyło to nie tylko udziału w polityce, choć przez pryzmat wyborów przedstawicielskich aktywność obywatelska nabierała szczególnego znaczenia. Ważne w tym kontekście było zredefiniowanie indywidualnych przesłanek warunkujących poczucie własnego miejsca w społeczeństwie,

nadających postępowaniu i podejmowanym decyzjom charakteru racjonalnego, obiektywnego, wkomponowanego w zmieniające się otoczenie. Świadomość obywatelska oznaczała również konieczność podporządkowania własnych celów i interesów praktycznym działaniom zmierzającym dla ich zrealizowania. Ponieważ społeczeństwo socjalistyczne cechował wysoki stopień uzależnienia jednostki od państwa, nagłe przerwanie więzi tuszujących i usprawiedliwiających słuszność pewnych wyborów zgodnie z zasadami sprawiedliwości społecznej, przyniosło degradację społeczną i wzrost poczucia zagrożenia wykluczeniem społecznym, pomimo, iż odideologizowanie procesu edukacji przysłużyło się zacieśnieniu relacji między mieszkańcami oraz tworzenia nowych sieci powiązań między nimi a różnego rodzaju instytucjami, zmieniających subiektywnie postrzegany standard życiowy.

Problemy ekonomiczne ważące na kreacji społeczeństwa obywatelskiego w nowych landach niemieckich koncentrowały się przede wszystkim wokół reorganizacją rynku zatrudnienia. Praca pozostała zasadniczą wartością w życiu mieszkańców byłej NRD i jednocześnie głównym determinantem posiadanego statusu socjalnego. Ponieważ Niemcy Wschodnie nie posiadały de facto zbiorowych doświadczeń w zakresie bezrobocia, gwałtowne załamanie gospodarcze w efekcie zastąpienia systemu nakazowo-rozdzielczego modelem wolnorynkowym musiało wpłynąć na jakościowe zmiany poziomu życia lokalnej zbiorowości. Charakterystyczne dla paradygmatu społeczeństwa socjalistycznego zrównanie pozycji majątkowej według paradygmatu „*Nivellierung nach unten*” zastąpiła konwencja „*Spreizung nach oben*”, sankcjonująca rozwarstwienie w podziale dochodów na niekorzyść niższych grup warstw społecznych. Dokonano tego kosztem gwałtownego wzrostu poziomu bezrobocia. W przysposobieniu obywateli byłej NRD do funkcjonowania w ramach społeczeństwa ponowoczesnego w pierwszym etapie zmiany systemowej było ukierunkowanie wszelkich narzędzi systemowych na kompleksowy rozwój rynku pracy, dostosowanie go do procesów globalizacyjnych, a więc także promocja stosunków zatrudnienia, wykorzystujących różne systemy czasu pracy, podnoszenia kwalifikacji zawodowych czy efektywnego łączenia nauki z praktyką. Ofensywa polityczna władz centralnych z końca lat 90-tych ub. wieku zmierzała z kolei do reorganizacji prawa pracy na potrzeby systemu ubezpieczeń społecznych oraz mechanizmów akcentujących większą odpowiedzialność jednostki za decyzje podejmowane w związku z poszukiwaniem zatrudnienia w drodze zmniejszenia dotychczasowych, bezpośrednich świadczeń socjalnych. Zwrócono się więc ku konkretnym programom pomocowym, obejmującym zarówno subwencje na programy edukacyjne, jak również rozwiązania wydobywające funkcjonalne aspekty istniejących bądź ustanawianych na nowo przepisów jurystycznych. W ten sposób państwo stało się aktywnym pośrednikiem w

usprawnianiu przepływu zasobów ludzkich między sferą popytową i podażową, zmieniając obraz jednokierunkowej strategii wyznaczania priorytetów gospodarczych z okresu reżimu SED. Mozolny proces wtórnego przysposabiania do funkcjonowania na rynku pracy sprawiał, iż mieszkańcom byłej NRD nie było łatwo awansować w hierarchii społecznej. Z tego względu specyfika przemian ustrojowych zrelatywizowała wykładnię istoty demokracji oraz społeczeństwa obywatelskiego, nadając im wymiar konsumencko-roszczeniowy. Materialnym wyznacznikiem obu kategorii okazała się zmiana stosunków własnościowych (prywatyzacja), a dopełniły go formuły zarządzania systemem ekonomicznym (liberalizacja rynku). Mieszkańcy NRD stali się wprawdzie pełnoprawnymi podmiotami demokratycznych stosunków społecznych, uzyskując możliwość monitorowania i kreowania zachowań elity rządzącej oraz partycypacji we władzy w sposób bezpośredni (za pośrednictwem referendum, społecznej inicjatywie ustawodawczej, rozbudowie samorządu terytorialnego, członkostwie w cywilnych organizacjach i stowarzyszeniach) lub przedstawicielski, niemniej przez wzgląd na efekty procesu uspołecznienia w czasach NRD zrelatywizowaniu uległo znaczenie tych przymiotów w życiu jednostki. W ten sposób możliwość aktywnego korzystania z narzędzi demokracji nie stanowiła sama w sobie pierwotnego czynnika motywującego mieszkańców do uczestniczenia w życiu publicznym, stając się elementem wartościowania tego, co materialne i posiadane. Dowodziły tego zbieżności między wahaniami koniunkturalnymi gospodarki wschodnioniemieckiej a niestabilnością opinii w zakresie kondycji demokracji. W przypadku zachodnich Niemiec większego znaczenia w kontekście oceny funkcjonowania ustroju demokratycznego, jako całości nabierała subiektywna ocena pracy kolejnych rządów oraz międzynarodowe podłoże wewnętrznych problemów gospodarczych. Obywatele landów wschodnich na pierwszym miejscu stawiali jednak osobiste korzyści płynące z faktu uczestnictwa w projekcie zjednoczeniowym, a zewnętrzne (ponadnarodowe) otoczenie polityczne stanowiło tylko dodatkowy czynnik wzmacniający subiektywne oceny ekonomicznych aspektów demokratyzacji Niemiec Wschodnich. Wakująca konwergencja na gruncie neutralizacji wtórnych problemów warunkowanych zmianą systemową determinowała nie tyle dezaprobatę mieszkańców byłej NRD względem demokracji, co niedostateczną akceptację funkcjonalności reżimu demokratycznego. Owocem takiej wykładni miejsca jednostki w procesie demokratycznym był słabnący sukcesywnie poziom zaufania wobec sądownictwa, pośrednich instytucji władzy, a przede wszystkim instytucji partokratycznych. Stan ten pogłębiały niewątpliwie skandale polityczne z udziałem najważniejszych przedstawicieli świata polityki.

Widoczna polaryzacja w rozwoju ekonomicznym obu części Niemiec stanowiła przy tym czynnik, który wzmacniał polityczny przekaz niezadowolenia z demokracji w wymiarze globalnym, ogólnopaństwowym, przenosząc pierwotnie akcenty uczestnictwa politycznego na poziom tzw. małej demokracji, wzmacniającej w społecznościach lokalnych kanały pomocy wzajemnej niezależnie od zakresu wsparcia instytucjonalnego ze strony władz. Trudności w osiągnięciu kolejnych poziomów drabiny społecznej w powiązaniu z turbulencjami na rynku pracy oraz problemami finansowymi samorządów warunkowały kształtowanie postaw apolitycznych, w tym zwłaszcza zniechęcenia do działalności na rzecz społeczeństwa obywatelskiego. Dowodziła tego niższa niż w landach zachodnich frekwencja w wyborach federalnych oraz krajowych. Nie przekładało się to natomiast na słabszą partycypację w głosowaniu do Parlamentu Europejskiego, ponieważ zgodnie z nieformalną nomenklaturą polityczną miały one znaczenie drugorzędne w określaniu siły wpływów państwa na bieżącą sytuację społeczną.

Czynniki kulturowe odgrywały wtórną, ale równie istotną rolę w powstaniu społeczeństwa obywatelskiego na terenie byłej NRD. Można stwierdzić, iż wzmacniały ciężar gatunkowy argumentów ekonomicznych. Obrany model transformacji systemowej wzmacniał podziały socjalne i obyczajowe między mieszkańcami, ponieważ nie uwzględniał różnic mentalnych obu niemieckich zbiorowości. Konieczność podporządkowania się regułom zmiany systemowej w warunkach przeciwstawiania ideom społeczeństwa socjalistycznego norm, wartości oraz stylu życia społeczeństwa usługowego, których bazą spajającą więzi interpersonalne stanowiła indywidualna i niezależna od państwa kreacja własnej osobowości, znajdowało ujście w kryzysie mentalnym oraz utrwalaniu anty-zachodnioniemieckich resentymentów. Na tle mnożących się problemów systemowych energowa przestrzeń bytowa była stawiana w niezwykle korzystnym świetle, głównie przez wzgląd na fakt, iż ciężar związany z poszukiwaniem miejsca pracy spoczywał na państwie, a świadczenia socjalne przydzielano bez względu na sytuację finansową jednostki. Afirmacja wybranych obszarów porządku społecznego NRD, których specyfika dawała mieszkańcom niskie, ale gwarantowane praktyką polityczną poczucie stabilności życiowej niezależnie od zmieniającego się otoczenia urosła do rangi ponadgeneracyjnego zjawiska socjologicznego, określanego kategorią ostalгии, mitologizującej do pewnego stopnia ideę społeczeństwa socjalistycznego. Fakt ten stanowił wtórny efekt rozwinięcia w społeczeństwie zamkniętym elementów osobowości autorytarnej. Powstały fenomen podsycali czynniki opiniotwórcze rodem ze Związku Radzieckiego, jak strach, umiejętność dopasowania się do sytuacji politycznej czy niezwracanie na siebie uwagi. Niemniej wysoki procent legitymacji działań władzy de iure przeczył wyznawanym przez

jednostki ideałom. Czynniki negacji socjalizmu, jako porządku społecznego, były żywe w każdym momencie istnienia państwa wschodnioniemieckiego. Fakt ten nie przeszkadzał samej władzy, ponieważ zawsze zależało jej na wyznaniu lojalności obywateli względem reżimu, nie zaś dochodzeniu faktycznych poglądów mieszkańców. W tym tkwił sukces wyborczy postenerdowskiej PDS w kantonach wschodnich, gdzie proces wymiany elit funkcyjnych, zwłaszcza na lokalnych szczeblach administracyjnych, przebiegał bardzo powoli i większość instytucji publicznych była zarządzana przez przedstawicieli dawnej socjalistycznej socjety. Pozycję ugrupowań lewicowych w byłej NRD wzmacniało dodatkowo rozwarstwienie światopoglądowe, sankcjonowane zderzeniem z cywilizacją konsumencką. W teorii, im większy dysonans dochodowy między poszczególnymi podmiotami struktury społecznej, tym bardziej na znaczeniu zyskują frakcje negujące system posttransformacyjny lub jego elementy. Zależność tę potwierdzały lokalne wyniki wyborów do Bundestagu oraz parlamentów krajów związkowych, w których postenerdowska partia lewicowa stanowiła drugą, względnie pierwszą siłę programową.

W czwartym pytaniu badawczym chciałem zweryfikować faktyczną współzależność procesów demograficznych i kreowanej przez Niemcy (NRD/RFN) polityki społecznej przez pryzmat rozwiązań systemowych. Także tutaj postawioną hipotezę można było zweryfikować pozytywnie. Zjawiska ludnościowe stanowiły czynnik mobilizujący państwo do opracowywania strategii mających za zadanie ograniczyć skalę negatywnych procesów demograficznych oraz minimalizować niekorzystny wpływ naturalnych ubytków ludności na kondycję populacyjną państwa. Nie można jednak zweryfikować rzeczywistego wkładu polityki ekonomicznej i społecznej w sterowanie zjawiskami ludnościowymi odpowiedzialnymi za stan i przekrój wiekowy zbiorowości, prowadzącej do jego starzenia się. Polityka władz niezależnie od reżimu politycznego na terenie Niemiec Wschodnich pozwalała z pewnością łagodzić efekty niektórych procesów demograficznych, natomiast nie mogła odwrócić niekorzystnego wpływu czynników strukturalnych zmiany systemowej na kondycję generacyjną zbiorowości nowych krajów związkowych RFN.

Dowodzi tego fakt, iż komunistyczne Niemcy Wschodnie były jedynym europejskim krajem z permanentnym ubytkiem stałej liczby ludności mimo wprowadzenia przez władze SED pronatalistycznej polityki rodzinnej. Zamierzenia władz w perspektywie budowy społeczeństwa socjalistycznego koncentrowały się na dyfuzyjnym powiązaniu polityki rodzinnej i socjalnej z filozofią ekonomiczną w ramach partyjnej koncepcji uspołecznienia. Powszechna aktywność zawodowa, nieporównywalna w żadnym innym ówczesnym państwie Starego Kontynentu, miała sprzyjać maksymalizacji niskowydajnego procesu produkcji w

obliczu permanentnego niedoboru mieszkańców w wieku produkcyjnym zdolnych pokrywać bieżące zapotrzebowania przemysłu na siłę roboczą, a jednocześnie legitymować działania władz w perspektywie kształtowania paternalistycznych stosunków społecznych. Ciężar gatunkowy strategii społecznej państwa wschodnioniemieckiego stanowiła integracja kobiet z rynkiem pracy przy zachowaniu odpowiedniego wskaźnika reprodukcji społeczeństwa. Główny punkt ciężkości położono na zachowanie kompatybilności polityki socjalnej z celami gospodarczymi państwa, podporządkowując życie rodzinne i małżeńskie prymatowi zatrudnienia. Wszelkie narzędzia instytucjonalne w tym obszarze służyły propagowaniu egalitarnego modelu rodziny wielodzietnej, czego wyrazem była rozbudowa systemu placówek i instytucji opiekuńczo-wychowawczych. Z myślą o poprawie negatywnych wskaźników ludnościowych, a jednocześnie podtrzymaniu konsekwencji w strategii bezwzględnej aktywizacji zawodowej kobiet, zwiększano wydatki na świadczenia placowe i pozapłacowe. Dofinansowywano niemal każdą przestrzeń związaną z zabezpieczeniem podstawowych, a z czasem nawet uzupełniających potrzeb mieszkańców. Maksymalizacja wydatków w sferze socjalnej nie przynosiła jednak oczekiwanych rezultatów. Okresowe wahania wskaźnika dzietności zdawały się w tym względzie wynikać przede wszystkim z czynnika historyczno-kulturowego aniżeli wielkości finansowego wkładu państwa w rozwój narzędzi polityki rodzinnej, co nie zmienia faktu, iż w czasach reżimu SED poziom aktywności państwa na rzecz wsparcia dzietności osiągnął niespotykane nigdzie rozmiary. Nasilenie kursu pronatalistycznego wpłynęły jednak połowicznie na odwrócenie niekorzystnych trendów demograficznych w długim okresie, a spadająca jakość życia generowana zamkniętym charakterem społeczeństwa z niedomagającym systemem ekonomicznym oraz nieelastycznym i skostniałym aparatem zarządzania całością stosunków społeczno-politycznych potwierdzała odwrót od korzystnych trendów z lat 70. u schyłku NRD.

Kumulacja problemów wynikających ze specyfiki okresu zmiany systemowej oraz ich wpływu na pogłębienie niekorzystnych zjawisk ludnościowych w nowych krajach związkowych powodowała, iż polityka rodzinna władz federalnych po zjednoczeniu obu państw niemieckich nie była polityką spójną. Stanowiła składową elementów polityki socjalnej i ludnościowej, mającą przede wszystkim przyczynić się do wyhamowania ujemnego przyrostu naturalnego, a przynajmniej zwiększenia indeksu płodności kobiet w długim okresie. Choć nie miała ona bezpośredniego, pierwotnego wpływu na kształtowanie wskaźników demograficznych, stanowiła nadal istotny element walki z depopulacją, ograniczając w możliwie najszerszej perspektywie straty ekonomiczne wywołane wzrostem dekompozycji struktury społecznej. Zasadnicza sfera aktywności państwa sprowadzała się w tym względzie

do zredefiniowania wykładni społecznej funkcji rodziny. Nieobligatoryjny charakter państwowego wsparcia tej instytucji społecznej w zapisach ustawy zasadniczej powodował, iż rodzicielstwo oraz związek małżeński stały się dwiema niezależnymi od siebie płaszczyznami życia jednostki. Z tego względu wzrosła rola czynnika kulturowego w podejmowaniu decyzji personalnych, będącego pokłosiem nie tyle przejęcia, co zetknięcia się społeczności wschodnioniemieckiej z normami i wartościami społeczeństwa postindustrialnego oraz zredefiniowania własnych potrzeb życiowych czerpiących z idei konsumpcjonizmu. Brak przymusu państwowego w zakresie świadczenia stosunku pracy manifestował się w dążności do samorealizacji na gruncie edukacyjno-zawodowym. Czerpanie z postaw hedonistycznych stało się swoistą formą generacyjnego manifestu w odpowiedzi na polityzację świadomości zbiorowej w okresie partyjnego reżimu SED. W czasach gwałtownej transformacji systemowej i niepewnej sytuacji gospodarczej decyzja o rodzicielstwie wynikała paralelnie z racjonalności ekonomicznej, usprawiedliwiającej dziejowy argument o kryzysie prokreacyjnej funkcji rodziny. O wiele bardziej istotne niż dotychczas okazały się uwarunkowania strukturalne, ponieważ dekompozycji stosunków społeczno-politycznych oraz zapaści ekonomicznej towarzyszyły niedobory zaplecza socjalnego niezbędnego do zapewnienie płynnego łączenia obowiązków rodzicielskich i zawodowych. Założenia federalnej polityki rodzinnej nie sprzyjały ponad to posiadaniu liczego potomstwa, ponieważ pojawienie się dziecka zwiększało ryzyko długotrwałego wyparcia kobiety z rynku pracy. Z tego powodu macierzyństwo miało miejsce zazwyczaj po ukończeniu procesu kształcenia. Ewentualna zmiana motywu zachowań jednostki w kwestii posiadania potomstwa na korzyść czynników światopoglądowych następowała przeważnie po osiągnięciu stabilizacji materialnej. W konsekwencji, dochodziło do sukcesywnego odkładania w czasie decyzji o wejściu kobiet w okres macierzyństwa, ergo dalszego pogłębiania negatywnych wartości wskaźnika dzietności sprzed upadku NRD. Sytuację utrudniał fakt cedowania odpowiedzialności za politykę rodzinną na borykające się z poważnymi problemami finansowymi tuż po zjednoczeniu organy władzy samorządowej.

Ponieważ strategia ludnościowa ukierunkowana na zwiększenie udziału dolnych grup wiekowych w strukturze społecznej mogła przynosić oczekiwane efekty jedynie w przypadku istnienia systemowego mechanizmu minimalizacji kosztów wychowawczych, władze federalne, związkowe i gminne skuteczniały sukcesywnie działania w ramach konkretnych procedur prawno-funkcjonalnych. Obejmowały one narzędzia o charakterze progresywnym, regresywnym oraz dystrybutywnym. Pierwszą grupę instrumentów rozwojowych w ramach strategii prorodzinnej tworzyły transfery finansowe państwowych

jednostek organizacyjnych oraz fundusze z tytułu ubezpieczeń społecznych. Były to w istocie różnego rodzaju subwencje i dodatki w związku z posiadaniem potomstwa. Bazę stanowiły świadczenia pieniężne w ramach urlopu wychowawczego. Druga dziedzina wsparcia sprowadzała się rewaloryzowanych okresowo komponentów rodzinnej pomocy socjalnej. Druga grupa beneficjów obejmowała udogodnienia fiskalne, których zasięg i charakter określała powszechna reforma systemu podatkowego. Rozszerzeniem udogodnień podatkowych były świadczenia parafiskalne wynikające z przejścia zachodnioniemieckiego systemu ubezpieczeń społecznych. Ciężar gatunkowy tych komponentów spoczywał na reformie emerytalnej, mającej odciążyć budżet centralny w związku z procesem starzenia się społeczeństwa i konieczności zabezpieczenia środków na świadczenia socjalne dla seniorów. W skład narzędzi dystrybutywnych wchodziły z kolei świadczenia rodzinne pracodawców oraz świadczenia rzeczowe uzależnione od kryterium dochodowego względnie ogólnej pozycji socjalnej i liczebności członków rodziny.

Ofensywa polityczna państwa ukierunkowana na powstrzymanie niekorzystnych zjawisk ludnościowych nie mogła odwrócić ujemnego wpływu czynników strukturalnych zmiany systemowej na kondycję generacyjną społeczeństwa wschodnioniemieckiego po 1990 r. Względna poprawa rocznych indeksów płodności kobiet u progu nowego stulecia była nie tyle skutkiem ofensywy politycznej władz federalnej, co wtórnym efektem naturalnych procesów ludnościowych, zachodzących we wcześniejszych dekadach. W ten sposób okresową poprawę indeksu płodności kobiet w pierwszej dekadzie XXI wieku można rozpatrywać analogicznie do sytuacji powstałej w NRD w latach 50-tych czy 70-tych. Poprawa sytuacji w sferze liczby urodzeń żywych wschodnich krajów związkowych była spowodowana przede wszystkim faktem wejścia w okres rozrodczy potomków pokolenia powojennego. Z demograficznego punktu widzenia miała miejsce wtórna fala efektu baby boomu. Nie przekładała się ona jednak na taki przeskok w liczebności najmłodszego pokolenia, jak w ówczesnej NRD, co przemawiało za generacyjną zmianą zachowań rodzicielskich. Z tego względu wkład strategii społecznej państwa w poprawę sytuacji dolnych kohort demograficznych zawierał się ponownie w zachowaniu określonych tendencji bez jednoznacznego przełożenia na proporcje ilościowe mieszkańców w strukturze wiekowej.

Piąte pytanie badawcze dotyczyło perspektyw rozwojowych demokracji bezpośredniej, przedstawicielskiej oraz członkostwa partyjnego przez pryzmat zjawisk ludnościowych. Badanie potwierdziło słuszność przyjętej hipotezy, iż uczestnictwa politycznego mieszkańców wschodnich krajów związkowych w ramach demokracji

bezpośredniej, pośredniej oraz członkostwa partyjnego nie można było uznać za płaszczyznę rozwojową w kontekście zjawisk ludnościowych.

Możliwość personalnego uczestnictwa w procesie legislacyjnym stanowiła strategiczny element kreowania świadomości politycznej mieszkańców wschodnich krajów związkowych, w tym zwłaszcza przejmowania aktywnej współodpowiedzialności za otoczenie polityczne. Dostęp do narzędzi demokracji bezpośredniej stanowił fundament rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, stanowiąc zarazem punkt wyjścia do bycia aktywnym podmiotem procesu politycznego w ramach demokracji przedstawicielskiej.

Perspektywa rozwoju instrumentów demokracji bezpośredniej w długim okresie zależała przede wszystkim od czynników strukturalnych. Zmiany organizacyjne na szczeblu regionalnym, prowadzące do wykształcenia samorządu terytorialnego naznaczone były specyfiką okresu zmiany systemowej, wymagającej rozpoczęcia procesu demokratyzacji NRD „od góry”. Taki model zmian prowadził do przenoszenia gotowych modeli zarządzania oraz przepływu elit funkcyjnych w pierwszej kolejności na wyższych poziomach organizacyjnych systemu z pominięciem składowych niższego rzędu. Problemy finansowe wschodnich landów ograniczały dodatkowo zakres i tempo wchodzenia samorządów terytorialnych na ścieżkę innowacji w przestrzeni zarządzania. Trzon nowej elity umysłowej w strukturach lokalnej administracji publicznej stanowili w dużym stopniu przedstawiciele dawnej myśli politycznej o niskim potencjale mobilności zawodowej, a główny ciężar związany z przekwalifikowywaniem pracowników w dalszym ciągu spoczywał na pracodawcach. Pomimo wielu trudności natury organizacyjnej i formalnoprawnej w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych zintensyfikowano działania zmierzające do podniesienia efektywności aparatu samorządowego w oparciu o koncepcję *New Public Management*, zastosowania rachunku ekonomicznego oraz mechanizmu controllingu w celu monitorowania obiegu kapitału. Ekonomizacja metod gospodarowania zasobami miała sprzyjać przekształceniu organów samorządowych w instytucje stricte usługowe, identyfikujące i realizujące specyficzne oczekiwania społeczeństwa.

Praktyka polityczna wykazała rosnący wpływ mieszkańców na proces ustawodawczy wraz ze zmniejszaniem się rangi szczebla administracyjnego. Władze gminne niezwykle często korzystały z alternatywnych narzędzi demokracji bezpośredniej w celu przeprowadzenia reform administracyjnych, gospodarczych czy oświatowych. Cedując część własnych kompetencji urzędniczych na społeczeństwo, wzmacniały obywatelski wymiar samorządu terytorialnego, chociaż mieszkańcy sami w sobie nie mogli równoważyć wpływów organów administracyjnych ani też kontrolować w systematyczny sposób ich działań. W

przeciwieństwie do praktyki na szczeblu kraju związkowego, popularność ustawodawstwa społecznego w skali gminy uwydatniała ograniczony wymiar niezależności operacyjnej polityków oraz wpływu tychże na rozwój systemu prawno-organizacyjnego danego regionu. Ustawodawstwo społeczne stanowiło w tym względzie unikatowy przykład uzależnienia efektywności sprawowanej władzy od czynnika ludzkiego.

Niezależnie od stopnia unowocześniania aparatu władzy samorządowej wzrastał poziom niezadowolenia mieszkańców z funkcjonowania demokracji bezpośredniej, pomimo istnienia w jej ramach rozbudowanego systemu narzędzi instytucjonalnych (zgromadzenia obywatelskie, plebiscyty, konsultacje społeczne, godziny pytań obywatelskich, ankiety) oraz instrumentów niezinstytucjonalizowanych (trój- względnie dwufazowe ustawodawstwo społeczne, inicjatywa/petycja obywatelska, funkcja konsultanta/doradcy samorządowego). Powstałą sytuację warunkowało zwiększenie zainteresowania jednostkowym udziałem w procesie decyzyjnym najwyższego szczebla, ergo ustanowienia ogólnokrajowego głosowania nad strategicznymi dla państwa obszarami tematycznymi z uwagi na słabnącą wiarygodność polityków i partii politycznych, a także rosnących oczekiwań i problemów społecznych. Dowodził tego chociażby gwałtowny przyrost inicjatyw obywatelskich z zakresu tematyki ekonomiczno-socjalnej. Główna debata koncentrowała się wokół przełamania monopolu obu izb niemieckiego Parlamentu w zakresie określania granic możliwości zmian zapisów ustawy zasadniczej z inicjatywy obywateli. Mieszkańcom niezwykle rzadko udawało się przeforsować własne koncepcje legislacyjne wykraczające poza obszar landu niezależnie od regionu. Główną barierę stanowiły zbyt wysokie progi ważności głosowania dla ustaw zmieniających zapisy konstytucyjne. Równolegle istniała również obawa ze strony władz o wzmocnienie konkurencji decyzyjnej, a więc de facto osłabienie pozycji najwyższych czynników państwowych w akcie stanowienia prawa. Stąd wszelkie propozycje zmierzające do jakichkolwiek zmian formalnych miały charakter kosmetyczny, stając się elementem walki wyborczej. Prawdopodobieństwo przeforsowania postulatów społeczności lokalnej tradycyjnymi metodami przekazu oferowanymi w ramach demokracji bezpośredniej poza poziom landu zostało zmarginalizowane z uwagi na fakt, iż za głosem tym nie szło wsparcie liczącej się grupy nacisku. Kontrolowane łagodzenie wymogów formalnych w postaci obniżania minimalnego poziomu uczestnictwa w poszczególnych etapach ustawodawstwa społecznego czy też wydłużenie terminów zbierania ustawowej ilości podpisów pod projektem inicjatyw obywatelskich nie zawsze odnosiły zamierzony skutek przez wzgląd na zmieniającą się sytuację demograficzną. Nabierało to szczególnego znaczenia w przypadku wschodnich krajów związkowych, borykających się z permanentnymi ubytkami ludnościowymi. Zjawiska

depopulacyjne uszczuplały potencjał osobowy, mogący przysłużyć się efektywniejszemu wykorzystaniu narzędzi demokracji bezpośredniej. Wtórny następstwem powstającej patologii demokracji bezpośredniej było przeniesienie jej ciężaru gatunkowego na powstanie cyberdemokratycznego modelu opinii publicznej, którego potencjał zawierał się w masowym, niewerbalnym przekazie określonych treści o zasięgu ogólnopaństwowym. Wtórny następstwem nowego trendu był spadek ogólnej ilości rejestrowanych inicjatyw obywatelskich u progu drugiej dekady nowego tysiąclecia w całej RFN, przy czym częstotliwość wykorzystywania tych narzędzi w landach wschodnich i zachodnich była porównywalna.

Akt zjednoczenia RFN i NRD uwydatnił kryzys partyjnej demokracji parlamentarnej, w jakim znalazła się RFN jeszcze przed upadkiem muru berlińskiego. Spadła zdolność rekrutacyjna niemieckich stronnictw politycznych, które nie potrafiły zaadaptować się do zmieniających warunków okołopolitycznych. Niski poziom zaangażowania w działalność partyjną stanowił problem wśród najmłodszego pokolenia, ponieważ słabło zainteresowania działalnością w strukturach organizacji młodzieżowych. Patrząc obiektywnie przez pryzmat byłego państwa wschodnioniemieckiego, w którym ten rodzaj aktywności społecznej miał charakter powszechny i obligatoryjny, po 1990 r. formacje polityczne działające szczególnie w nowych krajach związkowych traciły główne źródło przepływu zasobów ludzkich. W związku z powyższym liczba działaczy zrzeszona w zachodnioniemieckich związkach krajowych głównych ugrupowań na niemieckiej scenie politycznej była wyraźnie większa niż w landach wschodnich.

W następstwie zatrzymania przepływu generacyjnego największe i najstarsze ugrupowania działające na niemieckiej scenie politycznej mierzyły się z wejściem w wiek emerytalny najmłodszych aktywistów z okresu największego rozkwitu partycypacji polityczno-partyjnej w latach 1960/1970, którego nie równoważył żaden skuteczny mechanizm przysposabiania nowego pokolenia polityków. Skutkiem tego było wzmocnienie przedstawicielstwa osób, które ukończyły 60 lat, osłabienie udziału polityków ze środkowych grup wiekowych, a w konsekwencji wzrost średniej wieku członków partyjnych. Czynniki środowiskowy odpowiedzialny pierwotnie za zmianę horyzontalnych zależności wewnątrzpopulacyjnych odgrywał w tym przypadku wtórną rolę. O perspektywie rozwojowej członkostwa partyjnego przesądzał akt personalnej decyzji wstąpienia lub wystąpienia z szeregów ugrupowania na podstawie doboru argumentów twardych (selektywnych) bądź miękkich. U podstaw słabnącej popularności członkostwa partyjnego w Niemczech Wschodnich znajdowały się z reguły względy społeczno-psychologiczne. Dla zdecydowanej większości mieszkańców główną rolę odgrywała realna perspektywa współdecydowania o

priorytetach rozwojowych partii. Prawdopodobieństwo exitu rosło wraz z ograniczeniem poziomu otwartości danego ugrupowania na kooperację z jego elektoratem. Rezygnacja z działalności partyjnej w badanym okresie miała najczęściej podłoże okołopolityczne. Sytuację tę potęgował fakt zdeprecjonowania dominującego niegdyś altruistycznego, popartego względami ideologicznymi, obrazu działalności partyjnej na skutek rozwoju społeczeństwa informacyjnego, w którym dominował indywidualny system wartościowania priorytetów życiowych. Selektywność bodźców skutkujących opuszczeniem struktur formalnych danego ugrupowania sprowadzała się zasadniczo do dwóch obszarów: zakresu samorealizacji oraz innych względów osobistych związanych z dyspozycyjnością. Demobilizacja zaplecza partyjnego w oparciu o kulturę organizacyjną samego środowiska politycznego miała znaczenie trzeciorzędne. W dobie popularyzacji nowych stylów życia, ukierunkowanych na potrzeby jednostkowe coraz większe znaczenie zyskiwała zatem semipolityczna działalność społeczna niż aktywne członkostwo w partiach politycznych, przez co ulegały zerwaniu tradycyjne więzi kontaktu władzy ze społeczeństwem. Konfrontacja ze skostniałym modelem zależności wewnątrzpartyjnych stanowiła często decydujący, choć nie najważniejszy bodziec zniechęcający do długofalowej działalności w ramach tej platformy aktywności politycznej. Potencjalny elektorat stał się wobec tego para-formalny, uzewnętrzniając swoje preferencje programowe za pośrednictwem narzędzi oferowanych m.in. przez tzw. świat wirtualny. W następstwie słabnącej umiejętności długofalowego przyciągania zwolenników przez ugrupowania polityczne, realną alternatywą dla urzędowych kanałów komunikacji między rządzącymi a rządzonymi stały się grupy i organizacje nieformalne. W teorii alternatywę stanowiły także narzędzia demokracji bezpośredniej, jakkolwiek niekompatybilność wymogów administracyjnych z zapotrzebowaniem społecznym znacząco osłabiała ten alternatywny potencjał.

Demokracja przedstawicielska była zależna w pierwszej linii od zmian ludnościowych z uwagi na ich bezpośredni związek z kształtowaniem się struktury wiekowej elektoratu. Wydłużenie przeciętnej długości trwania życia oraz postępujący proces starzenia się społeczeństwa postępowały w związku z tym paralelnie w wymiarze demograficznym, jak i w obszarze życia politycznego wyznaczanego demokracją przedstawicielską. Determinanty strukturalne i obyczajowo-kulturowe stanowiły wtórne podłoże wertykalnego i horyzontalnego wymiaru partycypacji w wyborach, przyczyniając się z reguły do osłabienia poziomu mobilizacji społecznej. Zaliczały się do nich w szczególności patologie i wynaturzenia władzy, przejawiające się w postaci skandali korupcyjnych bądź faktu wykorzystywania stanowisk funkcyjnych do celów pozapolitycznych, czego efektem była słabnąca wiarygodność polityków

w oczach społeczeństwa. Spośród czynników wewnątrzstrukturalnych, związanych z samą instytucją wyborów, determinantem rozstrzygającym o wielkości frekwencji wyborczej była ranga aktu głosowania zgodnie z przyjętą w Niemczech umowną nomenklaturą polityczną wyróżniającą wybory główne (Hauptwahlen) i poboczne (Nebenwahlen). Taka gradacja warunkowana była stopniem uznania przez społeczeństwo instrumentów politycznych gwarantujących im największy zakres dbałości o interes społeczny. Silna pozycja rządu federalnego, dbającego o tzw. interes narodowy powodowała, iż wybory federalne cieszyły się kontynuacyjnie największym poziomem uczestnictwa. Analogicznie, zależność krajów związkowych od federacji w wielu płaszczyznach o strategicznym znaczeniu dla rozwoju lokalnej społeczności powodowała, iż ranga wyborów landowych była drugorzędna. Najmniejszym zaufaniem mieszkańców, zarówno w nowych, jak i starych krajach związkowych, cieszyły się wybory europejskie, a czynnikiem rozstrzygającym o niskiej popularności głosowania do struktur ustawodawczych Parlamentu Europejskiego była antyeuropejska narracja medialna, stanowiąca składową kampanii wyborczej w perspektywie Bundestagswahl. Demobilizacyjna strategia niemieckich partii politycznych bazowała na przekonaniu, iż efektywne funkcjonowanie ich państwa jest w stanie zapewnić wyłącznie władza na poziomie lokalnym (narodowym). Stąd też swoje źródło czerpał mało klarowny przekaz wiedzy w zakresie spraw europejskich, degradacja procesu decyzyjnego na forum UE w perspektywie rozwoju RFN, w tym zwłaszcza rozwiązywania problemów dotyczących bezpośrednio samych mieszkańców.

Odnosząc się do wyników uczestnictwa wyborczego w okresie 1990-2013/14 na obszarze nowych krajów związkowych, fakt malejącej frekwencji wyborczej decydował o spadku roli wyborów w życiu jednostki, pomimo faktu, iż frekwencja wyborcza na szczeblu centralnym należała do jednych z najwyższych w Europie, a wskaźniki dla landów wschodnich były każdorazowo o kilka lub nawet kilkanaście punktów procentowych mniejsze niż w starej RFN. Niemniej regresywna tendencja frekwencji wyborczej na obszarze byłej NRD, rejestrowanej w okresie 1990-2013/2014, wpisywała się w ogólnokrajowy trend słabnącego zainteresowania polityką w związku z ewolucją pojmowania tego, co polityczne oraz tego, co do tej pory uważano za sferę polityczną. Uprzedmiotowienie demokracji, sprowadzające akt uczestnictwa w polityce do narzędzia mającego zagwarantować przede wszystkim realizację indywidualnych potrzeb jednostkowych w sferze ekonomicznej dezawuowało pierwotny charakter wyborów w kształtowaniu stosunków między władzą a społeczeństwem. Argumentem rozstrzygającym słuszność postawionej tezy jest fakt, iż aktywność polityczna w ramach demokracji przedstawicielskiej na terenie RFN w granicach sprzed 1990 r. nigdy po

oficjalnym zjednoczeniu z NRD nie powróciła do poziomu z lat 80-tych ubiegłego wieku. Mimo, iż frekwencja wyborcza w RFN jest jedną z najwyższych w Europie (przekracza średnio 70% wszystkich uprawnionych), w 2009 r. była najniższa od 60 lat, co jednoznacznie ukazuje, jak zmieniło się postrzeganie instytucji polityki i polityka. Stąd demokracji przedstawicielskiej nie można było uznać za płaszczyznę rozwojową, tym bardziej, iż w badanym okresie istniała horyzontalna zależność między spadkiem frekwencji wyborczej a ubytkami ludnościowymi. W kontekście reprezentacji wschodnioniemieckiej w izbie niższej parlamentu federalnego, negatywne zjawiska ludnościowe skutkowały pięciokrotnie większym poziomem redukcji przysługujących im mandatów bezpośrednich niż miało to miejsce w przypadku pozostałych regionów i w efekcie końcowym obniżały równowagę głosu Wschodniej RFN w długim okresie.

Ostatnie pytanie badawcze dotyczyło natury powiązań wyborów federalnych, landowych i europejskich. Na czym polegała specyfika zależności między uczestnictwem wyborczym na szczeblu federalnym, krajowym i europejskim w nowych krajach związkowych z perspektywy demografii wyborczej? Jaka była trwałość tych powiązań na przestrzeni kolejnych cykli wyborczych w latach 1990-2013? Również tutaj przyjęta w rozprawie hipoteza mogła zostać zweryfikowana pozytywnie. Między głosowaniem na poziomie Bundestagu, landtagów i Parlamentu Europejskiego istniała trwała zbieżność preferencji partyjnych w układzie horyzontalnym, określanym strukturą wiekową osób korzystających aktywnie z czynnego prawa wybierania w długim okresie.

Uczestnictwo wyborcze w tak określonej płaszczyźnie badawczej dla okresu 1990-2013(14) wykazywało jakościowo wiele cech wspólnych. Na gruncie rozkładu preferencji politycznych uwidaczniała się przede wszystkim rosnąca rola czynników demograficznych w kształtowaniu rzeczywistej wielkości poparcia poszczególnych grup wiekowych względem partii. Spadek dzietności ograniczał kwantytatywny potencjał wyborczy przedstawicieli najmłodszych generacji w długim okresie na korzyść elektoratu w środkowej oraz w szczególności górnej części piramidy wieku. Przede wszystkim wystąpiła ścisła zależność między zmniejszaniem się globalnego udziału ludności poniżej 45-go roku życia w lokalnej strukturze wiekowej wschodnich krajów związkowych RFN a jej partycypacją w wyborach przedstawicielskich. W ten sposób wzrosło znaczenie pokolenia, skupiającego osoby mające ukończoną co najmniej 45 lat, a w szczególności grupę społeczną osiagającą granicę wieku poprodukcyjnego.

XXI wiek usankcjonował nadreprezentację płci żeńskiej w strukturze społecznej wschodnich krajów związkowych oraz w ogólnej liczbie obywateli posiadających prawo

czynnego wybierania, w związku z czym o końcowym wyniku wyborów decydowała w znacznym stopniu aktywność tej grupy społecznej bez względu na rangę tego wydarzenia, wynikającą z nomenklatury posiłkowej. Różnica przeciętnej wieku mieszkanek i mieszkańców byłej NRD, generująca znaczną nadwyżkę frekwencji w stosunku do mediany regionalnej, wynosiła minimum pięć lat na korzyść mężczyzn. Ważne jest przy tym założenie, iż wyrównanie wartości średniej w środkowych i górnych krańcach struktury wiekowej pogłębiało tendencję do starzenia się społeczeństwa. W grupie osób powyżej umownej granicy 45-go roku życia, wzrosła tym samym wartość statystyczna jednostek kończących 60 lat, ponieważ utrzymujący się w ich przypadku równy, wyższy niż mediana poziom partycypacji w wyborach, wzmacniał kwantytatywny przyrost liczby ludności osiągającej lub przekraczającej wiek poprodukcyjny.

Rozkład poparcia udzielanego pięciu głównym ugrupowaniom politycznym o statusie ugrupowania parlamentarnego w toku wyborów federalnych, landowych i europejskich ewoluował wraz ze zmieniającym się układem struktury społecznej na rzecz górnych kohort demograficznych. Odpływ elektoratu kobiecego popierającego SPD przyczynił się zarówno do powstania wyraźnej nadreprezentacji zwolenników tej partii powyżej 60-go roku życia w ujęciu globalnym, jak również wzmocnienia poziomu zaufania społecznego Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej w środkowych i górnych grupach wiekowych. O ile jednak na przykładzie CDU nie można było mówić początkowo o zdecydowanej nadreprezentacji próby poniżej lub powyżej granicy 45-ciu lat, wybory z okresu 2009-2014 potwierdziły również w tym przypadku tendencję do przyrostu ogólnego odsetka głosujących po ukończeniu 60. roku życia. Die Linke była ugrupowaniem permanentnie niedoreprezentowanym w najmłodszych kohortach demograficznych, co można było wytłumaczyć nieprzerwaną obecnością tej formacji politycznej na scenie partyjnej również po formalnym demontażu struktur państwowych NRD i związaną z tym faktem migracją poparcia starszych roczników, optujących za formacją dającą im w przeszłości gwarantowaną państwową pomocą płaszcz ochrony socjalnej niezależnie od standardu życia. Na ogólny wynik głosowania partii lewicowej wpływały przede wszystkim zachowania wyborcze społeczności męskiej, nadreprezentowanej w gronie osób powyżej 45-go roku życia. Kobiety wzmacniały zasadniczo dolne przedziały wiekowe, chociaż wraz z upływem czasu ich aktywność przyjęła schemat charakteryzujący rozkład poparcia płci przeciwnej. Niezwykle klarowny podział elektoratu w okresie 1990-2013/14 był również domeną FDP oraz Związku90/Zieloni. Obie partie gromadziły największe poparcie osób młodych. Rosnąca średnia wieku mieszkańców wschodnich krajów związkowych nie odwróciła wprawdzie mapy wiekowej stronników centrolewicy i liberałów, aczkolwiek

przełom dwóch pierwszych dekad nowego stulecia usankcjonował kierunek zmian demograficznych, przesuwając ponadprzeciętny odsetek sprzymierzeńców obu wspomnianych partii na korzyść środkowych części wyborczej piramidy wieku z perspektywą przejścia tendencji na jej górny kraniec. W tym przypadku był to zakres od 45-ciu do 60-ciu lat.

Wydłużanie prognozowanej długości życia sprzyjało ostatecznie wzmacnianiu wartości konserwatywnych w kształtowaniu systemu partyjnego, gdyż dochodziło do naturalnego opóźnienia momentu aktywizacji dolnych grup wiekowych w życiu publicznym. Ponieważ wzrosło znaczenie polityczne starszych roczników, strategicznego znaczenia w okresie poprzedzającym kampanię wyborczą nabierały kwestie socjalne, mające decydować o tym, który z dwóch bloków polityczno-programowych uzyska wystarczający mandat społeczny do sprawowania rządów w kolejnej kadencji. Ze względu na kierunek zmian demograficznych, przekładający się na wiekową strukturę wyborczą, zaczęto odważniej i szerzej zaczęto mówić o „rządach starszyny”, co odzwierciedlał niemiecki termin „Opakratie”. Odnosił się on bezpośrednio do postępujących zmian w układzie pośrednim struktury wiekowej niemieckiego społeczeństwa na przestrzeni dekad i wynikających z tego faktu koniecznych działań w sferze socjalnej, wywołując ogólnonarodową debatę na temat rosnących potrzeb ludności przekraczającej 60-ty rok życia. Jednocześnie „władza starszych” stała się synonimem kondycji personalnej niemieckiego parlamentu oraz ciał ustawodawczych niższego szczebla, gdzie statystyczna średnia wieku rosła wolniej niż tempo ogólnych przekształceń demograficznych, ale konsekwentnie ku barierze 50-ciu lat.

Kontraktowe rozwiązanie struktur organizacyjnych NRD i włączenie całego terytorium pod jurysdykcję RFN ograniczyło możliwość bezpośredniego kształtowania nowego ładu społecznego przez mieszkańców failed state. Dlatego też partiom i ugrupowaniom zakorzenionym w tradycji wschodnioniemieckiej trudno było odgrywać znaczącą rolę w polityce centralnej, choć niewątpliwie pojawienie się PDS i jej rosnąca popularność w zachodnich regionach RFN wymuszała coraz częściej zawiązywanie wielkiej koalicji partii ludowych. Niemniej hermetyczny charakter systemu partyjnego RFN zapobiegał skrajnemu przemieszczaniu się elektoratu między różnymi opcjami programowymi oraz zmianie istniejącego, dwublokowego podziału sił politycznych. Z tego względu jednym z fenomenów okresu posttransformacyjnego na terenie byłej NRD była relatywna trwałość preferencji wyborczych ich mieszkańców. Na lokalnym szczeblu politycznym można było jednak zauważyć pojawianie się nowych ruchów, które poprzez artikulację swobód demokratycznych i podstawowych wolności starały się uwidocznić problem „syndromu NRD” w relacjach państwo-obywatel. Zawierała się w nim niska, według samych mieszkańców,

reprezentatywność interesów społecznych na forum publicznym, którą kiedyś gwarantował im opiekuńczy charakter państwa socjalistycznego niezależnie od rzeczywistych motywów kierujących władzą, obierającą kurs na rozbudowę niekontrolowanej spirali wydatków socjalnych. Sukces wyborczy Partii Piratów w głosowaniu do struktur władz lokalnych Berlina w 2011 r., bardzo wysoka popularność Lewicy, wykraczająca konsekwentnie poza regiony byłej NRD czy przełomowy rezultat antysystemowego Sojuszu dla Niemiec z września 2013 r., stanowiły instytucjonalny przejaw rosnącego rozczarowania przemianami systemowymi nie tylko w nowych krajach związkowych, ale w skali całej RFN.

Przez pryzmat głównego problemu badawczego, niniejsza rozprawa stanowi przykład bezpośrednich zależności występujących między zjawiskami ludnościowymi a uczestnictwem politycznym w dobie zmieniających się stylów życia i zachowań wartościujących pierwotną drabinę potrzeb jednostkowych. Uwzględniając negatywne tendencje wstępujące paralelnie i współzależnie na gruncie zjawisk ludnościowych, członkostwa partyjnego, zachowań wyborczych czy demokracji bezpośredniej można wysnuć odważny wniosek o swoistym kryzysie uczestnictwa w demokratycznych płaszczyznach jego urzeczywistniania na obszarze wschodnich krajów związkowych w okresie 1990-2013. Dotyczy to w szczególności postępującego osłabienia udziału przedstawicieli najmłodszego pokolenia w stanowieniu o obliczu sceny politycznej w wymiarze pośrednim (wyborczym) zgodnie z umowną systematyzacją aktu wyborczego przyjętą w terminologii niemieckiej; odstępowania od tradycyjnych form personalnego udziału w procesie politycznym za pośrednictwem organizacji o charakterze członkowskim z bezpośrednimi powiazaniami z władzą publiczną na rzecz nieformalnych i pozapolitycznych platform artykulacji tzw. interesu społecznego oraz – stymulowanej odgórnie, administracyjnie – deprecjacji potencjału instrumentów demokracji bezpośredniej.

Tematyka przedstawiona w niniejszej pracy wymaga z całą pewnością poszerzenia zakresu badań w długim okresie, wykraczającym poza przyjęte ramy czasowe. Dotyczy to szczególnie płaszczyzny demokracji przedstawicielskiej, z uwagi na ograniczenia w dostępie do pełnych danych na temat demografii wyborczej z początku lat 90-tych ubiegłego wieku. Jest to o tyle istotne, iż dynamika odpływu elektoratu we wschodnich krajach związkowych RFN postępowała często szybciej niż zmiany w statystykach osób oddających swój głos w trakcie głosowania. W rezultacie, mniejsza liczba aktywnych wyborców w określonej jednostce czasowej nie zawsze przekładała się na niższą frekwencję w danej grupie wiekowej oraz w skali całego landu.

Bibliografia

Dokumenty

Amt für Statistik Berlin Brandenburg (wyd.), *Bevölkerungsprognosen für das Land Brandenburg*, https://www.landtag.brandenburg.de/media_fast/5701/Prognosen%20Enquete.pdf, [ostatni odczyt: 08.11.2019]

Anfang der Einheit, "Das Parlament", Nr 42-43/2009, s. 2, https://www.das-parlament.de/2009/42_43/MenschenMeinungen/27550587-303152, [ostatni odczyt: 01.07.2020]

Antwort der Bundesregierung auf die Große Anfrage der Abgeordneten Dr. Hans-Peter Uhl, Eckart von Klaeden, Matthias Sehling, weiterer Abgeordneter und der Fraktion der CDU/CSU, Drucksache 15/3670, 02.09.2004, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/15/036/1503670.pdf>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Arbeit, Innovation und Gerechtigkeit: SPD-Wahlprogramm für die Bundestagswahl 1998, https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Beschluesse/Bundesparteitag/wahlprogramm_bundesparteitag_leipzig_1998.pdf, [ostatni odczyt: 10.07.2020]

Arbeitsgruppe Alternative Wirtschaftspolitik (wyd.), *Memorandum 2008*. Tabellenanhang, Tab. A 3, Bremen 2008

Arndt M., Bürkner H.-J., Knorr-Siedow T., Kühn M., *Stärkung der Städte und Stadtregionen. Positionspapier des Institutes für Regionalentwicklung und Strukturplanung - IRS zur Neuausrichtung der Förderpolitik im Land Brandenburg*, Erkner, Juni 2005

Aufbruch und Erneuerung - Deutschlands Weg ins 21. Jahrhundert. Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/Die GRÜNEN, Bonn, 20. Oktober 1998, <http://www.trend.infopartisan.net/trd1098/vertrag.html>, [ostatni odczyt: 14.07.2019]

Ausreisen oder dableiben? Regulierungsstrategien der Staatssicherheit (Reihe B: Analysen und Berichte, Nr. 1/97), red. B. Eisenfeld (i in.), 2. Auflage, Berlin 1998, <http://www.nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0292-97839421304316>, [ostatni odczyt: 16.05.2012]

Außergewöhnliche Belastung in besonderen Fällen, Einkommenssteuergesetz (EStG) in der Fassung der Bekanntmachung v. 8.10.2009 (BGBl I S. 3366, 3862), zuletzt geändert durch Art 3 G v. 8.5.2012 (BGBl I S. 1030), <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/estg/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 18.12.2012], s. 110-111

Badanie opinii publicznej instytutu TNS Emnid z dn. 7.03.2013, http://www.volksentscheid.de/fileadmin/pdf/2013-03-27_Emnid-Umfrage_zu_Volksabstimmungen.pdf, [ostatni odczyt: 27.12.2013]

Banner, G. *Das Neue Steuerungsmodell. Begründung, Konturen, Umsetzung*, KGSt-Bericht 5/1993, Köln

Bericht "Kontraktmanagement: Steuerung über Zielvereinbarungen", KGSt-Bericht Nr. 4/1998, Köln 1998

Beschluss des außerordentlichen Parteitages der SPD am 17. April 1998 in Leipzig, <http://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/retro-scans/a98-04467.pdf>, [ostatni odczyt: 16.07.2019]

Beschluss des Zentralkomitees der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands und des Ministerrates der Deutschen Demokratischen Republik über die Bildung der Arbeiter- und Bauern-Inspektion der Deutschen Demokratischen Republik, [w:] *Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik*, Teil II, Nr. 40, Berlin, den 15. Mai 1963

Bevölkerung in der ehemaligen DDR 1946-1989. Wanderung über die Grenzen der DDR 1951-1989, GESIS – Studie ZA8267, HISTAT, Köln

Böhmer M, Steiner M., *Kinderzuschlag. Gesetzliche Regelung und Möglichkeiten zur Weiterentwicklung*, Berlin 2008

Brenke K., Zimmermann K. F., *Reformagenda 2010 – Strukturreformen für Wachstum und Beschäftigung*, "Wochenbericht des DIW" 1/2008, Berlin, 13. März 2008, https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.79926.de/08-11-1.pdf, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Brück T., Peters H., *Persönliches Einkommen in Ostdeutschland um ein Fünftel niedriger als im Westen*, "Wochenbericht des DIW", Berlin, Nr. 44/2010

Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Analytikreport der Statistik. Arbeitslose nach Rechtskreisen, Deutschland nach Ländern, Jahreszahlen 2012*, https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&ved=2ahUKEwiXydyHtbFjAhVFbBoKHaWHCFEQFjADegQIBBAC&url=https%3A%2F%2Fwww.bpb.de%2Fsystem%2Ffiles%2Fdokument_pdf%2F08%2520Dauer%2520der%2520Arbeitslosigkeit_0.pdf&usq=AOvVaw3SwUCHVqZAfzzO93b8yOr0, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Arbeitslose: Deutschland/Früheres Bundesgebiet/Neue Länder, Jahre, Geschlecht und weitere Personengruppen*, Nürnberg 2012, https://www-genesis.destatis.de/genesis/downloads/00/13211-0003_00.csv, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Arbeitslose nach Geschlecht: Deutschland in Zahlen*, Stand November 2019, <https://www.deutschlandinzahlen.de/tab/deutschland/arbeitsmarkt/arbeitslosigkeit/arbeitslose-nach-geschlecht>, [ostatni odczyt: 05.11.2019]

Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Arbeitslosigkeit im Zeitverlauf*, Nürnberg, Oktober 2013 (DZ/AM), <https://www.bpb.de/nachschlagen/zahlen-und-fakten/soziale-situation-in-deutschland/61718/arbeitslose-und-arbeitslosenquote>, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Arbeitsmarkt in Zahlen 2011*, Nürnberg 2012, http://www.sozialpolitik-aktuell.de/tl_files/sozialpolitik-aktuell/_Politikfelder/Arbeitsmarkt/Datensammlung/PDF-Dateien/abbIV37.pdf, [ostatni odczyt: 01.01.2013]

Bundesanstalt für Arbeit (wyd.), *Aufbau Ost – Der Beitrag der Bundesanstalt für Arbeit: 1990 bis 2002*, Nürnberg 2003

Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Beschäftigungsstatistik. Sozialversicherungspflichtige und geringfügige Beschäftigung 2000 bis 2011*, Nürnberg 2012, http://www.sozialpolitik-aktuell.de/tl_files/sozialpolitik-aktuell/_Politikfelder/Arbeitsmarkt/Datensammlung/PDF-Dateien/abbIV92.pdf, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Merkblatt SGB II – Vermittlungsunterstützende Leistungen. Grundsicherung für Arbeitsuchende*, April 2012, <http://www.arbeitsagentur.de/zentraler-Content/Veroeffentlichungen/Merkblatt-Sammlung/SGB-II-Merkblatt-Alg-II.pdf>, [ostatni odczyt: 04.01.2013]

Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Sockel - und Langzeitarbeitslosigkeit, Broschüre der Arbeitsmarktberichterstattung*, Nürnberg 2011, <http://lag-arbeit-nrw.de/de/pdf/2011-08-ba-bericht-zur-sockel-und-langzeitarbeitslosigkeit.pdf>, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Sozialgesetzbuch (SGB) Drittes Buch (III) – Arbeitsförderung – (SGB III) vom 24. März 1997 (BGBl. I S. 594*, https://www.arbeitsagentur.de/datei/dok_ba015582.pdf, [ostatni odczyt: 12.01.2020]

Bundeselterngeld- und Elternzeitgesetz vom 5. Dezember 2006 (BGBl. I S. 2748), zuletzt geändert durch Art. 10 G v. 23.10.2012 I 2246, <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/beeg/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 27.12.2012]

Bundesinstitut für Bau-, Stadt- und Raumforschung (wyd.), *Fokus Innenstadt. Aspekte innerstädtischer Bevölkerungsentwicklung*, BBSR-Berichte Kompakt, Nr. 11/2010, Bonn

Bundesministerium der Finanzen, *Höhe von Kindergeld und Kinderfreibeträgen 1998 – 2019*, tabVII14, http://www.sozialpolitik-aktuell.de/tl_files/sozialpolitik-aktuell/_Politikfelder/Familienpolitik/Datensammlung/PDF-Dateien/tabVII14.pdf, [ostatni odczyt: 16.01.2020]

Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz (wyd.), *Anlage I, Kap. III, Sachgebiet B Bürgerliches Recht, Abschnitte I-III zum Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands (Einigungsvertrag) vom 31. August 1990*, <http://www.gesetze-im-internet.de/einigvtr/BJNR208890990.html>, [ostatni odczyt: 3.12.2012]

Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz (wyd.), *Eigenheimzulagengesetz vom 15. Dezember 1995*, neugefasst durch Bek. von 2.3.1997 (BGBl. I S. 734), zuletzt geändert durch Art. 22 G v. 19.12.2008 (BGBl. I S. 2794), <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/eigzulg/gesamt.pdf>, s. 2-3 [ostatni odczyt: 14.07.2019]

Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz (wyd.), *Gesetz über das Vermögen der Gemeinden, Städte und Landkreise (Kommunalvermögensgesetz - KVG) vom 6. Juli 1990*, <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/kvermg/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 01.07.2019]

Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz (wyd.), *Gesetz zur Änderung und Ergänzung der Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik (Verfassungsgrundsätze) vom 17. Juni 1990*, <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/kvermg/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 15.01.2020]

Bundesministerium des Innern (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2010*, Berlin 2010, https://www.beauftragter-neue-laender.de/BNL/Redaktion/DE/Downloads/Publikationen/Berichte/jahresbericht_de_2010.pdf?__blob=publicationFile&v=6, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Bundesministerium des Innern (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2017*, Berlin, August 2017, https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Publikationen/Neue-Laender/jahresbericht-zum-stand-der-deutschen-einheit-2017.pdf?__blob=publicationFile, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Bundesministerium für Arbeit und Soziales (wyd.), *Richtlinien für das Bundesprogramm zur Förderung von zusätzlichen Arbeitsplätzen, die in Regionen mit besonders hoher und verfestigter Langzeitarbeitslosigkeit durch Kommunen geschaffen werden (Bundesprogramm Kommunal-Kombi) vom 14. Dezember 2007*, Bundesanzeiger Nr. 242 vom 29. Dezember 2007, https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwjTqYbGurfjAhWGYIUKHXEtAWoQFjABegQIARAC&url=https%3A%2F%2Fwww.revosax.sachsen.de%2Faw_versions%2F29911%2Fpdf_attachments&usg=AOvVaw24Zs5X-7Iwbm5s68BCl2R7, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend (wyd.), *Arbeitsbericht zum Unternehmensprogramm „Erfolgssfaktor Familie“*, <https://www.bmfsfj.de/blob/93278/60dd521350c58d3e0c2816ab196202ea/arbeitsbericht-erfolgssfaktor-familie-data.pdf>, [ostatni odczyt: 16.07.2019]

Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend (wyd.), *Der Unterhaltsvorschuss. Eine Hilfe für Alleinerziehende*, Berlin 2010

Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend (wyd.), *Dossier. Entgeltungleichheit zwischen Frauen und Männern in Deutschland*, Berlin 2009, <http://www.bmfsfj.de/RedaktionBMFSFJ/Abteilung4/Pdf-Anlagen/dossier-entgeltungleichheit,property=pdf,bereich=bmfsfj,sprache=de,rwb=true.pdf>, [ostatni odczyt: 08.01.2013]

Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung (wyd.), *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2009*, Berlin 2009, https://www.unternehmen-region.de/_media/Jahresbericht-zum-Stand-der-Deutschen-Einheit-2009.pdf, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung (wyd.), *Wohnen und Bauen in Zahlen 2011/2012*, 7. Auflage, Juni 2012

Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie (wyd.), *Schlaglichter der Wirtschaftspolitik. Sonderheft-Finanzkrise*, München, 13. November 2008

Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie (wyd.), *Wirtschaft. Wachstum. Wohlstand. Konjunktur- und wachstumspolitische Maßnahmen der Bundesregierung in der Wirtschafts- und Finanzkrise*, http://www.bmwi.de/BMWi/Redaktion/PDF/J-L/konjunktur-und-wachstumspolitische-ma_C3_9Fnahmen-bundesregierung,property=pdf,bereich=bmwi2012,sprache=de,rwb=true.pdf, [ostatni odczyt: 08.01.2013]

Bundestagsfraktion Bündnis 90/Die Grünen (wyd.), *Fraktionsbeschluss vom 19.3.2013: „Direkte Demokratie auf Bundesebene einführen – Neuen Herausforderungen gerecht werden*, http://www.gruenebundestag.de/fileadmin/media/gruenebundestag_de/fraktion/beschluesse/Beschluss_Direkte_Demokratie.pdf, [ostatni odczyt: 20.12.2013]

Bundesverfassungsgericht (wyd.), *Leitsätze zum Urteil des Ersten Senats vom 21. Juli 2015 (1 BvF 2/13)*, https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2015/07/fs20150721_1bvf000213.html, [ostatni odczyt: 15.01.2020]

Bundesverfassungsgericht (wyd.), *Urteil vom 09. November 2011, 2 BvC 4/10*, https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2011/11/cs20111109_2bvc000410.html, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Dahms V. (i in.), *Datenreport DDR Arbeitsmarkt (II). Länder der ehemaligen DDR*, “Trends & Facts Spezial“, Nr. 2., Berlin 1990

de Gruyter W., *Entscheidungen der Verfassungsgerichte der Länder (LVerfGE)*, Band 1, Berlin 1999

Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Ergebnisse früherer Bundestagswahlen*, Wiesbaden 2018, https://www.bundeswahlleiter.de/dam/jcr/397735e3-0585-46f6-a0b5-2c60c5b83de6/btw_ab49_gesamt.pdf, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Ergebnisse früherer Europawahlen*, Wiesbaden 2019, https://www.bundeswahlleiter.de/dam/jcr/0872e1f8-935a-45d6-a0f1-a3352fb4bc69/ew_ergebnisse_gesamt.pdf, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Ergebnisse früherer Landtagswahlen*, Wiesbaden 2019, https://www.bundeswahlleiter.de/dam/jcr/a333e523-0717-42ad-a772-d5ad7e7e97cc/ltw_erg_gesamt.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Der Bundeswahlleiter, *Wahlbeteiligung*, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=ff3a155b-c99e-ac66-2299-a9d06268274f&groupId=252038, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 13. Juni 2004*, Wiesbaden 2004,
https://m.braunschweig.de/politik_verwaltung/politik/wahlen/ew/repwahlstatistikeu04.pdf,
[ostatni odczyt: 20.07.2019]

Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 7. Juni 2009*, Heft 4. Wahlbeteiligung und Stimmabgabe der Männer und Frauen nach Altersgruppen, Wiesbaden 2009,
https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEHeft_derivate_00016109/EW09_Heft4.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland am 25. Mai 2014*, Heft 4. Wahlbeteiligung und Stimmabgabe der Männer und Frauen nach Altersgruppen, Wiesbaden 2014,
https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEHeft_derivate_00016099/EW14_Heft4.pdf%3Bjsessionid%3DB92090616A03A4016137952288CA16B3, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland. Ergebnisse früherer Europawahlen*, Wiesbaden 2015,
https://www.bundeswahlleiter.de/dam/jcr/0872e1f8-935a-45d6-a0f1-a3352fb4bc69/ew_ergebnisse_gesamt.pdf, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Wahl zum 16. Deutschen Bundestag am 18. September 2005*, Heft 5, Textliche Auswertung der Wahlergebnisse,
https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEHeft_derivate_00016115/Heft_5.pdf%3Bjsessionid%3D10BE8E10AA14EDBB8B1EA16A882B4B22, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Wahl zum 17. Deutschen Bundestag am 27. September 2009*, Heft 4, Wahlbeteiligung und Stimmabgabe der Männer und Frauen nach Altersgruppen,
https://www.bundeswahlleiter.de/dam/jcr/8f7f1dd0-674e-4696-ae13-b42dc2137aa9/btw09_heft4.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Der Bundeswahlleiter (wyd.), *Wahl zum 18. Deutschen Bundestag am 22. September 2013*, Heft 4, Wahlbeteiligung und Stimmabgabe der Männer und Frauen nach Altersgruppen,
https://www.bundeswahlleiter.de/dam/jcr/cd805e63-c083-4f8b-ad7a-561b2fa110fd/btw13_heft4.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Deutsche Bundesbank (wyd.), "Monatsbericht", Nr. 7, Juli 2006

Deutscher Bundestag (wyd.), *Auf dem Weg zur deutschen Einheit I. Deutschlandpolitische Debatten im Deutschen Bundestag vom 28. November 1989 bis zum 8. März 1990*, Bonn 1990

Deutscher Bundestag (wyd.), *Das Datenhandbuch zur Geschichte des Deutschen Bundestages*, Kapitel 3.1 Altersgliederung, Stand 28.02.2018,
https://www.bundestag.de/blob/272472/845a43854fa9800086b66825b7d5cd73/kapitel_03_01_altersgliederung-pdf-data.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Das Datenhandbuch zur Geschichte des Deutschen Bundestages*, Kapitel 3.2 Durchschnittsalter, Stand 30.11.2017, https://www.bundestag.de/blob/272474/4a216913aff5f5c25c41572257a57e4a/kapitel_03_02_durchschnittsalter-pdf-data.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Entwurf eines Gesetzes über Abstimmungen des Bundesvolkes (Bundesabstimmungsgesetz)*, Drucksache 17/13874, 11.06.2013, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/17/138/1713874.pdf>, [ostatni odczyt: 15.01.2020]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Entwurf eines Gesetzes zu Änderungen im Bereich der geringfügigen Beschäftigung*, Drucksache 17/10773, 25.09.2012, <http://dipbt.bundestag.de/dip21/btd/17/107/1710773.pdf>, [ostatni odczyt: 06.01.2013]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Entwurf eines Gesetzes zur Einführung eines Betreuungsgeldes (Betreuungsgeldgesetz)*, *Gesetzentwurf der Fraktionen der CDU/CSU und FDP* vom 12.06.2012, Drucksache 17/9917, <http://dipbt.bundestag.de/dip21/btd/17/099/1709917.pdf>, [ostatni odczyt: 14.07.2019]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Entwurf eines Gesetzes zur Ergänzung des Grundgesetzes um Volksinitiative, Volksbegehren, Volksentscheid und Referendum*, Drucksache 17/13873, 11.06.2013, http://www.mehr-demokratie.de/fileadmin/pdf/17-13873_SPD-Volksentscheid-Gesetzentwurf.pdf, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Entwurf eines Gesetzes zur Neuausrichtung der arbeitsmarktpolitischen Instrumente*, Drucksache 16/10810, 08.11.2008, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/16/108/1610810.pdf>, [ostatni odczyt: 04.01.2013]

Deutscher Bundestag(wyd.), *Entwurf eines Gesetzes zur Umsetzung steuerrechtlicher Regelungen des Maßnahmenpakets „Beschäftigungssicherung durch Wachstumsstärkung“ vom 13.11.2008*, Drucksache 16/10930, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/16/109/1610930.pdf>, [ostatni odczyt: 8 styczeń 2013 r.]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Familie zwischen Flexibilität und Verlässlichkeit. Perspektiven für eine lebenslaufbezogene Familienpolitik, Siebter Familienbericht*, Drucksache 16/1360, 26.04.2006, <https://www.bmfsfj.de/blob/76276/40b5b103e693dacd4c014648d906aa99/7--familienbericht-data.pdf>, [ostatni odczyt: 16.07.2019]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Folge 15: Rot-Grün und die Agenda 2010 (2002-2005)*, http://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2011/34398743_wahlperioden15/index.jsp, [ostatni odczyt: 04.01.2013]

Deutscher Bundestag(wyd.), *Gesetzentwurf der Abgeordneten Wolfgang Wieland, Hans-Christian Ströbele, Irmingard Schewe-Gerigk, Claudia Roth 9Augsburg), Josef Philip Winkler, Britta Hasselmann und der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN*, Drucksache 16/680, 15.02.2006, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/16/006/1600680.pdf>, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetzentwurf der Fraktionen SPD und BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. Entwurf eines Steuerentlastungsgesetzes 1999/2000/2002*, Drucksache 14/23,

09.11.98, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/14/000/1400023.pdf>, [ostatni odczyt: 16.07.2019]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetz über Teilzeitarbeit und befristete Arbeitsverträge (Teilzeit- und Befristungsgesetz -TzBfG) vom 21. Dez. 2000*, zuletzt geändert durch Art. 23 G v. 20.12.2011 (BGBl. I S. 2854), <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/tzbfhg/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 14.07.2019]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetz zur Herstellung der Rechtseinheit in der gesetzlichen Renten- und Unfallversicherung (Renten-Überleitungsgesetz – RÜG) vom 25. Juli 1991*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 1991, Teil I, Nr. 46, Bonn, den 31. Juli 1991, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=//%5B@attr_id=%27bgbl191s1606.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl191s1606.pdf%27%5D__1563296599935, [ostatni odczyt: 16.07.2019]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetz zur Neuregelung des Wohngeldrechts und zur Änderung des Sozialgesetzbuches vom 24. September 2008*, Bundesgesetzblatt, Jahrgang 2008, Teil I, Nr. 42, ausgegeben zu Bonn am 30. September 2008, [https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBI&start=//*\[@attr_id=%27bgbl108s1856.pdf%27\]#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl108s1856.pdf%27%5D__1563294118558](https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBI&start=//*[@attr_id=%27bgbl108s1856.pdf%27]#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl108s1856.pdf%27%5D__1563294118558), [ostatni odczyt: 16.07.2019]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetz zur sozialen Absicherung des Risikos der Pflegebedürftigkeit (Pflege-Versicherungsgesetz – PflegeVG) vom 26. Mai 1994*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 1994, Teil I, Nr. 30, Bonn, den 28. Mai 1994, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBI&start=//%255B@attr_id=%2527bgbl194s1014.pdf%2527%255D#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl194s1014.pdf%27%5D__1563296510903, [ostatni odczyt: 16.07.2019]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetz zur strukturellen Weiterentwicklung der Pflegeversicherung (Pflege-Weiterentwicklungsgesetz) vom 28. Mai 2008*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2008, Teil I, Nr. 20, ausgegeben zu Bonn am 30. Mai 2008, <http://npl.ly.gov.tw/pdf/6380.pdf>, [ostatni odczyt: 24.01.2013]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Gesetz zur Umsetzung europäischer Richtlinien zur Verwirklichung des Grundsatzes der Gleichbehandlung vom 14. August 2006*, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2006, Teil I, Nr. 39, ausgegeben zu Bonn am 17. August 2006, Art. 1., <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/bgb/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 08.01.2013]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Großsiedlungsbericht 1994*, Drucksache 12/8406, 30. 08. 94, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/12/084/1208406.pdf>, [ostatni odczyt: 11.01.2020]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Nachlassende Bindungskraft der Volksparteien. Ursachen und Handlungsmöglichkeiten*, Wissenschaftliche Dienste, Dokumentation WD 1 - 3000 - 020/16, <https://www.bundestag.de/blob/435464/985f9c8eb87f7d7e547ba6491fbef988/wd-1-020-16-pdf-data.pdf>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Sozialbericht 2001*,
<http://starweb.hessen.de/cache/bund/sozialbericht2001.pdf>, [ostatni odczyt: 14.07.2019]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Steuerentlastungsgesetz 1999/2000/2002 vom 24. März 1999*,
Bundesgesetzblatt, Jahrgang 1999, Teil I, Nr. 15, ausgegeben zu Bonn am 31. März 1999, s.
402 – 497,
https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=//*%5B@attr_id=%27bgbl199015.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl199015.pdf%27%5D__1563292369019,
[ostatni odczyt: 16.07.2019]

Deutscher Bundestag (wyd.), *Steuervereinfachungsgesetz 2011 vom 1. November 2011*,
Bundesgesetzblatt Jahrgang 2011 Teil I Nr. 55, ausgegeben zu Bonn am 4. November 2011, s.
2136 i nast.,
https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl111s2131.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl111s2131.pdf%27%5D__1563294921581, [ostatni odczyt: 16.07.2019]

Die Bevölkerungsentwicklung in Ostdeutschland bis zum Jahr 2010, “Wirtschaft im Wandel“,
Nr. 3/1997, <https://www.iwh-halle.de/publikationen/detail/Publication/die-bevoelkerungsentwicklung-in-ostdeutschland-bis-zum-jahr-2010/>, [ostatni odczyt:
15.07.2019]

Die Mitglieder des Deutschen Bundestages 1.-13. Wahlperiode, “Wissenschaftliche Dienste
des Deutschen Bundestages“, Nr. 127, Bonn, April 1998,
<http://webarchiv.bundestag.de/cgi/show.php?fileToLoad=627&id=12>, [ostatni odczyt:
20.07.2019]

Dietrich H., *Förderung auf hohem Niveau: das Jugendsofortprogramm zum Abbau der
Jugendarbeitslosigkeit: 1999 bis 2002*, “IAB Werkstattbericht“ Nr. 9/2003, Nürnberg,
<http://doku.iab.de/werkber/2003/wb0903.pdf>, [ostatni odczyt: 25.07.2020]

Dietrich H., *JUMP, das Jugendsofortprogramm*, “IAB Werkstattbericht“ Nr. 3/2001,
Nürnberg, <http://doku.iab.de/werkber/2001/wb0301.pdf>, [ostatni odczyt: 10.07.2019]

Die Währungsunion mit der Deutschen Demokratischen Republik, “Monatsberichte der
Deutschen Bundesbank“, Juli 1990

*Dok. Nr. 1.: 7. Januar 1950: Beschluss des Sekretariats der Deutschen
Volkskongressbewegung über die Konstituierung des Sekretariats der Nationalen Front des
demokratischen Deutschland*, [w:] *Dokumente zur Deutschlandpolitik II/3 (1950)*, red. D.
Hofmann, H. J. Küsters, C. Tessmer, München 1997

Dok. Nr. 157B: Schritte zur deutschen Wirtschaftseinheit, 2. Februar 1990, [w:] *Dokumente
zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit*, red. D. Hofmann, H. J. Küsters, München 1998

*Dok. Nr. 158: Gespräch des Bundeskanzlers Kohl mit Ministerpräsident Modrow, Davos, 3.
Feb. 1990*, [w:] *Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit*, red. D. Hofmann, H. J.
Küsters, München 1998

Dok. Nr. 165B. Währungsunion mit Wirtschaftsreform, [w:] Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit, D. Hofmann, red. H. J. Küsters, München 1998

Dok. Nr. 169A. Angebot zur Schaffung gemeinsames Wirtschafts- und Währungsgebiets, [w:] Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit, red. D. Hofmann, H. J. Küsters, München 1998

Dok. Nr. 174. Gespräch Kohl mit Gorbatschow, 10. Feb. 1990, [w:] Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit, red. D. Hofmann, H. J. Küsters, München 1998

Dokumente des geteilten Deutschland. Quellentexte zur Rechtslage des Deutschen Reiches, der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik, red. I von Münch, tom I, Stuttgart 1968

Dokumente zur Deutschlandpolitik: Die Konstituierung der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik, 7. September bis 31. Dezember 1949, red. H. J. Küsters, Oldenburg, München 1996

Drittes Gesetz für moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt vom 23. Dezember 2003, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2003, Teil I, Nr. 65, ausgegeben zu Bonn am 27. Dezember 2003, <http://web.archive.org/web/20060704092023/http://www.bgbportal.de/BGBL/bgb11f/bgb1103s2848.pdf>, [ostatni odczyt: 04.01.2013]

Einführungsgesetz zum Bürgerlichen Gesetzbuche in der Fassung der Bekanntmachung vom 21. September 1994 (BGBl. I S. 2494; 1997 I S. 1061), das zuletzt durch Artikel 3 des Gesetzes vom 21. Dezember 2019 (BGBl. I S. 2911) geändert worden ist, <https://www.gesetze-im-internet.de/bgbeg/BJNR006049896.html>, [ostatni odczyt: 14.07.2019]

Entlastungsbetrag für Alleinerziehende, Einkommenssteuergesetz (EStG) in der Fassung der Bekanntmachung v. 8.10.2009 (BGBl. I S. 3366, 3862), zuletzt geändert durch Art 3 G v. 8.5.2012 (BGBl. I S. 1030), <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/estg/gesamt.pdf>, s.100 [ostatni odczyt: 18.12.2012]

Entwurf eines Gesetzes zur Erweiterung der Großelternzeit und zur Modernisierung der Elternzeit, http://www.aus-portal.de/media/grosselternzeitgesetz_01.pdf, [ostatni odczyt: 14.07.2019]

Eppelmann R., Havemann R., Berliner Appell: Frieden schaffen ohne Waffen, Manuskript

Ergebnis der Europawahl 1999, red. W. Schneider [w:] Statistische Nachrichten der Stadt Nürnberg, Nürnberg 1999, https://dokumente.nuernberg.de/statistik/wahlberichte/euw1999_ergebnis.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Ergebnisse der Landtagswahlen in Brandenburg, <https://www.wahlrecht.de/ergebnisse/brandenburg.htm>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Ergebnisse der Landtagswahlen in Mecklenburg-Vorpommern,
<https://www.wahlrecht.de/ergebnisse/brandenburg.htm>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Ergebnisse der Landtagswahlen in Sachsen,
<https://www.wahlrecht.de/ergebnisse/brandenburg.htm>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Ergebnisse der Landtagswahlen in Sachsen-Anhalt,
<https://www.wahlrecht.de/ergebnisse/brandenburg.htm>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Ergebnisse der Landtagswahlen in Thüringen,
<https://www.wahlrecht.de/ergebnisse/brandenburg.htm>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Erstes Gesetz für moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt vom 23. Dezember 2002,
Bundesgesetzblatt Jahrgang 2002, Teil I, Nr. 87, ausgegeben zu Bonn am 30. Dezember 2002,
<http://web.archive.org/web/20060718183118/http://www.bgbportal.de/BGBL/bgb11f/bgb1102s4607.pdf>, [ostatni odczyt: 04.01.2013]

Erstes Gesetz zur Änderung des Brandenburgischen Landeswahlgesetzes vom 1. Februar 2012, Art.1 Änderung des Brandenburgischen Landeswahlgesetzes, [w:] Gesetz- und Verordnungsblatt für das Land Brandenburg, Nr. 8, Potsdam, den 2. Februar 2012,
http://bravors.brandenburg.de/br2/sixcms/media.php/76/GVBl_I_08_2012.pdf, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Erstes Gesetz zur Änderung des Zweiten Buches Sozialgesetzbuch vom 22. Dezember 2005,
Bundesgesetzblatt Jahrgang 2005, Teil I, Nr. 76, ausgegeben zu Bonn am 30. Dezember 2005,
https://www.bmas.de/SharedDocs/Downloads/DE/PDF-Gesetze/erstes-gesetz-zur-aenderung-des-sgb2.pdf?__blob=publicationFile&v=2, [ostatni odczyt: 12.01.2020]

Eurobarometer, Report Number 51, July 1999,
https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb51/eb51_en.pdf, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Eurobarometer 60, Autumn 2003,
https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb60/eb60_rapport_standard_en.pdf, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Eurobarometer 69, Frühjahr 2008,
https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb69/eb69_de_nat.pdf, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Eurobarometer 70, Herbst 2008,
https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb70/eb70_full_en.pdf, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Familiengesetzbuch der Deutschen Demokratischen Republik vom 20. Dezember 1965, Erster Teil. Grundsätze, <http://www.verfassungen.de/ddr/familiengesetzbuch65.htm>, [ostatni odczyt: 12.01.2020]

Fiedler C., Grünheid E., *Bevölkerungsentwicklung. Daten, Fakten, Trends zum demografischen Wandel*, Wiesbaden 2013,
https://www.bib.bund.de/Publikation/2013/pdf/Bevoelkerungsentwicklung-2013-Daten-Fakten-Trends-zum-demografischen-Wandel.pdf?__blob=publicationFile&v=3, [ostatni odczyt: 11.11.2019]

Franzmann G., *Bevölkerung in der ehemaligen DDR 1946-1989, Tab. A01: Bevölkerung nach Altersgruppen 1946-1989*, GESIS Datenarchiv, Köln, Mai 2007,
<https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/86F04B58A5C016B5722B17111A8E8BC2>, [ostatni odczyt: 17.011.2019]

Franzmann G., *Bevölkerung in der ehemaligen DDR 1946-1989, Tab. A03: Männliche Bevölkerung nach Altersgruppen 1946-1989*, GESIS Datenarchiv, Köln, Mai 2007,
<https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/86F04B58A5C016B5722B17111A8E8BC2>, [ostatni odczyt: 17.11.2019]

Franzmann G., *Bevölkerung in der ehemaligen DDR 1946-1989, Tab. A04: Weibliche Bevölkerung nach Altersgruppen 1946-1989*, GESIS Datenarchiv, Köln, Mai 2007,
<https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/86F04B58A5C016B5722B17111A8E8BC2>, [ostatni odczyt: 17.011.2019]

Franzmann G., *Bevölkerung in der ehemaligen DDR 1946-1989, Tab. B01: Natürliche Bevölkerungsbewegung 1946-1995*, GESIS Datenarchiv, Köln, Mai 2007,
<https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/86F04B58A5C016B5722B17111A8E8BC2>, [ostatni odczyt: 17.011.2019]

Friedrich Ebert Stiftung, Arbeitsgruppe Kommunalpolitik (wyd.), *Die Aufgaben der Gemeinden*, Wegbeschreibung für die kommunale Praxis, RF 13, Bonn Januar 2001

Fünf-Prozent-Sperrklausel im Europawahlrecht verfassungswidrig, Pressemitteilung Nr. 70/2011 vom 9. November 2011,
<https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/DE/2011/bvg11-070.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Geitmann R., *Bürgerbegehren und -Entscheide in anwendungsfreundlicher Regelung*, Positionspapier Nr. 13, Berlin 2013

Geitmann R., Mittendorf V., Rehmet F., Schiiller T., Sterk T., *Bürgerbegehrensbericht 2012*, Wuppertal 2012

Gemeindeordnung für das Land Brandenburg (Gemeindeordnung - GO) vom 10. Oktober 2001, <https://bravors.brandenburg.de/de/gesetze-229282#35>, [ostatni odczyt: 08.07.2019]

Gemeindeordnung für das Land Sachsen-Anhalt (Gemeindeordnung - GO LSA) in der Fassung der Bekanntmachung vom 10. August 2009, <https://beck-online.beck.de/Dokument?vpath=bibdata%2Fges%2Flsago%2Fcont%2Flsago.htm&anchor=Y-100-G-LSAGO>, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

Gemeinsamer Beschluss des Zentralkomitees der SED, des Bundesvorstandes des FDGB und des Ministerrates der DDR über sozialpolitische Maßnahmen in Durchführung der auf dem VIII. Parteitag der SED beschlossenen Hauptaufgabe des Fünfjahresplanes vom 28. April 1972, [w:] Dokumente zur Geschichte der SED, red. G. Benser, Bd. 3: 1971-1986, Berlin 1986

Geschäftsbericht der Deutschen Bundesbank für das Jahr 1990, Frankfurt am Main 1991, s. 1 i nast.,
<https://www.bundesbank.de/resource/blob/690198/f1cc532c422c64d0acff50e4534f111d/mL/1990-geschaeftsbericht-data.pdf>, [ostatni odczyt: 11.01.2020]

Gesetzentwurf. Schröder plant Elternzeit für Omas und Opas, „Spiegel Online – Politik“ z dn. 27 września 2012, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/schroeder-legt-gesetzentwurf-fuer-grosselternzeit-vor-a-858231.html>, [ostatni odczyt: 14.07.2019]

Gesetz über das einheitliche sozialistische Bildungssystem vom 25. Februar 1965,
<http://www.ddr-schulrecht.de/Schulrechtssammlung%20-%20DDR-Dateien/pdf/1965-a.pdf>,
[ostatni odczyt: 19.06.2019]

Gesetz über das Verfahren bei Volksinitiative, Volksbegehren und Volksentscheid (Volksabstimmungsgesetz - VAbstG) in der Fassung der Bekanntmachung vom 26. Oktober 2005 (GVBl. LSA S. 657), §50, http://www.lexsoft.de/cgi-bin/lexsoft/justizportal_nrw.cgi?xid=148664,1, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

Gesetz über den Mutter- und Kinderschutz und die Rechte der Frau vom 27. September 1950,
<http://www.verfassungen.de/ddr/mutterkindgesetz50.htm>, [ostatni odczyt: 12.01.2020]

Gesetz über die Einführung eines Wohngeldsondergesetzes für das in Artikel 3 des Einigungsvertrages genannte Gebiet, die Änderung des Wohngeldgesetzes und anderer wohngeldrechtlicher Vorschriften sowie über die Änderung des Ersten Buches Sozialgesetzbuch vom 20. Juni 1991, Bundesgesetzblatt, Jahrgang 1991, Teil I, Nr. 37, Bonn, den 25. Juni 1991,
https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl191s1250.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl191s1250.pdf%27%5D__1563294025253, [ostatni odczyt: 16.07.2019]

Gesetz über die Errichtung eines Fonds "Kreditabwicklungsfonds" vom 23. September 1990,
<http://www.verfassungen.de/ddr/kreditabwicklungsfondsgesetz90.htm>, [ostatni odczyt: 15.01.2020]

Gesetz über die örtlichen Organe der Staatsmacht vom 18 Januar 1957 (VOBl. I S. 69; Ber. S 124), <http://www.kibou.de/gozer/bln/andere/GoeOS1.html>, [ostatni odczyt: 15.01.2020]

Gesetz über die Selbstverwaltung der Gemeinden und Landkreise in der DDR (Kommunalverfassung) vom 17. Mai 1990, Gesetzblatt der DDR 1990 I., s. 255
<http://www.verfassungen.de/ddr/kommunalverfassung90.htm>, [ostatni odczyt: 15.01.2020]

Gesetz über die sozialistische Entwicklung des Schulwesens in der Deutschen Demokratischen Republik vom 2. Dezember 1959, Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen

Republik 1959 S. 859, <http://www.verfassungen.de/ddr/schulgesetz59.htm>, [ostatni odczyt: 17.07.2019]

Gesetz über die Teilnahme der Jugend am Aufbau der Deutschen Demokratischen Republik und die Förderung der Jugend in Schule und Beruf, bei Sport und Erholung vom 8. Februar 1950, Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik 1964 Teil I., s. 75, <http://www.verfassungen.de/ddr/jugendgesetz64.htm>, [ostatni odczyt: 15.01.2020].

Gesetz über die Teilnahme der Jugend der Deutschen Demokratischen Republik am Kampf um den umfassenden Aufbau des Sozialismus und die allseitige Förderung ihrer Initiative bei der Leitung der Volkswirtschaft und des Staates, in Beruf und Schule, bei Kultur und Sport vom 4. Mai 1964, Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik 1964 Teil I., s. 75, <http://www.verfassungen.de/ddr/jugendgesetz64.htm>, [ostatni odczyt: 15.01.2020]

Gesetz über die Teilnahme der Jugend der Deutschen Demokratischen Republik an der Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft und über ihre allseitige Förderung in der Deutschen Demokratischen Republik (Jugendgesetz der DDR) vom 28. Januar 1974, Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik 1974 Teil I., s. 45, <http://www.verfassungen.de/ddr/jugendgesetz74.htm>, [ostatni odczyt 15.01.2020]

Gesetz über die weitere Demokratisierung des Aufbaus und der Arbeitsweise der staatlichen Organe in den Länder in der Deutschen Demokratischen Republik vom 23. Juli 1952, Gesetzblatt der DDR 1952, s. 613, <http://www.verfassungen.de/ddr/laenderaufloesungsgesetz52.htm>, [ostatni odczyt: 15.01.2020]

Gesetz über Teilzeitarbeit und befristete Arbeitsverträge und zur Änderung und Aufhebung arbeitsrechtlicher Bestimmungen vom 21. Dezember 2000, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2000, Teil I, Nr. 59, ausgegeben zu Bonn am 28. Dezember 2000, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=//%5B@attr_id=%27bgbl100s1966.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl100s1966.pdf%27%5D__1573346207792, [ostatni odczyt: 15.01.2020]

Gesetz zur Änderung des Familiengesetzbuches der DDR vom 20. Juli 1990, Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik, Teil I Nr. 52, 17. August 1990

Gesetz zur Ergänzung des Gesetzes zur Reform der gesetzlichen Rentenversicherung und zur Förderung eines kapitalgedeckten Altersvorsorgevermögens (Altersvermögensgesetz – AvmG), Bundesgesetzblatt Jahrgang 2001, Teil I, Nr. 13, ausgegeben zu Bonn am 26. März 2001, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&bk=Bundesanzeiger_BGBl&start=//%5B@attr_id=%27bgbl101s0403.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl101s0403.pdf%27%5D__1578867646689, [ostatni odczyt: 10.11.2019]

Gesetz zur Erhaltung der kommunal verankerten Sparkassen im Freistaat Sachsen vom 6. Februar 2002 (SächsGVBl. S. 70), <https://www.revosax.sachsen.de/vorschrift/5086-G-Erhalt-kommunal-verankerter-Sparkassen>, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Gesetz zur Neuordnung der Sächsischen Verwaltung (Sächsisches Verwaltungsneuordnungsgesetz – SächsVwNG) vom 29. Januar 2008, [w:] Sächsisches Gesetz- und Verordnungsblatt, Nr. 3/2008, ZKZ 73796, Dresden, den. 5. Februar 2008, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwiVlv_3n_mAhUEjosKHSfZB4sQFjABegQIAhAC&url=https%3A%2F%2Fwww.revosax.sachsen.de%2Fvorschrift_gesamt%2F9842%2F29091.pdf&usg=AOvVaw1qrSNio7AFN-BWkoI55mou, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Gesetz zur Reform der arbeitsmarktpolitischen Instrumente, BGBl I 2001 Nr. 66 vom 14. Dezember 2001, <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/SERIAL/83812/92948/F1599590880/Job-AQTIV.pdf>, [ostatni odczyt: 10.07.2019], <https://de.m.wikipedia.org/wiki/Job-AQTIV-Gesetz>, [ostatni odczyt: 10.07.2019]

Gesetz zur Reform der gesetzlichen Rentenversicherung und zur Förderung eines kapitalgedeckten Altersvorsorgevermögens (Altersvermögensgesetz – AvmG), Bundesgesetzblatt Jahrgang 2001, Teil I, Nr. 31, ausgegeben zu Bonn am 29. Juni 2001, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl101s1310.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl101s1310.pdf%27%5D__1563295116886, [ostatni odczyt: 10.11.2019]

Gesetz zur Reform des Wohnungsbaurechts vom 13. September 2001, Bundesgesetzblatt, Jahrgang 2001, Teil I, Nr. 48, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl101s2376.pdf%27%5D#__bgbl__%2F%2F%5B%40attr_id%3D%27bgbl101s2376.pdf%27%5D__1563294491367, [ostatni odczyt: 16.07.2019]

Gesetz zur Sicherung von Beschäftigung und Stabilität in Deutschland, Gesetzbeschluss des Deutschen Bundestages, Drucksache 120/09, 13.02.09, <http://dip21.bundestag.de/dip21/brd/2009/0120-09.pdf>, [ostatni odczyt: 08.01.2013]

Gesetz zur steuerlichen Förderung von Wachstum und Beschäftigung vom 26 April 2006, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2006, Teil I Nr. 22, ausgegeben zu Bonn am 5. Mai 2006, <http://npl.ly.gov.tw/pdf/5092.pdf>, [ostatni odczyt: 25.12.2012]

Gesetz zur Verbesserung der Eingliederungschancen am Arbeitsmarkt vom 20. Dezember 2011, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2011, Teil I, Nr. 69, ausgegeben zu Bonn am 27. Dezember 2011, s. 2854, 2908, http://www.bmas.de/SharedDocs/Downloads/DE/gesetz-ampi-bgbl.pdf?__blob=publicationFile, [ostatni odczyt: 4.01.2013]

Gespräch zwischen Bundeskanzler Dr. Helmut Kohl und dem sowjetischen Staats- und Parteichef Michael Gorbatschow, [w:] *Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit 1989/90*, red. D. Hofmann, H. J. Küsters, München 1998

Goebel J., Gornig M., Häußermann H., *Polarisierung der Einkommen: Die Mittelschicht verliert*, “Wochenbericht des DIW“, Berlin, Nr. 24/2010, http://blog.kaleidoskop-aha.de/doku/5-Die%20Mittelschicht%20verliert_10-24-1.pdf, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Goebel J., Krause P., Kroh M., Wagner G. G., *20 Jahre Wiedervereinigung: Wie weit Ost- und Westdeutschland zusammengerückt sind*, "Wochenbericht des DIW", Nr. 44/2010 vom 4. November 2010,
https://www.academia.edu/25686122/20_Jahre_Wiedervereinigung_wie_weit_Ost-_und_Westdeutschland_zusammenger_ckt_sind, [ostatni odczyt: 22.01.2020]

Granato N., Niebuhr A., *Arbeitskräftewanderungen nach Qualifikation: Verluste in Ostdeutschland gehen zurück*, "IAB Kurzbericht", No. 7/2009, Nürnberg

Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949, zuletzt geändert durch Art. 1 G v. 11.7.2012 I 1478,
<https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&ved=2ahUKEwiMxPj89v7mAhXtl4sKHTTaCZ4QFjACegQIBBAC&url=https%3A%2F%2Fwww.muenchen.de%2Frat%2Fdam%2Fjcr%3A29a5c2a7-9004-40f6-9cd6-b941565cc0d2%2FGG.pdf&usg=AOvVaw2CwltN6rhBtszRnvHXX1Zy>, [ostatni odczyt: 11.11.2019]

Hartz P. (i in.), *Moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt. Vorschläge der Kommission zum Abbau der Arbeitslosigkeit und zur Umstrukturierung der Bundesanstalt für Arbeit*, Berlin 2002, http://www.sozialpolitik-aktuell.de/tl_files/sozialpolitik-aktuell/_Politikfelder/Arbeitsmarkt/Dokumente/hartzteil1.pdf, [ostatni odczyt: 04.01.2013]

Hessische Gemeindeordnung (HGO) in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. März 2005, https://www.giessen.de/media/custom/684_3077_1.PDF?1289565041, [ostatni odczyt: 08.07.2019]

Hofmann M., *Soziale Strukturen in der DDR und in Ostdeutschland*, Jena/Halle 2010, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiCvKz_8ejqAhXn-ioKHZStA1gQFjABegQIBhAB&url=https%3A%2F%2Fm.bpb.de%2Fsystem%2Ffiles%2Fpdf%2FJIEGS0.pdf&usg=AOvVaw1d3JC5L1bKrniG_L7gHjOP, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Identitätswandel in den neuen Bundesländern, [w:] *Sozialreport 1996 (I. Quartal)*, Sonderheft, Berlin 1996

Institut für Wirtschaftsforschung an der Universität München (wyd.), *Fakten zu den neuen Bundesländern und zur Ost-West- Relation wichtiger Wirtschaftsdaten*, 16. Nov. 2010, München, <https://www.ifo.de/DocDL/spezial-deutsche-vereinigung.pdf>, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

IW-Dossier: Wohlstand in Deutschland, Nr. 3 vom 3. Mai 2010

Judt M., Reichel T., Steiner A., *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, Band SBZ/DDR, Bonn 2006

Jurczyk K., Walper S., *Vorgezogener Endbericht für das Projekt „Gemeinsames Sorgerecht nicht miteinander verheirateter Eltern“*, München 2010

Kettner A., Rebien M., *Hartz-IV-Reform. Impulse für den Arbeitsmarkt*, IAB Kurzbericht. Aktuelle Analysen aus dem Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung der Bundesagentur für Arbeit, Ausgabe Nr. 19/1.10.2007, <http://doku.iab.de/kurzber/2007/kb1907.pdf>, [ostatni odczyt: 12.01.2020]

Kluth W., *Verwaltung der Länder in Ostdeutschland*, Bonn 2010

Kohl H., *Erinnerungen 1982-1990*, München 2005

Kommunalverfassung des Landes Brandenburg vom 18. Dezember 2007, <https://bravors.brandenburg.de/gesetze/bbgkverf>, [ostatni odczyt: 08.07.2019]

Kommunalverfassung für das Land Mecklenburg-Vorpommern (Kommunalverfassung - KV M-V) vom 13. Juli 2011, http://www.lexsoft.de/cgi-bin/lexsoft/justizportal_nrw.cgi?t=157892208482993888&sessionID=21005608671534311798&templateID=chtmltopdf&xid=4471510,1, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Liebig S., Schupp J., *Immer mehr Erwerbstätige empfinden ihr Einkommen als ungerecht*, "Wochenbericht des DIW", Nr. 4/2009 vom 21. Januar 2009, s. 436-437, https://www.researchgate.net/publication/4807313_Immer_mehr_Erwerbstatige_empfinden_ihr_Einkommen_als_ungerecht, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Liebig S., Schupp J., Valet P., *Wahrgenommene Einkommensgerechtigkeit konjunkturabhängig*, "Wochenbericht des DIW", Nr. 27-28/2008 vom 7. Juli 2010, https://www.researchgate.net/publication/46568386_Wahrgenommene_Einkommensgerechtigkeit_konjunkturabhangig, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Liuzzo D., *Administrative Systeme der Bundesrepublik Deutschland: Bundesebene(weiß), Landesebene(gelb), Kommunalebene(braun)*, 05.06.2006, https://de.wiktionary.org/wiki/Datei:Administrative_Gliederung_Deutschlands.png, [ostatni odczyt: 20.12.2019]

Meinungen zu Volksbegehren und Volksentscheiden auf Bundesebene, Erhebungszeitraum 12-13. Januar 2013, Forsa - Gesellschaft für Sozialforschung und statistische Analysen mbH (wyd.), http://www.mehr-demokratie.de/fileadmin/pdf/2012-12-03_Forsa-Umfrage_Volksentscheide.pdf, [ostatni odczyt: 27.12.2013]

Menning S., *Wahlverhalten und politische Partizipation älterer Menschen*, Report Altersdaten GeroStat 03/2009, Berlin 2010

Merseburger P., *Willy Brandt 1913-1992: Visionär und Realist*, München 2002

Ministerrat der Deutschen Demokratischen Republik. Staatliche Zentralverwaltung für Statistik. Abt. V – Sektor Bevölkerung (wyd.), *Die Wanderung über die Grenzen der DDR 1952-1964*, BArch, DEZ/22422

Mitgliederverteilung nach Bundesländern. Im Bundestag vertretene Parteien, in absoluten Zahlen, 2012, Wiesbaden 2013, <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKEwi3>

ycalwIHnAhXil4sKHedIBW0QFjAAegQIAhAC&url=https%3A%2F%2Fwww.bpb.de%2Fsystem%2Ffiles%2Fdokument_pdf%2Fbpb_parteiendossier_grafik_text_09_0.pdf&usg=AOvVaw3EGzsetKMntEnyEx0clACP, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Mitgliederentwicklung 2016 nach Landesverbänden, <http://data.jungeunion.de/documents/2016/06/17/4713-57642101dea6d.pdf>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Modalitäten der Währungsumstellung in der Deutschen Demokratischen Republik zum 1. Juli 1990, "Monatsberichte der Deutschen Bundesbank", Juni 1990

Niedermayer O., *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2007. Arbeitshefte a. d. Otto-Stammer-Zentrum*, Nr. 11, FU Berlin 2007, https://www.uni-trier.de/fileadmin/fb3/prof/POL/VRR/Dokumente/Mitgliederdaten_Niedermayer_11.pdf, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Niedermayer O., *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2017. Arbeitshefte a. d. Otto-Stammer-Zentrum*, Nr. 27, FU Berlin 2017, <https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/21944/P-PMIT17.pdf?sequence=1>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Niedermayer O., *Parteimitglieder in Deutschland: Version 2018. Arbeitshefte a. d. Otto-Stammer-Zentrum*, Nr. 29, FU Berlin 2018, https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/22698/P-PMIT18_Nr_29.pdf?sequence=1&isAllowed=y, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Otto R., *Der Streit der Ideologien und die gemeinsame Sicherheit*, "Horizont", Nr. 5/1988

Pauschalbeträge für behinderte Menschen, Hinterbliebene und Pflegepersonen, Einkommenssteuergesetz (EStG) in der Fassung der Bekanntmachung v. 8.10.2009 (BGBl I S. 3366, 3862), zuletzt geändert durch Art 3 G v. 8.5.2012 (BGBl I S. 1030), <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/estg/gesamt.pdf>, s. 111-112 [ostatni odczyt: 18.12.2012]

Pimminger I., *Armut und Armutsrisiken von Frauen und Männern*, Berlin 2012

Praktische Politik für Deutschland- Das Konzept der F.D.P. Beschlossen vom 20. Ordentlichen Bundesparteitag der Freien Demokratischen Parteien am 25. Juni 1969 in Nürnberg, [w:] K. Moersch, *Kursrevision. Deutsche Politik nach Adenauer*, Frankfurt/Main 1978

Rehmet F., Büttner C., *Bürgerbegehrensbericht 2014*, Onlineversion vom 28. Oktober 2014, <https://www.mehr-demokratie.de/fileadmin/pdf/bb-bericht2014.pdf>, [ostatni odczyt: 20.07.2020]

Rehmet F., *Volksbegehrens-Bericht 2000*, Achim/Bremen 2001

Rehmet F., *Volksbegehrens-Bericht 2001. Bilanz und Perspektiven der direkten Demokratie in Deutschland*, Berlin 2002

Rehmet F., *Volksbegehrens-Bericht 2002*, Achim/Bremen 2003

Rehmet F., *Volksbegehrens-Bericht 2003*, Achim/Bremen 2004

Rehmet F., *Volksbegehrensbericht 2004*, Berlin 2005

Rehmet F., *Volksbegehrensbericht 2005*, Berlin 2006

Rehmet F., *Volksbegehrensbericht 2006*, Berlin 2007

Rehmet F., *Volksbegehrensbericht 2007*, Berlin 2008

Rehmet F., *Volksbegehrensbericht 2008*, Berlin 2009

Rehmet F., *Volksbegehrensbericht 2009*, Berlin 2010

Rehmet F., *Volksbegehrensbericht 2010*, Berlin 2011

Rehmet F., *Volksbegehrensbericht 2011*, Berlin 2012

Rehmet F., *Volksbegehrensbericht 2012*, Berlin 2012

Rehmet F., *Volksbegehrensbericht 2013*, Berlin 2013

Roch I. (i in.), *Der Aufbau Ost als Gegenstand der Forschung. Untersuchungsergebnisse seit 1990*, Heft 12: Regionalpolitik, Berlin 2004

Sautter U., *Deutsche Geschichte seit 1815. Daten, Fakten, Dokumente*, Band 1: Daten und Fakten, Tübingen 2004

Sächsische Gemeindeordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 9. März 2018 (SächsGVBl. S. 62), die durch das Gesetz vom 25. Juni 2019 (SächsGVBl. S. 494) geändert worden ist, <https://www.revosax.sachsen.de/vorschrift/2754-Saechsische-Gemeindeordnung#p44>, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

Sächsische Gemeindeordnung (SächsGemO), *Bekanntmachung der Neufassung der Gemeindeordnung für den Freistaat Sachsen (SächsGemO) vom 3. März 2014*, <https://kommunalberatung-sachsen.de/wp-content/uploads/2018/01/%C3%84nderungen-der-%C2%A7%C2%A7-72-90-S%C3%A4chsGemO-2018.pdf>, [ostatni odczyt 08.07.2019]

Sächsische Staatskanzlei, Referat 32 (wyd.), *Geburten je Frau im Freistaat Sachsen 1990-2015*, <https://www.demografie.sachsen.de/Geburten.pdf>, [ostatni odczyt: 08.11.2019]

Schollwer W., *Material zur Klausurtagung des Vorstandes der Freien Demokratischen Partei „Deutschland- und Außenpolitik“*, Bonn, Januar 1967

Schollwer W., *Verklammerung und Wiedervereinigung. Denkschrift zur deutschen Frage*, Juni 1962, s. 6, https://www.freiheit.org/sites/default/files/2019-10/1962schollwer-papier_0.pdf, [ostatni odczyt: 04.01.2020]

Sens J., *Geschichte der deutschen Bevölkerung seit 1815, Tab. A3.03: Die Bevölkerung Deutschlands bzw. der Bundesrepublik Deutschland nach Altersgruppen und nach Geschlecht, Personen absolut (1871 bis 2001)*, GESIS Datenarchiv, Köln, Dezember 2002, <https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/4851C4B78822CEB7737B25E8743775B8>, [ostatni odczyt: 17.11.2019]

Sens J., *Geschichte der deutschen Bevölkerung seit 1815, Tab. B2.02: Altersspezifische Fruchtbarkeitsziffern für die DDR in ‰*, GESIS Datenarchiv, Köln, Dezember 2002, <https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/4851C4B78822CEB7737B25E8743775B8/3>, [ostatni odczyt: 17.11.2019]

Sens J., *Geschichte der deutschen Bevölkerung seit 1815, Tab. C.04: Anzahl der Flüchtlinge aus der DDR in die Bundesrepublik/Altersstruktur in ‰ (1949-1986)*, GESIS Datenarchiv, Köln, Dezember 2002, <https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/4851C4B78822CEB7737B25E8743775B8/4>, [ostatni odczyt: 17.11.2019]

Sens J., (1847-2002 [2004]) *histat-Datenkompilation online: Geschichte der deutschen Bevölkerung seit 1815, Tab. A4.01: Die Bevölkerung Deutschlands bzw. der Bundesrepublik Deutschland nach Geschlecht, Personen absolut (1871 bis 2001)*, GESIS Datenarchiv, Köln, Dezember 2002, <https://histat.gesis.org/histat/de/project/tables/4851C4B78822CEB7737B25E8743775B8>, [ostatni odczyt: 17.11.2019]

”Standard Eurobarometer 77”, Spring 2012, https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb77/eb77_first_en.pdf, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Statistiken zu Parteien in Deutschland, veröffentlicht am 05.11.2019, <https://de.statista.com/themen/589/parteien/> [ostatni odczyt: 17.11.2019]

Statistische Ämter des Bundes und der Länder (wyd.), <https://www.regionalstatistik.de/genesis/online>, [ostatni odczyt 09.11.2019]

Statistische Sonderhefte Mecklenburg-Vorpommern, 10. Jahrgang, Heft 1, 2000, Schwerin 2008, <https://www.laiv-mv.de/static/LAIV/Wahlen/Dateien/Publikationen/B751/B751R%201999%2001.pdf>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Statistisches Bundesamt (wyd.), *Arbeitslose, Arbeitslosenquoten, Gemeldete Arbeitsstellen, Kurzarbeiter, Kurzarbeitende Betriebe: Deutschland/Früheres Bundesgebiet/Neue Länder, Jahre*; Wiesbaden 2015, letzte Änderung 30.11.2018, https://www-genesis.destatis.de/genesis/downloads/00/13211-0001_00.csv, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Statistisches Bundesamt (wyd.), *Bevölkerungstatistische Übersichten 1946 bis 1989. Sonderreihe mit Beiträgen für das ehemalige Gebiet der DDR*, Heft 3, Wiesbaden 1993, https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEMonografie_derivate_00001007/Heft_32.pdf, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Statistisches Bundesamt(wyd.), *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Stand und Entwicklung der Erwerbstätigkeit Deutschland*, Fachserie 1. Reihe 4.1.1, Wiesbaden 2011, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj4uvOxfzmAhVCx4sKHfZgANMQFjAEegQIAhAC&url=https%3A%2F%2Fwww.destatis.de%2FGPStatistik%2Fservlets%2FMCRFileNodeServlet%2FDEHeft_derivate_00009132%2F2010411107005.xls%3Bjsessionid%3D43066348967A7C4B9339F5438C6C49A8&usg=AOvVaw18pzEiwpT5KsJeNCcVi9IU, [ostatni odczyt: 11.01.2020]

Statistisches Bundesamt (wyd.), *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Wanderungen. Kap. 2.4. Wanderungen zwischen dem früheren Bundesgebiet und den neuen Ländern sowie von und nach Berlin*, Fachserie 1, Reihe 1.2, Wiesbaden 2011

Statistisches Bundesamt (wyd.), *Daten aus dem Gemeindeverzeichnis. Verwaltungsgliederung in Deutschland am 30.09.2013. Gebietsstand 30.09.2013 (3. Quartal)*, Wiesbaden 2013

Statistisches Bundesamt (wyd.), *Datenreport 2004. Zahlen und Fakten über die Bundesrepublik Deutschland*, Zweite, aktualisierte Auflage 2005, Band 450, Bonn 2004, <https://www.gesis.org/fileadmin/upload/forschung/publikationen/datenreport/2004/teil2.pdf>, [ostatni odczyt: 15.07.2019]

Statistisches Bundesamt (wyd.), *Durchschnittliche Lebenserwartung bei Geburt (Periodensterbetafel): Bundesländer, Jahre, Geschlecht*, https://www-genesis.destatis.de/genesis/online/data?operation=previous&levelindex=1&step=1&titel=Erg_ebnis&levelid=1573433888335&acceptcookies=false, [ostatni odczyt: 11.11.2019]

Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch*, Band 2006-2013, Wiesbaden, https://www.destatis.de/DE/Themen/Querschnitt/Jahrbuch/_inhalt.html, [ostatni odczyt: 07.11.2019]

Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales*, Band 2014, Wiesbaden 2014, https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEAusgabe_derivate_00000208/StatistischesJahrbuch2014.pdf;jsessionid=AC16E79C380E0FEB56A05878B006623B, [ostatni odczyt: 06.11.2019]

Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales*, Band 2015, Wiesbaden 2015, https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEAusgabe_derivate_00000229/StatistischesJahrbuch2015.pdf, [ostatni odczyt: 07.11.2019]

Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales*, Band 2016, Wiesbaden 2016, https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEAusgabe_derivate_00000273/StatistischesJahrbuch2016.pdf, [ostatni odczyt: 11.11.2019]

Statistisches Bundesamt (wyd.), *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland*, Band 1988-2005, Wiesbaden, https://www.destatis.de/DE/Themen/Querschnitt/Jahrbuch/_inhalt.html, [ostatni odczyt: 07.11.2019]

Statistisches Bundesamt (wyd.), *Zusammengefasste Geburtenziffer. Entwicklung der Fertilitätsrate in Deutschland von 1990 bis 2018*, Wiesbaden 2019, <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/36672/umfrage/anzahl-der-kinder-je-frau-in-deutschland/>, [ostatni odczyt: 08.11.2019]

Statistisches Bundesamt (Destatis), *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Eheschließungen, Geborene und Gestorbene. Zusammenfassende Übersichten 1946-2015*, Wiesbaden 2016, https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Eheschliessungen-Ehescheidungen-Lebenspartnerschaften/Publikationen/Downloads-Eheschliessungen/zusammen-eheschliessungen-geborene-gestorbene-5126102157004.pdf?__blob=publicationFile, [ostatni odczyt: 12.01.2020]

Statistisches Bundesamt (Destatis), *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Natürliche Bevölkerungsbewegung 2013*. Fachserie 1, Reihe 1.1, Wiesbaden 2015, http://www.gbe-bund.de/gbe10/abrechnung.prc_abr_test_logon?p_uid=gast&p_aid=0&p_knoten=FID&p_sprache=D&p_suchstring=25381, [ostatni odczyt: 08.11.2019]

Statistisches Bundesamt (Destatis), *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Natürliche Bevölkerungsbewegung 2013*, Fachserie 1, Reihe 1.1, Wiesbaden 2016, https://www.destatis.de/GPStatistik/servlets/MCRFileNodeServlet/DEHeft_derivate_00020845/2010110137004.pdf;jsessionid=84DD5E8DE4F23F79DEF66201FB3B6348, [ostatni odczyt: 08.11.2019]

Statistisches Bundesamt (Destatis), *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit, Statistik der rechtskräftigen Beschlüsse in Eheauflösungssachen (Scheidungsstatistik) und Statistik der Aufhebung von Lebenspartnerschaften*, Fachserie 1, Reihe 1.4, Wiesbaden 2018, https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Eheschliessungen-Ehescheidungen-Lebenspartnerschaften/Publikationen/Downloads-Eheschliessungen/scheidungsstatistik-2010140167004.pdf?__blob=publicationFile, [ostatni odczyt: 11.01.2020]

Statistisches Bundesamt (Destatis), *Einkommen und Einnahmen sowie Ausgaben privater Haushalte (Laufende Wirtschaftsrechnungen): Früheres Bundesgebiet / Neue Länder, Jahre, Haushaltsnettoeinkommensklassen*, Wiesbaden 2013, <https://www-genesis.destatis.de/genesis/online?sequenz=tabelleErgebnis&selectionname=63121-0008&regionalschlüssel=00>, [ostatni odczyt: 09.11.2019]

Statistisches Bundesamt (Destatis), *Erwerbstätigenquoten nach Gebietsstand und Geschlecht in der Altersgruppe 15 bis unter 65 Jahren: Früheres Bundesgebiet/Neue Länder, Jahre, Alter des jüngsten Kindes, Geschlecht*, Wiesbaden 2013, <https://www.destatis.de/DE/Themen/Arbeit/Arbeitsmarkt/Erwerbstaetigkeit/Tabellen/erwerbstaetigenquoten-gebietsstand-geschlecht-altergruppe-mikrozensus.html>, [ostatni odczyt: 12.01.2020]

Statistisches Bundesamt (Destatis), *Geburtenziffer 2015: Erstmals seit 33 Jahren bei 1,50 Kindern je Frau*, Pressemitteilung Nr. 373 vom 17. Oktober 2016, https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2016/10/PD16_373_126.html, [ostatni odczyt: 08.11.2019]

Statistisches Bundesamt (Destatis), *Lebendgeborene/Gestorbene: Bundesländer, Jahre, Geschlecht*, https://www-genesis.destatis.de/genesis/online/data?operation=previous&levelindex=1&step=1&titel=Erg_ebnis&levelid=1578870179297&acceptcookies=false, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Statistisches Bundesamt (wyd.), *20 Jahre Deutsche Einheit*, Wiesbaden 2010

Statistisches Bundesamt (wyd.), *20 Jahre Deutsche Einheit*, Wiesbaden 2012

Statistisches Bundesamt, Bundeszentrale für politische Bildung, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (wyd.), *Datenreport 2011. Ein Sozialbericht für die Bundesrepublik Deutschland*, Band 1, Bonn 2011

Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin, Band 1957, 1970, 1973, 1977, 1982, 1989, 1990, <http://www.digizeitschriften.de/dms/toc/?PID=PPN514402644>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2017, Schwerin 2017, <https://www.laiv-mv.de/static/LAIV/Statistik/Dateien/Publikationen/Statistisches%20Jahrbuch/Z011%202017%2000.pdf>, [ostatni odczyt: 08.11.2019]

Stellungnahme des DGB zur Koalitionsvereinbarung zwischen SPD und Bündnis 90/Die Grünen vom 20. Oktober 1998, Düsseldorf, den 29.10.1998, <https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKEwjHgYmn47njAhVDKFAKHxy8BhgQFjAAegQIBBAC&url=https%3A%2F%2Fwww.dgb.de%2F%2B%2Bco%2B%2Bmediapool-5a88fc2d56a852f5b3b253177dce2d70&usg=AOvVaw3Ahj77rC2YG7ITWoSdgIcN>, [ostatni odczyt: 16.07.2019]

Steuerermäßigung für Steuerpflichtige mit Kindern bei Inanspruchnahme erhöhter Absetzungen für Wohngebäude oder der Steuervergünstigungen für eigengenutztes Wohneigentum, Einkommenssteuergesetz (EStG) in der Fassung der Bekanntmachung v. 8.10.2009 (BGBl I S. 3366, 3862), zuletzt geändert durch Art 3 G v. 8.5.2012 (BGBl I S. 1030), <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/estg/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 18.12.2012]

Stiftung für die Rechte zukünftiger Generationen (wyd.), *Jahresbericht 2017*, Stuttgart, 2018, <https://generationengerechtigkeit.info/publikationen/jahresberichte/>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Technische und organisatorische Aspekte der Währungsunion mit der Deutschen Demokratischen Republik, “Monatsberichte der Deutschen Bundesbank“, Oktober 1990

Thüringer Gemeinde- und Landkreisordnung (Thüringer Kommunalordnung- ThürKO) in der Fassung der Bekanntmachung vom 28. Januar 2003, <http://landesrecht.thueringen.de/jportal/portal/t/4td/page/bsthueprod.psml;jsessionid=CD25AB01805830F2D6F08A77751096D7.jp54?showdoccase=1&documentnumber=2&numberofresults=176&fromdoctodoc=yes&doc.id=jlr->

KomOTH2003pG1&doc.part=X&doc.price=0.0#jlr-KomOTH2003rahmen, [ostatni odczyt: 08.07.2019]

Thüringer Landesamt für Statistik (wyd.), *Geborene und Gestorbene 1955, 1960 und ab 1965 in Thüringen*,
<https://statistik.thueringen.de/datenbank/TabAnzeige.asp?tabelle=zr000102%7C%7C>, [ostatni odczyt: 08.11.2019]

Umfrage zu den Gründen für geringes Politikinteresse, wyd. Bertelsmann Stiftung/IfD Allensbach, Juni 2013; <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/260798/umfrage/umfrage-zu-den-gruenden-fuer-geringes-politikinteresse/>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Übersicht über beim Landtag Brandenburg eingegangene Volksinitiativen seit 1992, Stand: 20. Februar 2017, https://www.landtag.brandenburg.de/media_fast/5701/Statistik-VI_Feb2017.pdf, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968,
<http://www.documentarchiv.de/ddr/verfddr1968.html>, [ostatni odczyt: 01.01.2020]

Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968 (in der Fassung vom 7. Oktober 1974), <http://www.documentarchiv.de/ddr/verfddr.html#KAPITEL%201-2>, [ostatni odczyt: 19.06.2019]

Verfassung des Freistaats Sachsen, Stand 01.01.2014,
https://www.landtag.sachsen.de/dokumente/landtagskurier/SaechsischeVerfassung_Neuauflage2017.pdf, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

Verfassung des Freistaats Thüringen, Stand: 01.01.2014,
https://www.thueringen.de/imperia/md/content/landtag/gesetze/verfassung_internet.pdf, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

Verfassungsgesetz zur Bildung von Ländern in der Deutschen Demokratischen Republik (Ländereinführungsgesetz), <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/leinfgr/gesamt.pdf>, [ostatni odczyt: 10.01.2020]

Verordnung vom 10. Mai 1972 über die Gewährung von Krediten zu vergünstigten Bedingungen an junge Eheleute, GBl II Nr. 27,
<http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/DC20-I-3-20614/index.htm?kid=f8fe68d4-bbd7-4b43-9cbb-5bf316a7cd58>, [ostatni odczyt: 17.07.2019]

Verordnung zur Regelung von Fragen der Familienzusammenführung und der Eheschließung zwischen Bürgern der Deutschen Demokratischen Republik und Ausländern vom 15.9.1983, [w:] GBl. I, Nr. 26 vom 27.9.1983, http://www.chronik-der-mauer.de/system/files/dokument_pdf/57361_cdm-830915-DDR-VO-familienzusammenfuehrung.pdf, [ostatni odczyt: 12.01.2020]

Vertrag über die Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und den drei Mächten, [w:] Faksimile. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*, Mult 276. Original, Berlin 2006

Vertrag über die Schaffung einer Währungs- Wirtschafts- und Sozialunion zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik vom 18. Mai 1990, [w:] C. H. Beck, *Die Verträge zur Einheit Deutschlands*, München 1997

Vertrag über die Schaffung einer Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik vom 18. Mai 1990 (Staatsvertrag), [w:] Presse- und Informationsamt der Bundesregierung (wyd.), *20 Jahre Deutsche Einheit. Regierungsdokumente und Erklärungen aus den Jahren 1989 bis 1991*, Berlin 2009

Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Volksrepublik Polen über die Grundlagen der Normalisierung ihrer gegenseitigen Beziehungen ("Warschauer Vertrag") vom 7. Dezember 1970, <http://www.documentarchiv.de/brd/1970/warschauer-vertrag.html#fn01>, [ostatni odczyt: 05.01.2020]

Vetzberger K., *Thüringer Gemeinde- und Landkreisordnung: (Thüringer Kommunalordnung - ThürKo): Textausgabe - Mit Einführung, dem Gesetz über die kommunale Gemeinschaftsarbeit, sowie weiteren praxisrelevanten Gesetzen in Auszügen*, München 1996

Viertes Gesetz für moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt vom 24. Dezember 2003, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2003, Teil I, Nr. 66, ausgegeben zu Bonn am 29. Dezember 2003, <http://web.archive.org/web/20060926140911/http://www.bgbportal.de/BGBL/bgb11f/bgb1103s2954.pdf>, [ostatni odczyt: 04.01.2013]

Volksentscheids-Ranking 2010, red. F. Rehmet, T. Weber, Berlin, September 2010

Volksentscheids-Ranking 2013, red. F. Rehmet, T. Weber, Berlin, 15. August 2013

Wachstum. Bildung. Zusammenhalt. Der Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und FDP, 17. Legislaturperiode, https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=83dbb842-b2f7-bf99-6180-e65b2de7b4d4&groupId=252038, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

Wendt H., *Die deutsch-deutschen Wanderungen - Bilanz einer 40jährigen Geschichte von Flucht und Ausreise*, [w:] *Deutschland Archiv* 4/1991

Werkentin F., *Das sozialistische Strafgesetzbuch der DDR vom Januar 1968*, *Deutschland Archiv* Nr. 4/2008

Wilke M., *Der Berliner Appell 1982. Vortrag vom 6. Februar 2007*, https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/uploads/pdf-2007/va070207_vortrag.pdf, [ostatni odczyt: 08.01.2020]

Winkler G., *Sozialreport 1995/1996. Daten und Fakten zur sozialen Lage in den neuen Bundesländern*, Sonderheft 1+2/1996, Berlin 1996

Wohnungswirtschaftlicher Strukturwandel. Bericht einer Kommission, red. U. Pfeiffer, L. Porsch, H. Simons, Berlin 2000

Ziele des Fortschritts. Aktionsprogramm der Freien Demokratischen Partei (107 Thesen), Hannover, April 1967, https://www.freiheit.org/sites/default/files/2019-10/1967aktionsprogramm_0.pdf, [ostatni odczyt: 05.01.2020]

Zweites Gesetz für moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt vom 23. Dezember 2002, Bundesgesetzblatt Jahrgang 2002, Teil I, Nr. 87, ausgegeben zu Bonn am 30. Dezember 2002, <http://web.archive.org/web/20060718183148/http://www.bgbportal.de/BGBL/bgb11f/bgb1102s4621.pdf>, [ostatni odczyt: 04.01.2013]

Zweites Volksentscheid-Ranking. Länder und Gemeinden im Demokratie-Vergleich, red. F. Rehmet, Berlin, Januar 2007

1. Volksentscheid-Ranking. Die Direktdemokratischen Verfahren der Länder und Gemeinden im Vergleich, red. R. Kampwirth, Berlin 2003

Monografie

Antoszewski A., Herbut R., *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001

Antoszewski A., *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej: perspektywa porównawcza*, Wrocław 2006

Bauerkämper A., *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945-1963*, "Zeithistorische Studien", Bd. 21, Köln 2002

Beer M., *Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen*, München 2011

Berth H., Brähler E., Förster P., Stöbel-Richter Y., *Einheitslust und Einheitsfrust. Junge Ostdeutsche auf dem Weg von der DDR – zum Bundesbürger. Eine sozialwissenschaftliche Längsschnittstudie von 1987-2006*, Gießen 2007

Betker F., „*Einsicht in die Notwendigkeit*“: *Kommunale Stadtplanung in der DDR und nach der Wende (1945-1994)*, Bd. 3, München 2005

Bierzanek R., Symonides J., *Prawo międzynarodowe publiczne*. Wyd. 8., Warszawa 2008

Biskupek S., *Transformationsprozesse in der politischen Bildung. Von der Staatsbürgerkunde in der DDR zum Politikunterricht in den neuen Bundesländern*, Schwalbach 2002

Bourdieu P., *Die feinen Unterschiede*, Frankfurt am Main 1987

Breitkopf T., *Der Aufstieg des Wirtschaftsbürgertums im 19. Jahrhundert und im Deutschen Kaiserreich. Bürgertum im 19. Jahrhundert*, Norderstedt 2006

Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej,
red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 1998

Dietrich G., *Kulturgeschichte der DDR. Band II: Kultur in der Bildungsgesellschaft 1957–1976*, Göttingen 2018

Downs A., *An Economic Theory of Democracy*, Nowy Jork 1957

Easton D., *The Political System. An Inquiry into the State of Political Science*,
New York 1953

Eichhorn K., *Emanzipation und Gleichberechtigung der Frauen in der DDR - Arbeitsmarkt und Politik*, München 2005

Engbers J., *Ausgrenzung oder Integration. Die Bedingung der Dienstverhältnisse im öffentlichen Dienst aufgrund von Vorbelastung aus der ehemaligen DDR*, Berlin 2001

Gawel E., Grünewald M., Thöne M., *Die deutsch-deutsche Währungsunion. Verlauf und geldpolitische Konsequenzen*, "Schriften zur monetären Ökonomie", Bd. 37,
Baden-Baden 1994

Geiling H., Hermann T., Müller D., Vester M., von Oertzen P., *Soziale Milieus im gesellschaftlichen Strukturwandel. Zwischen Integration und Ausgrenzung*, Köln 1993

Geißler R., *Die Sozialstruktur Deutschlands. Zur gesellschaftlichen Entwicklung mit einer Bilanz zur Vereinigung*, Wiesbaden 2011

Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość: „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*,
Warszawa 2006

Giddens A., *Socjologia*, Warszawa 2007

Glock B., *Stadtpolitik in schrumpfenden Städten. Duisburg und Leipzig im Vergleich*,
Wiesbaden 2006

Grundmann S., *Bevölkerungsentwicklung in Ostdeutschland. Demographische Strukturen und räumliche Wandlungsprozesse auf dem Gebiet der neuen Bundesländer (1945-bis zur Gegenwart)*, Opladen 1998

Grüne C., *Die Transformation der DDR-Wirtschaft als monetäres Problem*, Berlin 1998

Hannemann Ch., *Die Platte: industrialisierter Wohnungsbau in der DDR*, Berlin 2005

Hockerts H. G., *Der Deutsche Sozialstaat: Entfaltung und Gefährdung seit 1945, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*, Band 199, Göttingen 2011

Hoffmann D., *Aufbau und Krise der Planwirtschaft. Die Arbeitskräfte lenkung in der SBZ/DDR 1945 bis 1963*, Oldenburg 2002

- Hradil S., *Die Sozialstruktur Deutschlands im internationalen Vergleich*, 2. Auflage, Wiesbaden 2006
- Huntington S. P., *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 1995
- Jaedicke W., Lorenz S., Wegrich K., Wollmann H., *Kommunale Verwaltungspolitik in Ostdeutschland*, Berlin 1997
- Jaskułowski T., *Ostatnie miesiące NRD*, Wrocław 2010
- Jaskułowski T., *Pokojowa rewolucja w NRD w latach 1989-1990*, Wrocław 2007
- Jaskułowski T., *Władza i opozycja w NRD 1949-1989*, Wrocław 2007
- Karnat – Napieracz A., *Tożsamość, czyli świadomość. Redivivus*, “Rejony Humanistyki”, Nr 5, Kraków 2009
- Kemmler M., *Die Entstehung der Treuhandanstalt. Von der Wahrung zur Privatisierung des DDR-Volkseigentums*, Frankfurt Am Main 1994
- Kielmansegg P. G., *Das geteilte Land: deutsche Geschichte 1945-1990*, München 2000
- Kießling A., *Die CSU. Machterhalt und Machterneuerung*, Wiesbaden 2004
- Kissinger H., *Dyplomacja*, Warszawa 2009
- Kremser H., *Der Rechtsstatus der evangelischen Kirchen in der DDR und die neue Einheit der EKD*, ”Ius ecclesiasticum”, Bd. 46, Tübingen: Mohr, 1993
- Kupferschmidt F., *Umverteilung und Familienpolitik*, *Europäische Hochschulschriften*, Bd./Vol. 3263, Frankfurt am Main 2007
- Lange U., *Der hauptamtliche Bürgermeister: die Rechtsstellung des Bürgermeisters nach der nordrhein-westfälischen Gemeindeordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 14. Juli 1994*, Münster, New York, München, Berlin 1998
- Leuschner U., *Die Geschichte der FDP: Metamorphosen einer Partei zwischen rechts, sozialliberal und neokonservativ*, Münster 2005
- Maaßen H., *Transformation der Treuhandanstalt. Pfadabhängigkeiten und Grenzen einer kompetenten Führung*, Wiesbaden 2002
- Malycha A., Winters P. J., *Die SED. Geschichte einer deutschen Partei*, München 2009
- Meggle- Freund M., *Zwischen Altbau und Platte. Erfahrungsgeschichte(n) vom Wohnen. Alltagskonstruktion in der Spätzeit der DDR*, Jena 2004
- Naßmacher K.-H., *Kommunalpolitik in Deutschland*, Wiesbaden 2007

- Neumann M., *Schrumpfung in den alten und neuen Bundesländern*, Hamburg 2011
- Niedermayer O., *Bürger und Politik: Politische Orientierungen und Verhaltensweisen der Deutschen*, 2. Auflage, Wiesbaden 2005
- Niefert M., *Räumliche Mobilität und Wohnungsnachfrage*, Hamburg 2004
- Offe C., *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie*, Warszawa-Kraków 1999
- Popper K. R., *Spółeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, tom 1., Warszawa 2006
- Rossade W., *Gesellschaft und Kultur in der Endzeit des Realsozialismus*, Berlin 1997
- Roszkowski W., *Historia Polski 1914-2015*, Warszawa 2017
- Roszkowski W., *Najnowsza historia Polski 1980–2002*, Warszawa 2003
- Rudzio W., *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*, 8. Auflage, Wiesbaden 2011
- Ryszka F., *Nauka o polityce. Rozważania metodologiczne*, Warszawa 1984
- Sartori G., *Teoria demokracji*, Warszawa 1994
- Sattler F., *Wirtschaftsordnung im Übergang: Politik, Organisation und Funktion der KPD/SED im Land Brandenburg bei der Etablierung der zentralen Planwirtschaft in der SBZ/DDR 1945-52*, Bd. 2., Münster 2002
- Scheuch E. K., *Sozialer Wandel: Band 2: Gegenwartsgesellschaften im Prozess des Wandels*, "Studienskripten zur Soziologie", Wiesbaden 2003
- Schröder K., *Der SED-Staat. Geschichte und Strukturen der DDR*, München 1998
- Schröder K., *Der SED-Staat. Geschichte und Strukturen der DDR*, Böhlau, Wien/Köln/Weimar 2013
- Schröder K., *Die veränderte Republik. Deutschland nach der Wiedervereinigung*, 1. Auflage, München 2006
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2009
- Turowski J., *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000
- Tyszką Z., *Socjologia rodziny*, Warszawa 1979
- Weber H., *Die DDR 1945-1990*, München 2006

Wehler H.-U., *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1914-1949*, München 2003

Wehler H.-U., *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1949-1990. Bundesrepublik Deutschland und DDR*, München 2008

Weixner B. M., *Direkte Demokratie in den Bundesländern*, Opladen 2002

Werkentin F., *Recht und Justiz im SED - Staat*, Bonn 1998

Wiatr J. J., *Europa pokomunistyczna. Przemiany państw i społeczeństw po 1989 roku*, Warszawa 2006

Winkler K., *Demokratische Praxis und Pragmatismus. Partizipation und Repräsentation auf Bundes- und Berliner Landesebene*, Potsdam 2017

Wolle S., *Wspaniały świat dyktatury*, Warszawa 2003

Prace zbiorowe pod redakcją

Bürgertum im 19. Jahrhundert, Bd. II: Wirtschaftsbürger und Bildungsbürger, red. J. Kocka, Göttingen 1995

Das Land ist still – noch! Herrschaftswandel und politische Gegnerschaft in der DDR (1971-1989), red. L. Ansorg, B. Gehrke, T. Klein, D. Kneipp, Köln 2009

Das letzte Jahr der SBZ. Politische Weichenstellungen und Kontinuitäten im Prozess der Gründung der DDR, red. D. Hoffmann, H. Wentker, Oldenburg 2000

Demografienpolitik – Herausforderungen und Handlungsfelder, red. M. Hüther, G. Naegele, Wiesbaden 2013

Der Einfluss des demografischen Wandels auf die föderalen Finanzstrukturen, red. R. Mai, F. Micheel, Berlin 2008

Deutschland-Handbuch. Eine doppelte Bilanz 1949-1989, red. W. Weidenfeld, H. Zimmermann, Band 275, Bonn 1989

Deutschland – Ost vor Ort. Anfänge der lokalen Politik in den neuen Bundesländern, red. S. Benzler, U. Bullmann, D. Eißel, Opladen 1995

Die Chronik der Deutschen, red. D. Wienecke-Janz, Gütersloh/München 2007

Die DDR – Analysen eines aufgegebenen Staates, red. H. Timmermann, "Dokumente und Schriften der Europäischen Akademie Otzenhausen", Bd. 92., Berlin 2001

Die DDR. Eine Chronik deutscher Geschichte, red. D. Kronseder, N. Wiedenmann, Ch. Zentner, St. Gallen 2006

Die DDR in Deutschland, red. H. Timmermann, Berlin 2001

Die Deutschen auf der Suche nach ihrer neuen Identität?, red. B. Dechampst, E. I. M. Kroker, Fr./Main 1993

Die öffentliche Verwaltung in der Demokratie der Bundesrepublik Deutschland, red. E. Czerwick, W. H. Lorig, E. Treutner, Wiesbaden 2009

Direkte Demokratie in den deutschen Ländern, red. A. Kost, Wiesbaden 2005

Ehe und Familie in der Steuerrechts- und Sozialordnung, red. J. Althammer, U. Klammer, Tübingen 2006

Ein Jahrzehnt nach der Wende. Perspektiven für das vereinte Deutschland, red. H. D. Genscher, Jena 2003

Politisches System. Berichte zum sozialen und politischen Wandel in Ostdeutschland, red. A. Eisen, O. W. Gabriel, M. Kaase, O. Niedermayer, H. Wollmann, Opladen 1996

Ekonomiczne problemy funkcjonowania współczesnego świata, red. D. Kopycińska, Szczecin, 2009

Elementy teorii polityki, red. K. Opalek, Warszawa 1989

Es gab einmal eine Republik – Auf den Spuren der DDR-Geschichte, red. J. Ciesielska, E. Kuczyński, Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej we Włocławku. Rozprawy Humanistyczne, t. X., Włocławek 2009

Europa. Kontynent pojednania?, red. J. Andrychowicz, M. Błędowska, K. Konarek, B. Sendhardt, A. Traczyk, Warszawa 2012

Frauen in Deutschland 1945-1992, red. G. Helwig, H. M. Nickel, Bonn 1993

Geschichte der Deutschlandpolitik, red. W. Maibaum, Bonn 1998

Gesellschaft im Wandel - Aktuelle ökonomische Herausforderungen, red. C. Lubk, A. Mayer, L. Weber, Wiesbaden 2008

Handbuch der Arbeitsbeziehungen: Deutschland, Österreich, Schweiz, red. G. Endruweit (i in.), Berlin/New York 1985

Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte, Bd. II, 18. Jahrhundert – Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800, red. N. Hammerstein, U. Herrmann, München 2005

Handbuch der deutschen Bundesländer, red. J. Hartmann, Bonn 1994

- Handbuch der kommunalen Wissenschaft und Praxis*. Bd. 1: Grundlagen und Kommunalverfassung, red. T. Mann, G. Püttner, 3. Auflage, Berlin, Heidelberg 2007
- Handwörterbuch zur Gesellschaft Deutschlands*, red. B. Schäfers, W. Zapf, Opladen 2001
- Handwörterbuch zur ländlichen Gesellschaft in Deutschland*, red. Beetz S., Brauer K., Neu C., Wiesbaden 2005
- Herausforderung Ostdeutschland. Fünf Jahre Währungs- Wirtschafts- und Sozialunion*, red. R. Pohl, Essen 1995
- Historia polityczna świata XX wieku 1945-2000*, red. M. Bankowicz, Kraków 2004
- Infrastrukturprobleme bei Bevölkerungsrückgang*, red. X. Feng, A. M. Popescu, "Schriften zur öffentlichen Verwaltung und öffentlichen Wirtschaft", Nr. 202, Berlin 2007
- Interessenverbände in Deutschland*, red. U. Willems, T. Winter, Wiesbaden 2007
- Justiz im Dienste der Parteiherrschaft*, red. R. Engelmann, C. Vollnhals, Berlin 2000
- Kommunalpolitik in den deutschen Ländern*, red. Kost A., Wehling H.G., Hannover 2000
- Kontinuität und Wandel der Familie in Deutschland. Eine zeitgeschichtliche Analyse*, red. R. Nave-Herz, Stuttgart 2002
- Lange Wege der deutschen Einheit*, red. M. Jung, S. Trinius, Bonn 2010
- Länderparlamentarismus in Deutschland: Geschichte – Strukturen – Funktionen*, red. Reutter W., S. Mielke, Wiesbaden 2004
- Lokale Integrationspolitik in der Einwanderungsgesellschaft. Migration und Integration als Herausforderung von Kommunen*, red. F. Gesemann, J. Oltmer, R. Roth, Wiesbaden 2009
- Moderne amerikanische Soziologie*, red. H. Hartmann, Stuttgart 1967
- Modernisierung des Staates? Staatslehre und politische Verwaltung (Band 1)*, red. E. Grande, R. Prätorius, Baden-Baden 1997
- Nauka o polityce*, red. A. Bodnar, Warszawa 1988
- Teoria przejścia demograficznego*, red. M. Okólski, Warszawa 1990
- Oppositions- und Freiheitsbewegungen im früheren Ostblock*, red. M. Agethen, G. Buchstab, Breisgau 2003
- Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota - mechanizmy działania - zasięg*, red. T. Łoś-Nowak, Wyd. III, Wrocław 1999

Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota - mechanizmy działania – zasięg, red. T. Łoś-Nowak, wyd. 4., Wrocław 2004

Parteien ohne Mitglieder?, Schriften zum Parteienrecht und zur Parteienforschung, red. U. von Alemann, M. Morlok, T. Spier, T. 46, Baden-Baden 2013

Parteiensystem im Wandel. Perspektiven, Strategien und Potentiale der Volksparteien, red. R. T. Baus, 2. Auflage, Sankt Augustin/Berlin 2013

Parteien und politische Bewegungen im letzten Jahr der DDR (Oktober 1989 bis April 1990), red. B. Musiolek, C. Wuttke, Berlin 1991

Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives, red. S. M. Lipset, R. Stein, Nowy York 1967

Politisches System der Bundesrepublik Deutschland. Handbuch, red. G. Holtmann, 3. Auflage, München 2005

Prawnoadministracyjne regulacje samorządności i zarządzania państwem w Unii Europejskiej, red. M. Woźniak, J. Ryszka, Opole 2006

Problemstart: Politischer und sozialer Wandel in den neuen Bundesländern, red. R. Hoffmann, Köln 1994

Rocznik Integracji Europejskiej, red. B. Koszel, Poznań, nr 6/2012

SBZ Handbuch. Staatliche Verwaltungen, Parteien Gesellschaftliche Organisationen und ihre Führungskräfte in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945-1949, red. M. Broszat, H. Weber, München 1993

Schrumpfende Städte. Ein Phänomen zwischen Antike und Moderne, red. A. Lampen, A. Owzar, Köln 2008

Skandal-Politik! Politik Skandal!, red. B. Hombach, Marburg 2012

Soziale Konstellation und Historische Perspektive. Festschrift für M. Rainer Lepsius, red. G. Albert, A. Bienfait, S. Sigmund, M. Stachura, Wiesbaden 2008

Sozialer Umbruch in Ostdeutschland, red. R. Geißler, Opladen 1993

Sozialer Wohnungsbau, Arbeitsmarkt(re)integration und der neoliberale Wohlfahrtsstaat, red. J. Sambale, E. Volker, Berlin 2004

Sozialstaatlichkeit in der DDR. Sozialpolitische Entwicklungen im Spannungsfeld von Diktatur und Gesellschaft 1945/49-1989, red. D. Hoffmann, M. Schwarz, Sondernummer Schriftenreihe für Zeitgeschichte, München 2005

Spółeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych, red. W. Jakubowski, K. A. Wojtaszczyk, Warszawa 2003

- Stary kontynent w nowym tysiącleciu*, red. Z. Drozdowicz, Poznań 2002
- Strukturwandel in den neuen Bundesländern*, red. J. Hoffman, Köln 1993
- Studia „BAS“*. Varia z prac Biura Analiz Sejmowych, red. E. Karpowicz, Warszawa 2007
- Studia Nauk Politycznych*, red. K. A. Wojtaszczyk, wyd. I, Warszawa 2004
- Unifikacja gospodarek europejskich: szanse i zagrożenia*, red. A. Manikowski, A. Psyk, Warszawa 2004
- Unzufriedene Demokraten. Politische Orientierungen der 16- bis 29jährigen im vereinigten Deutschland*, red. Gille M., Krüger W., Opladen 2000
- Ursachen und Verlauf der deutschen Revolution*, red. K. Löw, Berlin 1991
- Vergleichende europäische Wahlgeschichte*, red. O. Büsch, P. Steinbach, Berlin 1983
- Vom Zusammenwachsen einer Gesellschaft. Analysen zur Angleichung der Lebensverhältnisse in Deutschland*, red. Habich R., Noll H.- H., Frankfurt/Main 2000
- Wir sind das Volk?*, red. P. Bohley, A. Pabst, A. Schultheiß, Tübingen 2003
- Wirtschaftsreform und Währungsunion in den neuen Bundesländern. Eine Dokumentation von Zeitungsartikeln aus dem Institut für Weltwirtschaft - November 1989 bis November 1990*, red. K. H. Frank, 2., erw. Aufl., Kiel 1990
- Wprowadzenia do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2002
- Wrocławskie Studia Politologiczne*, red. K. Rogaczewska, VARIA, Nr. 14, Wrocław 2013
- Współczesne Niemcy*, red. K. A. Wojtaszczyk, Warszawa 1999
- Współczesne systemy polityczne*, red. B. Dziemidok-Olszewska, M. Żmigrodzki, Warszawa 2007
- Zmierzch socjalizmu państwowego*, red. W. Morawski, Warszawa 1994
- Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung – Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*, red. R. Eckert, I.-S. Kowalczyk, U. Poppe, Berlin 1995
- Zwischen Zuversicht und Zweifel – Das vereinte Deutschland aus der Sicht des Ostens und des Westens. Aufzeichnungen eines Symposiums anlässlich des fünfzehnjährigen Bestehens des IWG Bonn am 8. Oktober 1992 im Wissenschaftszentrum Bonn – Bad Godesberg*, red. Miegel M. A., Bonn 1993
- Z zagadnień teorii polityki. System polityczny. Interesy, wartości, normy polityczne. Decyzje polityczne*, red. K. Opałek, Warszawa 1978

Wydawnictwa zwarte inne

Adamowicz E., *Ekonomia bez tajemnic*, cz. 2., Warszawa 2004

Akademie für Raumforschung und Landesplanung (wyd.), *Kommune/Kommunale Selbstverwaltung, Beitrag für das Handwörterbuch der Raumordnung*, Hannover 2005

Bahr J., *Bevölkerungsgeographie. Verteilung und Dynamik der Bevölkerung in globaler, nationaler und regionaler Sicht*, Stuttgart 1997

Balcerowicz L., *Socjalizm, kapitalizm, transformacja. Szkice z przełomu epok*, Warszawa 1997

Bals H., *Neues kommunales Finanz- und Produktmanagement. Erfolgreich steuern und budgetieren*, Jehle 2008

Baltensperger E., *Fünfzig Jahre Deutsche Mark: Notenbank und Währung in Deutschland seit 1948*, Monachium 1998

Bauer A., *Benchmarking*, Norderstedt 2008

Bauerkämper A., *Die Sozialgeschichte der DDR. Enzyklopädie deutscher Geschichte*, Bd. 76, München 2005

Berger P., Splicker A., *Der Skandal. Der Müll, die Stadt und die Spenden*, Köln 2003

Bergsdatt W., *Deutsche Einheit*, Erfurt 2008

Bernt M., Kabisch S., Peter A., *Stadtumbau unter Schrumpfungsbedingungen. Eine sozialwissenschaftliche Fallstudie*, Wiesbaden 2004

Birg H., *Die demographische Zeitenwende. Der Bevölkerungsrückgang in Deutschland und Europa*, München 2005

Bispinck H., Danyel J. (i in.), *Aufstände im Ostblock. Zur Krisengeschichte des realen Sozialismus*, Berlin 2004

Bispinck R., Dribbusch H., Öz F., *Geschlechtsspezifische Lohndifferenzen nach dem Berufsstart und in der ersten Berufsphase*, Düsseldorf 2008

Bloed A., *Dwadzieścia lat procesu KBWE: od konfrontacji do współpracy*, Warszawa 1994

Bogumil J., Kottmann S., *Verwaltungsstrukturreform – die Abschaffung der Bezirksregierungen in Niedersachsen*, Ibbenbüren 2006

Borowiec L., *Controlling w realizacji usług publicznych gminy*, Kraków 2007

- Bourdieu P., *Sozialer Raum und "Klassen"*, Frankfurt am Main 1985
- Böpple A., *Sozialpolitik in der DDR: Probleme, Aspekte im Vergleich*, Frankfurt am Main 1983
- Brocka-Palacz B., *Dokąd zmierzają Niemcy? Reformy polityczne, gospodarcze i społeczne*. Warszawa 2008
- Burmeister J., M. Kroß, M. Michligk (i in.), *Die Sozialistische Familie. Ideologie und Wirklichkeit des Familienbildes in der DDR und Auswirkungen des Transformationsprozesses '89*, Humboldt Universität zu Berlin. Institut für Sozialwissenschaften, Semester: WS 2005/06
- Burth A., Gnädinger M. (i in.), *Lexikon zur öffentlichen Haushalts- und Finanzwirtschaft*, Driesen 2012, dostępny również pod adresem internetowym: <https://www.haushaltssteuerung.de/lexikon.html>, [ostatni odczyt: 26.07.2020]
- Busch U., Kühn W., Steinitz K., *Entwicklung und Schrumpfung in Ostdeutschland. Aktuelle Probleme im 20. Jahr der Einheit*, Hamburg 2009
- Cairns E. E., *Z chrześcijaństwem przez wieki: historia Kościoła Powszechnego*, Katowice 2003
- Centkowska A., *Mur berliński. Od podziału do jedności Niemiec*, Toruń 2005
- Ciechanowicz A., Zawilska-Florczuk M., *Jeden kraj, dwa społeczeństwa? Niemcy 20 lat po zjednoczeniu*, Prace OSW, nr 35, Warszawa, luty 2011
- Cloes R., *Deutsch-deutsche Währungsunion. Gesamtdeutsche und europäische Auswirkungen*, Bonn 1990
- Czada R., *Von der Bonner zur Berliner Republik – zehn Jahre deutscher Einheit*, Wiesbaden 2000
- Damkowski W., C. Precht, *Public Management. Neuere Steuerungskonzepte für den öffentlichen Sektor*, Stuttgart, Berlin, Köln 1994
- de Bresson H., *Nowe Niemcy*, Warszawa 2003
- Domański H., *Struktura społeczna*, Warszawa 2004
- Döhner J., *Die Europawahlen 1994 und 1999 in Deutschland, Eine Studie über die meinungsbildende Kraft der Printmedien und deren Einfluss auf das Wählerverhalten*, Stuttgart 2005, <https://core.ac.uk/download/pdf/56342539.pdf>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]
- Dönhoff M. G., *Kanclerze Republiki Federalnej Niemiec, jakich nie znamy*, Warszawa 1999
- Döpfer B., *Analyse der konzeptionellen Ausgestaltung der Familienpolitik in Deutschland und deren Konsequenzen im europäischen Vergleich*, Norderstedt 2007

- Durniok M., Karlauf T., Kenntemich W., *Das war die DDR. Eine Geschichte des anderen Deutschland*, Berlin 1993
- Eckardt F., *Eine periphere Gesellschaft. Regionalentwicklung zwischen Erfurt und Weimar*, Marburg 2002
- Engstler H., Menning S., *Die Familie im Spiegel der amtlichen Statistik: Lebensformen, Familienstrukturen, wirtschaftliche Situation der Familien und familiendemografische Entwicklung in Deutschland*, Wiesbaden 2003
- Enste D. H., Hülkamp N., Schäfer N., *Familienunterstützende Dienstleistungen. Marktstrukturen, Potenziale und Politikoptionen*, "Analysen", Forschungsberichte aus dem Institut der deutschen Wirtschaft Köln, Nr. 44, Köln 2009
- Esser H., *Soziologie: allgemeine Grundlagen*, Frankfurt/Main 1999
- Fairbank J. K., *Historia Chin. Nowe spojrzenie*. Gdańsk 1996
- Forschungsgruppe Wahlen: *Landtagswahl in Hessen. Eine Analyse der Wahl vom 7. Februar 1999*, Mannheim 1999
- Föbker S., *Wanderungsdynamik in einer schrumpfenden Stadt*, Bonn 2008
- Förster P., Roski G., *Die DDR zwischen Wende und Wahl*, Berlin 1990
- Freitag K., Grundmann S., Nowossadeck E. (i in.), *Regionale Bevölkerungsentwicklung in den neuen Bundesländern*, Berlin 1994
- Frerich J., Frey M., *Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland, Band 2: Sozialpolitik in der Deutschen Demokratischen Republik*, München 1993
- Funken K., *Keine Wende am Arbeitsmarkt in Ostdeutschland: eine Zwischenbilanz im Jahre 1996*, Bonn 1996
- Geißler R., *Soziale Schichtung und Teilnahme an Herrschaft in der BRD und in der DDR: ein Rückblick*, Hamburg 1995
- Gerlach I., *Familie und staatliches Handeln. Ideologie und politische Praxis in Deutschland*, Opladen 1996
- Gläßner G.-J., *Der schwierige Weg zur Demokratie. Vom Ende der DDR zur deutschen Einheit*, Opladen 1992
- Gläßner G.-J., *Demokratie nach dem Ende des Kommunismus. Regimewechsel, Transition und Demokratisierung im Postkommunismus*, Opladen 1994
- Görtemaker M., *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart*, München 1999

- Götz - Coenenberg R., *Währungsintegration in Deutschland – Alternativen und Konsequenzen*, "Berichte des Bundesinstitutes für ostwissenschaftliche und internationale Studien", Köln 1990
- Groels J., *Einkommensteuer II*, Wiesbaden 2002
- Gross J. T., Kotkin S., *Rok 1989. Koniec społeczeństwa nieobywatelskiego*, Warszawa 2009
- Grünbaum R., *Deutsche Einheit*, Berlin 2004
- Halder G., *Demographischer Wandel und politische Antworten in Deutschland*, "Europäische Hochschulschriften", Bd. I Vol. 3303, Frankfurt am Main 2008
- Handwörterbuch des Politischen Systems der Bundesrepublik Deutschland*, red. U. Andersen, W. Woyke, 5. aktualisierte Auflage, Opladen 2003
- Häder M., Häder S., *Turbulenzen im Transformationsprozess. Die individuelle Bewältigung des sozialen Wandels in Ostdeutschland 1990-1992*, Opladen 1995
- Herrmann D., *Halle-Neustadt. Späte Besinnung auf die Moderne*, Halle (Saale) 2000, <http://www.kulturblock.de/downloads/Halle-Neustadt.pdf>, [ostatni odczyt: 12.12.2019]
- Hoffmann L., *Warten auf den Aufschwung. Eine Ostdeutsche Bilanz*, Regensburg 1993
- Holzweißig G., Rühl J., *Der 13. August. Die Mauer von Berlin*, 3. Aufl., Köln 1988
- Höppner R., *Wunder muss man ausprobieren. Der Weg zur deutschen Einheit*, Berlin 2009
- Jaeckel L., Jaeckel F., *Kommunalrecht in Sachsen*, Leipzig 2003
- Keck A., *Deutschland im Wiedererstehen. Euphorie – Enttäuschung – Hoffnung*, Rosenheim 1991
- Klein M., Schubert K., *Das Politiklexikon*, 5. aktualisierte Auflage, Band 1174, Bonn 2011
- Kleßmann C., *Zwei Staaten, eine Nation. Deutsche Geschichte 1955-1970*, Bonn 1997
- Kociubiński K., *Systemy polityczne Austrii, Niemiec i Szwajcarii*, Wrocław 2003
- Korte K.-R., *Wahlen in Deutschland, Zeitbilder*, Bonn 2013
- Korte K.-R., Weidenfeld W., *Handbuch zur deutschen Einheit 1949-1989-1999*, Frankfurt/Main, New York 1999
- Kost A., *Direkte Demokratie*, 2. Auflage, Wiesbaden 2013
- Kotkin S., *Rok 1989. Koniec społeczeństwa nieobywatelskiego*, Warszawa 2009

Krasuski J., *Historia RFN*, Warszawa 1987

Kronenwett T., *Neue Urbanität – Die neue Attraktivität des Wohnens im Zentrum, dargestellt am Beispiel Karlsruhe Südstadt*, Norderstedt 2007

Krumpal I., *Ökonomische, bundespolitische und sozialstrukturelle Determinanten des Wahlverhaltens bei Landtagswahlen in der BRD*, Konstanz 2004

Labrenz-Weiß H., *Anatomie der Staatssicherheit. Geschichte, Struktur und Methoden*, MfS- Handbuch, Teil III/7 Berlin 1998

Lapp P. J., Ritter J., *Die Grenze. Ein deutsches Bauwerk*, Berlin 1997

Leś E., *Organizacje obywatelskie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Waszyngton 1994

Luscher R., *Deutschland nach der Wende*, Monachium 1994

Łukowski W., *Współczesne Niemcy, Przemiany społeczeństwa niemieckiego, Interpretacje i uniwersalne odniesienia*, Warszawa 1999

Malte P., *Volksentscheide auf Bundesebene. Ein Mittel zur Revitalisierung der deutschen Demokratie?*, Norderstedt 2005

Martens B., *Wirtschaftlicher Zusammenbruch und Neuanfang nach 1990*, Bonn 2010

Mählert U., *Krótką historia NRD*, Wrocław 2007

Meulemann H., *Soziologie von Anfang an. Studienskripten zur Soziologie*, Wiesbaden 2006

Misselwitz H.-J., *Nicht länger mit dem Gesicht nach Westen. Das neue Selbstbewusstsein der Ostdeutschen*, Bonn 1996

Mohr J., *Die deutsche Ostpolitik und die KSZE als Bedingung der deutschen Einheit. Die Rolle Willy Brandts in der Ostpolitik der BRD*, Norderstedt 2008

Mrotzeck H. Püschel H., *Krankenversicherung und Alterssicherung*, Opladen 1997

Neumann M., *Die Zukunft ostdeutscher Großwohnsiedlungen: Fallstudie Halle-Silberhöhe. Von der Waldstadt zum Stadtwald?*, Hamburg 2009

Niephaus Y., *Der Geburteneinbruch in Ostdeutschland nach 1990: Staatliche Regulierung generativen Handelns*, Band 165, Opladen 2003

Nölling W., *Geld und die deutsche Vereinigung*, Hamburg 1991

Opalek K., *Zagadnienia teorii prawa i teorii polityki*, Warszawa 1986

Op de Hipt U., Westholt H. J., *Last der Vergangenheit und Teilung Deutschlands 1945-1949*, Bonn 1999

- Ossowski S., *O strukturze społecznej*, Warszawa 1982
- Pareto V., *Uczucia i działania. Fragmenty socjologiczne*, Warszawa 1994
- Pauli M., *Öffentliche und private Steuerung von Stadtentwicklung in unterschiedlichen Gesellschaftssystemen – Ein Vergleich ost- und westdeutscher Städte*, "Hannoverische Geographische Arbeiten", Band 58, Hannover 2005
- Peters M., *Volksentscheide auf Bundesebene. Ein Mittel zur Revitalisierung der deutschen Demokratie?*, Norderstedt 2005
- Rehmet F., *Amtseintragung versus freie Unterschriftensammlung beim Volksbegehren – Daten und Informationen zur Landesebene in Deutschland*, Berlin 2007
- Reuther I., *Prototyp und Sonderfall – über Hochhäuser in Leipzig*, Leipzig 2000
- Richter F., *Ökonomische Hintergründe der Verwaltungsreform von 1952 in der DDR*, Dresden 1999
- Ritter G. A., *Der Preis der deutschen Einheit. Die Wiedervereinigung und die Krise des Sozialstaats*, 2. Auflage, München 2007
- Roth J., *Der Deutschland-Clan. Das skrupellose Netzwerk aus Politikern, Top-Managern und Justiz*, Frankfurt 2006
- Rödter A., *Die Bundesrepublik Deutschland 1969-1990*, München 2004
- Schaub G., *Politische Meinungsbildung in Deutschland. Wandel und Kontinuität der öffentlichen Meinung in Ost und West*, Bonn 1998
- Schäfer R., Stricker H.-J., von Soest D., *Kleinstädte und Dörfer in den neuen Bundesländern: Aufgabenfeld für die städtebauliche Erneuerung*, Göttingen 1992
- Schell M., Waigel T., *Tage, die Deutschland und die Welt veränderten*, München 1994
- Schmidt-Kolmer E., *Verhalten und Entwicklung des Kleinkindes. Der Einfluss verschiedenartigen sozialen Milieus auf das kindliche Verhalten und seine Bedeutung für die Hygiene des Kindesalters*, Berlin 1959
- Schmidt M. G., *Sozialpolitik in Deutschland. Historische Entwicklung und internationaler Vergleich*, Opladen 1988
- Schneider N., Spellerberg A., *Lebensstile, Wohnraumbedürfnisse und räumliche Mobilität*, Opladen 1999
- Schoch F., Wieland J., *Finanzierungsverantwortung für gesetzgeberisch veranlasste kommunale Aufgaben*, Baden-Baden 1995
- Schröter E., *Verwaltungskultur in den neuen Bundesländern*, Berlin 1991

Siegmund U., *Privatisierungspolitik in Ostdeutschland. Eine politökonomische Analyse der Treuhand*, Kiel 2000

Słownik socjologii i nauk społecznych, red. Marshall G., Warszawa 2006

Smolski M., Smolski R., Stadtmüller E. H., *Słownik encyklopedyczny: edukacja obywatelska*, Wrocław 1999

Speitkamp W., *Jugend in der Neuzeit*, Göttingen 1998

Springer P., *Verbaute Träume. Herrschaft, Stadtentwicklung und Lebensrealität in der sozialistischen Industriestadt Schwedt*, Berlin 2006

Steinmann G., *Kindermangel in Deutschland. Bevölkerungsökonomische Analysen und familienpolitische Lösungen*, Frankfurt am Main 2007

Suckut S., *Das Wörterbuch der Staatssicherheit*, Berlin 1996

Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003

Veen H.-J., *Analyse der Landtagswahl vom 7. Februar 1999 in Hessen*, Sankt Augustin 1999

Vietmeier H., *Die Rechtsnatur der Pflichtaufgaben zur Erfüllung nach Weisung in Nordrhein-Westfalen*, "DVBl." 1992

von Melis D., *Republikflucht. Flucht und Abwanderung aus der SBZ/DDR 1945 bis 1961*, München 2006

von Plato A., *Die Vereinigung Deutschlands: ein weltpolitisches Machtspiel*, Berlin 2009

Voter Turnout Trends around the World, wyd. International IDEA, Sweden 2016

Wagener T., *Die Städtebauförderungsdatenbank des BBSR. Programmstruktur und Fördermitteleinsatz seit der deutsche Einheit*, Bonn 2009

Weidner S., *Stadtentwicklung unter Schrumpfungsbedingungen*, Band 4, Norderstedt 2005

Wendt H., *Familienbildung und Familienpolitik in der ehemaligen DDR*, Wiesbaden 1993

Węc J. J., *Najnowsza historia świata 1945-1995*, Kraków 1997

Wiatr J. J., *Socjologia wielkiej przemiany*, Warszawa 1999

Willing M., *Sozialistische Wohlfahrt*, "Beiträge zur Rechtsgeschichte des 20. Jahrhunderts", Band 59, Tübingen 2008

Winkler H. A., *1989/90: Die unverhoffte Einheit, Wendepunkte deutscher Geschichte 1848-1990*, Frankfurt am Main 2001

Wojtaszczyk K. A., *Współczesne systemy polityczne*, Warszawa 1992

Artykuły naukowe

Albani C., Bailer H., Blaser G., Brähler E., Geyer M., Grulke N., Schmutzer G., *Innerdeutsche Migration und psychische Gesundheit*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Nr. 44-45/2006

Albert M., Hurrelmann K., Linssen R., *Jugend und Politik*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Band 15/2003 Opladen

Alt H., *Öffentlich geförderte Beschäftigung für Arbeitslose: Das Konzept Bürgerarbeit - ein Erfolgsmodell ?*, [w:] *Soziale Sicherheit*, red. H. Nakielski, R. Winkel, Jg. 59, H. 3., Frankfurt am Main 2010

Bischoff P., Lang C., *Ostdeutsche Jugendliche und ihr Verhältnis zur Politik in den ersten fünf Jahren nach der Wende*, [w:] *Jugendliche in den neuen Bundesländern*, red. G. Winkler, "Sozialreport – Daten und Fakten zur sozialen Lage in den neuen Bundesländern", Sonderheft 2 (1995)

Blais A., Dobrzynska A., *Turnout in electoral democracies*, "European Journal of Political Research", Vol. 33 (1998)

Blais A., *What affects turnout?*, "Annual Review of Political Science", No. 9/2006

Blum U., *20 Jahre Deutsche Einheit: Schöpferischer Aufbau*, "Wirtschaftsdienst 90", Heft 10., Halle 2010

Bogumil J., Grohs S., Kuhlmann S., *Ergebnisse und Wirkungen kommunaler Verwaltungsmodernisierung in Deutschland – Eine Evaluation nach zehn Jahren Praxiserfahrung*, [w:] *Politik und Verwaltung*, red. J. Bogumil, W. Jann, F. Nullmeier, PVS Sonderheft 37/2006

Bogumil J., *Verwaltungsmodernisierung und aktivierender Staat*, "Perspektiven des demokratischen Sozialismus", Heft 1/2002

Breunig, A. Goerres, *Applying Benford's Law tests to Bundestag elections in Unified Germany*, "Electoral Studies", Vol. 30, September 2011

Brocka-Palacz B., *Dług publiczny i polityka budżetowa Niemiec*, "Prace i Materiały" IGS, nr 273/2007

Brocka-Palacz B., *Zjednoczenie Niemiec – bilans po 25 latach*, "Stosunki międzynarodowe", Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula, Warszawa 2016

Bruno G., Kromphardt J., *Vorteile und Risiken der Währungsunion*, "Gewerkschaftliche Monatshefte", Ausgabe 5/6/1990

Buchstab G., *Bundeslöschtag? Wie Kanzleramt und Medien einen Skandal inszenierten*, "Die Politische Meinung", Nr. 448/2007

Burda M. C., *Wirtschaft in Ostdeutschland im 21. Jahrhundert*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Nr. 30-31/2010

Burger S. W., *Willy Brandt i zachodnioniemiecka SPD wobec problemu jedności narodu niemieckiego po 1945 r.*, [w:] *Niemcy w stosunkach międzynarodowych na przełomie XX - XXI wieku*, red. R. Gelles, M. Wolański, Niemcoznawstwo 13, Acta Universitatis Wratislaviensis No 2670, Wrocław 2004

Busch U., *Die Deutsche Währungsunion am 1. Juli 1990: Bedeutung, Vollzug und Folgen*, "Standpunkte", Nr. 15/2010

Busch U., *15 Jahre Währungsunion. Ein kritischer Rückblick*, "Utopie kreativ" Nr. 16/2005, H. 177/178/

Dauerstädt M., *Einkommen und Leistung: Es wächst auseinander, was nie zusammengehörte*, "WISO direkt. Analysen und Konzepte zur Wirtschafts- und Sozialpolitik", Bonn, Februar 2010

Dolnicki B., *Ustrój samorządu terytorialnego w Niemczech - po reformie*, "Samorząd Terytorialny", nr 3, Warszawa 2001

Dudek A., *Kryzys systemu komunistycznego w Polsce lat osiemdziesiątych*, „Pamięć i sprawiedliwość”, nr 1 (11)/2007

Falk R., Klös H.-P., *Einfacharbeitsplätze als Ansatzpunkte einer kommunalen Beschäftigungspolitik zur Integration von Benachteiligten*, [w:] *Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung*, red. J. Allmendinger, Nr. 2/1997, Stuttgart

Fiedor K., *W obronie pokoju i swobód demokratycznych w NRD*, [w:] *Polska-Niemcy- Europa u progu XX wieku. Problemy polityczne, gospodarcze, edukacyjne*, red. K. Fiedor i M. S. Wolański, Niemcoznawstwo 12, Acta Universitatis Wratislaviensis No 2507, Wrocław 2003

Förster P., *Junge Ostdeutsche heute: doppelt enttäuscht*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Band 15/2003 Opladen

Fürstenberg F., *Zur Soziologie des Genossenschaftswesens*, [w:] *Schriften zum Genossenschaftswesen und zur öffentlichen Wirtschaft*, red. D. Budäus, Band 35, Berlin 1995

Geißler R., *Bildungsexpansion und Bildungschancen*, "Informationen zur politischen Bildung", Nr. 269/2004

Geißler R., *Modernisierung*, "Informationen zur politischen Bildung" Nr. 269/2004

Geißler R., *Rolle der Eliten in der Gesellschaft*, "Informationen zur politischen Bildung", Nr. 269/2004

Gläßner G.-J., *Eine deutsche Revolution: Der Umbruch in der DDR, Seine Ursachen und Folgen*, [w:] *Eine deutsche Revolution*, red. idem, "Berliner Schriften zur Politik und Gesellschaft im Sozialismus und Kommunismus", Bd. 4., Fr./Main 1991

Göddecke-Stellmann J., Metzmacher M., *Wohnungsmarktlage und innerstädtische Mobilität: Innerstädtische Umzüge als Gegenstand der Wohnungsmarktbeobachtung*, "Informationen zur Raumentwicklung 1994", Bd. 10/11

Görtemaker M., *Der Weg zur Einheit*, "Informationen zur politischen Bildung", Nr. 250/2015, http://www.chronik-der-mauer.de/system/files/dokument_pdf/BPB_IzPB%2520250_Weg%2520zur%2520Einheit_Korr_2016-01-05.pdf, [ostatni odczyt: 05.01.2020]

Görtemaker M., *Probleme der inneren Einigung*, "Informationen zur politischen Bildung", Nr. 250/2015, http://www.chronik-der-mauer.de/system/files/dokument_pdf/BPB_IzPB%2520250_Weg%2520zur%2520Einheit_Korr_2016-01-05.pdf, [ostatni odczyt: 05.01.2020]

Grebing H., *Soziale Marktwirtschaft - Zur Vorgeschichte und Entwicklung eines zentralen Schlagwortes in der deutsch-deutschen Diskussion*, "Gewerkschaftliche Monatshefte", Ausgabe 5/6/1990

Gründinger W., *Der demografische Wandel festigt die Machtstellung der Generation 60plus: es droht eine Opakratie*, "Curaviva", Band 86(2015), Heft 3, Zürich 2015, <https://www.e-periodica.ch/cntmng?pid=cuv-008:2015:86::715>, [ostatni odczyt: 15.11.2019]

Haller C., Liebmann H., Rietdorf W., *Schrumpfende Städte – verlassene Grosssiedlungen? Stadtstrukturelle Bedeutung und Probleme von Grosswohnsiedlungen*, "DISP", Nr. 146 (03/2001), Zürich 2001

Hannemann Ch., *Stadtentwicklung ohne Wirtschaftswachstum: was verursacht schrumpfende Städte in Ostdeutschland*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Band 29-30, 7. Juli 2003

Hartfelder L., *Die Rolle der Kirchen in der DDR. Zwischen Widerstand und Anpassung*, <http://www.suite101.de/content/die-rolle-der-kirchen-in-der-ddr-a44059>, [ostatni odczyt: 20.02.2013]

Hartfelder L., *Wende 1989/1990: Rolle der Kirchen.*, <http://www.suite101.de/content/wende-198990-rolle-der-kirchen-a45393>, [ostatni odczyt: 20.02.2013]

Heydemann G., *Entwicklung der DDR bis Ende der achtziger Jahre*, "Informationen zur politischen Bildung", Nr. 270/2001

Hirschler-Horáková N., *Neue Arbeitskräfte aus dem Osten. „Repatriierung“ und Familienzusammenführung von Personen deutscher Herkunft aus der UdSSR in die DDR*

1957, [w:] *Migration steuern und verwalten*, red. J. Oltmer, IMS-Schriften 12, Göttingen 2003

Hoffmann R. W., Rühmann P., *Währungsunion 1990 - sozioökonomische Prozesse im Vorfeld der deutsch-deutschen Vereinigung*, "Manuskripte 114", Düsseldorf 1993

Huczek A., *Zastosowania analizy systemowej, jako metody badawczej w naukach politycznych – perspektywa porównawcza*, [w:] *Prace z zakresu myśli polityczno – prawnej oraz elektronicznej administracji*, red. M. Sadowski, P. Szymaniec, Studia Erasmiana Wratislaviensia. Acta Studentium, Wrocław 2010

Hüther M., Scharnagel B., *Die Agenda 2010: Eine wirtschaftspolitische Bilanz*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Heft 32–33/2005

Jesse E., *Demokratischer (Neu-) Beginn in der DDR. Dokumentation und Analyse der Wahl vom 18. März 1990*, "Zeitschrift für Parlamentsfragen", Heft 1./Mai 1990

Klein A., Schmalz - Bruns R., *Herausforderungen der Demokratie Möglichkeiten und Grenzen der Demokratisierung* [w:] *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland. Möglichkeiten und Grenzen*, red. eadem, Band 347, Bonn 1997

Klein M., *Partizipation in politischen Parteien. Eine empirische Analyse des Mobilisierungspotenzials politischer Parteien sowie der Struktur innerparteilicher Partizipation in Deutschland*, [w:] "Politische Vierteljahresschrift", Bd. 47 (2006), H. 1

Klein M., Spier T., *Parteibeitritt und Parteimitgliedschaft im Wandel*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", 61 (2011), Z. 44-45, Hannover 2011, <http://www.bpb.de/apuz/59716/parteibeitritt-und-parteimitgliedschaft-im-wandel>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Knemeyer F. L., *Aufgabenkategorien im kommunalen Bereich*, "Die Öffentliche Verwaltung" Stuttgart 1988

Kollmorgen R., *Diskurse der deutschen Einheit*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Nr. 30-31/2010

Kost A., *Bürgerbegehren und Bürgerentscheid in Deutschland*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Nr. 10/2006

Kropp A., *Auf dem Weg zur Deutschen Einheit: Die Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion vom 1. Juli 1990*, "Wissenschaftliche Dienste", Nr. 49/10, 19. Juli 2010

Kryszeń G., *Przymus wyborczy w Australii*, "Studia Wyborcze", t. 24, Łódź 2017

Kühn W., *Ostdeutschland ein Mezzogiorno? Ein Vergleich zu anderen wirtschaftsschwachen Regionen in Westeuropa*, "Pankower Vorträge", Heft 90, Berlin 2006

Kühnel W., Schulz M., Wielghos J., *Die neuen politischen Gruppierungen auf dem Wege vom politischen Protest zur parlamentarischen Interessenvertretung. Soziale Bewegungen im Umbruch der DDR-Gesellschaft*, "Zeitschrift für Parlamentsfragen", Heft 1, Mai 1990

Lampert T., Nowossadeck E., von der Lippe E., "Journal of Health Monitoring", Nr. 4/2019, Berlin, s. 41-42, http://www.gbe-bund.de/pdf/johm_2019_01_fact_sheet_entwicklung_lebenserwartung_d.pdf#SEARCH=%22Lebenserwartung%22, [ostatni odczyt: 11.11.2019]

Land R., *Eine demokratische DDR? Das Projekt „Moderner Sozialismus“*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Nr. 11/2010

Linck J., *Unmittelbare Bürgerbeteiligung am parlamentarischen Gesetzgebungsprozess*, "Zeitschrift für Gesetzgebung", Vol. 19, No. 2/2004

Matuchniak-Krasuska A., *Koncepcja habitusu u Pierre'a Bourdieu'*, HYBRIS nr 31, Łódź 2015

Michalak J., *Kościół ewangelicki pryzółkiem opozycji wschodnioniemieckiej*, [w:] *Nowe media. Opozycja i opozycyjność*, red. P. Antkowiak, F. Biały, "Refleksje", nr 2, Poznań 2010

Migalski M., *O przyczynach niestabilności polskiego systemu partyjnego*, [w:], "De Doctrina Europea. Roczniki Instytutu Europeistyki", red. A. Wentkowska, Rok II/2005, Sosnowiec

Miller E. F., *David Easton's Political Theory*, "The Political Science Reviewer", Vol. 1, Madison 1971

Młodzik E., *Założenia koncepcji New Public Management*, [w] "Współczesne problemy ekonomiczne. Globalizacja. Liberalizacja. Etyka", Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, nr 11(2015), Szczecin 2015

Nägele F., *Strukturpolitik wider Willen? Die regionalpolitischen Dimensionen der Treuhandpolitik*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", B 43-44 1999

Niedermayer O., *Die Entwicklung der Parteimitgliedschaften von 1990 bis 2009*, "Zeitschrift für Parlamentsfragen", Vol. 41, No. 2 (2010)

Niedermayer O., *Die soziale Zusammensetzung der Parteimitgliedschaften*, "Bundeszentrale für politische Bildung" vom 07.10.2017, <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/zahlen-und-fakten/140358/soziale-zusammensetzung>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Niedermayer O., *Parteimitglieder seit 1990*, "Arbeitshefte aus dem Otto-Stammer-Zentrum", Nr. 20, Berlin 2013

Peuckert R., *Die Commuter-Ehe als "alternativer" Lebensstil. Zur Ausbreitung einer neuen Form ehelichen und familialen "Zusammenlebens" in der individualisierten Gesellschaft*, "Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft", Vol. 15, Nr. 2/1989, Wiesbaden

- Pfahl S., Reuyß S., *Blockfreizeiten und Sabbaticals. Mehr Zeit für die Familie*, "WSI-Mitteilungen", Nr. 55/2002, Baden-Baden
- Richter, K., *Trend zum Rückgang des Geburtenanstiegs setzt sich auch 1998 in den neuen Bundesländern fort*, "Demographie", Mitteilungen der Johann-Peter-Süßmilch-Gesellschaft für Demographie e.V., Nr. 20, Berlin 1999
- Richter K., *1997 weiter steigende Geburtenzahlen in Ostdeutschland, aber mit abnehmender Steigerungsniveau*, "Demographie", Mitteilungen der Johann-Peter-Süßmilch-Gesellschaft für Demographie e.V., Nr. 18, Berlin 1998
- Richter M., *Doppelte Demokratisierung und deutsche Einheit*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Nr. 11/2010
- Rodolph H., *Beschäftigungsstrukturen in der DDR vor der Wende. Eine Typisierung von Kreisen und Arbeitsämtern*, [w:] "Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung", red. J. Allmendinger, Nr. 4/90, Stuttgart
- Roesler J., *Wie es zur Wirtschafts-, Währungs- und Sozialunion kam. Wirtschaftliche Voraussetzungen und politische Vorbedingungen*, "Standpunkte", Nr. 16, Berlin 2010
- Sabrow M., *Der vergessene dritte Weg*, "Aus Politik Und Zeitgeschichte", Nr. 11/2010
- Scheller G., *Partner- und Eltern – Kind Beziehung in der DDR und nach der Wende*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", B 19/2004
- Schildt A., *Bundesrepublik Deutschland 1969-1973*, "Informationen zur Politischen Bildung", Nr. 270/2001
- Schmitt-Beck R., *Die hessische Landtagswahl vom 7. Februar 1999. Der Wechsel nach dem Wechsel*, "Zeitschrift für Parlamentsfragen", Nr. 1-2000
- Schröder K., *Deutschland nach der Wiedervereinigung*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Nr. 30-31/2010
- Seibel W., *Die gescheiterte Wirtschaftsreform in der DDR 1989/1990*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Nr. 11/2010
- Spitznagel E., *Allgemeine Maßnahmen zur Arbeitsbeschaffung in den neuen Bundesländern*, [w:] "Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung", red. J. Allmendinger, Nr. 3/1992, Stuttgart
- Steußloff H., *Zur Identität der Ostdeutschen. Merkmale und Tendenzen eines Phänomens*, "Hefte zur DDR- Geschichte", Nr. 66, Berlin 2000
- Styrc M., *Czynniki wpływające na stabilność pierwszych małżeństw w Polsce*, "Studia Demograficzne", 1–2 (157-158), Warszawa 2010

Tesch J., *Demographischer Wandel, wachsende Einkommensarmut und Wohnungspolitik*, "UTOPIE kreativ", H. 177/178, Juli/August 2005

Thaysen U., *Der Runde Tisch. Oder: Wer war das Volk?*, "Zeitschrift für Parlamentsfragen", Heft 1/90

Vilmar F., *Gegeninformationen zur Vereinigungspolitik. Eine ideologiekritische Zehnjahresbilanz*, [w:] *Blätter für deutsche und internationale Politik. Forschungsprojekt Kritische Analyse der Vereinigungspolitik*, red. Vilmar F., Heft 10, Berlin 2000

Vogel B., *Arbeitslosigkeit in Ostdeutschland. Konsequenzen für das Sozialgefüge und für die Wahrnehmung des gesellschaftlichen Wandels*, "SOFI-Mitteilungen", Nr. 27/1999

von Unruh G. Ch., *Wodurch unterscheiden sich kommunale von staatlichen Angelegenheiten?*, "Die öffentliche Verwaltung", Stuttgart 1977

Wegweiser gesucht? *Zur Europawahl am 13. Juni 1999*, "PU aktuell", Nr. 10/1999, <http://www.politikundunterricht.de/eurowahl99/puaktu10.pdf>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Weixner B. M., *Direkte Demokratie in den Bundesländern*, "Aus Politik und Zeitgeschichte", Nr. 10/2006

Wielński B. T., *Zjednoczone Niemcy-20 lat później*, "Biuletyn Niemiecki", nr 9, 09.09.2010

Materialy prasowe

Alles ausgegeben, "Der Spiegel", Nr. 47/1995

Arbeitsbienen für den Staat, "Der Spiegel" 7/1990

Balzli B., Bönisch G., Dohmen F. (i in.), *Der Müll, die Partei und das Geld*, "Der Spiegel" 11-2002

Beschäftigungsaffäre in der CSU. Bayerische Minister zahlen Geld zurück, faz.net vom 04. Mai 2013, <http://www.faz.net/aktuell/politik/inland/beschaefigungsaffaere-in-der-csu-bayerische-minister-zahlen-geld-zurueck-12172347.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Beucker P., *Düsseldorfer Flug-Affäre: NRW-SPD vor Bauchlandung?*, "Kölner Woche", 16.12.1999, <http://www.beucker.de/1999/KW-16-12-99.htm>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Beucker P., *In den Niederungen der Flugaffären-Aufklärung*, "Die Tageszeitung", 22.01.2000, <http://www.beucker.de/artikel/taz00-01-22.htm>, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Birnbaum R., Simantke E., *Der Ruf nach mehr Direktdemokratie*, "Der Tagesspiegel", 12.11.2013, <http://www.tagesspiegel.de/politik/kommt-der-volksentscheid-auf-bundesebene-der-ruf-nach-mehr-direkter-demokratie/9066086.html>, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

Bonusmeilen-Affäre. Müntefering zieht Strafanzeigen zurück, "Frankfurter Allgemeine Zeitung", 11.08.2002, <http://www.faz.net/aktuell/politik/bonusmeilen-affaere-muntefering-zieht-strafanzeigen-zurueck-170406.html>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Bonusmeilen. Schröder und Thierse attackieren Lufthansa, "Spiegel Online" vom 01.08.2002, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/bonusmeilen-schroeder-und-thierse-attackieren-lufthansa-a-207784.html>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Böhme E., *Was gibt's zu feiern? Ein Jahrzehnt nach der Vereinigung*, "Spiegel Special", Nr. 9/1998

Bundesagentur für Arbeit (wyd.), *Job – AQTIV – Gesetz: Beschäftigung schaffende Infrastrukturförderung (BSI)*, <http://web.archive.org/web/20061015214957/http://www.arbeitsagentur.de/zentraler-Content/Veroeffentlichungen/Sonstiges/Infrastrukturfoerderung-JobACTIV.pdf>, [ostatni odczyt: 20.07.2020]

Bundestagspräsident Thierse: SPD muss wegen Kölner Spendenaffäre 492,997 € zahlen, Pressemitteilung, http://webarchiv.bundestag.de/archive/2006/0404/bic/presse/2002/pz_0205305.html vom 30. Mai 2002, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Bundesvereinigung der Deutschen Arbeitgeberverbände (wyd.), *Lohnunterschiede von Frauen und Männern – Argumente*, Oktober 2012, [http://www.arbeitgeber.de/www/arbeitgeber.nsf/res/48FC8569C45A8DE0C12575D8002BCD60/\\$file/Lohnunterschiede.pdf](http://www.arbeitgeber.de/www/arbeitgeber.nsf/res/48FC8569C45A8DE0C12575D8002BCD60/$file/Lohnunterschiede.pdf), [ostatni odczyt: 10.11.2019]

Burger R., *Subventionsbetrug. Sickergruben für Fördermittel*, "Frankfurter Allgemeine Zeitung" vom 02.06.2004, <http://www.faz.net/aktuell/politik/inland/subventionsbetrug-sickergruben-fuer-foerdermittel-1160467.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Burth A., Gnädinger M., *Auf einen Blick: Haushaltsreformen in Deutschland*, 2. April 2013, <http://www.haushaltssteuerung.de/dokumente/auf-einen-blick-haushaltsreformen-in-deutschland.pdf>, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

CDU will jetzt auch "Großelternzeit" einführen, "Die Welt" vom 12. April 2012, <http://www.welt.de/politik/deutschland/article106178894/CDU-will-jetzt-auch-Grosselternzeit-einfuehren.html>, [ostatni odczyt: 14.07.2019]

Christ O., „*Schubladenaffäre*“ bringt Engholm zu Fall, "NDR.info" vom 03.09.2012, <https://www.ndr.de/kultur/geschichte/chronologie/Schubladenaffaere-bringt-Engholm-zu-Fall,schubladenaffaere101.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Das Jahr Pfeiffer, "Zeit Online" vom 22.11.2012, <https://www.zeit.de/1987/53/das-jahr-pfeiffer>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Dämon K., *Gehaltsunterschiede. Frauen bekommen 23 Prozent weniger*, "WirtschaftsWoche" vom 7. Januar 2013, <http://www.wiwo.de/erfolg/gehaltsunterschiede-frauen-bekommen-23-prozent-weniger/6356866.html>, [ostatni odczyt: 07.01.2013]

Die Kommunalwahl in Dachau war gefälscht, "Frankfurter Allgemeine Zeitung" vom 10. Mai 2002

Dringlicher Fall, "Der Spiegel" Nr. 53/1992

Eine Chronologie Die Flugaffäre von Anfang an, "Spiegel Online" vom 26.01.2000, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/eine-chronologie-die-flugaffaere-von-anfang-an-a-61980.html>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Ende der Schubladen-Affäre in Sicht, "Die Welt" vom 24.10.1995, <https://www.welt.de/print-welt/article663238/Ende-der-Schubladen-Affaere-in-Sicht.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Es gab keine Alternative. Bundesinnenminister Wolfgang Schäuble im Gespräch mit dem Neuen Deutschland über Gelungenes und Probleme der deutschen Einheit, "Neues Deutschland" z dn. 18 maja 2009, <http://www.neues-deutschland.de/artikel/149020.es-gab-keine-alternative.html?sstr=gab|keine|Alternative|Bundesinnenminister|Wolfgang|Sch%EAuble|Gespr%E4ch|mit|dem|Neuen|Deutschland|FCber|Gelungenes|und|Probleme|der|deutschen|Einheit> [ostatni odczyt: 12.02.2013]

Fack F. U., *Die Einheit*, "Scala", Nr. 6/1990

Feldmeyer K., *Nicht mehr eine Unterschriftensammlung gegen etwas, sondern eine Aktion »für unsere Anliegen«*, "Frankfurter Allgemeine Zeitung" vom 11.01.1999

Fliegende Abgeordnete. Staatsanwalt beschäftigt sich mit Bonusmeilen, "Spiegel Online" vom 06.08.2002, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/fliegende-abgeordnete-staatsanwalt-beschaefigt-sich-mit-bonusmeilen-a-208426.html>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Fünfprozentklausel bei Europawahl ist verfassungswidrig, "Spiegel Online", 9.11.2011, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/wahlrecht-fuenfprozentklausel-bei-europawahl-ist-verfassungswidrig-a-796718.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Gehaltsaffäre in Bayern Landtag veröffentlicht Namen der 79 Amigo-Abgeordneten, "Spiegel Online" vom 03.05.2013, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/job-affaere-bayerns-landtag-legt-namen-aller-amigo-abgeordneten-offen-a-897942.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Gehaltsaffäre. RWE soll 40 weitere Politiker auf Lohnliste haben, "Spiegel Online" vom 21.12.2004, <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/gehaltsaffaere-rwe-soll-40-weitere-politiker-auf-lohnliste-haben-a-333845.html>, [ostatni odczyt: 01.09.2020]

Hampel T., *Gras drüber*, "Tagesspiegel" vom 1. November 2001

Hartz IV senkt Zahl der Arbeitslosen, "Handelsblatt" vom 07.04.2008, <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/arbeitsmarkt-hartz-iv-senkt-zahl-der-arbeitslosen/2943298.html>, [ostatni odczyt: 04.01.2013]

Heitkamp S., Müller U., *EU-Fördergeld-Skandal in Sachsen*, "Die Welt" vom 05.05.2004, <https://www.welt.de/print-welt/article311466/EU-Foerdergeld-Skandal-in-Sachsen.html>, [ostatni odczyt: 20.07.019]

Hummel K. - J., *Die stillen Revolutionäre*, "Rheinischer Merkur", Nr. 45 vom 5. Dezember 2009

Informationen für Stimmberechtigte Volksentscheid im Freistaat Sachsen über den Entwurf „Gesetz zur Erhaltung der kommunal verankerten Sparkassen im Freistaat Sachsen", http://www.statistik.sachsen.de/wahlen/ve/ve2001/Info_Stimmbere.htm, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

Institut für Internationale Kommunikation Düsseldorf (wyd.), *Die Gesetze für moderne Dienstleistungen am Arbeitsmarkt („Hartz I-IV“)*, KWW– Infobrief 8/2004, Düsseldorf, <http://www.wirtschaftsdeutsch.de/lehrmaterialien/aktuell-hartz.pdf>, [ostatni odczyt: 25.07.2020]

Kain F., Vitzthum T., *CDU-Spitze für Betreuungsgeld und Großelternzeit*, "Die Welt" vom 13. April 2012 r, <http://www.welt.de/politik/deutschland/article106183251/CDU-Spitze-fuer-Betreuungsgeld-und-Grosselternzeit.html>, [ostatni odczyt: 14.07.2019]

Koalierende wollen mehr direkte Demokratie, 12. November 2013, <http://www.freiewelt.net/nachricht/koalierende-wollen-mehr-direkte-demokratie-10015873/>, [ostatni odczyt: 19.12.2013]

Kommunale Sparkassen: Volksbegehren knapp gescheitert - Finanzverband in Gründung, "Der Tagesspiegel", 26.07.2000, <http://www.tagesspiegel.de/wirtschaft/kommunale-sparkassen-volksbegehren-knapp-gescheitert-finanzverband-in-gruendung/155790.html>, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

Krebs T., Scheffel M., *Reformy niemieckiego rynku pracy – niepopularny sukces*, "Obserwatorfinansowy.pl" z dn. 24.09.2013, <https://www.obserwatorfinansowy.pl/forma/rotator/reformy-niemieckiego-ryнку-pracy-niepopularny-sukces/>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Kühnlein M., *Daten, Fakten und Hintergründe zum Gender Pay Gap in Deutschland*, Equal Pay Day 2009, Berlin, Januar 2009, https://www.spd-frauen-dresden.de/dl/Daten,_Fakten_und_Hintergruende_zum_Gender_Pay_Gap.pdf, [ostatni odczyt: 16.07.2019]

Künstliche Minderheit, "Der Spiegel", Nr. 13-1998

Leyendecker H., *Leuna-Affäre- Gerüchte statt Beweise*, "Süddeutsche Zeitung" vom 11. Mai 2010, <https://www.sueddeutsche.de/politik/leuna-affaere-geruechte-statt-beweise-1.416879> vom 11. Mai 2010, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Magirius F., *Modlitwy o pokój w Kościele Św. Mikołaja*, broszura okolicznościowa z okazji 20-lecia upadku muru berlińskiego, Lipsk 2009

Mascolo G., Pieper D., Voigt W., *Was wusste Roland Koch?*, „Der Spiegel“, Nr. 36/2000

Matz B., *Möglichkeiten und Grenzen pronatalistischer Bevölkerungspolitik: III. Reich – DDR. Eine Gegenüberstellung*, „Demographie“, Mitteilungen der Johann-Peter-Süßmilch-Gesellschaft für Demographie e. V., Nr. 17, Berlin 1997

Mehr Demokratie e. V., <http://www.mehr-demokratie.de/ueber-uns.html>, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Mehr Demokratie Thüringen (wyd.), *Bürgerbeteiligung an parlamentarischen Gesetzgebungsverfahren*, <https://thueringen.mehr-demokratie.de/fileadmin/pdf/Buergerbeteiligung%20Gesetzgebung.pdf>, [ostatni odczyt: 15.01.2020]

Mestmacher C., *Verbale Stahlgewitter*, „Der Spiegel“, Nr. 36/2000

Meyer Affäre: CDU und FDP befürchten Wählerdenkzettel, „Spiegel Online“ vom 23.12.2004, <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/meyer-affaere-cdu-und-fdp-befuerchten-waehlerdenkzettel-a-334156.html>, [ostatni odczyt: 01.09.2020].

Meyer J., *Wahlbetrug in Deutschland. Mögliche Manipulationen bei Bundestagswahlen*, „Internetz-Zeitung.eu“ vom 16.09.2013, <http://internetz-zeitung.eu/index.php/897-wahlbetrug-in-deutschland>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Musharbash Y., *Strafrabatte wegen Volmer-Erlass*, „Der Spiegel“ vom 10.03.2005, <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/visa-affaere-strafrabatte-wegen-volmer-erlass-a-345536.html>, [ostatni odczyt: 01.09.2020]

Neff B., *Die seltsamen Methoden des CSU-Nachwuchses*, „Süddeutsche Zeitung“ vom 7. Mai 2004, <https://www.sueddeutsche.de/muenchen/prozess-die-seltsamen-methoden-des-csu-nachwuchses-1.756629>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Neun D., *Paneuropa-Parteien kündigen erwarteten Angriff auf das Grundgesetz an*, „Radio Utopie“ vom 28. Mai 2013, <http://www.radio-utopie.de/2013/05/28/s-p-d-grune-linke-f-d-p-kundigen-erwarteten-angriff-auf-das-grundgesetz-an/>, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

Neun D., *Verfassungsänderung im Bundestag angesetzt: Paneuropa-Parteien öffnen Einfallstor*, „Radio Utopie“ vom 12. Juni 2013, <http://www.radio-utopie.de/2013/06/12/verfassungsanderung-im-bundestag-angesetzt-paneuropa-parteien-offnen-einfallstor/>, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

Niesmann A., Sallet O., *Da bin ich wieder!*, „Spiegel Online“ vom 01.03.2011, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/politiker-comebacks-da-bin-ich-wieder-a-748437-6.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Pötzl N. F., *Untergang an der Waterkant*, "Spiegel Online" vom 03.05.2018, <http://www.spiegel.de/einestages/schubladenaffaere-warum-bjoern-engholm-1993-zuruecktrat-a-1205133.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Presse- und Informationsamt der Bundesregierung (wyd.), *20 Jahre Deutsche Einheit*, Berlin 2010

Przewyciężenie podziału, "Profil", nr 2/1990

Rehmet F., *Laufende Verfahren auf Landesebene (Volksgesetzgebung und unverbindliche Volkspetitionen)*, <https://www.mehr-demokratie.de/themen/volksbegehren-in-den-laendern/laufende-verfahren/>, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Rehmet F., *Volksbegehren in den deutschen Bundesländern*, <https://www.mehr-demokratie.de/themen/volksbegehren-in-den-laendern/bisherige-volksbegehren/>, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Rutz C., *Umfrage: 83 Prozent der Unionswähler wollen Volksentscheid*, 17.11.2013, <https://www.mehr-demokratie.de/presse/einzelansicht-pms/news/83-prozent-der-unionswaehler-wollen-bundesweite-volksentscheide/>, [ostatni odczut. 20.07.2019]

Samorządy w Unii Europejskiej, Broszura Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2007

Schallenberg J., *Papiere in Sicherungsverwahrung*, "Die Tageszeitung" vom 28.02.2003, dostęp również pod adresem internetowym: <http://www.taz.de/!807801>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Schäuble erwartet Volksabstimmung über neue Verfassung, "Handelsblatt", 24 Juni 2012, <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/grundgesetz-schaeuble-erwartet-volksabstimmung-ueber-neue-verfassung/6792136.html>, [ostatni odczyt: 09.07.2019]

Schlagabtausch im Landtag. Wahlfälschung bei CSU, "Süddeutsche Zeitung" vom 11. Mai 2010, <https://www.sueddeutsche.de/muenchen/wahlfaelschung-bei-csu-schlagabtausch-im-landtag-1.749030>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Schmergal C., *Die Jungen halten still*, "WirtschaftsWoche", 02.11.2012, <https://www.wiwo.de/politik/deutschland/demografie-die-jungen-halten-still/7304386.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Sommer T., *Die Welt der Funktionäre*, "Zeit Online", <http://www.zeit.de/1964/21/die-welt-der-funktionaere/seite-2>, [ostatni odczyt: 19.06.2019]

Staatlicher Umfang, "Der Spiegel", Nr. 8/1993

Thoma F., *Godzina „zero” wybiła. Pierwsze chwile triumfu marki*, "Profil", Nr. 7/1990

Tiefenbach P., *Die Weimarer Erfahrungen mit Volksentscheiden*, https://www.schule-in-freiheit.de/fileadmin/_migrated/content_uploads/03_Weimar_Erfahrungen_03.pdf, [ostatni odczyt: 13.01.2020]

Trittin J., *Das Ja der Nachbarn, Dodatek Specjalny „Tygodnika Powszechnego“*, nr 45, Kraków 2009

Verdächtige Schriftzeichen, „Süddeutsche Zeitung“ vom 23. März 2002

Viele Lokalpossen, keine Affären, „Frankfurter Allgemeine Zeitung“ vom 10. Mai 2002

Visa-Vergabe Neue Schmiergeld-Affäre im Auswärtigen Amt, „Spiegel Online“ vom 18.12.2010, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/visa-vergabe-neue-schmiergeld-affaere-im-auswaertigen-amt-a-735435.html>, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Weiland S., *Partei in Auflösung*, „Spiegel Online“ z dn. 23.09.2013 r., <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/fdp-christian-lindner-kann-nachfolger-von-roesler-als-partiechef-werden-a-923987.html>, [ostatni odczyt: 20.07.2019]

Wie die illegalen Finanzpraktiken der CDU ans Licht kamen, „Süddeutsche Zeitung“ vom 17. Mai 2010, [ostatni odczyt: 18.07.2019]

Spis Tabel i Diagramów

Diagram 3.1. Bezwzględna liczba żywych noworodków w RSO/NRD w latach 1946-1989

Diagram 3.2. Zestawienie wskaźnika płodności w NRD i RFN w latach 1952-1989

Diagram 6.1. Poziom wskaźnika rekrutacyjności niemieckich ugrupowań politycznych reprezentowanych w Bundestagu w latach 1990-2013. Stan na dzień 31.12. każdego roku

Diagram 6.2. Udział członków partyjnych powyżej 60-tego roku życia w strukturach partii politycznych w RFN

Diagram 6.3. Frekwencja wyborcza podczas Landtagswahlen w nowych krajach związkowych w latach 1990-2014 (%)

Diagram 6.4. Liczba Direktmandate nowych krajów związkowych w latach 1990-2013

Diagram 6.5. Podział mandatów na podstawie list krajowych w nowych krajach związkowych RFN w latach 1990-2013

Diagram 6.6. Rozkład wielkości Erst- i Zweitstimme dla SPD i CDU w latach 1990-2013 (%)

Model 1.1. Układ środowisk społecznych Niemiec Wschodnich w 2000 r. według koncepcji habitusu P. Bourdieu

Model 3.1. Schemat podwójnego podporządkowania lokalnych organów władzy państwowej w NRD

Model 5.1. Schemat obrazujący wertykalną strukturę administracyjną obszaru byłej NRD

Tab. 3.1. Gospodarstwa domowe w NRD według liczby współtworzących je dzieci w latach 1950-1981

Tab. 3.2. Narodziny i zgony w NRD w latach 1950-1990

Tab. 3.3. Liczba ludności RSO/NRD w latach 1961-1989 według kategorii wiekowych (tys.)

Tab. 3.4. Średnia długość życia mieszkańców NRD (z wył. Berlina) w latach 1946-1989

Tab. 3.5. Liczba kobiet w wieku 15-60 lat w NRD w latach 1950-1989 (tys.)

Tab. 3.6. Liczba mężczyzn w wieku 15-60 lat w NRD w latach 1950-1989 (tys.)

Tab. 3.7. Roczny odpływ ludności do RFN i Berlina Zachodniego

Tab. 3.8. Wnioski o pozwolenie na wyjazd do RFN, wyjazdy zrealizowane oraz wykup obywateli NRD przez władze w RFN w latach 1980-1989

Tab. 3.9. Migracje poza granice gminy i okręgów NRD w latach 1953-1989 (tys.)

Tab. 4.1. Bezrobotni w nowych krajach związkowych RFN wraz z Berlinem

Tab. 4.2. Stopa bezrobocia nowych krajów związkowych RFN w latach 1991-2013

Tab. 4.3. Wskaźnik płodności kobiet w wieku 15-49 lat w latach 1990-2013

Tab. 4.4. Podstawowe wskaźniki demograficzne w nowych krajach związkowych oraz Berlinie w latach 1950-2013 (tys.)

Tab. 4.5. Wskaźnik umieralności na obszarze nowych krajów związkowych RFN

Tab. 4.6. Przeciętna długość życia kobiet i mężczyzn w nowych landach

Tab. 4.7. Ludność nowych krajów związkowych z podziałem na kategorie wiekowe w latach 1995-2013

Tab. 4.8. Udział grup wiekowych w populacji landów wschodnich w latach 1990-2013

Tab. 5.1. Warunki przyjęcia wniosku o wszczęcie procedury Volksbegehren w nowych krajach związkowych RFN

Tab. 5.2. Warunki ważności Volksbegehren w nowych krajach związkowych RFN

Tab. 5.3. Warunki ważności Volksbegehren w nowych krajach związkowych RFN

Tab. 5.4. Zestawienie ilościowe postępowań w ramach ustawodawstwa społecznego w landach niemieckich w okresie 1946-2013

Tab. 5.5. Pozostałe instrumenty związane z funkcjonowaniem demokracji bezpośredniej w RFN

Tab. 5.6. Wymogi formalne postępowań w ramach komunalnego ustawodawstwa społecznego w nowych krajach związkowych RFN

Tab. 5.7. Ilość postępowań w ramach ustawodawstwa społecznego na poziomie komunalnym w nowych krajach związkowych RFN w latach 1990-2013

Tab. 5.8. Postępowania w ramach Bürgerbegehren oraz Ratsbegehren w nowych krajach związkowych RFN w latach 1990-1993 -2013

Tab. 5.9. Funkcjonowanie demokracji bezpośredniej na szczeblu gminnym i krajowym w latach 2003- 2013 według „Mehr Demokratie”

Tab. 5.10. Funkcjonowanie demokracji bezpośredniej w latach 2003-2013 według „Mehr Demokratie”

Tab. 6.1. Członkostwo w partiach politycznych w latach 1991-2013 w nowych krajach związkowych RFN dla pięciu głównych ugrupowań w Bundestagu (tys.)

Tab. 6.2. Przynależność partyjna w pięciu największych ugrupowaniach politycznych wschodnich krajów związkowych RFN. 2013 r. na tle danych za 1991 r.

Tab. 6.3. Liczba członków partyjnych w kraju związkowym Turynia w latach 1991-2013 dla pięciu głównych ugrupowań wchodzących w skład Bundestagu

Tab. 6.4. Liczba członków partyjnych w kraju związkowym Saksonia w latach 1991-2013 dla pięciu głównych ugrupowań wchodzących w skład Bundestagu

Tab. 6.5. Liczba członków partyjnych w kraju związkowym Brandenburgia w latach 1991-2013 dla pięciu głównych ugrupowań wchodzących w skład Bundestagu

Tab. 6.6. Liczba członków partyjnych w kraju związkowym Meklemburgia-Pomorze Przednie w latach 1991-2013 dla pięciu głównych ugrupowań wchodzących w skład Bundestagu

Tab. 6.7. Liczba członków partyjnych w kraju związkowym Saksonia-Anhalt w latach 1991-2013 dla pięciu głównych ugrupowań wchodzących w skład Bundestagu

Tab. 6.8. Indeks rekrutacyjności czołowych partii politycznych w nowych i starych (razem z Berlinem) krajach związkowych RFN w latach 1999-2013

Tab. 6.9. Udział kobiet w szeregach członkowskich sześciu głównych partii politycznych Bundestagu w latach 1991-2013 (%)

Tab. 6.10. Liczba członków partyjnych w wieku poniżej 30 lat (%)

Tab. 6.11. Członkowie partyjni największych ugrupowań parlamentarnych w RFN według grup wiekowych w latach 1991-2013

Tab. 6.12. Średni wiek członków Bundestagu według kadencji parlamentarnych, przynależności partyjnej oraz płci (M-mężczyźni, K-kobiety) w latach 1990-2013

Tab. 6.13. Struktura wiekowa członków Bundestagu wg kadencji (%)

Tab. 6.14. % wyborców wśród osób uprawnionych do głosowania w latach 1990-2013 dla nowych i starych krajów związkowych RFN

Tab. 6.15. Ilość wyborców w wyborach do Bundestagu w latach 1990-2013 (mln)

Tab. 6.16. Frekwencja wyborczy podczas głosowania do Europarlamentu w latach 1994-2014

Tab. 6.17. Rozkład Erststimme dla Die Linke, Grüne oraz FDP w latach 1990-2013

Tab. 6.18. Procentowy rozkład poparcia dla małych ugrupowań reprezentowanych w Bundestagu w kadencjach 1999-2013 (1-Erststimme vs. 2-Zweitstimme ogółem dla całej RFN)

Tab. 6.19. Rozkład Zweitstimme dla Die Linke, Grüne oraz FDP w latach 1990-2013

Tab. 6.20. Poparcie dla CDU/CSU oraz SPD w okresie 1990-2013

Tab. 6.21. Poparcie dla kandydatów CDU/CSU oraz SPD w okresie 1990-2013

Tab. 6.22. Mandaty Pierwsze/Mandaty Drugie w Saksonii

Tab. 6.23. Mandaty Pierwsze/Mandaty Drugie w Turyngii

Tab. 6.24. Mandaty Pierwsze/Mandaty Drugie w Meklemburgii-Pomorzu Przednim

Tab. 6.25. Mandaty Pierwsze/Mandaty Drugie w Saksonii-Anhalt

Tab. 6.26. Mandaty Pierwsze/Mandaty Drugie w Brandenburgii

Tab. 6.27. Wyniki głosowania do Landtagu Saksonii (%)

Tab. 6.28. Wyniki głosowania do Landtagu Turyngii (%)

Tab. 6.29. Wyniki głosowania do Landtagu Saksonii-Anhalt (%)

Tab. 6.30. Wyniki głosowania do Landtagu Brandenburgii (%)

Tab. 6.31. Wyniki głosowania do Landtagu Meklemburgii-Pomorza Przedniego (%)

Tab. 6.32. Wyniki głosowania do Europarlamentu w RFN w latach 1979-2014 (%)

Tab. 6.33. Wyniki głosowania do Europarlamentu w landach wschodnich (NL) i zachodnich (SL) z uwzględnieniem rozdziału głosów Berlina na część wschodnią i zachodnią w latach 2009-2014 (%)

Tab. 6.34. Wyniki głosowania do Europarlamentu w nowych krajach związkowych RFN w plebiscytach z 1994 r. i 1999 r. (%)

Tab. 6.35. Wyniki głosowania do Europarlamentu w nowych krajach związkowych RFN w plebiscytach z 2009 r. i 2014 r. (%)

Tab. 6.36. Osoby uprawnione do głosowania oraz wyborcy w nowych krajach związkowych RFN w okresie 1990-2013

Tab. 6.37. Frekwencja wyborcza w nowych krajach związkowych RFN wg grup wiekowych w trakcie głosowania do Bundestagu 16 - 18 kadencji (%)

Tab. 6.38. Frekwencja wyborcza w nowych i starych krajach związkowych RFN wg płci i grup wiekowych w trakcie głosowania do Bundestagu 16 - 18 kadencji (%)

Tab. 6.39. Frekwencja wyborcza wśród mężczyzn w nowych krajach związkowych RFN wg grup wiekowych w trakcie głosowania do Bundestagu 16 - 18 kadencji

Tab. 6.40. Frekwencja wyborcza wśród kobiet w nowych krajach związkowych RFN wg grup wiekowych w trakcie głosowania do Bundestagu 16 - 18 kadencji

Tab. 6.41. Głosy drugie w nowych i starych krajach związkowych wg partii i płci w trakcie głosowania do Bundestagu 16 - 18 kadencji

Tab. 6.42. Wybory do Bundestagu w nowych krajach związkowych RFN w 2005 r.

Tab. 6.43. Wybory do Bundestagu w nowych krajach związkowych RFN w 2009 r.

Tab. 6.44. Wybory do Bundestagu w nowych krajach związkowych RFN w 2013 r.

Tab. 6.45. Głosy drugie w nowych krajach związkowych wg partii i płci w trakcie głosowania do Bundestagu 16 - 18 kadencji

Tab. 6.46. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w Brandenburgii w latach 1999-2014 wg płci i grup wiekowych

Tab. 6.47. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w Saksonii w latach 1999-2014 wg płci i grup wiekowych z wyłączeniem głosów oddawanych korespondencyjnie

Tab. 6.48. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w Saksonii-Anhalt w latach 1999-2014 wg płci i grup wiekowych

Tab. 6.49. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w Saksonii-Anhalt w latach 1998-2011 wg płci i grup wiekowych

Tab. 6.50. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w Meklemburgii-Pomorzu Przednim w latach 1999-2014 wg płci i grup wiekowych

Tab. 6.51. Głosowanie według płci i grup wiekowych w wyborach do Landtagu Brandenburgii w latach 1999-2014 (%)

Tab. 6.52. Głosowanie według płci i grup wiekowych w wyborach do Landtagu Saksonii w latach 1999-2014 (%)

Tab. 6.53. Głosowanie według płci i grup wiekowych w wyborach do Landtagu Turyngii w latach 1999-2014 (%)

Tab. 6.54. Głosowanie według płci i grup wiekowych w wyborach do Landtagu Saksonii-Anhalt w latach 1998-2011 (%)

Tab. 6.55. Frekwencja wyborcza w głosowaniu do Europarlamentu w RFN w latach 1994-2014 według płci i grup wiekowych (%)

Tab. 6.56. Frekwencja wyborcza w głosowaniu do Europarlamentu w landach wschodnich w latach 2009-2014

Tab. 6.57. Frekwencja w wyborach do Parlamentu Europejskiego według płci i grup wiekowych na terenie landów wschodnich i zachodnich (ogółem) w latach 2009-2014

Tab. 6.58. Frekwencja wyborcza do parlamentu Europejskiego według grup wiekowych mężczyzn w landach wschodnich za okres 2009-2014

Tab. 6.59. Frekwencja wyborcza do parlamentu Europejskiego według grup wiekowych kobiet w landach wschodnich za okres 2009-2014

Tab. 6.60. Preferencje partyjne mieszkańców nowych landów według płci i grup wiekowych w 2004 r.

Tab. 6.61. Preferencje partyjne mieszkańców nowych landów według płci i grup wiekowych w 2009 r.

Tab. 6.62. Preferencje partyjne mieszkańców nowych krajów związkowych RFN według płci i grup wiekowych w 2009 r.